

MONUMENTA LITERARIA NEERLANDICA VIII, 2

Karel van de Woestijne
Wiekslag om de kim

Deel 2 / Commentaar en apparaat

KAREL VAN DE WOESTIJNE / WIEKSLAG OM DE KIM

Uitgegeven onder auspiciën van de Afdeling Neerlandica van het
Constantijn Huygens Instituut der Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen

Projectcommissie: W. Blok, Groningen; G.J. Dorleijn, Groningen;
A.H.F. van Elslander, Gent; A.M. Musschoot, Gent;
A.L. Sötemann, Utrecht; H.T.M. van Vliet, Den Haag

COPYRIGHT Copyright van deze uitgave © 1996 Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Karel van de Woestijne Wiekslag om de kim

Historisch-kritische uitgave,
verzorgd door Leo Jansen

Deel 2 / Commentaar en apparaat

Van Gorcum, Assen, 1996

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Woestijne, Karel van de

Wiekslag om de kim / Karel van de Woestijne;
historisch-kritische uitg., verzorgd door Leo Jansen. –
Assen: Van Gorcum. – (Monumenta literaria neerlandica,
ISSN 0167-5044; 8, 2)

ISBN 90-232-3055-8

Dl. 2: Commentaar en apparaat.

ISBN 90-232-3138-4 geb.

Trefw.: Van de Woestijne, Karel “Wiekslag om de kim” /
gedichten; oorspronkelijk.

Woord vooraf

Het initiatief tot een historisch-kritische editie van Karel van de Woestijnes trilogie *Wiekslag om de kim* dateert uit 1983. Op 1 september van dat jaar vergaderden in het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen A. van Elslander, mevrouw A.M. Musschoot, L. Simons, A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet. Er werd bepaald dat mevrouw Musschoot naast haar onderwijstaak bij de Rijksuniversiteit te Gent de editie tot stand zou brengen, onder auspiciën van het Bureau Basisvoorziening Tekstedities van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (hierna genoemd het Constantijn Huygens Instituut, waarin het thans is opgegaan). Door de verzwaring van haar taak aan de universiteit moest mevrouw Musschoot na enkele jaren echter besluiten de opdracht terug te geven. Zij publiceerde in 1988 enkele resultaten van haar onderzoek in 'Karel van de Woestijne: "Mijn God, gij ziet de zee". Een verkennende interpretatie van de varianten' (*Studia Germanica Gandensia* 16). In het artikel werd voor het eerst uitgebreid aandacht besteed aan de genese van Van de Woestijnes poëzie.

De voorliggende editie is het resultaat van een nieuwe start van het onderzoek, dat duurde van 1 augustus 1989 tot 1 november 1994. In die periode was ik als wetenschappelijk medewerker aangesteld bij het Constantijn Huygens Instituut. De projectcommissie die het onderzoek begeleidde, bestond uit W. Blok, G.J. Dorleijn, A.H.F. van Elslander, A.M. Musschoot, A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet.

De routine van het solitaire onderzoekswerk werd door de jaren aangenamen doorbroken door belangstelling en hulp van vele zijden. Ik hecht eraan allereerst mevrouw Musschoot te bedanken voor haar ondersteuning bij het onderzoek en het schrijven van dit boek. Zij behoort tot de zeer weinigen die vertrouwd zijn met het werk van Van de Woestijne en met de manuscripten die aan de editie ten grondslag liggen. Bijgevolg heeft zij mijn transcripties en beweringen over Van de Woestijnes werk en werkwijze beter dan wie ook kunnen corrigeren. Ik hoop dat de editie althans iets heeft opgeleverd van wat zijzelf zich ervan voorstelde. Het doet mij bovendien veel genoegen dat zij niet alleen door haar doelmatige begeleiding maar ook door haar optreden als referent aan deze editie verbonden is.

Dick van Halsema heeft als kritische lezer en welluidend klankbord een beslissende invloed gehad op de editie, in het bijzonder tijdens het schrijven én herschrijven van de Ontstaansgeschiedenis. Zijn talrijke verbeteringen, ideeën en bedenkingen in de marges van de eerste en de

tweede versie hebben gezorgd dat ik uiteindelijk toch ben gaan begrijpen wat ik met mijn betoog wilde. Ik dank hem voor de genereuze en informele wijze waarop hij zijn rol als copromotor heeft vervuld.

Ik ben Dick van Vliet in zijn functie van directeur van het Constan-tijn Huygens Instituut zeer erkentelijk voor de geboden mogelijkheid een prachtig en leerzaam onderzoek te kunnen uitvoeren. Ook stel ik het op prijs dat hij bereid was mijn aanstelling met drie maanden te ver-lengen, toen kort voor de beoogde einddatum van het project nog vele tientallen *Wiekslag*-manuscripten aan het licht kwamen. Zonder de ver-lenging was de editie incompleet geweest.

Daarnaast dank ik Dick van Vliet als mijn promotor. Wetenschap-pelijk onderzoek met een voorgeschreven eindresultaat binnen een van tevoren bepaalde termijn is een riskante onderneming. Het is dan ook mede aan zijn professionele 'no nonsense'-begeleiding te danken dat dit boek er zonder onnodige vertraging gekomen is. Zijn kennis op het ter-rein van de editietechniek en zijn zakelijke raadgevingen hebben mij behoed voor dwaaltochten over al te veel interessante zijwegen. Tegelij-kertijd wist hij mij voldoende ruimte te geven om het onderzoek naar mijn eigen aanleg en inzicht uit te voeren. Dat zijn betrokkenheid bij mijn werk hem na verloop van tijd enkele onvermoede kwaliteiten van Van de Woestijnes dichterschap heeft doen onderkennen, beschouw ik als een waardevolle bonus van onze samenwerking.

De editie had letterlijk niet tot stand kunnen komen zonder de bereid-willigheid en hulpvaardigheid van het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen. Dank zij een bruikleen aan het Let-terkundig Museum waren de Van de Woestijne-manuscripten voortdu-rend in Den Haag onder handbereik, zodat ik in de bevoorrechte positie was dagelijks met het kostbare materiaal te kunnen werken. Ik dank het AMVC en in het bijzonder de heer M. Somers voor de vele verleende diensten, ook tijdens mijn bezoeken te Antwerpen.

W. Blok, A.H.F. van Elslander, G.J. Dorleijn en A.L. Sötemann ben ik erkentelijk voor de bijdrage die zij als leden van de projectcommissie leverden aan het onderzoek, in de vorm van gedachtenwisselingen en kritische aanmerkingen.

Ik dank verder de volgende personen en instanties die op enigerlei wijze hebben geholpen tijdens het onderzoek of de totstandkoming van het boek: W.J. van den Akker te Utrecht, als vertegenwoordiger van de Stichting J.B.W. Polak; de afdeling Edita van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, in de persoon van Frederik Bos; P. van Bouchaute te St. Niklaas; J. Carton te Rijmenam; P.L.J. Jansen-Pijpers te Boxtel; het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag, in de personen van S.A.J. van Faassen en Christie Hak; B. Plachta te Münster; wijlen J.B.W. Polak; W. Schuhmacher en M. Schuhmacher te Amsterdam; J. Soenen te Oudenaarde.

De kopij voor deze uitgave werd afgesloten in het najaar van 1995.

Verantwoording

I INLEIDING

Wiekslag om de kim is een dichterlijke trilogie van Karel van de Woestijne (1878-1929), bestaande uit de bundels *De modderen man*, *God aan zee* en *Het berg-meer*, en het gedicht 'Het menselijk brood' dat een inleiding tot de eerste bundel is. Er zijn drie beweegredenen om deze werken in een historisch-kritische editie uit te geven: het literair-historisch belang van Karel van de Woestijne en de betekenis van het drieluik binnen zijn oeuvre; de omstandigheid dat er al geruime tijd geen betrouwbare tekst van het drieluik voorhanden is (dit geldt overigens voor vrijwel alle bundels van Van de Woestijne); en de beschikbaarheid van omvangrijk ontstaansmateriaal. Het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC) te Antwerpen heeft vanaf 1948 gestaag een omvangrijke Van de Woestijne-collectie opgebouwd, die aan de basis ligt van deze editie. Nog in de zomer van 1994 konden vele tientallen manuscripten worden aangekocht.¹

I.1 *Aard en doel van de editie*

Het ontstaansmateriaal van *Wiekslag om de kim* is tweeledig: er zijn bronnen die verband houden met de genese en de varianten van de afzonderlijke gedichten, en daarnaast kan uit manuscripten en tijdschriftpublicaties gereconstrueerd worden hoe Van de Woestijne de trilogie als compositie tot stand bracht. Beide onderdelen van de ontstaansgeschiedenis van *Wiekslag om de kim* worden in deze historisch-kritische editie zo volledig mogelijk gedocumenteerd: de totstandkoming van de gedichten in het variantenapparaat, het componeerproces in de vorm van een beschouwing die in de commentaar is ondergebracht.

De elementaire eisen die aan een historisch-kritische editie worden gesteld, zijn in eerdere edities van de laatste vijftien jaar en in verscheidene publikaties uitvoerig behandeld, en mogen derhalve bekend worden verondersteld. Bovendien wordt aan dit type uitgave aandacht

¹ De hoofdsignatuur van de collectie is w 803. Zie voor de totstandkoming van de Van de Woestijne-collectie in het AMVC: Van Bouchaute, 'Inleiding' in *De handschriften van Karel van de Woestijne*. De aanwinst uit 1994 is daarin niet verwerkt.

besteed in het recente handboek voor editiewetenschap van Marita Mathijsen, *Naar de letter*.²

Aan ander werk dat Van de Woestijne schreef en publiceerde tijdens de zeventien jaar waarin hij aan de trilogie werkte, wordt alleen gerefereerd wanneer daaraan gegevens omtrent de *Wiekslag* ontleend kunnen worden. Deze editie is een deeleeditie, dus literair en journalistiek proza, epische poëzie en ook de dichtbundels *Substrata* (1924) en *Het zatte hart* (1926) blijven in principe buiten beschouwing.

Het doel van deze editie van *Wiekslag om de kim* is materiaal beschikbaar te stellen op grond waarvan Van de Woestijnes poëzie en zijn werkwijze kunnen worden bestudeerd, zowel bij het ontstaans- en schrijfproces van de afzonderlijke gedichten als bij de ordening van die gedichten tot een betekenisdragende compositie.

1.2 *Indeling van de editie*

De editie bestaat uit twee delen. Deel 1 bevat de leestekst van *Wiekslag om de kim*, gevolgd door een Appendix met gedichten die niet in de definitieve versie van het drieluik zijn opgenomen, maar die wel op enig moment door Van de Woestijne als mogelijk onderdeel van het drieluik werden gezien. Het tekstdeel sluit af met een alfabetisch register van beginregels en titels, en een gedetailleerde inhoudsopgave die tevens bedoeld is als volledig overzicht van de bouw van de trilogie.

Deel 2 bevat, na de Verantwoording, eerst de commentaar. Deze bestaat uit de Ontstaansgeschiedenis van *Wiekslag om de kim* als dichterlijke compositie, en de Drukgeschiedenis van de afzonderlijke bundels waaruit de trilogie bestaat.

Dan volgt het Apparaat: de Bronnenlijst, een Lijst van voorpublicaties en het Variantenapparaat van de afzonderlijke gedichten. Het tweede deel bevat verder een Bibliografie van primaire literatuur, van secundaire literatuur en van vertalingen; tot slot is in dit deel een register van gedichten opgenomen.

1.3 *Eerdere uitgaven*

Tijdens het leven van Van de Woestijne verschenen de delen van het drieluik als zelfstandige dichtbundels: *De modderen man* in 1920 bij Uitgeversmaatschappij Het Roode Zeil; *God aan zee* in 1926 bij A.A.M. Stols, en *Het berg-meer* in 1928 bij dezelfde uitgever. Stols liet in 1926 in zijn particuliere reeks To the Happy Few bovendien *Het menselijk*

² Behalve het handboek van Mathijsen – dat een uitgebreide bibliografie van de belangrijke Nederlandse en buitenlandse vakliteratuur bevat – zijn met name de Leopold-editie van G.J. Dorleijn en de Nijhoff-editie van W.J. van den Akker en G.J. Dorleijn nuttige naslagwerken geweest.

brood, de inleiding tot *De modderen man*, verschijnen.³ Uit correspondentie van Van de Woestijne blijkt dat hij voornemens was het drieluik eens als één boek te doen verschijnen.⁴ Door zijn voortijdig overlijden minder dan een jaar na de verschijning van de slotbundel, heeft hij die volledige herdruk niet kunnen verwezenlijken.

Een jaar na Van de Woestijnes dood herdrukte Stols *De modderen man*, voorafgegaan door 'Het menselijk brood'. Het inleidende gedicht kreeg daarmee de plaats die Van de Woestijne ervoor bestemd had. Hoewel de dichter in een brief aan Stols al op een dergelijke herdruk had gezinspeeld, kan de uitgave niet als geautoriseerd worden beschouwd aangezien Van de Woestijne geen definitieve toezegging deed en niet betrokken was bij de totstandkoming ervan.

In 1942 besloot Uitgeversmaatschappij A. Manteau te Brussel tot een integrale uitgave van *Wiekslag om de kim*. Hiermee kwamen voor het eerst alle afzonderlijke delen in de door Van de Woestijne bedoelde samenhang beschikbaar. De uitgave beleefde in betrekkelijk korte tijd twee herdrukken. Stols bracht een jaar later eveneens de gehele trilogie in één band op de markt.⁵ Andere herdrukken van *Wiekslag om de kim* of afgeronde delen daaruit zijn daarna niet meer verschenen.

1.4 *De titel van het drieluik*

Toen in 1942 de uitgave bij Manteau verscheen, werd de titel *Wiekslag om de kim* voor het eerst boven het drieluik geplaatst. Het gebruik van de titel, dertien jaar na de dood van de dichter, werd verantwoord door middel van een aantekening die Van de Woestijne maakte in een bewaard gebleven carnet: 'Algemeene titel der trilogie: *Wiekslag om de Kim*'. Deze aantekening is in de uitgave bij wijze van verantwoording geciteerd.⁶ Doordat de Manteau-uitgave een grote verspreiding vond en Stols daar korte tijd later een herdruk voor Nederland op liet volgen, vond de titel *Wiekslag om de kim* algemeen ingang, hoewel hij door Van de Woestijne zelf nimmer publiek is gemaakt.

De titelkeuze voor de Manteau-uitgave in 1942 werd gedaan door

³ In de Drukgeschiedenis wordt uitgebreid ingegaan op de totstandkoming van de genoemde uitgaven. Volledige titelbeschrijvingen vindt men in de Bibliografie van primaire literatuur.

⁴ Zie de brief van 4 september 1926 aan A.A.M. Stols, geciteerd in de Drukgeschiedenis, § 2.1.

⁵ Zie ook voor deze uitgaven uitgebreider de Drukgeschiedenis.

⁶ *Wiekslag om de kim* (1942), p. [6]. Voor de bespreking van de problematiek omtrent de titel doe ik noodzakelijkerwijs een beroep op gegevens die verderop in de editie uitvoeriger en in ruimer verband worden behandeld.

Maurice Roelants.⁷ Hij was getrouwd met een zuster van Van de Woestijne vrouw en bekommerde zich namens de nabestaanden destijds om de literaire nalatenschap van Van de Woestijne. Tijdens de lange ontstaansperiode van zijn drieluik overwoog de dichter verschillende titels voor de afzonderlijke bundels en voor de totale compositie. Gedurende vele jaren was *Het licht der kimmen* de hoofdtitel waaronder Van de Woestijne zijn bundels samengebracht wenste te zien. Hij heeft die titel openbaar gemaakt, bijvoorbeeld in 1912 in het voorwoord in *Interludiën*, waar hij *Het licht der kimmen* ‘een bundel in bewerking’ noemt. Maar in de colofons van *God aan zee* en *Het berg-meer*, dus juist als de realisering van het drieluik een feit is, spreekt hij slechts van een ‘drie-luik’ zonder een titel te noemen. Het laatste spoor van de titel *Het licht der kimmen* is een aantekening in januari 1926. Precies een jaar later schreef hij, als laatst overgeleverde voornemen: ‘Algemeene titel der trilogie: *Wiekslag om de kim*’. Zonder te willen zeggen dat Van de Woestijne dus *Het licht der kimmen* als titel had verworpen – laat staan dat hij voor *Wiekslag om de kim* gekozen had: ook die titel noemde hij niet in de colofons – zou hieruit kunnen worden afgeleid dat Van de Woestijne twijfelde over *Het licht der kimmen*.

Van de Woestijne heeft geen beslissing over de hoofdtitel genomen. Voor deze historisch-kritische editie volg ik Roelants in zijn titelkeuze omdat er, gezien het voorgaande, enkele aanwijzingen zijn die de positie van de titel *Het licht der kimmen* enigszins verzwakken ten opzichte van *Wiekslag om de kim*. Deze editie beoogt de trilogie te presenteren in de definitieve vorm; men kan verdedigen dat de laatste titel die Van de Woestijne in gedachten had daar het dichtst bij aansluit. Daarnaast heeft het drieluik onder die laatste titel inmiddels een vaste plaats in de literatuurgeschiedenis verworven.

1.5 *Het Verzameld werk van Karel van de Woestijne*

In de jaren 1947-1950 verschenen de acht delen *Verzameld werk* van Karel van de Woestijne.⁸ Deel 1 bevat de lyrische poëzie; achterin deel 2 zijn de bijbehorende aantekeningen opgenomen. P. Minderaa was verantwoordelijk voor de tekstbezorging. De uitgave is nog steeds de belangrijkste bron voor het werk van Van de Woestijne. Bovendien bevatten de aantekeningen in het tweede deel van het *Verzameld werk* gegevens over de vindplaatsen van de gedichten, bibliografische gegevens over de bundels, achtergronden van hun totstandkoming en woordverklaringen. Minderaa heeft inzage gehad in de manuscripten

⁷ Mededeling van baronesse Angèle Manteau in een brief aan mij, dd. 1 februari 1994. Ook B. Decorte noemt Maurice Roelants als verantwoordelijke voor de tekstbezorging en dus de titelkeuze (‘Karel van de Woestijne en de Franse literatuur’, p. 64).

⁸ Zie voor de volledige titelbeschrijving de Bibliografie van primaire literatuur.

en notitieboekjes die toen nog in bezit waren van de nabestaanden van Van de Woestijne. Bij wijze van verantwoording plaatste Minderaa aan het begin van de ‘Aantekeningen bij de lyrische poëzie’ een ‘Algemene aantekening’, die als volgt opent:

In de volgende bladzijden wordt van de verzenbundels en de afzonderlijke gedichten in de eerste plaats medegedeeld, voorzover dit mogelijk is, wanneer ze zijn geschreven en wanneer en waar ze werden gepubliceerd. Alle bekende handschriften worden vermeld. Afwijkende lezingen in handschrift of tijdschriftpublicatie worden genoteerd, voorzover ze tot het verstaan of als poëtische variant belangrijk zijn te achten; dat kan een geheel gewijzigde versregel betreffen, maar ook een enkel leesteken. De keuze daarvan is uiteraard subiectief, maar conscientieus overwogen. Een philologisch-volledige vermelding der varianten, die bijv. ook de verschillen in accentstreepjes, welke veelvoudig wisselen, moest omvatten, zou de aantekeningen voor het overgrote deel der lezers en poëzie-minnaars ongenietbaar maken. Ze zou bovendien onmatig grote plaatsruimte vereisen. Wie zulk materiaal verlangt, vindt trouwens alle nodige vindplaatsen hier genoteerd.

Van verscheidene gedichten is de ontstaansgeschiedenis te volgen in een soms uitgebreide reeks van staten, gevonden in de zakboekjes van de dichter, vanaf het jaar 1912. In een aantal belangwekkende gevallen worden alle staten van een bepaald gedicht bij de aantekeningen op dat gedicht gepubliceerd; in de andere gevallen wordt hun bestaan vermeld.⁹

Het *Verzameld werk* was bedoeld als een uitgave voor een breed publiek, met als meerwaarde een aanzienlijke hoeveelheid belangwekkende bibliografische en tekstkritische gegevens. De status van de uitgave is nadrukkelijk niet wetenschappelijk. Wel moet geconstateerd worden dat de uitgave, ook met inachtneming van de door Minderaa geformuleerde voorbehouden, onzorgvuldigheden bevat.¹⁰ Het spreekt niettemin vanzelf dat bij het voorbereiden van de *Wiekslag*-editie Minderaas aantekeningen veelvuldig zijn geraadpleegd. Met name zijn opgave van voorpublicaties in tijdschriften is bijzonder dienstbaar geweest voor het onderzoek. Omdat de verschillen met Minderaas gegevens in deze editie van *Wiekslag om de kim* zeer talrijk zijn, is ervan afgezien de verschillen telkens te vermelden, tenzij daar een bijzondere aanleiding toe is.

1.6 *De documentaire bronnen*

Het AMVC bewaart honderden documenten van Van de Woestijne. Voor deze editie werd daaruit geselecteerd wat verband houdt met

⁹ *VW* dl. 2, p. 759.

¹⁰ Op onjuistheden en omissies in het *Verzameld werk* werd gewezen door Van Elmbt in ‘Karel van de Woestijne. Bibliografische verkenningen omtrent het jeugdwerk.’

Wiekslag om de kim. Uit de periode 1911-1929 zijn drie soorten documentaire bronnen overgeleverd:¹¹

1. notitieboekjes en agenda's;
2. manuscripten;
3. drukproeven.

De notitieboekjes en agenda's worden algemeen 'carnets' genoemd. Van de Woestijne was gewoon ze te allen tijde bij zich te dragen, en ze bevatten allerhande notities.¹² Naast huiselijke zaken (boodschappenlijstjes, verjaardagen) komen zakelijke gegevens als adressen, ontvangen honoraria en afspraken voor. Doordat Van de Woestijne Brussels correspondent was voor de *N.R.C.*, gebruikte hij zijn carnet tevens voor uiteenlopende journalistieke observaties en notities. En ook zijn literaire activiteiten kregen in de carnets voor een deel hun beslag: voor zowel proza als poëzie schreef Van de Woestijne er plannen, invallen en aanzetten in. Ze bevatten van veel gedichten uit *Wiekslag om de kim* de gedeeltelijke of volledige genese en zijn daarmee een belangrijke bron voor het tekstonderzoek voor deze editie geweest.¹³

Van de meeste handschriften kan de functie achterhaald worden (kladversies, kopij), wat soms aanknopingspunten biedt voor de datering. Het aantal dat als kopij heeft gefunctioneerd is relatief groot. Losse manuscripten met kladversies komen minder voor; ze vormen veelal een aanvulling op de ontstaansgeschiedenis uit de carnets. Slechts een klein aantal manuscripten kon niet (of niet met zekerheid) als schakel in de tekstgeschiedenis geplaatst worden. De datering van dergelijke manuscripten is daardoor vaak onzeker en meestal gebaseerd op een vergelijking van de varianten ten opzichte van andere bronnen van het betreffende gedicht.

De overgeleverde drukproeven van de bundels verschillen onderling in volledigheid en status. Sommige proeven zijn bijvoorbeeld incompleet, andere zijn niet of gedeeltelijk gecorrigeerd of bestaan uit gedeelten die niet hetzelfde proefstadium vertegenwoordigen. Van bij-

¹¹ Zie voor het begrip 'documentaire bron': Mathijsen, *Naar de letter*, p. 40-52.

¹² Voor zover bekend bleven 23 carnets bewaard. Eén, uit de periode 1903-1905, was in bezit van wijlen Karel Jonckheere en werd door hem uitgegeven als *Dagboek van Karel van de Woestijne*. 22 carnets zijn in bezit van het AMVC; 20 ervan zijn gebruikt bij het *Wiekslag*-onderzoek.

¹³ Van de carnets en agenda's werd een uitgave gemaakt door F. van Elmbt: *De agenda's en carnets van Karel van de Woestijne. Tekstuutgave en kritisch-historische studie*, die echter ondanks een bekroning door de Koninklijke Vlaamse Academie niet werd gepubliceerd. Aard en opzet van de uitgave verschillen sterk van de historisch-kritische editie van *Wiekslag om de kim*. De Koninklijke Vlaamse Academie was zo vriendelijk een exemplaar van het werk ter inzage te geven. Het werd vooral gebruikt om lezingen op probleemplaatsen te toetsen. Waar andere gegevens aan Van Elmbts uitgave werden ontleend, is dat ter plaatse vermeld.

voorbeeld *God aan zee* daarentegen werden de complete drukproef en twee opeenvolgende revisies in een leren band ingebonden; ze bevatten correcties van de dichter en typografische aanwijzingen van A.A.M. Stols.

Alle bij het onderzoek gebruikte documentaire bronnen – ook die uit particulier bezit – zijn opgenomen in de chronologisch geordende Bronnenlijst, waar ze beschreven worden en waar eventueel de samenhang met andere manuscripten of publikaties wordt toegelicht.

1.7 *Andere bronnen: voorpublicaties*

Van de Woestijne zat voortdurend krap bij kas, en vaak verzocht hij tijdschriftredacties het honorarium voor zijn bijdragen te mogen ontvangen bij het indienen van de kopij in plaats van bij verschijning van de betreffende aflevering van het tijdschrift. In de – overigens niet overvloedig bewaarde – correspondentie van Van de Woestijne zijn dergelijke verzoeken veelvuldig te lezen. Dat verreweg het merendeel van de gedichten in Noord-Nederlandse periodieken verscheen, vond ongetwijfeld mede een oorzaak in de betere honorering, in het bijzonder van *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* en *De gids*, waar Van de Woestijne door zijn persoonlijk contact met respectievelijk Herman Robbers en Johan de Meester een goede ingang had.¹⁴ In de jaren rond 1910 was ook *Groot Nederland* een belangrijke afzetmogelijkheid voor zijn werk. Van de Vlaamse tijdschriften was *Dietsche warande & Belfort* het belangrijkste. Van de Woestijne had al sinds 1905 banden met het blad en vanaf 1908, na het opheffen van het tijdschrift *Vlaanderen* waarvan hij redacteur was geweest, werkte hij er met zekere regelmaat aan mee, hoewel hij bezwaren had tegen de katholieke signatuur ervan. Mej. M.E. Belpaire (door vrienden ook M.O. ofwel Moeder Overste genoemd) was er zijn belangrijkste contactpersoon.¹⁵

Een tweede, inhoudelijk belangrijker reden om zijn verzen in tijdschriften te publiceren was dat Van de Woestijne op die manier kon experimenteren met de samenstelling van verschillende groepen van gedichten en met titels voor die groepen. De tijdschriftpublicaties zijn daarom niet alleen van belang voor varianten in de gedichten, maar geven ook een beeld van de wijze waarop Van de Woestijne geleidelijk zijn trilogie componeerde.

Alle voorpublicaties van gedichten die tot de ontstaansgeschiedenis van *Wiekslag om de kim* behoren, zijn in chronologische volgorde opgenomen in de Lijst van voorpublicaties. Vaak zijn er duidelijke aanwij-

¹⁴ Zie voor het beleid ten aanzien van de honorering van medewerkers aan *De gids* in deze periode: Van den Akker/Dorleijn, 'Stemmen uit de redactie'.

¹⁵ Zie voor Van de Woestijnes contacten met *Dietsche warande & Belfort*: Persyn, *De wording van het tijdschrift Dietsche warande & Belfort*, i.h.b. p. 203-208 en p. 292.

zingen dat Van de Woestijne de voorpublicaties gewent én de vorm ervan beïnvloed heeft. Die aanwijzingen bestaan hetzij uit bewaarde kopijhandschriften, hetzij uit aantekeningen betreffende de ontvangst van kopij door de redactie (met name in de inloopboeken van *De gids*), hetzij uit overgeleverde correspondentie met de redactie of redactieleden. In de Lijst van voorpublicaties zijn deze gegevens telkens in een toelichting bij de publicaties vermeld.

Er zijn acht voorpublicaties waarover geen nadere gegevens bekend zijn:

- a. *Europa* van mei 1908;
- b. *Dietsche warande & Belfort* van oktober 1910;
- c. *Dietsche warande & Belfort* van maart 1911;
- d. *Onze eeuw* van januari 1912;
- e. *Groot Nederland* van oktober 1912;
- f. *De lelie* van juli 1913;
- g. *Dietsche warande & Belfort* van maart 1924;
- h. *Dietsche warande & Belfort* van januari 1926.

De gedichten in deze tijdschriftafleveringen zijn wel als geautoriseerd beschouwd – en in elk geval als zodanig behandeld in deze editie, hoewel een onweerlegbaar bewijs voor die autorisatie ontbreekt. Er zijn echter geen redenen om aan te nemen dat de publicaties *niet* geautoriseerd zijn, terwijl er voldoende reden is om aan te nemen dat ze *wel* geautoriseerd zijn. De bijdragen verschenen alle onder de naam van Van de Woestijne, en er zijn geen gevallen bekend waarin hij bezwaar maakte tegen een publicatie, hetzij van tevoren, hetzij achteraf. Bovendien had hij met redacteuren van deze tijdschriften over het algemeen goede contacten, zodat het onwaarschijnlijk is dat zij een publicatie zonder zijn toestemming zouden riskeren.

Een bijzonder geval doet zich voor met de verzen die in maart en april 1920 in het tijdschrift *Het roode zeil* verschenen. Bij de pas opgerichte gelijknamige uitgeverij werd de uitgave van *De modderen man* voorbereid. Grove, direct in het oog springende fouten in de kopij voor de bundel komen letterlijk terug in de tijdschriftpublicatie, zodat het onwaarschijnlijk is dat Van de Woestijne er proeven van heeft gezien. Het is echter niet aannemelijk dat de publicatie zonder zijn toestemming is geschied, ook al omdat de gedichten in twee opeenvolgende afleveringen verschenen. Hij moet als mede-oprichter van de uitgeverij nauw bij de gang van zaken betrokken zijn geweest.¹⁶ Vermoedelijk heeft hij toestemming gegeven voor publicatie in het tijdschrift, op basis van de bundelkopij, zonder de correctie zelf uit te voeren.

¹⁶ Zie voor de oprichting van de uitgeverij de inleiding in Van Overbeek, *Het Roode Zeil*.

Hoewel het ontstaansmateriaal dat voor deze editie onderzocht is zich tot *Wiekslag om de kim* beperkt, is Van de Woestijnes werkwijze aan de manuscripten goed af te lezen.¹⁷ Hij noteerde in eerste instantie meestal een of twee versregels, gevolgd door een beperkte, schetsmatige voortzetting: het begin van een volgende regel, of enkele rijmwoorden voor een strofe, soms ook voor een volgende. In de meeste gevallen blijkt die eerste aanzet ook in de eindversie de aanhef van het gedicht te zijn gebleven. Het gedicht ontwikkelt zich 'lineair', vanuit een beginpunt dat direct richting geeft aan wat nog komen moet; de beginregel dicteert het vervolg. Veruit het merendeel heeft datzelfde stramien: een duidelijk begin als afzetpunt, en enkele notities voor de voortzetting. Als zo een eerste begin zijn neerslag op papier gekregen had, stopte Van de Woestijne en ging hij terug, om open plaatsen nader in te vullen of wijzigingen aan te brengen; direct voegde hij ook weer nieuwe notities toe die de voortgang vormden: een nieuwe regel bijvoorbeeld, of enkele nieuwe rijmwoorden. Dan gebeurde weer hetzelfde: die nieuwe fragmenten kregen ook hun aanvullingen en wijzigingen, et cetera.

Dat Van de Woestijne nauwelijks op het niveau van de klank, het woord of woorddeel varianten uitprobeerde, hangt met het voorgaande samen. Kennelijk dacht hij in tekstenheden met een structuur: versregels, strofen of meerdere strofen. Zelden treft men bij hem een rijtje rijmklanken aan of een los woord dat louter om zijn klankwaarde of evocerende kracht 'bewaard' wordt om later nog gebruikt te worden. Ingrijpende wijzigingen van de structuur van een vergevorderde strofe of gedicht zijn evenmin gebruikelijk. En voor zover zulke wijzigingen plaatsvonden, kregen ze hun beslag in een herschreven versie; Van de Woestijne zou bij voorkeur niet in een bestaand gedeelte met lijnen, haken en doorhalingen de veranderingen van zijn idee ten uitvoer brengen.

Sommige gedichten werden in de carnets geheel voltooid, andere bleven steken in aanzetten, weer andere kregen een vervolg in losse manuscripten. Ook het omgekeerde komt voor: aantekeningen die op manuscripten worden aangetroffen werden later in een carnet verwerkt.¹⁸

Van de Woestijne gebruikte verschillende schrijfmaterialen: potlood, inkt en anilinepotlood. Omdat hij in de carnets vaak de datum boven een gedicht of fragment noteerde, is in veel gevallen het dateren van

¹⁷ Zie over Van de Woestijnes werkwijze: Musschoot, 'Karel van de Woestijnes "Mijn God, gij ziet de zee"' en Jansen, 'Aan wijzigingen onderhevig.'

¹⁸ Vergelijk behalve het Variantenapparaat ook de afdeling 'Fragmenten' in *VW* dl. 2, p. 411-496.

een gedicht mogelijk. Maar het kwam ook voor dat Van de Woestijne na een beschreven pagina een nieuw fragment vele pagina's verder noteerde en de tussenliggende blaadjes blanco liet. Later gebruikte hij dan alsnog de open gebleven ruimte. Als hij dan geen datum noteerde, worden dateringen onzeker. Bij langere gedichten beschreef hij meestal de opeenvolgende rechterbladzijden, tot hij stuitte op een rechterblad waar hij al eerder iets geschreven had; dan werkte hij op de leeggebleven *linker*blaadjes *terug*. De totstandkoming van dergelijke gedichten is dan alleen nog (voor een deel) te reconstrueren als de schrijfstof regelmatig wisselt.

1.9 *Afkortingen en verwijzingen*

In de editie wordt korthedshalve een aantal verwijzingen gebruikt.

1. Naar gedichten in het tekstdeel kan in deel 2 verwezen worden door het nummer dat de gedichten hebben gekregen; zie hiervoor verder de verantwoording van de leestekst, § 2.3.

2. Naar de Lijst van voorpublicaties, waar de chronologisch gerangschikte tijdschriftbijdragen een nummer hebben gekregen, wordt verwezen met het corresponderende cijfer tussen twee schuine streepjes ('slashes' of Duitse komma's). Bijvoorbeeld: /19/ verwijst naar de beschrijving van de voorpublicatie in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* van april 1921.

3. Verwijzing naar de Bronnenlijst geschiedt door vermelding van het *H*-nummer dat de documenten daar gekregen hebben. Bijvoorbeeld: *H-69* verwijst naar de beschrijving van het manuscript met een netversie van het gedicht 'Een vrucht, die valt'.

Wanneer naar een gedicht verwezen wordt door het citeren van de beginregel (slechts een klein aantal gedichten heeft een titel), worden enkele aanhalingstekens gebruikt. Eventuele leestekens aan begin of einde van de regel worden daarbij weggelaten, met uitzondering van een vraagteken of uitroepteken.

In aangehaalde titels van zelfstandige werken worden kapitalen gebruikt zoals in de moderne titelbeschrijving gebruikelijk is. In manuscripten en publicaties wisselt het gebruik van kapitalen nogal eens (*De Modderen Man*, *De modderen Man* et cetera); alleen in bijvoorbeeld letterlijke briefcitaten wordt dergelijk hoofdlettergebruik overgenomen. Men zij erop bedacht dat naar het inleidende gedicht bij *De modderen man* op twee manieren verwezen kan worden: met *Het menscheijk brood* (dus cursief) wanneer het de zelfstandige uitgave van het gedicht betreft, en met 'Het menscheijk brood' (tussen aanhalingstekens) wanneer het gaat om de tekst van het gedicht.

Naar publicaties uit de Bibliografie van literatuur over *Wiekslag om de kim* en van secundaire literatuur wordt met een verkorte titel verwezen; de afkorting *VW* verwijst naar het *Verzameld werk* (1947-1950).

1.10 *Enkele gebruikte termen*

Een van de specifieke aspecten van *Wiekslag om de kim* is de geleding die Van de Woestijne eraan gaf. Om terminologische verwarring bij het benoemen van onderdelen te voorkomen, geef ik hier aan in welke betekenis enkele belangrijke termen gebruikt worden.

– Het drieluik bestaat uit drie *delen*: *De modderen man*, *God aan zee* en *Het berg-meer*. Het zijn drie betrekkelijk zelfstandige, compositorische hoofdeenheden. Ook in de eerste opzet van *Het licht der kimmen* zijn *delen* te onderscheiden: *Het leven van den dichter*, *Het boek Franciscus*, *De heilige mis*, *De acht zaligheden*. ‘Het menselijk brood’ maakt onderdeel uit van het definitieve drieluik maar het is geen *deel* in de gegeven betekenis, geen ‘luik’: het is inleidend gedicht bij het eerste deel, *De modderen man*.

– Alle delen van *Wiekslag om de kim* bestaan uit *afdelingen*: kleinere, door nummering en/of titels afgebakende clusters van gedichten. *De modderen man* bestaat uit drie afdelingen die romeins genummerd zijn; *God aan zee* bestaat uit vijf afdelingen die behalve een romeins nummer ook een titel hebben: ‘De heete asch’, ‘De schurftige danser’ et cetera. Ook niet-gerealiseerde delen kunnen uiteraard in afdelingen verdeeld zijn.

– Sommige afdelingen hebben *onderafdelingen*: een verdeling van de afdeling in kleinere clusters van gedichten, telkens genummerd met arabische cijfers. Dit komt voor in afdeling II van *God aan zee* en in de afdelingen I en III van *Het berg-meer*.

De termen *deel*, *afdeling* en *onderafdeling* worden dus gehanteerd als benaming voor de door Van de Woestijne onderscheiden eenheden van de compositie. Enkele andere termen die regelmatig voorkomen, zijn:

– *Reeks*. Een reeks bestaat uit een aantal gedichten die een onderlinge samenhang vertonen, of waarvan die samenhang duidelijk gesuggereerd wordt, bijvoorbeeld door een overkoepelende titel. Afdelingen bestaan dus uit reeksen van gedichten, en een tijdschriftbijdrage van vijf verzen onder de gezamenlijke titel ‘Tenebrae’ kan ook als reeks beschouwd worden. Wanneer de tijdschriftbijdrage echter de neutrale titel ‘Verzen’ draagt, is de benaming ‘reeks’ minder voor de hand liggend.

– *Groep* is een betrekkelijk willekeurige verzameling gedichten. De samenbindende factor kan variëren: de gedichten kunnen gezamenlijk in een tijdschrift zijn verschenen, in een lijstje zijn opgesomd, uit een groter geheel geselecteerd zijn, dezelfde overkoepelende titel dragen, et cetera.

Deel I van de editie bevat de leestekst van *Wiekslag om de kim* in de laatste door Van de Woestijne samengestelde versie. Na de tekst van het drieluik volgt een Appendix met de gedichten die niet in de bundels werden opgenomen maar die wel een rol hebben gespeeld in de ontstaansgeschiedenis. Ten aanzien van de keuze van de basistekst en de tekstconstitutie moesten voor het Appendix enkele afwijkende beslissingen worden genomen.

2.1.1 *De basistekst van Wiekslag om de kim*

Tijdens het leven van Van de Woestijne verschenen *De modderen man* (1920), *God aan zee* (1926) en *Het berg-meer* (1928) slechts eenmaal als afzonderlijke dichtbundels. Er zijn geen herdrukken en een integrale uitgave van de gehele trilogie heeft de dichter niet beleefd. De drie eerste drukken van de bundels vormen te zamen dus de meest 'definitieve' versie van de trilogie, en zijn daarom gebruikt als basistekst.

Als basistekst van 'Het menselijk brood', het inleidende gedicht bij *De modderen man*, is eveneens de enige zelfstandige uitgave tijdens het leven van Van de Woestijne genomen: de uitgave in de reeks *To the Happy Few* van A.A.M. Stols in 1926. Het gedicht was eerder in zijn geheel verschenen in *De gids* van december 1925 /29/; de opzet van die tijdschriftbijdrage laat echter zien dat Van de Woestijne op dat moment nog niet de definitieve compositie van het drieluik had bereikt, en de titel van het gedicht ontbreekt. Daarentegen wordt de *Happy Few*-uitgave in de colofons van *God aan zee* en *Het berg-meer* uitdrukkelijk genoemd als behorend tot de trilogie.

Ter gelegenheid van Van de Woestijnes vijftigste verjaardag op 10 maart 1928, werd een bloemlezing uit zijn lyrische poëzie gemaakt, *Gedichten van Karel van de Woestijne*, samengesteld door Jan Greshoff, uitgegeven door Joh. Enschedé en Zn. en typografisch verzorgd door Jan van Krimpen. Hierin zijn onder meer gedichten opgenomen uit *De modderen man* en *God aan zee*.¹⁹ Omdat de *Wiekslag*-gedichten in de gelegenheidsbundel buiten hun compositorisch verband gepubliceerd werden, is voor de basistekst van de betreffende gedichten geen uitzondering gemaakt en is vastgehouden aan de versie van de oorspronkelijke bundels.

¹⁹ De bloemlezing is bovendien van belang omdat ze gedichten bevat uit *Het berg-meer*, onder vernoeming van die titel, terwijl de bundel nog niet verschenen was.

2.1.2 *Autorisatie van de basistekst van Wiekslag om de kim*

De bundels die als basistekst gebruikt zijn, kunnen zonder twijfel geautoriseerd worden genoemd.²⁰ Van de Woestijne was altijd buitengewoon gespist op de verzorging van zijn bundels, zowel in typografisch als in tekstueel opzicht. Uit de correspondentie met uitgever C.A.J. van Dishoeck blijkt dat hij proeven én revisies zelf corrigeerde, en ook bij de *Wiekslag*-bundels is die betrokkenheid tot op grote hoogte aantoonbaar. (Dit wil niet zeggen dat Van de Woestijne altijd accuraat corrigeerde. Met name de drie opeenvolgende drukproeven van *God aan zee* (H-78) laten zien dat hij bij wijlen inconsequent en inconsistent was, wat voor de beoordeling van varianten en zetfouten problemen kan geven. Zie ook § 2.1.3.)

Voor *De modderen man* leverde Van de Woestijne zelf de kopij, die bestond uit een typoscript dat hij vermoedelijk zelf vervaardigde en zeker corrigeerde (H-40). Bovendien is een deel van een door hemzelf gecorrigeerde drukproef bewaard gebleven (H-55). Het ligt voor de hand dat hij ook het ontbrekende gedeelte heeft gecorrigeerd.²¹ Autorisatie van de bundel blijkt verder uit het feit dat hij de gehele oplage signeerde.

De beide andere delen en *Het menschelijk brood* verschenen bij A.A.M. Stols. De uitgever ontving daarvoor van de dichter steeds een nethandschrift op luxe papier ten geschenke, maar gezien de smetteloze staat van deze manuscripten (H-76, H-77 en H-101) moeten andere als kopij hebben gediend, ondanks de status van de netmanuscripten: zij golden als de 'definitieve' tekst en met hun toezending had Van de Woestijne contractueel aan zijn kopijverplichting jegens de uitgever voldaan. Van *God aan zee* en *Het menschelijk brood* zijn de manuscripten die *de facto* als kopij dienst hebben gedaan, niet overgeleverd. Het is mogelijk dat Stols een afschrift maakte dat naar de zetterij ging, maar op grond van de gang van zaken bij *Het berg-meer* lijkt het waarschijn-

²⁰ Ik sluit mij aan bij de opvatting van autorisatie die Mathijsen geeft (*Naar de letter*, p. 130). Zij beschouwt als geautoriseerd: 'alle manuscripten en typoscripten (en computeruitdraaien) van een werk die de auteur zelf vervaardigd heeft of die in zijn opdracht gemaakt werden'; en 'alle drukken waarvan de schrijver de vervaardiging gewenst of toegestaan heeft, mits hij zelf de vorm beïnvloed heeft door óf de levering van kopij, óf door een vroegere tekstvorm te herzien (bijvoorbeeld door een gecorrigeerde legger te leveren, drukproeven te corrigeren of het drukproces voor perscorrecties te onderbreken) of te laten herzien in zijn opdracht.'

²¹ Niet alleen Van de Woestijnes gewoontelijke betrokkenheid bij de produktie van zijn werk pleit hiervoor; in een brief aan André de Ridder, participant in uitgeverij Het Roode Zeil waar *De modderen man* zou verschijnen, schreef Van de Woestijne op 13 mei 1920: 'En wanneer krijg ik nu het tweede deel der drukproef? 't Wordt, dunkt me, tijd, daar een einde meê te maken. Vindt gij niet?'

lijker dat Van de Woestijne dat zelf heeft gedaan: van die bundel bleef namelijk behalve het genoemde netmanuscript ook een deel van de door Van de Woestijne zelf geschreven kopij bewaard: H-102. In notities op drukproeven voor die bundel werd bovendien tot tweemaal over de ‘rest der copie’ gesproken, wat bewijst dat het netmanuscript en het kopijmanuscript niet hetzelfde waren. Verder blijkt uit een datumstempel op een gedeeltelijke drukproef (H-100) dat men al met het zetten van de bundel begonnen was (op 24 januari 1928) voordat het netmanuscript voltooid was (op 29 februari 1928).

De enige uitgave bij Stols waarvan geen gecorrigeerde proeven zijn overgeleverd, is *Het menscheijk brood*: alleen een niet-gecorrigeerde proef bleef bewaard (H-81). Door het netmanuscript staat de autorisatie echter vast. Daarnaast signeerde Van de Woestijne, net als bij *De modderen man*, de gehele oplage.

Van *God aan zee* werden een proef en twee volgende revisies, alle door Van de Woestijne gecorrigeerd, bij elkaar in een halflederen band gebonden (H-78). Samen met de drukproef van de bundel die Stols gebruikte om Van de Woestijnes correcties over te nemen en de typografie bij te vijzelen (H-79), is de totstandkoming van *God aan zee* zeer goed gedocumenteerd. Ook van *Het berg-meer* zijn enkele, incomplete maar door Van de Woestijne gecorrigeerde proeven bewaard (H-99, H-103 en H-105), wat zijn betrokkenheid bij de totstandkoming van de bundel afdoende bewijst.

2.1.3 *Tekstingrepen in de basistekst van Wiekslag om de kim*

In de drie bundels komen – zoals in elk boek – zetfouten voor. Wat onder ‘zetfout’ verstaan moet worden, is evenwel niet gemakkelijk te bepalen. Uiteraard geldt een lezing die op geen enkele manier een zinnige lezing oplevert, als zetfout. Verschillen tussen kopij en bundel, of zelfs tussen een laatste (overgeleverde) proef en de gepubliceerde tekst, worden als varianten beschouwd zolang sprake is van een zinnige lezing. Van de Woestijne was namelijk niet altijd even accuraat. Het kwam voor dat hij wijzigingen in een proef aanbracht die niet werden doorgevoerd door de zetter. Als de dichter dat in de revisie liet passeren, worden de wijziging én het vervolgens accepteren van de oude lezing als varianten beschouwd. Zulke inconsistenties, alsook inconsequenties in spelling en interpunctie, blijven in de leestekst gehandhaafd: ze behoren tot Van de Woestijnes eigen omgang met zijn werk.

Er zijn enkele gevallen waarin Van de Woestijne onmiskenbare zetfouten meerdere malen over het hoofd zag, of wijzigingen aanbracht op de proef die moeilijk verklaarbaar zijn. Een voorbeeld van het laatste is een wijziging in ‘Er is geen tijd. Wat gistren was’ [GZ37]. Deze juiste versie van de eerste versregel komt voor in de eerste drukproef en werd door Van de Woestijne begrijpelijkerwijze onveranderd gela-

ten. In de revisie wijzigde hij echter eigenhandig en duidelijk leesbaar ‘was’ in ‘las’, waardoor een niet-zinnige lezing ontstond, die bovendien niet uit vroegere versies van het gedicht verklaarbaar is. In de laatste proef heeft hij deze lezing gehandhaafd, zodat die ook in de basistekst (de bundel *God aan zee*) bleef staan. Een ingreep leek hier noodzakelijk.

Enkele algemene ingrepen zijn:

- Het beletselteken is met drie puntjes weergegeven.
- Aanhalingstekens die directe rede aangeven, zijn met enkele aanhalingstekens weergegeven.
- De typografie is geüniformeerd; zie verder § 2.4.

Bij het variantenapparaat van de gebundelde gedichten worden per gedicht de verbeterde zetfouten aan het slot verantwoord. Andere bijzonderheden in de basistekst die van belang waren voor de constitutie van de leestekst worden in een commentaarnoot verantwoord.

2.2.1 *Appendix: welke gedichten?*

Tot de ontstaansgeschiedenis van *Wiekslag om de kim* behoren ook gedichten die buiten de definitieve samenstelling vielen. Zo bevat *God aan zee* een afdeling ‘Verzoeking van God’. Dezelfde titel plaatste Van de Woestijne boven een voorpublicatie in *Elsevier’s geïllustreerd maandschrift* van april 1921 /19/. In de bundel werd het slotgedicht van de tijdschriftbijdrage, ‘k Zwelg in versterven, ik die van het heetst begeeren’, niet opgenomen; omdat de groep ‘Verzoeking van God’ in het tijdschrift een stadium in het wordingsproces van de trilogie vertegenwoordigt, is het gesupprimeerde gedicht in het Appendix van het tekstdeel opgenomen. Het kwam ook voor dat Van de Woestijne een voorlopige inhoudsopgave maakte van een voorgenomen groep of bundel die verband hield met het drieluik. Gedichten die op dergelijke lijsten voorkomen en niet in de eindversie van *Wiekslag om de kim* gehandhaafd bleven, staan in het Appendix.²² Verder zijn gedichten opgenomen die sterk afwijkende versies zijn van enkele gedichten die in het variantenapparaat van de bundels voorkomen. Die afwijkende versies behoren tot de tekstgeschiedenis van de gedichten.

De meeste gedichten in het Appendix zijn ongebundeld gebleven. Alleen ‘Gij zijt altijd de Naakte en de Verzaakte’ [A19] en ‘Zóó, als aan ’t stellig stooten van ’t getouw’ [A23] werden in 1926 in *Het zatte hart* opgenomen.

²² Dit is uiteraard alleen mogelijk als de gedichten geschreven én overgeleverd zijn. Het komt voor dat Van de Woestijne gedichten opsomt die niet verwezenlijkt werden of – wat minder waarschijnlijk is – verloren gingen. Vergelijk de ‘inhoudsopgave’ van een afdeling ‘Het berg-meer’ in de gelijknamige bundel (zie § 7.2 van de Ontstaansgeschiedenis): alleen het eerste van de drie gedichten werd voor zover bekend geschreven.

2.2.2 *De basistekst van het Appendix*

Als basistekst van de gedichten in het Appendix is gekozen voor de versie van de gedichten die een rol heeft gespeeld in de ontstaansgeschiedenis van *Wiekslag om de kim*. In de praktijk betekent dat meestal: de eerste tijdschriftpublicatie van het gedicht die met de trilogie in verband staat. Ook de volgorde van de gedichten in het Appendix is gebaseerd op het moment dat ze in de wordingsgeschiedenis van het drieluik voor het eerst voorkwamen.

2.2.3 *Ingrepen in de basistekst van het Appendix*

Zetfouten in de basistekst van het Appendix zijn volgens het hiervóór genoemde criterium in de leestekst verbeterd. Verder werden dezelfde categorische ingrepen toegepast: het beletselteken is drie puntjes, aanhalingstekens zijn steeds enkel, en de typografie is geüniformeerd. Omdat van de gedichten in het Appendix geen variantenapparaat is opgenomen, volgt hieronder een volledige lijst met ingrepen. Het teken < moet gelezen worden als: ‘was oorspronkelijk’. Vóór het teken staat de lezing in de leestekst, erachter de foutieve lezing in de basistekst.

[A1]	r. 1	o Gij < O Gij
	r. 17	vrouw < Vrouw
	r. 25	- o vrouw < - o Vrouw
[A4]	r. 9	veredelende < veredele
[A7]	r. 30	hij < Hij
[A8]	r. 10	borst < bort
[A10]	r. 3	zon, < zon'
[A14]	r. 12	bittre < bittere
[A19]	r. 15	o Smadelijke < O smadelijke
[A20]	r. 6	uw < Uw
	r. 19	is < Is
[A22]	r. 13	U < u
	r. 23	Heil'ge < Heilige
[A23]	r. 11	zóo < Zóo
	r. 17	lijden, < lijden
	r. 21	zelfs < Zelfs
	r. 25	de' < de de'
	r. 32	gelijknis < gelijkenis
	r. 41	liefde < liefd
[A25]	r. 10	gebeiteld < gebijteld

2.3 *Nummering van de gedichten*

In deel I zijn de gedichten voorzien van een nummer, voorafgegaan door een sprekende sigle die aangeeft uit welke bundel het gedicht afkomstig is. Deze nummering is tussen teksthaken geplaatst. Het

gedicht ‘Het menselijk brood’ is eenvoudigweg met [MB] aangeduid; *De modderen man* wordt afgekort tot MM, *God aan zee* tot GZ en *Het berg-meer* tot BM. In deel 2 van de editie worden deze nummers gebruikt om naar de leestekst te verwijzen. Zo verwijst [GZ1] naar het eerste gedicht van *God aan zee*, ‘Doop van den bedelaar’.

2.4 *Typografie*

De oorspronkelijke bundels verschenen in weelderige, luxueuze uitgaven. In de leestekst is de typografie versoerd en geüniformeerd.

- Voor titels en incipits die in de basistekst in (klein)kapitaal gezet zijn, wordt de normale tekstletter gebruikt, met kapitalen waar ze volgens de spelling verwacht mogen worden of blijkens de bronnen door Van de Woestijne bedoeld zijn.
- De grote, gekleurde initialen waarmee de gedichten in de basistekst beginnen, zijn vervangen door gewone kapitalen.
- Wanneer een nieuwe zin in het gedicht begon met de exclamatie ‘o’ of met geapostrofeerde vormen als ‘t’ of ‘k’, gebruikte Van de Woestijne pas voor het daarop volgende woord een majuskel c.q. kapitaal. Dit is in de leestekst overgenomen. Dus: ‘k Ben hier geweest, ’k ben daar geweest’ [GZ23], ‘o Ziek, onzeker en onzuiver’ [MM18] en zelfs ‘o ’k Weet dat ik, onttoegen aan ’t orkaan’ [GZ15].
- Door middel van consequent gebruik van lettersoort en plaats van de nummering en de titels van (onder)afdelingen, is getracht de hiërarchie en geleiding inzichtelijk te maken. Daarbij zijn, in navolging van de basisteksten van *God aan zee* en *Het berg-meer*, de grote inleidende en afsluitende gedichten cursief gezet: ‘Doop van den bedelaar’, ‘Uitvaart van den bedelaar’, ‘De blind-geborene’ en ‘De blind-gewordene’. Dienovereenkomstig is ‘Het menselijk brood’ eveneens cursief gezet.
- Titels van gedichten, in de Stols-uitgaven op afzonderlijke pagina’s gedrukt, zijn in de leestekst in kleinkapitaal gezet boven de tekst van het gedicht.
- Motto’s en opdrachten bij gedichten zijn cursief gezet, tegen de rechtermarge boven het gedicht. Dezelfde oplossing is gekozen voor het opschrift van de cyclus ‘Op den dood van Jean Moréas’. Het motto dat voor de gehele bundel *De modderen man* geldt, is echter op een aparte pagina gedrukt.
- Aan de leestekst is in verband met de verwijzingen in apparaat en commentaar een regelnummering toegevoegd.
- Bij ‘Het menselijk brood’ is ervoor gekozen het tweede gedeelte van het gedicht (vanaf r. 89) op een nieuwe pagina te laten beginnen, zoals in de basistekst ook is gebeurd. De regelnummering loopt echter door.

De commentaar bestaat uit twee beschouwingen: de Ontstaansgeschiedenis van het drieluik, de tweede is de Drukgeschiedenis van de bundels.

3.1 *Ontstaansgeschiedenis*

Voor zover is na te gaan, maakte Van de Woestijne in 1911 de eerste plannen voor een breed opgezette dichterlijke compositie. De realisering ervan, met als resultaat *Wiekslag om de kim*, kostte zeventien jaar. Het overgeleverde ontstaansmateriaal bevat uiteenlopende soorten bronnen: schema's op papier, lijstjes van gedichten, voorpublicaties met uiteenlopende groepstitels, drukproeven, correspondentie, aankondigingen van uitgaven et cetera. Om de disparate gegevens samenhangend te presenteren, is een loutere opsomming van de bronnen en transcriptie van manuscripten niet voldoende. De relaties tussen de bronnen komen beter tot hun recht in een betoog, waarin alternatieve oplossingen van problemen en onzekerheden over de feitelijke reconstructie kunnen worden toegelicht.

Een tweede oogmerk van dit gedeelte van de commentaar is het verkrijgen van inzicht in Van de Woestijnes werkwijze op macrostructureel niveau. De diversiteit en de omvang van het materiaal bieden gelegenheid het componeerproces tot in details te volgen. Van de Woestijne ontwierp, wijzigde ontwerpen, inventariseerde gedichten in portefeuille, ordende reeksen en bedacht titels voor voorpublicaties. Aan al deze beslissingen en verschuivingen liggen ordeningsprincipes van de dichter ten grondslag waarvan enkele hoofdlijnen zich uit het materiaal laten afleiden. Ook voor de verslaglegging van de bevindingen op dit terrein is een betoog de meest geschikte vorm.

Bij de presentatie van en toelichting op de ontstaansgeschiedenis wordt enigszins afgeweken van de strikte zakelijkheid die in historisch-kritische edities gebruikelijk is. Maar terwijl het enerzijds minder inzichtgevend zou zijn te volstaan met een loutere opsomming van aangetroffen gegevens en het betoog achterwege te laten, is het anderzijds niet reëel te menen dat het leggen van verbanden tussen de gegevens even 'objectief' kan zijn als die gegevens zelf. De inbreng van de onderzoeker is onvermijdelijk en onmiskenbaar. De specifieke problemen die daarmee samenhangen en de grenzen die binnen deze editie moeten worden gesteld, worden besproken in een aparte inleiding bij dit onderdeel van de commentaar.

3.2 *Drukgeschiedenis*

In de Drukgeschiedenis wordt de materiële totstandkoming van de zelfstandige uitgaven die te zamen *Wiekslag om de kim* vormen, beschreven.

De volgorde waarin de uitgaven verschenen wijkt af van de volgorde die ze in de compositie innemen. *Wiekslag om de kim* opent met ‘Het menselijk brood’ maar de basistekst daarvan, de uitgave uit 1926 door A.A.M. Stols, verscheen zes jaar ná *De modderen man*, de bundel die in het drieluik op het gedicht volgt. Bovendien is de drukgeschiedenis van *Het menselijk brood* voor een deel verweven met die van *God aan zee*: er werd tegelijk over onderhandeld met uitgever Stols. Deze discrepantie tussen de ordening van de compositie en de chronologie van verschijnen maakt het minder gewenst de drukgeschiedenis per bundel in het Variantenapparaat in te lassen op de plaatsen waar een nieuwe bundel begint, zoals in de historisch-kritische Bloem-editie is gebeurd. Een bijkomende moeilijkheid is de totstandkoming van de bloemlezing uit Van de Woestijnes lyriek die verscheen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag op 10 maart 1928. Hierin werden gedichten uit reeds verschenen bundels opgenomen, maar ook gedichten die pas later in dat jaar in *Het berg-meer* gebundeld zouden worden. De bloemlezing heeft voor die gedichten als voorpublicatie gediend, maar de gegevens over de totstandkoming van de uitgave passen beter in de Drukgeschiedenis dan bijvoorbeeld in een toelichting in de Lijst van voorpublicaties. De totstandkoming van de bloemlezing zou echter geen logische plaats kunnen krijgen als de drukgeschiedenissen telkens tussen de gedichten van het Variantenapparaat geplaatst worden. De drukgeschiedenissen van de verschillende uitgaven worden dus als apart, samenhangend onderdeel van de editie aangeboden.²³

3.3 *Gebruikte secundaire bronnen*

De bronnen die zijn opgenomen in de Bronnenlijst, de Lijst van voorpublicaties en de Bibliografie van primaire literatuur, deel A, vormen het primaire ontstaansmateriaal van *Wiekslag om de kim*. Daarnaast is uiteraard een beroep gedaan op secundaire bronnen.

Citaten uit zelfstandig verschenen werken van Van de Woestijne zijn afkomstig uit de oorspronkelijke uitgaven; bij de verwijzingen is tevens vermeld waar de passage in het *Verzameld werk* te vinden is. Voor ongebundeld werk (bijvoorbeeld kritisch of journalistiek proza) is met het oog op de bereikbaarheid waar mogelijk het *Verzameld werk* gebruikt. Naar de nog lopende uitgave van het *Verzameld journalistiek werk* is alleen verwezen als de betreffende passage niet in het *Verzameld werk* voorkomt.²⁴

²³ In de historisch-kritische Nijhoff-editie werd een vergelijkbare oplossing gekozen, zij het dat daarin de voorpublicaties en de drukgeschiedenis van de bundels gecombineerd zijn, wat hier niet gebeurt.

²⁴ Een steekproef heeft uitgewezen dat het als ‘diplomatische editie’ bedoelde *Verzameld journalistiek werk* talrijke afwijkingen van de oorspronkelijke teksten bevat.

Verder werd gebruikgemaakt van correspondenties en documenten van Van de Woestijne zelf en van anderen. In principe wordt in de editie bij aangehaalde brieven en documenten in een noot vermeld waar ze berusten. Enkele correspondenties en archieven worden echter zo veelvuldig aangehaald dat de vindplaats niet telkens vermeld wordt. Het gaat om de volgende:

1. Brieven van Karel van de Woestijne aan zijn uitgever C.A.J. van Dishoeck. Vindplaats: Letterkundig Museum en Documentatiecentrum Den Haag (NLMD), sign. w 803/B.
2. Brieven van Karel van de Woestijne aan Herman Robbers, redacteur van *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*. Vindplaats: Universiteitsbibliotheek Leiden, sign. LTK 1891.
3. Inloopboeken van *De gids*. Vindplaats: Universiteitsbibliotheek Leiden, sign. LTK 1888/C (periode januari 1902 tot 5 augustus 1917) en LTK 1888/D (periode 15 augustus 1917 tot 19 mei 1930).
4. Brieven uit het *Gids*-archief. Vindplaats: Universiteitsbibliotheek Leiden, sign. LTK 1888, verder in jaaromslagen geordend, daarbinnen chronologisch.

Van de overige bewaarde brieven van Karel van de Woestijne bevindt het merendeel zich in het AMVC; sign. w 803/B, alfabetisch op adressaat in omslagen geordend, daarbinnen chronologisch. Alleen bij brieven die elders zijn ondergebracht (behoudens de zojuist onder 1-4 genoemde), wordt de bewaarplaats verantwoord.

De brieven van Van de Woestijne aan zijn vriend Firmin van Hecke konden niet geraadpleegd worden (afgezien van een copie van één brief in het AMVC). De huidige verblijfplaats van de originelen is weliswaar bekend, maar de documenten waren bij het afsluiten van de kopij nog niet beschikbaar voor onderzoek.

3.4.1 *Transcriptie van primaire documenten*

In de commentaar – met name in de Ontstaansgeschiedenis – worden enkele manuscripten getranscribeerd: schema's voor de bouw van het drieluik of onderdelen ervan, lijstjes, aantekeningen op manuscripten en in carnets et cetera. Wanneer de wijzigingen die Van de Woestijne daarin aanbracht beperkt bleven tot lokale toevoegingen of correcties, is het document in één transcriptie weergegeven. Bij complexe bronnen met meerdere schrijflagen, ingrijpende wijzigingen en onzekerheden over de toedracht, worden de documenten per schrijflaag getranscribeerd en becommentarieerd.

In de transcripties wordt getracht de schikking van de tekst op het manuscript over te nemen: inspringing, regelverdeling, bijzondere notatie als bijvoorbeeld superscript (n^o), accolades, reeksen puntjes en dergelijke. Onderstrepingen worden door cursief weergegeven, meerdere malen onderstreepte tekst in klein-kapitaal.

De volgende diakritische tekens zijn gebruikt:

- < - > Deze tekencombinatie omsluit doorgehaalde tekst.
Voorbeeld: < - 3. De Kimmen > betekent dat Van de Woestijne de tekst '3. De Kimmen' doorhaalde.
- < + > Deze tekencombinatie omsluit toegevoegde tekst.
Voorbeeld: < + gloeiende > betekent dat Van de Woestijne de tekst 'gloeiende' in een later stadium heeft toegevoegd.
- < → > > Deze tekencombinatie omsluit tekst die door nieuwe tekst is overschreven. Achter de pijl staan de letters die door de letters vóór de pijl heen geschreven werden. De tweede scherpe haak naar rechts staat daar waar de ingreep eindigt.
Voorbeeld: blind-ge<boren→word>ene> betekent dat Van de Woestijne aanvankelijk 'blind-geboren' schreef, maar vanaf de letter 'b' hernam om er 'blind-gewordene' van te maken. De letters 'word' werden daarbij over 'boren' heen geschreven.
- < → >> Het principe van deze tekencombinatie is hetzelfde als dat van de vorige. Er is opnieuw sprake van een doorenschrijving, maar bij de herneming volgde na de overschreven letters geen tekst meer.
Voorbeeld: blind-ge<bor→word>>ene betekent dat Van de Woestijne eerst 'blind-geborene' schreef (dus in tegenstelling tot het vorige voorbeeld voluit), en later over de letters 'bor' de letters 'word' schreef. De drie slotletters blijven onaangeroerd.

3.4.2 *Transcriptie van brieven, contracten en dergelijke*

Documenten die niet tot het primaire ontstaansmateriaal van het drieluik behoren, zoals brieven en contracten – zowel van Van de Woestijne zelf als van anderen – worden geciteerd naar de definitieve lezing van de tekst; varianten zijn dus niet opgenomen. Vrijwel altijd gaat het om verschrijvingen of zogenaamde 'Sofortkorrekturen'. Grammaticale of orthografische fouten van de schrijver worden overgenomen; wanneer ze tot misverstand kunnen leiden wordt in een noot de bedoelde lezing gegeven. Wanneer titels van zelfstandige werken in het manuscript niet werden gemarkeerd door onderstreping of aanhalingstekens, worden ze ook in de transcriptie romein gezet. Onderstreepte tekst is consequent cursief afgedrukt, meerdere malen onderstreepte tekst en in kapitalen getypte tekst is in klein-kapitaal gezet. Aanhalingstekens worden consequent met enkele aanhalingstekens weergegeven, tenzij binnen aanhalingstekens opnieuw aanhalingstekens gebruikt worden: dan worden dubbele aanhalingstekens gebruikt.

Noodzakelijk geachte toevoegingen in de tekst staan altijd tussen teksthaken, herkenbaar als afkomstig van de editeur. Weggelaten passages worden naar gewoonte weergegeven met [...].

Onzekere lezingen worden gevolgd door een vraagteken tussen teksthaken, geheel cursief: [?]. Onleesbare gedeelten worden weergegeven met [xxx], waarbij het aantal x-en het geschatte aantal onleesbare letters weergeeft.

Het apparaat bestaat uit drie onderdelen: de Bronnenlijst, de Lijst van voorpublicaties en het Variantenapparaat van de gedichten. Ze worden in deze volgorde toegelicht.

4.1 *De Bronnenlijst*

Alle voor de editie gebruikte primaire documentaire bronnen van de hand van Van de Woestijne zijn in de Bronnenlijst in chronologische volgorde beschreven.²⁵ Ook enkele drukproeven die in verband met de reconstructie van de bundelgeschiedenis of de totstandkoming van het drieluik van belang zijn geweest maar die geen sporen van Van de Woestijnes handschrift bevatten, zijn opgenomen. Ze zijn onderdeel van de tekstgeschiedenis en onlosmakelijk verweven met de overige bronnen. Bij de beschrijving is telkens vermeld wat de status van dergelijke bronnen is.²⁶

De bronbeschrijvingen zijn in één lijst samengebracht om een vaste plaats te hebben waar alle materiële gegevens over de bronnen te vinden zijn, zowel voor de commentaar als voor het variantenapparaat. Bovendien kan zo inzichtelijk gemaakt worden hoe bronnen zich tot elkaar verhouden. Naar de lijst wordt verwezen met een *H*-nummer (zie de volgende paragraaf).

De beschrijving is beperkt tot die gegevens die de lezer in staat stellen het werkelijke manuscript aan de hand van de beschrijving te herkennen, én om een indruk te geven van de aard en de status van het manuscript als schakel in de reeks bronnen die de totstandkoming van een gedicht of het drieluik documenteren.²⁷ Hieronder worden de verschillende onderdelen van de beschrijving besproken. De beschrijvingen zijn gemaakt aan de hand van de originelen, tenzij anders vermeld.

Wellicht ten overvloede wijs ik erop dat bij de beschrijving alleen die aspecten van het manuscript worden vermeld die relevant zijn voor het *Wiekslag*-onderzoek. Veel manuscripten, en zeker de carnets, bevatten tevens teksten van of aantekeningen voor ander werk van Van de Woestijne. Deze zijn geheel buiten beschouwing gelaten.

²⁵ Zie voor het begrip 'documentaire bron' Mathijsen, *Naar de letter*, p. 40-47.

²⁶ In de lijst komen dus niet voor de zelfstandig verschenen werken en de voorpublicaties in periodieken. Deze zijn beschreven in respectievelijk de Bibliografie van primaire literatuur en de Lijst van voorpublicaties. Zie voor secundaire bronnen § 3.3.

²⁷ Het merendeel van de manuscripten komt uit de collectie van het AMVC, waar met ballpoint het inventarisnummer op de achterzijde van elke drager is genoteerd. Deze signatuur is opgenomen in de beschrijving en maakt identificatie van de manuscripten mogelijk.

4.1.1 *Volgorde en nummering*

De documentaire bronnen zijn van de sigle *H* voorzien en opeenvolgend genummerd. De volgorde is chronologisch, met dien verstande dat de datering in een aantal gevallen globaal is. De datering wordt verantwoord. Wanneer de datering niet precies bepaald kon worden, is voor de plaatsing in de chronologie de vroegste datum aangehouden waarover wel zekerheid bestaat. Agenda's en carnets zijn vaak een jaar of langer gebruikt; dan is de vroegste datum als referentiepunt voor plaatsing in de lijst gebruikt.

4.1.2 *Materiële beschrijving*

In principe worden vermeld:

- typering van de drager (bijvoorbeeld blad, notitieboekje, drukproef);
- aantal bladen of katernen; wanneer losse bladen mechanisch aaneengehecht zijn, is dit vermeld;
- nummering van het blad of de bladen als die door Van de Woestijne is aangebracht;
- opdruk op het papier als het niet blanco is (bijvoorbeeld briefpapier, gelinieerd papier);
- eventueel watermerk;
- afmetingen in centimeters (breedte x lengte);
- hoe de bron beschreven is (eenzijdig, tweezijdig);
- gebruikte schrijfstof.

Niet altijd is een bron met deze categorieën afdoende te beschrijven; men zie bijvoorbeeld *H-1*, een brochure waarin produkten van 'Nederlandsch-Indische kunstnijverheid en huisvlijt' worden aangeprezen, en die Van de Woestijne gebruikte om op de blanco achterzijde verscheidene notities te maken. In dergelijke gevallen wijkt de materiële beschrijving af.

Een groot aantal manuscripten is door de handen gegaan van vroegere onderzoekers (P. Minderaa, M. Rutten). Zij hebben soms aantekeningen of cijfers op de manuscripten genoteerd. Paul van de Woestijne en Maurice Roelants (respectievelijk zoon en zwager van de dichter) hebben lange tijd de papieren die in bezit waren van de familie, beheerd, en ze gebruikt bij de voorbereiding van enkele uitgaven. Hun aantekeningen, vaak moeilijk te duiden of met elkaar in verband te brengen, zijn niet steeds vermeld, tenzij daaraan bij het onderzoek voor deze editie informatie ontleend is.

4.1.3 *Gedichten*

In deze rubriek worden de nummers gegeven van de gedichten waarvan het manuscript tekst bevat. Komt het manuscript niet voor in de tekstgeschiedenis van een of meer gedichten, maar was het bijvoor-

beeld een van de bronnen die verband houden met het ontwerpen van de compositie, dan staat in deze rubriek 'n.v.t.' en volgt een nadere uitleg onder 'bijzonderheden'; bijvoorbeeld H-25, een drukproef van het voorwerk van *Het gelaat des dichters* waarin geen verstekst voorkomt.

Wanneer het manuscript uit meer dan één blad bestaat, wordt tevens aangegeven welke gedichten op welk blad of pagina staan. Gedichten die in het tekstdeel van de editie staan, worden aangeduid met hun nummer; van andere gedichten wordt tussen haakjes het paginanummer in deel 1 van het *Verzameld werk* opgegeven.

Indien de bron een eigen paginering heeft (in de hand van Van de Woestijne zelf, of bij drukproeven de gedrukte paginering), is die aangehouden. Ontbreekt een dergelijke paginering of is die onvolledig, dan wordt tussen teksthaken tevens een eigen nummering gegeven. Wanneer bladen eenzijdig beschreven zijn of het manuscript slechts voor één gedicht gebruikt is, is afgezien van een toevoeging recto/verso.

Het komt ook voor dat slechts een deel van de pagina's wordt opgegeven en een meer volledige beschrijving onder 'bijzonderheden' staat, of dat een grote groep gedichten samenvattend beschreven wordt. Een voorbeeld van het laatste is H-79, de volledige drukproef van *God aan zee*. Daar is volstaan met '[GZ1] t/m [GZ45]' omdat specificatie hier weinig zinvol is.

Bij agenda's en notitieboekjes is de rubriek 'gedichten' achterwege gelaten.

4.1.4 *Datering*

In deze rubriek wordt de datering van het manuscript vermeld. Vaak is die globaal, of bestaat ze uit een *terminus post quem* en/of een *terminus ante quem*. Voor kopijhandschriften van voorpublicaties is de inzendingdatum aangehouden als die bekend is. In die gevallen vindt men onder de 'bijzonderheden' een verwijzing naar de Lijst van voorpublicaties, waar meer gegevens over de inzending te vinden zijn. Ook andere motiveringen van de datering zijn onder de 'bijzonderheden' vermeld.

Datering van agenda's blijkt uit het jaartal dat in de materiële beschrijving wordt opgenomen. Datering van de carnets is gebaseerd op data en jaartallen die Van de Woestijne eigenhandig noteerde.

4.1.5 *Verblijfplaats*

Van het kleine aantal bronnen dat in privébezit is, wordt in deze rubriek de naam van de eigenaar vermeld. Het merendeel van de bronnen is afkomstig uit de AMVC-collectie (signatuur w 803/H) en wordt daar bewaard in genummerde papieren omslagen, die weer in dossier-

dozen of -mappen gestoken zijn. Voor de verblijfplaats van de AMVC-manuscripten is volstaan met de opgave van het doos- of mapnummer, het omslagnummer en, na een 'Duitse komma', het inventarisnummer. P. van Bouchaute maakte in 1988 een inventaris van de handschriften van Karel van de Woestijne die toen in bezit waren van het AMVC (gepubliceerd in 1991).²⁸ Met de afkorting *Inv.* wordt achter het inventarisnummer tussen haakjes verwezen naar het nummer waaronder het betreffende manuscript in de genoemde publikatie is beschreven. (Waar een manuscript per abuis niet in de handschrifteninventaris beschreven is, volgt na *Inv.* de vermelding 'ontbreekt'.) De opgave van de verblijfplaats kan er als volgt uitzien:

1-15/127442-a en -b (*Inv.* 194)

Dit zijn de twee bladen die respectievelijk 127442-a en 127442-b als inventarisnummer hebben, en bewaard worden in doos 1, omslag 15. In de handschrifteninventaris van Van Bouchaute worden ze onder nummer 194 beschreven.

Deze verwijzing ontbreekt noodgedwongen bij de manuscripten die pas in de zomer van 1994 door het AMVC verworven werden en op het allerlaatst alsnog in de editie moesten worden verwerkt. Bij afsluiting van de kopij waren ze nog niet van een inventarisnummer voorzien. Bij de verblijfplaats luidt dan de vermelding: 'Inventarisnummer ontbreekt'.

Het bronnenonderzoek leerde dat bijbehorende bronnen in de AMVC-collectie niet altijd als een geheel zijn gearchiveerd. Dit is verklaarbaar uit het feit dat de delen niet ineens werden verworven, en men zich bij een nieuwe aanwinst niet altijd bewust was dat een bijbehorend deel al in de collectie was opgenomen. In de lijst zijn dergelijke bronnen wel als een geheel opgenomen. De opgave van de inventarisnummers is dan met opgave van de bladnummers uitgesplitst. Een voorbeeld is *H-23*, waarvan de zeven bladen die kopij waren voor het eerste vel van *Het gelaat des dichters*, over drie verschillende archiefplaatsen zijn verdeeld.

4.1.6 *Bijzonderheden*

In deze rubriek wordt een motivering van de datering gegeven, of een verwijzing naar de plaats waar die motivering te vinden is. Verder worden hier gegevens ondergebracht betreffende de rol die het manuscript gespeeld heeft in het ontstaansproces van een gedicht of de compositie, of bij het productieproces van een publikatie.

²⁸ Van Bouchaute, *De handschriften van Karel van de Woestijne*.

4.2 *Lijst van voorpublicaties*

Om een goed overzicht te verkrijgen van de wijze waarop Van de Woestijne in voorpublicaties experimenteerde met reeksen gedichten en reekstitels, zijn in een lijst de voorpublicaties beschreven van de gedichten die Van de Woestijne te eniger tijd bestemde voor opname in een van de *Wiekslag*-bundels.

De voorpublicaties zijn genummerd. In de editie wordt naar deze nummers verwezen door ze tussen twee schuine streepjes te plaatsen (zie § 1.9). Op één uitzondering na (het *Derde winterboek van de Wereldbibliothek* /28/) geschiedde voorpublicatie in tijdschriften.

Telkens is de samenstelling van de gehele groep gegeven, ook wanneer daarin gedichten voorkomen die niet in *Wiekslag om de kim* werden opgenomen. Alleen epische poëzie is buiten beschouwing gelaten. Achter de gedichten die een plaats kregen in de bundels uit de trilogie of in het Appendix van deze editie, is het corresponderende nummer van de leestekst gegeven; achter de overige gedichten volgt het nummer van de bladzijde waar het betreffende gedicht in deel 1 van het *Verzameld werk* te vinden is. De eerste regel van de gedichten is overgenomen naar de lezing van de voorpublicatie, ook als die afwijkt van de leestekst.

De typografie is geüniformeerd. Neutrale titels die voor de gehele bijdrage gelden, zoals ‘Gedichten’ of ‘Verzen’, zijn in klein-kapitaal gezet. Sprekende titels zijn cursief gezet. De wijze waarop de gedichten in de periodiek zijn genummerd (romeins, arabisch, of door middel van a, b, c et cetera) is overgenomen.

Titels van gedichten gaan tussen enkele aanhalingstekens aan de geciteerde eerste versregel vooraf. Ook opdrachten en motto’s worden zo weergegeven, met tussen teksthaken de typering (dus: ‘[motto:]’ et cetera).

In een aantal gevallen zijn nadere gegevens bekend over de totstandkoming van de bijdrage: datum van ontvangst van kopij door de redactie of brieven van Van de Woestijne die een inzending begeleiden. Die gegevens zijn in een toelichting bij de betreffende voorpublicatie vermeld.

4.3 *Variantenapparaat*

In het Variantenapparaat zijn alle bekende gegevens met betrekking tot de totstandkoming van de afzonderlijke gedichten van *Wiekslag om de kim* gepresenteerd. De volgorde van de gedichten is dezelfde als die van de leestekst. Aan het begin van het apparaat van elk gedicht zijn het desbetreffende nummer en de eerste versregel of, in voorkomende gevallen, de titel vermeld. Vervolgens bestaat het Variantenapparaat uit een aantal vaste onderdelen:

- overlevering;
- datering;
- ontwikkelingsgang;
- varianten en correcties;
- zetfouten;
- noten.

De overlevering en de datering worden altijd beschreven. De andere rubrieken worden alleen gebruikt als dat nodig is: er zijn niet altijd zetfouten te verantwoorden, en noten kunnen soms achterwege blijven.

De rubrieken worden hieronder toegelicht. In de ‘ontwikkelingsgang’ en ‘varianten en correcties’ worden kladstadia en varianten gepresenteerd met behulp van een (gecombineerde) synopsis. Dit presentatiesysteem wordt apart behandeld in § 4.4 en § 4.5.

4.3.1 *Overlevering*

Alle primaire bronnen die tot de reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van het gedicht behoren, worden bij de ‘overlevering’ in chronologische volgorde opgesomd. De opgegeven bronnen bevatten dus alle opeenvolgende geautoriseerde versies van (delen van) het gedicht, zowel in primaire documentaire bronnen als in publikaties.

Bij documentaire bronnen en voorpublicaties wordt naar de desbetreffende lijsten verwezen, waar meer gegevens zijn opgenomen en relaties met bronnen van andere gedichten beschreven zijn; zie voor het verwijzingssysteem § 1.9. Bij zelfstandige publikaties volgt een korte titelaanduiding; de volledige titelbeschrijving staat in de Bibliografie van primaire literatuur, deel A.

De bronnen zijn voorzien van een sigle, waarmee ze in de commentaar en in het variantenapparaat worden aangeduid. Na elke sigle wordt een korte typering van de bron gegeven. De gebruikte siglen worden in de volgende paragraaf toegelicht.

4.3.1.1 *Siglen*

De siglen van de bronnen zijn gestandaardiseerd, het zijn zogenaamde ‘stomme’ siglen die de *aard* van de bron aanduiden, in tegenstelling tot ‘sprekende’ siglen, die afgeleid worden van de *benaming* van een bron. Er zijn vijf siglen: *C*, *M*, *T*, *P* en *D*.

C

Deze sigle wordt gebruikt voor de carnets. Onder die noemer vallen zowel notitieboekjes als agenda’s. In de korte typering van de bron is ‘carnet’ gebruikt voor de notitieboekjes, de agenda’s worden met ‘agenda’ aangeduid.

Omdat Van de Woestijne soms aantekeningen of fragmenten schreef op de schutbladen voorin en achterin, begint de nummering van de blaadjes in de notitieboekjes bij het eerste blad na het omslag, ook als dit eerste blad een schutblad is. Voor- en achterzijde van een blad worden aangeduid met r of v (recto of verso) direct achter het bladnummer.

Naar vindplaatsen in agenda's wordt verwezen door opgave van de datum waaronder het betreffende fragment geschreven werd. De bladen die voorkomen voor en na het eigenlijke agenda-gedeelte (ruimte voor personalia, notities, lijstjes van feestdagen, adressen en dergelijke) worden van begin tot eind doorgenummerd, met weglating van de agendabladen (dus alsof de gedrukte agenda er niet in voorkomt). Zo is in de agenda van 1918 (*H-52*) p. iv de achterzijde van het voor-schutblad en p. 8v de achterzijde van het achter-schutblad.

Een bronopgave kan er als volgt uitzien:

C: Carnet *H-57*, p. 27v, 28r.

C: Agenda *H-47*, 24-25 maart en p. 11v.

In het eerste geval gaat het dus om een notitieboekje, beschreven onder *H-57* in de Bronnenlijst; de fragmenten die in de tekstgeschiedenis een rol spelen, staan op de pagina's 27v en 28r.

In het tweede geval staan de fragmenten in een agenda die als *H-47* in de lijst is beschreven, bij 24-25 maart en achterin in het 'nawerk' van de agenda.

M

Deze sigle wordt gebruikt voor handgeschreven bronnen (manuscripten). Hieronder worden verstaan: bronnen die door Van de Woestijne eigenhandig werden vervaardigd (dus met pen of potlood geschreven en getypte teksten) en bronnen die door derden werden vervaardigd en door de dichter zelf werden gecontroleerd c.q. gecorrigeerd. Hieronder vallen niet drukproeven, die een aparte categorie vormen (zie hierna), maar wel door Van de Woestijne gecorrigeerde typoscripten en bijvoorbeeld uitgescheurde tijdschriftpublicaties waarin hij met de hand wijzigingen aanbracht.

Na de sigle volgt een korte typering van de bron, gevolgd door een verwijzing naar de Bronnenlijst waar de bron beschreven is. Bij meerbladige manuscripten wordt direct na het *H*-nummer, achter een komma, ook blad- of paginanummer vermeld, zonder de afkorting 'p.'.

Een bronopgave kan er als volgt uitzien:

M: Manuscript *H-29*,[10].

M: Typoscript *H-40*,[29-30].

Het eerste manuscript is blad [10] van een meerbladig manuscript dat onder *H-29* in de lijst beschreven is; het tweede is een meerbladig typoscript, waarin de tekst van het gedicht op de bladen [29] en [30] staat.

T

Deze sigle wordt gebruikt voor publikaties in periodieken. Na de sigle in de overlevering wordt een volledige beschrijving gegeven van de vindplaats van het gedicht. Gegevens over andere tegelijkertijd gepubliceerde gedichten vindt men aan de hand van de verwijzing naar de Lijst van voorpublicaties.

Een bronopgave kan er als volgt uitzien:

T: De gids 78.1 (januari 1914), p. 187-188. /12/

Het gedicht verscheen dus in 1914 in de januari-aflevering van *De gids* (eerste deel van de jaargang) op de pagina's 187 en 188. Of tegelijk met dit gedicht andere werden gepubliceerd, en zo ja: onder welke groepstitel en in welke volgorde, kan onder nummer 12 in de Lijst van voorpublicaties nagegaan worden.

P

Deze sigle wordt gebruikt voor drukproeven waarvan vaststaat dat Van de Woestijne ze gecorrigeerd heeft.

Na de korte typering, die tevens vermeldt voor welke publicatie de proef diende, wordt het paginanummer in de proef opgegeven. Alleen wanneer de proef fragmentarisch is overgeleverd en niet meer de oorspronkelijke volgorde heeft (zoals *H-103*), wordt de nummering tussen teksthaken uit de Bronnenlijst gegeven.

Een bronopgave kan er als volgt uitzien:

P: Drukproef T H-89,1-2.

Het betreft hier dus een drukproef van een tijdschriftpublicatie (die verderop in de overlevering genoemd wordt) over twee pagina's (1 en 2); de proef wordt beschreven onder *H-89* in de Bronnenlijst.

D

Deze sigle wordt gebruikt voor zelfstandige publikaties van Van de Woestijne, dus de bundels waarin de gedichten zijn verschenen: *Het menscheijk brood*, *De modderen man*, *God aan zee*, *Het berg-meer* en de bloemlezing *Gedichten*. Na de sigle wordt de titel gegeven, gevolgd door het paginanummer (c.q. de paginanummers) waar het gedicht in de bundel is afgedrukt.

Een bronopgave kan er als volgt uitzien:

D: De modderen man, p. 33-35.

Het gedicht staat op de pagina's 33-35 in de bundel *De modderen man*.

4.3.1.2 *Meerdere gelijksoortige bronnen: superieur cijfer*

De siglen zoals hiervoor beschreven zijn basissiglen.²⁹ Wanneer de teksteenheden in meerdere carnets, manuscripten et cetera voorkomen, worden de siglen *per type bron* voorzien van een superieur cijfer, dus C^1 , C^2 , M^1 , M^2 et cetera. Zo ontstaat bijvoorbeeld bij een overlevering die bestaat uit respectievelijk een carnet, een manuscript, een tweede carnet, drie drukproeven, een tweede manuscript en een bundelpublikatie de opeenvolging: C^1 , M^1 , C^2 , P^{1-3} , M^2 , D .

4.3.2 *Datering*

De belangrijkste achterhaalbare momenten uit de ontstaansgeschiedenis (datum van ontstaan, bewerking en voltooiing) worden onder het kopje 'datering' vermeld. De aanduiding is onafhankelijk van eventuele dateringen van Van de Woestijne zelf. Als hij zelf bepaalde tekststadia dateerde, wordt die datering in de volgende rubriek, de 'ontwikkelingsgang', letterlijk geciteerd. De informatie die onder 'datering' gegeven wordt, kan dus beschouwd worden als een samenvatting van de desbetreffende gegevens in de 'ontwikkelingsgang'.

Ontbreekt elk aanknopingspunt in de manuscripten, dan wordt bij de datering de eerste verschijningsdatum (meestal van een tijdschrift) gegeven. Wanneer omtrent die publikatie meer gegevens (bijvoorbeeld correspondentie) bekend zijn, dan worden die onder 'ontwikkelingsgang' vermeld.

De datering is dikwijls deels globaal. In carnets noteerde Van de Woestijne soms een datum boven een kladversie of boven een voltooide versie, maar dat zijn momenten uit de ontstaansgeschiedenis. Het is niet altijd mogelijk de datum van ontstaan én van voltooiing exact vast te stellen.

4.3.3 *Ontwikkelingsgang*

Enkele karakteristieke eigenschappen van Van de Woestijnes werkwijze zijn mede bepalend geweest voor de gekozen presentatiewijze van de tekstgeschiedenis. Er is een scheiding gemaakt tussen de tekstversies van het gedicht in wording en de voltooide, definitieve tekst. Wanneer een gedicht voltooid was, bracht Van de Woestijne er zelden nog ingrijpende veranderingen in aan. De overgang wordt in het algemeen gemarkeerd door een voor publikatie bestemde versie, dus een kopijhandschrift. Naar aanleiding van deze twee te onderscheiden episodes in de ontstaansgeschiedenis van het gedicht, is de presentatie van de totale tekstgeschiedenis in twee gedeelten verdeeld: een 'ont-

²⁹ Vgl. Mathijsen, *Naar de letter*, p. 285-288.

wikkelingsgang' en 'varianten en correcties'. In het laatste worden de voltooide of bijna voltooide versies opgenomen; zie hierna, § 4.3.4. Het eerste omvat de genese: de totstandkoming van het gedicht van de vroegste aantekening of aanzet tot en met de voltooiing, voor zover dat proces gedocumenteerd is.

Er is ook een praktische reden voor deze tweedeling in de presentatie, samenhangend met de hoeveelheid en de complexiteit van het overgeleverde materiaal. Vaak zijn er vrij veel bronnen overgeleverd, waarvan sommige meerdere tekststadia van het gedicht bevatten. De voltooide versies kunnen gemakkelijker en overzichtelijker in een gecombineerde synopsis worden gepresenteerd. De kladstadia daarentegen zouden, wanneer ze in dezelfde gecombineerde synopsis verwerkt worden, de gecombineerde synopsis van één regel soms tot onhanteerbare proporties doen uitgroeien, laat staan dat het overzicht over samenhangende varianten in meerdere regels van één kladstadium bewaard kan blijven. Deze problemen worden ondervangen door de feitelijke genese afzonderlijk te behandelen.

De tweedeling in de presentatie is niet absoluut. Bij een kort gedicht waarvan slechts één kladstadium is overgeleverd, is het niet bezwaarlijk het klad in de gecombineerde synopsis met de overige bronnen op te nemen. Het kan ook gebeuren dat in een carnet drie kladversies van een gedicht voorkomen en dat de eerste twee zodanig bewerkt zijn dat ze afzonderlijke presentatie vergen, terwijl de laatste zo volledig en 'schoon' is dat die bij de overige bronnen onder 'varianten en correcties' ondergebracht kan worden.

De vroege staten van het gedicht worden meestal in een enkelvoudige synopsis weergegeven. Alleen wanneer twee opeenvolgende versies van een fragment vrijwel dezelfde omvang hebben, worden ze in de 'ontwikkelingsgang' in een gecombineerde synopsis samengebracht. De hernemingstechniek van Van de Woestijne resulteert in steeds verder voltooide versies van dezelfde tekst (of van delen daarvan). Om het resultaat van elke volgende stap goed te kunnen vergelijken met de voorgaande, bleek het inzichtelijker de afzonderlijke fragmenten parallel, na elkaar, te presenteren.³⁰ De gecombineerde synopsis biedt vooral voordelen voor het vergelijken van verschillende versies *per regel*, maar belemmert enigszins het zicht op het fragment (stadium, gedicht) als geheel.

De synopses van de vroege staten van het gedicht worden niet zonder meer onder elkaar geplaatst. Van de Woestijnes werkwijze in de carnets en de relaties tussen kladfragmenten behoeven enige toelichting om de genese inzichtelijk te kunnen maken. De in de ontstaansgeschie-

³⁰ Met 'parallel' is dus niet bedoeld dat de fragmenten ook naast elkaar zijn afgedrukt.

denis van het gedicht gepresenteerde teksten worden daarom voorzien van een descriptieve commentaar, die de verbinding vormt tussen de overgeleverde brokstukken. Tevens kunnen in de commentaar edituuroverwegingen gegeven worden, beslissingen worden toegelicht, of verbanden worden gelegd met andere verzen of bronnen. Zeker bij de wat langere gedichten kan de samenhang van uiteenliggende fragmenten zo beter inzichtelijk gemaakt worden.

Bij de synopses wordt aangegeven waar het fragment elders in de tekstgeschiedenis nog voorkomt. De lezer kan op die manier nagaan waar en op welke wijze Van de Woestijne bepaalde gedeelten eerder of opnieuw bewerkte. Er zijn daarnaast ook fragmenten in de manuscripten die in samenhang met de tekst van het gedicht geschreven zijn, maar waarvan onduidelijk is of ze werkelijk tot de genese behoorden. Tekstuele verwantschap kan soms uitkomst bieden, maar lang niet altijd. Zulke fragmenten zijn paralipomena genoemd. De commentaar verduidelijkt de wijze waarop ze bij de ontstaansgeschiedenis zijn betrokken. Meerdere paralipomena bij een gedicht worden opeenvolgend genummerd.

Om uiteenlopende aspecten van de ontwikkelingsgang te onderscheiden is een verdeling in romeins genummerde paragrafen aangebracht.

4.3.4 *Varianten en correcties*

Zoals hiervoor al opgemerkt werd, was het niet Van de Woestijnes gewoonte in voltooide gedichten nog veel wijzigingen aan te brengen, en al helemaal niet nadat ze eenmaal gepubliceerd waren. Vergt de genese dus soms uitgebreide toelichting, de (goeddeels) voltooide versies kunnen in het algemeen zonder veel problemen in een gecombineerde synopsis worden samengebracht. Die staat onder 'varianten en correcties'.

Bovenaan de gecombineerde synopsis is vermeld welke bronnen er niet in zijn opgenomen, omdat ze in de 'ontwikkelingsgang' aan bod zijn geweest. De synopsis bevat uitsluitend de regels waar zich in een of meer van de bronnen varianten voordoen. De nummering van de regels in de gecombineerde synopsis correspondeert met de regelnummering in de leestekst.

Fouten of inconsequenties in Van de Woestijnes taalgebruik of spelling zijn onveranderd overgenomen. Alleen wanneer in de door Van de Woestijne eigenhandig vervaardigde bronnen niet-zinnige lezingen voorkomen, wordt in de marge een leessuggestie of correctie gegeven.

Mechanische fouten in typoscripten die verbeterd werden, zijn niet in het variantenapparaat opgenomen; wanneer Van de Woestijne zulke fouten niet opmerkte, zijn ze als bijzonderheden van de manuscripten in een noot vermeld.

Zetfouten in gepubliceerde bronnen en niet opgemerkte zetfouten in drukproeven worden niet in het variantenapparaat vermeld, maar afzonderlijk in de volgende rubriek ‘zetfouten’. De talrijke zetfouten in drukproeven die door Van de Woestijne werden gecorrigeerd, zijn in het geheel niet opgenomen.

Een aparte categorie zijn de zetfouten in drukproeven die een nieuwe, zinnige lezing opleverden. Het komt regelmatig voor dat de eerste proef afwijkt van de kopij zonder dat een onzinnige lezing ontstond. Op veel van dergelijke plaatsen greep Van de Woestijne niet in, of pas in een latere revisie. In die gevallen is de door Van de Woestijne al dan niet bewust aanvaarde lezing als variant opgenomen.

4.3.5 *Zetfouten*

In deze rubriek worden zetfouten in de gepubliceerde bronnen (tijdschriften en bundels) vermeld, en zetfouten die Van de Woestijne in alle overgeleverde proeven over het hoofd zag (deze fouten komen dan ook in de gepubliceerde bron voor).

De zetfouten worden als volgt gepresenteerd: de lezing in de bron gaat vooraf aan de correcte lezing, met als scheiding het teken |. Dus:

D r. 92: *onuitspreklijk-droef* | *onuitspreeklijk-droef*

betekent: in r. 92 van bron *D* staat de zetfout ‘onuitspreklijk-droef’ in plaats van ‘onuitspreeklijk-droef’.

Soms wordt in deze rubriek descriptieve commentaar gegeven. Wanneer daarin een correctie in de drukproeven wordt geciteerd, is die als volgt weergegeven:

leifde → *liefde*

Dit betekent: Van de Woestijne corrigeerde in de proef ‘leifde’ tot ‘liefde’. De commentaar kan bijvoorbeeld luiden: ‘Van de Woestijne corrigeerde in *P*’ *leifde* → *liefde* maar deze correctie werd bij de revisie niet uitgevoerd.’

4.3.6 *Noten*

In genummerde noten worden aan het slot van het variantenapparaat bijzondere kwesties besproken. Die zijn voor een deel divers van aard maar er zijn ook enkele regelmatig terugkerende categorieën. De volgorde van de noten is bepaald door de opbouw van het variantenapparaat: wat het eerst toelichting behoeft, zal in de eerste noot komen, bijvoorbeeld iets over de historische of biografische achtergrond bij de totstandkoming van een gedicht. Informatie die niet direct door de tekstgeschiedenis wordt ingegeven (bijvoorbeeld secundaire literatuur en vertalingen) komt aan het slot van de noten.

Een belangrijke categorie zijn bijzonderheden van de manuscripten die geen plaats krijgen in het variantenapparaat. Er kunnen zich in

manuscripten kwesties voordoen die in het synoptisch systeem niet verantwoord kunnen worden, en die van invloed geweest zijn op de tekstgeschiedenis of de gepresenteerde lezing in het variantenapparaat: beschadigingen van het papier, inktvlekken die lezingen onzeker maken, maar ook bijzondere tekens, lijnen en dergelijke die Van de Woestijne plaatste. Ze worden bij de noten vermeld. Dat geldt ook voor niet-gecorrigeerde fouten in typoscripten; de notatiewijze is dezelfde als die bij ‘zetsfouten’.

Bij enkele gedichten maakte Van de Woestijne gebruik van citaten, hetzij in een motto, hetzij in de verstekst. Ook losse zinnestukjes die hij noteerde tijdens het schrijven van zijn gedichten laten zich soms als citaten herkennen. De herkomst van dergelijke citaten wordt zo mogelijk in een noot gegeven.

Wanneer in de secundaire literatuur over het betreffende gedicht geschreven is, wordt die literatuur opgegeven. De literatuur over Van de Woestijne is omvangrijk, maar studie naar afzonderlijke gedichten is betrekkelijk weinig verricht. Alleen die literatuur is vernoemd waarin het gedicht nadrukkelijk onderwerp van bespreking is geweest.

Uitgezonderd zijn de grote studies over leven en werk van Van de Woestijne. Het spreekt vanzelf dat in enkele (hierna te noemen) werken veelvuldig aan gedichten uit *Wiekslag om de kim* gerefereerd wordt en dat ze tijdens het onderzoek vaak zijn geraadpleegd. In de editie wordt niet steeds naar deze studies verwezen, tenzij daartoe een bijzondere aanleiding is. Het gaat om de volgende literatuur:³¹

- F. van Elmbt, *Godsbeeld en godservaring in de lyriek van Karel van de Woestijne*.
- P. Minderaa, *Karel van de Woestijne. Leven en werken*. Dl. 1.
- P. Minderaa, *Karel van de Woestijne. Leven en werken*. Dl. 2: *De jaren 1914-1919. Bezette stad en geestelijke vernieuwing*.
- M. Rutten, *De lyriek van Karel van de Woestijne*.
- M. Rutten, *Het proza van Karel van de Woestijne*.
- M. Rutten, *De Interludiën van Karel van de Woestijne*.

In de noten wordt tot slot gewezen op achterhaalde vertalingen van het gedicht. De Bibliografie van vertalingen is alfabetisch geordend naar taal. In de noot wordt vermeld in welke taal en hoeveel maal het gedicht in vertaling is verschenen; via het nummer van het gedicht is de publikatie in de Bibliografie van vertalingen terug te vinden.

4.3.7 *Accenten*

Van de Woestijne maakte voor zijn versdynamiek veelvuldig gebruik van accenten. Zowel door zijn eigen willekeur als door uiteenlopende

³¹ De titelbeschrijvingen zijn bekort; volledige titelbeschrijvingen vindt men in de Bibliografie van secundaire literatuur.

gewoonten bij tijdschriftredacties en uitgevers, staan de accenten bijna letterlijk alle kanten op. Er is geen systematiek te ontdekken in de accentuering van lange of korte, dubbele of enkele klinkers. Daarom is ervan afgezien alle accenten in de editie te verantwoorden. Een volledige opgave is gedeponereerd bij het Constantijn Huygens Instituut te Den Haag en kan daar worden ingezien. In de synopses is – althans wanneer het om dynamische accenten gaat – consequent het accent aigu gebruikt.

4.4 *Presentatie : synopsis*

Voor de presentatie van versfragmenten die tot de ontstaansgeschiedenis van het gedicht gerekend worden, wordt een synoptisch systeem gebruikt. In de Nederlandse editiepraktijk en in het bijzonder in de edities die verschenen zijn in de reeks Monumenta Literaria Neerlandica, is het synoptisch systeem veruit favoriet voor het weergeven van varianten. De wijze waarop Van de Woestijne zijn gedichten schreef is zodanig dat met de synopsis, die de tekst en eventuele wijzigingen per regel aanbiedt, de tekstontwikkeling van gedichten inzichtelijk gemaakt kan worden.

Hieronder worden de principes van het synoptisch systeem zoals dat in deze editie gebruikt is, uiteengezet. De wijze waarop teksten per regel worden weergegeven, is voor enkelvoudige en gecombineerde synopsis gelijk. Het gecombineerde systeem vergt echter enkele aanpassingen, die afzonderlijk besproken worden.³²

4.4.1 *Stadia*

Bij het ontwerpen en schrijven van gedichten had Van de Woestijne de gewoonte zijn tekst meerdere malen te hernemen en die daarbij telkens verder aan te vullen en uit te breiden.³³ Delen van het gedicht keren op papier dus meerdere malen terug. Om deze werkwijze in de presentatie tot uitdrukking te laten komen is de tekstgeschiedenis verdeeld in stadia, die worden aangeduid met een in romein gedrukte sigle: A, B, C et cetera. Onder ‘stadium’ wordt verstaan: een deel van de ontstaansgeschiedenis waarvan de tekst op chronologische en/of inhoudelijke en/of grafische gronden afgebakend is ten opzichte van andere

³² De synopsis is gebruikt in de historisch-kritische Nijhoff-editie; veel van wat hierna volgt over de uitleg van het gebruikte systeem, is afgeleid van wat daarover in die editie gezegd is in de ‘Verantwoording’, in het bijzonder p. 39-66. Voor *Wiekslag om de kim* zijn echter enkele afwijkende oplossingen gekozen. Zie voor de synoptische weergave van varianten ook Mathijsen, *Naar de letter*, p. 297-329.

³³ Zie hiervoor § 1.8 en de daar genoemde literatuur.

tekstdelen. Door middel van een descriptieve commentaar worden de relaties tussen stadia en de relaties tussen bronnen toegelicht.

Hoewel het begrip ‘stadium’ in de praktijk weinig verwarring oplevert, is het goed bij de implicaties van de gegeven omschrijving stil te staan. De term ‘stadium’ heeft betrekking op een bepaalde hoeveelheid tekst en tegelijk op een tijdsspanne waarin die tekst tot stand kwam. Vandaar dat zowel over ‘het doorhalen *van* stadium A’ gesproken kan worden als van ‘een wijziging *tijdens* stadium A’. Wat een stadium begrenst, is in de eerste plaats ingegeven door de overlevering. Wanneer Van de Woestijne tweemaal aan een gedicht gewerkt heeft en beide keren een (verschillende) datum boven de tekst schreef, onderken ik (ten minste) twee stadia. Vergelijkbaar is het voorkomen van fragmenten van één gedicht in twee of meer carnets: er zijn dan vanzelf twee stadia te onderscheiden. Maar de gebruikte schrijfstof kan in het laatste voorbeeld aanleiding zijn om meer stadia te onderscheiden: als in een van beide carnets bijvoorbeeld een eerste aanzet in inkt is geschreven en een uitgewerkte herneming daarvan met anilinepotlood, dan is er al sprake van (in totaal) drie stadia. Maar het is ook mogelijk dat stadia onderscheiden kunnen worden die de dichter tijdens dezelfde sessie heeft vervaardigd: bijvoorbeeld een onvoltooide versie of een schets (stadium A) en daaronder in dezelfde inkt en met dezelfde ductus een meer uitgewerkte versie (stadium B). Het onderscheiden van de twee stadia wordt dan ingegeven door het verschil in status dat beide fragmenten binnen het schrijfproces hebben.

Soms is het wenselijk binnen een stadium nog een verfijning aan te brengen, als bijvoorbeeld zeker is dat enkele strofen in directe samenhang met elkaar tot stand zijn gebracht, maar onduidelijk is in welke volgorde, of als ze verspreid over twee of misschien zelfs meer bladzijden in een carnet zijn geschreven. In die gevallen worden aan de stadiumsigle Romeinse cijfers in superscript toegevoegd: A¹, A^{II} et cetera. In de descriptieve commentaar die de tekst van de onderdelen van de tekstgeschiedenis begeleidt, is verantwoord op welke gronden de verdeling is aangebracht.

Bij elk gepresenteerd deel van de tekstgeschiedenis wordt vermeld welk stadium het betreft en in welke bron (die genoemd is bij ‘overlevering’) dat stadium voorkomt. Bijvoorbeeld: bij C²:D^{IV} wordt stadium D^{IV} gegeven, dat geschreven werd in bron C², een carnet. Wat de reden is om stadium D^{IV} van andere te onderscheiden en hoe stadium D^{IV} zich tot andere stadia verhoudt, is daarvoor in de descriptieve commentaar toegelicht.

4.4.2 *Regelnummering*

De synopsis is gebaseerd op presentatie van tekst en varianten per versregel. In de synopsis worden de versregels genummerd. Deze nummering komt overeen – voor zover dat is vast te stellen – met de

volgorde van de tekst in het weergegeven stadium. Wanneer Van de Woestijne bijvoorbeeld in stadium A drie vierregelige strofen schreef, worden de versregels gewoon van 1 tot 12 genummerd. Hernam hij in stadium B het gedicht met tussenvoeging van een nieuwe derde strofe, dan worden de regels die aanvankelijk r. 9-12 waren, in stadium B r. 13-16. (Wel wordt naar hun oorspronkelijke positie in het vorige stadium verwezen; zie § 4.4.12.7.)

Op het moment dat Van de Woestijne een passage schreef, is het niet altijd duidelijk op welke plaats hij die op dat moment in het gedicht wilde plaatsen – als hij dat zelf al besloten mocht hebben. Daar is de regelnummering van de synopsis tussen haakjes geplaatst. Deze regelnummering tussen haakjes begint steeds bij 1: er kan immers niet bepaald worden waar de regels thuishoren. Ook hier geldt dat in de marge verwezen wordt naar andere plaatsen waar de betreffende regels voorkomen.

De regelnummering in de synopses die in de ‘ontwikkelingsgang’ voorkomen, staat in beginsel los van de regelnummering in de leestekst. Via verwijzingen in de marge is aangegeven waar een (uiteraard: gehandhaafde) passage die in de synopsis gegeven wordt, in de leestekst voorkomt.

Titels en strofenummers in manuscripten krijgen geen regelnummer; in plaats van een nummering staat dan links in de marge ‘titel’ of ‘strofenummer’.

4.4.3.1 *Fasering in manuscripten*

Niet alle varianten, woorden of regels zijn direct op papier gekomen: in woorden werden naderhand veranderingen aangebracht, plaatsen die nog open gelaten waren, werden later ingevuld, regels kunnen zijn toegevoegd of geschrapt. Wanneer zulke fasen in het schrijfsproces onderscheiden kunnen worden, is dat aangegeven met de letters a, b, c et cetera vóór de tekstregel.

Het is niet altijd duidelijk of Van de Woestijne een verandering direct of in een latere fase aanbracht, en in dat laatste geval: in welke fase. Soms biedt een afwijkende schrijfstof afdoende zekerheid, maar vaak staan wijzigingen of toevoegingen in precies dezelfde schrijfstof en ductus bij de regel. Van de Woestijnes manuscripten laten niet altijd een eenduidige fasering toe, en het is van belang de betekenis van de fasering dus enigszins te relativiseren. Als stelregel is aangehouden dat een variant die zeker is aangebracht vóór Van de Woestijne naar de volgende versregel overging, dezelfde fase-aanduiding krijgt als de rest van de regel. Verder worden varianten waarvan het *mogelijk* is dat ze tijdens een latere werkgang werden genoteerd, als een latere fase beschouwd. Hier treedt onvermijdelijk een subjectief moment op.

Wanneer een regel tijdens de eerste fase is geschreven en er in die

regel geen varianten zijn, is de fasering (die in zo'n geval a zou moeten luiden) achterwege gebleven. Alleen als er varianten in de regel zijn of de regel pas in een volgende fase werd geschreven, is een fasering aangegeven. Anders geformuleerd: wanneer een regel geen fase-aanduiding heeft, betreft het per definitie fase a. Bijvoorbeeld:

19 Toen moest ik wel op tochten uit
20 a op
 a naar overdrachtelijke buit,

Regel 19 heeft geen wijzigingen ondergaan en krijgt, omdat die in fase a geschreven werd, geen fase-aanduiding. In regel 20 begon Van de Woestijne met het woord 'op' maar hij wijzigde dat direct in 'naar' en vervolgde de regel.

Uit het laatste blijkt dat directe verbeteringen of 'verschrijvingen' niet in de doorlopende tekstregel aangegeven worden maar op een aparte regel in de synopsis.

Waar varianten in verschillende regels tegelijkertijd in eenzelfde, latere fase zijn aangebracht, krijgen ze dezelfde fase-aanduiding. Deze samenhangende fasering 'over de regel heen' gaat het bereik van de strofe niet te buiten. Met andere woorden, fase c in de eerste strofe kan zich in het werkelijke schrijfproces op een andere moment hebben voltrokken dan fase c in een volgende strofe. Wanneer varianten in verschillende strofen tot dezelfde latere werkgang behoren – bijvoorbeeld een aantal herzieningen in een andere schrijfstof – dan is dat in de descriptieve commentaar vermeld.

4.4.3.2 *Onzekere fasering*

Doorgaans is in elk geval de volgorde van de varianten wel duidelijk. Maar waar Van de Woestijne veelvuldig wijzigde op één plaats kan de volgorde van de ingrepen toch onzeker zijn. In die gevallen is in de rechtermarge met de vermelding [*fasering?*] deze onzekerheid verantwoord.

4.4.3.3 *Fasering in mechanisch vervaardigde bronnen*

In drukproeven, typoscripten en bijvoorbeeld uitgescheurde tijdschrift-publicaties kunnen handgeschreven toevoegingen voorkomen. Wanneer het evident *correcties* betreft, worden ze niet als variant in de synopsis opgenomen. Maar het kan ook om een variant gaan: de oorspronkelijke lezing is zinnig maar Van de Woestijne achtte het nodig een verandering aan te brengen. In die gevallen is de eerste (gedrukte of getypte) tekstlaag met a gefaseerd, de tweede met b.

Er zijn een paar plaatsen waar varianten op de schrijfmachine, dus direct tijdens het typen, totstandkwamen. De opeenvolgende lezingen zijn dan telkens met a gefaseerd.

wordt niet als zodanig gemarkeerd. Uit het feit dat alle tekst in een nieuwe lezing tussen teksthaken staat, blijkt, als de volgorde veranderd is, dat het een omzetting betreft. Bijvoorbeeld:

20 a alsof een lent weêr in de zwarte stammen rees.
 b '[of] [] voorjaar [weêr in] []
 c [] [weêr] [een voorjaar] [in] de []

De lezing van fase a werd in fase b gewijzigd: van 'alsof' maakte Van de Woestijne de voor hem kenmerkende geapostrofeerde vorm 'of' en voor 'lent' verkoos hij in fase b 'voorjaar'; het lidwoord 'de' (voor 'zwarte') werd geschrapt. In fase c volgde een omzetting, gecombineerd met een toevoeging: 'weêr' werd naar voren geplaatst (na 'of') en voor 'zwarte' werd het lidwoord 'de' weer in ere hersteld.

Het verantwoorden van de grafische details van de totstandkoming van varianten zou het variantenapparaat beduidend ingewikkelder maken, maar Van de Woestijnes werkwijze zou met een dergelijke verfijning niet inzichtelijker worden.

4.4.5 *Typografische verdeling*

Het voorgaande voorbeeld laat een ander aspect van het synoptisch systeem zien: de spatiëring is onregelmatig en variabel. Dit is noodzakelijk om voor de wijzigingen en voor de daartoe door het systeem vereiste tekens ruimte te maken. Als stelregel is aangehouden dat daar waar in de bron een spatie staat, in de synopsis eveneens spatiëring voorkomt, maar het in de synopsis gebruikte wit kan variëren, naar gelang de duidelijkheid van de presentatie dat vereist. Er kan geen misverstand bestaan over door Van de Woestijne opzettelijk opengelaten plaatsen: zie hiervoor § 4.4.8, 'Open plaats in de regel'.

4.4.6 *Deletieteken*

Hoewel grotendeels van de grafische toedracht is geabstraheerd, is wel een apart teken gebruikt voor het vervallen of schrappen van een interpunctieteken, omdat dit licht over het hoofd gezien kan worden. Het teken is ° en wordt in een volgende fase onder het vervallen teken geplaatst. Bijvoorbeeld:

42 a en geene liefde, zelfs de liefde van een traan;
 b om []° []

Bij de nieuwe lezing die in de b-fase ontstaat, is de komma na 'liefde' geschrapt.

Het deletieteken dient ter verduidelijking. Dit betekent dat het niet gebruikt wordt waar leestekens voorkomen binnen langere zinsdelen die geschrapt of vervangen worden. Bovendien geldt altijd dat alleen wat in een vorige lezing binnen de meeleshaken staat, gehandhaafd is.

4.4.7 *Open varianten*

Het komt bij Van de Woestijne enkele malen voor dat hij twee lezingen noteerde zonder aan te geven welke hij wilde handhaven – als hij dat al besloten zou hebben. Om deze ‘open varianten’ weer te geven, wordt gebruik gemaakt van accolades. Onder de tekst uit een vorige lezing worden dan steeds teksthaken gezet, daaronder komt de alternatieve tekst. Het overige deel van de regel wordt niet herhaald. Bijvoorbeeld:

34 a de degen brak in uwen pallem;
 d { [] }
 { het lemmer } []

Van de Woestijne schreef in fase a ‘de degen brak in uwen pallem;’ en in fase d voegde hij ‘het lemmer’ als alternatief voor ‘de degen’ toe; het vervolg van de versregel bleef onveranderd.

Wanneer na de fase waarin een open variant werd aangebracht nogmaals een wijziging werd aangebracht, worden de alternatieve lezingen beide tussen teksthaken herhaald:

31 a het modder uit naar licht gehescht.
 d { [] }
 { h }
 d { [het modder uit naar licht gehescht.] }
 { die 't hes }
 d { [het modder uit naar licht gehescht.] }
 { [die 't] lucht uit moer en modder hescht } }

Hier begon Van de Woestijne zonder op enige wijze aan te geven dat de lezing uit fase a verviel, in fase d aan een alternatief voor de versregel. Eerst de letter ‘h’, maar direct daarna hernam hij zich met ‘die 't hes’. Ook dat hernam hij meteen: ‘die 't’ bleef staan (evenals, nog steeds, de lezing uit fase a) en hij maakte de regel verder af met ‘lucht uit moer en modder hescht’.

4.4.8 *Open plaats in de regel*

Wanneer Van de Woestijne in het manuscript in een regel plaats openliet om daar later woorden in te vullen, is dit aangegeven met het teken \emptyset tussen teksthaken: [\emptyset]. De totale breedte van deze tekencombinatie is niet meer dan een globale indicatie van de opengelaten ruimte; er is ook rekening gehouden met het vervolg van de synopsis en de daarin benodigde tekstbreedte van de regel.

Deze open plaats kan opgevat worden als tekst, zij het als ‘lege’ tekst. Daarom is ook rekening gehouden met het meelesen van open plaatsen, of van een deel ervan als een ander gedeelte is ingevuld. Bijvoorbeeld:

- 21 a Lijden dat [∅] noopt
 c [∅] []]
- 22 a tot [] dansen
 c [∅] []]

In fase a schreef Van de Woestijne: ‘Lijden dat [open plaats] noopt / tot [open plaats] dansen’. In fase c verving hij de eerste twee woorden door een nieuwe open plaats, oftewel hij schraptte ‘Lijden dat’, en hield in die regel de open plaats en het rijmwoord ‘noopt’ over; het woord ‘tot’ in de volgende regel haalde hij eveneens weg: er komt een extra open plaats voor terug, en hij handhaafde ‘dansen’. De al bestaande open plaatsen in de a-fase van beide regels moet in de c-fase dus meegelezen worden.

Hiervóór in § 4.4.3.1 is vermeld dat verschrijvingen of directe wijzigingen (‘Sofortkorrekturen’) op een nieuwe regel in de synopsis worden weergegeven, met een zelfde fase-aanduiding. Bij zulke directe ingrepen, die uit de aard der zaak plaatshadden vóór de tekst werd voortgezet, is geen open plaats in de synopsis opgenomen.

4.4.9 *Open plaats: strepen en puntjes*

Van de Woestijne liet in manuscripten ‘lege’ tekst in de versregel meestal blanco, maar soms plaatste hij puntjes, een aantal kleine streepjes of een langere streep. Deze aanduidingen voor nog te vullen ruimte worden in de synopsis apart weergegeven, door middel van een zo kort mogelijke beschrijving. Alle editeurstoevoegingen in de verstekst van de synopsis zijn cursief gezet, tussen cursieve teksthaken (zie hierna). De strepen en puntjes die Van de Woestijne plaatste, zijn dan weergegeven met [*streepjes*] of [*streep*] of [*puntjes*]. Bijvoorbeeld:

- 3 a [∅] [*streep*] [∅] glas
 b [] het onverbreekbaar []]
 b Herdenken, []]

De regel bestond in fase a dus uit een kleine open plaats, een streep, een tweede open plaats en het woord ‘glas’. In fase b vulde Van de Woestijne bij de streep en de tweede open plaats ‘het onverbreekbaar’ in, om daarna meteen het nog opengebleven begin van de regel én het zojuist geschreven lidwoord ‘het’ te vervangen door ‘Herdennen,’.

Evenals bij de eerder besproken open plaats (dus [∅]) het geval was, kunnen de hier bedoelde strepen en puntjes in een volgende regel van de synopsis worden meegelezen.

4.4.10 *Onzekere open plaats in de regel*

Het komt voor dat Van de Woestijne tekst schraptte zonder dat duidelijk is of daar later alsnog iets voor in de plaats moest komen. Met

andere woorden: het is onzeker of de tekst geheel en ook definitief vervalt danwel of er sprake is van een open plaats als hierboven: 'lege' tekst. Zulke onzekere plaatsen zijn weergegeven met de tekencombinatie: < ø >. Bijvoorbeeld:

81 a vloek over
b < ø >
b en

Deze passage werd in een manuscript van 'Het menselijk brood' na strofewit onder een kladstrofe geschreven. De woorden zijn mogelijk het begin van een nieuwe strofe geweest, maar dat is niet zeker; het woord 'en' is geïsoleerd blijven staan, wat geen overtuigende aanwijzing is dat Van de Woestijne het gedicht op die plaats wilde voortzetten. De onzekerheid over Van de Woestijnes intentie komt dan tot uitdrukking in de synopsis.

4.4.11 *Exclusieve combinaties*

Wanneer zich in een versregel varianten voordoen, kunnen de verschillende lezingen van die regel in principe 'samengelezen' worden met alle voorgaande en/of volgende versregel(s). Het komt echter ook voor dat door een variant de nieuwe lezing niet meer zinnig meegelezen kan worden met de voorgaande en/of volgende versregel(s), of dat het rijm de combinatie van twee regels uitsluit. Bijvoorbeeld:

29 a En waar , met witten blik en brallen kin bedreven
a [] ([])
30 a de liefde in u gelijk een zieke vrucht versteent,
b [] ons []
31 a verzoening!, voelt ge aan uwe taaie kleëren kleven
b [] [voel]en we [] ons []
32 a de stede , waar om u de Vrouwe heeft geweend.
b [] ons []

^ In de eerste versie (fase a) was de strofe gericht tot een persoon die met 'u' of 'ge' werd aangesproken. In tweede instantie (fase b) wijzigde Van de Woestijne die aanspreekvorm in de eerste persoon meervoud: 'we' en 'ons'. Daardoor kunnen niet meer alle lezingen van de verschillende versregels met elkaar gecombineerd worden. Door middel van toevoeging van de letters α , β (eventueel γ , δ et cetera) voor de fase-aanduiding wordt dan aangegeven welke lezingen met elkaar gecombineerd moeten worden. De bovenstaande strofe wordt derhalve als volgt weergegeven:

29 a En waar , met witten blik en brallen kin bedreven
a [] ([])

30 α a de liefde in u gelijk een zieke vrucht versteent,
 β b [] ons []

31 α a verzoening!, voelt ge aan uwe taaie kleëren kleven
 β b [] [voel]en we [] ons []

32 α a de stede , waar om u de Vrouwe heeft geweend.
 β b [] ons []

De α -lezingen horen bij elkaar om een zinnig geheel te vormen; hetzelfde geldt voor de β -lezingen. De letters α , β et cetera worden voor elke lezing die deel uitmaakt van de exclusieve combinatie, herhaald.

Het is mogelijk dat varianten met beide combinaties kunnen worden meegelezen; dan kunnen die varianten van meerdere combinatie-aanduidingen voorzien zijn, bijvoorbeeld $\alpha\beta$.

4.4.12 *Editeurstekst : cursief*

Sommige grafische bijzonderheden zijn niet door eenduidige tekens weer te geven. Er komen in de synopsis dan ook toevoeging van de editeur voor, die herkenbaar zijn doordat ze cursief gezet zijn tussen eveneens cursieve teksthaken. Een voorbeeld hiervan was al de weergave van *[streep]*.

In principe is de editeurstekst vrij, in de zin dat allerhande grafische bijzonderheden erin vermeld kunnen worden. In de praktijk komen echter hoofdzakelijk de volgende gevallen voor.

4.4.12.1 *Onleesbare letters*

Van de Woestijnes handschrift is in het algemeen goed leesbaar, maar in snel geschreven kladnotities of bij doorhalingen en verschrijvingen zijn letters soms niet leesbaar. Dit wordt in de synopsis weergegeven met cursieve letters x tussen cursieve teksthaken; het aantal x-en benadert zo goed mogelijk het aantal onleesbare letters. Bijvoorbeeld:

41 a Ik draag in mij de *[xx]*
a [] norsche wolk

Hier is sprake van een directe herneming. Na 'de' in de eerste lezing heeft Van de Woestijne twee letters van een volgend woord geschreven, maar direct besloten de voortzetting te wijzigen, met als resultaat 'norsche wolk'. Wat er aanvankelijk stond, is door de herneming onleesbaar geworden.

4.4.12.2 *Onzekere lezingen*

Wanneer onzeker is wat er in het manuscript staat, is de vermoedelijke lezing voorzien van een cursief gezet vraagteken tussen cursieve teksthaken: *[?]*. Bijvoorbeeld:

- 162 a Maar mijn ge[xx]
 a het Leven zwaait zijn bar[?] gezag

Van de Woestijne schreef eerst ‘Maar mijn’ en een woord van vier letters waarvan alleen de eerste twee als ‘ge’ leesbaar zijn. Direct hernam hij de regel, maar de lezing van het woord ‘bar’ is onzeker.

Bestaat onzekerheid over de lezing van meerdere woorden achter elkaar, dan krijgt elk van die woorden het vraagteken.

Voor alternatieve lezingen wordt gebruik gemaakt van een editeurscommentaar in de rechtermarge; zie § 4.4.12.8, ‘Correcties en lees-suggesties’.

4.4.12.3 *Strofewit*

Strofewit in de enkelvoudige synopsis wordt op een afzonderlijke, niet genummerde regel weergegeven met [*strofewit*]. Wanneer in de ontwikkelingsgang een gecombineerde synopsis wordt gegeven, is strofewit eveneens zo aangegeven, maar is de regel tevens genummerd met de twee regelnummers van de voorafgaande en de volgende versregel. Bijvoorbeeld:

10/11 $C^2:C, C^2:D$ [*strofewit*]

In de stadia $C^2:C$ en $C^2:D$ komt strofewit voor tussen de versregels 10 en 11.

4.4.12.4 *Grotere witruimte*

De synopsis is gebaseerd op de min of meer regelmatige regelindeling van een tekst. Op basis van het handschrift zijn strofewit of een of twee opengebleven regels in een strofe meestal gemakkelijk te onderkennen. Zolang redelijkerwijs kan worden bepaald hoe Van de Woestijne het wit bedoeld heeft, wordt dat met de inmiddels beschreven middelen aangegeven. Anders is het wanneer Van de Woestijne een grotere ruimte openliet voor een onbepaald aantal regels. In die gevallen wordt met een korte aanduiding op een afzonderlijke, niet genummerde regel aangegeven hoe de grafische situatie is. Bijvoorbeeld door [*open ruimte*] of door [*kleine open ruimte*].

4.4.12.5 *Doorhaling van tekstfragmenten*

Bij het hernemen van een passage haalde Van de Woestijne soms een of meer eerdere versies door. Bij die eerdere versie(s) is aan het slot van de synopsis vermeld dat de tekst is doorgehaald en in welk stadium dat gebeurde.

Is het hele stadium dat in de synopsis weergegeven is, doorgehaald, dan is dat aangegeven met (bijvoorbeeld): [*Geheel doorgehaald in stadium F*]. Ook een deel van de tekst in de synopsis kan zijn doorgehaald:

[*r. 9-12 doorgehaald, vermoedelijk in stadium B^{III}*]. Veelal wordt in de descriptieve commentaar ook op dergelijke bijzonderheden gewezen.

4.4.12.6 *Verband tussen fasen en stadia*

De tekst van een stadium heeft een eigen fasering (zie hierboven), maar soms kan vastgesteld worden dat een van de fasen samenvalt met een later stadium. De dichter heeft dan bijvoorbeeld in een bestaand fragment varianten aangebracht en vervolgens het gehele fragment opnieuw geschreven; of aan de schrijfstof is te zien dat varianten genoteerd moeten zijn toen hij aan een later stadium werkte. Zulke verbanden tussen stadia en fasen worden aan het slot van de synopsis vermeld. Bijvoorbeeld: [*Fase c in r. 18 valt samen met stadium F*]. Het komt ook voor dat niet te zeggen is met wélk later stadium een (duidelijk latere) schrijflaag samenvalt. De vermelding kan dan bijvoorbeeld luiden: [*Fasen c en d in r. 7, 9, 19 en 35 vallen samen met een later, niet nader te bepalen stadium*].

4.4.12.7 *Verwijzing naar andere stadia*

De hernemingstechniek van Van de Woestijne vereist een systeem waarmee wordt aangegeven waar hernomen fragmenten elders (eerder of later) in de genese voorkomen. De ‘ontwikkelingsgang’ is immers voor het grootste gedeelte opgebouwd uit enkelvoudige synopses; verschillende versies van dezelfde passages worden dus meestal parallel, niet tegelijk gepresenteerd. Om de lezer te wijzen op de andere plaatsen waar versregels, strofen of grotere gehelen eerder bewerkt werden of opnieuw bewerkt worden, is in de rechtermarge een verwijzingssysteem aangebracht. Het is niet zo dat regels die aldus met elkaar in verband worden gebracht altijd identiek zijn. Met de verwijzingen is genetische *verwantschap* aangeduid, wat impliceert dat er verschillen kunnen zijn.

De verwijzingen zijn cursief gezet, tussen cursieve teksthaken, en zijn te verdelen in drie typen: verwijzingen die betrekking hebben op één versregel, verwijzingen die betrekking hebben op meerdere versregels en verwijzingen die betrekking hebben op de gehele tekst van de synopsis.

Verwijzingen die betrekking hebben op één versregel staan rechts, ter hoogte van de eerste lezing van de regel in de synopsis (die door fasering immers meerdere regels per versregel kan beslaan). Met een pijltje naar rechts wordt verwezen naar een later stadium in de genese, met een pijltje naar links naar een eerder stadium in de genese. Stadiumsigle en synopsisregelnummer van de verwante regel in dat stadium worden dan genoemd. In de synopses van de ‘ontwikkelingsgang’ wordt ook vooruitgewezen naar het corresponderende regelnummer in de gecombineerde synopsis van ‘varianten en correcties’.

(Dat regelnummer is dus hetzelfde als dat van de leestekst.) Bij die verwijzingen ontbreekt een stadiumaanduiding. Bijvoorbeeld:

[←A, 5; ←C^I, 17; →D, 8; →40]

De regel waarachter deze verwijzing in de synopsis is afgedrukt, is verwant met vier andere plaatsen in het variantenapparaat. Eerdere plaatsen waren regel 5 in stadium A, en r. 17 in stadium C^I; een latere plaats is r. 8 in stadium D. Bovendien nog r. 40 in de gecombineerde synopsis. Met de laatste verwijzing vindt men de regel dus tevens in de leestekst.

In enkele gevallen worden twee versregels later samengevoegd tot één. Dan wordt bij beide regels vooruitgewezen naar de regel waarin ze later zijn samengevoegd, en bij de latere regel wordt naar beide regels terugverwezen, met een Duitse komma tussen de regelnummers. De verwijzing [←B^I, 2/4] wil dus zeggen dat de regel verwant is met de regels 2 en 4 in het vroegere stadium B^I.

Verwijzingen die betrekking hebben op de gehele tekst van de synopsis staan bovenaan de synopsis. Met dezelfde pijltjes als hiervoor wordt dan aangegeven waar het betreffende gedeelte eerder of later in de genese voorkomt. Stel een vijfregelige passage, stadium B, is afzonderlijk bewerkt. Bovenaan kan dan staan:

[←A, 1-5; →C^{II}, 16-20; →41-45]

De passage blijkt verwant te zijn met r. 1-5 in het eerdere stadium A en met r. 16-20 in het latere stadium C^{II}. Bij 'varianten en correcties' en dus ook in de leestekst is het r. 41-45. Omdat de verwijzing voor het gehele stadium B geldt, zijn de regelnummers daarvan niet afzonderlijk vermeld.

Verwijzingen die betrekking hebben op meerdere versregels die niet precies samenvallen met de volledige tekst van het stadium dat in de synopsis is weergegeven, staan ter hoogte van de eerste van de betreffende regels. Indien dat het begin van een strofe is, dan is de verwijzing op de regel van [*strofewit*] geplaatst. De omvang van het fragment wordt met de regelnummers aangeduid (in tegenstelling tot het vorige voorbeeld), en met pijltjes wordt naar een eerder of later stadium c.q. de gecombineerde synopsis van 'varianten en correcties' verwezen. Bij regel 7 van een synopsis kan bijvoorbeeld staan:

[7-8←A^I; 7-8→A^{IV}, 1-2; 7-8→E, 8-9; 7-8→8-9]

Het tweeregelig fragment dat begint bij de regel waarachter deze verwijzing staat (r. 7 dus), is verwant met het vroegere stadium A^I, dat blijkens het hier ontbreken van regelnummers uitsluitend uit deze twee regels bestaat; verder zijn de regels verwant met r. 1-2 in het latere stadium A^{IV}, met r. 8-9 in het latere stadium E en met r. 8-9 in de gecombineerde synopsis.

In dezelfde verwijzing kunnen meerdere fragmenten aan de orde zijn. Stel dat Van de Woestijne in stadium A een vierregelige strofe ontwierp, die hij in stadium B hernam en uitbreidde met twee nieuwe strofen. In stadium C schreef hij het gehele gedicht over maar breidde hij het opnieuw uit, nu met een nieuwe beginstrofe. Deze laatste samenstelling komt overeen met de leestekst. De verwijzing bij stadium A luidt dan:

[$\rightarrow B, 1-4; \rightarrow C, 5-8; \rightarrow 5-8$]

In stadium B komt bij r. 1 de verwijzing:

[$1-4 \leftarrow A; 1-4 \rightarrow C, 5-8; 1-4 \rightarrow 5-8$]

Bovendien moet bij het begin van de tweede strofe in stadium B aangegeven worden dat de komende acht regels in volgende versies opschuiven:

[$5-12 \rightarrow C, 9-16; 5-12 \rightarrow 9-16$]

In stadium C wordt aan het begin niet terugverwezen: de eerste strofe is immers nieuw. Wel moet daar vooruitgewezen worden naar ‘varianten en correcties’, waar de regelnummering gelijk is:

[$\rightarrow 1-16$]

Bij r. 5 wordt in stadium C aangegeven dat de eerstvolgende vier regels (5-8) verwant zijn met stadium A én dat het gehele vervolg (5-16) voorheen stadium B vormde:

[$5-8 \leftarrow A; 5-16 \rightarrow B$]

Een vooruitwijzing naar ‘varianten en correcties’ is hier overbodig want die stond al aan het begin van de synopsis.

In de gecombineerde synopsis van ‘varianten en correcties’ wordt op vergelijkbare wijze steeds naar de stadia A, B en C terugverwezen. Wel zijn er enkele aanpassingen in de terugverwijzingen bij de gecombineerde synopsis, die besproken worden in § 4.5.7.

4.4.12.8 *Correcties en leessuggesties*

Onduidelijke of niet-zinnige lezingen in manuscripten worden in de rechtermarge voorzien van een correctie in de vorm van een leessuggestie. Dat betekent uiteraard niet dat elk onvoltooid woord of elke onvoltooid zinnen door de editeur wordt vervolledigd; het is immers inherent aan manuscripten, met name kladversies van gedichten of in haast genoteerde invallen, dat de schrijver zich verschrijft of wellicht bewust delen impliciet laat. De onvoltooidheid van de tekst wordt dan ook bij voorkeur gerespecteerd. Anderzijds zijn er plaatsen waar Van de Woestijne met een woord of zin een zichtbare bedoeling had, die

evenwel niet goed op papier is gekomen met als resultaat een niet-zinnige lezing. Zowel ter verduidelijking voor de lezer als om het misverstand te voorkomen dat er in de editie sprake zou zijn van een zetfout, leek een korte commentaar op sommige plaatsen gewenst.

De becommentarieerde tekst (meestal: een woord) is in de synopsis voorzien van een asterisk. In de rechtermarge wordt tussen cursieve teksthaken de correctie gegeven. Daartussen is de ‘juiste’ lezing zelf romein gezet, alle overige tekst is cursief gezet. Bij het woord ‘*dankren’ in het manuscript kan bijvoorbeeld als correctie in de synopsis worden aangetroffen:

**[lees : donkren of dankbren]*

Ook door Van de Woestijne abusievelijk achterwege gelaten schrappingen of dubbel geschreven woorden kunnen zo gecorrigeerd worden:

**[lees : geschrapt]*

of

**[lees : eenmaal door]*

Als meerdere correcties in een regel voorkomen, wordt voor elke volgende een asterisk toegevoegd; een tweede correctie heeft dus twee asterisken, een derde drie, et cetera.

Met hetzelfde systeem worden ook alternatieve lezingen van het manuscript gegeven. Soms is niet zeker wat Van de Woestijne schreef, en is op grond van het zinsverband evenmin zekerheid te verkrijgen. Het woord ‘op’ lijkt bijvoorbeeld soms op ‘of’, ‘met’ op ‘niet’, en minuskels van a, o, u en j lijken soms op de majuskels. Met een asterisk-verwijzing wordt in de marge dan de alternatieve lezing vermeld. Bijvoorbeeld bij ‘*als’:

**[of: Als]*

4.5 *Gecombineerde synopsis*

De gecombineerde synopsis wordt gebruikt om verschillende versies van een tekst in chronologische volgorde per regel met elkaar te vergelijken. De wijze waarop de verstekst per bron wordt weergegeven, verschilt niet van die in de enkelvoudige synopsis; de gecombineerde synopsis kan gezien worden als een samenvoeging van meerdere enkelvoudige synopses. Wel vergt het onder elkaar plaatsen van regels uit opeenvolgende bronnen aanpassingen van het systeem.

Er zijn enkele kleine verschillen tussen de gecombineerde synopses van de ‘ontwikkelingsgang’ en die van de ‘varianten en correcties’.

- In de ‘ontwikkelingsgang’ worden aan het begin van de gecombineerde synopsis alle opgenomen teksteenheden genoemd. Bij ‘varian-

ten en correcties' worden in principe alle overgeleverde bronnen opgenomen tenzij ze expliciet worden uitgesloten omdat ze in de 'ontwikkelingsgang' zijn verwerkt. Bij het kopje 'varianten en correcties' staat dan bijvoorbeeld: '(C^1 , M en C^2 niet opgenomen)'.
– Paralipomena worden in de 'ontwikkelingsgang' met een synopsis gepresenteerd, maar komen niet in 'varianten en correcties' voor.
– Bij de 'ontwikkelingsgang' worden van de stadia in de gecombineerde synopsis alle versregels gegeven, dus ook die waarin geen varianten voorkomen. De gecombineerde synopsis bij 'varianten en correcties' bevat alleen de regels die in een van de bronnen varianten ten opzichte van de leestekst bevatten. De consequenties voor afwijkende regelnummers worden besproken in § 4.5.4, 'Afwijkende regelnummering'.

4.5.1 *Opgave van bronnen: gecombineerde siglen*

Vóór de regel wordt de bron vermeld waar de gegeven lezing van de versregel voorkomt. Is de tekst van de regel in twee opeenvolgende bronnen volstrekt gelijk, dan worden beide bronnen genoemd, gescheiden door een komma (zonder spatie). Wanneer de tekst in drie of meer opeenvolgende bronnen gelijk is, worden de eerste en de laatste bron genoemd, gescheiden door een koppelteken: C^1 :B-D. Dit betekent, dat de lezing voor alle in de gecombineerde synopsis opgenomen bronnen van stadium C^1 :B tot en met bron D dezelfde is. Bij de 'overlevering' is te zien welke die bronnen zijn.

4.5.2 *Meelezen*

De tekst wordt per bron gepresenteerd. Bij de vroegste bron wordt de gehele versregel gegeven. Als in de volgende bron een afwijkende lezing staat, wordt die onder de vorige gezet. Daarbij wordt – zolang de overzichtelijkheid het toelaat – alleen het gewijzigde deel van de regel (de variant) voluit gedrukt, voor het gelijkgebleven gedeelte worden meeleestekens gebruikt, in de vorm van staande streepjes. Bijvoorbeeld:

22	T	zelfs 't laf gekreun dat om uw medelijden smeekt:
	M^3, D	geen

In de tijdschriftpublicatie T begint de regel met 'zelfs 't laf gekreun', maar in de volgende twee bronnen, het manuscript M^3 en de bundel D , staat 'zelfs geen gekreun'. Uit de notatie blijkt dat de tekst boven de rechte streepjes in de nieuwe bronnen moet worden meegelezen.

Heeft Van de Woestijne in een bron varianten aangebracht, zodat een fasering is aangegeven, dan wordt dat genoteerd zoals eerder beschreven. Het meelesen van de tekst in dezelfde bron door middel

van de teksthaken, en het meelezen van de tekst uit een vorige bron door middel van verticale streepjes, kan tegelijk voorkomen. Bijvoorbeeld:

7	$C^2:B^1$	a	Geen leven, dan de ronde wind die zwaait zijn zeis	
		b	[] [z]'[n] []	
	M^1, T			
	M^2		zwiert	
	M^3	a	ri	
	P^1-D	a] wind die zwiert zijn zeis	

In $C^2:B^1$ schreef Van de Woestijne de regel ‘Geen leven, dan de ronde wind die zwaait zijn zeis’ en bracht daar in een volgende fase (b) een variant in aan. Die tweede lezing komt ook voor in manuscript M^1 en tijdschrift T . In manuscript M^2 komt een variant voor: waar eerder ‘zwaait’ stond, staat nu ‘zwiert’; de rest van de regel is gelijk gebleven. In M^3 heeft Van de Woestijne óf een schrijffout gemaakt en die direct hersteld, óf heel kort een variant overwogen. In elk geval is er geen volledige nieuwe lezing gerealiseerd (alleen de letters ‘ri’ kwamen op papier) en hij heeft de regel afgemaakt zoals die in de voorgaande bron ook luidde. Naderhand – in alle bronnen van P^1 tot en met D – heeft hij de tekst onveranderd gelaten.

Bij de hapering in M^3 is het noodzakelijk bij de herneming van de regel (de tweede a-fase) het vervolg ‘die zwiert zijn zeis’ opnieuw over te nemen, want op de direct daarboven staande regel (in het verlengde van de eerste a-fase) staat geen tekst, zodat die ook niet kan worden meegelezen.

Het kan voorkomen dat gelijkblijvende tekstgedeelten in een volgende bron toch opnieuw worden overgenomen. Als bijvoorbeeld door varianten in voorgaande bronnen de tekst verschoven is, kan het overzichtelijker zijn bij een volgende bron de nieuwe lezing of een deel daarvan in haar geheel te herhalen. Ook wanneer de veranderingen in volgende bronnen slechts leestekens betreffen, of wanneer een woord direct voor of na een leesteken verandert, kan het overzichtelijker zijn woorden of leestekens opnieuw over te nemen.

4.5.3 *Ontbrekende tekst*

Het gebeurt dat bepaalde tekstelementen niet voorkomen in alle bronnen die in de gecombineerde synopsis zijn opgenomen. Dit kan opzet geweest zijn (bijvoorbeeld: Van de Woestijne gaf het gedicht slechts in een van de bronnen een titel), maar het kan ook een vergissing zijn (het vergeten van een regel bij een herneming, foutieve proevencorrectie). In de synopsis wordt dat weergegeven met [*ontbreekt*]. Dit wordt zowel voor delen van een versregel gebruikt (soms in de verkorte vorm [*ontbr.*]) als voor geheel ontbrekende regels.

4.5.4 *Afwijkende regelnummering*

De regelnummers van de gecombineerde synopsis in ‘varianten en correcties’ corresponderen met de regelnummering in de leestekst. Het komt echter voor dat in de gecombineerde synopsis bronnen zijn opgenomen die anders zijn samengesteld – bijvoorbeeld door het ontbreken van regels of strofen, of doordat die juist zijn toegevoegd – zodat de regels niet meer synchroon lopen. In die gevallen wordt bij de afwijkende bron het regelnummer tussen haakjes gezet.

4.5.5 *Titels, motto's en opdrachten*

De typografie van titels, motto's en opdrachten is in het variantenapparaat niet overgenomen. De tekst is steeds romein gezet. Hoofdlettergebruik is overgenomen; wanneer het verschil tussen onderkast en kapitalen in de typografie van een publikatie is weggefallen (meestal bij titels), wordt van de kopijversie uitgegaan. Is die niet voorhanden, dan wordt het hoofdlettergebruik toegepast volgens huidige gewoonte, dat wil zeggen met alleen kapitalen aan het begin van de titel en in namen.

Als een titel, motto of opdracht slechts één regel beslaat, worden de bronnen in een synopsis gecombineerd. Maar wanneer meerdere regels nodig zijn (door de lengte of doordat er zowel een titel als een opdracht is) wordt per bron alle ‘kopwerk’ in zijn geheel gegeven. Vergelijking van zulke teksten is door de geringe omvang geen probleem.

4.5.6 *Ongelijke omvang van bronnen*

Wanneer een bron bij ‘varianten en correcties’ passages die in de leestekst voorkomen niet bevat, wordt dat op een aparte regel cursief tussen cursieve teksthaken vermeld. Bijvoorbeeld:

[Hier eindigen M⁴ en M']

of

[De regels 44-48 ontbreken in M']

Bij de voortzetting van de gecombineerde synopsis wordt dan opnieuw vermeld welke regels van welke bronnen het vervolg betreft.

In de ‘ontwikkelingsgang’ worden de meeste kladstadia gepresenteerd. Enkele stadia die tot de genese behoren kunnen ook bij ‘varianten en correcties’ zijn opgenomen. Dat zijn dan meestal de relatief lange delen die zonder veel problemen met de overige bronnen kunnen worden gecombineerd. Het kan voorkomen dat er in die stadia toch delen zijn die het best in een afzonderlijke synopsis kunnen worden

weergegeven. Dan wordt de gecombineerde synopsis onderbroken voor een afzonderlijke presentatie. Bij de voortzetting van de gecombineerde synopsis wordt ook dan opnieuw vermeld welke regels van welke bronnen het vervolg betreft.

4.5.7 *Stadiaverwijzingen*

Omdat in de gecombineerde synopsis niet alle regels van de leestekst voorkomen, moeten de stadiaverwijzingen in de marge zodanig worden aangepast dat toch duidelijk is waar verwante versies van regels uit de leestekst in eerdere stadia voorkomen. De oplossing is gezocht in het verzamelen van alle verwijzingen die bij de gecombineerde synopsis *zouden hebben bestaan* als die wel alle regels uit de leestekst bevatte. Stel dat in de synopsis na r. 4 de eerstvolgende variant pas in r. 7 komt. Wanneer dan voor r. 5 een verwijzing naar stadium B^{II} had moeten komen betreffende de volgende acht regels en is er ook een vroege versie van r. 6 in stadium A^I, r. 3, dan worden beide verwijzingen tussen r. 4 en r. 7 geplaatst:

[5-12←B^{II}; 6←A^I, 3]

Voor het overige blijft het verwijzingsstelsel hetzelfde.

Het spreekt vanzelf dat vanuit de gecombineerde synopsis bij ‘varianten en correcties’ alleen terugverwezen kan worden naar eerdere versies, aangezien de leestekst de *ultima manus*-uitgave als basistekst heeft.³⁴

5 DEEL 2: BIBLIOGRAFIEËN EN REGISTER

De verdeling van de bibliografieën waarmee de editie afsluit, is als volgt:

1. Bibliografie van primaire literatuur;
2. Bibliografie van literatuur over *Wiekslag om de kim*;
3. Bibliografie van secundaire literatuur;
4. Bibliografie van vertalingen.

5.1 *Bibliografie van primaire literatuur*

De Bibliografie van primaire literatuur bevat alle werken van Karel van de Woestijne waaraan in de editie gerefereerd wordt.³⁵ Het betreft

³⁴ Uitzonderingen zijn de gedichten uit *God aan zee* en *Het berg-meer* die in *Gedichten* werden opgenomen, maar de versies van die gedichten – die weinig varianten bevatten – zijn ook in de gecombineerde synopsis verwerkt.

³⁵ Deze bibliografie is dus geen *volledige* primaire bibliografie van de zelfstandig verschenen werken van Karel van de Woestijne.

uitsluitend zelfstandige publikaties; voor Van de Woestijnes bijdragen aan periodieken wordt verwezen naar de Lijst van voorpublicaties.

De bibliografie begint met uitgaven die tot de bronnen van *Wiekslag om de kim* gerekend kunnen worden (A). Daarna volgen de overige werken die tijdens zijn leven verschenen (B); tot slot volgen uitgaven die na zijn dood verschenen (C). Per onderdeel zijn de werken chronologisch geordend.

5.2 *Bibliografie van literatuur over Wiekslag om de kim*

Deze bibliografie geeft alle achterhaalde recensies en beschouwende publikaties over *Wiekslag om de kim* of delen of gedichten daaruit. Het beschikbare bibliografisch apparaat is niet zo verfijnd dat met zekerheid beweerd kan worden dat alles is achterhaald. Alle wegen die het bibliografisch computerprogramma BIZON noemt, zijn systematisch gevolgd.³⁶ Bovendien werd geput uit de verzamelingen knipsels in het AMVC te Antwerpen en in het Letterkundig Museum te Den Haag. Verder werden uiteraard verwijzingen in andere literatuur nagetrokken.

In de bibliografie zijn alleen die publikaties opgenomen die substantiële gegevens of opvattingen over (delen van) *Wiekslag om de kim* bevatten. Talrijke bijdragen en zelfstandige publikaties over Van de Woestijne blijven zeer algemeen, geven een impressionistische beschrijving of baseren zich op het werk van anderen. Dergelijke publikaties blijven in de bibliografie achterwege. Wanneer meer algemene artikelen wel van waarde zijn geweest voor het onderzoek, worden ze overigens in de volgende bibliografie vermeld.

Van de grote studies over Van de Woestijne is in deze bibliografie alleen Ruttens boek *De lyriek van Karel van de Woestijne* genoemd, met verwijzing naar het gedeelte dat specifiek over de *Wiekslag*-poëzie gaat; de overige studies zijn bij de andere secundaire literatuur opgenomen.

De bibliografie is als volgt onderverdeeld: eerst de publikaties over de gehele trilogie, en vervolgens de publikaties die over afzonderlijke delen handelen, inclusief 'Het menselijk brood'. Binnen deze verdeling is de ordening alfabetisch op auteur en per auteur chronologisch.

5.3 *Bibliografie van overige secundaire literatuur*

In deze bibliografie zijn – ongeacht aard, onderwerp en kwaliteit – alle literaire werken, artikelen en studies opgenomen waarnaar in de editie verwezen wordt en/of die bij de voorbereiding van de editie geraad-

³⁶ BIZON staat voor 'Bibliografisch zoekprogramma Nederlandse letterkunde'; zie hiervoor Mathijsen, *Naar de letter*, p. 99.

pleegd zijn, en die in de eerdere bibliografieën niet voorkomen.³⁷ De ordening is alfabetisch op auteur en per auteur chronologisch.

5.4 *Bibliografie van vertalingen*

Het is een gewoonte geworden in een historisch-kritische editie een bibliografie aan te bieden van vertalingen van de in de editie uitgegeven gedichten. Ik heb gebruikgemaakt van dezelfde hulpmiddelen die beschreven zijn bij de Bibliografie van literatuur over *Wiekslag om de kim*. Een belangrijke steun was de publikatie van J. Soenen, *Vijfmaal Karel van de Woestijne in vertaling*. De bibliografie die daarin op p. 89-119 is afgedrukt, is de belangrijkste bron geweest. Zoveel als mogelijk was, heb ik, met hulp van de heer Soenen, geprobeerd de publikaties zelf onder ogen te krijgen. Dat is niet altijd gelukt. De aangeboden informatie over de niet-geraadpleegde vertalingen is afkomstig uit de bibliografie van Soenen, en gemerkt met het teken ° voor de titel.

De bibliografie is alfabetisch op taal geordend, en per taal alfabetisch op vertaler; heeft een vertaler meerdere vertalingen gepubliceerd, dan zijn die chronologisch gerangschikt. De vertaalde gedichten zijn opgesomd in 'Wiekslag-volgorde'.

5.5 *Register van gedichten*

Om te kunnen terugvinden waar een gedicht in de commentaar of in het apparaat genoemd wordt, is een register gemaakt van beginregels en titels van de gedichten. Het register beslaat de Ontstaansgeschiedenis, de Drukgeschiedenis en het Variantenapparaat, maar verwijst niet naar de Lijst van voorpublicaties en de Bronnenlijst. Waar een gedicht in die lijsten voorkomt, is via de bijbehorende 'overlevering' in het Variantenapparaat gemakkelijk terug te vinden.

³⁷ Uitzondering is (wederom) Ruttens *De lyriek van Karel van de Woestijne*, dat hier volledigheidshalve opnieuw genoemd wordt.

Commentaar

Ontstaansgeschiedenis

I INLEIDING

I.1 *Over het onderzoek*

Met het verschijnen van *Het berg-meer* in 1928 had Van de Woestijne het laatste deel volbracht van een drieluik dat hij zelf beschouwde als zijn *magnum opus*, en dat nu wordt aangeduid met de titel *Wiekslag om de kim*.¹ In 1920 was het eerste deel verschenen, *De modderen man*, in 1926 het middendeel, *God aan zee*, en de inleiding tot *De modderen man*, *Het menschelijk brood*. De vroegste plannen voor de grote compositie dateerden van november 1911. Nadat *Het berg-meer* verschenen was, had de trilogie *de facto* de volgende samenstelling:

	WIEKSLAG OM DE KIM	
	‘Het menschelijk brood’	
<i>De modderen man</i>	[motto:] Omnis quippe caro corruperat viam suam	
	I	
	II	
	III [incl. cyclus:] Op den dood van Jean Moréas	
<i>God aan zee</i>	‘Doop van den bedelaar’	
	I De heete asch	
	II De schurftige danser I	
		2
		3
	III Verzoeking van god	
	IV Geboorte van den honig	
	v God aan zee	
	‘Uitvaart van den bedelaar’	
<i>Het berg-meer</i>	‘De blind-geborene’	
	I De modder-haven I	
		2
		3
	II Het berg-meer	
	III De voedster I	
		2
		3
	‘De blind-gewordene’	

¹ Zie voor de naamgeving van het drieluik de Verantwoording, § 1.4.

In dit overzicht is te zien dat de triptiek een verregaande structurering heeft gekregen.² Voorop gaat het lange gedicht ‘Het menselijk brood’, bedoeld als inleiding tot het eerste deel, *De modderen man*. Deze bundel is verdeeld in drie romeins genummerde afdelingen, waarvan de laatste begint met het gedicht ‘Gedachtenis aan eene jonge Dichteres’ [MM23], gevolgd door de cyclus ‘Op den dood van Jean Moréas’ die uit vijf gedichten bestaat, en twee afzonderlijke gedichten. Het middendeel, de bundel *God aan zee*, heeft een pre- en een postludium: respectievelijk ‘Doop van den bedelaar’ en ‘Uitvaart van den bedelaar’. Ze omsluiten vijf romeins genummerde afdelingen die elk tevens een titel hebben. De tweede daarvan, ‘De schurftige danser’, is nog eens verdeeld in arabisch genummerde onderafdelingen. Het slotdeel, *Het berg-meer*, is in drie romeins genummerde en getitelde afdelingen opgebouwd, met een verdere onderverdeling van de eerste en de laatste afdeling. De afdelingen worden ook weer in- en uitgeleid door twee lange gedichten, ‘De blind-geborene’ en ‘De blind-gewordene’.

In de volgende hoofdstukken wordt de ontstaansgeschiedenis van *Wiekslag om de kim* voor zover mogelijk gereconstrueerd en gedocumenteerd. Aan de gevolgde werkwijze ligt hetzelfde principe ten grondslag als aan de presentatie van de ontstaansgeschiedenis per gedicht: alle achterhaalde geschreven en gedrukte bronnen die een rol gespeeld hebben bij de totstandkoming van de compositie, worden gepresenteerd en waar nodig toegelicht. Tekstuele gegevens (aanteekeningen van Van de Woestijne voor de compositie, publikaties van *Wiekslag*-gedichten) vormen daarvoor de basis, maar waar mogelijk zal ik tevens een beroep doen op buiten-tekstuele gegevens: brieven, historische data, andere plaatsen in Van de Woestijnes proza en poëzie.

Tekstgenetisch onderzoek is niet gericht op herhaling van de ontstaansgeschiedenis van een dichtwerk zonder meer. Het gaat niet alleen om de feiten maar ook om hun samenhang. Die samenhang kan op uiteenlopende gronden worden onderkend, zoals materiële (papier, schrijfstof), grafische (de wijze waarop de tekst op papier gerangschikt is) en chronologische (het moment waarop een of meer gedichten bewerkt zijn). Ook kunnen teksten van gedichten inhoudelijk verwantschap vertonen, en Van de Woestijne heeft bovendien in bepaalde gevallen reeksen gedichten in manuscripten of in publikaties genummerd of onder groepstitels samengebracht. Zulke omstandigheden – vaak in onderlinge combinatie – zijn aanleiding om de betreffende gedichten als een samenhangend cluster te beschouwen.

Aan de hand van het overgeleverde ontstaansmateriaal van *Wiekslag om de kim* wil ik proberen inzicht te krijgen in Van de Woestijnes

² De gedetailleerde inhoudsopgave van het tekstdeel biedt eveneens een volledig overzicht van de samenstelling van *Wiekslag om de kim*.

werkwijze en aldus een aanzet geven tot wat zijn componeerpoetica genoemd zou kunnen worden. De plannen, varianten en koerswijzigingen tijdens het ordeningsproces zijn manifestaties van de ordeningsprincipes van de dichter, vingerwijzingen naar een poëtische grammatica. Welke esthetische criteria Van de Woestijne bij de selectie van gedichten aanhield, weet ik niet; daarover is niets bekend.

Enkele voorbeholden zijn hier op hun plaats. Deze editie is een deeleeditie. Zij bevat dus niet alle poëzie en bijbehorende schema's, plannen et cetera die in de periode 1911-1928 uit Van de Woestijnes pen vloeiden. Bijgevolg hebben conclusies over Van de Woestijnes werkwijze slechts een beperkte geldigheid. Verder zijn niet alle notities die het drieluik betroffen, overgeleverd, en Van de Woestijne zal in de zeventien jaren waarin het drieluik zijn beslag kreeg talrijke onachterhaalbare gedachten en plannen in het hoofd gehad hebben. Het is zelfbedrog aan de hand van overgeleverd materiaal een genese te reconstrueren en daarbij te menen dat het geheel van bronnen en de *door de onderzoeker* gelegde verbanden de 'werkelijke' historische situatie volledig kan weergeven; het resultaat is daarvan veeleer een afspiegeling. Een deel van het schrijfproces is niet gedocumenteerd, en het onderzoek kent onvermijdelijk interpretatieve beslissingen op cruciale momenten.

Wie uitspraken doet over verbindingen en verbindingsmogelijkheden tussen gedichten, kan de inhoudelijke kant van de gedichten niet buiten beschouwing laten. Ik moet me wat dat betreft binnen het bestek van deze inleidende beschouwing echter beperken tot die aspecten van de gedichten die relevant zijn voor het doel: licht werpen op de ordeningsprincipes van Van de Woestijne. De beknopte parafrasen van de gedichten die ik op verscheidene plaatsen geef, zijn niet meer dan een noodzakelijk hulpmiddel in mijn betoog. Een interpretatie die recht doet aan de gedichten blijft noodgedwongen achterwege.

Daar komt bij dat het aantal clusters van gedichten dat Van de Woestijne maakte (in plannen, in voorpublicaties, door selectie, door definitieve opneming in bundels et cetera) te groot is om hier alle afzonderlijk bestudeerd te worden. Ik heb me gericht op gevallen die het inzicht in de compositietechniek van Van de Woestijne helpen vergroten. Het is overigens de vraag of het zinvol zou zijn *alle* door Van de Woestijne gevormde combinaties van gedichten te onderzoeken: een deel ervan zou tot weinig (nieuwe) gegevens leiden. Wie meer van de aangetroffen clusters wil bestuderen of de poëzie in *Wiekslag om de kim* vanuit een andere invalshoek wil benaderen, vindt in deze editie uiteraard wel de benodigde gegevens.

De door mij toegepaste benadering van een corpus gedichten op macrostructureel niveau is onzekerder dan bestudering van de genese van het afzonderlijke gedicht. In het laatste geval biedt vooral grammaticale, en in iets mindere mate lexicologische kennis de onderzoe-

ker veel houvast bij beslissingen die hij niet op louter grafische gronden neemt en waar dus een interpretatief moment optreedt.³ Maar er is met betrekking tot de ordening van gedichten geen conventie of systeem van regels en normen op grond waarvan mogelijkheden en keuzen van de dichter beoordeeld kunnen worden, of een ander omljnd houvast bij het zoeken naar onderliggende verbanden. Die ‘conventie’ is het poeticaal systeem van de dichter zelf, en het verkrijgen van inzicht daarin is nu juist doel van het onderzoek.

1.2 *Presentatie*

Om de ontstaansgeschiedenis overzichtelijk te kunnen presenteren, heb ik een verdeling in episoden gemaakt. De verdeling van de volgende hoofdstukken is daarop gebaseerd. Na de vroegste plannen voor een grote compositie en de opgetekende wijzigingen (hoofdstuk 2) en de voorbereiding van de oorspronkelijk eerste – niet gerealiseerde – bundel (hoofdstuk 3), wordt de omvorming van dat materiaal tot *De modderen man* besproken (hoofdstuk 4). Na hoofdstuk 5, een intermezzo over belangrijke veranderingen in Van de Woestijnes poëzie, bespreek ik de voorstadia van respectievelijk *God aan zee* en *Het berg-meer* in de hoofdstukken 6 en 7. In het laatste hoofdstuk worden Van de Woestijnes uitlatingen over de trilogie gegeven en tracht ik de bevindingen betreffende Van de Woestijnes compositiepoetica in een breder perspectief te plaatsen.

De feitelijke documentatie van de ontstaansgeschiedenis is telkens zoveel mogelijk afzonderlijk, aan het begin van de desbetreffende hoofdstukken, gepresenteerd: welke aantekeningen er zijn, welke gedichten er in het geding zijn en hoe die gedichten in verschillende situaties (in ontwerpen, in tijdschriften en in de bundels) geordend zijn. Daarna wordt het ordeningsproces gezien, en zal ik nagaan of er conclusies mogelijk zijn met betrekking tot Van de Woestijnes intenties op dat gebied.

³ Dit houvast is natuurlijk afhankelijk van de poetica van de auteur in kwestie: mijn opmerking geldt Van de Woestijne in het bijzonder, en bij uitbreiding dichters die zich bedienen van een goeddeels traditioneel, bij de heersende syntactische regels aansluitend taalgebruik; ik spreek dus niet van avantgardistische of modernistische poëzie waarin het bruskeren van taalregels (en typografische conventies) onderdeel vormt van de poetica. Bij de genetische bestudering van dergelijke poëzie is de kloof tussen het algemeen gangbare taalsysteem en de poetica onvermijdelijk groter, wat de interpretatie van het ontstaansmateriaal bemoeilijkt.

2.1.1 *Eerste plan: een tetralogie, 9 juli 1911*

De aanlooperperiode van *Wiekslag om de kim* werd bepaald door plannen en voornemens. Van de Woestijne maakte schema's voor een meerdelig dichtwerk, en er werd een begin gemaakt met de produktie van het eerste deel, dat echter niet gerealiseerd werd. Dit stadium waarin de plannen niet tot een eindresultaat leidden, onderscheidt zich van de stadia waarin plannen wel uitmondten in bundeling.

De kiem van de *Wiekslag* is een klein velletje papier (H-10, facsimile op p. 66), dat toont hoe Van de Woestijne zich op 9 juli 1911 voornam onder de hoofdtitel *Het licht der kimmen* vier delen te rangschikken. De deeltitels had hij bepaald en ook diverse afdelingen stonden hem reeds voor ogen. *Het licht der kimmen* zou er in eerste aanleg als volgt uitzien:⁴

Het Licht der Kimmen

I

Het Leven van den Dichter.

1. 'En droef, en fel'
2. 'Lentus in umbra'
3. <—'De Kimmen'>.

II

Het Boek Franciscus

1. Umbria
2. Franciskaansche Zangen.

III

De Heilige Mis

1. Kyrie
2. Gloria
3. Credo
4. Sanctus
5. Agnus Dei.

IV

De acht Zaligheden

⁴ Het manuscript is grafisch zeer complex: het is in verschillende stadia bewerkt met verschillende schrijfstoffen, met kleine en grote doorhalingen, en met toevoegingen die nieuwe lezingen van het ontwerp drastisch veranderden ten opzichte van eerdere versies. Ik heb gekozen voor een chronologische reconstructie per schrijflaag; het manuscript wordt in gedeelten getranscribeerd en besproken. De lezer wordt geacht bij de grafische beschrijvingen het facsimile op p. 66 te raadplegen.

Zie voor een beknopte bespreking van het manuscript en van latere plannen voor het drieluik: Jansen, "Ik had een heerlijk plan."

Het Licht der Kimmen

^I
~~Het Licht~~ ^{Weggen} van de Dichter.

1. "E droef en fel" ^{Het gebout des Dichters} 1° "E droef en fel"
2. "Lentus in umbra" ^{de Lentus in umbra} 2° "Lentus in umbra"
3. "De Kimmen"

^{II} de geestelike woont: ^{II} Het Boek ^{II} Het geestelike hant
 I. ^{de geestelike woont} (de geestelike woont) ^{Franciscus}
^{II} de geestelike woont ^{Umbria} ^{de kennis van Gif}
^{III} Het Boek ^{Franciscus} ^{de kennis van Gif}
 1. Het Huis
 2. de Driech
 3. ^{de geestelike woont} ^{Liefde}
 4. de laatste gont ^{de geestelike woont}
 (Februari 1913)
^{III} ^{de geestelike woont}
 1. Tappie
 2. Gloria
 3. Credo
 4. Sanctus
 5. Agnus Dei.
^{IV} ^{de geestelike woont}
 1° de blind. geboren
 2° de geestelike woont
 3° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 4° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 5° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 6° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 7° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 8° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 9° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 10° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 11° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 12° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 13° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 14° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 15° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 16° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 17° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 18° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 19° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 20° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 21° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 22° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 23° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 24° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 25° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 26° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 27° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 28° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 29° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 30° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 31° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 32° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 33° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 34° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 35° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 36° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 37° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 38° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 39° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 40° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 41° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 42° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 43° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 44° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 45° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 46° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 47° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 48° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 49° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 50° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 51° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 52° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 53° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 54° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 55° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 56° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 57° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 58° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 59° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 60° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 61° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 62° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 63° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 64° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 65° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 66° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 67° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 68° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 69° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 70° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 71° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 72° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 73° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 74° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 75° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 76° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 77° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 78° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 79° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 80° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 81° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 82° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 83° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 84° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 85° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 86° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 87° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 88° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 89° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 90° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 91° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 92° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 93° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 94° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 95° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 96° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 97° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 98° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 99° de blind. geboren ^{de geestelike woont}
 100° de blind. geboren ^{de geestelike woont}

9 Juli 1911.

27 Juni 1913

Vroegste plan voor een meerdelig dichtwerk, Het Licht der Kimmen (H-10).

Linksonder dit schema, dat geschreven werd met zwarte inkt, noteerde Van de Woestijne de datum: '9 Juli 1911.'

Het licht der kimmen zou in dit plan dus uit vier delen bestaan. Voor de eerste drie ontwierp Van de Woestijne een verdere indeling. Deel 1, *Het leven van den dichter*, moest drie afdelingen bevatten, waarvan de eerste twee bij wijze van titel een motto hebben, wat blijkt uit de aanhalingstekens en de herkomst: 'En droef, en fel' is een niet getraceerd citaat uit het werk van Vondel en 'Lentus in umbra' is afkomstig uit de opening van de eerste *Ecloga* van Vergilius.⁵ De derde afdelingstitel, 'De Kimmen', werd al meteen geschrapt; dit is te zien aan de inkt en aan het ontbreken van het afhalingsteken. (Dat Van de Woestijne aanvankelijk nog een *aanhalingsteken* voor 'De Kimmen' schreef, is vermoedelijk een vorm van 'automatisme' geweest na de motto's van de eerste twee afdelingen.) Het afdelingsnummer 3 bleef echter gehandhaafd; dit kan een vergissing zijn, maar het kan er ook op wijzen dat de dichter de driedeling wenste te handhaven en een andere titel (of motto) zocht.

In deel 2, *Het boek Franciscus*, onderscheidde Van de Woestijne twee afdelingen, 'Umbria' – de streek in Italië waar Franciscus leefde – en 'Franciskaansche zangen'. In het derde deel, *De heilige mis*, zijn de vijf afdelingen genoemd naar de ordinariumzangen van de rooms-katholieke Latijnse mis. Het zijn de vaste onderdelen van de mis in haar muzikale vorm.

De titel van het niet verder uitgewerkte vierde deel, *De acht zaligheden*, verwijst direct naar de acht zaligspreekingen uit de bergrede van Jezus.⁶ Of Van de Woestijne dit deel daadwerkelijk had willen verdelen in acht afdelingen met titels als 'De armen (van geest)', 'De treurende', 'De zachtmoedigen' et cetera, blijft uiteraard ongewis.

2.1.2 *Hernomen thema's*

In de deel- en afdelingstitels die Van de Woestijne in de eerste versie van *Het licht der kimmen* gebruikte, komen onderdelen terug die eerder in zijn werk voorkwamen. Met *Het leven van den dichter* lijkt hij de lijn voort te zetten die in *De gulden schaduw* (1910) dominant was. Hoofdbestanddeel van die bundel was 'Het huis van den dichter', een afdeling die als volgt was onderverdeeld:

⁵ Dat 'En droef, en fel' van Vondel afkomstig moet zijn, heeft Van de Woestijne zelf aangetekend: hij plaatste het motto met vernoeming van de auteur boven de tijdschriftpublicaties /7/ en /9/.

⁶ Mattheüs 5: 1-11.

Het huis van den dichter

- I Het huis op de vlakte, aan de rivier
 - 1. De terug-keer
 - 2. Einders
 - 3. Het afscheid
- II Het huis aan den vijver, bij het woud
 - 1. De delling
 - 2. De gloeiende asch
 - 3. De wijsheid
- III Het huis aan de zee. Zegen der zee
- IV Het huis in de stad. Stedelijke eenzaamheid

De dichter, zijn leven en zijn omgeving zijn tot centraal motief gemaakt in deze structuur, en het eerste deel van *Het licht der kimmen*, 'Het leven van den dichter', gaat daarmee voort. Verder valt op dat de titel van de tweede onderafdeling van 'Het huis op de vlakte, aan de rivier', namelijk 'Einders', verwant is met 'kimmen' in het plan uit 1911.

Reminiscenties aan Franciscus van Assisi in het tweede deel van *Het licht der kimmen* behoren eveneens tot stof die Van de Woestijne al langer bezighield. Van de heilige was sprake in een brief aan zijn vriend L. Scharpé, slechts gedateerd met '12 Januari', vermoedelijk 1909:

Ik ben nog steeds zonder antwoord aangaande subsidie-Italië. [...] 't Zou nochtans zoo spijtig zijn, moest het ding niet slagen. Ik ben vol van het werk. Het zal in verzen zijn. Al wat ik erover gelezen heb laat me onbevredigd. Daar zal zéker heel wat meer van te maken zijn, als 't God belieft. Ik zou zoo gelukkig zijn, mocht ik mij eraan meten!⁷

Een zelfde hoge verwachting van in Italië te schrijven gedichten spreekt uit een brief aan uitgever C.A.J. van Dishoeck, vermoedelijk uit 1909 maar zeker vroeger dan mei 1910:

Men had me beloofd dat de regeering mij een reisbeurs zou verleend hebben, een tweeduizend frank, om naar Italië te gaan voor een maand. Ik had een heerlijk plan: een H. Franciskus, in verzen. Die zou ik gaan schrijven te Assisi, waar hij geleefd heeft. Het ware zeker mijn eerste *echt goed* werk geworden. En dan zou ik er bovendien nog wel met een ander boek, reisschetsen b.v., van teruggekeerd zijn. Ik had alle gemak voor die reis. In Assisi zou ik een maand lang in 't klooster van Franciscus-zelf hebben doorgebracht. – En dan: 't ware genezing, 't ware frisch leven voor mij geweest... Maar nu hebben ze geen geld voor mij, schijnt het. Voor een Vlaamsch schrijver hebben zij er nooit. Zoodat mijn mooi plan in duigen valt, en 't gedroomde boek ook wel ongeschreven zal blijven... Jammer!...⁸

⁷ De reis was afhankelijk van een reisbeurs van de overheid.

⁸ Hierover ook Minderaa, *Leven en werken* 1, p. 346.

In februari 1910 verschenen in *Groot Nederland* twee gedichten onder de titel ‘Franciskaansche zangen’.⁹ Ze werden korte tijd later in een andere context geplaatst bij bundeling in *De gulden schaduw*, namelijk in de onderafdeling ‘Einders’ die valt onder ‘Het huis op de vlakte, aan de rivier’, dat weer deel uitmaakt van de hoofdafdeling ‘Het huis van den dichter’ (zie het overzicht hierboven). In *De gulden schaduw* zijn de gedichten van hun franciscaanse reminiscenties ontdaan, maar het landelijke aspect, oorspronkelijk gesuggereerd door de naam ‘Umbria’, is gehandhaafd.

Na de bundeling was de bewonderde heilige echter niet vergeten. In het schema voor *Het licht der kimmen* ruimde Van de Woestijne op 9 juli 1911 een belangrijke plaats voor hem in en een klein halfjaar daarna schreef hij aan zijn vriend Emmanuel de Bom (6 december 1911):

Voor wat het bezoek aangaat aan den Poverello [i.e. Franciscus]: ik ben zelf voor het oogenblik, en waarschijnlijk ook in de naaste toekomst, een poverello, en ik ben het te zeer om te mogen denken in Assisi mij... neer te gaan zetten. Er zijn voor mij twee alternatieven: weër in het Ministerie geraken, en *niet* naar Italië gaan;¹⁰ ofwel voor goed aan het ministerie verzaken, en mijn Franciscus te maken... Nu, Franciscus kan er wel tegen, dat *ik* hem *niet* verheerlijk...

Intusschen vind ik, met al mijn productie van den laatsten tijd, het leven heerlijk. Er is nog alleen dát: gelooven (aan wat het ook weze) en werken.

Met betrekking tot de liturgische titels van afdelingen in het derde deel van *Het licht der kimmen*, *De heilige mis*, kan wegens een ontbrekende datering helaas weinig precieze betekenis gehecht worden aan de mededeling van A. van Cauwelaert, waaruit blijkt dat Van de Woestijne ooit – mogelijk rond 1909 – sprak over ‘een mis-gedicht dat als een Missa-Solemnis worden zou’.¹¹ Het is denkbaar dat dit verband hield met het plan voor de *De heilige mis*, maar dit blijft onzeker. Het werk van Van de Woestijne uit deze periode vertoont geen vergelijkbare liturgische sporen.

Specifieke conclusies over de doorwerking van eerder voorkomende motieven bij Van de Woestijne lijken niet mogelijk, maar in het algemeen kan wel vastgesteld worden dat zijn werk omstreeks het jaar 1910 een complex van verwante noties bevatte die in de plannen voor de tetralogie voortleefden. De plannen betekenden in thematisch

⁹ *Groot Nederland* 8.1 (februari 1910), p. 165-166; de gedichten zijn ‘Den duistren schacht van elk verlangen’ en ‘Nu ’k déze vrede ken, heb ik mijn dag gedeeld’, *VW* dl. 1, p. 239-240.

¹⁰ Van de Woestijne was van januari tot juni 1911 aangesteld bij het Ministerie van Wetenschappen en Kunsten; in december volgde een nieuwe aanstelling.

¹¹ Van Cauwelaert, ‘Karel van de Woestijne’, p. 616.

opzicht geen abrupte wending of breuk met de voorgaande periode. Daarentegen zijn expliciete nieuwtestamentische noties als de ‘acht zaligheden’ in zijn poëzie niet eerder zo dominant geweest.¹²

2.1.3 *Eerste tekenen van Het gelaat des dichters*

Op 25 augustus 1911, dus kort na het ontwerp voor de tetralogie, ontving de redactie van *De gids* veertien gedichten onder de gezamenlijke titel ‘Het gelaat des dichters’.¹³ Ze werden verdeeld over de afleveringen van december 1911 en april 1912 (/7/ en /9/). Als motto kregen ze ‘En droef en fel’ mee, onder vermelding van de auteur: Vondel. Hetzelfde motto had Van de Woestijne in juli 1911 voor de eerste afdeling van het eerste deel van *Het licht der kimmén* genoteerd.

Een tweede voorpublicatie die de titel vermeldde, was die in *Groot Nederland* van oktober 1912, waar Van de Woestijne twee gedichten publiceerde onder de gezamenlijke, neutrale titel ‘Verzen’ /10/. Een voetnoot bij die publicatie meldde: ‘Uit: *Het Gelaat des Dichters*, in bewerking.’

In december van hetzelfde jaar vertelde Van de Woestijne tegen zijn uitgever Van Dishoeck dat hij een nieuwe bundel wilde publiceren; uit een brief van 24 februari 1913 blijkt dat het ging om *Het gelaat des dichters*. Vanaf dat moment trachtten dichter en uitgever – uiteindelijk tevergeefs – de bundel tot stand te brengen.¹⁴ Dezelfde brief maakt ook duidelijk dat Van de Woestijne *Het gelaat* in *Het licht der kimmén* wilde opnemen, als eerste deel. Of hij de bundel al direct in augustus 1911 die plaats had willen toedichten, is niet zeker, maar het voorkomen van het motto ‘En droef, en fel’ in de *Gids*-publicaties /7/ en /9/ wijst daar wel op.

2.1.4 *Wijzigingen in het ontwerp: 27 juni 1913*

Op 27 juni 1913 herzag Van de Woestijne het oorspronkelijke plan ingrijpend. De titel van het eerste deel werd in eerste instantie veranderd in *Het wezen van den dichter*, maar daarna ontwierp hij een geheel nieuwe opzet, rechts naast de oude. Zonder dat verder in de eerdere, met zwarte inkt geschreven gedeelten van het schema geschrapt werd, zag het volledige alternatieve plan, onderaan gedateerd met ‘27 juni 1913’, er als volgt uit (de romeinse I bovenaan stamt uit het eerste stadium; zie het facsimile op p. 66):

¹² Dat betekent niet dat ze geheel ontbraken. Zie hierover verder § 5.3.

¹³ Er zijn elders en ook al vóór het schrijven van het eerste plan verzen verschenen die in *Het gelaat des dichters* zouden worden opgenomen, maar bij hun eerste publicatie was daar nog geen aanwijzing voor.

¹⁴ De pogingen om de bundel uit te geven worden afzonderlijk behandeld in § 3.1.1.

I

Het gelaat des Dichters

- 1° 'En droef en fel'
2° 'Lentus in umbra'

II

De kennis van God

- 1° Armoede
- .
- .
- .
- .
- .

III

De Acht blindheden

- 1° De blind-geborene
- .
- .
- .
- .
- .

< - 2° > De blind-gewordene

Dit is eerder een schets dan een schema, vooral waar het het tweede en derde deel betreft. Van deel I veranderde de titel in *Het gelaat des dichters*, de opzet bleef gelijk. Dit deel lijkt zich een redelijk vaste plaats te hebben verworven.

Van de Woestijne ontwierp geen nieuw vierde deel. Weliswaar bestaat de mogelijkheid dat deel 4 uit de eerste versie, *De acht zaligheden*, in het nieuwe ontwerp zijn plaats behield, maar daarvoor is geen grafische aanwijzing; dat de titel niet werd doorgehaald lijkt mij geen sterk argument omdat ook de andere deeltitels in dit stadium niet werden geschrapt. Bovendien acht ik de herhaling van het aantal *acht* bij blindheden en zaligheden binnen één opzet minder voor de hand liggend. (In een latere opzet werden wel 'zaligheden' – zonder aantal – binnen het deel 'De Acht Verblindingen' opgenomen; zie § 2.1.6.) De tetralogie is dus – naar het vervolg leert: definitief – een trilogie geworden.

De delen twee en drie behoeften nadere invulling. Of Van de Woestijne zich daarvan al een voorstelling had gevormd, is niet bekend. Het doorhalen van '2°' voor de laatste afdelingstitel is waarschijnlijk te verklaren uit een vergissing: na de openingsafdeling 'De blind-geborene' is 'De blind-gewordene' niet de tweede maar, gezien de titel *De acht blindheden*, de achtste.

Overigens zullen 'De blind-geborene' en 'De blind-gewordene' in een veel later stadium respectievelijk de lange inleidende en uitleidende gedichten van *Het berg-meer* worden. Dat Van de Woestijne in 1913 bij deze twee titels aan gedichten dacht in plaats van afdelingen, is niet uit te sluiten, maar op dit moment in de ontstaansgeschiedenis is daar nog geen aanwijzing voor.

2.1.5 *Nieuwe wijzigingen: 7 november 1913*

Ruim vier maanden na de ingrijpende herziening veranderde Van de Woestijne wederom zijn ideeën over de bouw van *Het licht der kimmen*. Op 7 november 1913 heeft hij met zwarte inkt eerst enkele kleine varianten in de voorgaande versie aangebracht: het motto voor de tweede afdeling van *Het gelaat des dichters*, 'Lentus in umbra', haalde hij door maar hij schreef het direct toch weer opnieuw neer. In de rechtermarge, onder de romeinse II die bij *De kennis van God* hoorde, noteerde hij als alternatief 'Het geestelijke huis'. Toen besloot hij dat tweede deel geheel anders in te richten. Hij haalde alles wat tot dan toe op dat deel betrekking had door en ontwierp in de linkermarge een geheel nieuwe indeling:

- II
- De geestelijke woonst:
- I Het huis (den disch)
 - II De Gasten (Armoede)
 - III Het Maal.

Hiermee was Van de Woestijne echter niet tevreden. Hij haalde 'Het huis' door en veranderde 'den disch' in 'de Disch', de nieuwe afdelingstitel; dit voldeed echter niet, en hij schreef opnieuw 'Het Huis', met een accolade om aan te geven dat 'de(n) Disch' geldig bleef als toevoeging. Maar ook dat stemde niet tot tevredenheid. Het geheel werd, met uitzondering van de titel 'De geestelijke woonst', doorgehaald, en iets lager in de linkermarge schreef hij een reeks nieuwe afdelingen voor het middendeel van de trilogie:

- 1. Het Huis
- 2. De Disch
- 3. { Amor Liefde
- { Lijden Lijden
- Armoede
- 4. { Dood
- { geloof
- { Hoop
- { Caritas
- 4. De laatste gast

Op het manuscript is te zien dat deze indeling in enkele fasen tot stand kwam; resten daarvan zijn het voorkomen van de woorden 'Liefde' en 'Lijden' naast 'Amor' en 'Lijden', en de verlenging van de accolade wegens de latere toevoeging van 'Hoop' en 'Charitas' in de derde afdeling. De afdelingen 3 en 4 zijn beide in een (iets) latere fase genoteerd dan de twee eerste. Omtrent de fasering is dus enige onzekerheid, maar het stramien is duidelijk. Van de Woestijne heeft zijn 'Geestelijke woonst' in vergelijking met de vorige situatie verder ingericht en gefragmenteerd. De teneur van ascese en naastenliefde blijft gehandhaafd.

Onder de (voorlopig) voltooide herziening noteerde Van de Woestijne tussen parentheses als datum: '7 November 1913'. Alle gedeelten die vóór de herziening op het papier kwamen, met uitzondering van datgene wat betrekking had op het eerste deel, zijn doorgehaald, maar dat hoeft niet tijdens dezelfde sessie gebeurd te zijn.

De indeling van *Het gelaat des dichters* onderging, na een aarzeling, geen wijzigingen. De bundel was bij Van Dishoeck in deze periode nog altijd in staat van bewerking. Dezelfde titel stond opnieuw boven een reeks gedichten die Van de Woestijne enkele weken voor de omwerking van het plan aan *De gids* zond: op 23 oktober 1913 ontving de redactie acht verzen, die in januari 1914 in het tijdschrift verschenen.

2.1.6 *Laatste wijzigingen*

Het lijkt wel zeker dat een nieuwe indeling van het derde deel nog na het vorige stadium, dus na 7 november 1913, werd toegevoegd. Het betreft een vernieuwde versie van de eerdere opzet van *De acht blindheden* van 27 juni 1913. Aanvankelijk wijzigde Van de Woestijne in dat oude ontwerp, en voegde boven 'blindheden' met zwarte inkt toe: 'verblindheden', direct gecorrigeerd tot 'verblindingen'. Hij haalde echter het aldus gewijzigde ontwerp door, en in de linkermarge werd het:

III
De Acht Verblindingen.
1° De blind-ge <boren→word >> ene
2° De zaligheden
3° De Blind-geborene

Ten opzichte van de versie van 27 juni is een belangrijke wijziging dat de puntjes zijn ingevuld en vervangen door de afdeling 'De zaligheden'. De titel van het vroegere vierde deel is op deze wijze alsnog gedeeltelijk ingevoegd. Verder lijkt uit de correctie in de eerste afdeling te mogen worden afgeleid dat 'De blind-geborene' en 'De blind-gewordene'

welbewust werden omgewisseld, vergeleken met hun posities in de voorgaande versie waar ze voorkwamen.¹⁵

Volledigheidshalve volgt hier de bouw van het gehele drieluik op het manuscript in de laatste samenstelling. Het is een 'schone' weergave, met weglating van varianten en andere grafische details:

I

Het gelaat des dichters

1. 'En droef en fel'
2. 'Lentus in umbra'

II

De geestelijke woonst

1. Het huis
2. De disch
3. Amor
Lijden
Armoede
Dood
Geloof
Hoop
Charitas
4. De laatste gast

III

De acht verblindingen

1. De blind-gewordene
2. De zaligheden
3. De blind-geborene

2.1.7 *Publiekelijke verwijzingen naar Het licht der kinnen*

Afgezien van de voorpublicaties waarin de titel *Het gelaat des dichters* voorkwam, heeft Van de Woestijne enkele malen in het openbaar gerefererd aan zijn plannen voor *Het licht der kinnen*. Het eerst in de bundeling van epische poëzie die eind 1912 bij Van Dishoeck verscheen, *Interludiën*. Voor in het boek plaatste Van de Woestijne een korte tekst om toe te lichten hoe de epische poëzie zich verhiel tot zijn overige werk, en hij betrok daarin ook zijn plannen voor de toekomst. De

¹⁵ In 1912 schreef Van de Woestijne het verhaal 'Adilia' dat in 1918 gebundeld werd in *De bestendige aanwezigheid*. Het beschrijft het leven van een blindgeboren meisje dat ziende wordt. Minderaa merkt in zijn aantekeningen in het *Verzameld werk* bij het verhaal op: 'Het motief der blindgeborenheid is als een voorspel op de "Blindgeborene" en de "Blindgewordene" in *Het bergmeer*.' (*VW* dl. 3, p. 1017) Ik zie te weinig overeenkomst tussen het verhaal 'Adilia', dat een welbewuste navolging was van een bestaande sage, en de symboliek van de *Berg-meer*-gedichten om Minderaas constatering ten volle te kunnen onderschrijven.

beslissing om in *Interludiën* van die geplande bundel te gewagen moet, gelet op de verschijningsdatum, omstreeks oktober 1912 door Van de Woestijne genomen zijn. De volledige tekst luidt:

De hier-gebondelde Gedichten beschouwt de auteur, en hij wenscht dat men ze aldus beschouwe, als een spel – hetgeen den zin aangeeft van den titel waar dit boekje onder verschijnt –, een zich vermeien der verbeelding, overkomen tusschen de boeken: ‘Het Vaderhuis’, ‘De Boomgaard der Vogelen en der Vruchten’, (in ‘Verzen’, 1905,) ‘Het Huis van den Dichter’, (in ‘Den Gulden Schaduw’, 1910) en de verzen, die het hoofddeel zullen uitmaken van ‘Het Licht der Kimmen’, een bundel in bewerking, – reeksen die onderling verbonden zijn door éene leidende lijn van leven, gevoelen en denken, waar deze ‘Interludiën’ geheel buiten staan.¹⁶

In dit voorwoord in *Interludiën* doet Van de Woestijne enkele poetische uitspraken. Zijn epiek, die hij karakteriseert als enigszins vrijblijvende fantasieën, onderscheidt hij met nadruk van zijn lyrische poëzie. Daarvan geeft hij twee belangrijke aspecten. Met de bewering dat de gedichten gevoed worden door het ‘leven, gevoelen en denken’ van de dichter formuleert hij de expressieve component in zijn lyrische poëzie. Tevens wijst hij op de continuïteit van die psychische inhoud van bundel op bundel. Dit betekent niet dat er geen ontwikkeling is, maar juist dat die ontwikkeling zich van bundel op bundel gestaag voltrekt en ze met elkaar verbindt.¹⁷ *Het licht der kimmen*, de ‘bundel in bewerking’, zou de volgende fase belichamen.

In de zomer en het najaar van 1913 had Van de Woestijne de compositie van *Het licht der kimmen* drastisch veranderd. De laatste versie daarvan maakte hij publiek toen E. d’Oliveira vroeg in 1914 zijn interview met Van de Woestijne publiceerde in *De jongere generatie*. De dichter liet in de bibliografie toevoegen: “‘Het licht der kimmen’ (*Het gelaat des dichters; De geestelijke woonst; De acht verblindingen*) (in voorbereiding)”.¹⁸

2.2.1 *Werkwijze: de ontwerpen*

De overgeleverde plannen, de wijzigingen daarin en de genoemde voorpublicaties reiken de eerste gegevens aan met betrekking tot Van de Woestijnes ordeningsprincipes, zijn componeerpoetica. Een cruciaal kenmerk is dat hij plannen maakt, schema’s voor de ordening van poëzie die nog geschreven moet worden. Dat mag weinig bijzonder schijnen, maar niet zelden bepalen dichters de ordening van gedichten pas

¹⁶ *Interludiën*, p. xi.

¹⁷ Het expressieve aspect van Van de Woestijnes poetica en de verwoorde continuïteit kwamen tot uitdrukking in Van de Woestijnes bekende uitspraak dat zijn poëzie ‘symbolistische autobiografie’ is (De Ridder, ‘Bij Karel van de Woestijne’, p. 133, 134).

¹⁸ D’Oliveira, *De jongere generatie*, p. [52].

als die (merendeels) voltooid zijn, bijvoorbeeld als het moment van bundeling daar is. De ordening kan bepaald worden door min of meer objectieve criteria zoals vorm of genre van het gedicht, de plaats van ontstaan, of de chronologie. De dichter kan een thematische ordening nastreven, of die combineren met een of meer van de genoemde objectieve criteria. Van de Woestijne echter ontwerpt een constructie die in principe onafhankelijk van de gedichten tot stand komt: de gedichten worden achteraf in een van tevoren bedachte macrostructuur ondergebracht.

In de schema's krijgen alle delen en afdelingen een titel. Er ligt duidelijk een symbolische betekenis ten grondslag aan de benamingen en hun hiërarchische rangschikking. Anders gezegd: het schema weerspiegelt een geestelijke inhoud, hoe duister die misschien ook is als gevolg van het door elkaar gebruiken van nieuwe beeldspraak en traditionele symboliek.

Overigens is er uiteraard wel éinig verband zichtbaar in de benamingen. Binnen *Het gelaat des dichters* zijn beide afdelingen met motto's aangeduid; de afdelingen 'Umbria' en 'Franciskaansche zangen' hebben Franciscus van Assisi als bindend element; *De heilige mis* bestaat uit afdelingen met titels naar begrippen die in de liturgie ook bijeenhoren. En in het deel van *Het licht der kimmen* dat in opeenvolgende ontwerpen blindheid of verblindings centraal stelt, zijn de afdelingen hoofdzakelijk met verwante termen aangeduid. Dit geldt alleen niet voor de middenafdeling 'De zaligheden' in het deel *De acht verblindingen* in het laatste ontwerp. Daar is de nieuwtestamentische notie (acht zaligheden) met een wijziging in de titel ondergeschikt gemaakt aan het thematisch complex dat door blindheid bepaald is. *De geestelijke woonst* tot slot kent als afdelingstitels begrippen die verband houden met charitas en verzaking. Van de Woestijne bouwde met andere woorden de delen van *Het licht der kimmen* op met behulp van hetzij gelijksoortige afdelingstitels (de motto's), hetzij samenhangende termen.

Klaarblijkelijk zag hij er geen bezwaar in de structuur te enten op een vormentaal die ontleend was aan cultuuruitingen die door tradities beladen waren, zoals de liturgie en het nieuwe testament. De driedeling van *Het licht der kimmen* kan als een traditioneel of klassiek structuur-element worden opgevat, dat bovendien zijn oorsprong vindt in de christelijke beeldende kunst van de vroege middeleeuwen en dus zo weer aansluit bij het liturgische en bijbelse element. In hoeverre die vormentaal (mede)bepalend had zullen zijn voor de gedichten is niet na te gaan. De motto's van de afdelingen in de openingsbundel zijn eveneens ontlenen, maar op zichzelf zijn ze niet bepalend geweest voor de structuur: ze verkrijgen hun structurerende functie door de wijze waarop Van de Woestijne ze aanwendde. Het terminologisch complex omtrent 'blindheid', een regelmatig terugkerend motief in Van de Woestijnes proza en poëzie, wekt weer de indruk gebaseerd te zijn op

een traditionele symboliek, mede door het enigszins dwingende getal acht dat enkele malen terugkeert.¹⁹

De ontwerpen van *Het licht der kimmén* geven niet prijs wat de geschatte omvang moest worden, maar de veelheid aan delen en afdelingen doet vermoeden dat Van de Woestijne een vrij lijvig werk voor ogen stond. Het ontwerp is de neerslag van de lijn die Van de Woestijne voorzag in de poëzie die hij ging schrijven. Maar daarmee wil niet gezegd zijn dat hij zijn eigen ontwikkeling voorspelde. Het ontwerp heeft de status van een actieplan. Dat blijkt ook uit het feit dat Van de Woestijne veranderingen aanbracht. Het plan was niet statisch, noch dwingend; het gaf richting voor zolang de dichter ermee uit de voeten kon, maar zodra hij zijn ideeën wijzigde, werd het actieplan aangepast.

2.2.2 *Werkwijze: de voorpublicaties*

In *De gids* van december 1911 en april 1912 verschenen verzen waar zonder verdere explicatie de titel 'Het gelaat des dichters' in kapitalen boven stond (/7/ en /9/). Deze twee bijdragen vormden een geheel: de kopij ervoor werd ineens ingezonden en de nummering van de gedichten loopt over beide publicaties door.²⁰ Het betreft de volgende gedichten:

- HET GELAAT DES DICHTERS [motto:] 'En droef en fel'. Vondel
Beschouw dit grauwend aangezicht. Gij zult er vinden [A9]
I. Gij die 'lijk een verwijt gaat wegen in mijn zwijgen [MM12]
II. Weêr gaat het veege licht der asters bloeien [MM13]
III. Gij spreekt geen woord, o vrouw, maar weent aan mijne zijde [MM10]
IV. Gij hebt te zeer van blijde logen [MM9]
V. Kind met het bleek gelaat, dat van uw wijde blikken [MM5]
VI. Weêr staat mijn venster open op den nacht [MM14]
VII. Gij die mijn kommer-ziekte in deemoed tegen-lacht [MM7]
VIII. De tuinen galmen in de walmen van den herfst [A11]
IX. Vermits géén dag me ooit wekt en nog deze ooggen open' [A12]
X. 'k Hadde u gewijd mijn meest-geliefde logen [A7]
XI. De dag is moede en stil, en de uren gaan verbleeken [MM2]

¹⁹ In de grote symbolenwoordenboeken, ook op het terrein van mystiek en liturgie, heb ik geen aanknopingspunten gevonden. Van Elmbt biedt die evenmin in zijn *Godsbeeld en godservaring*. Hij vat de blindgeborene op als de mens die geboren is met de last der erfzonde, en de blindgewordene als de gelouterde mens die afziet van de stoffelijke wereld ('blind wordt') en zich richt op God (p. 210-217). Naast dit christelijk-mystieke perspectief kan Van de Woestijnes symboliek verband houden met de theosofische opvattingen van Rudolph Steiner. In 1904 verscheen diens *Theosophie*, waarin 'blindheid' een veelvuldig herhaalde metafoor is.

²⁰ In *De gids* is niet vermeld wat de status van de titel *Het gelaat des dichters* was; het kon voor de lezer een reekstitel, een afdelingstitel of zelfs een gelegenheidstitel zijn.

xii. 'In memoriam Renée Vivien.' Ik heb u niet gekend dan in dees nieuwe vreeze
[MM23]

xiii. Gij zult mij allen, allen kennen [MM21]

Het met x genummerde gedicht had Van de Woestijne al eerder gepubliceerd, in *Dietsche warande & Belfort* van maart 1911 /5/. Daar maakte het deel uit van een groep die geplaatst werd onder de neutrale noemer 'Verzen'.

Aan de samenstelling vallen twee uiterlijkheden op. De eerste is het motto van Vondel, dat bij wijze van titel ook de eerste afdeling van *Het gelaat des dichters* in de ontwerpen begeleidde en dat gezien zijn lapidaire karakter opgevat zal moeten worden als een indicatie van de gemoedsgesteldheid die de poëzie in de groep bepaalt. Het heeft als zodanig een ondersteunende, versterkende functie.²¹ Tegelijkertijd lijkt 'En droef en fel' gezien te kunnen worden als aanwijzing voor de wijze waarop de gedichten gelezen dienen te worden, zoals aanwijzingen voor de uitvoering van muziekstukken. Vergelijkbaar is de reekstitel 'In gedempten toon' van J.H. Leopold.

De tweede uiterlijke bijzonderheid van de tijdschriftbijdrage is het feit dat het eerste gedicht als enige ongenummerd is. Het wordt geïsoleerd vooropgeplaatst en krijgt zo de status van inleiding of proloog. Die status krijgt het niet op grond van de tekst alleen; nergens zegt de dichter: 'hier begint mijn verzenreeks.' De eerste versregel begint met 'Beschouw dit grauwend aangezicht'. Door de directe verwijzing naar de titel van de groep in de eerste regel moet het gedicht betrokken worden op de titel van de reeks.

In het openingsgedicht verzoekt de dichter zijn gelaat te aanschouwen om te zien hoe hij letterlijk en vooral figuurlijk door het leven is getekend. Hij vraagt om medelijden, omdat hij een uitverkorene is die desondanks van de genade verstoken blijft. Het sonnet is een hechte samenballing van opposities, die op de tragische verscheurdheid van het leven van de dichter wijzen. Hij wil zijn innerlijk in de groep 'Het gelaat des dichters' dus volledig blootgeven. Deze poëzie moet gelezen worden als bekentenislyriek van iemand die 'gekoren en gedoemd' is: een *poète maudit* in de authentieke betekenis van dit woord. In de gedichten die op de introductie van 'Beschouw dit grauwend aangezicht' volgen, cirkelen de dominerende motieven alle rond dat gedoemde dichterschap. Het prolooggedicht vervult zijn functie dus ook in die zin dat het een korte uiteenzetting is van de hoofdthema's van de reeks.

Het openingsgedicht krijgt een parallel in het slotgedicht 'Gij zult mij allen, allen kennen', dat een vergelijkbare inhoudelijke structuur heeft: eerst scherpt de dichter zijn verachting voor de wereld in harde

²¹ Zie voor Van de Woestijnes gebruik van motto's ook § 6.3.3, noot 106.

woorden aan, om in de slotstrofe aan te geven dat toenadering toch mogelijk is: hij zal zijn dankbaarheid tonen aan wie voor hem bidt. Een tweede, meer formele overeenkomst tussen beide gedichten is het direct aanspreken van de lezer, waardoor benadrukt wordt dat het de dichter is die aan het woord is en dat hij *als dichter* spreekt. Deze aanspreekvorm komt niet voor in de andere gedichten van de reeks. Een belangrijk verschil tussen openings- en slotgedicht is evenwel dat het laatste tot de genummerde gedichten behoort.

Naast uiterlijke heeft Van de Woestijne dus inhoudelijke middelen gebruikt om structuur aan zijn reeks te geven. Het openingsgedicht licht de titel toe en introduceert de thematiek die de gedichten gemeen hebben; en het heeft formele en inhoudelijke kenmerken gemeen met het slotgedicht, waarmee begin en einde duidelijk gemarkeerd zijn. Het openings- en het slotgedicht ontleen hun effect op die plaatsen aan een combinatie van hun inhoud en de context. De ordening activeert mogelijkheden van het gedicht die zich zonder die context niet manifesteren.

De twee gedichten in *Groot Nederland* van oktober 1912 /10/ met de verwijzing naar *Het gelaat des dichters* in een voetnoot, hebben beide een opdracht. De eerste, boven 'Ik wete dat ge ontwaken zult, dewijl ik wake' [MM4], luidt: 'Aan de eeuwige'; de tweede, boven 'Wanneer ik sterven zal (o glimlach om de vreeze' [MM29], luidt: 'Aan de eeuwig-eenige'. Door beide gedichten van een opdracht te voorzien en deze opdrachten een zekere gelijkvormigheid te geven, creëert Van de Woestijne een verband tussen de gedichten, gebaseerd op overeenkomst én verschil. Het is bovendien mogelijk dat hij zich hier van traditionele of aan andere voorbeelden ontleende terminologieën bediende, en dus opnieuw een vormentaal van elders voor eigen gebruik aanwendde.²² In een later stadium zal blijken dat 'Aan de eeuwige' en 'Aan de eeuwig-eenige' in *Het gelaat des dichters* titels van onderafdelingen werden, maar er zijn geen aanwijzingen dat Van de Woestijne hier al besloten had de opdrachten die status te verlenen.

3 HET GELAAT DES DICHTERS

3.1.1 *Zelfstandige uitgave van Het gelaat des dichters*

Op 7 november 1912 moet Van de Woestijne aanleiding gezien hebben aan zijn vriend De Bom, die bibliothecaris in de Stadsbibliotheek te Antwerpen was, te schrijven:

Niet alleen ontvangt ge volgende week van mij een-boek-om-te-stelen, heetende 'Interludiën' ofte Tusschenspelen, maar daar gaat ook van mij volgende week onder

²² Wellicht betreft het hier een verwerking van Van de Woestijnes lectuur van mystieke geschriften, zoals die van Hadewych.

pers een bundel nieuwe verzen, 'Het Gelaat des Dichters', eene prachtuitgave die ikzelf bekostig, buiten alle uitgeverij om, en die tegen kerstmis klaar komt. Gij krijgt daarvan één exemplaar der honderd op geschept papier, voor Uw nieuwjaar, maar dan moet gij mij laten weten of de Stadsbibliotheek van Antwerpen niet inteekeent voor één der exemplaren op Japansch papier (acht daarvan komen in den handel, à 30 fr.), en of gij in Antwerpen niet eenige bibliophielen zijt kennende, die op zoo'n ding inschrijven zouden. Ik zeg, in één woord als in duizenden: het zal schoon zijn.

Van de Woestijne was dus tot het besluit gekomen *Het gelaat des dichters* zelfstandig te laten verschijnen. Het is opmerkelijk dat de bundel volgens dit plan klaarblijkelijk niet zou worden uitgegeven door Van Dishoeck, terwijl *Het licht der kimmen* toch in een van diens uitgaven aangekondigd was. Hoewel de stelligheid waarmee Van de Woestijne zich hier uitdrukt en de termijnen die hij noemt de indruk wekken dat de uitvoering van het plan werkelijk in een gevorderd stadium was, is er verder niet het minste tastbare spoor van overgebleven, en zeker is dat de bundel in de aan De Bom voorgespiegelde vorm nooit werd gerealiseerd.

Van de Woestijne wilde *Het gelaat des dichters* echter wel uitgegeven zien, en kaartte het plan vervolgens aan bij C.A.J. van Dishoeck toen deze hem kort daarna, in december 1912, bezocht. Op 24 februari 1913 bracht hij de nieuwe bundel in een brief opnieuw ter sprake, tevens refererend aan het plan van een luxe-uitgave. De brief is karakteristiek voor Van de Woestijne door diens onverbeterlijke plannenmakerij en de gevolgde tactiek: hij verplaatst zich begripvol in het standpunt van de uitgever om die zo tot de uitgave over te halen.

Waarde Vriend,

Ik heb U bij onze laatste ontmoeting gezegd, dat ik U binnenkort weêr zou lastig vallen met een nieuw boek. En daar ben ik al.

Ziehier waar het om gaat. Ik zal over een paar maand (laat ons zeggen: aanvang-Mei) klaar zijn met een reeds²³ gedichten: 'Het Gelaat des Dichters', dat, als 'Het Vader-huis' en 'Het Huis van den Dichter' (om die twee voorbeelden maar te noemen), één geheel uitmaakt, – geheel dat echter afhangt van een grooten bundel gelijk 'De Gulden Schaduw'), die heeten zal: 'Het Licht der Kimmen'. Nu heb ik, om volgende reden, *tot plicht*, dat 'Gelaat des Dichters' afzonderlijk uit te geven. Einde dit jaar valt de Prijs-Aug. Beernaert, 1000 frank, uit te reiken door de Koninklijke Vlaamsche Academie. Nu wil ik voor dien prijs mededingen met minstens twee werken: bedoelde verzen en een bundel proza, waar ik U binnen enkele maanden over schrijf. Ik ding mede, *omdat ik zoo goed als zeker ben, den prijs NIET te hebben*: deze zal gaan naar een of ander, meer of minder beminnelijk tweederangswerk. Nu is *het Gelaat des Dichters*, naar oordeel van mijne vrienden, het allerbeste wat ik ooit geschreven heb en misschien ooit schrijven zal (fragmenten verschenen in 'De Gids' en 'Groot-Nederland'.) En 't proza dat nog komen moet (een boek als 'Janus'), zal ook veel beter zijn dan wat ik tot hiertoe gaf. Nu begrijpt gij mijne bedoeling:

²³ Lees: 'reeks'.

dát werk stellen, dat *niet* zal bekroond worden, tegenover het wélbekroonde van tweeden rang...

Ik had er aanvankelijk aan gedacht, dat 'Gelaat' uit te geven in een luxeuitgavetje, op een zeer beperkt getal exemplaren, die zouden uitverkocht zijn tegen het verschijnen (einde 1914) van 'Het Licht der Kimmen'. Ik ben toen echter gaan denken, ons beider leus indachtig: 'altijd maar bijeenblijven', dat het beter was, U het boekje aan te bieden. Het zal ± 150 bdz. groot worden, gewone letter, gewoon papier, gewoon formaat. Men zou op een nogal groot getal exemplaren kunnen trekken, om volgende reden: 'het Gelaat des dichters' is het *eerste deel* van 'het Licht der Kimmen', komt dus in dezen grooten bundel *vooraan*. *Al de exemplaren, die niet in de afzonderlijke uitgave zijn verkocht, kunnen dus onveranderd dienen als eerste vellen voor 'het Licht der Kimmen'*. Zelfs de pagineering blijft immers dezelfde. Alleen omslag en vóorwerk zouden veranderen, – en daar zijn de kosten niet zoo groot voor. Bij verschijnen van 'Het Licht der Kimmen' zou die eerste oplage van 'Het Gelaat des Dichters' dus feitelijk uitverkocht zijn, vermits de overblijvende exemplaren zouden verwerkt worden in den volgenden, grooten bundel.

Over honorarium zouden wij wel te akkoord komen. En daar ik U van volgende week af kopij kan sturen van de twee eerste vellen druks, zoudt gij misschien het boek al kunnen meênenemen op Uwe voorjaarsreis, en ermede verschijnen tegen de zomervacantie.

Wat zegt gij over dit alles? Het schoone portret dat mijn broer van mij heeft gemaakt zou hierbij misschien kunnen worden gereproduceerd, en dan wegblijven bij 'het Licht der Kimmen', – hetgeen van 'Het gelaat des dichters' wel degelijk eene aparte editie zou maken.

En nogmaals vraag ik: Wat zegt gij?

Ik zie met goed betrouwen
Uw antwoord te gemoet,
En zeg, naast zoon en vrouwe:
Van Dishoeck, wees gegroet!

(En nu, nu zal ik houën
Mijn snoet)

Deze brief biedt voor het eerst zekerheid over de relatie van *Het gelaat des dichters* tot *Het licht der kimmen*: het moest het openingsdeel van de compositie worden. De status van *Het gelaat des dichters* wordt hier vergeleken met *Het vader-huis*, Van de Woestijnes eerste bundel (verschenen in 1903), en met 'Het huis van den dichter', een van de afdelingen in *De gulden schaduw* (1910). *Het vader-huis* maakte geen deel uit van een groter geheel, maar was zelf wel in afdelingen verdeeld. Van de Woestijne gebruikte het woord 'reeks' als hij doelde op een verzameling van gedichten met een eigen, poëtische architectuur, dus met (al dan niet getitelde) (onder)afdelingen. Een 'reeks' kon zelfstandig verschijnen (zoals *Het vader-huis*) of deel uitmaken van een bundel (zoals 'Het huis van den dichter'). In de inleidende tekst in *Interludiën* gebruikte hij de term in dezelfde betekenis.²⁴

²⁴ De tekst is geciteerd in § 2.1.7.

Er is één manuscript dat in verband met de uitgave van *Het gelaat des dichters* een onoplosbaar probleem oplevert. De redactie van *De gids* ontving op 29 juni 1912 kopij voor een reeks gedichten 'Het gelaat des dichters'. In het inloopboek staat echter dat de bijdrage werd teruggevraagd. Welke bladen precies tot de inzending hebben behoord, is niet duidelijk, maar het lijkt zeker dat H-19 het eerste blad was. Daarop staat in een noot bij de titel 'Het gelaat des dichters': 'Ter perse bij C.A.J. van Dishoeck, te Bussum.' Het zou echter nog ruim een halfjaar duren voor Van de Woestijne zijn *Gelaat*-plan voor Van Dishoeck ontvouwde. Het is mij niet duidelijk welke gronden Van de Woestijne kon hebben voor zijn toevoeging bij de titel.

Nadat Van de Woestijne aan Van Dishoeck geschreven had *Het gelaat des dichters* snel te willen uitgeven, is meteen een begin gemaakt met het drukken van enkele proefvellen. Een deel van de kopij was immers gereed; twee bewaard gebleven drukproeven dragen stempels van 8 en 13 maart (H-25 en H-26). Over het aantal vellen dat gezet werd zijn uiteenlopende uitspraken gedaan. Minderaa, die in zijn monografie een reconstructie van *Het gelaat* maakte, heeft een van de twee exemplaren in bezit gehad die Van Dishoeck liet maken voor zijn aanbiedingsreis; 'het brengt na titelbladen en inhoudsopgave het eerste vel zes maal achtereen gedrukt.'²⁵ Op dezelfde plaats meldt Minderaa dat Van Dishoeck zich kort voor zijn dood (in 1931) herinnerde dat in 1913 van *Het gelaat des dichters* 7 vel gezet werden, die in 1917 weer werden gedistribueerd. De zoon van Van de Woestijne meent dat 'in 1914 reeds, de eerste vellen van *Het gelaat des dichters* waren afgedrukt (proef). De oorlogsomstandigheden lieten niet toe daarmee voort te gaan.'²⁶ Het juiste aantal zal wel nimmer met zekerheid kunnen worden bepaald. Ik vermoed dat – in tegenstelling tot enkele van deze uitspraken – niet meer werd gedrukt dan wat het reisexemplaar bevatte, dus het voorwerk en één vel.²⁷

In de periode vanaf maart 1913 wilde Van de Woestijne de overige verzen schrijven die in de bundel moesten worden opgenomen, maar hij was met die toezegging wat lichtvaardig. Te oordelen naar de voor-

²⁵ Minderaa, *Leven en werken* 1, p. 463. Minderaa heeft getracht de samenstelling van *Het gelaat des dichters* te reconstrueren (p. 465-474 in zijn biografie). Hij hield de indeling aan die in de inhoudsopgave van de drukproef voorkwam en plaatste de gedichten die naar zijn inzicht in aanmerking kwamen in de afdelingen. Hoewel hij zijn onzekerheden niet verbloemde, was zijn werkwijze naar huidige maatstaven al te voortvarend. Bovendien beschikte hij destijds niet over een aantal bronnen die nu wel beschikbaar zijn en die zijn eindhypothese onhoudbaar maken. Daarom zie ik af van een uitgebreide bespreking.

²⁶ In een brief aan M. Rutten, geciteerd in Rutten, *Lyriek*, p. 158n. Paul van de Woestijne dateerde dit voorstadium van *Het gelaat des dichters* dus een jaar te laat.

²⁷ Het reisexemplaar dat Minderaa bezat, heb ik niet kunnen achterhalen.

publikaties verliep het schrijven traag: de eerste nieuwe verzen die voor de bundel waren bestemd, werden bij de redactie van *De gids* ontvangen op 23 oktober. Ze werden onder de gezamenlijke titel 'Het gelaat des dichters' gepubliceerd in januari 1914 /12/. In de tussentijd bleef het drieluik hem bezighouden. Het schema werd tweemaal herzien, op 27 juni en 7 november 1913.

Pas op 14 maart 1914 refereerde Van de Woestijne in zijn correspondentie met Van Dishoeck weer aan de bundel, na er lang over gezwegen te hebben.²⁸ De brief handelt hoofdzakelijk over de recente uitgave *De tweede bundel der Interludiën*:

Ik heb als een voorgevoel dat het boek goeden aftrek zal vinden. Ik hoop het voor ons beiden. Al stel ik-zelf mij heel wat meer voor van wat er op volgen moet, zoals 'het Licht der Kimmen'. Daar werk ik ernstig aan door. 't Zal wel 't beste zijn wat ik tot hiertoe heb gemaakt. Dat vinden mijne vrienden ook...

De sluitingsdatum voor inzending voor de in de brief van 24 februari genoemde Beernaert-prijs, 4 februari 1914, werd dus niet gehaald. *Het gelaat des dichters* werd een slepende zaak. Intussen brak de Eerste Wereldoorlog uit, die België diepgaand zou ontregelen en de communicatie tussen België en Nederland bemoeilijkte.

Op 15 oktober 1915 schreef Van de Woestijne na een periode van zwijgen aan Van Dishoeck een brief met enkele proza-plannen, en voegde daaraan toe:

En dan is er ook, zoals gij zoo goed als ik weet, mijn derden grooten bundel verzen, waar 'Het Gelaat des Dichters' het grootste deel van uitmaakt.

Van de Woestijne geeft hier (en later opnieuw) welbewust aan dat althans de kwantitatieve verhouding tussen *Het gelaat* en een groter geheel (al dan niet met *Het licht der kimmen* als titel) veranderd was: van de nu voorgenomen bundel beslaat *Het gelaat des dichters* het grootste deel, terwijl het aanvankelijk een evenredig aandeel leek te zullen hebben naast de andere delen. De monumentale opzet is dus voor dit moment van de baan. Na in dezelfde brief eerst opnieuw op het proza te zijn teruggekomen, ging Van de Woestijne nader in op zijn bedoelingen met *Het gelaat*:

Wat den 3^{en} bundel Verzen betreft: hij is, gelijk ik zei, eveneens geheel gereed en in alle onderdeelen persklaar. Maar ruim de helft ervan is nog niet in periodieken verschenen, en ik zou niet graag verliezen wat hij aldus opbrengen kan. Gij-zelf zult waarschijnlijk liever met uitgeven wachten tot in het najaar-1916. Wel te verstaan kan de volledige tekst u tegen Aug. 1916 bereiken: tegen dien tijd kan zoo goed als

²⁸ De briefwisseling tussen Van de Woestijne en Van Dishoeck uit de periode maart 1913 – maart 1914 is onvolledig overgeleverd.

alles in tijdschriften verschenen zijn. Hoe denkt gij ook hier over? Wilt gij het niet voor Sinterklaas van volgend jaar geven, dan in het voorjaar van 1917: zoo'n grooten haast heb ik niet...

Het is voor het eerst dat Van de Woestijne beweerde een bundel daadwerkelijk gereed te hebben. Toch komt het mij onwaarschijnlijk voor dat hij inderdaad zo ver was. Hij biedt Van Dishoeck al te gemakkelijk gelegenheid tot uitstel, en nooit eerder schoof hij uit vrije wil een uitgave waarvoor de kopij gereed was, anderhalf jaar vooruit.²⁹ In die periode publiceerde hij overigens nog wel verzen die tot *Het gelaat* moesten behoren: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* plaatste in februari 1916 een aantal gedichten 'Uit "Het gelaat des dichters"' /13/, door Van de Woestijne al ingezonden op 21 juli 1915. Dit was de laatste publikatie waarbij Van de Woestijne de bundeltitel noemde of een andere titel die verwees naar de *Gelaat*-plannen.

Maar tot bundeling leidde dit opnieuw niet. Het werd 17 december 1917 voor Van de Woestijne zich er tegenover Van Dishoeck weer over uitliet. Toen heette het:

Wat de 'Verzen' betreft (de bundel wordt langer dan vóór den oorlog beslist was: gij herinnert U dat misschien; ik zal het U al geschreven hebben), die komt te zelfder tijd klaar, of even later. In elk geval zal hij in 1918 kunnen verschijnen. Ik dank U dat gij er papier voor overhouden wilt.³⁰

De geleidelijke verschuiving van Van de Woestijnes bedoelingen met zijn volgende bundel gaf aanleiding tot verwarring bij Van Dishoeck, die in een financieel overzicht in een brief van 3 februari 1918 aparte bedragen noemt die hij in de loop der tijd als voorschotten betaalde voor 'den derden bundel verzen' en 'Het Gelaat des dichters'. Toen Van de Woestijne in een brief van 15 maart de betalingen bevestigde, zei hij: 'ik schreef u al een paar maal dat het 'Gelaat' in dien 3^{en} bundel opgenomen is; zij worden dus één boek'. En iets verder, waar plannen voor nieuwe uitgaven aan de orde zijn:

De 3e bundel verzen (mét 'Het gelaat' dus) komt, zooals ik U reeds schreef, van zomer. Hij is klaar, maar ik hou hem nog graag wat onder mij. Dat wordt zéker mijn beste boek; daarom wil ik het zoo zorgvuldig mogelijk afmaken.

²⁹ Bij de trage totstandkoming van de prozabundel *Janus met het dubbele voor-hoofd*, die Van Dishoeck tot woede had gedreven, had Van de Woestijne weliswaar ook de uitgave uitgesteld, maar toen zei hij 'bezwaren tegen [zijn] eigen boek' te hebben. (Brief aan Van Dishoeck van november 1906)

³⁰ Met 'te zelfder tijd' verwijst Van de Woestijne naar de afronding van *De bestendige aanwezigheid*. Er bleef een klad bewaard van een brief van Van Dishoeck aan Van de Woestijne (6 september 1917) waarin de uitgever zegt papier voor die prozabundel gereserveerd te hebben. In de brief blijkt niet duidelijk dat hetzelfde ook voor *Het gelaat des dichters* gold, maar Van de Woestijne wenste het wel zo op te vatten.

Het gelaat des dichters behoorde als zelfstandige bundel en als bundeltitel tot het verleden en Van de Woestijne wilde zijn volgende bundel in een gewijzigde vorm brengen. Dat betekent dat hij de opzet van *Het licht der kimmen* in gedachten eveneens gewijzigd moet hebben. Vooruitlopend op de volgende bundels kan hier vastgesteld worden dat van een drieluik of een andere veelomvattende poëtische compositie geen sprake meer is tot 1926.

In dezelfde brief van 15 maart 1918 doet Van de Woestijne Van Dishoeck wegens financiële nood een verzoek om een voorschot, maar Van Dishoeck heeft niet gereageerd, ook niet op een herhaalde bede van enkele weken later. Toch wachtte Van de Woestijne nog bijna een half jaar voor hij op 15 oktober 1918 schreef:

Ik heb U in Maart en in April jl. geschreven over voor mij pijnlijke zaken. Ik heb op geen van beide brieven antwoord ontvangen, wat mij van uwentwege te meer bevreemdde dat³¹ gij bij zulk antwoord toch ook wel belang hadt. Nu vraag ik mij af of U die brieven hebben bereikt, of ze zelfs van hier uit verzonden zijn geworden. Sommige mensen hadden er belang bij, ons van elkander te scheiden: ik hoop binnenkort gelegenheid te hebben, daar met U over te *spreken*; schrijven gaat moeilijk. [...]

Mijn grooten 'Verzen'-bundel, waar ik nu negen jaar aan vijl, is nu ook zoo goed als klaar. Zoodra ik kan bezorg ik U een eerste deel der copy. Laat ons hopen dat de twee boeken voorjaar-1919 kunnen verschijnen.

Hierna verdween *Het gelaat des dichters* of een bewerkte versie van die bundel uit de correspondentie tussen dichter en uitgever, en geen der beide boeken waarover Van de Woestijne hier spreekt, werd door Van Dishoeck uitgegeven.³² In de volgende periode verflauwde het contact tussen beiden, dat pas weer intensiever werd toen in 1927 plannen werden gemaakt voor een verzameld werk-uitgave van Van de Woestijne.³³ Een belangrijk deel van de voor *Het gelaat* bestemde gedichten kreeg een plaats in *De modderen man*.

3.1.2 *De bouw van Het gelaat des dichters*

Bij een poging tot reconstructie van *Het gelaat* is er niet een moment aan te wijzen waarop de bundel in zijn oorspronkelijke opzet afgerond was, laat staan dat een op enig moment bepaalde structuur met de bijbehorende verdeling van de gedichten achterhaalbaar is. Daarom

³¹ Lees: 'daar' of 'omdat'.

³² Het andere boek is het nimmer verschenen *Omzettingen*, dat Van de Woestijne al in oktober 1915 ter sprake bracht. In sterk gewijzigde vorm verscheen het in 1925 als *Beginselen der chemie* bij Nijgh & Van Ditmar's Uitgevers-Maatschappij.

³³ De meerdelige uitgave van *Werken* bracht het tijdens Van de Woestijnes leven slechts tot twee delen lyriek, zónder de bundels uit *Wiekslag om de kim*; na zijn dood volgden nog drie delen kritisch proza.

beperk ik me ertoe uit de beschikbare gegevens af te leiden welke macrostructuren Van de Woestijne heeft overwogen en (in de volgende paragraaf) van welke gedichten kan worden aangenomen dat Van de Woestijne ze op 15 maart 1918 bestemd had voor *Het gelaat des dichters* of een bundel die daar een uitgebreide variant van was.³⁴

Uit de periode van de haastige voorbereidingen voor het reisexemplaar van de bundel zijn een deel van de kopij en enkele proeven overgeleverd. Van de Woestijne maakte zorgvuldig handgeschreven kopij voor het voorwerk, compleet met ruimte voor een opgave van eerder verschenen uitgaven, een geheel uitgewerkte titelpagina met als jaar van uitgave 1913, enkele blanco pagina's en een inhoudsopgave. Het heeft niet veel zin al die bladen en proeven hier in extenso te beschrijven. Manuscripten en drukproeven bevatten zetaanwijzingen en opmerkingen betreffende het voorlopige karakter, zoals Van de Woestijnes notitie op het eerste katern dat gedichten bevatte (H-26): 'Wordt toch ook niet definitief afgedrukt? Alleen voor de reis? Er komt wellicht verandering in de *plaats* der gedichten'. En bij de inhoudsopgave schreef hij: 'natuurlijk voorloopig – loopt over minstens 2 bdz.' Van Dishoeck van zijn kant maakte op een proef (H-25) de geruststellende opmerking: 'wordt natuurlijk nog niet afgedrukt. Is maar voor de reis'. Voor een uitgebreidere materiële beschrijving van alle preliminaria verwijs ik naar de Bronnenlijst. Hieronder zal ik alleen bespreken wat inhoudelijk relevant is.

De inhoudsopgave die Van de Woestijne voor de bundel maakte (H-22), geeft de indeling van de bundel zonder nadere invulling van gedichten maar al wel met paginanummers. De tekst op de proef die daarvan gezet werd (H-23), luidt:

I	
'En droef en fel'	bdz. 3
'Beschouw dit grauwend aangezicht'	5
<i>De Vergroot-spiegel</i>	7
<i>Aan de Eeuwige</i>	26
<i>Aan de Eeuwige-eeuwig</i>	56
<i>Stervens-zangen</i>	62
II	
'Lentus in Umbra'	76
'Treed in'	78
<i>De Vergroot-spiegel</i>	95
<i>Aan de Eeuwige</i>	112
<i>Aan de Eeuwige-eeuwig</i>	130
<i>Levens-zangen</i>	145

³⁴ De volgende 'reconstructie' gaat dus niet zo ver als die van Minderaa (zie noot 25). Hij schuwde de speculatie niet en had, als gezegd, niet alle documenten tot zijn beschikking die nu voorhanden zijn.

2. 5

Tabel des Inhouds. (nochtantlijch voorloopig - loopt over minstens 2 bds.)

I	
"In dreefen fel"	3
"Beschouw dit d'ouwend' o'angeficht"	5
De Verpiet-pleghel	7
Blis de Eeuwige	25
Plan de Eeuwige-euwige	55
Stevens-gansjen	68
II	
"Lentus in Umbra"	76
"Ereol in"	78
De Verpiet-pleghel	95
Plan de Eeuwige	112
Plan de Eeuwige-euwige	130
Stevens-gansjen	145

Blad uit de kopij van het voorwerk van *Het gelaat des dichters* (H-22).

Deze tekst en de paginanummers op de proef stemmen volledig overeen met de kopij. Het is frappant hoe precies Van de Woestijne al dacht te weten wat de omvang van de afdelingen zou worden; kleine correcties van de paginanummers in het manuscript tonen dat des te sterker.³⁵ Toch past hier een voorbehoud. Het is merkwaardig dat Van de Woestijne niet alle titels hetzij op een oneven, hetzij op een even pagina (dus links óf rechts) laat beginnen; zijn zin voor typografie was voldoende ontwikkeld om inconsequentie op dat punt te willen vermijden. Verder is 'Treed in' in afdeling II een gedicht van twintig versregels ('Treed in. Gij die mijn hoop en mijne deernis zijt' [A4]), dat in druk nooit de pagina's 78-95 kan beslaan, zelfs niet als de vijf vierregelige strofen op afzonderlijke bladzijden worden gedrukt. Dat 'Treed in' als onderafdelingstitel bedoeld was, is onwaarschijnlijk omdat het in de kopij tussen aanhalingstekens werd geschreven en onderafdelingstitels daar werden onderstreept; ook ligt op grond van de symmetrie van de indeling voor de hand dat het gedicht bedoeld is, als pendant van 'Beschouw dit grauwend aangezicht'. Van de Woestijne mag dus enerzijds meticuleus schijnen bij het voorbereiden van de bundel, tegelijkertijd beging hij onverklaarbare slordigheden.

De verdeling van de bundel, waarvan geen verdere varianten zijn overgeleverd, is aanmerkelijk verfijnder geworden in vergelijking met de laatste versie in het schema voor *Het licht der kimmen*. Er zijn echter constanten: de verdeling in twee afdelingen en de motto's die daarbij gaan. Op de motto's volgen voor beide afdelingen inleidende gedichten ('Beschouw dit grauwend aangezicht. Gij zult er vinden' [A9] en het al genoemde 'Treed in'), waarna vier onderafdelingen komen die dezelfde titel dragen, behalve de laatste (respectievelijk 'Stervens-zangen' en 'Levens-zangen').

Er is nog een manuscript overgeleverd, bestaande uit enkele ineengevouwen blaadjes, een soort katerntje (H-27), waarin op de rechterbladzijden met de Romeinse nummers II, III en IV de titels van de laatste drie onderafdelingen van het eerste deel zijn geschreven, dus 'Aan de eeuwige', 'Aan de eeuwig-eeuwig' en 'Stervens-zangen'. Dit manuscript is vermoedelijk een probeersel geweest voor de samenstelling van (de eerste helft van?) de bundel.

De titels 'Aan de Eeuwige' en 'Aan de Eeuwig-eeuwig' had Van de Woestijne al eerder gebruikt. De bijdrage aan *Groot Nederland* van oktober 1912 /10/, met in de voetnoot een verwijzing naar *Het gelaat des dichters*, bestond uit twee gedichten waar dezelfde opdrachten boven stonden. Een verschil is dat in het tijdschrift de 'eeuwige' en de

³⁵ Zie het facsimile op p. 87.

‘eeuwig-eenige’ niet met een beginkapitaal werden afgedrukt. Het is een vraag of aan het gebruik van de majuskels in de inhoudsopgave (die ook in ‘De Vergroot-spiegel’ voorkomt) bijzondere betekenis moet worden gehecht. Van de Woestijne was gewoon in manuscripten substantiva met een majuskel te laten beginnen, maar in dit geval zou die een bijzondere waarde kunnen hebben, aangezien het om hogere instanties lijkt te gaan. In het zojuist genoemde proefkaterntje met de afdelingstitels zijn voor de bewuste substantiva géen majuskels gebruikt, dus onzekerheid blijft.

Of ‘Aan de eeuwige’ en ‘Aan de eeuwig-eenige’ in het tijdschrift voor Van de Woestijne al de status van (onder)afdelingstitels hadden, is onzeker. Wel wordt duidelijk dat Van de Woestijne niet alleen aan de hand van ontwerpen op papier aan de ordening van zijn poëzie werkte.

Overigens zal waar de macrostructuur van *Het gelaat* in het vervolg nog in het geding is, blijken dat Van de Woestijne nooit een andere indeling overwogen heeft dan die welke in de proef als inhoudsopgave voorkwam.

3.1.3 *De poëzie voor Het gelaat des dichters : inventarisatie*

Was de indeling van *Het gelaat des dichters* in kopij en drukproef een nadere invulling van Van de Woestijnes plannen voor de macrostructuur van de bundel, ook een deel van de gedichten die te eniger tijd in aanmerking kwamen om daarin een plaats te krijgen, is te achterhalen. Ze worden hierna toegelicht; om verwijzing te vergemakkelijken zijn genummerde clusters onderscheiden.

Cluster 1

De tijdschriftpublicaties met de veertien gedichten die in twee afleveringen van *De gids* verschenen (december 1911 /7/ en april 1912 /9/) werden al genoemd in § 2.2.2:

- HET GELAAT DES DICHTERS [motto:] ‘En droef en fel’. Vondel
 Beschouw dit grauwend aangezicht. Gij zult er vinden [A9]
 I. Gij die ’lijk een verwijt gaat wegen in mijn zwijgen [MM12]
 II. Weêr gaat het veege licht der asters bloeien [MM13]
 III. Gij spreekt geen woord, o vrouw, maar weent aan mijne zijde [MM10]
 IV. Gij hebt te zeer van blijde logen [MM9]
 V. Kind met het bleek gelaat, dat van uw wijde blikken [MM5]
 VI. Weêr staat mijn venster open op den nacht [MM14]
 VII. Gij die mijn kommer-ziekte in deemoed tegen-lacht [MM7]
 VIII. De tuinen galmen in de walmen van den herfst [A11]
 IX. Vermits géen dag me ooit wekt en nog deze oogen open’ [A12]
 X. ’k Hadde u gewijd mijne meest-geliefde logen [A7]
 XI. De dag is moede en stil, en de uren gaan verbleeken [MM2]

XII. 'In memoriam Renée Vivien.' Ik heb u niet gekend dan in dees nieuwe vreeze [MM23]

XIII. Gij zult mij allen, allen kennen [MM21]

Cluster 2

Ook de twee 'Verzen' die in oktober 1912 in *Groot Nederland* verscheenen ('Aan de eeuwige' en 'Aan de eeuwige-eenige', /10/) met de voetnoot: 'Uit: *Het Gelaat des Dichters*, in bewerking', waren in §2.2.2 al aan de orde:

VERZEN

'Aan de eeuwige.' Ik wete dat ge ontwaken zult, dewijl ik wake [MM4]

'Aan de eeuwige-eenige.' Wanneer ik sterven zal (o glimlach om de vreeze [MM29])

Cluster 3

Van de genoemde drukproeven voor het reisexemplaar van *Het gelaat des dichters* werd, afgezien van het voorwerk, zeker één vel gedrukt, dat direct op het voorwerk moest volgen (ook de kopij bleef bewaard: H-23). De eerste pagina's ervan volgen precies de inhoudsopgave: eerst het afdelingsnummer (1), het motto van Vondel ('En droef en fel'), het inleidende gedicht (eerste in het lijstje hieronder) en de titel van de eerste afdeling ('De Vergroot-spiegel'); daarna vier gedichten, zodat in totaal de volgende vijf gedichten in de proef aangetroffen worden:

Beschouw dit grauwend aangezicht. Gij zult er vinden [A9]

De tuinen galmen in de walmen van den herfst [A11]

Weêr gaat het veege licht der asters bloeien [MM13]

Gij die 'lijk een verwijt gaat wegen in mijn zwijgen [MM12]

Weêr staat mijn venster open op den nacht [MM14]

Al deze gedichten waren voorgepubliceerd, in *De gids* van december 1911 of april 1912. In de gedeeltelijk bewaarde gecorrigeerde proef heeft Van de Woestijne onder de tekst van 'Gij die 'lijk een verwijt' aangegeven een gedicht te willen invoegen: 'Oud hart, dat niet bemind en heeft' [A8], gepubliceerd in *Dietsche warande & Belfort* van maart 1911 /5/. Aangezien Minderaa in zijn beschrijving van het reis-exemplaar dit gedicht niet noemt,³⁶ moet worden aangenomen dat enige tijd na de vervaardiging van de proef aan de bundel is voortge- werkt en Van de Woestijne de proef als uitgangspunt heeft gebruikt.

Cluster 4

Een manuscript van het zojuist genoemde gedicht 'Oud hart dat niet bemind en heeft' behoort met dertien andere tot een vroege herzie- ningsfase van de aanvankelijke kopij. De paginering van een aantal nieuwe blaadjes komt overeen met de beoogde nieuwe ordening die

³⁶ Minderaa, *Leven en werken* 1, p. 465.

ontstond na de invoeging die in de proef was aangegeven en het papier is identiek aan het papier van de eerste kopij. Van de Woestijne heeft dus ten minste een begin gemaakt met het persklaarmaken van het vervolg voor *Het gelaat*, vermoedelijk in de periode direct nadat de proef voor het reisexemplaar gereed was, ruwweg eind maart of april 1913. Of hij al een vaste volgorde bepaald had, is niet bekend; de manuscripten zijn in de loop van de tijd in partjes uiteengehaald en worden in het AMVC nu in verschillende mapjes bewaard (H-29; zie ook de toelichting aldaar).

'k Hadde u gewijd mijn meest-geliefde logen [A7]
 Oud hart, dat niet bemind en heeft [A8]
 Vermits géén dag me ooit wekte en nog deze ooggen open' [A12]
 Laat uw trage wake duren [A13]
 De dag is moede en stil, en de uren gaan verbleeken [MM2]
 Ik wete dat ge ontwaken zult, dewijl ik wake [MM4]
 Kind met het bleek gelaat, dat van uw wijde blikken [MM5]
 Gij die mijn kommer-ziekte in deemoed tegen-lacht [MM7]
 Gij hebt te zeer van blijde logen [MM9]
 Gij spreekt geen woord, o vrouw, maar weent aan mijne zijde [MM10]
 Gij zult mij allen, allen kennen [MM21]
 'In Memoriam Renée Vivien.' Ik heb U niet gekend dan in dees nieuwe vreeze [MM23]
 In Memoriam Jean Moréas [groepstitel en cijfer I]
 Ik ben met U alleen, o Venus, roode star [MM16]

Cluster 5

Uit het voorlaatste blad met de groepstitel 'In Memoriam Jean Moréas' in cluster 4 kan worden afgeleid dat Van de Woestijne tevens een groep verzen wilde opnemen die tot dusver nog niet met *Het gelaat* in verband was gebracht. Het betreft de gedichten die verspreid en een enkele maal herhaald in tijdschriften verschenen als verzen 'In Memoriam Jean Moréas' (*Dietsche warande & Belfort* van oktober 1910 /3/, *Groot Nederland* van januari 1911 /4/ en *Dietsche warande & Belfort* van november 1911 /6/). Een twijfelgeval is een groep van drie 'Stanzen' in *Groot Nederland* van juli 1910 /2/. Het derde gedicht daarvan, 'Het nacht-uur waakt; en 'k waak. – Wat zijt ge diep en schoon' [MM26], is vermoedelijk in dezelfde periode en naar aanleiding van dezelfde gebeurtenis ontstaan als de Moréas-gedichten. (Later heeft Van de Woestijne het in *De modderen man* een plaats gegeven in de Moréas-cyclus.)³⁷ De titel 'Stanzen' boven de groep in het tijdschrift is ongetwijfeld, gezien Van de Woestijnes verhoogde aandacht voor de Franse dichter in deze periode, een allusie op de poëziebundel *Les stances* van

³⁷ Zie hiervoor het variantenapparaat en de bespreking van de totstandkoming van de Moréas-cyclus in § 4.1.5.

Moréas, die tot diens bekendste werken behoorde. Dat Van de Woestijne ‘Het nacht-uur waakt; en ’k waak’ bij de gedichten wilde voegen met de gezamenlijke titel ‘In Memoriam Jean Moréas’, is wel erg waarschijnlijk. De groep ‘Stanzen’ in *Groot Nederland* is als geheel inhoudelijk echter zo heterogeen van samenstelling, dat de overige twee gedichten niet voor opname in een Moréas-reeks in aanmerking komen. Op andere gronden kunnen ze echter zonder meer tot de *Gelaat*-poëzie gerekend worden: “‘Aan een vrouw.’” Ik ben u moe. Gij hebt mijn traagste hoop vermoeid’ [MM8] dankzij een latere voorpublicatie (/15/); en “‘Aan een jong dichter.’” Treed in. Gij die mijn hoop en mijne deernis zijt’ [A4] dankzij de eerder besproken drukvoorbereidingen van *Het gelaat des dichters* én door een latere tijdschriftpublicatie (/12/). (Bovendien werd het gedicht zonder verwijzing naar *Het gelaat des dichters* gepubliceerd, tegelijk met twee Moréas-verzen, in *Dietsche warande & Belfort* van oktober 1910 /3/.) Per saldo waren voor de groep ‘In Memoriam Jean Moréas’ in *Het gelaat des dichters* dus beschikbaar:

Uw aangezicht is bleek ’lijk ’t mijne wordt. – Terwijl [MM24]
 Het huis is vol van u. De stilte weegt, verzwaaard [MM25]
 Gij brandt mijne oogen toe, gij brandt mijne oogen open [MM27]
 o Trouwe vriend der oude dagen [A5]
 Zal ik rusten? [A6]
 o Gevangen geest, getogen [MM28]
 Het nacht-uur waakt; en ’k waak. – Wat zijt ge diep en schoon [MM26]

Het is niet onwaarschijnlijk dat deze gedichten (of enkele ervan) een plaats was toegedacht in een van de onderafdelingen ‘Stervens-zangen’.

Cluster 6

In *De gids* van januari 1914 /12/ verscheen een nieuwe groep van acht gedichten met ‘Het gelaat des dichters’ als gezamenlijke titel. Een voetnoot bij de titel verwees naar de eerdere ‘Gelaat’-publicaties in *De gids*, in december 1911 en april 1912. Het inloopboek van het tijdschrift vermeldt de ontvangst van de kopij op 23 oktober 1913. De inzending was een soort reprise, want op 29 juni 1912 had Van de Woestijne de kopij voor een ‘Gelaat’-groep teruggevraagd.³⁸ De wel geplaatste groep werd ingezonden in een periode waarin de plannen voor *Het licht der kimmen* op het eerste manuscript opnieuw Van de Woestijnes aandacht kregen (27 juni 1913 en 7 november 1913). Het betreft:

³⁸ Zie § 3.1.1.

HET GELAAT DES DICHTERS

- I. Dit wordt geen lent'. Geen dag en zal de smoore' ontrijzen [MM15]
- II. Laat uw trage wake duren [A13]
- III. Ik ben met u alleen, o Venus, roode star [MM16]
- IV. o Ziek, onzeker en onzuiver [MM18]
- V. Ik weet dat ik mijn dood bereid, wanneer ik wil [A14]
- VI. Trots, die mijn harte hardde, als ijzer [MM20]
- VII. Want neen: geen spijt'ge doem om wat het heiligst is [A15]
- VIII. Treed in. Gij die mijn hope en die mijn deernis zijt [A4]

Voor het laatste gedicht verwijs ik naar cluster 5. Het zesde gedicht van de groep publiceerde Van de Woestijne ook al in *De lelie* van juli 1913 /11/, toen nog als vijfde van de 'Liederen van Helena', die over verscheidene afleveringen van het tijdschrift verspreid werden. Ze zouden deel moeten uitmaken van het epische dichtwerk 'De Spartaansche Helena', dat Van de Woestijne lange tijd in bewerking heeft gehad voor het in 1924 in *Zon in den rug* gebundeld werd. Hier is sprake van een bijzondere interferentie van lyriek en epiek bij Van de Woestijne. Binnen de epiek van 'De Spartaansche Helena' zijn de 'Liederen van Helena' geïsoleerde lyrische uitingen, wat verklaart hoe 'Trots, die mijn harte hardde' kon worden 'overgeheveld' naar de lyrische context van *Het gelaat*, later *De modderen man*.

Cluster 7

De laatste maal dat Van de Woestijne de titel 'Het gelaat des dichters' boven een groep in een tijdschrift plaatste, was in de februari-aflevering van *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* in 1916 /14/.

UIT 'HET GELAAT DES DICHTERS'

- I. Van alle reis terug nog vóór de reis begonnen [MM17]
- II. Uren van harde macht, waar 'k in de zwartste nachten [MM19]
- III. Eenvoudige arbeid, als een brood dat geurt en blankt [A17]
- IV. Wij, de Armen die den Geest verzaakten [A18]
- V. Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust [MM22]

Deze bijdrage was op 21 juli 1915 ingezonden, bijna twee jaar na de vorige inzending. Van de Woestijnes lyrische produktie stakte enigszins in deze periode. Hierna zal blijken dat hij wel aan de samenstelling van *Het gelaat* bleef werken (zo schreef hij Van Dishoeck op 14 maart 1914 dat hij 'ernstig' aan *Het licht der kimmén* bleef voortwerken),³⁹ maar er komen betrekkelijk weinig nieuwe verzen bij. In de zomer van 1914 raakte België bij de Eerste Wereldoorlog betrokken. Het is bekend hoezeer dat Van de Woestijne geestelijk ontredde. Uit zijn journalistieke bijdragen voor de *N.R.C.* uit die periode blijkt dat hij door de materiële en morele consequenties van de oorlog in beslag

³⁹ Zie het citaat in § 3.1.1.

werd genomen.⁴⁰ Er volgde een periode van verminderde literaire activiteit. Toen hij op 15 oktober 1917 Van Dishoeck weer eens schreef, opende hij zijn brief met:

Gij hebt misschien al gedacht dat ik dood was, – literair althans. Dit zou nochtans eene grove vergissing zijn [...].

Zóóver is het dus nog niet gekomen. Al heeft het twaalf maand geduurd, vóór ik weêr aan ‘scheppend’ werk kon denken. En in de twee maand en half, die nu op dat eerste oorlogsjaar zijn gevolgd, is het nog tot niet veel meer gekomen, dan tot herlezen, verbeteren en aanvullen van wat reeds vóór ’t uitbreken van de crisis zoo goed als klaar lag, en waar ik allang met U over gesproken had. Dát echter is megevallen: de omstandigheden hebben mij *gerijpt*, al zeg ik het zelf, en ’t gevolg is, geloof ik, niets dan bate.⁴¹

In de tussentijd verschenen nog twee tijdschriftbijdragen die het fonds voor *Het gelaat des dichters* verder aanvulden.

Cluster 8

Op het facsimile van het gedicht ‘Ik ben het eeuwig bed; het eeuwig-leêge’ [A16] dat werd afgedrukt in *De nieuwe Amsterdammer* van 1 januari 1916, blijkt nergens dat het gedicht iets met *Het gelaat des dichters* of *Het licht der kimmen* uitstaande heeft. De naam van de dichter en ‘Brussel, 10 December 1915’ zijn de enige toevoegingen. Er is echter een ander manuscript (H-43) waar boven het gedicht geschreven is: ‘Uit: “*De Vergroot-spiegel*”’. Van de Woestijne heeft dus overwogen het in een van de twee onderafdelingen met die titel in *Het gelaat des dichters* te plaatsen.

Cluster 9

De titel van de onderafdeling ‘Aan de Eeuwige’ in de inhoudsopgave van de proef voor *Het gelaat des dichters* maakt het mogelijk nog vijf gedichten toe te voegen die in april 1916 onder dit opschrift in *De gids* verschenen /15/. De totale tijdschriftbijdrage bestond uit drie parten: een ‘Opdrachtelijk sonnet’, dat in 1918 voorin de prozabundel *De bestendige aanwezigheid* werd opgenomen om het boek aan Herman Teir-

⁴⁰ De artikelen die Van de Woestijne voor de *N.R.C.* schreef in de oorlogsperiode en de eerste maanden van de bevrijding, zijn opgenomen in *Verzameld journalistiek werk*, dln. 7, 8 en 9. Een selectie werd in deel 8 van het *Verzameld werk* bijeengebracht als *Dagboeken en brieven over den oorlog 1914-1918*.

⁴¹ Vergelijk ook een passage in een brief van 30 december 1918 aan Firmin van Hecke: ‘Na de eerste oorlogs-maanden, waaronder de ijdelheid van alle literatuur mij zoo schreeuwend in de ooren klonk dat het mij het verdoemelijkste byzantinisme voorkwam nog aan literatuur te denken, is het de oorlog-zelf, met zijn na-sleep van geestelijke ellende, die mij weêr naar de literatuur als naar een haven van redding gevoerd heeft.’ Een uitgebreider citaat uit deze brief in § 5.1.

linck op te dragen; een gedicht onder het opschrift ‘Uit: “Het menselijke brood”’; en enkele gedichten ‘Uit: “Aan de eeuwige”’. Alleen van de laatste is in deze fase aan te nemen dat ze deel uitmaakten van Van de Woestijnes plannen voor *Het gelaat*:

Uit: ‘Aan de eeuwige’

- I. Vervarelijk festijn voor onverzaadlijk dorsten [MM1]
 - II. Zij ligt te bedde ’lijk ik lig te bedde [MM3]
 - III. Gij die u, stérker liefde omgord [MM6]
 - IV. Ik ben u moe. Gij hebt mijn traagste hoop vermoeid [MM8]
- ‘Epiloog.’ Gij menschen, die misschien me in laetren tijd gedenkt [MM30]

Eerder was al een gedicht ‘Aan de eeuwige’ verschenen (zie cluster 2). Deze gedichten waren dus bedoeld voor een van de onderafdelingen met de titel ‘Aan de Eeuwige’. Dat het tweede pars van de *Gids*-bijdrage gezien de toevoeging ‘uit’ een *onderdeel* van ‘Het menselijke brood’ was, geeft aan dat Van de Woestijne inmiddels ook een afdeling met die titel wilde samenstellen. Het lijkt mij mogelijk dat ‘Het menselijke brood’ gerekend moet worden tot datgene wat Van de Woestijne in de voorgenomen bundel wilde toevoegen aan de oude opzet van *Het gelaat des dichters*; aan dit vermoeden ligt wel een teleologische redenering ten grondslag, gebaseerd op de wetenschap dat ‘Het menselijk brood’ later (véel later) de inleiding moest vormen tot *De modernen man*, die een afgeleide was van *Het gelaat*.⁴²

Cluster 10

Van de Woestijne heeft op zeker moment een inventaris gemaakt van gedichten die in *Het gelaat des dichters* moesten worden opgenomen. Het manuscript is een klad, met wijzigingen en aanvullingen (H-28).

Afgaande op de eerder besproken opzet van *Het gelaat*, moet het gaan om het begin van de bundel, aangezien het eerste gedicht op de lijst ‘Beschouw dit grauwend aangezicht’ is, dat ter inleiding vooropging in de eerste afdeling. In het volgende afschrift geef ik alleen correcties die meer zijn dan verschrijvingen.⁴³ Van de Woestijne voegde in een later stadium enkele gedichten toe; van deze gedichten zijn de nummers, die door mij in de linkermarge werden aangebracht, cursief gezet. De liggende streepjes die Van de Woestijne plaatste, geven waarschijnlijk aan dat daar in de gedrukte bundel een blanco pagina moest komen. Onder de lijst plaatste hij een streep.

⁴² Zie verder voor ‘Het menselijk brood’ § 4.1.6.

⁴³ Bij het manuscript hoort een tweede, waarop Van de Woestijne een romeinse 1 en de titel ‘De vergrootspiegel’ schreef; hoe het zich tot het manuscript met de lijst verhoudt, is niet duidelijk; mogelijk was het een proefversie tijdens kopijvoorbereidingen.

1. Beschouw dit grauwend aangezicht.
—
De Vergroot-spiegel (titel)
—
2. De tuinen galmen...
—
3. Weêr gaat het veege licht...
4. Gij, die lijk een verwijt...
5. Oud hart dat niet bemind...
- 6.
7. Weêr staat mijn venster open...
8. Dit wordt geen lent'.
9. < - ? > Wij, de Eedlen
10. Laat uw trage wake...
11. < + ? >
12. Ik ben met u alleen...
13. Van alle reis terug
14. o Ziek, onzeker en onzuiver...
15. ?
16. Eenzaam en arm, als God.
17. Ik weet dat ik mijn dood bereid...
18. Uren van harde macht
19. Trots, die mijn harte hardde...
20. Gij zult mij allen, allen kennen...
21. < - Z > Zingen
22. Eenvoudige arbeid
23. Want neen: geen spijt'ge doem...
24. Ik vraag den vrede niet...

Enkele opmerkingen ter verduidelijking: na het vijfde gedicht gaf Van de Woestijne met een haak aan iets te willen tussenvoegen, maar hij schreef er niet bij welk gedicht; dit is weergegeven met een lege plaats bij 6. Bij 9 werd tijdens de eerste samenstelling van de lijst een vraagteken geplaatst, bij de herziening werd het vervangen door 'Wij, de Eedlen'. Van de Woestijne bedoelde vermoedelijk 'Wij, de Armen die den Geest verzaakten' [A18]. Bij 11 werd het vraagteken in tweede instantie ingevoegd. Bij 15 plaatste hij, al in het eerste stadium, alleen een vraagteken. Het is mogelijk dat 'Eenzaam en arm, als God' (in de lijst 16 genummerd) als vervanging van het vraagteken bedoeld was. Het is mij overigens niet duidelijk op welk gedicht hij hier doelde; een gedicht met die beginregel is mij niet bekend. 'Zingen' (21) zal 'Zingen, hoe de donkre wereld' [A3] zijn, voorgepubliceerd in *Groot Nederland* van juli 1910 /2/.⁴⁴

⁴⁴ Voor 'Zingen' is de letter Z doorgehaald; vermoedelijk is dat een eerste aanzet voor hetzelfde woord geweest, zag Van de Woestijne vervolgens af van de invoeging en ging hij er uiteindelijk alsnog toe over.

Beschouw dit grommend draufgezicht.

De Verfvot-spiegel (act. 1)

de trunen galmers...

Waar spout het weefte licht...

Gij, die bijt en, vernijft...

Uw locht doot niet beuind....

Waar staat mij, voutar ofen...

dit wordt allen lent?

Wij, de Edders

Lant uw trouwe waken...

Ik ben met de ollen...

o Lick, ouster en ouster...

Engen en een, de God.

Ik weet dat ik mij, dood beuind...

Trots, die mij, hart te hartide...

Gij geeft mij ollen, vollen kenner...

Want naer open, spijt of oopen...

Ik vraag der, vollen met...

Edmondje a Bed

Lijst van gedichten die voor opneming in *Het gelaat des dichters* in aanmerking kwamen (H-28).

‘Oud hart dat niet bemind en heeft’ werd direct in de lijst opgenomen (5), en aangezien ditzelfde gedicht op de boven besproken proef van begin maart 1913 later en op dezelfde plaats werd toegevoegd (cluster 3), moet de eerste versie van de lijst ook van na die datum zijn. De gelijktijdige aanvulling met 9, 13, 18, 22 en 24 wijst erop dat de *herziening* van de lijst plaatshad na 21 juli 1915, toen Van de Woestijne deze gedichten voor *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* inzond; de eerste versie van de lijst is dus waarschijnlijk van vóór die datum. Afgezien van het onbekende ‘Eenzaam en arm, als God’, werden ook de overige verzen op de lijst voorgepubliceerd. En verreweg het merendeel daarvan (alleen níet ‘Oud hart, dat niet bemind en heeft’ en ‘Zingen, hoe de donkre wereld’) verscheen onder de vermelding ‘(Uit) Het gelaat des dichters’.

Vergelijking met de eerdere gegevens over de indeling en de inhoud van *Het gelaat des dichters* levert nog twee bevindingen op die ik geef zonder er conclusies aan te kunnen verbinden. Zo is het motto ‘En droef, en fel’ niet in de lijst opgenomen. Het kan in dit stadium vervallen zijn, maar het is ook mogelijk dat het buiten het ‘bereik’ van de lijst viel omdat het volgens de eerdere plannen vóór het eerste gedicht kwam.

Als het juist is dat de kleine liggende streepjes indicaties zijn voor witpagina's (of andere typografische afbakeningen), dan is de onderafdeling ‘De Vergroot-spiegel’ op haar beurt ook weer geleed: ‘De tui-nen galmen’ is gescheiden van het vervolg.

Tot slot blijkt in de lijst geen van de Moréas-verzen te zijn opgenomen, wat het vermoeden voedt dat die (of enkele ervan) voor een van de onderafdelingen ‘Stervens-zangen’ waren bestemd.

Cluster 11

Van korte tijd later moet tot slot een manuscript zijn waarmee *Het gelaat des dichters* toch in zekere mate gestalte kreeg. Het bestaat uit doorslagen van hoogstwaarschijnlijk door Van de Woestijne zelf vervaardigde typoscripten. Hun functie is niet zeker: ze kunnen als louter inventarisatie van beschikbare poëzie gediend hebben, maar daartegen pleiten de twee bijbehorende bladen met de afdelingstitels ‘De Vergroot-spiegel’ en ‘Aan de Eeuwige’. Het bestaan van die bladen wijst er eerder op dat Van de Woestijne daadwerkelijk kopij heeft voorbereid. De gedichten die hij op 21 juli 1915 aan *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* zond /14/, komen in het manuscript voor; de gedichten die hij op 1 februari 1916 voor *De gids* instuurde /15/, komen er niet in voor. Ik leid hieruit af dat het manuscript tussen deze twee data vervaardigd moet zijn. Het is in twee gedeelten overgeleverd: een deel dat samen met enkele toevoegingen tot kopij voor *De modderen man* omgevormd is (en in deze samenstelling wordt bewaard: H-40), en een deel dat daar buiten viel (H-41). Door deze herschikking is een conclusie betreffende de oorspronkelijke volgorde niet mogelijk; de doorslagen geven alleen prijs wélke gedichten Van de Woestijne in het tweede

halfjaar van 1915 voor de bundel selecteerde. Ze worden hier gegeven in de volgorde waarin ze bewaard worden. De nummers laten zien welke gedichten wel, en welke niet in *De modderen man* werden opgenomen.

Beschouw dit grauwend aangezicht. Gij zult er vinden [A9]
Want neen, geen spijt'ge doem om wat het heiligst is [A15]
Eenvoudige arbeid, als een brood dat geurt en blankt [A17]
Ik weet dat ik mijn dood bereid, wanneer ik wil [A14]
Laat uw trage wake duren [A13]
Wij, de Armen die den Geest verzaakten [A18]
Arm hart, dat niet bemind en heeft [A8]
De tuinen galmen in de walmen van den herfst [A11]
'k Hadde u gewijd mijn meest-geliefde logen [A7]
De dag is moede en stil, en de uren gaan verbleeken [MM2]
Ik wete dat ge ontwaken zult, dewijl ik wake [MM4]
Kind met het bleek gelaat, dat van uw wijde blikken [MM5]
Gij die mijn kommer-ziekte in deemoed tegen-lacht [MM7]
Gij hebt te zeer van blijde logen [MM9]
Gij spreekt geen woord, o vrouw, maar weent aan mijne zijde [MM10]
Thans is het al voorbij: de sluiers zijn gezonken [MM11]
Gij die 'lijk een verwijt gaat wegen in mijn zwijgen [MM12]
Weêr gaat het veege licht der asters bloeien [MM13]
Weêr staat mijn venster open op den nacht [MM14]
Dit wordt geen lent'. Geen dag en zal de smoore' ontrijzen [MM15]
Ik ben met u alleen, o Venus, roode star [MM16]
Van alle reis terug nog voor de reis begonnen [MM17]
o Ziek, onzeker en onzuiver [MM18]
Uren van harde macht, waar 'k in de zwartste nachten [MM19]
Trots, die mijn harte harde als ijzer [MM20]
Gij zult mij allen, allen kennen [MM21]
Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust [MM22]
Ik heb u niet gekend dan in dees nieuwe vreeze [MM23]
Uw aangezicht is bleek 'lijk 't mijne wordt. – Terwijl [MM24]
Het huis is vol van u. De stilte weegt, verzwaard [MM25]
Het nacht-uur waakt; en 'k waak. – Wat zijt ge diep en schoon [MM26]
Gij brandt mijne oogen toe, gij brandt mijne oogen open [MM27]
o Gevangen geest, getogen [MM28]
Wanneer ik sterven zal (o glimlach om de vreeze [MM29])

Zes gedichten die eerder tot *Het gelaat des dichters* leken te zullen gaan behoren (afgezien van de gedichten in *De gids* /15/ en het niet overgeleverde 'Eenzaam en arm, als God'), ontbreken in de lijst: 'Treed in. Gij, die mijn hoop en mijne deernis zijt' [A4], dat in de inhoudsopgave van de drukproef voorkwam als openingsgedicht voor het tweede deel van de bundel; 'Vermits geen dag me ooit wekt' [A12], dat in *De gids* van april 1912 tot de *Gelaat*-verzen gerekend werd; 'o Trouwe vriend der oude dagen' [A5] en 'Zal ik rusten?' [A6], beide behorend tot de

Moréas-verzen; 'Zingen, hoe de donkre wereld' [A3] uit het lijstje van cluster 10; en 'Ik ben het eeuwig bed; het eeuwig-leêge' [A16].

Verder is er in deze lijst slechts één gedicht dat in de periode waarin de gedichten vermoedelijk werden samengebracht niet was voorgepubliceerd: 'Thans is het al voorbij' [MM11] werd voor zover bekend alleen in 1920, kort voor verschijning van *De modderen man*, in *Het roode zeil* opgenomen; het verscheen daar voor het eerst.

De geschiedenis van *Het gelaat des dichters* eindigt hier. De bundel heeft in de door Van de Woestijne lange tijd beoogde gedaante nooit zijn beslag gekregen, noch in een zelfstandige uitgave, noch als deel binnen een groter werk. De volgende fase is de omvorming tot *De modderen man*.

3.1.4 *Overzicht van de gedichten voor Het gelaat des dichters*

Alle gedichten die in de clusters voor *Het gelaat des dichters* bijeengebracht werden, zijn in het schema op p. 101 in alfabetische volgorde van beginregel of titel in de linkerkolom geplaatst. Wegens plaatsgebrek is een aantal beginregels niet volledig geciteerd. De nummers van de clusters staan bovenin, met een korte typering van de aard van elk cluster. Als een gedicht in een cluster voorkomt, wordt in de matrix met een cijfer de positie binnen de groep aangeduid; is die plaats niet op een of andere wijze door Van de Woestijne bepaald, dan is een kruisje (x) geplaatst. Het gedicht 'Beschouw dit grauwend aangezicht' [A9] heeft enkele malen geen nummer gekregen, maar was wel als prolooggedicht bedoeld; dat is aangegeven met een o in de matrix. Vergelijkbaar is de epiloogfunctie van het niet genummerde 'Gij mensen, die misschien me in laetren tijd gedenkt' [MM30] in cluster 9; dat is in de matrix met oo aangegeven.

In cluster 3, de proef van het reisexemplaar van *Het gelaat des dichters*, is de inleidende functie van [A9] zeker, maar de volgorde van de volgende vier verzen was willekeurig en zou naar Van de Woestijnes eigen zeggen veranderd worden. Daarom zijn die vier gedichten niet genummerd. De nummering van cluster 10, het inventarislijstje dat Van de Woestijne opstelde, is eveneens onder voorbehoud omdat het manuscript duidelijk open plekken bevat waar de dichter overwoog gedichten in te voegen.

3.2.1 *Werkwijze: de ontwerpen*

Bij het zoeken naar de juiste bouw van het eerste deel van *Het licht der kimmen* heeft Van de Woestijne, afgezien van de zeer kortstondige aanwezigheid van de afdeling 'De kimmen', steeds aan hetzelfde principe vastgehouden: een verdeling in twee afdelingen met 'En droef, en fel'

	1. Gelaat <i>Gids</i> /7/ & /9/	2. <i>Groot Nederland</i> /10/	3. <i>Proef Gelaat</i>	4. <i>Nieuwe kopij Gelaat</i>	5. <i>Moréas</i> /2/, /3/, /4/, /6/	6. <i>Gelaat Gids</i> /12/	7. <i>Uit Gelaat Els.g.m</i> /14/	8. <i>Uit Vergroot-spiegel H-43</i>	9. <i>Uit Aan de eeuwige</i> /15/	10. <i>Inventaris Gelaat</i>	11. <i>Typoscript Gelaat H-40 & H-41</i>
Beschouw dit grauwend aangezicht [A9]	0		0							0	x
De dag is moede en stil [MM2]	11			x							x
De tuinen galmen in de walmen [A11]	8		x							1	x
Dit wordt geen lent'. Geen dag [MM15]						1				6	x
Eenvoudige arbeid, als een brood [A17]							3			18	x
Eenzaam en arm, als God [-]										12	
Gedachtenis aan eene jonge Dichteres [MM23]	12			x							x
Gij brandt mijne oogten toe [MM27]					x						x
Gij die 'lijk een verwijt gaat wegen [MM12]	1		x							3	x
Gij die mijn kommer-ziekte [MM7]	7			x							x
Gij die u, sterker liefde omgord [MM6]								3			
Gij hebt te zeer van blijde logen [MM9]	4			x							x
Gij menschen, die misschien [MM30]								00			
Gij spreekt geen woord, o vrouw [MM10]	3			x							x
Gij zult mij allen, allen kennen [MM21]	13			x						16	x
Het huis is vol van u [MM25]					x						x
Het nacht-uur waakt; en 'k waak [MM26]					x						x
Ik ben het eeuwig bed [A16]								x			
Ik ben met u alleen, o Venus [MM16]				x		3				9	x
Ik ben u moe. Gij hebt [MM8]								4			
Ik vraag den vrede niet [MM22]							5			20	x
Ik weet dat ik mijn dood bereid [A14]						5				13	x
Ik wete dat ge ontwaken zult [MM4]		1		x							x
'k Hadde u gewijd [A7]	10			x							x
Kind met het bleek gelaat [MM5]	5			x							x
Laat uw trage wake duren [A13]				x		2				8	x
o Gevangen geest, getogen [MM28]					x						x
o Trouwe vriend der oude dagen [A5]					x						
Oud hart, dat niet bemind en heeft [A8]				x						4	x
o Ziek, onzeker en onzuiver [MM18]						4				11	x
Thans is het al voorbij [MM11]											x
Treed in. Gij die mijn hoop [A4]						8					
Trots, die mijn harte hardde [MM20]						6				15	x
Uren van harde macht [MM19]							2			14	x
Uw aangezicht is bleek [MM24]					x						x
Van alle reis terug [MM17]							1			10	x
Vermits géen dag me ooit wekt [A12]	9			x							
Vervarelijk festijn [MM1]								1			
Wanneer ik sterven zal [MM29]		2									x
Want neen: geen spijt'ge doem [A15]						7				19	x
Weér gaat het veege licht [MM13]	2		x							2	x
Weér staat mijn venster open [MM14]	6		x							5	x
Wij, de Armen die den Geest [A18]							4			7	x
Zal ik rusten? [A6]					x						
Zingen, hoe de donkre wereld [A3]										17	
Zij ligt te bedde 'lijk ik lig [MM3]								2			

en 'Lentus in umbra' als motto's. De inhoudsopgave van *Het gelaat des dichters* geeft een nadere invulling die opvalt door de ver doorgevoerde, klassiek aandoende symmetrie en parallelie. De opeenvolging van een motto, een inleidend gedicht en de onderafdelingen 'De Vergroot-spiegel', 'Aan de Eeuwige' en 'Aan de Eeuwig-eeuwig', is dezelfde voor beide helften. Alleen de laatste onderafdelingen zijn verschillend getiteld, met complementaire begrippen: de eerste helft eindigt met 'Stervens-zangen', de tweede met 'Levens-zangen'.

Deze oppositie laat zich verbinden met die tussen de motto's. Het gekwelde en opstandige 'En droef, en fel' en de 'Stervens-zangen' hebben in deze combinatie negatieve connotaties, die een tegenwicht krijgen door de positieve connotaties van het Vergiliaanse, pastorale 'Lentus in umbra' en de 'Levens-zangen'. Van de Woestijne brengt elementaire hoofdlijnen van de bundel tot uitdrukking met behulp van de benamingen van macrostructurele eenheden. De lezer wordt hierdoor tegelijkertijd gesteund en gestuurd.

Doordat dezelfde (symbolische) termen een functie vervullen in twee opposerende delen van de compositie wordt hun een hogere waarde toegekend, ze functioneren op een plan waar ze in strikte zin niet meer bepalend zijn voor de gedichten. Eerder bleek dat Van de Woestijne in *Het licht der kimmen*, met name in het tweede en derde deel, zich van een traditionele vormtaal bediende, ongetwijfeld overigens om die een persoonlijke invulling te geven. Met de benamingen 'De Vergroot-spiegel', 'Aan de Eeuwige' en 'Aan de Eeuwig-eeuwig' in *Het gelaat des dichters* kwam Van de Woestijne tot een eigen, particuliere vormtaal: een stramen dat verhoudingen tussen onderdelen weergeeft maar dat op uiteenlopende wijzen kan worden ingevuld.

3.2.2 *Werkwijze: de clusters*

Een aantal van de aangetroffen clusters levert nieuwe gegevens op over de wijze waarop Van de Woestijne experimenteerde met gedichten en titels voor hij tot bundeling overging.

De clusters 3 en 4 – de gedichten die in de drukproef voor *Het gelaat des dichters* voorkwamen en de kopijhandschriften van de voorgenomen aanvulling daarop – behandel ik te zamen omdat hun totaal het beoogde begin van de bundel was. Ze geven een eerste indruk van wat in de eerste onderafdeling 'De Vergroot-spiegel' zou komen (met uitzondering van 'Beschouw dit grauwend aangezicht' [A9], dat aan die onderafdeling zou voorafgaan). De gedichten zijn voor een belangrijk deel dezelfde als die van cluster 1, de voorpublicatie in *De gids*; wat in § 2.2.2 over hun samenhang gezegd is, geldt hier eveneens. Aan de volgorde wil ik echter geen conclusies verbinden: in de proef gaf Van de Woestijne aan dat die wat betreft de daar voorkomende verzen

voorlopig was, en de volgorde van de aanvullende manuscripten is niet oorspronkelijk.⁴⁵

De groep is uitgebreid met ‘Oud hart, dat niet bemind en heeft’ [A8], ‘Laat uw trage wake duren’ [A13] en ‘Ik wete dat ge ontwaken zult’ [MM4]. Het tweede gedicht valt in deze groep sterk uit de toon, omdat er een positieve tendens in zit. Ook de Moréas-verzen passen hier niet, en hetzelfde geldt voor ‘In Memoriam Renée Vivien’ [MM23]. Vermoedelijk beschouwde Van de Woestijne de coherentie in dit stadium van uitbreiding van de *Gelaat*-kopij als van ondergeschikt belang.

De verzen die tot de groep ‘In Memoriam Jean Moréas’ behoren (cluster 5) hebben hun aanleiding en decor – die in de gedichten genoemd worden: een nachtelijke wake bij een stervende man – gemeen. De groepstitel bepaalt zeer sterk hoe de gedichten samenhangen, zeker door het specifieke en referentiële karakter dat bij Van de Woestijne weinig voorkomt.⁴⁶ De Moréas-gedichten worden in § 4.1.5 uitgebreid besproken. Dan zal blijken dat Van de Woestijne door selectie en her-schikking de structuur van de bij bundeling gehandhaafde groep zeer hecht heeft gemaakt.

Een van de gedichten uit de groep, ‘Het nacht-uur waakt; en ’k waak’ [MM26], was afkomstig uit de groep ‘Stanzen’ die in *Groot Nederland* van juli 1910 /2/ werd gepubliceerd. Hoewel deze groep door mij niet beschouwd is als een afzonderlijk *Gelaat*-cluster, sta ik er kort bij stil omdat de bindende factor daarin een voor Van de Woestijne weinig gebruikelijke is. Als gezegd zijn de gedichten onderling nogal verschillend van inhoud, maar Van de Woestijne brengt ze samen onder een formele noemer. De stanza is traditioneel een strofe van acht regels van gewoonlijk vijf jamben; de eerste zes regels van de strofe rijmen alternerend, de twee slotregels hebben een eigen gepaard rijm; veelal is het eerste gedeelte episch van karakter en zijn de twee slotregels lyrisch. Deze strofevorm is in de loop der eeuwen in veel varianten aangewend. De meeste gedichten in Moréas’ *Les stances* bestaan uit twee vierregelige strofe. Ook Van de Woestijnes ‘Stanzen’ hebben vierregelige strofen; alleen de slotstrofe van ‘Ik ben u moe. Gij hebt mijn traagste hoop vermoeid’ [MM8] heeft vijf regels. Van dit gedicht bestaan alle versregels uit zesvoetige jamben; in de beide andere gedichten geldt dit ook voor de eerste drie regels van elke strofe, maar is elke vierde regel uit vier jamben gemaakt. Een formele

⁴⁵ De oorspronkelijke volgorde van deze manuscripten is door archivering niet meer achterhaalbaar.

⁴⁶ Uniek is het niet: vergelijk ‘In Memoriam Renée Vivien’ [MM23], al liet Van de Woestijne bij bundeling de naam weg en wijzigde hij de titel in ‘Gedachtenis aan eene jonge Dichteres’.

of inhoudelijke overgang na de zesde versregel komt bij Moréas als regel niet voor, terwijl daarentegen het merendeel van Van de Woestijnes Moréas-verzen aan het slot wel een dergelijke overgang heeft.

Ofschoon Van de Woestijne zijn stanza-vorm dus wisselde, kan die toch in zekere mate als gemeenschappelijk kenmerk gelden. Een tweede formeel aspect dat de samenhang verhoogt, zijn de opdrachten die boven de eerste twee gedichten geplaatst zijn: 'Aan eene vrouw' bij 'Ik ben u moe. Gij hebt mijn traagste hoop vermoeid' [MM8] en 'Aan een jong dichter' boven 'Treed in. Gij die mijn hoop en mijne deernis zijt' [A4]. Het derde gedicht mist deze vormovereenkomst; maar ik zou het wel willen beschouwen als (impliciet) opgedragen aan de nagedachtenis van Jean Moréas, die immers, om het paradoxaal uit te drukken, aan de wieg stond van deze verzen.

Het zesde cluster, de reeks 'Het gelaat des dichters' in *De gids* van januari 1914 /12/, sluit uiterlijk geheel aan bij het eerste cluster: in hetzelfde tijdschrift verschenen eerder reeksen met dezelfde titel 'Het gelaat des dichters' en ze werden eveneens met romeinse cijfers genummerd. Door middel van een noot bij de latere publikatie werd naar de eerdere verwezen. Inhoudelijk sluit het nieuwe cluster deels bij het eerste aan. Het gekwelde leven van de dichter is nog steeds het onderwerp. De dichter neemt nu echter een meer beschouwende positie in. De reeks vormt een uitgebreide zelfreflectie. Aan het conflict met de geliefde wordt nog slechts indirect gerefereerd, het geteisterde leven komt ter sprake voor zover het tot inzicht leidt. Een volkomen rust heeft de dichter echter nog niet bereikt en de stemmingen wisselen elkaar af: angst voor verlokkingen, trots, bitterheid, de wens om geduldig te kunnen zijn, kilte in het hart. Toch spreekt er berusting en aanvaarding uit deze gedichten of anders het streven daarnaar, ook al is de dichter niet vergeten dat dat 'uit leed geboren' is. Tegelijk met het zoeken naar een nieuw evenwicht in het leven, wordt in deze groep gedichten de plaats van het dichterschap in het geding gebracht. Het lijden is de voedingsbodem voor het dichterschap, het dichterschap de beloning voor het lijden. Leven en dichten zijn elkaars complement.⁴⁷

De opneming in een cluster van gedichten die eerder in een andere context en onder een andere groepstitel verschenen, is een verschijnsel dat hierna meermalen zal terugkeren; het behoort tot de kern van Van de Woestijnes componeertechniek. 'Trots, die mijn harte hardde, als ijzer' [MM20] was een lyrische ontboezeming van Helena binnen een

⁴⁷ In deze periode voor de Eerste Wereldoorlog geeft Van de Woestijne zich in zijn lyriek meer dan voorheen rekenschap van de plaats van het dichterschap in verhouding tot zijn geestelijke ontwikkeling, en poetische gedichten blijven in de bundels na *De modderen man* terugkeren. Ik vermoed dat een onderzoek naar de ontwikkeling van de (expliciete) versinterne poetica op dit punt heel vruchtbaar zou zijn.

epische context, maar in 'Het gelaat des dichters' behoort het gedicht tot de zelfanalyse van de dichter die daar aan het woord is. In de nieuwe context heeft Van de Woestijne een schijnbaar kleine maar belangrijke variant aangebracht: het eerste woord, oorspronkelijk 'Spot', is gewijzigd in 'Trots'. Het hart van de dichter is gehard door zijn eigen trots, niet door de spot van anderen: dat laatste zou niet passen in het portret van de dichter dat de 'Gelaat'-groep is.

Het tweede gedicht dat eerder gepubliceerd was, is 'Treed in. Gij die mijn hope en die mijn deernis zijt' [A4]. Het was in de eerste tijdschriftversie de middelste van drie 'Stanzen' (/2/), in de tweede stond het op zichzelf (/3/) en nu besluit het een reeks van acht 'Gelaat'-verzen. In de proef voor de bundel stond het gepland als inleiding tot de tweede afdeling. Het kent in de nieuwe versie vrij veel woordvarianten ten opzichte van de eerdere tijdschriftversies. Ze veranderen echter het gedicht als geheel niet wezenlijk. Een veel ingrijpender wijziging is dat Van de Woestijne de opdracht 'Aan een jong dichter' in de 'Gelaat'-groep weglief. De toegesprokene in het gedicht is daarmee niet meer een jonge dichter, maar een vriend, een verwante geest. Door het weglaten van de opdracht, die het gedicht een directer referentialiteit verleende, is de tekst in de 'Gelaat'-groep meer betrokken op de dichter die daar het woord voert.

Van de Woestijne heeft de gedichten met het oog op hun nieuwe plaatsing aan tekstuele ingrepen onderworpen, die op zichzelf niet zwaar wegen maar in compositorisch opzicht uiterst effectief zijn. Anders geformuleerd: de betekenis van deze varianten moet niet alleen beoordeeld worden binnen de grenzen van het gedicht maar ook gerelateerd worden aan de context.

De motieven van de gedichten in het zevende cluster, de groep 'Uit: "Het gelaat des dichters"' in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* van februari 1916, sluiten goeddeels weer aan bij de voorgaande 'Gelaat'-groep in *De gids* van januari 1914 (cluster 6): besef van het heilloze van de aardse lusten, streven naar (nog niet het bereiken van) de verzaking die tot hoger leven leidt, de wens verlost te worden van het torment.

Van de Woestijne heeft in de titel door de toevoeging van 'Uit' aangegeven dat hier geen sprake is van een afgeronde reeks: de verzen moesten in *Het gelaat des dichters* komen; binnen welke (onder)afdelingen is hier nog niet aan de orde. Een eenheid is de groep dan ook niet. Het derde gedicht, 'Eenvoudige arbeid' [A17] introduceert een aspect dat verder niet voorkomt: het onvermogen om met nederige arbeid genoeg te nemen. 'Wij, de Armen die den Geest verzaakten' [A18] wijkt af door een zekere cerebraliteit in de symbolische vormgeving; het is in verstechnisch opzicht afwijkend van de overige gedichten in de groep.

Wanneer Van de Woestijne aan groepstitels bij voorpublicatie 'Uit' toevoegde, duidde dat op het onvolledige van de reeks en het voorlopige karakter van de samenstelling van de betreffende groep gedichten. Het is een – overigens niet uitzonderlijke – verwijzing naar de experimentele status van de voorpublicaties. Maar een vluchtige vergelijking van de Lijst van voorpublicaties met de afdelingstitels in de bundels leert dat het ontbreken van het voorzetsel niet impliceert dat Van de Woestijne voor wat betreft die voorpublicaties tot een definitieve keuze was gekomen, noch ten aanzien van de groepstitel, noch ten aanzien van de groepssamenstelling.

Cluster 9, de groep 'Uit: "Aan de eeuwige"', bestaat uit vier genummerde gedichten en een 'Epiloog': 'Gij mensen, die misschien me in laetren tijd gedenkt' [MM30]. Het laatste gedicht is dus, zoals 'Beschouw dit grauwend aangezicht' [A9] in de eerste 'Gelaat'-groep (cluster 1), in een bijzondere positie geplaatst die door het opschrift 'Epiloog' wordt verduidelijkt. In het gedicht wordt de lezer aangesproken, en geeft de dichter aan hoe hij na zijn dood gezien wenst te worden: als iemand die geseseld is door het leven maar die geseling graag onderging. De vier genummerde verzen zijn hecht verbonden door een harde afwijzing en miskenning van de geliefde; het misogynie aspect in Van de Woestijnes poëzie is hier wel heel navrant. De 'Epiloog' sluit hier alleen indirect bij aan: de problematische verhouding tot de vrouw komt er niet in ter sprake, maar moet gezien worden als een van de kwellingen van het leven van de dichter.

De eerste twee gedichten in deze groep, 'Vervarelijk festijn' [MM1] en 'Zij ligt te bedde' [MM3] verschenen in *De gids* van april 1916 voor het eerst, maar de laatste twee waren al eerder verschenen. 'Gij die u, stérker liefde omgord' [MM6] is een ingrijpend gewijzigde versie van een gedicht dat al in mei 1908 in *Europa* /1/ verschenen was. Het dateerde uit de tijd waarin *De gulden schaduw* geschreven werd, en was in combinatie met het bijbehorende 'Gij zijt de goede wakers die' [A2] duidelijk in een gezinsdecor geplaatst; boven het eerste vers stond 'Mijne vrouw en mijn kind'. De verhouding tot de geliefde of echtgenote komt in *De gulden schaduw* op verscheidene plaatsen aan de orde, maar het zijn vanuit het perspectief van de dichter voornamelijk angst voor het sexuele en vrees voor de overgave die deze relatie beheersen;⁴⁸ de smadelijke miskenning komt dan nog niet voor. De nieuwe

⁴⁸ Bijvoorbeeld in 'Ik lijd... – Gij die, gedwee, mijn luimen hebt geleden' (*VW* dl. 1, p. 262); in 'o Gij, mijn vreeze en mijn begeert' (*VW* dl. 1, p. 295); in 'Wat zijn me uw tochten donker-schoon' (*VW* dl. 1, p. 304); en in 'Ween aan mijn borst den schat der tranen' (*VW* dl. 1, p. 308).

context van 'Gij die u, sterker liefde omgord' [MM6] dicteerde enkele ingrijpende wijzigingen.⁴⁹ Zo zette de vrouw zich in de oudste versie 'troostend' naast de dichter (r. 2), in de nieuwe versie werd dat 'bangwakend': de positieve connotaties van het eerste zijn vervangen door negatieve. De derde strofe van de oude versie werd bovendien geschrapt omdat ze niet paste binnen de eenzijdige thematiek van de nieuwe groep. En ook de zesde strofe in de oude versie verviel: de daarin tot uitdrukking komende tederheid en genegenheid tussen de dichter en de vrouw waren strijdig met wat in 'Aan de eeuwige' aan de orde is.

Het tweede eerder gepubliceerde gedicht is 'Ik ben u moe. Gij hebt mijn traagste hoop vermoeid' [MM8]. Het was in *Groot Nederland* van juli 1910 /2/ de eerste van drie 'Stansen', met als opdracht 'Aan eene vrouw'. Dit gedicht onderging relatief kleine veranderingen, die de portée niet beïnvloedden. Van de Woestijne bracht dus gedichten samen die in uiteenlopende perioden tot stand gekomen en gepubliceerd waren maar niettemin in hun nieuwe schikking een sterke eenheid vormden.

De toevoeging van het voorzetsel 'Uit' bij de groepstitel, die ook bij cluster 7 voorkwam, wijst er opnieuw op dat de gedichten in dit stadium geen afgerond geheel vormen, en dat de onderafdeling 'Aan de Eeuwige' in *Het gelaat des dichters* omvangrijker moest worden. Het eerder met de toevoeging 'Aan de eeuwige' gepubliceerde gedicht 'Ik wete dat ge ontwaken zult, dewijl ik wake' [MM4] uit cluster 2 zou daar ongetwijfeld aan zijn toegevoegd. De conclusie lijkt gewettigd dat ten tijde van de *Gelaat*-plannen met 'de eeuwige' de geliefde bedoeld was, en dat de onderafdeling 'Aan de Eeuwige' in de bundel aan de haar gewijd moest zijn, of beter: aan haar afwijzing door de dichter. Het bindende element is dus de toespitste thematiek.

Cluster 10, de inventaris voor het begin van *Het gelaat des dichters*, is zeer heterogeen van samenstelling; het is een uitgebreide lijst van een groot deel van de beschikbare verzen, waarvan de inhoudelijke ordening vermoedelijk niet bedoeld is als plan voor de compositie (uitgezonderd de eerste twee gedichten, die elk een onderscheiden onderdeel van de structuur dienden te zijn). Toch heeft Van de Woestijne niet willekeurig gedichten onder elkaar gezet. Dat blijkt uit het open laten van plaatsen en uit het later tussenvoegen van verzen in plaats van ze onderaan toe te voegen; dit laatste geldt zowel voor losse gedichten als voor de gedichten die gezamenlijk in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* /14/ waren verschenen. De gedichten op de lijst verschenen voor een deel later in de middenafdeling van *De modderen man*. Door een zorg-

⁴⁹ Ik bespreek enkele varianten die hier relevant zijn; voor het overige verwijs ik naar het variantenapparaat van het gedicht.

vuldige selectie wist Van de Woestijne daar wel eenheid in te scheppen; dit komt aan de orde in § 4.1.3.

4 DE VORMING VAN DE MODDEREN MAN

4.1.1 *Vergelijking van de bouw van Het gelaat des dichters en De modderen man*

Van *De modderen man* zijn geen voorbereidende plannen overgeleverd; alleen het kopijhandschrift dat aanstonds ter sprake komt, biedt enkele nadere gegevens. In de volgende paragrafen beschrijf ik hoe Van de Woestijne uit het *Gelaat*-materiaal selecteerde om er de nieuwe bundel mee samen te stellen.

Hoewel er nooit een 'definitieve' samenstelling van *Het gelaat des dichters* is geweest, levert de vergelijking van de voorstadia van de bundel met *De modderen man* enkele bijzonderheden op. De eerste is slechts kwantitatief: tegenover de ongeveer 150 pagina's die Van de Woestijne voorzag voor *Het gelaat des dichters* stelt *De modderen man* een goede zestig bladzijden poëzie. De dertig gedichten die in 1920 gebundeld werden, waren in 1916, toen er nog plannen voor de oorspronkelijke bundel bestonden, alle voltooid en met uitzondering van 'Thans is het al voorbij' [MMII] voorgepubliceerd. Dat betekent dat bij samenstelling van *De modderen man* uitsluitend poëzie is gebruikt die te eniger tijd voor *Het gelaat* bestemd was.

Belangrijk is het verschil in bouw van de beide bundels: bestond *Het gelaat des dichters* uit twee afdelingen die parallel werden verdeeld in getitelde onderafdelingen, *De modderen man* kent eenvoudig drie romeins genummerde, niet getitelde afdelingen. Enige compositorische bijzonderheid is dat de cyclus 'In memoriam Jean Moréas' geïntegreerd is in de derde afdeling, en niet een aparte plaats kreeg. Dit betekent dat de cyclus ondanks de nadrukkelijke samenhang van de vijf gedichten geen bijzondere plaats inneemt in de macrostructuur van de bundel als geheel. Er is ook geen sprake meer van herkenbare 'inleidende' gedichten per afdeling (zoals in *Het gelaat* 'Beschouw dit grauwend aangezicht' en 'Treed in') of van motto's per afdeling (zoals 'En droef en fel' en 'Lentus in umbra'). Wel is er één motto: 'Omnis quippe caro corruperat viam suam', dat door de plaatsing helemaal vooraan kennelijk voor de gehele bundel geldt.⁵⁰ De wijziging van de architectuur is te karakteriseren als een versobering.

De overgeleverde kopij voor *De modderen man* (H-40) vertoont enkele opmerkelijke afwijkingen ten opzichte van de bundel zoals die is verschenen. Na het openingsgedicht en vóór de twee laatste gedichten is in de kopij een blanco vel ingevoegd, om deze gedichten – zij

⁵⁰ Het motto is uit Genesis 6:12: 'Want al het vlees had zijn weg verdorven'.

het binnen hun respectieve afdelingen – af te scheiden. Dit wijst erop dat Van de Woestijne op deze manier in eerste instantie toch een zekere in- en uitleidende functie voor de apart geplaatste verzen bedacht had. ‘Vervarelijk festijn voor onverzaedlijk dorsten’ [MM1], het eerste gedicht van *De modderen man*, was bij voorpublicatie in de reeks ‘Uit: Aan de eeuwige’ /15/ ook het openingsgedicht, maar ik ben geneigd daar niet al te groot gewicht aan toe te kennen, omdat het feit dat het gaat om gedichten *uit* die reeks aangeeft dat de samenstelling niet definitief was. Een specifiek inleidend karakter heeft het gedicht niet.

De beide gedichten die de bundel afsluiten, kunnen daarentegen wel als sluitstukken gelezen worden. In ‘Wanneer ik sterven zal’ [MM29] richt de dichter zich tot de geliefde op een wijze die verder in de bundel niet voorkomt, hoofdzakelijk door de referentiële situatie die de dichter suggereert: hij spreekt (of: wekt de indruk te spreken) over de bundel gedichten zoals de lezer die daadwerkelijk voor zich heeft. Het gedicht is echter niet een *typisch* epilooggedicht. Het zou mijns inziens bezwaarlijk op een willekeurige plaats tussen de andere gedichten in de bundel opgenomen kunnen zijn, maar had wel bijvoorbeeld als openingsgedicht geplaatst kunnen worden. Dat zou evenwel de schijn kunnen wekken dat middels het gedicht de bundel aan de geliefde werd opgedragen, iets wat Van de Woestijne kennelijk niet gewild heeft.

Het laatste gedicht van *De modderen man* is ‘Gij mensen, die misschien me in laetren tijd gedenkt’ [MM30]. Het werd als laatste in dezelfde groep als het vorige gedicht voorgepubliceerd maar in tegenstelling tot de overige niet genummerd. In de voorpublicatie heeft het als ‘titel’: ‘Epiloog’. In *De modderen man* kreeg het ook die functie. ‘Gij mensen’ onderscheidt zich van nagenoeg alle andere gedichten in *De modderen man* door een directe toespreking tot de lezer.⁵¹ De voorpublicatie geeft de mogelijkheid in dat de afdeling ‘Aan de Eeuwige’ met dit gedicht moest afsluiten, maar het is ook mogelijk dat Van de Woestijne het toen al als slotgedicht voor de hele bundel bedoelde. *Het gelaat des dichters* zou immers openen met ‘Beschouw dit grauwend aangezicht’, dat het hoofdthema van de bundel introduceerde; aan het slot van ‘Gij mensen’, bij de inzet van het laatste sextet van de bundel, toont de dichter nogmaals zijn gelaat aan de lezer, met een vergelijkbare imperatief: ‘Ziet: dit gelaat is lood’. In *Het gelaat des dichters* zouden het openingsgedicht en het slot aldus pendanten van elkaar geweest zijn.

De modderen man bevat in de gedrukte vorm geen blanco pagina’s na

⁵¹ Het enige andere gedicht dat in dit opzicht vergelijkbaar is, is ‘Gij zult mij allen, allen kennen’ [MM21], voorlaatste gedicht uit de tweede afdeling.

het openingsgedicht of voor het voorlaatste gedicht. Waarom Van de Woestijne deze belangrijke compositorische variant aanbracht, is niet te zeggen. Het kan gebeurd zijn om redenen van ruimtegebrek, maar ik geloof niet dat Van de Woestijne een dergelijke concessie gemakkelijk zou doen.⁵² Een concreter argument tegen die mogelijkheid is dat de gedichten uit de cyclus 'Op den dood van Jean Moréas' in de gepubliceerde bundel elktst, terwijl ze in de kopij gestapeld waren.

4.1.2 *Afdeling 1 in De modderen man*

Welke verzenreservoirs benutte Van de Woestijne voor de samenstelling van afdeling 1 in *De modderen man*? De afdeling bestaat uit elf gedichten. De in totaal vijf gedichten die onder de noemer 'Aan de eeuwige' verschenen (clusters 2 en 9), vonden alle een plaats in de eerste afdeling van *De modderen man*, en maken daarvan dus bijna de helft uit. Vijf andere zijn afkomstig uit het eerste cluster, de eerste grote groep 'Gelaat'-gedichten. Dit tiental werd aangevuld met 'Thans is het al voorbij: de sluiers zijn gezonken' [MM11], dat pas in 1920 in *Het roode zeil* /17/ werd voorgepubliceerd, toen de bundel al in productie was.⁵³

Hierboven heb ik betoogd dat de gedichten 'Aan de eeuwige' thematisch sterk verwant waren op grond van de miskennis van de geliefde. Ze zijn door die eenstemmigheid en hun getal bepalend geweest voor de openingsafdeling van *De modderen man*. Van de Woestijne heeft ze verspreid in de afdeling geplaatst. In de 'Gelaat'-groep was de *poète maudit* aan het woord 'die onder vloeken gaat'. Voor de openingsafdeling in *De modderen man* selecteerde Van de Woestijne daaruit die gedichten die als motief de onoverbrugbare kloof tussen de dichter en de geliefde hadden, en die dus pasten bij de verzen uit 'Aan de eeuwige'. Een opvallende formele overeenkomst is bovendien dat in alle gedichten van de afdeling de geliefde wordt aangesproken.

⁵² Dat Van de Woestijne een dergelijke concessie *niet* zou doen, kan ik niet aantonen. Toen *God aan zee* in 1926 in eerste instantie te omvangrijk was voor A.A.M. Stols, was Van de Woestijne direct bereid er een bloemlezing uit te maken, maar dat gebeurde met de bedoeling later alsnog de volledige bundel uit te geven. (Zie de Drukgeschiedenis, § 2.1.)

De wijze waarop hij altijd aan de architectuur van zijn bundels sleutelde, geeft aan dat die voor hem een wezenlijk aspect van de poëzie vormde. Ik ben het daarom niet eens met Minderaa waar hij het gebruik van blanco pagina's (in *De gulden schaduw*) diskwalificeert als 'de kwistige weelde der blanke bladen' (*Leven en werken* 1, p. 468).
⁵³ Aan de beide voorpublicaties in *Het roode zeil* besteed ik niet afzonderlijk aandacht, omdat ze samengesteld waren toen de bundel al in productie was. Ze kunnen daarom niet gelden als compositorische variant, althans niet met het oog op de ontstaansgeschiedenis van *De modderen man*.

De ambivalente en soms wrede houding tegenover de geliefde in de gedichten uit de 'Gelaat'-groep, vond binnen de oude context nog een tegenwicht in de gedichten die niet direkt tot de vrouw waren gericht. Nu ze daarvan zijn losgekomen en de problematiek meer eenzijdig geconcentreerd wordt op het conflict met de vrouw, komen de verscheidene momenten van zelfinzicht die de gedichten bevatten, sterker uit en zijn nuancen in de verhouding eerder zichtbaar: de dichter toont berouw om zijn wreedheid of erkent zijn onmacht zich te beteren. Hij realiseert zich zijn 'vreemd zijn'. Het effect van de nieuwe inbedding van deze gedichten is, dat dergelijke momenten van inzicht meer gewicht krijgen. Dat de dichter in de slotstrofe van 'Gij hebt te zeer van blijde logen' [MM9] zelfs vergiffenis vraagt, is dan ook meer dan in de oude context een teken dat de dichter zich nog niet volkomen heeft afgesloten. Een bevestiging van deze interpretatie zie ik in het slotgedicht van de afdeling, 'Thans is het al voorbij' [MM11]. De dichter bekent dat hij zijn negatieve houding cultiveerde: 'Toch heeft mijn weigren aan me-zelf te vals geklonken / 'dat gij voortaan vergéefs me uw teederheid zoudt biên' (r. 3-4); aan het slot zegt hij: 'Kom weêr dan aan mijn borst' en hij ademt weer 'naar de maat uws harten'. Weliswaar smaalt hij daarbij om zichzelf en is dus de verzoening niet onvoorwaardelijk, maar de afdeling sluit wel met een perspectief op verzoening.

4.1.3 *Afdeling II in De modderen man*

Na in de eerste afdeling van de bundel een beeld te hebben gegeven van het lijden dat hij ervaart, bepaalt de dichter in afdeling II zijn levenshouding, vanuit een meer beschouwend standpunt zoals dat in cluster 6 naar voren kwam. Uit dat cluster selecteerde Van de Woestijne vier gedichten. Bij de vier afgevalen gedichten zijn er drie met expliciete poetische passages: 'Ik weet dat ik mijn dood bereid' [A14], 'Want neen: geen spijt'ge doem' [A15] en 'Treed in' [A4]. De poetische thematiek is in de tweede afdeling van de bundel dan ook niet meer prominent aanwezig; alleen enkele passages uit 'Dit wordt geen lent'' [MM15] blijven over als directe verwijzingen naar het dichterschap.⁵⁴

Bij de geselecteerde verzen voegde Van de Woestijne er drie uit cluster I die op vergelijkbare wijze het gekwelde bestaan van de dichter overzien: 'Gij die 'lijk een verwijt' [MM12], 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' [MM13] en 'Weêr staat mijn venster open op den nacht' [MM14]. Alleen het vierde dat hij uit dezelfde voorraad opdiepte, is van een iets ander karakter: 'Gij zult mij allen, allen kennen' [MM21].

⁵⁴ De tweede helft van het gedicht, vanaf r. 25, handelt over het leven dat de dichter geeft: de verzen die hij schept. Vergelijk r. 29-30: 'ik weet dat ik besta, gedoemd tot helle sprake, / opdat geen scheut ontspruit' waar 'k geen geluid aan geef'.

De vijf gedichten uit cluster 7 bleken eerder al een vergelijkbare houding ten aanzien van dezelfde problematiek te vertolken, en drie ervan lieten zich gemakkelijk voegen tussen de overige geselecteerde verzen. De twee gedichten die binnen dat cluster enigszins afwijkend waren ('Eenvoudige arbeid' [A17] en 'Wij, de Armen die den Geest verzaakten' [A18]) vervielen in de bundel.

Er lijkt zich binnen dit middendeel van *De modderen man* geen ontwikkeling af te tekenen, maar toch is de ordening weer niet geheel willekeurig. Zo is er – als om de onzekerheid over het bereikte stadium van inzicht aan te geven – een duidelijke afwisseling tussen gedichten waarin de oude, afwerende houding nog de kop opsteekt en gedichten die blijk geven van lijdzaamheid. En de twee slotgedichten laten, parallel aan de bouw van de eerste afdeling, een opening voor de toekomst zien. De dichter beseft dat hij een wending moet zien te bereiken. In het voorlaatste gedicht, 'Gij zult mij allen, allen kennen', bekent hij te zullen schreien aan de voeten van degene die voor hem bidden wil. Het slotgedicht is 'Ik vraag den vrede niet' [MM22], waarin hij zijn opstandigheid laat varen, wetend weliswaar dat het aardse bestaan nooit zonder strijd zal zijn, maar hopen, biddend dat hij dat af en toe althans even mag vergeten.

Afgezien van het prolooggedicht 'Beschouw dit grauwend aangezicht' [A9] nam Van de Woestijne in *De modderen man* dus alle verzen over die hij in de eerste *Gids*-groep voor *Het gelaat des dichters* bestemd had /7/. Van de twee volgende groepen in het tijdschrift (/9/ en /12/) viel juist een betrekkelijk groot deel (de helft) af. De wél in afdeling II opgenomen verzen werden alle voorgepubliceerd in de groepen '(Uit:) Het gelaat des dichters'. En er is in de voorgeschiedenis van *De modderen man* nog een ander bindend element tussen de gedichten die in het middengedeelte een plaats kregen. Vergelijking met de handgeschreven inhoudsopgave die cluster 10 vormde, laat zien dat al deze elf gedichten voor 'De vergroot-spiegel' in *Het gelaat des dichters* bestemd waren, en daarin bijna in dezelfde volgorde staan. Bovendien zijn buiten deze gedichten geen andere op het manuscript genoemde gedichten in *De modderen man* geplaatst. Daaruit kan de conclusie getrokken worden dat het middendeel van *De modderen man* een afgeslankte versie is van wat 'De vergroot-spiegel' had moeten worden. En als dit juist is, blijkt hier dat Van de Woestijne de oorspronkelijke macrostructuur van *Het gelaat des dichters* aanzienlijk wijzigde voor *De modderen man*, aangezien 'De vergroot-spiegel' in de eerste bundel de openingsafdeling had zullen zijn.

4.1.4 *Afdeling III in De modderen man*

De slotafdeling van *De modderen man* bestaat uit drie gedeelten: het eerste, lange gedicht 'Gedachtenis aan eene jonge Dichteres' [MM23] –

hiervoor nog 'In Memoriam Renée Vivien' –, de cyclus 'Op den dood van Jean Moréas', en twee gedichten die de afdeling en daarmee de bundel afsluiten: 'Wanneer ik sterven zal' [MM29] en 'Gij menschen, die misschien me in laetren tijd gedenkt' [MM30]. Als bindend motief tussen deze acht gedichten komt uit deze opsomming onvermijdelijk de dood naar voren.

'Gedachtenis aan eene jonge Dichteres' maakte deel uit van het eerste 'Gelaat'-cluster.⁵⁵ De dichter benijdt de jonggestorvene, omdat ze 'nooit het wrange van de zathheid [heeft] gekend' (r. 61). De twee laatste gedichten kwamen al in § 4.1.1 ter sprake, waar bleek dat ze op zeker moment typografisch, namelijk door een blanco pagina, van de rest van de afdeling gescheiden werden, waardoor ze een epiloog-functie kregen. Het slotgedicht 'Gij menschen, die misschien me in laetren tijd gedenkt' is dan ook voorgepubliceerd als 'Epiloog'. Beide gedichten vormen door hun overeenkomstige uitgangspunt, ondanks het weglaten van de blanco pagina in *De modderen man*, een solide sluitstuk. De dichter stelt zich voor dat men na zijn dood zijn verzen leest en rechtvaardigt zich eerst tegenover zijn geliefde (in 'Wanneer ik sterven zal'), dan meer algemeen tegenover de lezer.

Het ligt voor de hand deze afdeling te zien als een uitvloeisel van wat in *Het gelaat* de 'Stervens-zangen' zouden zijn, maar het doodsmotief, dat van verschillende kanten belicht wordt, gaat hand in hand met het motief van het dichterschap. Door de 'Gedachtenis aan eene jonge Dichteres' en de twee laatste gedichten kan zelfs de indruk ontstaan dat (de rechtvaardiging van) het dichterschap grondthema is, maar de cyclus 'Op den dood van Jean Moréas', die de kern van de afdeling uitmaakt, brengt dood en dichterschap met elkaar in evenwicht. Misschien is het die balans geweest die Van de Woestijne ertoe heeft doen besluiten de drie gedichten die om hun poetische inhoud niet in afdeling II thuishoorden ('Ik weet dat ik mijn dood bereid' [A14], 'Want neen: geen spijt'ge doem' [A15] en 'Treed in' [A4]) ook buiten de slotafdeling te houden; zeker de twee eerste van deze gedichten lijken echter door de verbinding tussen dichterschap en dood juist goed inpasbaar.⁵⁶

De Moréas-cyclus bespreek ik afzonderlijk, en uitvoeriger dan het overige deel van de slotafdeling. De totstandkoming ervan laat toe Van de Woestijne nauwgezet te volgen bij het zoeken naar een hechte structuur.

⁵⁵ De jonge dichteres was de Franse Renée Vivien, geboren in 1877 en in 1909 na een weinig gelukkig leven overleden. Zie verder noot 1 bij het variantenapparaat van het gedicht.

⁵⁶ Zowel hier als elders moet voor Van de Woestijne een esthetisch oordeel over de beschikbare verzen hebben meegespeeld. Daarover zijn echter geen gegevens bekend.

4.1.5 *De cyclus 'Op den dood van Jean Moréas'*

In *De modderen man* plaatste Van de Woestijne de gedichten in de afdelingen na elkaar, zonder nummers. De vijf gedichten die in hun definitieve selectie en ordening de cyclus 'Op den dood van Jean Moréas' vormen, zijn daarop een uitzondering. Door de nummers en de groepstitel zijn ze in compositorisch opzicht gedetermineerd en vormen ze een bijzondere groep in de bundel, waar iets dergelijks verder niet voorkomt.⁵⁷ Typografisch wordt de structuur ondersteund doordat alleen het eerste gedicht van de cyclus begint met de blauwe initiaal die de gedichten elders in de bundel ook hebben; de overige vier gedichten beginnen met een gewone kapital uit de tekstletter.

De Franse dichter (van Griekse origine) Jean Moréas stierf op 30 maart 1910, bijna 54 jaar oud. Hij muntte de term 'symboliste'; Van de Woestijne bewonderde van hem vooral *Les stances* (1905), een uit zes 'boeken' bestaande bundel korte gedichten, hoofdzakelijk elegische, symbolistische stemmingslyriek.⁵⁸

In *De modderen man* is aan de groepstitel 'Op den dood van Jean Moréas' een noot toegevoegd: 'onder het waken bij een stervend man'. (Op een manuscript dat dateert uit de *Gelaat*-fase (H-29,[12]) luidde de toevoeging: 'gedicht terwijl ik, bij nachte, een stervend man waakte'.) Van de Woestijne heeft inderdaad een wake gehouden waarnaar hij hier verwijst. De stervende was zijn schoonvader, Franciscus Polydorus van Hende.⁵⁹ Over het verband tussen de wake en de dood van de Franse dichter heeft Van de Woestijne in een herdenkingsartikel in 1926 geschreven:

Ik-zelf bracht in die tijd [eind maart 1910] wakende nachten door aan de sponde van een man, die eveneens stervende was. In de wake van 29 op 30 Maart had ik de *Stances* van Moréas herlezen en gemediteerd. Aldus zag ik den ochtend met de rillend-rozige zon rijzen over een jonge boomgaard vol bloeiende fruitbomen. Na de nachtelijke wijsheid, dit mirakuleus-nieuwe leven. Hebben de brekende blikken van den Dichter het nog gezien? Het is dien dag, dat hij, zooals ik 's anderendaags vernam, gestorven is.⁶⁰

Met de groepstitel en de toegevoegde notitie krijgen de gedichten een anekdotische inkleiding: ze moeten gelezen worden als uitspraken van

⁵⁷ In *De gulden schaduw* kwamen wel vergelijkbare reeksen voor: 'Het gedicht' en 'Rei der maanden', elk strak geleed door middel van nummers en/of titels van de gedichten.

⁵⁸ Aan de zes 'livres' in *Les stances* werd bij een herdruk in 1920 een zevende toegevoegd. Voor gegevens betreffende Jean Moréas baseer ik me op Jouanny, *Jean Moréas, écrivain français*. Zie verder noot 1 bij het variantenapparaat van [MM24].

⁵⁹ F.P. van Hende stierf op 8 april 1910, 58 jaar oud (Rutten, *Interludiën*, p. 678).

⁶⁰ *VW* dl. 5, p. 868.

de dichter terwijl deze een nachtwake houdt aan het bed van een stervende, en als reflecties op of naar aanleiding van die situatie. In de eerste twee gedichten richt hij het woord tot iemand die op weg is naar de Elysische velden. Hij wordt aangesproken met 'u', en is niet de stervende bij wie gewaakt wordt; de titel van de cyclus laat geen andere mogelijkheid toe dan Moréas als de denkbeeldig toegesprokene te beschouwen. In het eerste, introducerende gedicht, 'Uw aangezicht is bleek 'lijk 't mijne wordt', stelt de dichter zich voor hoe Moréas de onderwereld betreedt: een schamel en vermoeid mens. Maar er gaat een 'eeuwige luister' van hem uit, namelijk de roem die voortleeft door zijn gedichten. Uit de beginregel, die in r. 7-8 herhaald wordt, blijkt bovendien dat sprake is van identificatie met de grote dichter. Die komt ook tot uitdrukking in het tweede gedicht, 'Het huis is vol van u.' De dichter voelt zich verwant met Moréas en neemt hem als voorbeeld: van Moréas' dood leert de dichter 'naar eeuwigheden hijgen. // 't Is of me uw sterven sterkt.' (r. 4-5). De nachtelijke atmosfeer is er een van wijding en contemplatie. De dichter staat open voor een metafysische ervaring: hij vermoedt de aanwezigheid van het Absolute ('o Nooit-gefnuikt Getal', r. 10).

In het derde en centrale gedicht, 'Het nacht-uur waakt; en 'k waak', is de 'reële' situatie geheel losgelaten en geeft de dichter zich over aan de nachtervaring: 'Ik drijf, het voor-hoofd wijd en ijl, ter sferen meê / van onbegrepen weelde en peilloos-klaar vermoeden.' (r. 5-6) Hij wenst op te gaan in de alles vereffenende oneindige nacht om 'noch heil, noch leed te voelen bloeden!...' (r. 8) De gevoelde aanwezigheid van Moréas vermengt zich met de 'metafysische vertigo'.⁶¹ Maar verder dan de *hoop* op contact met het Absolute komt het niet. Het vierde gedicht is weer een reflectie op de situatie waarin de dichter zich bevindt. Hij ziet de stervende en identificeert zich nu met hém: hij hoopt op 'even-schoonen slaap' en het vooruitzicht van zijn eigen sterven maakt hem sterker en verblijdt hem. Hij wenst ook een uitverkorene ('gekoorne') te zijn: 'Er sterft een man naast mij, dien 'k minne. En mijn verblijden / gaat steevnen naast zijn dood.' (r. 11-12)

Als besluit van de cyclus vraagt de dichter zich vertwijfeld af, of hij 'de vrucht, die àl te hoog in hare luister hangt te prijken' – het Absolute – zal aanraken, maar de slotstrofe brengt hem terug naar de ont-nuchterende realiteit: 'morgen kent opnieuw de keetnen van de dagelijksche vracht' (r. 12). Dit gedicht geeft het eindstadium van de meditatie weer, maar als slotgedicht biedt het ook, in de twee eerste strofen, een resumé van de centrale problematiek.

⁶¹ De term ontleen ik aan Van Elmpt, *Godsbeeld en godservaring*, p. 168.

De cyclus vertoont dus een duidelijke innerlijke ontwikkeling.⁶² Hij symboliseert in vijf stadia de cyclus van een meditatief proces, van het initiërend moment, via een geestelijke verruiming en ontvankelijkheid voor een metafysisch contact, naar de ontnuchtering die het einde is. De onderlinge ordening en samenhang van de gedichten wordt versterkt en gesteund door formele kenmerken. Alle vijf gedichten zijn betrekkelijk kort en bestaan uit twee of drie vierregelige strofen met gekruist rijm. Deze beperkte omvang en de formele regelmaat dragen bij tot de ingehouden sfeer en de intimiteit die bij de wake passen.⁶³ Er zijn ook woordvelden die de eenheid vergroten en met betrekking tot de thematiek symbolisch zijn, meestal in opponerende paren. Ik noem slechts het huis (beperking, gebondenheid) tegenover de oneindige nacht (verruiming, vrijheid); leven tegenover dood; licht, schemer en donker. Woorden als glanzen, adem, licht en luister verwijzen steeds naar het ijle medium waardoor de dichter het contact met het hogere ervaart.

Een vaker voorkomend structurelement in Van de Woestijnes lyriek is een vorm van monologue intérieur, soms ook dialogue intérieur. Telkens is daarbij de tegenstelling tussen de omringende wereld en de innerlijke beleving in het spel. Deze techniek wordt toegepast in alle Moréas-gedichten in *De modderen man* en draagt daar bij tot verscherping van de thematiek door te wijzen op de gespletenheid waarvan de dichter zich juist in de dood hoopt te bevrijden. Het kan zijn dat de dichter eerst Moréas 'toespreekt' en vervolgens de situatie beschrijft waarin hij zich zelf bevindt, of dat hij eerst zijn gedachten beschrijft en vervolgens het woord tot de nacht richt of een zelfinzicht verwoordt. In elk geval eindigt elk van de gedichten met een verschuiving in de optiek van de dichter, gemarkeerd door een gedachtenstreep.⁶⁴ Overigens sluit deze overgang aan het slot van het gedicht

⁶² Rutten stelt in *Lyriek*, p. 179-180: 'Deze gedichten gelden inderdaad om de atmosfeer, de betooverende kracht, het communicatieve dat er van uitgaat. Den inhoud van deze verzen nauwkeurig nagaan ware een ijdel werk. Zoals bij Karel van de Woestijne vaak het geval is, is niet alleen de verstandelijke inhoud, doch het complex van het gedicht in zijn geheel van overwegend belang en in deze Moréas-gedichten heeft het zuiver *poëtische* element bepaald de bovenhand.' Met het 'poëtische' element bedoelt Rutten klaarblijkelijk het direct aansprekende, emotieve effect van poëzie, en niemand zal ontkennen dat dit ook in de Moréas-cyclus aanwezig is; ik hoop echter dat hierna blijkt dat daarmee niet alles gezegd is.

⁶³ Dezelfde conciese vorm gebruikte Moréas overwegend in *Les stances*, waarin bovendien een vergelijkbare ingetogen sfeer heerst. Een inhoudelijke confrontatie tussen deze bundel en Van de Woestijnes cyclus is hier helaas niet mogelijk.

⁶⁴ Het gebruik van gedachtenstreepjes is een veel voorkomend structuurmiddel in de poëzie van Van de Woestijne. Ze markeren allerhande overgangen in de gedichten. In de Moréas-verzen is die overgang steeds dezelfde.

aan bij de oorspronkelijke bouw van de stanza, waarin de twee slotregels inhoudelijk en formeel afwijken van het voorgaande.

‘Op den dood van Jean Moréas’ is als cyclus dus een hecht geconstrueerde compositie. Hoe is die tot stand gekomen? De eerste maal dat de groepstitel, in de vorm ‘In Memoriam Jean Moréas’, verscheen, was bij de voorpublicatie van twee gedichten in *Dietsche warande & Belfort* van oktober 1910 /3/. Daar werden achtereenvolgens ‘Uw aangezicht is bleek ’lijk ’t mijne wordt’ [MM24] en ‘Het huis is vol van u’ [MM25] opgenomen, respectievelijk genummerd 1 en 2. Ze bevatten in hun openingszinnen de directe toesprekingen tot de herdachte Franse dichter. Over het geheel spreekt uit de beide gedichten grote waardering voor Moréas en een sterke behoefte tot identificatie met hem. In *Groot Nederland* van januari 1911 /4/ publiceerde Van de Woestijne een nieuwe, uitgebreide groep gedichten onder dezelfde titel. Daar werden aan de twee opnieuw geplaatste gedichten vier nieuwe toegevoegd. Op de twee bekende volgde allereerst ‘Gij brandt mijne oogen toe’ [MM27]. Hier wordt niet meer expliciet aan Jean Moréas gerefereerd, en verdiept de dichter zich in zijn eigen gemoedstoestand: hij weet zich verlokkt door de ‘zoet-gestemde Dood’ en spreekt zijn doodsverlangen uit. Het meditatieve karakter van de cyclus werd daarmee aanmerkelijk versterkt, en door de introductie van het doodsverlangen ontstaat het betekenisvolle patroon: de eerste twee gedichten gaan nu als fasen in het meditatieve proces functioneren, leidend tot een voorlopig hoogtepunt in de bezinning op de dood.

Er is een manuscript overgeleverd waar de eerste drie gedichten waarmee de *Groot Nederland*-publicatie opent, gezamenlijk op voorkomen (H-3). Het is een blad briefpapier van glas- en spiegelhandel Paul van Hende, het bedrijf van degene bij wie Van de Woestijne zijn wake hield. De gedichten werden waarschijnlijk toen daadwerkelijk geschreven, ten tijde van het sterfbed. De gedichten zijn zo op eind maart-begin april 1910 te dateren. Natuurlijk hoeft Van de Woestijne ze niet letterlijk aan de bedrand geschreven te hebben, maar wel zullen ze in deze dagen geconcipieerd zijn. De eerste twee gedichten werden op het manuscript voltooid. Van het derde is alleen een fragmentarische beginstrofe genoteerd, maar het is dus in zeer nauwe samenhang met het eerste paar ontstaan.

Na ‘Gij brandt mijne oogen toe’ is ‘o Trouwe vriend der oude dagen’ [A5] het vierde gedicht in de *Groot Nederland*-bijdrage. Hier wordt de verlangde dood centraal gesteld en aangesproken met ‘trouwe vriend’ en ‘broeder’. De dichter kent hem nog uit vroegere tijden van kammernis, toen hij hem een troostende vooruitblik bood. De verlokking van de dood is dus al oud. Voor de cyclus betekent het gedicht in zoverre een nieuw stadium, dat het de directe oriëntering op de dood inluidt. Die wordt gecontinueerd in het gedicht dat hierop aansluit, ‘Zal ik rusten?’ [A6]. De dichter is daarin geheel geoccupeerd

met de vraag of hij, die 'noode en smartlijk leefde' (r. 14-15), sterven mag. Daarbij daagt hem het visioen van 'de Dichter' (i.e. Jean Moréas) die de Styx oversteeft om er de vreugdevolle harmonie der Elysische velden te betreden. Maar het draait uit op een ontgoocheling: het was een droom die voor de dichter zelf geen werkelijkheid wordt.

In formeel opzicht valt 'Zal ik rusten?' tussen deze gedichten volkomen uit de toon, met veertien strofen van elk vijf versregels waarvan de eerste twee elk de helft van de gebruikelijke regellenlengte in het gedicht hebben en typografisch opvallend zijn gerangschikt.⁶⁵ Ook de uitgewerkte visioenen kwamen niet eerder in de Moréas-gedichten voor. Het sluit echter aan bij de cyclus door de mythologische voorstelling, die immers ook in het openingsgedicht gebruikt werd: daar werd de scène aan de ingang van de onderwereld gesitueerd door het optreden van Persephona en de Hond (Cerberus). En er wordt opnieuw verwezen naar de dichter aan wiens nagedachtenis de cyclus is opgedragen, terwijl ook een element van jaloezie motief geworden is: de dichter *benijdt* Moréas diens dood.

De tijdschriftpublicatie sloot af met 'o Gevangen geest', waarin de dichter zich nog eenmaal afvraagt of zijn stervensdroom verwezenlijkt zal worden en hij concludeert bondig dat hem dat niet gegeven is. De slotstrofe wijst nog eens krachtig op het droomaspect van het beleefde, een ander bindend element in de cyclus. Tijdens de wake zijn droom en werkelijkheid voor de dichter kennelijk dooreen gaan lopen.

In november 1911 werden in *Dietsche warande & Belfort* drie van de zojuist besproken gedichten opnieuw gepubliceerd, onder het opschrift 'Uit *In memoriam Jean Moréas*' /6/. Het waren 'Gij brandt mijne oogen toe', 'Zal ik rusten?' en 'o Gevangen geest'. Het is niet meer dan een selectie uit de grotere groep, zonder als zodanig een compositionele variant te willen zijn. (Dit blijkt ook uit de toevoeging van 'Uit' in de groepstitel.) Voor zover Van de Woestijne er de belangrijkste motieven van de cyclus mee heeft willen presenteren, wijst de selectie erop dat het doodsverlangen en de ontzegde inlossing daarvan de kern uitmaken.

Toen Van de Woestijne de gedichten voor *De modderen man* vergaarde en selecteerde en de cyclus 'Op den dood van Jean Moréas' definitief samenstelde, nam hij de uitgebreide tijdschriftpublicatie, dus die in *Groot Nederland* van januari 1911, als uitgangspunt. Zijn ingreep bestond in feite maar uit twee dingen: hij coupeerde het vierde en het vijfde gedicht (dus 'o Trouwe vriend der oude dagen' en 'Zal ik rusten?') en voegde in het midden van de vier overgebleven gedichten 'Het nacht-uur waakt' in. Dit was het vroegst voorgepubliceerde

⁶⁵ Zie [A6] in het tekstdeel. De bedoelde opvallende plaatsing van verkorte versregels bij de inzet van strofen komt ook voor in 'Een vrucht, die valt' [Gz6].

gedicht: al in juli 1910 verscheen het in *Groot Nederland*, als laatste van drie 'Stanzen'. Deze groepstitel is te danken aan Van de Woestijnes versterkte aandacht voor Moréas' *Les stances* in de voorafgaande periode, maar de drie gedichten vertonen naar mijn mening niet de inhoudelijke samenhang die rechtvaardigt ze als coherente groep te bespreken.⁶⁶

De gebundelde versie van de cyclus 'Op den dood van Jean Moréas' is een wezenlijk nieuwe in vergelijking met 'In Memoriam Jean Moréas' in het tijdschrift. In *De modderen man* is Van de Woestijne bondiger geweest, door de cyclus tot vijf gedichten te beperken en ook het lange, formeel uit de toon vallende 'Zal ik rusten?' is weggelaten.⁶⁷ Dit heeft mede bijgedragen tot het ingetogen karakter. Belangrijker is dat er een thematische verschuiving heeft plaatsgevonden. Oorspronkelijk concentreerde de cyclus zich rond het doodsverlangen van de dichter. Het vierde en vijfde gedicht, dus het later weggelaten 'o Trouwe vriend der oude dagen' en 'Zal ik rusten?', bevatten daarvan de meest volledige uitspraak. Deze kern is verwijderd. Daarvoor in de plaats kwam een gedicht dat de metafysische ervaring van de nachtelijke oneindigheid beschrijft. De overige gedichten bezaten in thematisch opzicht voldoende flexibiliteit om rond dit gedicht en in elkaars omgeving gegroepeerd te worden. Voor de ontwikkeling binnen de cyclus was een cruciale ingreep de verplaatsing van 'Gij brandt mijne oogen toe': dat was aanvankelijk nog de laatste stap vóór de beide gedichten van het doodsverlangen, en werd bij bundeling het eerste dat de terugkeer tot de realiteit inleidde, en daarmee tot de ontnuchtering. Een 'voelbaar' verschil tussen de vroege versie en de eindversie is daardoor dat de laatste zich geleidelijker ontwikkelt – of: afwikkelt – en de ontnuchtering zich een slag trager voltrekt.

Het laatste gedicht van de cyclus kent als enige een variant die zijn aanleiding zou kunnen vinden in het componeerproces. Van de Woestijne wijzigde voor de gebundelde versie de voorlaatste regel: de lezing 'iedre morgen kent de keetnen / van de dagelijksche vracht' die in de vroege versies voorkomt, is in *De modderen man* gewijzigd in: 'morgen kent opnieuw de keetnen / van de dagelijksche vracht'. De

⁶⁶ Zie § 3.2.2.

⁶⁷ P. Minderaa heeft zich verbaasd over de door Van de Woestijne gemaakte selectie voor de *De modderen man*. Hij werpt het probleem op in de aantekeningen die hij als bezorger van het *Verzameld werk* opnam: 'Wat den dichter bewoog met name het oorspronkelijke vijfde, zeer schone gedicht weg te laten, is moeilijk te gissen.' (*VW* dl. 2, p. 805). Verderop uit hij nogmaals zijn verbazing: 'Waarom de dichter het bij uitstek schone gedicht 'Zal ik rusten...' niet in een bundel opnam, was mij steeds onbegrijpelijk.' (*VW* dl. 2, p. 846) Ik geloof dat Van de Woestijne, wat ook zijn esthetisch oordeel over het gedicht was, er binnen de nieuwe, hechte structuur van de cyclus geen plaats voor zag.

regels zijn toegespitst op het meditatieve proces, op *déze* nacht waarin dat zich afspeelt. De ‘dagelijkse vracht’ weegt dus *mórgen*, wat de ont-nuchtering actueler maakt.

Voor het overige liet Van de Woestijne de tekst van de gedichten – ondergeschikte varianten daargelaten – ongemoeid. Hij heeft bij het componeerproces dus heel subtiel gebruik gemaakt van de verbin-dingsmogelijkheden van de afzonderlijke gedichten. Het gedicht is ‘polyvalent’ en in verschillende contexten worden verschillende ‘valen-ties’ aangesproken. Dat verklaart waarom bijvoorbeeld de suggestie van een naderend nieuw stadium in ‘Gij brandt mijne oogen toe’ [MM27] (de vraag in r. 9-10) zowel effectief is in de vroegere omgeving waar het doodsverlangen centraal stond, als in de gewijzigde context van de bundel.

4.1.6 *De inleiding tot De modderen man: ‘Het menschelijk brood’*

In de schema’s voor *Het licht der kimmen* was door Van de Woestijne niet voorzien in een inleidend gedicht bij de trilogie of bij de ope-ningsbundel, noch als onderdeel van die eerste bundel, noch afzonder-lijk daaraan voorafgaand. Er zijn evenmin aanwijzingen dat bij ver-schijning van *De modderen man* in 1920 al plannen bestonden om alsnog een prelude toe te voegen. Met het oog op het componeerproces van de *Wiekslag* dient zich de vraag aan wanneer Van de Woestijne besloot een inleidend gedicht op te nemen en hoe het zich verhoudt tot de trilogie: is het een inleiding tot *De modderen man* of tot de gehele *Wiekslag om de kim*?

In 1914, toen *Het gelaat des dichters* volop in bewerking was, ontston-den de eerste schetsen van strofen die later deel zouden uitmaken van ‘Het menschelijk brood’. Het eerste gedeelte van het gedicht zal hoofdzakelijk geschreven zijn in 1915; het werd in april 1916 in *De gids* /14/ voorgepubliceerd met verwijzing naar wat de definitieve titel zou worden. Van de Woestijne was toen nog in de ban van *Het gelaat des dichters* en *Het licht der kimmen*. De titel ‘Het menschelijk brood’ sluit dan ook aan bij de metaforen die hij gebruikte in het schema voor *Het licht der kimmen*, waar ‘Het maal’ en ‘De disch’ voorkwamen.⁶⁸

De voorpublicatie suggereert dat Van de Woestijne in een nieuwe bundel een afdeling ‘Het menschelijke brood’ wilde opnemen. Gelet op het moment, kan dit voornemen deel hebben uitgemaakt van Van de Woestijnes nieuwe ideeën betreffende de opzet van *Het licht der kim-men* en *Het gelaat des dichters*. In 1914 had hij immers besloten om dat wat eens *Het gelaat* moest worden, aan te vullen;⁶⁹ ‘Het menschelijk

⁶⁸ Zie § 2.1.5.

⁶⁹ Zie § 3.1.1.

brood' komt als de bedoelde aanvulling zeker in aanmerking. Als deze veronderstelling juist is, bestaat de mogelijkheid dat Van de Woestijne 'Het menselijk brood' in 1915-1916 heeft willen toevoegen aan de poëzie die later deels in *De modderen man* geplaatst werd. Of het gedicht toen al een inleidende functie was toebedeeld, is niet te zeggen; dat het in *De gids* van april 1916 voorafging aan de gedichten 'Uit: "Aan de eeuwige"' lijkt me geen voldoende argument.

Van het tweede gedeelte zijn losse kladfragmenten uit 1916 en 1918 aangetroffen maar het kwam vermoedelijk veel later tot stand, en verscheen in december 1925, voorafgegaan door het eerste gedeelte, in *De gids* /28/. Van de Woestijne gebruikte bij deze voorpublicatie van de volledige tekst de titel 'Het menselijk brood' niet. De twee delen, genummerd I en II, verschenen onder de noemer 'Tot inleiding van het Gedicht', voorafgaand aan vier gedichten 'Uit het Gedicht'. Die vier gedichten vonden een plaats in *God aan zee*, zodat het er nu op kan lijken dat 'Het menselijk brood', eventueel met een andere titel, deel heeft uitgemaakt van de plannen voor het middendeel van de trilogie. Niettemin geloof ik eerder dat Van de Woestijne bedoelde dat de 'Inleiding' en de daarop volgende gedichten deel uitmaakten van een groter geheel dat hij het 'Gedicht' noemt en dat een aanduiding is van de compositie waaraan hij al jaren – en in de bewuste periode met toenemende intensiteit – werkte.⁷⁰ Zeker is dit echter niet; het bewijst eens te meer dat voorpublicaties gezien moeten worden als compositorische experimenten.

Intussen bestaat nog de mogelijkheid dat 'Het menselijk brood' bedoeld was als algemene inleiding tot de latere trilogie. Een zinsnede met die strekking werd ook opgenomen in een aantekening in de postume integrale herdruk van *Wiekslag om de kim*.⁷¹ In hoeverre Van de Woestijne dat ooit als voornemen gekoesterd heeft, is niet meer na te gaan, maar in de correspondentie tussen Van de Woestijne en A.A.M. Stols over de uitgave van *God aan zee* en *Het menselijk brood* – in september 1926 – blijkt beslist te zijn dat het lange gedicht als inleiding tot *De modderen man* bedoeld was. Van de Woestijne schreef aan Stols op 4 september 1926:

Wat eindelijk uw verzoek aangaat betreffende uwe Serie voor de Happy few – ik ben blij daartoe te behoren –, gaarne willig ik het in: gij krijgt daarvoor een gedicht in twee delen, *Het menselijke brood*, dat een tien à twaalf bdz. inneemt (vier vierregelige strofen), en dat eigenlijk bedoeld is als eene inleiding voor eene nieuwe uit-

⁷⁰ Het begrip 'gedicht' was voor Van de Woestijne homoniem, zoals in het Frans 'poème', dat één, op zichzelf staand gedicht kan zijn maar ook een verzameling bijeenhorende gedichten: een 'dichtwerk'.

⁷¹ Zie voor de letterlijke tekst de Drukgeschiedenis, § 5.

gave van *De(n) Modderen Man*, in den herdruk dien ik U hierboven, te gelijker tijd met *God aan zee* en *Het Bergmeer*, voorstel.⁷²

Deze status van inleiding bij *De modderen man* werd vervolgens bevestigd in de colofons van zowel *God aan zee* als *Het berg-meer*.⁷³

In *God aan zee* zijn ter inleiding en ter afsluiting ‘Dooop van den bedelaar’ en ‘Uitvaart van den bedelaar’ opgenomen, die in eenzelfde verhouding tot de bundel staan als *Het menschelijk brood* tot de persoonlijke lyriek in *De modderen man*: bedoeld om in een geobjectiverde vorm de ontwikkeling in de lyrische compositie te verbeelden. In *Het berg-meer* gebruikte Van de Woestijne dezelfde techniek. Dat *Het menschelijk brood* inleiding werd bij *De modderen man* lijkt gevolg te zijn van een samenloop van omstandigheden: in eerste instantie wijzigden zich de *Gelaat*-plannen, toen ontstond het idee voor het gedicht, dat onvoltooid bleef; langs enkele tussenstadia zag Van de Woestijne in 1926 een goede gelegenheid het voltooid gedicht een effectieve plaats in zijn poëzie te geven.

4.2 *Werkwijze: samenvatting*

De beschrijving hierboven van het bewerkingsproces van de poëzie die oorspronkelijk voor *Het gelaat des dichters* bedoeld was, bracht met zich mee dat een aantal ordeningsprincipes al aan het licht kwam. Ik vat de bevindingen samen.

Het voorpubliceren van groepen gedichten in tijdschriften is een belangrijk onderdeel in Van de Woestijnes componeertechniek. De titels van de voorpublicaties zijn in dit stadium niet zeer veelzeggend: de vlag ‘Het gelaat des dichters’ wordt zonder veel nader onderscheid gevoerd. Veel van de gedichten moeten bestemd geweest zijn voor de onderafdeling ‘De Vergroot-spiegel’, maar die titel heeft Van de Woestijne in tijdschriften niet gebruikt. Dat ligt anders voor ‘Aan de eeuwige’, van stonde af aan een titel die voor gedichten met een zeer specifieke thematiek gebruikt werd. Een verklaring kan zijn dat de dichter zijn ideeën omtrent die laatste onderafdeling al veel beter had gearticuleerd dan voor ‘De Vergroot-spiegel’, waarvan de bijeengebrachte poëzie en de overgeleverde ontwerpen nog weinig lijn vertonen.

Sommige ‘Gelaat’-groepen in de tijdschriften vertonen kenmerken van opzettelijke, betekenisvolle rangschikking, hoewel ze meestal relatief los zijn geconstrueerd. Van de Woestijne legde voor zichzelf in de

⁷² De volledige tekst van deze brief is geciteerd in § 2.1 van de Drukgeschiedenis.

⁷³ De datering ‘Brussel, 1915’, die in de zelfstandige uitgave in 1926 bij het gedicht werd genoemd, is nogal bezijden de waarheid. Mogelijk heeft Van de Woestijne zich dit toegestaan om de plaatsing voor in het drieluik aannemelijk te maken. Zie verder de commentaar bij het gedicht in het variantenapparaat.

tijdschriften voorlopige reservoirs aan, die enerzijds de gelegenheid gaven het voorhanden materiaal te verzamelen en anderzijds het overzicht boden om er nieuwe mogelijkheden en beperkingen in te ontdekken. Tegelijkertijd kon hij uitproberen op welke plaats bepaalde gedichten al dan niet tot hun recht kwamen of wellicht onverwachte mogelijkheden bleken te bezitten. De groepen in de tijdschriften vertonen weinig interne ontwikkeling, maar vooral met openings- en slotverzen was Van de Woestijne al aan het experimenteren. Het waren geen specifieke eigenschappen op grond waarvan dergelijke gedichten hun inleidende of afsluitende rol vervulden: het was de plaatsing in de context waardoor bepaalde mogelijkheden die in het gedicht besloten lagen, geactiveerd werden. Deze 'polyvalentie' van gedichten is wezenlijk voor Van de Woestijnes techniek, en werd bij het samenstellen van de Moréas-cyclus intensief benut. Hoewel hij soms verzen wijzigde wanneer ze in een nieuwe context geplaatst werden, liet hij ze in het algemeen onveranderd. Hij verleende de gedichten geen *nieuwe* mogelijkheden, maar activeerde in de nieuwe situatie *andere* mogelijkheden. Dit vermogen van zijn gedichten zal Van de Woestijne met name bij de totstandkoming van *God aan zee* regelmatig aanwenden.

De afdelingen in *De modderen man* zijn hechter geconstrueerd dan de voorpublicaties. Het is te zien hoe de dooreenlopende motieven uit de voorpublicaties van de beginperiode uiteindelijk geschift en verzameld werden. Voor de eerste afdeling van de bundel had Van de Woestijne duidelijk een kern gereedliggen, die hij aanvulde met bijpassende gedichten die van uiteenlopende voorpublicaties afkomstig waren. De beide andere afdelingen kwamen meer eclectisch tot stand; de kern lag niet gereed maar bestond uit een idee, dat door selectie en schikking gestalte kreeg.

Een eigenschap die in de ontwerpen voor *Het gelaat des dichters* opviel, was de symmetrie van de macrostructuur. In *De modderen man* is die symmetrie niet in de macrostructuur geëxpliciteerd (door afdelingstitels, verdere verdeling in onderafdelingen en dergelijke), maar de drie afdelingen vertonen wel een onderliggende parallelle. Hun omvang is ongeveer gelijk, en terwijl ze geen van drie inleidende gedichten hebben – dus ook geen gedichten die door hun vooropplaatsing die functie krijgen – hebben ze wel alledrie een of twee gedichten die als afsluiting fungeren.

5 INTERMEZZO: VERANDERINGEN IN VAN DE WOESTIJNES POËZIE

De gedichten die in 1920 in *De modderen man* gebundeld werden, waren voor het grootste deel vijf tot acht jaar eerder geschreven. Van de Woestijnes poëzie na 1920 is duidelijk anders van toon en inhoud, en ook de stijlmiddelen (vooral beeldspraak) zijn anders. Maar er heeft zich in de periode waarin *Wiekslag om de kim* tot stand kwam, vóór Van de Woestijne aan de verzen voor *God aan zee* begon, een dieper-

gaande verandering in zijn poëzie voltrokken, die tevens in het proza merkbaar is. Over die wending bestaan uiteenlopende opvattingen, reden om hier in te gaan op gegevens in het *Wiekslag*-materiaal die daarmee verband houden. Ik geef een kort overzicht van de aanwijzingen die Van de Woestijne in dat verband zelf gegeven heeft en van de daarmee samenhangende problematiek van de periodisering van Van de Woestijnes dichterschap. Daarna tracht ik conclusies te verbinden aan de wijzigingen die Van de Woestijne in de periode 1911-1913 in de eerste plannen voor *Het licht der kimmén* aanbracht, om die te relateren aan de wijze waarop veranderingen in het vervolg – dus bij samenstelling van *De modderen man* en in *God aan zee* en *Het berg-meer* – hun beslag kregen. Door hier op die ontwikkeling vooruit te lopen zal het in de volgende hoofdstukken bovendien mogelijk zijn aan de nieuwe tendensen in zijn poëzie te refereren.

5.1 *Verminderde literaire produktie*

Te oordelen naar de voorpublicaties en de carnets, heeft Van de Woestijne in de periode 1916-1920 relatief weinig lyriek geschreven.⁷⁴ Wel schreef hij aanzienlijke hoeveelheden proza, zowel scheppend als journalistiek. In de eerste jaren na de oorlog was bovendien zijn betrekking bij het departement van Schone Kunsten een zware belasting.

Van april 1917 tot oktober 1918 verbleef Van de Woestijne met zijn gezin te Pamel. Deze periode van afzondering is belangrijk geweest voor de ontwikkeling waarin hij toegroeide naar een welbewuste geestelijke resignatie.⁷⁵ In een journalistieke bijdrage voor de *N.R.C.* van 20 augustus 1920 heeft hij over die periode met betrekking tot zijn dichterlijke activiteit geschreven:

Vermoeid van de toestanden waarin wij hier zoo goed als allen leefden [i.e. de oorlog], begreep ik er, ook voor de toekomst, dat wellicht niets mij zou onthouden worden. Het voerde mij op tot een soort dankbaarheid, waar voor mij vaststond dat ik aldus misschien werd opgevoed tot een begrijpen, waar alle andere genot bij vervalten moest. [...] Ik zat daar, met mijne oogen over de wereld, die de Etappe was: het gebied waar de werkelijke oorlog begon tot ver over den Yzer, en daar zijn in mij verzen gerezen gelijk er, naar het seizoen, een lichte leeuwerik of een log patrijken rees; maar ik schreef ze niet op, want door de lucht, de hooge en lage lucht, hoorde ik er aanhoudend bonzen, als een nieuwe maat van een nieuwen tijd, het kanon...⁷⁶

⁷⁴ Dit is niet zonder meer uit de Lijst van voorpublicaties af te leiden: daarin zijn alleen de bijdragen vermeld die van direct belang waren voor de ontstaansgeschiedenis van *Wiekslag om de kim*.

⁷⁵ Zie Minderaa, *Leven en werken* 11, passim; Rutten, 'Karel van de Woestijne te Pamel'; en Van den Bossche, *Het Pajottenland door schrijvers heen*, p. 29-44.

⁷⁶ 'De aanbidding van het Lam Gods.' *VW* dl. 6, p. 490-491.

Toen na de oorlog de contacten met vrienden langzaam weer werden hersteld, schreef hij echter op 30 december 1918 aan Firmin van Hecke, op dat moment nog te Engeland, een brief met de volgende belangrijke passage:

Ik verheug er mij in, dat gij onder den oorlog hebt doorgewerkt. Ik heb hetzelfde gedaan. Na de eerste oorlogs-maanden, waaronder de ijdelheid van alle literatuur mij zoo schreeuwend in de ooren klonk dat het mij het verdoemelijkste byzantinisme voorkwam nog aan literatuur te denken, is het de oorlog-zelf, met zijn nasleep van geestelijke ellende, die mij weêr naar de literatuur als naar eene haven van redding gevoerd heeft. Ik moet zeggen dat gedwongen journalisme mij heug tegen meug van groote hulp is geweest. Met Herman Teirlinck – een pracht van een vriend – heb ik een roman geschreven die verschenen is in den “Gids”;⁷⁷ ik heb een roman klaar die iets anders dan een lolleken is; ik heb twee bundels proza uitgegeven dat men dichtertlijk noemt; ik heb vele gedichten gereed, die ik voorloopig voor mij en mijne beste vrienden hou. Die verzen vooral bewijzen, geloof ik, dat ik meer in diepte dan in uiterlijke schittering gewonnen heb. ’t Is in den grond dat men de diamanten vindt; tant pis voor wie ons onder den grond niet volgen kan. Ik ben *heel duidelijk* geworden; zóó duidelijk dat men mij misschien wat minder nog begrijpen zal. Om het even, trouwens...

Wat Van de Woestijne hier beweert over het schrijven van gedichten in de oorlogsperiode staat haaks op het vorige citaat. Het komt mij voor dat Van de Woestijnes verzekering dat hij ‘vele gedichten gereed’ had, niet vrij is van overdrijving, althans als ik afga op wat is overgeleverd in handschrift en in tijdschriften. De verzen voor *De modderen man* waren alle voltooid en op [MMII] na voorgepubliceerd, en de poëzie die in *God aan zee* gebundeld zou worden, dateert met slechts enkele sporadische uitzonderingen van na 1920. De gedichten die in 1917 in *Elsevier’s geïllustreerd maandschrift* /16/ verschenen, waren inmiddels publiek. Alleen enkele verzen die in *Het zatte hart* werden opgenomen, waren mogelijk in december 1918 gereed. Natuurlijk kan de in de brief bedoelde poëzie verloren zijn gegaan, maar gezien Van de Woestijnes bijzondere ingenomenheid met dit werk ligt het meer voor de hand dat hij het later alsnog gepubliceerd zou hebben.⁷⁸

De laatste geciteerde zinnen uit de brief aan Firmin van Hecke wijzen op een wending in Van de Woestijnes poëzie waarvan hij zichzelf bewust was, en die ook direct in het oog springt bij een vergelijking van de poëzie in *De modderen man* met die in *God aan zee*. Van de Woestijne streefde naar meer inhoudelijke diepte, wilde zich dus directer uitspreken over de aard en het wezen van zijn geestelijke zoektocht naar het Absolute. De verdieping in zichzelf strookt met de nieuwe

⁷⁷ In 1917 en 1918 verscheen *De leemen torens* in *De gids*. De roman verscheen als zelfstandige uitgave eerst in 1928.

⁷⁸ Zie over de contradictie tussen Van de Woestijnes bewering en de achterhaalbare poëzie ook: Minderaa, *Leven en werken* II, p. 114-116.

geesteshouding na de Pamelse periode. Hij realiseerde zich dat de 'duidelijkheid' voor anderen duisterheid kon schijnen, maar nam dat op de koop toe.

5.2 *Meningen over het moment van verandering*

Over de fasen die Van de Woestijne in zijn literaire loopbaan heeft doorgemaakt, is met name door M. Rutten en P. Minderaa geschreven. Ze hebben elkaar op dit punt hartstochtelijk bestreden.⁷⁹ Rutten verdeelt het poëtisch continuum in eerste instantie in twee perioden: de sensualistische, waarin de poëzie tot en met *De modderen man* geschreven werd, en de spiritualistische die *God aan zee* en *Het berg-meer* voortbracht. Deze indeling laat zich volgens Rutten verenigen met die van Van de Woestijnes proza. Daarnaast stelt hij echter ook een iets verfijndere verdeling in drieën voor: de Gentse periode (*Het vader-huis* (1903) en *De boom-gaard der vogelen en der vruchten* (1905)); een Brusselse en Pamelse periode (*De gulden schaduw* (1910) en *De modderen man*); en een Oostendse en Zwijnaardse periode (*God aan zee* en *Het berg-meer*).⁸⁰ Minderaa ziet twee belangrijke keerpunten: de omslag in de vers-externe poetica zoals die in Van de Woestijnes kritieken vanaf 1911 te zien is, en al enige tijd daarvoor een evolutie 'van het aesthetische leven naar het mystisch-religieuze'.⁸¹ Daar komt bij dat met de oorlogsperiode in Minderaas opvatting een tijd aanving 'die den mensch van de Woestijne geheel zou omwoelen en daarmee van grooten invloed zou worden ook op zijn werk als kunstenaar.'⁸²

Zet men alle door Rutten en Minderaa genoemde keerpunten in Van de Woestijnes leven en werk uit op een denkbeeldige tijdlijn, dan kan het wel niet anders of alle redelijkerwijs in aanmerking komende momenten waarop een verandering zich voorgedaan kan hebben, komen er op voor. Wat opvalt, is dat – daargelaten de periodisering op basis van biografische omstandigheden – vier zaken in Van de Woestijnes werk in de overwegingen worden betrokken: de drie genres poëzie, proza, en kritieken, en daarbij nog zijn persoonlijke geestelijke ontwikkeling. Voor zover het mogelijk is om tot een enigszins sluitende periodisering van het schrijverschap van Van de Woestijne te komen, dient eerst een grondige studie te worden gemaakt van

⁷⁹ De belangrijkste desbetreffende passages: Rutten, *Lyriek*, p. 272 en *Proza*, p. 667-669; Minderaa *Leven en werken* 1, p. 506 en *VW* dl. 6, p. 756.

⁸⁰ Rutten laat kleinere bundels buiten beschouwing, maar geeft toe dat dat 'de voorgestelde zg. periodisering ongetwijfeld opnieuw op losse schroeven kan zetten.' (*Proza*, p. 669)

⁸¹ Minderaa, *Leven en werken* 1, p. 346.

⁸² Minderaa, *Leven en werken* 1, p. 453. Ook in het tweede deel van dit werk wordt dezelfde opvatting vele malen verwoord.

de samenhang tussen de drie genres onderling én tussen de genres enerzijds en de geestelijke ontwikkeling anderzijds. In de beschouwingen van genoemde en andere onderzoekers en ook in de voorgaande en volgende hoofdstukken wordt steeds gewezen op de bestaande verbanden tussen proza en poëzie, tussen passages in kritieken en versinterne poetica et cetera. Maar het precieze verloop en de aard van al die interferenties zijn nog niet beschreven. Een van de oorzaken waarom dat nog niet gebeurde, schuilt waarschijnlijk in de ongelijktijdigheid van de ontwikkelingen op die verschillende terreinen.

De ontstaansgeschiedenis van *Wiekslag om de kim*, en in het bijzonder die van *Het gelaat des dichters / De modderen man*, biedt enkele gegevens die inzicht kunnen geven in de ontwikkeling van de inhoudelijke vernieuwing in de poëzie en die van de verstechniek.

5.3 *Aanwijzingen voor een wending in de periode 1911-1913*

Toen Van de Woestijne de eerste versie van de bouw van *Het licht der kimmen* op papier zette, koos hij voor het eerste deel de titel *Het leven van de dichter*, later veranderd in *Het wezen van den dichter*, en uiteindelijk in *Het gelaat des dichters*. Deze titels geven aan dat het in dit deel zou gaan om een lyrische weergave van de levenservaringen van de dichter, zoals ook wordt bevestigd in de gedichten die uit die periode zijn overgeleverd. De structuur van het deel lag al vroeg vrijwel vast: er is direct sprake van een tweedeling, waarin de motto's 'En droef, en fel' en het Vergiliaanse 'Lentus in umbra' aan het hoofd staan van de afdelingen. De tweedeling is gebaseerd op de oppositie van respectievelijk strijd en resignatie, wat door de Vergilius-verwijzing wordt ondersteund.⁸³ De aanvankelijk geplande slotafdeling 'De kimmen' zou de lijn van het zich terugtrekken van het dagelijks bedrijf kunnen voortzetten, maar dat is een gissing. Bij een waarschijnlijk direct uitgevoerde correctie van het schema verviel de titel van deze derde afdeling (niet het afdelingsnummer).

'De kimmen' verwijst uiteraard direct naar de hoofdtitel van de compositie, *Het licht der kimmen*. Ook die suggereert dat er een opgaande lijn, een gerichtheid op een hoger doel in de compositie werd beoogd. Het lijkt mij gerechtvaardigd die titel te laten commentariëren door Van de Woestijne zelf. In een opstel over de schilder Albert Baertsoen, geschreven omtrent het midden van 1912, verdeelt Van de Woestijne de Vlaamse volksaard, 'de nationale gezondheid', in drie typen. Zonder die hier alle te behandelen, citeer ik wat hij schrijft over het derde type, waarmee hij zich duidelijk identificeert:

⁸³ Centraal motief in het gesprek tussen de herders Meliboeus en Tityrus in Vergilius' eerste *Ecloga* is de tegenstelling tussen de woelige politiek in Rome en de rust van het platteland.

En dan heb ik nog andere vrienden. o, Dezen hebben misschien het licht der kimmen gezien. Zij hebben alles verlaten, hunne ouders en hunne vrienden, de gemakkelikheden des levens en de wellusten der tijdelijkheid om, langs soms wel eens keiïge paden, den weg te zoeken die hun naar het absolute leiden moest [...] bezeten, onuitwortelbaar bezeten van den drang der omschepping, der noodzakelijke waarde-omzetting, der sublimiserende gedaante-wisseling, die is de eerste wet van æsthetische voortbrengst wijl hare eerste voorwaarde; gedragen op het geloof, het vaste geloof dat, bij alle relativiteit, bij de onvermijdbaarheid van het betrekkelijke, een graad van zuiverheid moet kunnen worden bereikt, die haast-mathematisch kan vast-gesteld, en dus, om die reden reeds alleen, met alle krachten dient bestreefd – en ik gebruik hier het woord zuiverheid als een synoniem van onafhankelijkheid, in toepassing op schoonheid, kunst en gedachte –; en nu zeker wel overtuigd, dat zij het nooit zoover brengen, al vreezen zij zelfs niet de blindheid waar al te scherpe klaarte meê straft, maar met in zich het gebod, tot op het einde toe te streven, al kwamen zij te staan aan den uitersten rand des afgronds met de gewéten mogelijkheid van den terugtocht: zóo zijn ze gegaan, over de bergen heen; en waren deze te steil om te beklimmen, dan hebben zij hunne wanden doorboord tot zij gekomen waren aan het licht der andere zijde. En dezen, die natuurlijk niet zoo heel talrijk zijn, waren de Sterken, die de nationale gezondheid konden ontberen, wijl haar te boven gekomen.⁸⁴

Deze passage laat zien dat ‘het licht der kimmen’ uitdrukking geeft aan het streven naar het bereiken van het goddelijke, het Absolute, en heeft in die zin dus mystieke connotaties. Verwezenlijking van het streven vereist een hoge persoonlijke inzet, zonder compromis.

Het bedenken van de opzet van *Het licht der kimmen* viel in de tijd samen met het schrijven van de *Gelaat*-poëzie. Het eerste deel was op dat moment dus het enige waaraan Van de Woestijne ook daadwerkelijk gestalte trachtte te geven. De voornemens voor alle volgende delen van *Het licht der kimmen* waren in die tijd steeds vrijblijvend, in die zin dat ze nog niet in de praktijk werden getoetst op hun bruikbaarheid of op de mate waarin ze geschikt waren om het door Van de Woestijne beoogde geestelijke ontwikkelingsproces weer te geven. De gekozen titels voor de vervolgdelen worden gedomineerd door begrippen die ontleend zijn aan de liturgie of verwijzen naar evangelische ideeën als de caritas-gedachte en ascese. Belijdenis, nederigheid, ascese en naastenliefde hielden Van de Woestijne rond 1911 sterk bezig, getuige ook de thema’s van de heiligenlevens en -legenden in zijn proza. Ook in zijn kunstkritiek heeft altijd een bijzondere waardering doorgeklonken voor kunstenaars die een teruggetrokken, bescheiden en devoot bestaan leidden, zoals George Minne en Constantin Meunier.⁸⁵

In *De gulden schaduw* (1910), de laatste poëziebundel voordat het plan voor *Het licht der kimmen* opgezet werd, waren religieuze motieven en

⁸⁴ *VW* dl. 4, p. 942-943.

⁸⁵ Opstellen over deze kunstenaars werden opgenomen in *Kunst en geest in Vlaanderen* (1911); over Minne schreef Van de Woestijne al in 1897 en nog in 1927.

een vorm van in de natuur geprojecteerde mystiek al in zekere mate aanwezig, maar zeker niet zo opvallend expliciet en dominerend in de macrostructuur.⁸⁶ De poëzie die Van de Woestijne in de jaren 1911-1915 schreef – en die in *Het gelaat des dichters* zou komen – wordt evenmin gekenmerkt door een dergelijke teneur. De dominantie van de religieuze preoccupatie betekent een verschuiving. Wanneer in 1913 in het plan termen als ‘Kenniss van God’ en ‘De geestelijke woonst’ worden ingevoerd, worden mystieke connotaties geactiveerd. Hoewel het hachelijk blijft al te dwingende conclusies te verbinden aan een zo schematische opzet als die van *Het licht der kimmén*, lijkt Van de Woestijne na de gerichtheid op het hier-en-nu van het dichterleven in *Het gelaat des dichters* in het vervolg zijn perspectief te willen verleggen in een spirituele, metafysische richting.

De wending in het dichterschap van Van de Woestijne die in de jaren 1911-1913 bezig is zich te voltrekken, is zo ingrijpend geweest dat zij een van de hoofdverklaringen is voor het niet-verschijnen van *Het gelaat des dichters* in de oorspronkelijke vorm. Terwijl hij successievelijk gedichten aan het voorpubliceren was, voltrok zich de innerlijke omwenteling: Van de Woestijne keerde zich af van de wereld en natuur om zich heen, om in zichzelf zijn religieus-existentieel zoeken voort te zetten en te trachten door te dringen tot het mysterie van God. Dit had onvermijdelijk consequenties voor zijn poëzie en dus ook voor de geldigheid van het gemaakte plan, dat daarom gewijzigd werd in overeenstemming met de nieuwe denkbeelden. De inmiddels voorgenomen publikatie van het eerste deel van *Het licht der kimmén* werd doorkruist door geestelijke vernieuwingen die daarmee niet meer te verenigen waren; dit wordt bevestigd door de vergelijking van de teneur van het eerste plan en de vroege voorpublicaties met de uitvoering van *De modderen man*, waar bleek dat Van de Woestijne het poëtisch materiaal door zorgvuldige herschikking een nieuw aanzien gaf.⁸⁷ In de oorlogsjaren liet hij in brieven aan Van Dishoeck blijken dat hij nog geruime tijd met een afgeleide van *Het gelaat des dichters* bezig was; de bezinning en daaruit voortvloeiende opeenvolgende herzieningen van het werk hebben dus enkele jaren geduurd. Veel wijst erop dat het uitblijven van *Het gelaat des dichters* minder door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd veroorzaakt – zoals algemeen wordt aangenomen – dan door Van de Woestijnes zeer fundamentele heroriëntering op zijn existentiële en metafysische doelen en daarmee op de inhoud van zijn poëzie. De oorlog is hooguit in tweede instantie verantwoordelijk te houden.

⁸⁶ De afdeling ‘Zeven gebeden’ in *Het vader-buis* bewijst overigens dat dergelijke termen aan Van de Woestijnes poëzie – ook in de macrostructuur – niet geheel vreemd waren.

⁸⁷ Zie § 4.1.2 - 4.1.5.

De bundels *God aan zee* en *Het berg-meer* bevestigen de spirituele tendens, ook al komt er weinig van de oude afdelingstitels terug in de definitieve uitvoering; de vormtaal die sterk op ontleningen gebaseerd was, werd vervangen door een nieuwe symboliek. Van de Woestijne zette een mystieke opgang in, waarbij – schematisch voorgesteld – *God aan zee* de bundel werd waarin de dichter tracht zijn twijfel aan Gods aanwezigheid te overwinnen en zich voor te bereiden op het mystieke proces; in *Het berg-meer* weet de dichter zich in Gods nabijheid en voelt hij diens aanwezigheid sterker dan ooit.

Versvorm en symboliek in *Het gelaat des dichters* respectievelijk *De modderen man* zijn ten opzichte van de poëzie tot circa 1910 niet ingrijpend vernieuwd. Als *De modderen man* in 1920 verschijnt, heeft Van de Woestijne al lange tijd betrekkelijk weinig poëzie geschreven. De poëzie die vervolgens in *Substrata*, *God aan zee* en *Het berg-meer* volgt, is met een geheel nieuwe verstechniek geschreven, terwijl ook de inhoudelijke verschuiving ten opzichte van *De modderen man* opvallend is. Hieruit is af te leiden dat Van de Woestijne van circa 1916 tot 1921 op zoek is geweest naar een techniek die strookte met zijn innerlijke vernieuwing. De oude motieven die het geteisterde dichterleven bepaalden, de atmosfeer van vermoeidheid en weezin, waren niet meer toereikend, gegroeid en ontwikkeld als ze waren uit een andere, inmiddels verlaten voedingsbodem van de poëzie. Om de nieuwe poëtische inzet adequaat te kunnen verwoorden, ontwikkelde Van de Woestijne een nieuwe taal en techniek. De beeldspraak werd persoonlijker en cryptischer, de vers- en strofevorm minder regelmatig. Analoog aan het zeer eigen, persoonlijke karakter van de metafysische zoektocht ontwikkelde Van de Woestijne een erg persoonlijk idioom, waardoor zijn gedichten een hermetischer karakter kregen.

Het aanwijzen van ‘periodegrenzen’ in Van de Woestijnes dichterschap wordt bemoeilijkt doordat vernieuwingen in nauw samenhangende onderdelen van zijn werk zich niet gelijktijdig voordeden.⁸⁸ De opeenvolging van gepubliceerde werken vergroot de problemen. In het proza kreeg de nieuwe richting vrij snel haar beslag, namelijk in de verhalen die in 1918 in *De bestendige aanwezigheid* werden gebundeld maar die deels al in 1912 geschreven waren, terwijl *De modderen man*, die bovendien voor een deel wortelde in een vorige fase, pas in 1920 verscheen; de

⁸⁸ De door Minderaa zo sterk benadrukte geestelijke vernieuwing die door de Eerste Wereldoorlog werd veroorzaakt, raakt daarentegen weer minder aan de poëzie dan men wellicht zou verwachten. Van de Woestijnes ontreddeering heeft bij hem een morele schok veroorzaakt die in zijn praktisch, dagelijks leven een gewijzigde houding tot gevolg had. In zijn kunstenaarschap werd Van de Woestijne er niet merkbaar door beïnvloed. Dit verklaart waarom Rutten, sprekend over het *werk*, Minderaa niet wenst te volgen in diens omwentelingsopvatting.

verschillende genres houden dus evenmin gelijke tred.⁸⁹ *Het zatte hart*, dat ik beschouw als bundeling van de weinige overgangspoëzie en dat in opzet niet goed te vergelijken is met de *Wiekslag*-bundels, verscheen kort voor *God aan zee*, toen de veranderingen zich al voor het grootste deel voltrokken hadden.

6

DE TOTSTANDKOMING VAN GOD AAN ZEE

De grootste complicaties bij het onderzoek naar de totstandkoming van *De modderen man* werden veroorzaakt door de ingewikkelde voor-geschiedenis van de nimmer gerealiseerde voorganger *Het gelaat des dichters*, en uit het feit dat de documenten maar gedeeltelijk zijn overgeleverd. De voorgeschiedenis van *God aan zee*, het middendeel van *Wiekslag om de kim*, kent dergelijke problemen niet en *Het berg-meer* kwam via nog minder omwegen tot stand. Van de Woestijne ging in de experimentele fase die voorafging aan de definitieve bundeling steeds doelgerichter, misschien zelfs trefzekerder te werk. Het vervolg van de ontstaansgeschiedenis van het drieluik vergt dan ook aanmerkelijk minder ruimte dan het gedeelte dat eindigde bij *De modderen man*.

Heeft de voorbereiding van *God aan zee* dus minder voeten in aarde gehad, er komen wel nieuwe aspecten van Van de Woestijnes compositietechniek in naar voren. Bij het overzien van de hoofdmomenten in de zes jaren die lagen tussen de publikatie van *De modderen man* en *God aan zee*, is vooral zijn onzekerheid over de macrostructuur en over de naamgeving van de afdelingen opvallend. In carnets noteerde Van de Woestijne verscheidene schema's voor de bundelindeling, en de voorpublicaties tonen eveneens zijn twijfel over de te kiezen opzet.

Tussen de publikatie van *De modderen man* en *God aan zee* verschenen, afgezien van de epische poëzie in *Zon in den rug* (1924), nog twee andere bundels: *Substrata* in 1924 en *Het zatte hart* in 1926. De selectie van de gedichten voor de laatste interfereert een enkele maal met de totstandkoming van *God aan zee*. De poëzie in *Substrata* daarentegen heeft een geheel eigen karakter, en is onafhankelijk van de poëzie die in *God aan zee* gebundeld werd, tot stand gekomen.

6.1 *Het gedicht 'God aan zee'*

De titel 'God aan zee' komt al op 21 april 1921 in een carnet voor (H-58, p. 19r). Onder de titel en de datum noteerde Van de Woestijne een onvoltooid gebleven gedicht, waarvan hier een synoptische weergave volgt:

⁸⁹ Vergelijk Rutten: 'het is merkwaardig, hoe bij onze schrijver sommige geestelijke spanningen in zijn poëzie, eigenlijk laat op die van zijn proza volgen, dit dus op zijn poëzie *voornit* is' (*Proza*, p. 299).

titel		<i>God aan zee</i>
1	a	Zooals gij drijft op 't heimelijke stroomen
	b	[] streeft []
	e	[] G[ij] []
2		van mijne ziele door mijn gistend bloed;
3	a	Zooals gij ketst in gensters door de droomen
	b	[] [genst]ren []
	e	[] G[ij] []
4	a	waarin de drift uw flitsend oog ontmoet
	b	[] mijn vlees []
	b	[] drift []
	c	[] vleesch []
	e	[] U[w] []
5	a	Zooals gij zengt de lippen mijner schande
	e	[] G[ij] []
6	a	zooals gij komt
	a	[] mijn verdooving komt doorbranden
	e	[] G[ij] []
7	a	met tinteling door oogen en door handen
	b	[] aan ingewand en []
8	a	zoo zit ge op zee, op deinen en op branden
	b	[] [dein]zen []
	e	[] G[e] []
9	a	zoo lacht ge in lucht en de oude zon doorgloeit
	b	[] [doorgloe]dt
	c	en licht door lucht die van U lachen moet
	d	[] luid gij gichlen doet
	e	[] G[ij] []
		<i>[regel wit]</i>
10		Zooals 'k U aan mijn wanhoop heb gemeten,
11	a	zooals gij vadem mijns verlangens zijt:
	b	[] G[ij] []
12		o God, zoo zie 'k U op de zee gezeten
13	a	en <i>[puntjes]</i> uw klaart door de adem van den tijd
	b	[] brandt [] aêm []
14		haren [] ∅ [] uiteengereten
15		[] ∅ [] als wervlen van cometen
		<i>[regel wit]</i>
16		Zij ligge tafelglad vol zijden schijnen

17 a en rijze
 a ze ontrijze hoog en hol, en peerlenmoere;
 b [] [peerlenmoer]t[;]

18 De hemel [*streep*] een gordijne

19 die van uw stemme [\emptyset] roert

Rechtsonder op dezelfde pagina staan nog vijf rijmwoorden onder elkaar: vangst, angst, bangst, wrangst en langst. Op de linkerpagina (18v) een regel die wellicht tijdens het schrijven van de schets is genoteerd: ‘Gij wenkt. Uit uwen blik ontwaken mijne blikken’. De datum ‘21 April’ werd iets lager dan de titel in de rechtermarge geschreven.

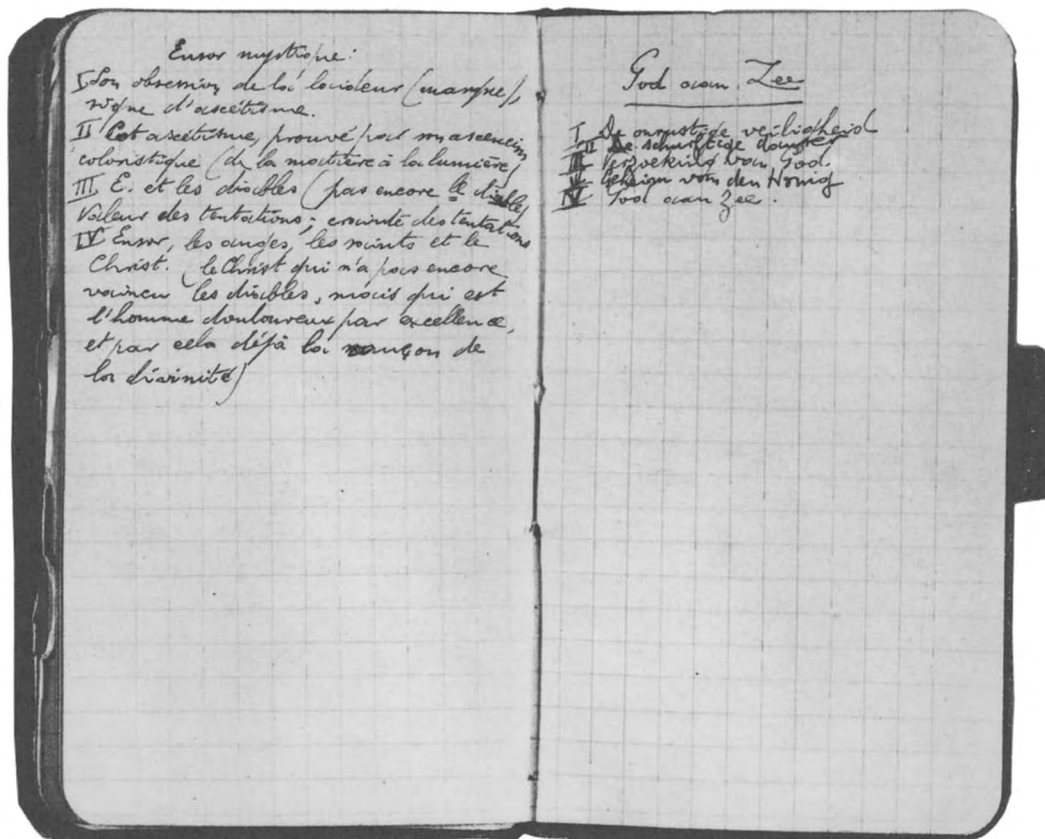
In de periode die op het gedicht volgde, groeide de uitdrukking ‘God aan zee’ uit tot een betekeniscomplex dat de grondslag vormde voor het middendeel van de trilogie; de bundeltitel en een afdelingstitel werden erdoor bepaald. Het is niet te zeggen of die status in april 1921 al door Van de Woestijne was bedoeld. Het meest waarschijnlijk lijkt mij dat in het gedicht een motief aan de orde is waarvan Van de Woestijne zich allengs de draagwijdte en de dieperliggende implicaties ging realiseren.

Om die reden is het riskant in het gedicht ‘God aan zee’ de kernidee van de latere bundel te willen lezen, nog daargelaten dat het gedicht niet eens voltooid is. Dat laat onverlet dat het zoeken naar contact met God en de kosmische ervaring van Gods aanwezigheid aan zee, zoals uitgedrukt in het gedicht, onmiskenbaar voorlopers zijn van hoofdmotieven in de bundel.

6.2 *Groepstitels voor God aan zee in schema's en voorpublicaties*

Van de Woestijne was een nieuwe fase in zijn dichterschap ingegaan. In formeel opzicht ging hij zich meer vrijheden veroorloven: de strofeynform en regellenyngte werden onregelmatiger.⁹⁰ Zijn taal- en beelddgebruik werd symbolischer en daardoor abstracter; en de kernthematiek heeft zich verplaatst: in *God aan zee* verstaat de dichter zich met de (nog onbereikbare) goddelijke instantie. De voorstellingswereld in *Het gelaat des dichters / De modderen man* werd bepaald door het menselijke en psychische conflict in het leven van de dichter. De Moréas-cyclus bevatte echter al noties die in een spirituele richting wezen. In *God aan zee* wordt definitief de weg ingeslagen van verinnerlijking en het streven naar het kennen van God, zelfs naar het achterhalen van een mathematische ‘wetmatigheid’ van het

⁹⁰ Dat Van de Woestijnes opvattingen en gebruik van vers- en strofeynform drastisch aan het veranderen waren, blijkt ook uit de bundel *Substrata* uit 1924, die enkele reeksen van korte ‘poëziekeren’ bevat; ze ontstonden al in 1921. Van de Woestijne schreef bovendien in 1927 een kort opstel ter ere van Paul Valéry, ‘Approximations’, dat inzicht geeft in zijn eigen toenadering tot de ‘poësie pure’. Zie hierover Musschoot, ‘Poësie pure: een confrontatie Karel van de Woestijne – Paul van Ostaïen.’

Oudste overgeleverde plan voor de opzet van *God aan zee* in het carnet van 1922-1926 (H-60, p. 77r)

goddelijke. ('Het Getal van God' zoals Van de Woestijne het noemde in zijn carnet van 1923.)⁹¹

Van alle vroege voornemens omtrent de uiterlijke structuur van de tweede bundel in *Het licht der kimmén* (in 1911-1913)⁹² is in *God aan zee* niets gerealiseerd. Aan de groepstitels bij voorpublicaties en aan enkele schema's in de carnets is te zien hoe Van de Woestijne zocht naar de geschikte bouw. Eind 1922 noteerde hij (*H-60*, p. 77r):

- God aan zee*
- I De onrustige veiligheid
 - II Verzoeking van God
 - III God aan zee.

Later – hoeveel is niet duidelijk – voegde hij tussen I en II een nieuwe afdeling in, 'De schurftige danser', en tussen II en III 'Geheim van den Honig', zodat de nieuwe indeling werd:

- God aan zee*
- I De onrustige veiligheid
 - II De schurftige danser
 - III Verzoeking van God
 - IV Geheim van den Honig
 - V God aan zee.

In januari 1923 werden afzonderlijk als I en II 'De Schurftige Danser' en 'Geboorte van den Honig' in een nieuw carnet genoteerd (*H-63*, p. 6r). Van de Woestijne heeft dus een herschikking overwogen maar niet volledig uitgevoerd. Anderzijds is het merkwaardig dat deze twee afdelingstitels juist overeenstemmen met die welke hij invoegde in het plan voor de bundel. Dit kan erop wijzen dat het plan is aangevuld nadat de twee titels afzonderlijk waren genoteerd.⁹³

Een laatste schema, vermoedelijk laat in 1923 tot stand gekomen (*H-63*, p. 68r), bevat nog enkele varianten. De eerste versie was als volgt (de parenthesen zijn van Van de Woestijne):

- God aan Zee.
- 1. De angstige veiligheid.
 - 2. De mogelijkheden (?)
 - 3. Verzoeking van God.
 - 4. Geheim van den Honig (honig te zuigen uit de giftigste bloemen)
 - 5. God aan zee

⁹¹ *H-63*, p. 67v.

⁹² Zie hoofdstuk 2.

⁹³ Hoewel Van de Woestijne regelmatig zijn poëzieschetsen en notities in zijn carnets dateerde, kan voor een groot aantal andere de ontstaansdatum slechts geschat worden op grond van gedateerde fragmenten in hun omgeving. Maar het kwam ook voor dat Van de Woestijne geruime tijd later nog gebruik maakte van eerder opengelaten ruimte. Dit maakt een aantal dateringen onzeker.

de Kasseriers Kiering
deet oof van de negen

= het verband van eend van deen over de goet dichte
was het jaar
= de Red diez oekend waakt of het op alle kanten
mit noetjes inderdelige

Godde om in Led
1. de dinge die welkheid.
2. de dinge die welkheid
3. de dinge die welkheid
4. de dinge die welkheid
5. de dinge die welkheid

Redde	5.30
Redde	6.30
Redde	7.30
Redde	8.30
Redde	9.30
Redde	10.30

Constatie

mit vermelding of substantia.

Schreef uit de tijd van over een
in tevens, dat een een om in een
in tevens, dat een een om in een
in tevens, dat een een om in een
in tevens, dat een een om in een

Het Gebed van Paul

Plan voor de opzet van God aan zee in het carnet van 1923 (H-63, p. 68r).

Van de Woestijne bracht hierin direct enkele wijzigingen aan. Boven ‘angstige’ in de eerste afdeling schreef hij als alternatief ‘gloeiende’, en de tweede, getuige het vraagteken al direct onzekere titel ‘De mogelijkheden’ werd vervangen door ‘De schurftige danser’.

Via slechts enkele tussenstappen wist Van de Woestijne de eindversie van zijn bundelcompositie te bereiken. Die luidt immers:

	<i>God aan zee</i>
	‘Doop van den bedelaar’
I	De heete asch
II	De schurftige danser 1
	2
	3
III	Verzoeking van God
IV	Geboorte van den honig
V	God aan zee
	‘Uitvaart van den bedelaar’

Van de Woestijne heeft in deze ontwerpen over de titel van de bundel niet getwijfeld. (Zo schreef hij op 5 april 1924 aan Firmin van Hecke zelfs met zijn bekende voortvarendheid: ‘Ik heb [...] een boek verzen bijeen, een broer van den “Modderen Man”, die “God aan zee” heet.’⁹⁴) Twee andere constanten zijn de overal voorkomende slotafdeling ‘God aan zee’ en de steeds in het midden geplaatste afdeling ‘Verzoeking van God’. Hieruit kan echter niet besloten worden dat Van de Woestijne vanaf eind 1923 de macrostructuur voor zijn nieuwe bundel had vastgelegd. In de voorpublicaties van *God aan zee* gebruikte Van de Woestijne al enkele titels die overeenstemmen met de schema’s of daar lichte varianten van zijn: ‘Verzoeking van God’, ‘Geheim van den honig’ en ‘De zieke danser’ (respectievelijk /19/, /26/ en /27/). Maar hoe doelgericht hij ook te werk lijkt te zijn gegaan, er is een tweede stramien dat hij lange tijd als alternatief heeft gekoesterd. Een blik op de voorpublicaties leert dat een aanzienlijk deel der gedichten verscheen onder de groepstitels ‘Tenebrae’, ‘In voto’, ‘Ultima’, ‘Optima’ en ‘Supplementa’ (respectievelijk /20/, /21/, /23/ en /26/, /25/ en /26/). In de carnets is van plannen voor een op zulke titels gebaseerde bouw van de bundel – die wellicht ook een andere titel gehad zou hebben – niets terug te vinden, althans niet in de vorm van schema’s die vergelijkbaar zijn met die voor *God aan zee*. De enige sporen in de carnets zijn vermeldingen van dergelijke titels boven voltooide versies van de gedichten, om aan te geven bij welke

⁹⁴ AMVC: w 803/B (fotokopie).

groep het betreffende gedicht moest worden voorgepubliceerd.⁹⁵ De chronologie biedt hier evenmin steun: er is niet een moment waarop Van de Woestijne het ene stramien verliet voor het andere. Ze zijn afwisselend in de voorpublicaties gebruikt, eenmaal zelfs naast elkaar: in het tijdschrift *Orpheus* van februari 1924 /26/ wordt een reeks ‘Uit: “Supplementa”’ direct gevolgd door twee gedichten ‘Uit: “Geheim van den honig”’.⁹⁶ Na deze publicatie komen de Latijnse titels weliswaar niet meer voor, maar dan is ook het grootste gedeelte van de gedichten die in *God aan zee* werden opgenomen al gepubliceerd, en komt van de andere opzet alleen ‘De zieke danser’ nog in de tijdschriften (/28/); verzen die op dat moment nog niet zijn verschenen, volgen later onder titels die ‘incidenteel’ zijn en los staan van de titels waar het nu om gaat. En tot slot, de Latijnse titels overheersen in de voorpublicaties van mei 1922 tot augustus 1923, maar het is midden in die periode dat de meeste van de hierboven weergegeven schema’s in de carnets werden genoteerd.

Bij ontstentenis van een overgeleverd plan is geen zinnig woord te zeggen over een eventueel beoogde ordening van de Latijnse afdelingen. Strikt genomen is het zelfs voorbarig van ordening en afdelingen te spreken waar een bindend element (bijvoorbeeld een overkoepelende titel) onbekend is.⁹⁷ De abstracte begrippen en het door de keuze van het Latijn versterkte sacrale karakter wijzen op een mystieke tocht naar hogere regionen van de geest.⁹⁸ Het is verleidelijk ‘In voto’, dat ik ver-

⁹⁵ In het Variantenapparaat zijn notities die betrekking hebben op de plaatsing van afzonderlijke gedichten in een groep uiteraard vermeld. Ook bij een gedicht uit het Appendix komt een dergelijke toevoeging voor. Boven een versie van ‘Gij die ik deelzaam in mijne eeuwigheid’ [A26] in het carnet van 1921-1922 (H-60, p. 37r), gedateerd ‘16 Juli’ (1922), schreef Van de Woestijne: ‘Eerste gedicht voor de *Optima*’. Bij publicatie in *Elsevier’s geïllustreerd maandschrift* in augustus 1923 /25/ ging het gedicht inderdaad voorop.

⁹⁶ ‘Supplementa’ in *Orpheus* is de enige Latijnse titel die buiten *Elsevier’s geïllustreerd maandschrift* gepubliceerd werd.

⁹⁷ De Latijnse titels kunnen ontleend zijn aan een bestaande vormtaal, zoals dat het geval was bij de afdelingen van *De heilige mis* en *De acht zaligheden*, maar ik heb een dergelijk voorbeeld niet gevonden.

⁹⁸ Mystieke begrippen zijn vaak, uit de aard der zaak, meer suggestief en intuïtief dan helder en concreet. Bij Van de Woestijne valt die eigenschap van de mystieke terminologie samen met een aspect van de symbolistische poetica, op grond waarvan het ‘object’ in poëzie (dat hier bovendien van metafysische aard is) niet genoemd wordt maar gesuggereerd. (Naar het bekende woord van Stéphane Mallarmé: ‘Nommer un objet, c’est supprimer les trois quarts de la jouissance du poème qui est faite de deviner peu à peu: le suggérer, voilà le rêve.’ *Œuvres complètes*, p. 869.) Beide versluisende eigenschappen van Van de Woestijnes poëzie kunnen de toegankelijkheid voor de lezer verminderen, maar daar wilde de dichter zich, in de beste symbolistische traditie, niet om bekommeren: zie het slot van de eerder geciteerde brief aan Van Hecke in § 5.1.

taal als ‘bede’ of ‘opdracht’ voorop te plaatsen, gevolgd door de afdeling ‘Tenebrae’ (duisternis, verborgenheid), en van daaruit de hogere regionen van de geest te zoeken in ‘Optima’ (voortreffelijkheden, het beste) en ‘Ultima’ (uitersten). Maar aangezien in de mystiek de uitersten niet zelden met elkaar samenvallen (duisternis en licht, leeg-zijn en vol-zijn), zijn – zeker bij Van de Woestijne – evengoed andere oplossingen denkbaar.⁹⁹ De plaatsing van de ‘Supplementa’ in deze reeks lijkt in elk geval onzeker. Daarnaast kan Van de Woestijne met verschillende bundels bezig zijn geweest, en zelfs is niet uit te sluiten dat hij de Latijnse titels met de andere wilde combineren, al acht ik die kans gering. Gezien Van de Woestijnes werkwijze – het gebruiken van voorpublicaties als proefnemingen – moet er rekening mee gehouden worden dat ook hijzelf nog niet verder gekomen was dan een onvoldragen voornemen.

6.3 *De poëtische ordening in de voorstadia van God aan zee*

Behalve de al genoemde groepstitels zijn er slechts weinig andere geweest waaronder poëzie verscheen die in *God aan zee* werd opgenomen. In *De Vlaamsche gids* van april 1923 verschenen twee ‘Liederen der bestendiging’ /22/; een groep van zes gedichten met het neutrale opschrift ‘Verzen’ werd een jaar later geplaatst in de maartaflevering van *Dietsche warande & Belfort* /27/; verder bevatte *De gids* van december 1925 /29/ vier verzen ‘Uit het Gedicht’, voorafgegaan door twee delen ‘Tot inleiding van het Gedicht’, die later te zamen ‘Het menschelijk brood’ werden; en twee ‘Gedichten’ verschenen nog in *Dietsche warande & Belfort* van januari 1926 /30/.

In grote lijnen heeft Van de Woestijne zich dus laten leiden door twee titelreeksen. Dat geeft blijk van aarzeling, maar een nog grotere onzekerheid is af te lezen aan de verdeling van de gedichten over de afdelingen in *God aan zee* wanneer die vergeleken wordt met hun eerdere samenvoeging in voorpublicaties. Met andere woorden: van de ordening van de gedichten in de tijdschriften is betrekkelijk weinig bewaard gebleven bij bundeling, nog geheel afgezien van de titels. Slechts enkele malen werden uit de afdelingen in *God aan zee* meer dan twee gedichten in één groep voorgepubliceerd. Het schema in § 6.4 biedt een overzicht van de verspreiding van de gedichten in *God aan zee* over de voorpublicaties. Alle clusters en verschuivingen hier bespreken is niet mogelijk. Ik beperk me tot enkele momenten uit de ontstaansgeschiedenis van de bundel die ik als exemplarisch voor de werkwijze van Van de Woestijne in deze periode beschouw. In een

⁹⁹ Vergelijk de indeling van *Het gelaat des dichters* in § 3.1.2, waar de ‘Levens-zangen’ ná de ‘Stervens-zangen’ geplaatst waren.

afzonderlijke paragraaf (§ 6.5) zal ik die werkwijze resumeren en afzetten tegen de bevindingen uit het vorige hoofdstuk; er worden nieuwe tendenties zichtbaar maar daarnaast blijven enkele oude, die tijdens de voorgeschiedenis van *Het gelaat des dichters / De modderen man* aan het licht kwamen, van kracht. Hieronder komen aan de orde:

1. De wijze waarop de openingsafdeling van *God aan zee*, 'De heete asch', uit zes verschillende voorpublicaties werd samengesteld.
2. De verhouding tussen de afdeling 'De schurftige danser' en de groep 'De zieke danser' die in het najaar van 1924 verscheen in het *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek* /28/.
3. De totstandkoming van de afdeling 'Verzoeking van God'.
4. Het gedicht 'Gij zijt een bloem, – en 'k ben alléén met u' [GZ38] dat werd voorgepubliceerd in een context die sterk afweek van de slotafdeling van *God aan zee* waarin het werd gebundeld.
5. De relatie tussen het prelude respectievelijk het postlude en de overige lyriek in *God aan zee*.
6. De plannen voor een bloemlezing uit de gedichten voor *God aan zee* met als titel *Blikken*.

6.3.1 *De afdeling 'De heete asch'*

De gedichten die Van de Woestijne bijeenvoegde in de openingsafdeling van *God aan zee* werden op zeer uiteenlopende data geschreven: van 1917 tot december 1925. Het aantal voorpublicaties waaruit geput werd, was dientengevolge betrekkelijk groot: de tien gedichten werden uit zes groepen samengelezen. Er is geen sprake van een kern die in een later stadium werd aangevuld en eventueel gewijzigd: 'De heete asch' is een afdeling die gestalte kreeg door de bestanddelen aan een heterogene voorraad te onttrekken.

Drie gedichten zijn afkomstig uit de vijfdelige groep 'Tenebrae' die verscheen in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* van mei 1922 /20/. Alle vijf gedichten werden op 4 februari 1922 voltooid, hoewel enkele al eerder bewerkt waren. Boven de gedichten schreef Van de Woestijne al in het carnet 'Tenebrae', dus hij had al vóór het schrijven c.q. voltooiën zijn gedachten over de groep bepaald. De duisternis waar de titel op doelt, moet overdrachtelijk worden opgevat: de dichter bevindt zich geestelijk, zoekend naar God, in een onzekere fase, ver verwijderd van het goddelijke licht. De groepstitel is niet zozeer bedoeld als verwijzing naar een centraal thema, maar als typering van de geestesgesteldheid waarmee de gedichten geschreven werden. Ze delen dan ook het besef van de dichter dat hij in een negatieve fase is.

De volgorde van de gedichten is in het carnet en in het tijdschrift

gelijk.¹⁰⁰ Toch zijn alle bindende factoren niet genoeg geweest om een gedeeltelijke ontmanteling van 'Tenebrae' tegen te houden. Het laatste gedicht, 'Gij die geen Vader wezen zult' [A22], verviel definitief; het middenstuk, 'Eens groeit een boom uit mij' [GZ24] werd in de afdeling 'Verzoeking van God' ingelijfd. De overblijvende gedichten zijn 'k Heb mijne nachten meer doorbeden dan doorweend' [GZ2], 'Gelijk een hond die dremlend draalt en druift' [GZ4] en 'Ik heb mijn zuiver huis gevuld' [GZ7]. Ze verschillen van vorm en karakter maar worden gelijkkelijk gedragen door het besef van de morele leemte bij de dichter.

Het besef van een metafysische aanwezigheid is verwoord in een van de gedichten die Van de Woestijne voor 'De heete asch' ontleende aan de groep 'Uit het Gedicht', verschenen in *De gids* van december 1925/29/. Het is 'o Blik vol dood en sterren' [GZ11], dat slotgedicht van de afdeling werd. Het bevat de bede dat de verlorenheid en eenzaamheid die de dichter ervaart in elk geval onder Gods hoede vallen: 'Laat ons, mijn God, den schijn / dat we uwe wezen zijn' (r. 11-12). Het eerste gedicht van de *Gids*-publicatie verraadt eenzelfde metafysische zekerheid, maar het werd in *God aan zee* in de slotafdeling geplaatst. De andere twee gedichten daarentegen kwamen weer wel in 'De heete asch' terecht. 'Diep aan uw hart, diep in uw haar te zullen slapen' [GZ9] en 'Ik droom uw droom; gij droomt mijn droom' [GZ8] zijn duidelijk verwante verzen, waarin de dichter zich afwendt van zijn geliefde omdat hij slechts zoekt naar het Absolute.

Het blijkt dat Van de Woestijne in 'De heete asch' gedichten samenbracht die uiting geven aan de bezinning op het psychische en religieuze moment waar de dichter in zijn ontwikkeling was aanbeland. Hij laat na alle lijden en ontzuivering het leven achter zich en is in de beginfase van de oriëntering op een metafysische werkelijkheid. De genoemde gedichten werden aangevuld met andere die uit verspreide voorpublicaties waren genomen.¹⁰¹ In 'De heete asch' bevinden zich de resten van het vuur van zijn leven, deels bestaande uit gedichten waarin de dichter zijn onmacht bekent om tussen zijn naasten te leven (de gedichten [GZ7] tot en met [GZ10]), en deels uit gedichten die verwoorden dat hij gereed is om 'leeg' te worden opdat hij de mystieke reis kan aanvaarden ([GZ3] tot en met [GZ6]).

In het openingsgedicht van 'De heete asch' wordt dit al verwoord. De dichter zegt dat het leven hem heeft teleurgesteld ('de bitterheid ligt om mijn mond versteend', r. 4) en dat hij, met angst en beven, op zoek gaat naar God: 'k vrees mijn tand waar hij de lippe Gods zal bij-

¹⁰⁰ De versie van 'Gij, die geen Vader wezen zult' [A22] waarboven Van de Woestijne 'Tenebrae' schreef, staat in het carnet H-60 op p. 12r; zie voor de vindplaatsen van de overige Tenebrae-gedichten in het carnet het Variantenapparaat.

¹⁰¹ Zie hiervoor het schema in § 6.4.

ten' (r. 11). Een opvallende toespreking in r. 4-5: 'o Gij, die morgen om mijn laatste bed gebogen, / u voor het raadsel van dees ziele hebt vereënd', mag beschouwd worden als (mede) tot de lezer gericht. Van de Woestijne schreef het vermoedelijk dan ook met opzet als openingsgedicht, in eerste instantie voor 'Tenebrae' waar het al als ontwerp in het carnet vooraan stond. In het slotgedicht, 'o Blik vol dood en sterren' [GZ11] stelt de dichter zich geheel open voor God, waarmee ook hier (evenals bij 'Schaduw in den schaduw zijn', slotgedicht van de tweede afdeling) de brug naar de volgende afdeling geslagen is, ook al is 'o Blik vol dood en sterren', genomen uit 'Uit het Gedicht' /29/, op zichzelf niet een typisch slotgedicht. Van de Woestijne heeft dus uit de verspreide verzenreservoirs die over een lange tijd waren gevormd, een aantal gedichten gekozen die de mogelijkheid boden binnen de betekenisdragende structuur van *God aan zee* een samenhangende afdeling te vormen.

6.3.2 'De zieke danser' – 'De schurftige danser'

In het najaar van 1924 verscheen het *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek*. Het bevatte van Van de Woestijne een reeks van negen gedichten met de titel 'De zieke danser' /28/.¹⁰² In de correspondentie met N. van Suchtelen over deze publikatie, duidde Van de Woestijne de reeks aan met 'het gedicht'.¹⁰³ Hij gebruikte die term wel vaker wanneer hij op meerdere gedichten doelde, onder meer – en toen publiekelijk – toen hij in december 1925 de verzen 'Tot inleiding van het Gedicht' en 'Uit het Gedicht' in *De gids* publiceerde. Ofschoon deze noemers weinig specifiek zijn, geven ze aan dat Van de Woestijne op dat moment een eerste geleiding al had bepaald.¹⁰⁴

De titel van de groep verscheen voor het eerst bij de herziening van de bundelindeling die Van de Woestijne eind 1922 maakte, maar toen als 'De schurftige danser'. In de latere opzet van eind 1923 werd dezelfde titel in tweede instantie als tweede afdeling ingevoegd ter vervanging van 'De mogelijkheden'.

Van de Woestijne overwoog dus reeds in een vroeg stadium een afdeling met een dergelijke titel op te nemen. In de serie voorpublicaties die aan de definitieve samenstelling van *God aan zee* voorafging, was 'De zieke danser' evenwel een der laatste. En er was tot dat moment geen groep geweest die, in vergelijking met de samenstelling van de gelijkgenaamde afdeling in de bundel, zo direct tot stand

¹⁰² Deze voorpublicatie wordt door Minderaa in de aantekeningen in het *Verzameld werk* niet genoemd.

¹⁰³ Zie de toelichting bij deze groep in de Lijst van voorpublicaties.

¹⁰⁴ Zie hiervoor en voor de status van 'Tot inleiding van het Gedicht', later 'Het menselijk brood', § 4.1.6.

kwam. De conclusie dat Van de Woestijne eind 1924 definitief zijn weg had uitgestippeld, lijkt dan ook aantrekkelijk; maar blijkens de opzet van de zojuist genoemde *Gids*-publicatie van een jaar later moet bij die gevolgtrekking op zijn minst een voorbehoud gemaakt worden.

'De zieke danser' is in het *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek* verdeeld in twee reeksen van respectievelijk vijf en vier gedichten. Voor zover de gedichten bij bundeling in 'De schurftige danser' gehandhaafd bleven, behielden ze dezelfde volgorde; de twee reeksen waarin de tijdschriftpublicatie was verdeeld, werden onderafdelingen in *God aan zee*; ze werden bovendien aangevuld met een derde onderafdeling, bestaande uit één gedicht, 'Schaduw in den schaduw zijn' [GZ21], dat eerder verschenen was in de groep 'Supplementa' in *Orpheus* van februari 1924 /26/.

De eerste onderafdeling van 'De schurftige danser' wijkt in twee opzichten af van de eerste reeks in het tijdschrift. Het laatste gedicht van die reeks, 'Harde modder, guur krystal' [GZ5], liet Van de Woestijne bij bundeling niet in 'De schurftige danser' staan; hij verplaatste het naar de eerste afdeling in *God aan zee*. Tussen de resterende vier gedichten voegde hij na het eerste gedicht 'Over de zee hangt matelijk te tampen' [GZ13] in, een van de 'Verzen' uit *Dietsche warande & Belfort* van maart 1924 /27/.

Zo bestond het eerste deel van de afdeling in *God aan zee* opnieuw uit vijf gedichten. De eerste drie gedichten zijn expliciet aan zee gesitueerd. Het tweede, tussengevoegde vers is een zacht stemmingsgedicht, het eerste en derde zijn meer beschouwelijk over eigen leven. Er is een thematisch verband tussen de drie verzen: de dichter is naar zee gekomen voor een nieuwe plaatsbepaling in zijn leven. In de twee gedichten die deze onderafdeling afsluiten blijkt de dichter echter sceptisch over het bereiken van het gewenste inzicht en hij toont zelfs enige moedeloosheid in de slotregels van 'Ik heb noodloos door den boom geboord' [GZ16]. Van de zee verwacht hij enig heil, maar in de slotstrofe van het openingsgedicht 'Ik kom alleen, bij nacht, in deze zee-stad aan' [GZ12] is de scepsis al voorbereid: 'ik ken alreë mijn eenzaamheid' (r. 17).

De tweede reeks bestaat uit vier gedichten waarin iemand wordt toegesproken. De gedichten zijn in *God aan zee* alle voorzien van aanhalingstekens: de dichter wordt daar toegesproken door een niet nader geïdentificeerde persoon of instantie die hem als vermaning wijst op enkele levenswetten. De toespreking is de stem van een soort kosmisch al-geweten. De tendens is: pas als men het lijden in zijn leven aanvaardt – en het is een illusie te menen dat het nut zou hebben zich te verzetten – zal het leven een hogere zin kunnen krijgen. Gezien het aan de bundel ten grondslag liggende streven om in contact te komen met God, betekent de vermaning dat de dichter eerst diepe ellende nederig moet aanvaarden voor hij God kan vinden. Hieraan ligt Van

de Woestijnes opvatting van het lijden als een genade ten grondslag. Ter illustratie: op 17 maart 1924, in de periode waarin hij de gedichten voor de groep in zijn carnet bewerkte, noteerde hij de volgende persoonlijke overweging (carnet H-67, p. 131):

Het aanhoudende lichamelijke lijden zonder verwijl bewijst voor mij, aan mij, dat ik het vagevuur kan loochenen. Dat lijden kan alleen beteekenen de verdoemenis van God, of de genade van God, bij voorbaat uitgedrukt. Intusschen ben ik zeer gerust: ik ben immers vol liefde.

In het *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek* zijn alleen de eerste twee van de gedichten in de tweede deelgroep tussen aanhalingstekens geplaatst. Er is geen kopij van deze gedichten overgeleverd, zodat onzeker is of het ontbreken van de aanhalingstekens bij de andere twee gedichten door Van de Woestijne bedoeld was, dan wel of het een zetfout was. In de carnets, waar de gedichten ongeveer te zelfder tijd bewerkt werden, komen de aanhalingstekens in het geheel niet voor, dus ook niet bij de gedichten die in de voorpublicaties wel als aanhalingen gelezen konden worden. Hoe dit zij, de niet in directe rede geplaatste gedichten kennen hetzelfde perspectief als de andere: de dichter wordt toegesproken.

In *God aan zee* vormt 'Schaduw in den schaduw zijn' [GZ21] een afzonderlijke onderafdeling, die een resumé in zich sluit van de kernproblematiek tot dan toe. De dichter wil nietig en onzichtbaar worden, oplossen en verstillen. Maar hij wordt nog altijd geteisterd door oude kwellingen en verlangens die dat verhinderen. De slotregels zijn: 'Gij, mijn God, klets uit de rots / vonken.'¹⁰⁵ Deze bede is een opmaat voor de in de volgende afdeling, 'Verzoeking van God', dwingender verwoorde wens om een teken van God te krijgen.

De titel van de groep 'De zieke danser' is op het eerste gezicht niet duidelijk. Hij roept vrij concreet de voorstelling op van een dansende figuur, die in de gedichten op enkele plaatsen te vinden is. In het vierde gedicht, 'o 'k Weet dat ik, onttoegen aan 't orkaan' [GZ15], danst de dichter 'zonder reden, dan omdat ik wás' (r. 12) en weet hij dat hij schoonheid schept. De danser kan opgevat worden als metafoor voor de kunstenaar, de dichter. Zijn (huid)ziekte krijgt reliëf in 'Gij zijt de hond niet aan de deur van uw geluk' [GZ17]. In de slotstrofe wordt de dichter gezegd dat zijn dans goddelijk zal zijn als God zelf hem daartoe heeft aangezet. Deze volmaakte, goddelijke dans contrasteert met de onzuivere bewegingen van de danser zolang hij God nog niet heeft aanvaard. Dit laatste is namelijk nog niet gebeurd: 'Gij weigert, daar gij vraagt' (r. 9).

¹⁰⁵ De regels zijn bij bundeling gewijzigd in het wat dramatischer: 'Gij, o God, klets uit de rots / eindlijk vonken.'

Tussen de kladfragmenten van de gepubliceerde gedichten in het carnet van 1924 (H-67, p. 13r) komen nog onvoltooide en verworpen regels voor, die iets letterlijker over de danser gaan. Op 17 maart schreef Van de Woestijne de later doorgehaalde regels: 'Danser die van volle kuiten / zilvren schurftigheden draait'. Lager op de pagina: 'Nee, gij staat in 't zilvren kolder / [open ruimte] van uw schurft.' Zoals hij dat met de bundel of de afdeling 'God aan zee' ook van plan lijkt te zijn geweest, heeft Van de Woestijne op zeker moment de titel van de groep door een of meer gedichten nader willen 'becommentariëren', maar dit bleef achterwege doordat de gedichten niet afgerond werden. Met de titel van de afdeling bedoelt Van de Woestijne dus de kunstenaar zelf, wiens bewegingen (lees: gedichten) nog onvolmaakt en gebrekkig zijn, omdat hij God nog altijd niet heeft gevonden.

6.3.3 'Verzoeking van God'

De gedichten die onder deze noemer werden voorgepubliceerd waren de eerste na het verschijnen van *De modderen man*. Ze dateren alle uit de periode direct voorafgaand aan inzending voor *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* op 16 februari 1921. Boven de gedichten is telkens een motto geplaatst, wat bij Van de Woestijne betrekkelijk weinig voorkomt. Bij bundeling heeft hij de motto's echter laten vervallen.¹⁰⁶

Van de Woestijne moet de titel 'Verzoeking van God' hebben bedacht ruim een half jaar tot een jaar vóór die in het eerste schema opgenomen werd (eind 1922), en de titel behoort dus tot de vroegste

¹⁰⁶ Zie voor de motto's de Lijst van voorpublicaties of het variantenapparaat van [GZ23], [GZ25], [GZ28] en [GZ29], en de leestekst van [A21] in het Appendix. Zonder dieper op Van de Woestijnes mottogebruik te kunnen ingaan, wijs ik hier op enkele tendenties. In de bundels hebben zijn verzen zelden motto's, maar vóóordat ze gebundeld werden soms wel. Bij het schrijven van een aantal gedichten uit *Wiekslag om de kim* heeft Van de Woestijne motto's overwogen maar niet geplaatst (bijvoorbeeld [GZ7] en [GZ13], zie het Variantenapparaat), boven andere plaatste hij ze wel in tijdschriften maar vervielen ze bij bundeling. De motto's ondersteunen steeds het gedicht, ze vormen bijvoorbeeld niet een afzetspunt. Kennelijk wenste hij uiteindelijk echter een direct op de tekst van het gedicht geconcentreerde aandacht, en oordeelde hij dat voldoende effectief. (Een uitzondering vormen de klassieke motto's bij een aantal gedichten uit de onderafdeling 'Het lied van Phaoon' in de 'Poemata' die in *De gulden schaduw* werden opgenomen.) Voor de beide hoofdafdelingen van *Het gelaat des dichters* waren motto's voorzien en *De modderen man* kreeg er een dat voor de gehele bundel gold. In dit 'constructieve' gebruik van motto's, die meestal citaten uit de bijbel, andere geestelijke teksten of klassieken zijn, sluit Van de Woestijne aan bij een 19e-eeuwse romantische traditie, zoals ook Guido Gezelle dat deed (zie De Vos, 'De motto's in *Tijdkrans*: een analyse'; daar ook literatuur).

fase van voorbereidingen van *God aan zee*.¹⁰⁷ In de ontwerpen is 'Verzoeking van God' onveranderd de middenafdeling geweest. In het hart van de bundel wordt God dus door een sterveling op de proef gesteld, uitgedaagd, of zelfs getart. Hoe Van de Woestijne zich deze gewaagde onderneming voorstelde, blijkt uit de gedichten in *Elsevier's*. In het openingsvers [GZ23] zegt de dichter in zijn leven alles te hebben gezien en gedaan. Niet alleen heeft hij de aardse genietingen en kwellingen beleefd ('Het zout der zee gedronken, / het zout der aard doorbeten', r. 9-10) en de dood uitgenodigd zich over hem te ontfermen (strofe 3), ook de jacht op 'overdrachtelijke buit' (het zoeken naar een geestelijk doel nadat de bittere genietingen van de aardse zoektocht hem niet nader brachten tot het hogere) heeft niets opgeleverd: hij ziet zichzelf nog altijd, en tot zijn eigen spijt, als 'de schóonste zonne' (r. 30). Het is deze hoogmoed die hij God in 'De verzoeking van God' voor de voeten werpt. In het tweede gedicht, 'Wat weet gij van kwetsuren' [GZ25], komt tot uiting dat hij God desnoods wil loochenen om te bereiken dat hij hem ziet, zich iets van hem aantrekt. Het contact met God wordt niet alleen met deze uitdagingstactiek gezocht: in 'Gelijk het gonzend bliksmen van motoren' [GZ29] zoekt de dichter naar een metafoor voor de opneming van zijn nietigheid in de goddelijke oneindigheid, eindigend in een stameling; tevens is de dichter bereid tot boetedoening en ascese, 'versterven', in 'k Zwelg in versterven' [A21], het vijfde en laatste gedicht. (Een losse regel in het carnet van 1921-1922 (*H-60*, p. 22r), vermoedelijk aanzet tot een niet verder uitgewerkt gedicht, luidt: 'k Zal u verzoeken door te veel te lijden'.) In 'k Zwelg in versterven' wordt tevens de ultieme inzet onomwonden verwoord: 'Mijn Heer en zwarte God, het gaat tusschen ons beiden' (r. 9).

Als ik het goed zie vertoont de groep een zekere interne ontwikkeling, al is die weinig gearticuleerd. Er een tweedeling, die de twee gedichten waarin de dichter zijn hoogmoed toont die hij in het gelaat van God slingert, vooropplaatst. In de drie volgende verzen betoont de dichter zich nederiger, om het slotgedicht zelfs met een, weliswaar uitdagende, bede te eindigen: 'Gedoog mijn diensten, God, of vrees mijn medelijden / dat met zijn pijlen uit de hemelen U stort.'

Om de oorspronkelijke tijdschriftgroep 'Verzoeking van God' om te werken tot de middenafdeling in *God aan zee* nam Van de Woestijne drie gedichten uit drie verschillende, later gepubliceerde groepen. (Eén van de gedichten in de afdeling, 'k Zit met mijn lamme beenen'

¹⁰⁷ Boven een kladversie van 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' [GZ23], dat vanaf het begin tot de groep 'Verzoeking van God' behoorde, schreef Van de Woestijne 'Gebruik van God' (zie het Variantenapparaat). Dit is vermoedelijk een variant van de groepstitel.

[GZ26], werd voor zover bekend niet voorgepubliceerd.¹⁰⁸) In mei 1922 verscheen de groep ‘Tenebrae’, die hiervoor al aan de orde kwam. Voor ‘Verzoeking van God’ nam Van de Woestijne er het derde gedicht uit, ‘Eens groeit een boom uit mij’ [GZ24] waarin de dichter de bittere triomf beschrijft die hij na zijn dood zal vieren: wie de schoonheid proeft die hij nalaat – en waarin ‘Gods ooge gloeit’ – smaakt ‘de rotheid van mijn vleesch in zijnen mond’. Het gedicht is een goed voorbeeld van de polyvalentie van gedichten die Van de Woestijne benutte. Wegens de uitdagende toon past het in deze groep, maar tegelijkertijd heeft het gedicht een poeticale lading die binnen de context van *God aan zee* niet direct wordt geactiveerd.¹⁰⁹

In juni 1922, dus een maand na ‘Tenebrae’, verscheen de kleine groep ‘In voto’ in hetzelfde tijdschrift /21/. Zoals de titel al doet vermoeden, spreekt uit de drie gedichten onderwerping en aanvaarding. Niettemin hebben ze een zeer verschillend karakter; ze zijn later dan ook verspreid in het oeuvre van Van de Woestijne terechtgekomen. Het lange en breedvoerige slotgedicht, ‘Zóo, als aan ’t stellig stooten van ’t getouw’ [A23] werd als ‘Ode’ de afsluiting van de bundel *Het zatte hart* (1926). De dichter draagt er zijn hele leven op aan God, en dankt alles en allen voor de wijze waarop ze hem gedrongen hebben ontvankelijk te worden voor God. In het hieraan voorafgaande gedicht in ‘In voto’, ‘Wielwaal, die van rijpe kersen’ [GZ42], is het verlangen naar de goddelijke aanraking tot volstreekte overgave geworden: de dichter ziet zich als een kers die verlangt naar de mond van God, al weet hij dat God ‘geen kerse zuigt’ (r. 10). Het gedicht werd geplaatst in de afdeling ‘God aan zee’.

Het openingsvers van ‘In voto’ was ‘Handen die van goeden wil’ [GZ27] en kwam voor Van de Woestijne in aanmerking om in ‘Verzoeking van God’ geplaatst te worden. Het kent dezelfde ontvankelijkheid als de zojuist besproken verzen, maar het is een nacht-gedicht waarin de dichter op zijn eigen eenzaamheid wordt teruggeworpen: de dag heeft hem kennelijk teleurgesteld. Een directe aanspreking van of zelfs toespeling op God bevat het gedicht niet. De interpretatie dat de teleurstelling bestaat uit het opnieuw niet ontmoet hebben van God, wordt mij dan ook ingegeven door het verband waarbinnen het gedicht later geplaatst is: de context stuurt de lezing van het gedicht. Van de Woestijne laat gedichten bij herordening meestal onveranderd,

¹⁰⁸ ‘k Zit met mijn lamme beenen’ was op 1 maart 1921 gereed. Het is niet duidelijk waarom Van de Woestijne het niet gepubliceerd zou hebben; het persoonlijke karakter lijkt mij, gezien andere wel gepubliceerde bekentenissen, geen afdoende verklaring. Er moet rekening gehouden worden met een tijdschriftpublicatie die nog niet is achterhaald.

¹⁰⁹ ‘Eens groeit een boom uit mij’ [GZ24] kent overigens enkele belangrijke varianten, waarvoor ik naar het Variantenapparaat verwijs.

het zijn *andere* aspecten van het gedicht die op de voorgrond treden. Er wordt een betekenis van het gedicht geactiveerd die buiten die context minder zichtbaar is.

Van de Woestijne nam in *De beginselen der chemie* (1925) een proza-fragment op dat eveneens de titel 'In Voto' draagt en dat in verband met de titel van de tijdschriftpublicatie en het karakter van de daarin opgenomen gedichten van belang is. Een klad komt voor in het carnet van 1923 (*H-63*, p. 13v en 14r) en werd geschreven omstreeks februari 1923. De volledige tekst in *Beginselen der chemie* luidt:

Gij die geen woorden zegt al zijt Gij het Woord;
Gij die geen engelen uitwerpt, doch waar ik mijn bek aan haperen wil, opdat Gij mij uit de oorspronkelijke wateren heffen zoudt in de stikkende lucht;
Slechte visscher die Ge zijt;
ik, overmoedige visch;
Gij de eter zonder honger en ik het vleesch dat geen doel heeft dan Gij;
Gij, Ster, en ik, ster, en wij wentelen om elkander, en wij blijven op een zelfden afstand;
Maar ik wentel om U met nadering-willende dringendheid, en misschien laat het U onverschillig;
God die zijt zonder mij;
En ik die niet ben zonder U;
De wereld loopt vol volk; maar ik ben eenzaam.
Maar Gij zijt toch ook nogal eenzaam.¹¹⁰

Ook hier gaat de onmiskenbare aanwezigheid van God samen met de onmogelijkheid hem te bereiken, waarin een sterke verwantschap schuilt met de 'In voto'-gedichten.

Het laatste gedicht dat Van de Woestijne uit voorpublicaties bij 'Verzoeking van God' voegde, kwam uit de betrekkelijk losse verzameling 'Verzen' die in maart 1924 in *Dietsche warande & Belfort verscheen* /27/. 'Wij zijn nog niet genezen van onze oogen' [GZ22] bevat de wens verlost te worden van de wanen van het zintuiglijk genieten, en gezuiverd te worden door de dood (die een 'goddelijke wrake' is (r. 22)) om de 'opgeloste zuiverheid van 't Licht' (r. 4) te naderen.

Tezamen hebben de acht gedichten die in *God aan zee* 'Verzoeking van God' vormen het karakter van de oorspronkelijke tijdschriftpublicatie licht veranderd door in hun nieuwe samenhang de accenten te

¹¹⁰ *Beginselen der chemie*, p. 11. In de kladversie in het carnet komen enkele varianten voor. De belangrijkste zijn: 'overmoedige' was 'slechte'; 'het vleesch' was eerst 'de korst', vervolgens 'het krenge'; 'met nadering-willende dringendheid' ontbrak.

In het *Verzameld werk* dl. 3, p. 599, heeft Minderaa aan 'In voto' een passage toegevoegd die in de eerste druk van 1925 op zichzelf staat, althans op een nieuwe pagina (p. 12) begint. Hoewel het tweede stuk geen eigen titel kreeg, kan het bezwaarlijk aan 'In voto' worden toegevoegd, zoals ook Rutten meent (*Proza*, p. 505).

verleggen. Waar de uitdagende hoogmoed van de dichter aanvankelijk nog mede tot de kern behoorde – en in het toegevoegde ‘Eens groeit een boom uit mij’ nog werd bevestigd – zorgde later een zekere mate van ootmoed voor een sterker tegenwicht: nederigheid en vervloeking gaan samen. Dat neemt niet weg dat Van de Woestijne van den beginne af ‘Verzoeking van God’ bedoeld heeft als een uitroep van zijn verlangen om God te mogen ontmoeten en door hem toegelaten en aanvaard te worden.

6.3.4 De context van ‘Gij zijt een bloem –, en ‘k ben alléén met u’

In *Elsevier’s geïllustreerd maandschrift* van oktober 1917 /16/ plaatste Van de Woestijne een groep ‘Anterotische liederen’, waarvan hij later een gedicht in *God aan zee* zou opnemen, ‘Gij zijt dees roos, – en ‘k ben alléén met u’ [GZ38]. Het karakter van de gedichten in het tijdschrift loopt uiteen. De onderlinge samenhang is los en hoofdzakelijk door de titel bepaald: de liefde is hoofdthema.¹¹¹ In het openingsgedicht, ‘Gij zijt altijd de Naakte en de Verzaakte’ [A19] roept de liefde negatieve gevoelens bij de dichter op. In het derde en laatste gedicht, ‘Gij draagt het gladde mom der dood’ [A20], blijkt daarentegen aan het slot dat de dichter zijn liefdegevoelens toelaat. ‘Gij zijt een bloem’ [GZ38], middengedicht in het tijdschrift, kan alléén met de groepstitel in verband gebracht worden wanneer de in het gedicht toegesproken roos wordt gezien als symbool voor Anteros. Van de Woestijne heeft gepoogd tussen de drie nogal verschillende gedichten verbindingen tot stand te brengen en men mag aannemen dat hij vond of vermoedde dat de titel ‘Anterotische liederen’ daaraan bijdroeg. Het experiment slaagde echter niet. ‘Gij zijt een bloem’ [GZ38] werd ten tweeden male voorgepubliceerd, nu als eerste van de twee gedichten die in 1924 in de februari-aflevering van *Orpheus* /26/ het groepje ‘Uit: “Het geheim van den honig”’ vormden.¹¹² Beide gedichten delen de ingetogenheid, het motief van de veelbetekenende stilte en het motief van de roos. De groepstitel in het tijdschrift was een voorloper van ‘Geboorte van den honig’, de voorlaatste afdeling in *God aan zee*.¹¹³ Het tweede gedicht

¹¹¹ De groepstitel in *Elsevier’s geïllustreerd maandschrift* is afgeleid van Anteros, de verpersoonlijking van de wederliefde (tegenover Eros, van wie de liefde uitgaat).

¹¹² ‘Gij zijt een bloem’ [GZ38] werd bij die gelegenheid op meerdere plaatsen gewijzigd; zie hiervoor het Variantenapparaat.

¹¹³ De duistere betekenis van de titel ‘Geboorte van den honig’ wordt verhelderd door de paranthese bij de titel in het schema voor de bundelindeling in § 6.2: ‘honig te zuigen uit de giftigste bloemen’. In deze afdeling is de toon voor het eerst overwegend positief: de strijd met het Absolute is bezig een gunstige wending te nemen voor de dichter. (Overigens doet de verklarende toevoeging in het schema onwillekeurig denken aan de titel *Les fleurs du mal* van Charles Baudelaire.)

uit het tijdschrift, ‘Stilte is de stelligheid die nooit begeeft’ [GZ30], werd in die afdeling geplaatst. ‘Gij zijt een bloem’ werd echter in de slotafdeling ‘God aan zee’ ondergebracht. Na aanvankelijk, tentatief, te zijn opgenomen in een context waarin de liefde het dominerende thema moest vormen, is het na een tussenstap onderdeel geworden van de nadering tot God in de slotafdeling van de bundel.

6.3.5 *Preludium en postludium*

God aan zee begint en sluit met twee betrekkelijk lange gedichten, respectievelijk ‘Doop van den bedelaar’ en ‘Uitvaart van den bedelaar’. In het eerste dragen de ouders het leven van hun pasgeboren kind op aan God, in het laatste vragen ze God zich te willen ontfemen over hun gestorven kind, dat een leven vol bitterheden kende. Ik geloof niet dat de inhoud van deze gedichten direct (anekdotisch) in verband gebracht moet worden met de ontwikkeling die zich in de vijf tussenliggende afdelingen voltrekt. De eerste aanwijzing daarvoor is dat de ouders in de overige gedichten niet voorkomen, en in het eerste gedicht na ‘Doop van den bedelaar’ is meteen de volgroeide dichter zelf aan het woord. De gedichten zijn anderzijds wel belangrijke structuraanwijzingen in de bundel: ze ondersteunen het patroon dat eraan ten grondslag ligt, namelijk dat van een ontwikkeling met een begin en eindstadium. De onzekerheid van de ouders over het lot van hun kind na zijn dood, heeft een parallel in de vertwijfeling van de dichter die God in de afdeling ‘God aan zee’ weliswaar tracht te naderen maar die de verhoopte unio mystica niet heeft bereikt.

Een bedelaar is een berooide die afhankelijk is van de genade van anderen. In het idioom van Van de Woestijne en binnen het verband van *God aan zee* – ook hier worden betekenissen door de context geactiveerd – wordt die genade vooral van God gevraagd. De dichter die elders in de bundel zijn subjectieve beleving verwoordt, wordt in het in- en uitleidende gedicht geobjectiveerd en voorgesteld als een bedelaar. Een vergelijkbare verhouding is er tussen ‘Het menselijk brood’ en *De modderen man*; door die macrostructurele parallel wordt op het niveau van de trilogie de samenhang versterkt.

6.3.6 *De bloemlezing* Blikken

De voorgeschiedenis van *God aan zee* bevat nog een belangrijke episode die illustratief is voor Van de Woestijnes werkwijze. Toen Van de Woestijne zijn plannen voor *God aan zee* had gemaakt, bood hij de bundel aan A.A.M. Stols aan. Nadat deze te kennen had gegeven liever een bundel van beperkte omvang te willen uitgeven, maakte Van de Woestijne begin september 1926 een selectie die hij *Blikken* noemde, en waarvan het handschrift bewaard is gebleven (H-74). Het was zijn bedoeling later in een integrale uitgave van de trilogie *God aan zee* op

te nemen volgens de oorspronkelijke opzet.¹¹⁴ Het handschrift *Blikken* is als volgt samengesteld:

- I 'k Heb mijne nachten meer doorbeden dan doorweend [GZ2]
Ik zet mij naast mijn naakte zuster [GZ10]
Ik droom uw droom; gij droomt mijn droom. Wij beiden [GZ8]
Gelijk een hond die drentlend draalt en druilt [GZ4]
Harde modder, guur krystal [GZ5]
Ik heb mijn zuiver huis gevuld [GZ7]
o Blik vol dood en sterren [GZ11]
- II 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest [GZ23]
Wat weet gij van kwetsuren [GZ25]
Gelijk het gonzend bliksmen van motoren [GZ29]
Het huis is rondom mij vol sletten en soldaten [GZ28]
Handen die van goeden wil [GZ27]
- III Ik kom, alleen, bij nacht, in deze zee-stad aan [GZ12]
Over de zee hangt matelijk te tampen [GZ13]
De zee wacht. Maar ik doe mijn deure dicht [GZ14]
Gij zijt de hond niet aan de deur van uw geluk [GZ17]
Nimmer zult ge 't licht beletten [GZ19]
En hoor uw hart: hoort gij uw hart niet slaan [GZ20]
Schaduw in den schaduw zijn [GZ21]
- IV De dag schuift vóór den Dag gelijk een lucht vol rozen [GZ44]
Gij rijst aan mij gelijk een vlindering van bloemen [GZ31]
Gij zijt een bloem, – en 'k ben alleen met u [GZ38]
Zie, ik ben niet, dan uit uw hand geboren [GZ40]
Stilte is de stelligheid die nooit begeeft [GZ30]
Waar me uw hulp genaakte, en lachte [GZ34]
Sluit uwe oogen op het licht [GZ33]
Wie mij wat bloemen biedt, en 't zoete weren [GZ41]
Er is geen tijd. Wat gistren wás [GZ37]

De toegevoegde gedichtnummers laten zien dat Van de Woestijne *God aan zee* niet van voor naar achter heeft gebloemleesd, maar ingrijpende verschuivingen heeft aangebracht. Het is zelfs waarschijnlijk dat *Blikken* in strikte zin niet een bloemlezing was uit *God aan zee* omdat de bundel in zijn latere vorm nog niet bestond. Het manuscript *Blikken* werd vervaardigd vóór Van de Woestijne eind september 1926 het netmanuscript van *God aan zee* (H-76) aan Stols zond. Wel had Van de Woestijne de gedichten gereed, maar het was pas met het afronden van de kopij voor *God aan zee* dat de samenstelling vastlag. *Blikken* is dus eerder een bloemlezing uit het reservoir dat voor *God aan zee* beschikbaar was, en behoort zo tot de experimentele fase in het compositieproces.

Dat het preludium en postludium achterwege bleven, is wegens hun

¹¹⁴ Zie over de toedracht § 2.1 van de Drukgeschiedenis.

omvang begrijpelijk. Het aantal afdelingen is niet vijf, zoals in de bundel, maar vier; de vierde afdeling laat zien hoe Van de Woestijne de gedichten uit de twee slotafdelingen in *God aan zee* in dit stadium nog met elkaar kon verweven. Tegelijkertijd is het markant dat verscheidene gedichten die bij bundeling begin- of slotgedicht van een afdeling werden, dat ook in *Blikken* waren: dit geldt voor [GZ2] en [GZ11], voor [GZ12] en [GZ21], en voor [GZ37]. Daar staat tegenover dat 'De dag schuift vóór den Dag' [GZ44] hierboven als eerste gedicht voorkomt terwijl het in *God aan zee* het laatste 'gewone' gedicht was, voor het postludium. Tot slot kwamen de afdelingen II en III in *Blikken* in de bundel in omgekeerde volgorde ten opzichte van elkaar te staan, uiteraard met aanvullingen.

Uit een vroeg stadium van het experiment met de samenstelling van *Blikken* zijn enkele documenten bewaard gebleven die aantonen dat het maken van een bloemlezing voor Van de Woestijne niet alleen betekende het selecteren van een beperkt aantal van de betere of meest karakteristieke gedichten: de bloemlezing moest op zichzelf een poëtische compositie zijn. De vier afdelingen van *Blikken* werden ontworpen op vier blaadjes geruit blocnotepapier (H-73), waarbij ook de omvang in pagina's genoteerd werd. Hoewel die manuscripten op zichzelf weinig problematisch lijken, is de toedracht niet steeds te reconstrueren. Wanneer en in welke volgorde bepaalde onderdelen doorgehaald werden of cijfers werden toegevoegd, kan soms globaal afgeleid worden, maar het meeste blijft in onzekerheid besloten.¹¹⁵

Van de Woestijne ging aanvankelijk uit van drie afdelingen: drie blaadjes kregen de romeinse cijfers I-III. Bovenaan het eerste blad schreef hij de openingsregel van het preludium, 'Wij heffen in dees heil'ge vonte', maar dit werd doorgehaald. Een kort moment heeft Van de Woestijne dus toch overwogen in de bloemlezing plaats in te ruimen voor een zo omvangrijk gedicht, al kan hij ook een gecoupeerde versie in de zin gehad hebben. Onder de doorgehaalde regel schreef hij het volgende:

I
 'k Heb mijne nachten
 Gelijk een hond
 Ik heb mijn zuiver huis gevuld
 Harde modder, <-naakt> guur krystal
 o Blik vol dood en sterren
 Ik droom uw droom

Hier blijkt al direct dat de manuscripten niet de eindschikking van

¹¹⁵ Op de blaadjes komen schattingen en berekeningen van de omvang voor; ik neem die hierna niet over. Ze zijn in dit verband niet van betekenis aangezien de gedichten die Van de Woestijne noemt, bekend zijn.

Blikken weergeven: in de bloemlezing wijken zowel aantal als volgorde af. De gedichten werden wel alle in de bloemlezing geplaatst.

Het manuscript met de inventarisatie van de tweede afdeling geeft de volgende gedichten:

	<11→14 >>
8	Die mij wat bloemen biedt
5	Sluit uwe oogen op het licht
9	Er is geen tijd
	<←Nimmer zult ge 't licht beletten >
<2→3 >>	Gij zijt een bloem
<3→4 >>	Zie, ik ben niet, dan uit uw hand geboren
7	Waar me uw hulp genaakte
1	De dag schuift vóór den Dag
<1→2 >>	Gij rijst aan mij gelijk een vlindering van bloemen
6	Stilt is de stelligheid
<←10	Het Glas >

Eerst noteerde Van de Woestijne de gedichten, later wijdde hij zich aan hun onderlinge volgorde door middel van de nummering. De nummers vóór 'Gij zijt een bloem' en 'Zie, ik ben niet' zijn waarschijnlijk gewijzigd toen Van de Woestijne aan 'De dag schuift vóór den Dag' en/of 'Gij rijst aan mij' toe was. 'Het Glas' is 'Heb ik genoeg u lief-gehad, doorschijnend glas?' [GZ39], dat in januari 1926 in *Dietsche warande & Belfort* /30/ onder de titel 'Glas' was gepubliceerd.

De groep is, met enkele verschillen, een voorafspiegeling van de latere vierde afdeling in *Blikken*; Van de Woestijne wijzigde dan ook de romeinse 11 in 14; hij moet hiertoe vrijwel direct besloten hebben, want het blad waar hij al 111 op geschreven had, keerde hij om en hij ontwierp daar een nieuwe tweede afdeling:

	11
6	Handen die van goede wil
1	'k Ben hier geweest
2	Wat weet gij van kwetsuren
3	Gelijk het gonzend bliksmen van motoren
4	Het huis is rondom mij
5	Ik zet mij naast mijn naakte zuster

Ook hier kwam het vaststellen van de volgorde na de selectie, maar Van de Woestijne heeft daarbij klaarblijkelijk niet getwijfeld. Het resultaat is opnieuw niet definitief gebleken: in *Blikken* kreeg 'Ik zet mij naast mijn naakte zuster', hier nog als vijfde, een plaats in de eerste afdeling.

Bij het samenstellen van de derde afdeling heeft Van de Woestijne zichtbaar getwijfeld. Er komen enkele doorhalingen voor, en de schikking op het blad is niet zo regelmatig als op de voorgaande bladen.

	III
1	Ik kom alleen, bij nacht
2	<+ 1 Januari-vers >
3	De zee wacht
4	Harde modder > <+ Gij zijt de hond niet >
<- 5 >	<- Uw eenzaamheid >
<6→5 >>	Nimmer zult gij 't licht beletten
<7→6 >>	En hoor uw hart
<8→7 >>	Schaduw in den schaduw zijn

Het '1 Januari-vers' werd als laatste tussengevoegd, en pas daarna stelde Van de Woestijne de volgorde vast. Toen dat in eerste aanleg gebeurd was, schrapte hij 'Uw eenzaamheid', wat een gedeeltelijke hernummering noodzakelijk maakte. De aldus bepaalde vorm en inhoud van de derde afdeling bleven gehandhaafd; het '1 Januari-vers' moet 'Over de zee hangt matelijk te tampen' [GZ13] zijn, dat Van de Woestijne op 1 januari 1924 schreef.

De betekenis van deze manuscripten schuilt niet alleen in de gegevens die ze bevatten over de totstandkoming van *Blikken*, maar evenzeer in het principe dat ze belichamen: ook waar het 'slechts' een selectie van gedichten betrof, hechtte Van de Woestijne belang aan de ordening. Voor de bloemlezing groepeerde hij de gedichten tot clusters die in zijn ogen samenhang vertoonden en ook hier maakte hij werk van het bepalen van de juiste volgorde van de gedichten binnen de afdelingen.

Het lijkt mij veelzeggend dat de verdeling van de gedichten over afdelingen in *Blikken* voor een groot deel overeenkomt met die in *God aan zee*. Ook al was de definitieve compositie nog niet bepaald, Van de Woestijne had voor een belangrijk deel al wel besloten welke gedichten in elkaars nabijheid moesten komen, welke clusteringsmogelijkheden van de voorhanden gedichten hij in grote lijnen wilde benutten. De meest opvallende verschuiving vond plaats in de tweede en derde afdeling van *Blikken*: de tweede bevatte gedichten die in *God aan zee* centraal zouden staan en het tarten van God, de wens om gehoord te worden, verwoordden. De bezinning aan zee die daar in *God aan zee* aan voorafgaat, kwam in *Blikken* later. Verder is de dichtste nadering tot God die in *God aan zee* aan het slot in de gelijknamige afdeling plaatsvindt, in *Blikken* niet gescheiden van de gedichten uit 'Geboorte van den honig' die de omkering inluidden.

6.4 *Overzicht van de gedichten in God aan zee*

Het schema op p. 156-157 laat zien waar de gedichten uit *God aan zee* in de voorpublicaties en in de bloemlezing *Blikken* voorkwamen. In de linkerkolom staan de gedichten in de bundelvolgorde; de verdeling over de (onder)afdelingen is eveneens aangegeven. Wegens plaatsgebrek is een aantal beginregels niet volledig geciteerd.

Bovenaan staan naast elkaar eerst de voorpublicaties. Na het nummer in de Lijst van voorpublicaties volgt de groepstitel in het tijdschrift. De laatste vier kolommen geven de samenstelling van de vier afdelingen in *Blikken*. Achter elke tijdschriftgroep is aangegeven hoe de verhouding is tussen het totale aantal gedichten in de groep en de gedichten die in *God aan zee* geplaatst werden. Zo betekent '4/5' dat vier van de vijf gedichten in de betreffende groep gebundeld werden. Van de gedichten die bij bundeling afvielen, is op de rij geheel onderaan het nummer gegeven, voorafgegaan door de plaats van het gedicht binnen de voorpublicatie. Zo betekent '3: [A23]' dat het derde gedicht van de groep het niet in *God aan zee* gebundelde 'Zóó, als aan 't stellig stooten van 't getouw' [A23] was.

De groep 'Ultima' werd in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* over twee afleveringen verdeeld (/23/ en /24/) en is in het schema als één geheel beschouwd. Omgekeerd zijn de groepen 'Uit Supplementa' en 'Uit Geheim van den honig', die te zamen werden gepubliceerd, in het schema als twee afzonderlijke groepen beschouwd; hetzelfde geldt voor 'Tot inleiding van het Gedicht' en 'Uit het Gedicht'. De gedichten in *Blikken* zijn per afdeling in een kolom geplaatst.

In de matrix zelf wordt met een nummer de plaats van het gedicht in de groep aangegeven. De voorpublicatie van 'De zieke danser' bestond uit twee reeksen; in die kolom is eerst de reeks gegeven (1 of 2) en na de punt de plaats binnen de reeks. Uitgebreidere gegevens zijn in de Lijst van voorpublicaties te vinden.

6.5 *Werkwijze: samenvatting*

Een aantal aspecten van de totstandkoming van *God aan zee* is niet aan de orde geweest. Ze diepgaand bespreken zou met het oog op het compositieproces geen nieuwe gezichtspunten bieden. Als voorbeeld kan de samenstelling van de afdeling 'Geboorte van den honig' dienen. Het relaas daarvan zou vrijwel identiek zijn aan dat van 'De heete asch': Van de Woestijne putte de acht gedichten uit maar liefst vijf tijdschriftpublicaties, en kwam niettemin tot een afdeling die eensterke thematische samenhang vertoont. Ook is de titel 'Liederen der bestendiging', die Van de Woestijne gebruikte in *De Vlaamsche gids* van april 1924 /22/ en waaruit hij een gedicht in 'Geboorte van den honig' plaatste, bij nadere beschouwing op dezelfde wijze een vingerwijzing voor de teneur van de latere afdeling als 'Tenebrae' dat was bij 'De heete asch'.

De gegevens omtrent de compositie van *God aan zee* bieden de gelegenheid een vergelijking te maken met de bevindingen uit de voorgaande hoofdstukken. Het belangrijkste verschil tussen Van de Woestijnes aanpak in de *Gelaat*-fase en in de aanloop tot *God aan zee* is de doelgerichtheid waarmee hij na 1920 op macrostructureel niveau te werk ging. Opnieuw werkte Van de Woestijne met vooropgezette

schema's voor de macrostructuur en gebruikte hij de voorpublicaties om de clustering van gedichten uit te proberen. Maar het overgeleverde materiaal laat zien dat die proefnemingen voor *God aan zee* al meteen een duidelijker richting, een herkenbaarder differentiatie hadden dan bij *Het gelaat des dichters / De modderen man*. Daar kwamen de meeste gedichten onder een klein aantal, herhaald terugkerende groeps-titels ('Het gelaat des dichters', 'Aan de eeuwige', 'De vergrootspiegel'). Die verdeling is bij de totstandkoming van *God aan zee* vanaf het begin verfijnder, en de aangetroffen groeps- en afdelingstitels zijn geprononceerder.

Uit de carnets uit de jaren 1920-1926 bleek dat Van de Woestijne soms tijdens het schrijven van de afzonderlijke gedichten al dacht aan de groep waarin ze moesten komen. Dat betrof meestal de tijdschrift-publicatie. Van de Woestijne heeft in deze periode over het algemeen steeds het raamwerk van de nieuwe bundel voor ogen gehad: hij besliste al vroeg welke gedichten er *in principe* voor in aanmerking kwamen, en soms ook welke in een ander verband pasten, zoals de gedichten voor de bundel *Substrata*. In dit verband is bijvoorbeeld tekenend dat het gedicht 'k Heb mijne nachten meer doorbeden dan doorweend' [GZ2] vanaf het begin openingsgedicht van 'Tenebrae', later 'De heete asch' is geweest.

Ten opzichte van de voorpublicaties zijn de gedichten bij bundeling drastisch herschikt. Van de Woestijne heeft de verbindingsmogelijkheden van de gedichten intensief benut, zoals uit het voorbeeld van 'Gij zijt een bloem, – en 'k ben alléén met u' [GZ38] bleek en waarvan het overzicht in § 6.4 veel andere voorbeelden bevat. Wel heb ik de indruk dat in *God aan zee* de interne ontwikkeling binnen de afdelingen minder sterk is dan Van de Woestijne die met name beoogde in de *Gelaat*-fase, toen de groepen soms een anekdotische ontwikkeling vertoonden. Daar staat tegenover dat de groeps- en afdelingstitels zeer bepalend zijn voor de in het gedicht geactiveerde betekenis-mogelijkheden. Mede door de veranderingen in de aard van de metaforen en de verstechniek die Van de Woestijne hanteert, geven de gedichten soms niet direct-prijs hoe ze zich verhouden tot de context; de groeps- en afdelings-titels sturen daarbij, al zijn ze ook vaak niet direct duidelijk.

7 VOORSTADIA VAN HET BERG-MEER

7.1 *De titel*

Al eerder kwam aan de orde dat geen bundel van *Wiekslag om de kim* zo doelgericht tot stand is gebracht als *Het berg-meer*. Bijna alle gedichten werden geschreven in de periode van april 1927 tot januari 1928. Compositorische varianten zijn er weinig. In *Nu* van oktober 1927 verscheen de reeks 'De modder-haven' /32/; bij bundeling zou de identiek genaamde openingsafdeling dezelfde gedichten bevatten in

dezelfde volgorde, slechts aan het slot aangevuld met ‘De treinen blazen de aard het zuigen toe der zeeën’ [BM10]. Hetzelfde geldt voor de ‘Onuitgegeven gedichten’ die in februari 1928 in *Dietsche warande & Belfort* /34/ verschenen met de toevoeging ‘Uit “De Voedster”’: na invoeging van twee gedichten (‘Ik ben geen wakkre lente of een gezwollen zomer’ [BM23] en ‘De keuken is geboend nog vóór ik binnen-treed’ [BM28]), werden alle gedichten in de afdeling ‘De voedster’ in *Het berg-meer* opgenomen, in dezelfde volgorde. En de ‘Gedichten’ die in november 1927 in *De gids* /33/ werden gepubliceerd verschillen zoals gemakkelijk te zien is in de Lijst van voorpublicaties weinig van de middenafdeling in de bundel; hetzelfde geldt voor de groep ‘Gedichten’ in *De gids* van september 1928 /36/, die sterk lijkt op de vorige.¹¹⁶ In compositorisch opzicht is over de voorpublicaties van ‘De blind-geborene’ en ‘De blind-gewordene’ nog minder op te merken, behalve dat deze titels al voorkwamen in de gewijzigde versie van het plan van 27 juni 1913.¹¹⁷

De voorgeschiedenis van *Het berg-meer* beperkt zich in dit verband dan ook tot enkele schema’s en notities in Van de Woestijne’s carnets.¹¹⁸ De bundeltitel noteerde hij voor het eerst in het carnet van 1921 (*H-58*, p. 15v), met de toevoeging: ‘me-zelf in mijn werk overschouwen’. De bundel moest op dat moment dus een soort poëticaal en religieus-existentieel retrospectief zijn. Wel moet bedacht worden dat niet zeker is of Van de Woestijne de titel wel voor een deel van het drieluik bestemde; dat is een veronderstelling die gebaseerd is op kennis van het vervolg. Dat geldt ook voor de aanname dat Van de Woestijne toen poëzie in gedachten had en geen proza.

De in 1928 verschenen versie moet gelezen worden als een nieuw stadium in de zoektocht naar het Absolute, de mystieke queeste; in overeenstemming dus met de betekenis waarin ‘het bergmeer’ al in 1912 voorkwam in ‘De heilige van het getal’. De nog jonge, naamloze heilige in dat verhaal was dichter geworden omdat hij alleen in het gedicht zijn leven kon herkennen en bekennen. In zijn zangen vond de drang van zijn Getal, een soort kosmisch aanvoelen van een ‘levensritme’, een uitweg. De gedichten die hij schreef werden vreemd gevonden. Een geliefde die hem verliet raadde hem aan meer begrijpelijk te schrijven, en hij kwam korte tijd in de verleiding daaraan gehoor te geven:

¹¹⁶ Hoe de *Gids*-redactie ertoe kon besluiten binnen een jaar twee goeddeels gelijke groepen gedichten te plaatsen, is niet duidelijk.

¹¹⁷ Zie § 2.1.4.

¹¹⁸ Eerder werd beknopt aandacht geschonken aan enkele compositorische voorstadia van *Het berg-meer* in Minderaa, ‘Karel van de Woestijne’s “Me-zelf voorbij; mezelfen tegen”.’

Waar echter [...] zijn drift was gekoeld en hij daardoor den nood van een tucht erkennen ging; waar aldus het geestelijke Getal ging eischen van zijn bloed eene grootere gehoorzaamheid; waar dat bloed echter, waar het Getal echter van zijne zintuigen stelden den eisch van hun opper-gezag en dat hij daarentegen zingen zou, zingen gelijk hij kon, zingen gelijk hij móest, onontkomelijk: daar werd hij van lieverlede de dichter eener geestelijke ellende, eener armzalige ontreddeering; de dichter van den onuitsprekelijken en onleschbaren dorst der vollédige uitdrukking; de dichter die, gedoemd tot absolute oprechtheid, weet nimmer te zullen bereiken het bergmeer tusschen de ijs-klippen, waarvan het water zóo klaar is en zóo diep, dat hij bij zijne absolute doorschijnendheid, den droesemigen bodem zou zien van zijn eigen wezen.¹¹⁹

Het bergmeer is dus een metafoor voor de grote hoogte die de dichter wil bereiken om diep in zichzelf God te kunnen vinden. Dezelfde gedachte is uitgedrukt in de regels 35-36 van 'Ik heb dit hooger oord gekozen tot mijn woon' [BM12]: 'waar ik, 't oog op 't berg-meer koel gedragen, / zie hoe 'k als eélste beeld al dieper de ijte in daal'.

Op 3 januari 1926, toen *God aan zee* en dus ook het drieluik hem volop moeten hebben beziggehouden, schreef Van de Woestijne in zijn carnet (H-72, p. 3r): 'Titel van den derden bundel van "Licht der Kimmen": *De klaarte binnen de Vuist*'. Het is dus zeker niet zo dat *Het berg-meer* als titel van het slotdeel al zo'n zeven jaar eerder was vastgelegd. Wel moet Van de Woestijne al geruime tijd voordat de voltooiing van het slotdeel in zicht was, een vrij duidelijk idee gehad hebben van de kern van de beeldspraak die hij in de titel wilde gebruiken: hij zocht naar een ruimtelijk beeld waarin het goddelijke diep verscholen lag. In dit opzicht kunnen 'Het licht der kimmen', 'Het berg-meer' en 'De klaarte binnen de vuist' opgevat worden als verwante symbolen voor het schouwen van God.

Toen Van de Woestijne in september 1926 met A.A.M. Stols onderhandelde over de uitgave van *God aan zee* en daarbij tevens de trilogie ter sprake bracht, stond de titel *Het berg-meer* voor het slotdeel kennelijk vast.¹²⁰ Kort daarna werd hij publiek gemaakt in het prospectus dat Stols voor *God aan zee* liet verspreiden.

7.2 *Schema's voor de indeling van Het berg-meer*

In september 1926, toen Van de Woestijne zich zette aan de samenstelling van de kopij van *God aan zee*, begon hij zich tevens te bezinnen op de volgende bundel. In aansluiting op de zojuist besproken keuze van de titel *Het berg-meer* maakte hij op de inmiddels vertrouwde wijze verscheidene schetsen, al zijn het er minder dan voorheen. Kort na

¹¹⁹ *De bestendige aanwezigheid*, p. 94-95.

¹²⁰ Brief van 4 september 1926, geciteerd in de Drukgeschiedenis, § 2.1.

7 October
Het Berg-meer
De Voedster
(zy die de kindere, vestt en benint
die ze niet heeft gedragen)

Oudste overgeleverde plan voor *Het berg-meer* in het carnet van 1926 (H-72, p. 43r)

elkaar komen in het carnet van 1926 – hetzelfde waarin hij op 3 januari nog ‘De klaarte binnen de Vuist’ had genoteerd – drie plannen voor. Het eerste betreft één afdeling. Onder de datum ‘1 October’ schreef hij met potlood (H-72, p. 43r):

Het Berg-meer
De Voedster
(zij die de kinderen voedt en bemint die ze niet heeft gedragen)

Dit is een aantekening voor de laatste afdeling in de bundel, die hieronder nog aan de orde komt.

Op de volgende rectopagina maakte Van de Woestijne op 25 oktober 1926 voor het eerst een volledige indeling van de bundel, nu met blauwe inkt (H-72 p. 44r):

Het Berg-meer
De Blind-geborene (praeludium)
1. Requiem
2. Het Berg-meer
3. De Voedser¹²¹
4. ?
De Blind-gewordene (postludium)

Direct daarna bracht Van de Woestijne wijzigingen aan in de eerste en in de laatste afdelingstitel. ‘Requiem’ verving hij door ‘Mis der Levensden (smeekmis)’ en het vraagteken bij 4 verving hij door ‘Mis der Dooden (Verlossingsmis)’. Hij bracht dus nog meer symmetrie in de opzet, die bovendien nadrukkelijk cyclisch is – een patroon dat in *God aan zee* door ‘Doop van den bedelaar’ en ‘Uitvaart van den bedelaar’ ook bestond. Met ‘De blind-geborene’ en ‘De blind-gewordene’ herhaalde Van de Woestijne het voornemen dat hij al in 1913 bleek te hebben bij herziening van de opzet van de trilogie, op het manuscript voor *Het licht der kimmen*.

Het (uiterlijke) evenwicht in de schets werd onbepaalde tijd later enigszins verstoord, toen Van de Woestijne met paars potlood de gewijzigde eerste afdelingstitel doorhaalde en er ‘De doode Haven’ voor in de plaats bracht. Het is een vroege vorm van de latere titel ‘De modder-haven’, die Van de Woestijne voor het eerst gebruikte toen hij de gedichten in de zomer van 1927 inzond voor het tijdschrift *Nu* /32/. Een vierde afdeling werd in de bundel niet gerealiseerd.

Na opnieuw het blad van het carnet te hebben omgeslagen, bepaalde Van de Woestijne een eerste indeling van de tweede afdeling. Dit moet gebeurd zijn op dezelfde dag waarop hij de bundelindeling maakte, dus 25 oktober 1926, of hooguit enkele dagen daarna maar vóór 31 oktober (H-72, p. 45r; blauwe inkt):

¹²¹ Lees: ‘Voedster’.

25 Oct.

Het Berg-meer

De Blind-geborene (prose Euclium)

1. ~~De Blind-geborene~~ (prose Euclium)

2. Het Berg-meer

3. De Voelster

4. ~~De Blind-geborene~~ (prose Euclium)
De Blind-geborene (prose Euclium)

Plan voor de opzet van *Het berg-meer* in het carnet van 1926 (H-72, p. 44r).

2. Het Berg-meer.

- a) 'Ik heb dit hooger oord gekoren tot mijn woon'
- b) 'De zee beneden ons, in den nacht'.
- c) 'Berg, bemiddeling tot den Hemel.
- d) 'Neen, ik ben mensch: zoel en zuiver water van het meer'

De aanhalingen zijn klaarblijkelijk beginregels van gedichten. Alleen de eerste is in *Het berg-meer* terug te vinden [BM12], volgens plan in de afdeling 'Het berg-meer'. De drie andere gedichten zijn voor zover bekend ongeschreven gebleven. 'Ik heb dit hooger oord gekoren tot mijn woon' werd overigens eerst in 1927 geschreven; voornemen en uitvoering lagen dus geruime tijd uit elkaar.¹²²

Andere compositorische varianten komen in de nagelaten documenten of in (voor-)publicaties niet voor. De definitieve indeling van *Het berg-meer* bij verschijnen in 1928 was:

<i>Het berg-meer</i>		
'De blind-geborene' ¹²³		
I	De modder-haven	I
		2
		3
II	Het berg-meer	
III	De voedster	I
		2
		3
'De blind-gewordene'		

In de voorstadia had Van de Woestijne nog aansluiting gezocht bij de liturgische, katholiserende vormtaal die hij ook in de jaren na 1911 in *Het licht der kimmén* bezigde. Maar evenals dat gebeurde in de beoogde opzet van *Het gelaat des dichters* en in *God aan zee*, vond Van de Woestijne nieuwe, eigen metaforen die de geestelijke inhoud van zijn poëzie moesten uitdrukken. Het lijkt erop dat hij aanvankelijk houvast vond in traditionele en vertrouwde schema's, en dat hij die na verloop van tijd wist te vervangen door meer oorspronkelijke. Het is daarbij niet zonder meer zo dat die oorspronkelijkheid het enige verschil is en de schema's in feite inwisselbaar zijn. Zou dat wel zo zijn,

¹²² Van Elmbt meent in de regels b, c en d de gedichten 'Nog vóór de glans van een dagen' [BM18], 'Aarde, over-oude, ik ben van u gescheiden' [BM17] en 'Me-zelf voorbij; me-zelven tegen' [BM20] te herkennen. (*De agenda's en carnets van Karel van de Woestijne* dl.2, p. 193).

¹²³ In de bundel staat door een verkeerde correctie die A.A.M. Stols aanbracht in de proeven (H-106), als titel van het prelude 'De blind-gewordene'. Deze verwarrende zetfout werd hersteld door in de bundel een los vel te voegen, met op de voorzijde de titelpagina van de bundel en op het rechterbinnenblad de correcte titel van het openingsgedicht, 'De blind-geborene'. Zie ook de Drukgeschiedenis, § 4.2.

dan was bijvoorbeeld de afdeling 'De modder-haven' op te vatten als het 'Requiem' óf als de 'Mis der Levenden' in een vroeger plan, terwijl die laatste twee bepaald niet dezelfde strekking hebben. En het ontbreken van een vierde afdeling in de bundel terwijl in hetzelfde plan op die plaats een 'Mis der dooden' voorkwam, geeft eveneens aan dat met het wijzigen van de titels in de macrostructuur ook de poëtische inhoud verschuivingen ondergaat: een nieuwe indeling is geen 'vertaling' van de voorgaande.

7.3 *Onderverdeling van 'De modder-haven' en 'De voedster'*

Met de uitgave van *Het berg-meer* werden ten opzichte van de bijbehorende voorstadia twee verfijningen in de compositie aangebracht: de verdere verdeling van de afdelingen 'De modder-haven' en 'De voedster' in drie onderafdelingen, een segmentering die in de bijbehorende voorpublicaties (/32/ en /34/) niet voorkwam. Van de Woestijne heeft dus willen aangeven dat de betreffende afdelingen een zekere geleiding hadden.¹²⁴ De ratio daarachter is bij 'De modder-haven' vrij eenvoudig te herkennen. In de eerste onderafdeling zijn de atmosfeer en het decor van de gedichten, alsmede het weerkerende gebruik van gelijksoortige ontleningen aan bekende liedjes, sterke bindende factoren. De vier gedichten zijn gesitueerd in de directe nabijheid van een haven, waar de schepen in de drooggevalle baai liggen ('De koffen aangebleekt van ongebluschte lucht' [BM2]) en waar de zeelieden zingen of over hun reizen verhalen ('Zou'n wij geen glaasken mogen drinken?' [BM3], 'De meiskens uit de taveernen' [BM4] en 'Naar Oost-land willen wij varen' [BM5]).¹²⁵ De gedichten werden in dezelfde periode geschreven, en ze worden beheerst door de tegenstelling tussen enerzijds dood en bederf (ook moreel) van de haven, en anderzijds de verlokking van de vrijheid van de oneindige zee.

Hierna volgen vier verzen waar de dichter de zee (en de nacht) als een kosmische en metafysische oneindigheid ervaart. Hij stelt zich volledig open om door het goddelijke te worden aangeraakt: 'k begrijp een

¹²⁴ In de eerste en enige druk van *Het berg-meer* werden de titels van de afdelingen telkens op een nieuwe blanco pagina gedrukt; de cijfers die de onderafdelingen onderscheidden, werden boven het eerste gedicht van de betreffende onderafdeling geplaatst. In de integrale herdrukken van *Wiekslag om de kim* bij Manteau (1942 en 1943) en bij A.A.M. Stols (1943), alsmede in het *Verzameld werk*, bleven de cijfers van de onderafdelingen geheel achterwege, waardoor de lezer een door de dichter aangebrachte structuraanduiding mist. Dezelfde omissie doet zich in de genoemde uitgaven voor in de tweede afdeling van *God aan zee*, 'De schurftige danser'.

¹²⁵ B. Decorte heeft geopperd dat Van de Woestijne voor het gebruik van oude volkswijsjes Maeterlinck's *Douze chansons* als voorbeeld genomen kan hebben. Zie Decorte, 'Karel van de Woestijne en de Franse literatuur', p. 59.

licht, en 'k open me als een oog' ([BM9], r. 2). In deze onderafdeling is de bindende factor dus thematisch bepaald; de formele overeenkomst van de gedichten is hier niet zo sterk als in de eerste onderafdeling.

Het gedicht dat als enige de derde onderafdeling van 'De modderhaven' vormt, 'De treinen blazen de aard het zuigen toe der zeeën' [BM10], behoort tot de meer duistere van Van de Woestijne. Voor zover ik zien kan, wordt daarin de menselijke neiging zich af te sluiten voor de onrust en onzekerheid van de goddelijke openbaring, als ijdel afgeschilderd: de slotstrofe begint met de regels: 'weet: éens toch scheurt uw rust de karteling der vlammen / die Kennen openbaart en die Bezitten bant'. Het gedicht zou wegens de afwijkende inhoud en vorm in de beide voorgaande onderafdelingen niet gepast hebben, en is vermoedelijk juist om die reden apart geplaatst.

Van de Woestijne verdeelde de negen gedichten in de slotafdeling 'De voedster' bij bundeling in drie gelijke parten. Het onderscheid tussen de onderafdelingen komt in de gedichten zelf minder scherp tot uiting dan in 'De modderhaven'. In zijn carnet noteerde Van de Woestijne dat de voedster is: 'zij die de kinderen voedt en bemint die ze niet heeft gedragen'.¹²⁶ Deze voedster-symboliek is in alle gedichten van de afdeling verwerkt, en scheidt een hechte band. Binnen die eenheid onderscheiden de eerste drie gedichten zich door een negatieve teneur: telkens is er sprake van de wens tot geven, tot overgave, maar daaraan wordt geen gehoor gegeven: 'ik ben de zwaarste en rijpste en zal geen kele laven' is de slotregel van het eerste gedicht 'Geur van het reeuwsche beest; geur van de beursche vrucht' [BM21].

In onderafdeling 2 is daarentegen sprake van hoop. De gedichten zijn op gelijke wijze gestructureerd. Ze beginnen met een typering van de toestand van de dichter, of het nu is dat hij leeg en hol is en niet meer dan voedsel voor een made ('Ik ben de hazel-noot' [BM24]), of dat hij alles heeft gegeven wat hij vermocht ('k Heb mij verlaten aan de druif en aan de roos' [BM25]). Het slot is steeds een positieve wending. Door het leeg-worden brengt de dichter telkens toch iets tot stand: 'ik luid; ik zing', 'mijn naaktheid wordt de klaart der nachten', 'ik draag den droom van allen op 't gelaat' (de slotregels van de drie gedichten in het tweede gedeelte).

De drie laatste gedichten delen met nadruk een motief dat ook op enkele andere plaatsen in de bundel voorkomt: de dichter stelt zichzelf voor als een woning, een huis, het want van een schip: een ruimte die bezocht wordt door kinderen, gevuld kan worden met licht en gasten, of die ontdaan kan worden van goederen. 'Neen: 'k ben (waar 't rijpend ijs de waetren heeft gezogen)' [BM27] heeft een ontzuiverend einde: de kinderen die zich om het huis van de dichter verzamelen,

¹²⁶ Zie § 7.2.

zijn verdwenen als hij eindelijk beslist ze toe te laten. In het tweede vers, 'De keuken is geboend nog vóór ik binnen-treed' [BM28], stelt de dichter zich daarentegen weer onvoorwaardelijk bereid om door God bezocht te worden. 'Geven, geven! Alle vrachten' [BM29] is tot slot een oproep (aan zichzelf) om met achterlating van het stoffelijke ('Laat de huizen, / sluit de ramen, dek den haard', r. 5-6) alles wat in hem is op te heffen 'in het hoogste want' (r. 2), met andere woorden zich te ledigen voor God.

Twee thematische complexen domineren dus in 'De voedster': dat van een ruimte (de dichter) die wacht op een onbepaalde aanwezigheid (God), en dat van de drang tot geven en zich ontledigen, en daarbij ook als gever aanvaard willen worden. De permanente onvervuldheid waar al deze gedichten uit voortkomen, geeft aan dat de dichter – hoe zeker hij ook is van het bestaan, ergens, van God – de mystieke eenwording niet beleefd heeft.

8 BESLUIT

In de voorgaande hoofdstukken is de ontstaansgeschiedenis van *Wiek-slag om de kim* beschreven en zijn tendenties in Van de Woestijnes werkwijze geëxpliciteerd. In dit afsluitende hoofdstuk volgt nog een inventarisatie van Van de Woestijnes uitlatingen over het drieluik (§ 8.1); daarna zet ik een stap buiten het ontstaansmateriaal om te verkennen hoe Van de Woestijnes compositiepoetica zich verhoudt tot de traditie (§ 8.2) en tot tijdgenoten (§ 8.3); ik hoop daarmee tevens aan te geven in welke richting verder onderzoek op het gebied van de ontstaanspoetica van Van de Woestijne mogelijk (en wenselijk) is.

8.1 *Uitspraken van Van de Woestijne over de trilogie*

Toen Van de Woestijne niet lang na de voltooiing van *Het berg-meer* ernstig ziek werd, moet hij gezegd hebben dat hij, als hij nog zou genezen, niet meer zou schrijven: hij had zich volledig uitgesproken en voelde er niet voor zichzelf te herhalen.¹²⁷

Van de Woestijne heeft zich slechts enkele malen uitgesproken over de betekenis van de *Wiek-slag*-poëzie en zijn gedachten achter de compositie. In het gesprek met E. d'Oliveira in 1913 liet hij zich niet uit over het drieluik.¹²⁸ Wel werd daar aan het slot *Het licht der kinnen*,

¹²⁷ Hierover Eeckhout, *Herinneringen aan Karel van de Woestijne*, p. 49 en Roelants, 'De dood van Karel van de Woestijne', p. 456. A. van Cauwelaert citeert in 'Karel van de Woestijne' (1941, p. 618) een uitspraak van Van de Woestijne tegenover zijn vriend Lode Ontrop: 'Mijn werk als dichter is voltrokken, ik zal misschien nog verzen schrijven, maar ik heb aan mijn werk niets essentieels meer toe te voegen.'

¹²⁸ D'Oliveira, *De jongere generatie*.

een omvangrijke, meerdelige dichtbundel, opgegeven als ‘in voorbereiding’.

Er zijn drie verslagen bekend van gesprekken waarin Van de Woestijne zijn intenties toelichtte. Op 1 juli 1926 verscheen in *De Maasbode* van de hand van ‘onzen bijzonderen correspondent’ het artikel ‘Bij Karel van de Woestijne. Het huis te lande.’¹²⁹ In *erlebte Rede* wordt daar opgetekend:

Maar wat heeft een dichter te vertellen over zijn werk, dat dit werk zelf niet zeggen kan? Het is maar best ook, dat een schrijver zoo weinig mogelijk over zijn eigen werk filosofeere, zeker in het publiek. Het wordt wel eens zelf- en soms boerenbedrog. En hoe zou Van de Woestijne kunnen spreken over den opzet van zijn werk?

Als de interviewer dan toch vraagt naar ‘de grondgedachte, de lijn van zijn bundel *God aan Zee*, die eerlang in druk zal gaan’, antwoordt Van de Woestijne:

De Modderen Man [...] is de eerste bundel van een trilogie, waarvan *God aan zee* de tweede zijn zal, en de derde die nog geen definitieven vorm heeft, mogelijk nog zal worden gesplitst. *De modderen man*, zooals ik trouwens heb aangegeven, bestaat uit gedichten geschreven tusschen 1909 en 1915. Het is om het brutaal te zeggen: het zinnelijk deel. Het is een einde en een afrekening. Daarna was de weg open naar het tweede deel, waarin een mystischer karakter zich uitspreekt. Wij waren intusschen aan zee gaan wonen, waar de ziel God vond, althans terugvond. Zoo werd dit deel *God aan zee*. Zooals *De modderen man* had moeten voorafgaan door een samenvattend gedicht: ‘Het dagelijksch brood’, zoo zal *God aan zee* worden vooraf gegaan door een gedicht dat heet: ‘Doop van den bedelaar.’ [...] Het nog onvoltooide slotgedicht van den bundel is: ‘De begrafenis van den bedelaar.’

En het derde deel der trilogie?

Er liggen een stapel verzen, geheel, ten halven of ten deele afgewrocht. Maar een vasten vorm heeft dat nog niet.

Terwijl dus het slotdeel van de trilogie nog in een pril stadium verkeerde en zelfs het middendeel nog niet geheel was afgerond, deed Van de Woestijne uitspraken over de verbanden tussen enkele onderdelen.

Hetzelfde gebeurde later in dezelfde zomer. Joris Eeckhout – literator en pastoor, bewonderaar en huisvriend van Van de Woestijne – tekende een gesprek op waarin de dichter nader op het drieluik inging. Het gesprek had plaats in augustus 1926.

Deze trilogie, deelde hij me mede, wijst allerduidelijkst op een stijging.

Het uitgangspunt is: het louter-menschelijke, de liefde tot de vrouw; hoe verlokend ook, de dichter kan er niet in berusten; het is geen uitkomst, alleen maar een overgang.

¹²⁹ [Anoniem], ‘Bij Karel van de Woestijne. Het huis te lande.’ Het artikel kreeg een dag later (2 juli 1926) een vervolg: ‘Bij Karel van de Woestijne. De dichter en de jongeren.’

De gang tot de bevrijding van zichzelf wordt uitgebeeld in *God aan Zee*.

Die bevrijding wordt natuurlijk niet zonder strijd voltrokken; van die worsteling is de zee het symbool. In 't hart van den dichter wentelt het wisselzieke spel der baren. Dit hart echter verzucht naar vrede, haakt naar rust; en altijd voort klotst de zee in rustontwende woeling.

De zee kent eigen onrust niet; den dichter is, elk van haar steeds wisselende gedaanten, een beeld van eigen verscheurd leven. Wel bracht ze hem bevrijding, en voerde hem op tot God; maar wil die bevrijding bestendig zijn, hij moet de zee ontvluchten. De hoogte in dus; daar woeit, langs den stijgenden kronkelweg, sterkend en zuiverend, de wind, die niet meer voert, dan even snipperig maar, het verre geklaag van de zee; daar rust, ter verhevenste kruin, in algeheele windstilte, en alleen door Gods adem bevaren: het bergmeer.

Waar de dichter zich buigt over zijn spiegel, ontwaart hij niet langer, droef, zijn eigen moe gelaat, maar, verrukt, het Aanshijn van God...

Bleek hij weleer de blindgeborene te zijn, wijl hij alleen zichzelf aanschouwde, thans is hij de blindgewordene voor alles wat niet heet: de hoogste geestelijke beschouwing!¹³⁰

Een andere informant is Johan de Maegt, die verslag deed van een gesprek dat hij met Van de Woestijne voerde op 1 mei 1928. Over *Wiek-slag om de kim* komt daar de volgende passage voor:

Mijn *Modderen Man* is reeds vóór den oorlog begonnen. Met *God aan Zee* en *Berg-meer* vormt het een trilogie, een symfonie eigenlijk. Elk boek zet met de zinnelijkheid in; maar in het eerste is een begin van ontworsteling; in het tweede een begin van overwinning; in het derde is het de loutering, als een apotheose, naar het allerhoogste, waar er berusting is, in het goddelijke.¹³¹

Andere uitspraken van Van de Woestijne over zijn bedoelingen met het drieluik zijn niet bekend; ook in zijn correspondentie zoekt men vergeefs. Het heeft echter in zijn dichterlijke werkzaamheden een belangrijke plaats gehad, getuige alleen al de toewijding die hij het gedurende ruim vijftien jaar geschonken heeft.

¹³⁰ Eeckhout, *Een inleiding tot Karel van de Woestijne*, p. 52-53. In *Herinneringen aan Karel van de Woestijne* (p. 46) vat Eeckhout hetzelfde gesprek samen: 'Het ging over zijn trilogie, die duidelijk wijzen zou, verzekerde hij me, op een stijging uit het louter-menschelijke naar het zuiver-geestelijke. Uitbeelden moest ze: de bevrijding uit de betoovering der zinnen, en den opgang tot de mystieke regionen, waar de ziel zichzelf in God terugvindt.'

¹³¹ De Maegt, *Ontmoetingen*, p. 73. Uitspraken in interviews moeten voorzichtig gebruikt worden. In hetzelfde gesprek met De Maegt zou Van de Woestijne gezegd hebben dat hij niet aansprakelijk wenst te zijn 'voor wat over mij werd geschreven door menig interviewer, die diepzinnigheden ging zoeken waar er geen waren. Dat van d'Oliveira, bij voorbeeld, zou ik niet kunnen verantwoorden' (p. 70).

8.2 *De driedeling als vorm*

Van de Woestijnes componeertechniek vertoont enkele tendenties die iets prijsgeven van wat zijn onderliggende ‘compositiepoetica’ genoemd kan worden. Een deel ervan is kenmerkend voor Van de Woestijne, maar tevens is die poetica onvermijdelijk verbonden met de literair-historische context en de literaire traditie. Zoals het binnen deze editie bij het bespreken van de gedichten noodzakelijk was de interpretatie tot een volstrekt minimum te beperken, zal deze poetica niet de aandacht kunnen krijgen die nodig is om recht te doen aan zelfs maar de belangrijkste aspecten. Een dergelijk poeticaonderzoek behoort principieel in een ander en breder verband plaats te vinden; voor wat de *Wiekslag* betreft zijn hier dan de benodigde gegevens samengebracht.

Wanneer een dichter door een expliciete geleding zijn bundel structureert, voegt dat iets toe aan de gedichten: hij stuurt de lezing van de gedichten, hij draagt bij aan de ‘fore-grounding’ van de verhouding tussen de gedichten.¹³² Niet elke dichter heeft daar behoefte aan. Verdeelt de dichter zijn boek wel in afdelingen, dan wil dat nog niet zeggen dat die bouw een eigen betekenis draagt. Natuurlijk zal een dichter die dat doet, zich zorgvuldig beraden op de titels van de afdelingen en de schikking van de verzen, maar in veel gevallen is dan het belangrijkste oogmerk de gedichten die een gemeenschappelijk element hebben (formeel, thematisch, chronologisch), bijeen te plaatsen, of zelfs alleen maar de gedichten die geen gemeenschappelijk element hebben, te scheiden. Van de Woestijne streefde naar een verdergaande symbolische architectuur en bereikte die door drie niveaus van de vormgeving zorgvuldig op elkaar af te stemmen: de keuze van de hoofdtitel en van de (onder)afdelingstitels; expliciete of impliciete semantische relaties tussen de titels; en de structuuraanduidingen bij bepaalde onderdelen.¹³³ Al in *Het vader-huis* paste Van de Woestijne deze techniek toe: op de titel volgt als eerste gedicht ‘Wijding aan mijn vader’, en er is een ‘Voor-zang’, een ‘Tusschen-zang’ en een ‘Eind-zang’. De reeks ‘Het gedicht’ in *De gulden schaduw* dient nadrukkelijk ‘Bij wijze van inleiding’, wat een relatie met het navolgende aangeeft. In dezelfde bundel is de afdeling ‘Het huis van den dichter’ opvallend verdeeld in ‘Het huis op de vlakte aan de rivier’, ‘Het huis aan den vijver bij het woud’, ‘Het huis aan de zee’ en ‘Het huis in den stad’. (Verdere

¹³² Ik spreek hierna uitsluitend over de expliciet aangegeven bouw van poëziebundels, dus niet over een inhoudelijke ontwikkeling die zich in groepen, reeksen of cycli kan aftekenen.

¹³³ Naast deze drie strategieën kunnen uiteraard andere voorkomen. Ik beperk me tot de belangrijkste, en dan nog voor zover ze uit de *Wiekslag*-geschiedenis voortgekomen zijn.

onderverdelingen van de eerste twee van deze afdelingen laat ik buiten beschouwing.) Het procédé wordt in de trilogie aanmerkelijk verder op de spits gedreven door de keuze van titels die in hun letterlijke betekenis op het eerste gezicht moeilijk met elkaar te rijmen zijn en waarvan de diepere betekenis zich niet direct prijsgeeft; hierdoor wordt het suggestieve effect verhoogd. Van de Woestijne streefde daarbij nadrukkelijk harmonie en evenwicht na, althans in de *Wiekslag*-bundels. In de vroege bundels tot en met *De gulden schaduw* is dat nog niet zo sterk zichtbaar, maar de plannen voor *Het gelaat des dichters* toonden een in hoge mate symmetrische bouw, die Van de Woestijne sinds die periode handhaafde. Zelfs in *Het zatte hart*, een bundel die niet op een bijzonder symbolisch patroon is gebaseerd, zijn de gedichten symmetrisch gerangschikt. In het verlengde hiervan lijkt het mij mogelijk dat de plaatsing van 'Het menselijk brood' als inleiding bij *De modderen man* mede is ingegeven door het feit dat *God aan zee* en *Het berg-meer* ook omsloten werden door grote gedichten; met 'Het menselijk brood' aan het begin van *De modderen man* was de symmetrie bijna volmaakt.

Als architect/componist toont Van de Woestijne een zekere voorkeur voor de driedeling. In het proza wijs ik op 'Drie gevoelerige parabelen' (*Janus met het dubbele voor-hoofd*, 1908), de 'Drie heiligen' in *De bestendige aanwezigheid* (1918), en de drie *Goddelijke verbeeldingen* (1918). De epische poëzie laat driedelingen zien in 'De vliegende man' (*Interludiën*, 1912) en 'De Spartaansche Helena' (*Zon in den rug*, 1924). Dat in *Wiekslag om de kim* de driedeling op verschillende niveaus in de geleiding overheerst, is gebleken.¹³⁴ Het leidt tot de vraag naar de betekenis die hieraan kan worden gehecht. Voor de *Wiekslag* is die vraag des te belangrijker: heeft Van de Woestijne iets willen zeggen met de keuze voor een drieluik?

Het drieluik als uitdrukkingsvorm is ontstaan in de christelijke beeldende kunst van de vroege middeleeuwen. Het werd de standaardvorm van altaarstukken, waarin het middenpaneel het hoofdonderdeel van de voorstelling was: 'Die strenge Symmetrie des primitiven Kultbildes entsprach der natürlichen Neigung, den Hauptakzent in das Zentrum zu legen und die Mittelachse zu festigen durch das Gleichgewicht der Seitlichen Teile.'¹³⁵ Het accent op het middendeel blijkt niet alleen uit de onderlinge verhouding van de drie voorstellingen maar komt veelal tevens tot uitdrukking in de afmetingen (de 'subordinerende symme-

¹³⁴ *God aan zee* bestaat uit vijf afdelingen, maar in een vroeger stadium heeft Van de Woestijne aan een driedeling gedacht.

¹³⁵ M.J. Friedländer, geciteerd in Lankheit, 'Das Tryptichon als Pathosformel' (p. 11). Aan dit artikel ontleen ik de volgende kunsthistorische gegevens over het drieluik.

trische Komposition der Dreiteilung'). In de ongelijkwaardigheid van de delen onderscheidt het triptiek zich van de 'drieklank' ('dessen Wesen gerade auf der Gleichwertigkeit der Teile beruht') of van de cyclus en de fries.¹³⁶ Bij deze formele kenmerken komt dat het altaar waar het drieluik oorspronkelijk zijn plaats had, in de liturgie de tafel is waar de symbolische maaltijd werd bereid, 'Grundsymbolik der Eucharistie'.¹³⁷

De liturgie was in de vroegste opzet van *Het licht der kimmen* een van de hoofdmotieven van de macrostructuur. Van de Woestijne was voldoende op de hoogte van de christelijke religieuze symboliek om die in zijn poëzie te verwerken. En in de schilderkunst was hij voldoende ingevoerd om het drieluik als uitdrukkingsvorm niet argeloos aan te wenden, al was het maar door de tentoonstelling van de Vlaamse primitieven die van 15 juni tot 15 september 1902 in Brugge werd gehouden en die onderwerp was van Van de Woestijnes eerste zelfstandige werk, *De Vlaamsche Primitieven. Hoe ze waren te Brugge* (1903).¹³⁸ De tentoonstelling gaf tientallen triptieken te zien en uit Van de Woestijnes boek blijkt dat hij ze aandachtig bekeken heeft. In zijn eigen tijd maakte de symbolistische schilderkunst bovendien graag gebruik van dezelfde vorm: Jan Toorop, Antoon Derkinderen, Willem van Konijnenburg, ook Constant Meunier voor wie Van de Woestijne zijn waardering heeft uitgesproken, hebben de triptiekvorm in hun werk gebruikt.¹³⁹

Ondanks de schijn van het tegendeel geloof ik toch niet dat Van de Woestijne het drieluik aanwendde om daarmee het sacrale aspect van de oorspronkelijke vorm in zijn poëzie in te brengen. De religieuze symboliek is weliswaar een belangrijk element in zijn werk, en ook is *God aan zee* als middendeel het omvangrijkst, maar het zijn uiterlijke overeenkomsten die niet stroken met Van de Woestijnes intenties. De innerlijke ontwikkeling van *Wiekslag om de kim* is lineair: de mystieke opgang komt telkens in een verder stadium, al gaat dat zeer geleidelijk en wordt het verhoopte eindstadium, de unio mystica, niet bereikt. Aangezien de perceptie van een literair werk lineair (in de tijd) tot

¹³⁶ 'Als Grundtypen stehen einander hier die endlose Reihung und die betonte Mitte gegenüber. Die erstere beruht auf dem Prinzip der Wiederkehr des Gleichen, des monotonen Rhythmus, sie führt zur zyklischen Gestaltungsweise oder zum bandartigen Fries. Der durch Höhe und Breite ausgezeichneten Mitte entspricht dagegen die symmetrische Komposition; in ihr äußert sich ein Höchstmaß von Würde, aber auch von Subordination.' Lankheit, 'Das Triptychon als Pathosformel', p. 12.

¹³⁷ Idem, p. 85.

¹³⁸ Opgenomen in *VW* dl. 3.

¹³⁹ Voor voorbeelden zie Blotkamp e.a., *Kunstenaren der idee* en Blotkamp, *Triptieken in Stijl*.

stand komt, is het ook niet logisch dat het middendeel van een literaire triptiek de climax vormt; in die zin verschilt het lezen van een dichtwerk van de perceptie van een geschilderde triptiek.¹⁴⁰ Kortom, ik zie geen dieperliggende overeenkomsten tussen het traditionele drieluik en *Wiekslag om de kim*. Wel is een mogelijkheid dat de dieldeling in een vroeg stadium, toen hij in 1913 als tweede deel voor het drieluik *De kennis van God* noteerde, gebaseerd was op de drie trappen van de mystiek: werken, bidden en aanschouwen. Daar staat tegenover dat het 'schouwen' in de eindversie van de *Wiekslag* niet plaatsheeft, althans niet overtuigend: *Het berg-meer* is niet de bundel waarin de extatische vereniging met God plaatsheeft, er is hooguit een aantal malen sprake van een zeer dichte nabijheid van God. Alleen verdere studie kan meer inzicht verschaffen in de vraag in hoeverre *Wiekslag om de kim* desondanks de poëtische symbolisering is van een mystiek proces.¹⁴¹ De lineaire ontwikkeling strookt eerder met bijvoorbeeld Dante's *Divina commedia*, een werk dat Van de Woestijne goed kende. Hij overwoog er motto's bij zijn gedichten aan te ontlenen, schreef een reeks 'De ontmoeting' (met Dante) in het herdenkingsjaar 1921,¹⁴² en is ongetwijfeld vatbaar geweest voor de ver doorgevoerde symboliek in de dieldelige *Divina commedia*.

8.3 *Mogelijke voorbeelden, verwante opvattingen*

Dat Van de Woestijne zelf over zijn 'trilogie' sprak, is gebaseerd op de uiterlijke vorm. Een belangrijke aanwijzing is nog dat *Het licht der kimmen* aanvankelijk uit vier delen zou moeten bestaan, wat de intenties die hij in eerste instantie in deze richting gehad heeft, relativeert. Hetzelfde geldt voor zijn opmerking in het interview in *De maasbode* van 1 juli 1926, waar hij zegt dat het derde deel van de trilogie nog geen definitieve vorm heeft en 'mogelijk nog zal worden gesplitst.'¹⁴³

Daarmee is niet gezegd dat Van de Woestijnes compositiepoetica als een unicum in de literatuurgeschiedenis zweeft en geen verband houdt met enige traditie of voorganger. Integendeel: Van de Woestijne vertoont in zijn architecturale aspiraties verwantschap met enkele tijdgenoten en directe voorgangers. De monumentale opzet van kunstwer-

¹⁴⁰ Vergelijk de volgorde links-rechts-midden van bijvoorbeeld de triptiek *Evolutie* van P. Mondriaan, waarmee ook een opgaande lijn naar hoger aanschouwen is verbeeld. Zie Blotkamp, *Triptieken in Styl*, p. 5-7.

¹⁴¹ Belangrijke gegevens daarvoor in Rutten, *Proza*, p. 327-341 en 697-701.

¹⁴² Gepubliceerd in *De gids* van september 1921; zie *VW* dl. 1, p. 747-754.

¹⁴³ Zie § 8.1.

ken was een verschijnsel dat in het symbolisme wijd verbreid was.¹⁴⁴ Zo bestaat Wagners operacyclus *Der Ring des Nibelungen* uit vier grote delen waarvan de premières over een lange periode (1854-1874) plaatsvonden. Naar aanleiding van een integrale vertolking van de cyclus in de Muntchouwburg te Brussel schreef Van de Woestijne in zijn bewonderende bespreking in de *N.R.C.*: 'Weer hebben zich de vier deelen van het grootsch gebouw blok aan blok voor ons oog opgebouwd, gerezen uit eene verbluffende macht en eene weergaloze zekerheid.'¹⁴⁵ Deze woorden zijn van 30 april 1911 (verschenen in de *N.R.C.* van 2 mei 1911). De oudste versie van *Het licht der kimmén*, toen nog tetralogie, dateert van 9 juli 1911, twee maanden later. Op 14 mei 1912 verscheen in hetzelfde dagblad een bespreking van uitvoeringen van Beethovens *Missa solennis* en de mis in H-moll van Bach.¹⁴⁶ Daaruit spreekt, geheel los van de waardering voor de muzikale indruk die hij onderging, opnieuw Van de Woestijnes bewondering voor de breed opgezette compositie. En toen hij kort daarvoor in de *N.R.C.* van 12 mei 1912 zijn bewondering voor Wagner aanmerkelijk temperde omdat hij de fabel van de *Ring* 'pueriel' vond en bezwaar maakte tegen het 'systematische' en 'gewilde' waardoor het genieten 'van lieverlede cerebraal' wordt, gaf hij tevens toe: 'Ik zal zeer zeker de laatste zijn om de imponeerende waarde van die kolossale tetralogie te loochenen'.¹⁴⁷

Een literaire voorganger en geestverwant van Van de Woestijne is uiteraard Baudelaire; aan zijn *Les fleurs du mal* ligt volgens diens eigen herhaalde bewering een weloverwogen opzet ten grond-

¹⁴⁴ Hans H. Hofstätter wijst op de voorkeur voor sequenties en cycli bij symbolistische schilders, waardoor regelmatig werd aangeknoopt bij traditionele vormen als diptiek en triptiek. 'Man [...] muß die gleichen Motive voraussetzen wie bei der zyklischen Folge oder schließlich auch der bildhaften Gestaltung des Bildrahmens: Verdeutlichung der Idee durch Aufschlüsselung eines Vorgangs in zeitlich aufeinanderfolgende Phasen, Variationen der gleichen Aussage oder metaphorische Ergänzung; schon darin zeigt sich ein grundlegender Unterschied etwa zu dem Triptychon christlicher Altäre.' (*Symbolismus und die Kunst der Jahrhundertwende*, p. 123-124) Iets verder stelt Hofstätter dat het drieluik niet alleen maar opgevat kan worden als een gesecculariseerde variant van het middeleeuwse altaarstuk: 'Man möchte eher umgekehrt sagen, daß auch das Spätmittelalter den Triptychonaltar wählte, weil seine Form zur symbolischen Aufgabe stimmte und [...] die Dreiteilung dem musikalischen Empfinden der Symbolisten entsprach, die Fläche geometrisch und rhythmisch zu ordnen und zu einem Dreiklang zu verbinden.'

¹⁴⁵ *Verzameld journalistiek werk* dl. 4, p. 338.

¹⁴⁶ *VW* dl. 6, p. 388-392. Over het artikel ook Minderaa, *Leven en werken* 1, p. 370-372.

¹⁴⁷ *Verzameld journalistiek werk* dl. 5, p. 284. Van de Woestijnes wisselende Wagnerwaardering wordt besproken in Wauters, *Wagner en Vlaanderen*, p. 454-459.

slag.¹⁴⁸ In de derde druk van de bundel, verschenen in 1868, werd in het appendix een artikel van J. Barbey d'Aurevilly opgenomen. Hij schreef het in juli 1857, een maand na het verschijnen van de eerste uitgave van de geruchtmakende bundel. Het bevat een passage die, of Van de Woestijne haar nu kende of niet (al ligt dat wel voor de hand), mutatis mutandis ook voor *Wiekslag om de kim* kan gelden. Barbey d'Aurevilly betoogt dat citeren van afzonderlijke gedichten uit *Les fleurs du mal* onjuist is:

une pièce citée n'aurait que sa valeur individuelle, et il ne faut pas s'y méprendre, dans le livre de M. Baudelaire, chaque poésie a, de plus que la réussite des détails ou la fortune de la pensée, une valeur très-importante d'ensemble et de situation qu'il ne faut pas lui faire perdre, en la détachant. Les artistes qui voient les lignes sous le luxe et l'efflorescence de la couleur, percevront très-bien qu'il y a ici une architecture secrète, un plan calculé par le poète, méditatif et volontaire. Les *Fleurs du mal* ne sont pas à la suite les unes des autres comme tant de morceaux lyriques, dispersés par l'inspiration, et ramassés dans un recueil sans d'autre raison que de les réunir. Elles sont moins des poésies qu'une œuvre poétique de la plus forte unité. Au point de vue de l'Art et de la sensation esthétique, elles perdraient donc beaucoup à n'être pas lues dans l'ordre où le poète, qui sait bien ce qu'il fait, les a rangées. Mais elles perdraient bien davantage au point de vue de l'effet moral [...]¹⁴⁹

Van de Woestijne kende niet dezelfde weerstand tegen het losmaken van gedichten uit hun verband: hij gaf toestemming voor opneming van zijn verzen in bloemlezingen en stelde immers zelf *Blikken* samen, de afgeslankte versie van *God aan zee*, al gaf hij die ook weer een zorgvuldig voorbereekte structuur. Maar de meerwaarde van een 'geheime architectuur' was voor Van de Woestijne een even belangrijk aspect als voor Barbey d'Aurevilly. Zoals in *Wiekslag om de kim* maakt de spanning tussen het gedicht en de macrostructuur in *Les fleurs du mal* een wezenlijk deel uit van de poëzie. Op grond van dezelfde opvatting oordeelt Hugo Friedrich zelfs: 'Neben Petrarca's *Canzoniere*, Goethes *Westöstlichem Divan* und Guilléns *Cántico* sind die *Fleurs du mal* das

¹⁴⁸ De structuur van *Les fleurs du mal* is uitvoerig onderzocht door Mossop in *Baudelaire's tragic hero*. Zijn benadering zou voor *Wiekslag om de kim* eveneens vruchtbaar kunnen zijn.

¹⁴⁹ Geciteerd naar Baudelaire, *Les fleurs du mal*, p. 418-419. De opvatting die spreekt uit de slotzin van het geciteerde doet denken aan Van de Woestijnes belangrijke opmerking in een brief aan zijn vriend Lode Ontrop: 'ik hecht eraan dat mijn werk *moreel* beoordeeld worde, omdat het hoofdzakelijk *autobiografisch* is...' (*Brieven aan Lode Ontrop*, p. 137.) De brief is van najaar 1903, maar deze opvatting van Van de Woestijne is in wezen nooit gewijzigd. Terzijde zij opgemerkt dat ook Albert Verwey vanaf 1910 'de samenhang [...] van minstens zo groot belang als het enkelgedicht' beschouwde; zie Van Halsema, *Te zoeken in deze angstige eeuw*, p. 10.

architektonisch strengste Buch der Europäischen Lyrik.¹⁵⁰ Een vergelijkbaar contemporair voorbeeld zou nog kunnen zijn Rilkes *Stundenbuch*, dat uit drie afzonderlijk verschenen delen bestaat met een christelijke symboliek die dicht bij Van de Woestijne's werk ligt: *Das Buch vom mönchischen Leben* (1899), *Das Buch von der Pilgerschaft* (1901) en *Das Buch von der Armut und vom Tode* (1903). Van de Woestijne heeft zich echter nimmer uitvoerig over diens werk uitgesproken.¹⁵¹

Dat ligt anders voor Emile Verhaeren. In 1906 schreef Van de Woestijne een uitvoerig essay over Verhaeren.¹⁵² Hij uitte zijn bewondering voor de grote trilogieën, de eerste bestaande uit *Les soirs* (1887), *Les débâcles* (1888) en *Les flambeaux noirs* (1890). Van de Woestijne schreef daarover: 'Onder de boeken nu die uit den baaiërd zullen zijn gered, acht ik Verhaeren's Trilogie te zijn.'¹⁵³ Verhaerens persoonlijkheid zou zich 'naar eigen wezen ontbolsteren' in een tweede drietal dat gevormd wordt door *Les campagnes hallucinées* (1893), *Les villes tentaculaires* (1895) en *Les aubes* (drama, 1898). Nog grotere lof viel een derde trits ten deel, opnieuw een verruiming van het dichterschap, hier uitvoerig geciteerd omdat de passage tegelijk veel duidelijk maakt over Van de Woestijne's denken in de periode die voorafging aan de eerste aanzetten tot de *Wiekslag*:

Geen ploeteren meer in de drabben van ikheid of rotte maatschappij: een aanvaarden van alle goedheid, een bewonderen van alle schoonheid, hoe fragmentarisch ook; en, door een rijp karakter gesterkt, een doorzien van alle passie, van alle menselijkheid, en, weldra, van alle wereld-orde. Met zijn bredere ziele-ontvankelijkheid gaat gepaard het zwellen van zijn werk, de klare grootschheid waarmede het verruimt tot, haast, een cosmische beteekenis. Geen schrik meer en geen aarzelen: het aanvaarden der groote wetten, het beminnen van al 't onafwendbaar-eeuwige.

En aldus staan we weer voor drie werken die, in hun vaste eenheid, boven den tijd verheven, zingen als 't nieuwe Credo van dit mensdom. Het zijn *Les Visages de la Vie* [1899], verheerlijkende verklaring van de menselijke passies, *Les Forces Tumul-tueuses* [1902], verbeelding der wereld-dynamiek in hare hoogste verschijnselen, en die dionysische en toch mate-houdende *Multiple Splendeur* [1906], met hare uitleggende epigraaf: *Admirez-vous les uns les autres.*¹⁵⁴

Aan het slot van zijn essay bekende Van de Woestijne nog, uiteindelijk *Les heures claires* (1896) en *Les heures d'après-midi* (1905) te beschouwen

¹⁵⁰ Friedrich, *Die Struktur der modernen Lyrik*, p. 39. Hierover ook Musschoot, 'Karel van de Woestijne, een baudelairiaans dichter', p. 121-122.

¹⁵¹ Daarentegen is meerdere malen opgemerkt dat beide dichters verwantschap vertonen, maar een uitvoerige studie werd niet verricht.

¹⁵² Gepubliceerd in *Europa* 1907, opgenomen in *Kunst en geest in Vlaanderen* (1911); zie *VW* dl. 4, p. 157-193.

¹⁵³ *VW* dl. 4, p. 180.

¹⁵⁴ *Idem*, p. 190.

als ‘t allerschoonste wat Verhaeren ooit zong’.¹⁵⁵ In 1911 zouden deze twee voorkeurbundels, alsof het zo moest zijn, met *Les heures du soir* eveneens een drieluik vormen. Het is de gevoelde verwantschap die hier hoofdbestanddeel is van Van de Woestijnes – bij latere gelegenheden herhaalde – bewondering, méer dan een bijzondere waardering voor de trilogie als architectonische vorm. Dat neemt niet weg dat de vertrouwdheid met de poëzie van Verhaeren en het ondergane effect van de reeks van monumentale drieslagen mede aan Van de Woestijnes belangstelling of gevoeligheid voor een dergelijke opzet kunnen hebben bijgedragen. En zowel hier als in de eerdere voorbeelden geldt buitendien dat het er niet zozeer om gaat een ondubbelzinnig voorbeeld aan te wijzen dat Van de Woestijne tot het drieluik heeft gebracht, maar aan te geven dat een brede uitwerking van meerdere samenhangende werken paste in het symbolistische klimaat waar Van de Woestijne zich thuisvoelde.¹⁵⁶

De betekenis van de vorm of structuur voor het kunstwerk is meer dan een oppervlakkige esthetiek of een voorkeur voor classicistische harmonie. Het streven is een innerlijke dynamiek te wekken die Stéphane Mallarmé op het oog heeft waar hij zegt: ‘Le livre, expansion totale de la lettre, doit d’elle tirer, directement, une mobilité et spacieux, par correspondances, instituer un jeu, on ne sait, qui confirme la fiction.’¹⁵⁷ Bij deze en dergelijke denkbeelden van Mallarmé sluit Van de Woestijnes compositiepoetica aan. Uit een herdenkingsopstel over Mallarmé uit 1923 blijkt dat Van de Woestijne zich juist voor de formele, constructieve kant van diens werk interesseerde.¹⁵⁸ Hij vindt in Mallarmé’s werk geen ‘absoluut-eigen inhoud’ of ‘volstrekt-alleenstaande gevoeligheid’ – hier komt weer tot uitdrukking dat de expressieve component voor Van de Woestijne een vereiste was en bleef – maar hij waardeert des te sterker de formele vernieuwing die de Franse dichter teweegbracht. Mallarmé trachtte niet het persoonlijke maar het algemene door middel van het symbool tot eeuwigheid te verheffen.

Slechts de muziek kan van dat algemeene eene weërgave zijn: zij alleen vermag van complexiteit een polyphonische eenheid te maken. Het verklaart waarom de muzikaal-geworden Mallarmé zelfs de melos uitsluit, de zanglijn, waarin de rhythmus beweegt. Zijn vers, neen: zijn gedicht, dat op zichzelf eenheid moet zijn, waar de verseenheid in opgaat, zal dan ook worden contrapunctisch. De opbouw van het sonnet – de vorm, dien hij kiest om zijne gesloten gebondenheid – brengt hem tot

¹⁵⁵ Idem, p. 192.

¹⁵⁶ Dat Van de Woestijne aansloot bij het Franse symbolisme komt uiteraard in zo goed als alle beschouwingen terug; bondig hierover Musschoot, *Karel van de Woestijne en het symbolisme*.

¹⁵⁷ ‘Quant au livre.’ In: Mallarmé, *Œuvres complètes*, p. 380.

¹⁵⁸ ‘Stéphane Mallarmé.’ In: *VW* dl. 5, p. 845-851.

een symphonischen arbeid, waarbij de woorden geen waarde meer hebben op zichzelf, maar veel meer een plaatsingswaarde en vooral een samenklinkende waarde.¹⁵⁹

In deze passage is sprake van het gedicht, niet van bundelcompositie. Maar het is duidelijk dat Van de Woestijne veel affiniteit heeft met het principe. Bovendien liggen Mallarmé's ideeën over bundeling van poëzie in het verlengde hiervan, en komen ze sterk overeen met Van de Woestijnes aspiraties in *Wiekslag om de kim*, die eveneens een 'polyphonische eenheid' genoemd kan worden.¹⁶⁰ Het houvast van het vooraf gemaakte plan is, omdat de dichter zich zo een stramien oplegt, vergelijkbaar met de vaste vorm van het sonnet. Mallarmé spreekt van 'un livre, tout bonnement, en maints tomes, un livre qui soit un livre, architectural et prémédité, et non un recueil des inspirations de hasard fussent-elles merveilleuses'.¹⁶¹ (Door deze eigenschappen onderscheidt het boek zich van het *album*, 'ce mot condamnatoire'.¹⁶²) In de tot het uiterste doordachte architectuur is niets aan het toeval overgelaten, ook niet de blanco bladen die gedeelten scheiden. Op dit punt heeft Van de Woestijne in *Wiekslag om de kim* de poetische droom van Mallarmé verregaand gerealiseerd, al geloof ik niet dat Van de Woestijne op dezelfde wijze als Mallarmé droomde van het ultieme boek: 'je dirai: le Livre, persuadé qu'au fond il n'y en a qu'un, tenté à son insu par quiconque a écrit, même les Génies.'¹⁶³ Dat allesomvattende boek is dus onpersoonlijk en sluit in zijn uiterste consequentie het gehele bestaan in zich.¹⁶⁴ Hier is een metafysica in het geding die beduidend verder gaat dan de symbolische uitdrukking van Van de Woestijnes spirituele ontwikkeling in *Wiekslag om de kim*.

¹⁵⁹ Idem, p. 849-850.

¹⁶⁰ Vergelijk ook § 4.1.6, waar ter sprake kwam dat Van de Woestijne de term 'gedicht' gebruikte voor grotere clusters van gedichten.

¹⁶¹ Mallarmé, 'Autobiographie.' In: *Œuvres complètes*, p. 663.

¹⁶² Ibidem. Voor de ideeën van Mallarmé heb ik gebruik gemaakt van Dresden, *Symbolisme*.

¹⁶³ Mallarmé, *Œuvres complètes*, p. 663.

¹⁶⁴ Zie ook Dresden, *Symbolisme*, p. 126-127.

Drukgeschiedenis

I DE MODDEREN MAN

I.1 *Drukgeschiedenis van De modderen man*

Het eerste deel van *Wiekslag om de kim* verscheen bij Uitgeversmaatschappij Het Roode Zeil. Hoewel C.A.J. van Dishoeck Van de Woestijne van 1905 tot 1918 tot zijn vaste auteurs had mogen rekenen en het drieluik *Het licht der kimmén* in 1912 aangekondigd was als Van Dishoeck-uitgave, verkoos de dichter in 1920 de toen nog zeer jonge en onbekende uitgeverij.

De uitgeverij was opgericht uit literair-politieke overwegingen: na de Eerste Wereldoorlog werd onder sommige Vlaamse kunstenaars opnieuw de behoefte gevoeld de ontstane afstand tot de *Van nu en straks*-traditie te overbruggen en de ideeën die dat tijdschrift in het vaandel voerde, in ere te houden of te herstellen. De naamloze vennootschap hield in 1921 op te bestaan en gaf van maart tot oktober 1920 ook het maandelijks tijdschrift *Het roode zeil* uit. Het werd gekenmerkt door een hoge mate van estheticisme, zowel inhoudelijk als in de uitvoering en typografie. Het kosmopolitische, 'Europese' karakter was nadrukkelijk op *Van nu en straks* geïnspireerd.

Aflevering 1 opende met verzen van Van de Woestijne uit *De modderen man*. Dit was een programmatische keuze aangezien Van de Woestijne in die jaren gezien én bestreden werd als de belichaming van het oude *Van nu en straks*-ideaal. Ook in de dubbelaflevering 2-3 werden verzen van hem opgenomen. Bovendien stond Van de Woestijnes naam bij de redactieleden.¹

Een archief van Het Roode Zeil is niet bewaard gebleven, maar er zijn toch enkele gegevens omtrent de totstandkoming van *De modderen man* overgeleverd. Zo bleef het contract bewaard dat gesloten werd tussen Van de Woestijne en de uitgeverij.² Het werd door Firmin van Hecke, een van de initiatiefnemers voor de oprichting, met de hand geschreven op een los blad papier en zowel door hem als door Van de Woestijne ondertekend. De volledige tekst luidt:

Tusschen den heer Karel van de Woestijne letterkundige te Brussel en den heer Firmin van Hecke, en consoorten, handelend voor de Uitgeversmaatschappij 'De

¹ Zie over de opvattingen van Het Roode Zeil: Weisgerber, *De Vlaamse literatuur op onbegane wegen*, p. 117-124.

² AMVC: W 803/B4.

Zwarte Ruiter' is overeengekomen, dat eer[s]tgenoemde tegen den prijs van vijfhonderd frank (500 fr) afstaat voor publicatie door de zorgen van laatstgenoemde een bundel verzen nog onuitgegeven in boekvorm en bevattend gedichten.

Het recht van deze uitgave blijft gedurende twee jaren het eigendom van voornoemde firma voor een enkele oplage van maximum drie honderd genummerde en geteekende exemplaren.

De heer Karel van de Woestijne verklaart hierbij de som van vijfhonderd franken ontvangen te hebben.

Een datum ontbreekt op het contract, maar aangezien als naam van de uitgeverij nog De Zwarte Ruiter genoemd wordt, moet het dateren van vóór 3 maart 1920, toen uitgeverij Het Roode Zeil officieel werd opgericht.³ Waarschijnlijk werd het contract al in 1919 opgesteld, want op 28 januari 1920 schreef Van de Woestijne aan André de Ridder, op briefpapier van het kabinet van de Minister van Wetenschappen en Kunsten waar de dichter op dat moment secretaris was:

Ik heb hier toevallig den directeur ontmoet van het uitgevershuis Berger-Levrault, te Parijs, wien ik inlichtingen heb gevraagd over de gelegenheid, papier te doen komen. Die gelegenheid bestaat: er is thans weér in den handel heel goeden Arches te krijgen in evengoede voorwaarden als de Engelsche papieren (Polderman heeft er mij getoond, die ver beneden Arches staan).⁴

Er is nu ook weér Japansch te krijgen, en wel te Brussel, bij Verleysen, Koninklijke straat.

Dit alles bij wijze van inlichting, en met het oog op het drukken van mijn boekje. Is nu reeds een lettertype ontdekt? Gaarne hoor ik iets deszake.

Er werd begin 1920 dus al werk gemaakt van de vormgeving van *De modderen man*; dit blijkt ook uit het voorkomen van de oude uitgeversnaam De Zwarte Ruiter op de gedeeltelijk bewaarde drukproef van de bundel (H-55). De problemen met de levering van geschikt papier waarover Van de Woestijne in zijn brief aan De Ridder spreekt, houden verband met de nawerking van de oorlog. Voor *De modderen man* werd inderdaad papier van Arches gebruikt voor de gewone exemplaren, en Japans papier voor de luxe-exemplaren.

Als kopij diende het gewijzigde typoscript dat oorspronkelijk was samengesteld voor *Het gelaat des dichters* (H-40; zie ook de Ontstaansgeschiedenis, § 3.1.3). De bundelkopij werd tevens gebruikt voor Van de Woestijnes bijdragen aan de eerste afleveringen van *Het roode zeil*. Enkele aperte fouten in het typoscript zijn in het tijdschrift overgenomen. De bijdrage is onzorgvuldig geredigeerd, en het is onwaarschijnlijk dat Van de Woestijne zelf de proeven heeft gecorrigeerd.

³ Zie: Van Overbeek, *Het Roode Zeil*, p. 11.

⁴ Fabrice Polderman was mede-oprichter van de nieuwe uitgeverij en redactiesecretaris van *Het roode zeil*.

In het eerste nummer van *Het roode zeil*, dat verscheen op 15 maart, werd bij de verzen van Van de Woestijne in een noot gemeld: 'Uit de "Modderen Man", een in het voorjaar bij de uitgeversmaatschappij "Het Roode Zeil" te verschijnen bundel nieuwe verzen.' Het genoemde tijdstip, hoe vaag ook aangeduid, werd niet gehaald. Op 13 mei 1920 schreef Van de Woestijne opnieuw aan De Ridder over de bundel. Men was toen vermoedelijk midden in het produktieproces.

Gust van Hecke schrijft mij over een goud-geel omslag voor mijn 'Modderen Man', dat Buschmann met een Cordovaansch leder-motief zou bedrukken. Dat kan inderdaad heel mooi worden, maar... goud-en-zwart: dáár ben ik bang voor. Het mag toch geen Vlaamschen-leeuw-uitzicht krijgen! – Laat de drukker het dan eens proberen met eene andere kleur, bistre b.v.: Dat zou tevens zachter en voornameer staan...

En wanneer krijg ik nu het tweede deel der drukproef? 't Wordt, dunkt me, tijd, daar een einde meê te maken. Vindt gij niet?

Meer is over de drukgeschiedenis van de bundel niet bekend. Wel meldde Van de Woestijne in een brief van 16 september 1920 aan Dirk Coster dat 'nog deze week een bundeltje verzen [verschijnt]: "De Modderen Man": ik laat het u geworden.' Als verschijningsdatum kan dus eind september 1920 worden aangehouden.

1.2 De modderen man : *uitvoering*

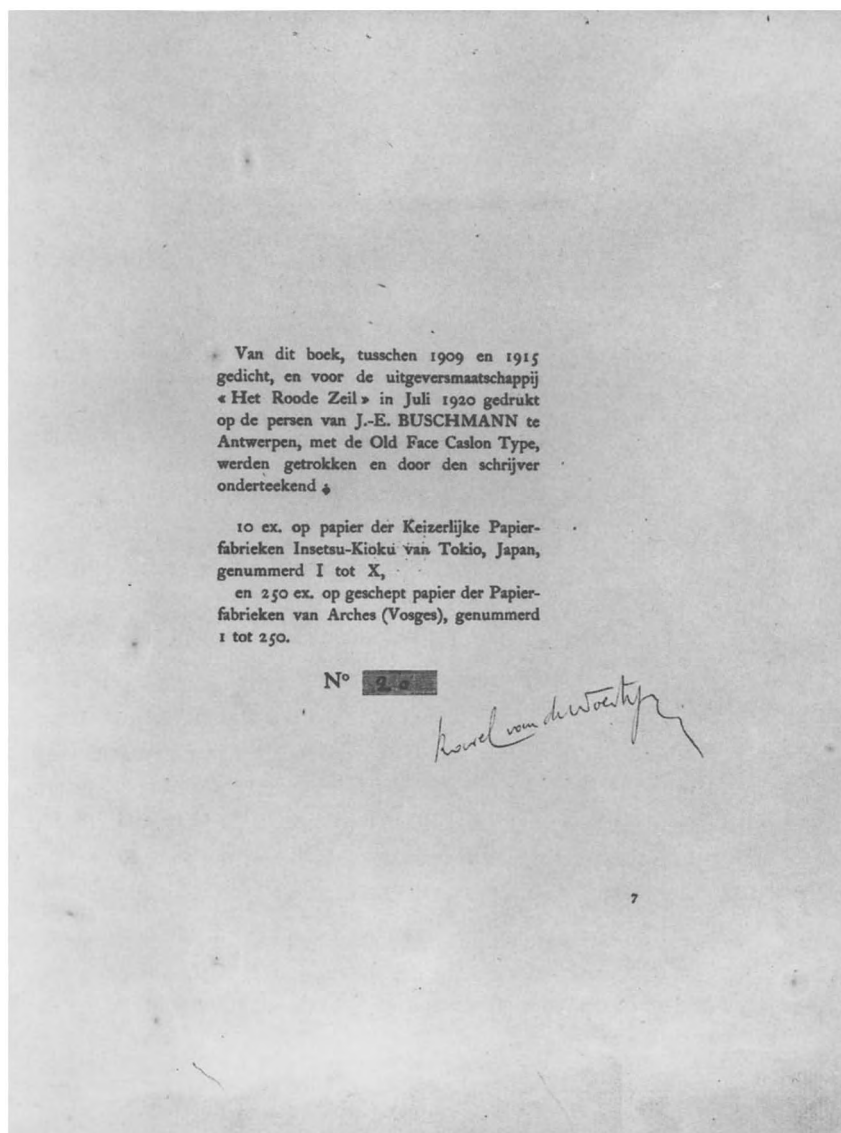
De modderen man is uitgevoerd in het opvallende formaat van 28,2 × 23 cm, met een lichtgrijs verlicht omslag waarop de titel in donkerblauwe cursieve kapitalen is gedrukt. De bedenkingen die Van de Woestijne uitsprak in de tweede brief aan De Ridder hebben dus effect gehad. De colofon voorin de uitgave luidt (p. 7):

Van dit boek, tusschen 1909 en 1915 gedicht, en voor de uitgeversmaatschappij 'Het Roode Zeil' in Juli 1920 gedrukt op de persen van J.-E. Buschmann te Antwerpen, met de Old Face Caslon Type, werden getrokken en door den schrijver ondertekend:

10 ex. op papier der Keizerlijke Papierfabrieken Insetsu-Kioko van Tokio, Japan, genummerd 1 tot x,
en 250 ex. op geschept papier der Papierfabrieken van Arches (Vosges), genummerd 1 tot 250.

De nummering geschiedde met de hand; Van de Woestijne signeerde onder de colofon. Op het titelblad, onder de auteursnaam 'Karel van de Woestijne', de titel *De modderen man* en het door Gustaaf de Smet getekende vignet van de uitgeverij, staat als imprint:

⁵ NLMD: C 375/B.

Colofon van *De modderen man* met handtekening van Karel van de Woestijne.

uitgaven van
Het Roode Zeil, Brussel.
Voor Holland: Valkhoff & Co, Amersfoort.
1920.

De uitgeverij staakte in 1921 haar activiteiten. Lode Opdebeek, die ook in Het Roode Zeil participeerde, nam de op dat moment resterende voorraad van *De modderen man* over. Toen A.A.M. Stols in 1926 het tweede deel van *Wiekslag om de kim* uitbracht, nam hij de laatste restanten over om geïnteresseerden in de gelegenheid te stellen alsnog het eerste deel van het drieluik aan te schaffen. Over de verkoopprijs van de bundel bij verschijning zijn geen gegevens achterhaald; toen Stols het restant te koop aanbood, kostte *De modderen man* fl. 5,25 (zie hierna, § 2.1).

2 HET MENSCHELIJK BROOD EN GOD AAN ZEE

In 1924 was bij Boosten & Stols in Maastricht Van de Woestijnes epische bundel *Zon in den rug* uitgekomen in de reeks De Schatkamer die onder redactie stond van Jan Greshoff. Enkele jaren later was A.A.M. Stols verantwoordelijk voor drie van de vier uitgaven die *Wiekslag om de kim* vormen: *Het menschelijk brood* en *God aan zee* in 1926, en *Het berg-meer* in 1928. Bovendien bracht Stols in 1930 in één bundel *Het menschelijk brood* en *De modderen man* opnieuw uit, en samen met Joh. Enschedé en Zonen in 1931 de eerste druk van *Nagelaten gedichten*; vervolgens zorgde hij in 1943 voor de integrale Noordnederlandse heruitgave van de trilogie, evenknie van de Belgische *Wiekslag*-uitgave door Manteau, een jaar eerder.

2.1 Drukgeschiedenis van God aan zee

Stols moet eind augustus 1926 schriftelijk aan Van de Woestijne voorgesteld hebben de bundel *God aan zee* uit te geven. Op 4 september 1926 schreef Van de Woestijne de volgende brief aan Stols.⁶

Hooggeachte Heer Stols,
Neem mij niet kwalijk zoo ik Uw brief enkele dagen onbeantwoord liet: hij bracht overwegingen en nazoekingen mede, die ik U wensch mede te deelen om, naar ik wensch, eene overeenkomst te treffen.

God aan Zee is niet eene verzameling van losse gedichten, maar een goed-aaneengesloten geheel, waar geen enkel deel uit gelicht kan worden. De bundel maakt het tweede luik uit van een triptiek, waarvan het eerste *De Modderen Man* is, (in 1919 uitgegeven en mijn eigendom)⁷ en het derde *het Bergmeer* zal heeten.

⁶ Alleen het klad van de brief is bewaard; het is dus mogelijk dat de verzonden versie van de brief heeft afgeweken.

⁷ Dit moet zijn 1920.

Ik zou met de uitgave van *God aan Zee* geen haast hebben, indien einde dit jaar niet een tijdperk werd afgesloten, waarvoor een grooten staatsprijs moet worden uitgereikt, dien ik kans heb te winnen (dit als vertrouwelijke mededeeling).

Daar U eenerzijds geen bundel wenscht uit te geven van meer dan plus-minus veertig bdz. en ik het voor eene eer houd opgenomen te worden in uwe reeks 'Trajectum ad Mosam'; daar het anderdeels in mijne bedoeling ligt, over twee jaar, naar aanleiding van mijn vijftigste verjaring, voormelde trilogie in haar geheel en onder meer-populaireren vorm zooals mijne groote bundels bij C.A.J. van Dishoeck in het licht te zenden, ben ik tot het volgende voorstel gekomen, dat ik U onderwerp:

Uit *God aan Zee* maak ik eene bloemlezing (de keus is reeds gedaan), die 44 bdz. tekst, met het voorwerk dus 48 bdz. zou beslaan (bladspiegel: vijf vierregelige strofen), [en] uitgegeven zou worden naar uwe inzichten, wat papier en getal exemplaren betreft. Deze bundel zou ik noemen: *Blikken*

Daar over twee jaar deze oplage hoogst-waarschijnlijk zal uitverkocht zijn, zou ik U van nu af aan mijn grooten bundel (\pm 275 bdz.) tegen 1928 ter uitgave aanbieden: U zoudt hem dan, mits enkele prachtexemplaren, uitgeven naar uw believen.

Wat het honorarium betreft: U zoudt het mij uitbetalen *bij inlevering der copy* (in den loop van deze maand September); dat honorarium zou gebracht worden op 150 gulden, maar dan zou het manuscript, eigenhandig-geschreven op groot papier, met eene wettigende opdracht Uw eigendom blijven. Ik wil U niet verzwijgen dat ik vóór het einde dezer maand een goed gebruik heb van zulke som.

Wat eindelijk uw verzoek aangaat betreffende uwe Serie voor de Happy few – ik ben blij daartoe te behooren –, gaarne willig ik het in: gij krijgt daarvoor een gedicht in twee deelen, *Het menschelijke brood*, dat tien à twaalf bdz. inneemt (vier vierregelige strofen), en dat eigenlijk bedoeld is als eene inleiding voor eene nieuwe uitgave van *De(n) Modderen Man*, in den herdruk dien ik U hierboven, te gelijker tijd met *God aan Zee* en *Het Bergmeer*, voorstel.

Donderdag e.k. vertrek ik voor enkele weken naar zee. Het zou mij genoegen doen, vóór dien tijd te vernemen hoe U over dit alles denkt. Intusschen moge ik verblijven [...]

De onderhandelingen betroffen dus in eerste instantie *God aan zee*, en Stols maakte van die gelegenheid gebruik ook om een bijdrage voor zijn bibliotheek reeks To the Happy Few te vragen.

In het verzoek had Stols blijkbaar de omvang van *God aan zee* gesteld op ongeveer veertig pagina's. Van de Woestijne heeft daarop zonder dralen een selectie gemaakt uit de gedichten die voor de oorspronkelijke bundel bestemd waren: 'de keus is reeds gedaan'. Deze selectie is vastgelegd in het verzamelhandschrift met de titel *Blikken* (H-74), dat de door Van de Woestijne opgegeven omvang heeft. Voor de inhoud en het selectieproces verwijs ik naar de bespreking van het handschrift in § 6.3.6 van de Ontstaansgeschiedenis.

De selectie van de gedichten en de vervaardiging van het manuscript zijn hoogst waarschijnlijk deel van de 'overwegingen en nazoekingen' die Van de Woestijnes antwoord vertraagden. Als reactie op Stols' schrijven moet hij *Blikken* in de eerste dagen van september geschreven hebben.

Van de Woestijne had vermoedelijk nog andere overwegingen te maken. In 1924 had uitgeverij De Sikkel zijn *Substrata* in een bibliothele editie uitgegeven, en Van de Woestijne had zich in een brief aan Eugène de Bock, directeur van de uitgeverij, zeer lovend uitgelaten over het resultaat.⁸ In een postscriptum bij een brief van 27 mei 1926 aan De Bock wierp hij op:

Ik herkouw het ontwerp van een bundel verzen, die ik op eigen risico zou uitgeven. Zoudt gij geneigd zijn, een deel der exemplaren over te nemen? Het zou gedrukt worden op niet meer dan honderd exemplaren. Ik zou er U den helft van voorbehouden.

De mogelijkheid bestaat dat Van de Woestijne zijn volgende bundel uit het drieluik hier aan De Bock aanbood. In de marge schreef De Bock bij deze passage: 'te zijner tijd gaarne meer over horen'; hij zal Van de Woestijne in deze zin geantwoord hebben in een (niet bewaarde) brief. In de voorgestelde opzet kwam de bundel er niet.

Van de Woestijne ging in zijn schrijven aan Stols tevens accoord met opneming van *Het menschelijk brood* in de reeks *To the Happy Few*. Maar zijn voorstel aan Stols reikte verder. Hij gaf te kennen in 1928 ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag het complete drieluik in één band te willen uitgeven. Daarin zou 'Het menschelijk brood' zijn beoogde plaats vóór de eveneens te herdrukken *De modderen man* krijgen, *God aan zee* zou er integraal deel van uitmaken, en *Het berg-meer* zou er als sluitstuk voor het eerst in verschijnen.

Van de Woestijne had zich met betrekking tot de omvang van *God aan zee* snel aan de wensen van de uitgever aangepast en *Blikken* ontworpen. Stols reageerde echter al op 7 september op Van de Woestijnes brief met een nieuw voorstel:⁹

Hooggeachte heer Van de Woestijne,
In het bezit van Uwe geëerde letteren van 4 dezer, heb ik de eer U het volgende mede te delen.

Zeer gaarne aanvaard ik Uw voorstel om eem¹⁰ bloemlezing uit GOD AAN ZEE uit te geven.

Maar, waar zooals Gij zelf zegt, eigenlijk geen gedicht uit dien bundel kan gemist worden, stel ik U voor, den *gebeelen* bundel toch uit te geven in luxe-editie.

Mijn voorwaarden zouden dan blijven 10% van het netto-bedrag per verkocht exemplaar, maar op welk bedrag ik U bij ontvangst der persklare copy een bedrag van een honderd en vijftig gulden zal doen toekomen als vooruitbetaling.

⁸ Brief van 25 mei 1924: 'Ik kan U niet zeggen hoe dankbaar ik U ben voor de zorg die gij aan mijn werk heb[t] besteed, en die bekroond is met zulken uitnemenden uitslag. Niet alleen is de productie verrassend-nieuw, maar zij overtreft in schoonheid al wat ik had durven hopen.'

⁹ AMVC: W 803/B4.

¹⁰ Lees: 'een'.

Het manuscript wordt dan mijn eigendom; het zal geschreven zijn op groot papier, en gededicaceerd worden.

Eind 1928 herkrijgt U dan weer het auteursrecht om GOD AAN ZEE op te nemen in de triptiek uitgave.

Ik hoop dus spoedig het manuscript te ontvangen, als Gij met mijne condities accoord gaat.

Het lijkt mij trouwens bij nader inzien veel beter toe om Uwen bundel onverkort uit te geven; ommers bij een luxe-editie moet ook de text van volledige waarde zijn. En mij dunkt dat het U meer zal aantrekken als eene bloemlezing gelijk BLIKKEN, hoewel het voor mij natuurlijk een veel grooter risico zal eischen.

ZON IN DEN RUG is zeer slecht gegaan, en ik ben dus huiverig. Maar gelukkig heeft Uw werk den tijd, en ik zal het voor en na wel kwijt raken.

Met grooten dank aanvaard ik Uw aanbod van HET MENSCHELIJK BROOD voor mijne particuliere collectie To The Happy Few. Dat gij mij daarvan tevens het manuscript schenkt, is mij als bibliophiel een dubbele verheugenis.

Wat de uitgave van HET BERGMEER betreft, ik appr[e]cieer het ten zeerste, dat gij mij die nu reeds aanbiedt. Ik hoop eerlang ook tot de uitgave daarvan over te gaan.

Gaarne zie ik nu Uwe definitieve toezegging van den geheelen text van GOD AAN ZEE tegemoet, waarna ik U het contract ter teekening zal toezenden. Gelieve mij ook van Uw nieuw adres op de hoogte te houden.

Van mijn vriend Vriamont vernam ik, dat Gij accoord gaat met de vertalingen voor Commerce, en zelfs dat gij ze zelf ter hand wilt nemen. Mij is niets liever dan dat. Ik stel er eene eer in U als eerste Nederlandschen¹¹ dichter in Frankrijk te kunnen introduceeren, waar gij dan in het goede gezelschap van Valéry, Fargue en Larbaud verkeert.¹²

Stols wilde dus alsnog *God aan zee* volledig uitgeven en wachtte *Het berg-meer* met belangstelling af, maar verplichtte zich niet tot een uitgave van de gehele trilogie in 1928.

Van de Woestijne is met het voorstel voor *God aan zee* accoord gegaan. Het handschrift van *Blikken* is verder ongebruikt gebleven. Hoe de afspraken betreffende de 'gededicaceerde' nethandschriften van *God aan zee* en *Het menschelijk brood* tot stand gekomen zijn, is niet zeker. Het lijkt erop dat Stols daarover in zijn eerste brief al gesproken heeft. Dat hij evenwel blij verrast was met het manuscript van *Het menschelijk brood* wijst erop dat Van de Woestijne dit had aangeboden in de uiteindelijk verzonden versie van de brief van 4 september. De beide nethandschriften bleven bewaard (H-76 en H-77). Ze bevatten een handgeschreven opdracht aan Stols, maar alleen *God aan zee* werd geda-teerd, op 23 september 1926. Gezien de smetteloze staat waarin de manuscripten ook nu nog verkeren, en Stols' bibliofilie in aanmerking genomen, is het uitgesloten dat de nethandschriften in de zetterij zijn

¹¹ Lees: 'Nederlandschen'.

¹² In het modernistische tijdschrift *Commerce* zijn geen vertalingen van Van de Woestijne verschenen. (Vergelijk de indices van het tijdschrift in Levie, *Commerce*, p. 201-219.)

gebruikt. De eerste drukproef van *God aan zee* en het manuscript voor Stols hebben echter op enkele plaatsen overeenkomstige fouten, die erop wijzen dat naar het manuscript een zeer getrouwe kopie is gemaakt. Als die hypothese juist is, ligt het voor de hand dat voor *Het menschelijk brood* dezelfde werkwijze is gevolgd. Wie dergelijke afschriften gemaakt heeft – Stols, Van de Woestijne of een derde – is niet bekend.

Toen het drukproces ver gevorderd was, heeft Stols een prospectus verspreid om *God aan zee* aan te kondigen en intekenaren te werven. Er waren van het prospectus zowel exemplaren op Japans papier als op papier van Pannekoek. Het bestond uit een gevouwen blad met op de voorzijde de titelpagina van de bundel, binnenin respectievelijk de gedichten 'Ik Heb mijne nachten meer doorbeden dan doorweend' [GZ2] en 'Ik kom alleen, bij nacht, in deze zee-stad aan' [GZ12]. De tekst op de achterzijde luidde:

Tot ons groot genoegen kunnen wij thans een zeer belangrijk werk aankondigen, hetwelk, naar wij verwachten, zeker de aandacht van de vrienden der Nederlandsche letterkunde zal trekken.

In 1920 liet Karel van de Woestijne een bundel gedichten verschijnen getiteld '*De Modderen Man*'. Deze bundel is door de kritiek zeer gunstig ontvangen. Het eerste deel van een *drieluik* was daarmee voltooid. Met belangstelling werd toen om de volgende deelen gevraagd. Thans is door den dichter het tweede voltooid. De titel daarvan is: '*God aan Zee*'. Het geheele werk zal voltooid zijn met den het volgende jaar te verschijnen bundel '*Het Berg-Meer*'.

Aan '*De Modderen Man*' zal worden toegevoegd een inleidend gedicht getiteld '*Het Menschelijk Brood*', hetwelk zal gedrukt worden in 125 exemplaren *welke evenwel niet in den handel komen*.

Om het *tweede luik* zoo aantrekkelijk mogelijk te maken hebben wij gemeend aan het boek een passenden, vorm te moeten geven. Wij kozen als formaat 15 x 23; als letter de Garamond. Titel en initialen werden geteekend door Alphonse Stols.

Het werk bestaat uit een prae-ludium *De geboorte van den Bedelaar*, vijf deelen: I *De Heete Asch*. II *De Schurftige Danser*. III *Verzoeking van God*. IV *Geboorte van den Homig*. V *God aan Zee*, en een post-ludium *De nitvaart van den Bedelaar*. Elk deel daarvan begint met een groote initiaal; elk gedicht met een kleine. 240 exemplaren zijn gedrukt op geschept Hollandsch papier van Pannekoek. Bovendien werden tien exemplaren op keizerlijk Japansch papier gedrukt.

De prijs der gewone exemplaren is 10 gulden, die van de exemplaren op Japansch papier is 25 gulden.

God aan Zee vormt het xvie deel van de serie Trajectum ad Mosam.

Om onze intekenaren te gerieven hebben wij met den uitgever van '*De Modderen Man*' een overeenkomst getroffen om de resterende exemplaren beschikbaar te stellen tegen den prijs van fl. 5.25.

Het prospectus besluit daaronder met een wervende tekst voor *Zon in den rug*, de bundel die volgens Stols 'zeer slecht gegaan' was.

Het door Stols op 16 november 1926 getekende contract voor *God aan zee* biedt verdere bijzonderheden over de uitgave.¹³ Van de Woestijne stond de rechten af voor één druk en was pas gerechtigd tot een nieuwe druk over te gaan (afzonderlijk of te zamen met ander werk) als de gehele oplage bij Stols was uitverkocht. De typografische uitvoering was geheel in handen van de uitgever, die daarvoor 'naar zijn beste weten' zou zorgdragen. De genoemde oplagecijfers wijken af van die in het prospectus. In artikel 10 van het contract werd bepaald:

De gehele oplage van dezen druk bestaat uit 300 ex. aldus verdeeld:

10 ex. op Japansch papier, in den handel, à fl. 25,- verkoopprijs,
5 ex. " " " , niet in den handel,
250 ex. " Hollandsch papier, in den handel, à fl. 10,- verkoopprijs,
35 ex. " " " , niet in den handel, waaronder zijn begrepen de exemplaren voor den auteur, benevens die voor de pers.

Hierbij is overeengekomen, dat de uitgever alle kosten der uitgave zal dragen en den auteur als honorarium uitkeeren 10% van den netto-prijs per verkocht ex., dus over het totaal bedrag ad $10 \times 25 + 250 \times 10$ gulden = 2750 gulden verminderd met 33 1/3% boekhandelaarskorting (915 gulden) blijft 1835 gulden, zoodat het totaal bedrag van het honorarium kan worden Fl. 183,50, waarvan de auteur bij het teekenen van het contract een voorschot van 150 gulden ontvangt tegen behoorlijke quitantie.

Als auteursexemplaren zou Van de Woestijne ontvangen: 'tien niet in den handel zijnde gratis exemplaren, ingenaaid, benevens twee exemplaren op Japansch papier, eveneens niet in den handel en ingenaaid'.

Het produktieproces van de bundel heeft zich in betrekkelijk korte tijd voltrokken. Het aan Stols opgedragen nethandschrift is gedateerd 23 september 1926. De bundel verscheen nog in november. In de tussenliggende periode is de bundel gezet, heeft Van de Woestijne drie maal de proeven gecorrigeerd en zijn de initialen getekend. In zijn agenda van 1926 noteerde Van de Woestijne op 29 september: 'Ontv. Stols 2205 F'. Dit is tegen de toenmalige wisselkoers het equivalent van fl. 150.-.

2.2 *God aan zee: uitvoering*

God aan zee werd ingenaaid in een lichtgroen omslag met de afmetingen van circa $23,2 \times 15,4$ cm. Titel, auteur en imprint werden daarop zwart gedrukt, Stols' vignet voor de serie werd in rood gedrukt. Bij wijze van colofon is achterin de bundel een 'Verantwoording der oplage' opgenomen, geheel in kapitalen gezet:¹⁴

¹³ AMVC: W 803/B4.

¹⁴ In de geciteerde tekst zijn hoofdletters en cursieven door mij toegevoegd.

VERANTWOORDING DER OPLAGE

GOD AAN ZEE, DOOR KAREL VAN DE WOESTIJNE, VORMT HET ZESTIENDE DEEL DER SERIE TRAJEC- TUM AD MOSAM. HET BOEK IS GEZET MET DE LET- TER VAN GARAMOND. DE TITEL EN DE INITIALEN WERDEN GETEKEND DOOR ALPHONSE STOLS. GEDRUKT TE MAASTRICHT IN NOVEMBER 1926 ONDER LEIDING VAN A.A.M.STOLS IN DE DRUK- KERIJ DER FIRMA BOOSTEN & STOLS, IN EEN OP- LAGE VAN 300 EXEMPLAREN, N.L.: 15 OP JAPANSCH PAPIER (1-15) EN 285 OP GESCHEPT PAPIER VAN PANNKOEK & CO. (16-300). VIJFTIG EXEMPLAREN (GENUMMERD 11-15 EN 256-300) BLIJVEN UITSLUI- TEND TER BESCHIKKING VAN DEN SCHRIJVER, VAN DEN UITGEVER EN VAN HUNNE VRIENDEN.

No 222

DOOP VAN DEN BEDELAAR 5

I. DE HEETE ASCH 11

II. DE SCHURFTIGE DANSER 25

III. VERZOEKING VAN GOD 39

IV. GEBOORTE VAN DEN HONIG 53

V. GOD AAN ZEE 63

UITVAART VAN DEN BEDELAAR 73

BIBLIOGRAPHISCHE AANTEEKENING

„God aan Zee”, *gedicht te Oostende tusschen 1919 en 1926, vormt het tweede deel van een „drie-deel”, waaraan het eerste, „De Modderen Mann”, in 1920 verschenen is. Het gehele werk zal voltooid zijn met den nog te verschijnen bundel „Het Bergmeer”; terwijl een *gedicht „Het Menschelijk Brood”, inleiding tot „De Modderen Mann”, in November 1926 in een oplage van 125 exemplaren uitstaand voor de vrienden van A.A.M.Stols in de serie „To The Happy Few” gedrukt werd.**

Colofon van *God aan zee*. In de ‘Bibliographische aantekening’ is vermeld dat de bundel deel uitmaakt van een trilogie.

God aan zee, door Karel van de Woestijne, vormt het zestiende deel der serie Trajectum ad Mosam. Het boek is gezet met de letter van Garamond. De titel en de initialen werden geteekend door Alphonse Stols. Gedrukt te Maastricht in November 1926 onder leiding van A.A.M. Stols in de drukkerij der firma Boosten & Stols, in een oplage van 300 exemplaren, n.l.: 15 op Japansch papier (1-15) en 285 op geschept papier van Pannekoek & Co. (16-300). Vijftig exemplaren (genummerd 11-15 en 256-300) blijven uitsluitend ter beschikking van den schrijver, van den uitgever en van hunne vrienden.

Iets later volgde het rode drukkersvignet dat Jan van Krimpen voor Stols ontwierp, daaronder het gestempelde nummer. Ten minste een gedeelte van de exemplaren die niet in de handel kwamen, werd op naam gedrukt. In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* werd *God aan zee* eerst op 3 mei 1927 als nieuwe uitgave gemeld, tegelijk met andere uitgaven van Stols. De opgegeven prijs stemde overeen met de desbetreffende bepaling in het contract: vijftentwintig gulden voor de exemplaren op Japans papier, tien gulden voor de exemplaren op Pannekoek.

2.3 *Drukgeschiedenis van Het menselijk brood*

De onderhandelingen voor *Het menselijk brood* en *God aan zee* hebben zich gelijktijdig voltrokken. Van de Woestijne heeft voor *Het menselijk brood* waarschijnlijk geen honorarium ontvangen. To the Happy Few was geen commerciële uitgave. Stols verzocht Van de Woestijne om de bijdrage en toonde zich zeer dankbaar na Van de Woestijnes toestemming. Een notitie betreffende ontvangen geld van Stols is in Van de Woestijnes carnet niet aangetroffen.

De colofon in *Het menselijk brood*, onder het hoofd 'TO THE HAPPY FEW', luidt (p. [18]):

'Het Menselijk Brood' door Karel van de Woestijne werd door A.A.M. Stols als twaalfde boek voor zijn vrienden gedrukt in November 1926. De oplage bedraagt 115 exemplaren, n.l. 15 op Japansch papier (1-xv) en 100 op Hollandsch papier (1-100), welke alle door den dichter en door den drukker van hunne handteekening werden voorzien

Het exemplaar werd onder het ronde drukkersmerk na het voorgedrukte 'No.' met de hand genummerd. In een bewaard gebleven drukproef waarop Stols enkele typografische aanwijzingen noteerde (H-81), wordt in de colofon december als datum genoemd. Juist de verandering daarvan in 'november' wijst erop dat het drukken daadwerkelijk in november heeft plaatsgehad.¹⁵ De verschijning is, waarschijnlijk omdat To the Happy Few een particuliere reeks van Stols was, niet in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* aangekondigd.

¹⁵ Vergelijk ook de 'Bibliographische aanteekening' in *Het berg-meer*, geciteerd in § 4.1, waar november als maand van verschijnen van *Het menselijk brood* wordt genoemd.

TO THE HAPPY FEW

„Het Menschelijk Brood" door Karel van de Woestijne werd door A.A.M.Stols als twaalfde boek voor zijn vrienden gedrukt in November 1946. De oplage bedraagt 115 exemplaren, n.l. 15 op Japansch papier (I—XV) en 100 op Hollandsch papier (1—100), welke alle door den dichter en door den drukker van hunne handteekening werden voorzien

No. 40.

Karel van de Woestijne

A.M.S.

In deze lijst zijn zijn verschenen:

1. DE LOKSTEM, door J. van Nijlen (50 ex.)
2. HET VERLANGEN, door J. C. Bloem (50 ex.)
3. SCHADUW, door J. Greshoff (50 ex.)
4. BEREIJDE RUIZIE, door J. F. W. Wermeus Buning (50 ex.)
5. TRENTÉ JOURNÉES DU GRAND TRAVAIL: ANA-TOLE FRANCE, par Antoine Bourdelle, suivi de NOTES SUR ANTOINE BOURDELLE, par Claude Aveline (100 ex.)
6. DOODSKLOK, door Roel Houwink (100 ex.)
7. EXAMEN, door Jo Landheer (100 ex.)
8. GOLVEN, door Jo Landheer (100 ex.)
9. DIVERTISSEMENT PHILOLOGIQUE, par Valéry Larbaud (185 ex.)
10. DE LA DICTION DES VERS, par Paul Valéry (125 ex.)
11. „TANTE BERTHE", par Paul Valéry (125 ex.)

Colofon van *Het menschelyk brood* met handteekeningen van Karel van de Woestijne en A.A.M. Stols.

Het manuscript van *Het menschelijk brood* dat Van de Woestijne aan Stols schonk, is evenals dat van *God aan zee* smetteloos; er moet dus een ander kopijhandschrift vervaardigd zijn, maar dat is niet bewaard gebleven.

2.4 Het menschelijk brood : *uitvoering*

Het menschelijk brood werd ingenaaid en had de afmetingen 17,5 × 14,6 cm, in overeenstemming met het ontwerp van de reeks. Het omslag was blauwgrijs.

De door Van de Woestijne voorgestelde gecombineerde herdruk van *De modderen man* en *Het menschelijk brood* bij Stols verscheen in 1930, een jaar na het overlijden van de dichter. Er zijn geen aanwijzingen dat hij aan de totstandkoming van de herdruk nog heeft bijgedragen, zodat de uitgave niet als geautoriseerd kan worden beschouwd: ook bij herdrukken van zijn werk hechtte Van de Woestijne eraan zelf de proeven te corrigeren.¹⁶

3 DE BLOEMLEZING GEDICHTEN

3.1 *Drukgeschiedenis van Gedichten*

Op 10 maart 1928 werd Karel van de Woestijne vijftig jaar. Bij die gelegenheid verscheen een bloemlezing uit zijn poëzie:

Gedichten van Karel van de Woestijne. Gekozen uit zijn bundels *Verzen*, *De gulden schaduw*[,] *De modderen man*[,] *Het zatte hart*, *God aan zee*[,] *Het berg-meer* en uitgegeven ter gelegenheid van zijn Vijftigsten Verjaardag op 10 Maart 1928
Haarlem, Joh. Enschedé en Zonen, 1928

Hoewel voor de drukgeschiedenis van *Wiekslag om de kim* in eerste instantie de uitgaven van de drie bundels en het inleidend gedicht relevant zijn, is een aparte beschouwing over deze gelegenheidsbundel op zijn plaats, omdat al uit *Het berg-meer* werd gebloemleesd vóór de bundel zelfstandig verschenen was. De *Berg-meer*-gedichten die in de bloemlezing werden opgenomen, waren in tijdschriften voorgepubliceerd, enkele nog in de maand voorafgaand aan de verschijning van de bloemlezing (in *Dietsche warande & Belfort van februari 1928 /34/*). Jan Greshoff was verantwoordelijk voor de keuze van de gedichten.

Wie het idee voor een luxe-uitgave ter gelegenheid van Van de Woestijnes kroonjaar heeft geopperd, is niet precies bekend. Het kan Jan Greshoff geweest zijn; hij werd in de colofon als samensteller genoemd. Wellicht ook was het Jan van Krimpen, als typograaf in dienst van drukkerij/uitgeverij Joh. Enschedé en Zonen in Haarlem. In elk geval was hij het die Maurice Roelants als intermediair inriep om

¹⁶ Dit blijkt uit de correspondentie met C.A.J. van Dishoeck.

Van de Woestijne voor het plan te winnen. Op 24 april 1927 schreef Van Krimpen:¹⁷

Onder strikte geheimhouding. De firma Enschedé wil voor Van de Woestijne's vijftigsten verjaardag een bundel van hem uitgeven. Vier tot vijf vel. Een bloemlezing? Nieuw werk? Het moet in elk geval lyrische poëzie zijn. Geen Zon in den rug &c. Kunt gij de zaak eens bij hem inleiden? Maar denk nu niet: de tijd is nog lang & de dag verre. Want zij zijn dat eigenlijk niet. Ik zal hier met betrouwbare mensen spreken over een comité dat het dubbele nut zal moeten hebben van den verkoop te bevorderen & uwen zwager een zeker bedrag, boven zijn normaal honorarium, in den zak te spelen. Gord u aan & laat mij spoedig iets hooren!

Roelants, die getrouwd was met een zuster van Van de Woestijnes vrouw, heeft aan het verzoek tot bemiddeling gehoor gegeven, zoals blijkt uit een brief van Van Krimpen aan Roelants van 7 mei 1927:¹⁸

Maar dan Uw zwager.

Dat portret lijkt mij een voortreffelijk plan. Ook omdat de uitvoering niet geweldig duur zal zijn.

Banketten & dergelijke zijn van later zorg. De feestbundel echter niet. Daar dient aan gewerkt te worden van nu af aan.

Ik sprak er voorlopig over met mijnen zwager¹⁹ en met Buning.²⁰ Beiden – het was voordat ik uw brief ontving – zijn van oordeel dat de uitgaaf van een bloemlezing verkieslijk is boven nieuw werk: ten eerste omdat het voor een bloemlezing (die trouwens geopend en gesloten zou kunnen worden met een ongepubliceerd gedicht) bij uitnemendheid de gelegenheid is & ten tweede omdat zij gemakkelijker aan den man gebracht zal kunnen worden – ook daar Van de Woestijne den laatsten tijd meer dan gemiddeld eenmaal per jaar een nieuw boek uitgeeft – & den dichter dus meer op zou kunnen brengen.

Wilt gij u nog eens in dezen zin met Van de Woestijne verstaan? De omvang was bedoeld als vier tot vijf vel in octavo. Maar beter vier dan vijf. En zeg ongeveer 25 regels (maximum) per pagina. En zeg ook: voor de poëzie zelve ongeveer 56 pagina's.

In de hierna volgende maanden werd een begin gemaakt met de voorbereidingen. Ook de rechten werden geregeld met onder meer Van Dishoeck. Joh. Enschedé schreef hem op 19 oktober 1927:²¹

Zeer Geachte Heer van Dishoeck,

De heer Karel van de Woestijne gaf ons toestemming om, tegen zijn vijftigsten verjaardag in Maart aanstaande, een kleine bloemlezing uit zijn gedichten, in een

¹⁷ AMVC: K 9015/B.

¹⁸ AMVC: K 9015/B.

¹⁹ Bedoeld is Jan Greshoff.

²⁰ De dichter J.W.F. Weremeus Buning, die deel uitmaakte van het 32-koppige Nederlands-Vlaamse 'eerecomité' dat was gevormd 'ter aanbeveling van deze hulde-uitgave en met het doel op 10 Maart 1928 feestelijkheden te organiseeren', aldus het prospectus dat voor de bundel werd verspreid.

²¹ AMVC: W 803/B3

beperkte oplage, uit te geven. Hierin zouden negentien korte gedichten uit zijn bij U verschenen bundels 'Verzen' en 'De Gulden Schaduw' voorkomen.²² Wij zijn overtuigd dat hiertegen bij U geen bezwaar bestaat; evenmin als dit het geval is bij de andere uitgevers van zijn werk, voor zoover het gedichten betreft uit bundels die tot hun fonds behooren.

U zoudt ons nochtans zeer verplichten door ons dit te bevestigen daar het de wensch van den heer van de Woestijne is dat ook zijn verschillende uitgevers hun toestemming verleen.

Onder de brief schreef Van Dishoeck: 'Gevraagd hoeveel Ex en prijs 22/10.'

Van opneming van een portret van Van de Woestijne, door Roelants voorgesteld, werd verder niet meer gerept. Het komt in de bundel niet voor. Op 21 oktober schreef Van Krimpen vervolgens aan Van de Woestijne:²³

Zeer Geachte Heer Van de Woestijne,
Als drukwerk zend ik U enkele pagina's die ik heb laten zetten om U een denkbeeld te geven van de wijze waarop ik uw bundel wilde doen drukken. Wanneer U ze goedkeurt kan ik voortgaan zoodra ik het door U aan Greshoff toegezegde inleidende gedicht heb. Indien ik dit spoedig, & de gedichten uit Het Bergmeer over niet te langen tijd, krijg, zal het mij niet moeilijk vallen om den eersten Februari geheel gereed te zijn.

Het lijkt erop dat Van de Woestijne niet direct, maar via Greshoff contact had met Van Krimpen. Ook is Jan van Nijlen bij de uitgave betrokken geraakt. Van Krimpen schreef aan Van de Woestijne op 3 november 1927:²⁴

Zeer Geachte Heer Van de Woestijne,
Greshoff vroeg mij U een opgaaf van den door hem & Van Nijlen samengestelden inhoud te zenden. Zij volgt hier:

VERZEN

'k Ben eenzaam droef...
– Ziekte, oude Troosteres...
Gezichten mijner dood...
Ik hoor de nacht die nader-zijgt
De oude getouwen...
Zegen deze' avond, God...
Wat is het goed aan 't hart...
Hoe wordt mijn lippe week
Wanneer ik sterven zal...

²² In de bloemlezing werden uiteindelijk niet negentien maar zeventien gedichten uit de bij Van Dishoeck verschenen bundels opgenomen.

²³ AMVC: K 9015/B.

²⁴ ANVC: K 9015/B.

DE GULDEN SCHADUW

In 't bosch een late bijle
Laat me, vijver, waar ge ontwaakt
Toen zei ze: 'Meester'; en vergleed
De rozen droomen en dauwen
Ik heb een vrouw; ik heb een kind
Gij draagt een schoone vlechte haar
Over alle daken
Gelijk een arme, blinde hond

DE MODDEREN MAN

Ik ben u moe...
Gij hebt te zeer van blijde logen
Weêr gaat het veege licht...
Weêr staat mijn venster open...
Ik ben met u alleen...
Gij zult mij allen, allen kennen
Ik vraag den vrede niet...

HET ZATTE HART

Aan u die 'k heb bemind
O late dag

GOD AAN ZEE

Ik heb mijn zuiver huis gevuld
'Nimmer zult ge 't licht beletten
'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest
'k Zit met mijn lamme beenen
Sluit uwe oogen op het licht
De dag schuift voor den Dag.

Het Bergmeer ontbreekt natuurlijk nog. En het inleidende gedicht. Juist dit laatste zou ik buitengewoon graag spoedig hebben daar het ontbreken hiervan verderen voortgang onmogelijk maakt.

Wat Van Krimpen hier 'het inleidende gedicht' noemt, zou uiteindelijk het afsluitende gedicht 't Gewicht van vijftig jaar, o God, in uwen schoot' worden. Op dit vers doelde Van de Woestijne toen hij op 1 januari 1928 in zijn agenda noteerde: 'Eindsonnet van bloemlezing gezonden aan Van Krimpen'. Onder een brief aan Greshoff van de dag daarna schreef hij bovendien: 'Van Krimpen heeft het sonnet.'²⁵

Het door Van Krimpen opgegeven gedeelte van de inhoud stemt overeen met de uitvoering. Uit *Het berg-meer* werden toegevoegd: 'Zou'n wij geen glaasken mogen drinken?' [BM3], 'Naar Oost-land willen wij varen' [BM5], 'Een zeil, een zeil!' [BM8], 'o Vruchten-leêge schaal' [BM13], 'Geur van het reeuwsche beest' [BM21] en 'Ik ben de hazel-noot' [BM24].

Voor het werven van kopers werd een prospectus verspreid, met een bestelbiljet. Daarop is vermeld: 'De prijs van een exemplaar op Hol-

²⁵ NLMD: W 803/B. Zie voor het sonnet *VW* dl. 1, p. 759.

landsch bedraagt fl. 12.-, van een op Japansch fl. 20,-. Voor België wordt de gulden tegen tien franken berekend.'

De colofon van de uitgave luidt:

Dit boek is samengesteld door J. Greshoff.

Het is gedrukt in een oplage van 150 exemplaren, waarvan 15 op Japansch & 135 op Hollandsch papier, door Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem in Januari 1928. De typographische verzorging is van J. van Krimpen.

Eind 1927 moet Van de Woestijne een indruk hebben gehad van het resultaat. Zijn vriend F.V. Toussaint van Boelaere had hem, eveneens ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag, benaderd met het voorstel een bloemlezing uit te geven bij L.J. Krijn. Van de Woestijnes reactie, op 3 december 1927:

Wat de bloemlezing-Krijn aangaat: het initiatief vind ik voortreffelijk, in het algemeen gesproken. Wat echter mij persoonlijk betreft: er is in druk bij Enschedé een eerste bloemlezing uit mijn lyriek, samengebracht door Greshoff (zestig bz., Hollandse smaak extra dry, bestemd voor bibliophielen: het wordt *prachtig*); een tweede bloemlezing, eveneens lyrisch, door Aug. van Cauwelaert, (160 bz., Vlaamsche smaak, populair (15 frs), bij den 'Standaard')

Het is duidelijk dat de dichter erg was ingenomen met Van Krimpens boekverzorging. Van de voorgenomen bloemlezing door Van Cauwelaert verwachtte hij in dat opzicht minder, maar die werd niet gerealiseerd.

3.2 Gedichten: *uitvoering*

De bloemlezing, die gezet is uit de Lutetia-cursief, werd gebonden in turkoois-groen linnen met formaat 22,7 × 16,6 cm ('Frans Colombier'). Met gouden kapitalen is alleen op de rug de naam Karel van de Woestijne gedrukt.

In een advertentie van Joh. Enschedé en Zonen in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 2 maart 1928 wordt van de exemplaren op Japans papier vermeld dat ze zijn uitverkocht. Toen Van de Woestijne in een brief van 18 april 1928 Jan Greshoff vroeg te bemiddelen omtrent het honorarium, merkte hij op: 'Aangezien de verkoop van de bloemlezing goed gaat, is de firma Enschedé mij een zekere som aan honorarium schuldig, die ze mij misschien wel uitbetalen wil.'²⁶ De bloemlezing vond dus voldoende debiet.

²⁶ NLMD: W 803/B.

4.1 *Drukgeschiedenis van Het berg-meer*

Zoals hierboven bleek, deed Van de Woestijne Stols al bij de onderhandelingen voor *God aan zee* en *Het menselijk brood* in september 1926 het aanbod ook *Het berg-meer* uit te geven, in een boek dat de gehele trilogie zou bevatten. Stols heeft toen de slotbundel in principe geaccepteerd. Van verdere onderhandelingen en afspraken zijn geen gegevens bekend; een contract is evenmin overgeleverd. Voor de bundel werd wel opnieuw een aan Stols opgedragen nethandschrift vervaardigd (H-101), gedateerd op 29 februari 1928. De eerste drukproeven voor de bundel dateren van januari 1928. Er is dus een afzonderlijk kopijhandschrift geweest. Dit is in gedeelten vervaardigd en verzonden, want uit aantekeningen aan het slot van de proeven H-99 en H-100 blijkt dat de zetter de 'rest der copy' nog niet ontvangen had. Die 'rest' is het manuscript H-102; de kopij van het voorafgaande gedeelte bleef niet bewaard.

Na het vervaardigen van het netafschrift voor Stols schreef Van de Woestijne op dezelfde dag in zijn agenda: 'Naar Stols: handschrift Bergmeer'. Al op 3 maart daaropvolgend blijkt hij het honorarium ontvangen te hebben, te oordelen naar de aantekening 'Stols (Bergmeer) F 2165'. Rekening houdend met wisselende koersen zal dat opnieuw fl. 150,- geweest zijn. Terzijde zij opgemerkt dat Stols dus pas tot uitkering van het honorarium overging toen hij beschikte over de *gehele* tekst van de bundel.

Op p. 80 is in *Het berg-meer* onder de inhoudsopgave de volgende, cursief gedrukte, 'Bibliographische aantekening' opgenomen:

Karel van de Woestijne's 'DRIE-LUIK' is door het verschijnen van dezen bundel voltooid. Het omvat 1e. 'De Modderen Man', (Brussel, 1920; thans uitgave A.A.M. Stols); 2e. 'God aan zee' (A.A.M. Stols, 1926); 3e. 'Het Bergmeer', gedicht te Zwijnaarde en in de Panne tusschen 1926-1928. Als inleiding tot 'De Modderen Man' werd geschreven een gedicht 'Het Menselijk Brood' hetwelk in November 1926 in een oplage van 125 exemplaren, uitsluitend voor de vrienden van A.A.M. Stols, in zijn serie 'To The Happy Few' gedrukt werd.

Op de pagina daarnaast is bij wijze van colofon een 'Verantwoording der oplage' gedrukt in kleinkapitalen:²⁷

Het berg-meer, door Karel van de Woestijne, vormt het 28e deel der serie Trajectum ad Mosam. Het boek is gezet met de letter van Garamond. De initialen werden geteekend door Alphonse Stols. Gedrukt te Maastricht in 1928 onder leiding van A.A.M. Stols in de drukkerij van Boosten & Stols, in een oplage van 300 exemplaren, n.l.: 15 op Japansch papier (1-15) en 285 op geschept papier van Pannekoek &

²⁷ In de geciteerde tekst zijn hoofdletters en cursieven door mij toegevoegd.

A. A. M. STOLS, Uitgever, MAASTRICHT & BRUSSEL
NIEUWE UITGAVEN

I

*Een boek voor drukkers, uitgevers,
 onmisbaar voor boekverkoopers en biblio-
 phielen:*

**L'ART TYPOGRAPHIQUE
 DANS LES PAYS-BAS, DEPUIS
 1892**

par

CHARLES LÉON VAN HALSBEKE

Met 30 reproducties. Prijs fl. 6.—
 De exx. op Holl. papier zijn uitverkocht.

II

*Een boek voor liefhebbers onzer 17de
 eeuwse schilderkunst, museum direc-
 teuren, onmisbaar voor alle kunst-
 handelaren:*

**LA NATURE MORTE HOLLAN-
 DAISE AU XVIIe SIÈCLE**

par E. ZARNOWSKA

Met 60 reproducties. Prijs fl. 6.—
 op Holl. papier . . . fl. 10.—

III

Een boek voor alle minnaars van

Vlaamsche en Nederlandsche poëzie:

HET BERGMEER

door KAREL VAN DE WOESTIJNE
 Vervolg op *De Modderen Man* en
God aan Zee.

10 ex. op Japansch papier fl. 25.—
 250 ex. op Holl. papier fl. 10.—

Deze editie verschijnt in de 3e week
 van April. De bij aanbidding gekochte
 ex. zullen alsdan in het bezit van
 den boekhandel zijn.

IV

*De tweede Nederlandsche uitgave onzer
 Halcyon-Press:*

A. ROLAND HOLST

HET ELYSISCH VERLANGEN.

Gezet uit de letter 'Lutetia' van
 J. van Krimpen, versierd met titels
 en initialen van denzelfde.

Gedrukt in zwart, rood en blauw.
 Oplage in den handel 200 exemplaren.

Ingenaaid fl. 10.—

In geheel perkament fl. 18.—

In geheel leder . . fl. 30.—

**KAREL VAN DE
 WOESTIJNE'S
 DRIELUIK**

is thans voltooid.

I

De Modderen Man (f 5.25)

II

God aan Zee (f 10.—)

III

Het Bergmeer (f 10.—)

Wie de beide eerste deelen
 plaatste, verzuime niet het
 derde bij te bestellen

A. A. M. STOLS, Uitgever
 MAASTRICHT en BRUSSEL

Advertenties van A.A.M. Stols in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 5 april 1929.

Co. (16-300). Vijftig exemplaren blijven uitsluitend ter beschikking van den schrijver, van den uitgever en van hunne vrienden.

Daaronder is het ronde uitgeversvignet gedrukt. De exemplaren werden iets lager achter 'No.' met een stempel genummerd.

Het berg-meer werd volgens de 'Verantwoording der oplage' gedrukt 'in 1928'. Een drukproef heeft op die plaats nog 'in maart 1928', maar Stols schrapte de maand. Een aanzienlijk gedeelte van het drukproces heeft zich dus in het eerste kwartaal van dat jaar voltrokken, maar pas in het najaar was de bundel gereed. Bij inzending van een bijdrage aan *De gids* op 2 juli 1928 verzocht Van de Woestijne om plaatsing in de september-aflevering 'daar zij [= de bijdrage] in den loop dier maand in een nieuwen bundel verschijnen moet.'²⁸ Het imprint op het titelblad geeft 1928 als jaar van uitgave op. Desondanks meldde Stols de uitgave pas op 5 april 1929 aan in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. Hij deed dat in een advertentie waarin 'Nieuwe uitgaven' werden gemeld; bij *Het berg-meer* is toegevoegd: 'Deze editie verschijnt in de 3^e week van April. De bij aanbieding gekochte ex. zullen alsdan in het bezit van den boekhandel zijn.' Aangezien Stols er redelijkerwijze geen belang bij gehad kan hebben een gereedgekomen uitgave vast te houden, moet worden aangenomen dat de daadwerkelijke verschijning van de bundel eind april 1929 plaatshad.²⁹ Overigens wordt in de advertentie gesproken van een oplage van 10 exemplaren op Japans en 250 op Hollands papier, waarmee het totaal aantal verkrijgbare bundels tien hoger is dan in de 'Verantwoording der oplage' in de bundel is vermeld.

In dezelfde aflevering van het *Nieuwsblad voor den boekhandel* liet Stols een advertentie opnemen die speciaal Van de Woestijnes triptiek onder de aandacht bracht. Hij stelde de van L. Opdebeek overgenomen exemplaren van *De modderen man* verkrijgbaar voor fl. 5,25. *God aan zee* en *Het berg-meer* waren nog verkrijgbaar op papier van Pannekoek tegen de prijs van tien gulden. *Het menschelijk brood* werd niet genoemd.

4.2 Het berg-meer : uitvoering

De bundel werd ingenaaid in een crêmekleurig omslag; formaat en opdruk volgden de opzet die ook voor *God aan zee* gebruikt werd: de afmetingen zijn circa 23,2 × 15,4 cm en op het omslag zijn titel, auteur en imprint zwart gedrukt, het vignet van de serie is rood.

²⁸ De (korte) brief wordt iets uitgebreider aangehaald in de toelichting bij de betreffende bijdrage /36/ in de Lijst van voorpublicaties.

²⁹ Dit verklaart waarom in de literatuur zowel 1928 als 1929 als jaar van uitgave voorkomt. *Brinkmans catalogus* geeft 1929.

DE BLIND-GEWORDENE 7
 I. DE MODDER-HAVEN. 17
 II. HET BERG-MEER 31
 III. DE VOEDSTER 57
 DE BLIND-GEWORDENE 69

BIBLIOGRAPHISCHE AANTEEKENING

Karel van de Westijne's „DRIE-LUIK" is door het verschijnen van degen bundel voltooid. Het omvat 1c. „De Modderen Man", (Brussel, 1920; thans uitgeg. A.A.M. Stols); 2c. „God aan Zin" (A.A.M. Stols, 1926); 3c. „Het Bergmeer", gedicht in Zwijnaarde en in de Penna tussen 1926-1928. Als inleiding tot „De Modderen Man" werd geschreven een gedicht „Het Menschelijk Brood" te wijk in November 1926 in een oplage van 125 exemplaren, uit- zittend voor de vrienden van A.A.M. Stols, in zijn serie „To The Happy Few" gedrukt werd.

VERANTWOORDING DER OPLAGE

HET BERG-MEER, DOOR KAREL VAN DE WOESTIJNE, VORMT HET 2ste DEEL DER SERIE TRAJECTUM AD MOSAM. HET BOEK IS GEZET MET DE LETTER VAN GARAMOND. DE INITIALEN WERDEN GETEEKEND DOOR ALPHONSE STOLS. GEDRUKTTE MAASTRICHT IN 1928 ONDER LEIDING VAN A.A.M. STOLS IN DE DRUKKERIJ BOOSTEN & STOLS, IN EEN OPLAGE VAN 300 EXEMPLAREN, N.L.: 15 OP JAPANSCH PAPIER (1-15) EN 285 OP GESCHIEPTPAPIER VAN PANNEKOEK & CO. (16-300). VIJFTIG EXEMPLAREN (GENUM- MERD 11-15 EN 216-300) BLIJVEN UITSLUITEND TER BESCHIKKING VAN DEN SCHRIJVER, VAN DEN UITGEVER EN VAN HUNNE VRIENDEN.

No. 135

Colofon van *Het berg-meer*. Bij de inhoudsopgave linksboven staat de zetfout 'De blind-gewordene' in plaats van 'De blind-geborene'.

Het inleidende gedicht van *Het berg-meer*, 'De blind-geborene', heeft door een zetfout dezelfde titel gekregen als het postludium: 'De blind-gewordene'. Dit, zoals Minderaa opmerkt, tot 'grote ontsteltenis van de dichter'.³⁰ Wanneer de fout ontdekt werd, is niet bekend. Om aan de hinderlijke smet op de uitgave iets te verhelpen, werd een correctieblad gedrukt. Het is een gevouwen inlegvel van hetzelfde papier (dus Japans of Pannekoek) dat het formaat van de bundel heeft. Het heeft op de voorzijde de titelpagina van *Het berg-meer*, zij het in een zetsel dat afwijkt van dat van de bundel. De volgende pagina is blanco, de derde bevat in rode kapitalen de juiste titel van het inleidende gedicht, 'De blind-geborene'. De vierde pagina van het vouwblad is opnieuw blanco. Hoe het blad de bezitters van de bundel bereikte, is niet zeker. Het meest waarschijnlijk is dat Stols ze aan de intekenaren van de reeks Trajectum ad Mosam zond, en invoegde in de bundels die nog voorradig waren toen de fout werd ontdekt.³¹

5

LATERE UITGAVEN

Hoewel in deze editie *Wiekslag om de kim* wordt uitgegeven naar de geautoriseerde, eerste en enige druk van de afzonderlijke bundels, kan in de drukgeschiedenis niet geheel worden voorbijgegaan aan enkele postume uitgaven.³² De eerste was een gezamenlijke herdruk van *Het menscheijk brood* en *De modderen man*, door A.A.M. Stols in 1930 uitgegeven. De titel luidde voluit: *De modderen man* voorafgegaan door *Het menscheijk brood*. Maastricht etc., 1930. Ook dit was een bibliofiele druk, zij het met een grotere oplage van 15 romeins genummerde exemplaren op Hollands papier en 500 exemplaren op 'Antique de luxe', benevens 'enkele ongenummerde exemplaren op beide papier-soorten [...], bestemd voor den uitgever en de kritiek, gemerkt P.E.' (p. [72]) De bundel werd ingenaaid, formaat 22,3 × 14,5 cm.

In juni 1942 gaf Uitgeversmaatschappij A. Manteau te Brussel een integrale herdruk van *Wiekslag om de kim* uit. Het formaat is 21 × 15,5 cm. Over de grootte van de oplage wordt slechts vermeld: 'Buiten de gewone uitgave op featherweight-papier, werden er 110 exemplaren op vergé special gedrukt. Deze luxe-exemplaren werden genummerd van 1 tot x en van 1 tot 100. De nummers 1 tot x zijn niet in den handel.' (p. [201]) Een gedeelte van de oplage werd gebonden en voorzien van een stofomslag. In hetzelfde jaar volgde een herdruk, in het daaropvolgende jaar opnieuw. De eerste druk van deze

³⁰ *VW* dl. 2, p. 823.

³¹ Hoewel een betrekkelijk groot aantal exemplaren van *Het berg-meer* nog circuleert, heb ik slechts in enkele van de exemplaren die ik onder ogen kreeg een inlegvel aangetroffen.

³² De postume uitgaven zijn niet bij het variantenonderzoek betrokken.

uitgave gaf voor het eerst publiekelijk de titel *Wiekslag om de kim* aan Van de Woestijnes drieluik. Dit werd verantwoord met een korte tekst op de keerzijde van het titelblad:

Karel van de Woestijne had steeds een 'carnet' op zak, waarin hij aantekeningen schreef en bij alle gelegenheden verzen noteerde. In een van zijn 'carnets' van 1927 staat te lezen: 'Voor dit jaar: Het Bergmeer. Algemeene titel der trilogie: Wiekslag om de kim.' Onder dezen titel worden voor de eerste maal bijeengebracht: De Modderen Man, God aan Zee, Het Bergmeer.

Het Menschelijk Brood, dat de dichter als inleidend gedicht voor de trilogie beschouwde, gaat voorop.

Waar kennelijk drukfouten in de vorige bundels van het drieluik voorkwamen, werden de beschikbare handschriften van den dichter geraadpleegd.

A.A.M. Stols bracht in 1943, gevestigd in 's-Gravenhage, eveneens een integrale *Wiekslag om de kim*, in een andere uitvoering: gebonden in halflinnen, formaat 24,6 × 16 cm. In de uitgave worden geen oplagecijfers genoemd. Ook hierin is de verantwoording van de titel opgenomen (p. [159]); de laatste regel is iets anders geformuleerd, en na 'voor de eerste maal' is toegevoegd 'in Nederland'.³³

Zoals vanzelf spreekt, is de volledige tekst van *Wiekslag om de kim* opgenomen in deel 1 van het door Minderaa verzorgde *Verzameld werk*, uitgegeven door C.A.J. van Dishoeck en A. Manteau.³⁴ Daar zijn Van de Woestijnes dichtbundels in principe chronologisch geplaatst, maar de *Wiekslag*-bundels staan in de door Van de Woestijne bedoelde 'poëtische' volgorde. Dit eerste deel van het *Verzameld werk* werd onder de titel *Verzamelde gedichten* fotografisch herdrukt in 1978.

³³ De uitgave is onder nummer 954 opgenomen in De Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd*. Als aantekening wordt vermeld: 'De uitgave is niet clandestien, wèl echter de ongeveer 15 luxe exemplaren die op Hollands papier werden gedrukt en in perkament werden gebonden.'

³⁴ *VW* dl. 1, p. 461-660.

Apparaat

Bronnenlijst

H-1

MATERIËLE BESCHRIJVING	Brochure <i>Boeatan</i> van de vereniging 'Oost en West', Den Haag, 18,5 × 23,2 cm. Op de achterzijde beschreven met potlood en zwarte inkt.
GEDICHTEN	[MM15]
DATERING	Tussen augustus 1903 en augustus 1904.
BEWAARPLAATS	1-6/127434 (<i>Inv.</i> 6)
BIJZONDERHEDEN	De brochure, 16 pagina's met omslag, bevat informatie over 'Boeatan', een 'Permanente tentoonstelling met gelegenheid tot koop en nabestelling van Nederlandsch-Indische kunstnijverheid en huisvlijt' die in augustus 1903 werd ingericht door de 'Vereeniging Oost en West', Plaats 9 te Den Haag. Wanneer de brochure precies verscheen, is niet bekend, maar zeker vóór augustus 1904: tussen de invallen en praktische notities die Van de Woestijne op de achterzijde noteerde, komt onder meer een vroege aanzet voor van de versie van 'Vlaanderen, o welig huis waar wij zijn als genoden' die in augustus 1904 in <i>Vlaanderen</i> verscheen. Een andere regel die op de achterzijde geschreven werd is verwerkt in 'Gij spreekt geen woord, o vrouw, maar weent aan mijne zijde' [MM15], dat op 25 augustus 1911 door de redactie van <i>De gids</i> ontvangen werd /7/. Een nadere datering van de regel uit [MM15] is niet mogelijk; vermoedelijk schreef Van de Woestijne de regel al vóór 1910.

H-2

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad, 14,1 × 21,9 cm. Eenzijdig beschreven met zwartbruine inkt.
GEDICHTEN	[A1] [A2] [MM6]
DATERING	Vóór mei 1908.
BEWAARPLAATS	2-85/127473 (<i>Inv.</i> 115)
BIJZONDERHEDEN	Het manuscript bevat enkele voorstadia voor [A1] (later omgewerkt tot [MM6]) en vermoedelijk voor [A2]. De datering is bepaald door publikatie van [A1] en [A2] in <i>Europa</i> van mei 1908 /1/.

H-3

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad, 21,0 × 27,5 cm. Briefpapier: firma 'Miroirs de tous Genres & Style Paul Van Hende, Gand'. Eenzijdig beschreven (achterzijde) met zwarte inkt.
GEDICHTEN	[MM24] [MM25] [MM27]
DATERING	Eind maart – april 1910.
BEWAARPLAATS	3-124/127488 (<i>Inv.</i> 128)
BIJZONDERHEDEN	De gedichten op het manuscript ontstonden naar aanleiding van Van de Woestijnes wake bij zijn stervende schoonvader F.P. van Hende, eind maart-begin april 1910 (zie het variantenapparaat van [MM24], noot 1). In die dagen of kort daarna moet het manuscript zijn vervaardigd.

H-4

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad gelinieerd papier, 13,8 × 16,8 cm. Eenzijdig beschreven met potlood en zwarte inkt.
GEDICHTEN	[MM27]
DATERING	Eind maart – april 1910.
BEWAARPLAATS	10-317/135067-1 (<i>Inv.</i> 315)
BIJZONDERHEDEN	Het blad bevat kladfragmenten van 'Gij brandt mijne oogen toe; gij brandt mijne oogen open' [MM27]. Het gedicht ontstond naar aanleiding van Van de Woestijnes wake bij zijn stervende schoonvader F.P. van Hende, eind maart-begin april 1910 (zie het variantenapparaat van [MM24], noot 1). In die dagen of kort daarna moeten de fragmenten geschreven zijn. Op het blad staan tevens notities voor het verhaal 'De arme Hendrik', dat niet gepubliceerd werd. De chronologische volgorde ten opzichte van H-3 is niet zeker.

H-5

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 genummerd blad eenzijdig gelinieerd papier, 12,5 × 20,2 cm. Op de ongelinieerde zijde beschreven met grijszwarte inkt.
GEDICHTEN	[1] 18 [MM26]
DATERING	Vermoedelijk na eind maart – begin april 1910, vóór juli 1910.
BEWAARPLAATS	3-126/131510 (<i>Inv.</i> 129)
BIJZONDERHEDEN	Kopijhandschrift voor publikatie in <i>Groot Nederland</i> van juli 1910 /2/. Het gedicht is genummerd met 3, overeenkomstig de tijdschriftpublikatie: daar was het de derde van drie 'Stanzen'. Dit verwijst naar Jean Moréas aan wie Van de Woestijne de cyclus 'Op den dood van Jean Moréas' wijdde

(zie het variantenapparaat van [MM24], noot 1). Het is mogelijk dat het gedicht in dezelfde periode geschreven werd als andere gedichten in die cyclus, eind maart/april 1910.

H-6

MATERIËLE BESCHRIJVING	2 bladen, 16,1 × 24,8 cm. Uitgesneden tijdschriftpublicatie met varianten in zwarte inkt.		
GEDICHTEN	[1]	53	(682)
	[2]	54	[MM8]
	[3]	55	[A4]
	[4]	56	[MM26]
DATERING	Tussen juli 1910 en 1 februari 1916.		
BEWAARPLAATS	1-15/127442-a en -b (<i>Inv.</i> 194)		
BIJZONDERHEDEN	Deel van de publicatie in <i>Groot Nederland</i> van juli 1910 /2/. Alleen bij de tekst van 'Ik ben u moe. Gij hebt mijn traagste hoop vermoeid' [MM8] zijn varianten geschreven. Op grond van de varianten lijkt het zeker dat ze voorafgaan aan de versie die Van de Woestijne op 1 februari 1916 aan Johan de Meester zond voor publicatie in <i>De gids</i> van april 1916 /15/.		

H-7

MATERIËLE BESCHRIJVING	2 bladen geruit papier, watermerk globe en naam 'Elite', 13,8 × 21,4 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt.		
GEDICHTEN	[1]		[MM27]
	[2]		[MM28]
DATERING	Na eind maart – begin april 1910, vóór januari 1911.		
BEWAARPLAATS	3-123/131509-3 en -4 (<i>Inv.</i> 127)		
BIJZONDERHEDEN	De manuscripten zijn vermoedelijk vervaardigd bij de voorbereiding van H-8, dat kopij was voor de publicatie in <i>Groot Nederland</i> van januari 1911. Het papier is identiek aan enkele van die kopijhandschriften en de gedichten bevatten enkele varianten die aan de versie van H-8 voorafgaan.		

H-8

MATERIËLE BESCHRIJVING	9 genummerde bladen geruit papier, [1-3] en [9] 13,8 × 21,4 cm, watermerk globe en naam 'Elite'; [4-8] 10,3 × 16,7 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt.		
GEDICHTEN	[1]	6	[MM24]
	[2]	7	[MM25]
	[3]	8	[MM27]

[4]	6	[MM27]
[5]	7	[A5]
[6-8]	8-10	[A6]
[9]	9	[MM28]

DATERING Vóór januari 1911.

BEWAARPLAATS [1-2]: 3-123/131509-1 en -2 (*Inv.* 127)
[3-9]: geen inventarisnummer.

BIJZONDERHEDEN Kopij voor de publikatie in *Groot Nederland* van januari 1911 /4/. De totstandkoming van het manuscript is problematisch. [MM27] komt tweemaal voor, en er zijn twee verschillende papierformaten. Bovendien is de nummering merkwaardig: er zijn doublures, en een begin met 1 ontbreekt. Dat de manuscripten verband met elkaar houden, is niettemin zeker: met potlood zijn tweemaal nieuwe nummeringen aangebracht door de redactie van *Groot Nederland*.

De bladen zijn op basis van het papier te verdelen in twee groepen. De grote bladen [1-3] en [9] bevatten de gedichten [MM24], [MM25], [MM27] en [MM28]. Deze gedichten (dus niet de bladen) werden door Van de Woestijne van 1 tot 4 genummerd. De *blad*nummering was 6-9. Bovenaan het eerste hiervan schreef Van de Woestijne de groepstitel '*In Memoriam Jean Moréas*' en de toevoeging 'terwijl ik waakte bij een stervend man.' Deze tekst verviel bij de tijdschriftpublicatie. Boven de groepstitel staat een romeinse 11, wat erop duidt dat aan de bijdrage in eerste instantie ander werk voorafging. Van de Woestijne gebruikte voor de kopij van de *Groot Nederland*-bijdrage dus manuscripten die hij eerder met een ander doel, of in een andere volgorde vervaardigde. Het resterende deel van de manuscripten heeft vergelijkbare kenmerken. De bladen [4-8] zijn van iets kleiner formaat; ze bevatten de gedichten [MM27], [A5] en [A6] waarvan de volgorde bepaald werd met behulp van de letters a, b en c boven de gedichten. Van de Woestijne nummerde de bladen van 6 tot 10 en bovenaan het eerste schreef hij '*In Memoriam Jean Moréas*.' Deze drie bladen zijn van vroeger datum dan de eerder beschrevene ([1-3] en [9]).

Het incenschuiven van beide groepen manuscripten resulteerde in de genoemde onduidelijkheden: de herhaling van [MM27] bleef onopgemerkt, maar de incoherente nummering werd met potlood verbeterd, vermoedelijk niet door Van de Woestijne zelf maar later ter redactie van *Groot Nederland*. Eerst werden alle bladen juist genummerd (met uitzondering van het eerste, omdat het de bijdrage opende); en het cijfer 9 stond toevalig al op het laatste blad. Op p. [1] werd het romeinse cijfer 11 doorgehaald en op p. [4] gebeurde hetzelfde met de groepstitel van het andere stel. Ook de gedichten zelf kregen een nieuw nummer; de a, b, en c boven de gedichten op de bladen [4-8] werden geschrapt, evenals het cijfer 4 boven het slotgedicht. De cijfers 1 tot 3 boven de eerste drie gedichten konden gehandhaafd blijven, de volgende kregen nieuwe nummers van 4 tot 7. (Op p. [1] is nog geschreven: 'Proef Gaucheretstraat 160 *Brussel*'.)

Het was vervolgens de zetter die op hetzelfde blad [4] opmerkte: 'N[oot] v[an] d[e] Z[etter] – Dit is gelijk aan pag. 3.' Deze opmerkingzaam-

heid leidde tot het laten vervallen van de tweede versie van [MM27] (de oudste versie, die met a was aangeduid) en tot een nieuwe, nu correcte nummering van de bladen na [3]; in de nummering van de gedichten werd echter niet opnieuw ingegrepen.

H-9

MATERIËLE BESCHRIJVING	2 bladen, fotokopie van brief aan Firmin van Hecke.
GEDICHTEN	[MM13]
DATERING	Vóór 25 augustus 1911.
BEWAARPLAATS	De fotokopie werd in 1990 door J.B.W. Polak beschikbaar gesteld. Het origineel is in bezit van de Stichting Johan Polak en momenteel niet raadpleegbaar. Een andere fotokopie is in het AMVC, inv.nr. 138765.
BIJZONDERHEDEN	Van de Woestijne schreef aan het slot van een brief van zijn vrouw en hemzelf aan Firmin van Hecke 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' [MM13] af. De brief is niet gedateerd, maar is vermoedelijk uit 1911. Kopij voor de publikatie van het gedicht in <i>De gids</i> van december 1911 /7/ werd door de redactie ontvangen op 25 augustus van dat jaar.

H-10

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad, 11,3 × 17,6 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt en potlood.
GEDICHTEN	n.v.t.
DATERING	9 juli 1911; varianten 27 juni 1913, 7 november 1913 en kort daarna.
BEWAARPLAATS	3-96/127478 (<i>Inv.</i> 146)
BIJZONDERHEDEN	Schema voor meerdelig dichtwerk <i>Het Licht der Kimmen</i> , enkele malen gewijzigd. De drie dateringen noteerde Van de Woestijne zelf onder de drie stadia van bewerking.

H-11

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad blocnotepapier, 12,9 × 17,8 cm. Eenzijdig beschreven met potlood en zwarte inkt.
GEDICHTEN	n.v.t.
DATERING	Omstreeks juli 1911?
BEWAARPLAATS	Geen inventarisnummer.

BIJZONDERHEDEN Het blad bevat benevens enkele poëziefragmenten een notitie voor een Kyrie van een Heilige Mis; zie hiervoor de Ontstaansgeschiedenis, § 2.1.2. Het schema voor *Het licht der kimmén*, waarin een dergelijk plan voorkomt (H-10), dateert van 9 juli 1911. Niettemin is de datering onzeker; vergelijk H-13.

H-12

MATERIËLE BESCHRIJVING 1 blad blocnotepapier, 12,9 × 17,8 cm. Tweezijdig beschreven met potlood en zwarte inkt.

GEDICHTEN [GZ29]

DATERING Omstreeks juli 1911?

BEWAARPLAATS Geen inventarisnummer.

BIJZONDERHEDEN Het blad bevat talrijke notities en invallen van uiteenlopende aard. Een ervan is in 1921 verwerkt in 'Gelijk het gonzend bliksmen van motoren' [GZ29]. De onzekere datering is gebaseerd op het papier, dat identiek is aan het vorige manuscript, H-11.

H-13

MATERIËLE BESCHRIJVING 1 blad, 11,4 × 17,6 cm. Tweezijdig beschreven met zwarte inkt.

GEDICHTEN [MM18]

DATERING Omstreeks juli 1911?

BEWAARPLAATS 3-120/131506 (*Inv.125*)

BIJZONDERHEDEN Het manuscript bevat een klad van een vroege, uitgebreide versie van 'o Ziek, onzeker en onzuiver' [MM18]. Een verloren gegane netversie die aansluit bij het klad is in bezit geweest van Maurice Roelants (zie noot 1 bij het variantenapparaat van het gedicht) en ging vergezeld van het bij-schrift: 'Uit den "Kyrie" eener "Heilige Mis", in bewerking.' Die toevoeging laat de mogelijkheid open dat het gedicht is ontstaan in de tijd van het eerste plan voor *Het licht der kimmén*, dat gedateerd was op 9 juli 1911; zeker is dit echter niet.

H-14

MATERIËLE BESCHRIJVING 1 blad, 12,4 × 16,2 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt.

GEDICHTEN [MM28]

DATERING Vóór november 1911.

BEWAARPLAATS 3-127/131511 (*Inv.* 130)

BIJZONDERHEDEN Kopijhandschrift voor publikatie in *Dietsche warande & Belfort* van november 1911 /6/. In een andere hand werd het blad met potlood genummerd met 5, en onderschreven met de naam 'Karel van de Woestijne'. Vermoedelijk is dit gedaan door Jules Persyn, redacteur van het tijdschrift, uit wiens nalatenschap het manuscript afkomstig is.

H-15

MATERIËLE *Agenda Souvenir Journalier 1912*. Gebonden in bordeauxrood leder, snede
 BESCHRIJVING verguld, 7,8 × 12,8 cm. Goudopdruk linkerbovenhoek: *Agenda*.

DATERING 1912.

BEWAARPLAATS 23/135170 en -a (*Inv.* 460)

H-16

MATERIËLE 1 genummerd blad geruit papier, 10,3 × 16,7 cm. Eenzijdig beschreven met
 BESCHRIJVING zwarte inkt en potlood.

GEDICHTEN [1] 12 [MM18]

DATERING Na januari 1912?

BEWAARPLAATS 3-119/131505 (*Inv.* 124)

BIJZONDERHEDEN Het manuscript werd met dezelfde inkt als de tekst genummerd met 12 (later met potlood gewijzigd in 3). Het heeft dus deel uitgemaakt van een verzamelhandschrift, maar het is niet bekend met welk doel dat gemaakt kan zijn. Boven het gedicht, dat met 1 genummerd is, staat '*Liederen.*'; dit wijst op een beoogde tijdschriftpublikatie. Aan het gedicht ging een afwijkende, uitgebreidere versie vooraf, die in *Onze eeuw* van januari 1912 gepubliceerd werd /8/; het manuscript is dus vermoedelijk na die publikatie vervaardigd.

H-17

MATERIËLE 2 genummerde bladen, ca. 13,5 × 23,8 cm. Uitgesneden tijdschriftpubli-
 BESCHRIJVING katie.

GEDICHTEN [1] 113 [MM2]
 [2-4] 398-401 [MM23]

DATERING Na april 1912.

BEWAARPLAATS 22-481/135940-a en -b (*Inv.* 111)

BIJZONDERHEDEN De uitgesneden bladen bevatten de gedichten XI en XII ('De dag is moede en stil, en de uren gaan verbleeken' en 'In memoriam Renée Vivien') uit de tweedelige reeks 'Uit *Het gelaat des dichters*' in *De gids* van april 1912 /9/. In de teksten zijn geen correcties of varianten aangebracht.

De bladen moeten op enig moment gefungeerd hebben in de voorbereidingsfase van *Het gelaat des dichters*. De gedichten werden met blauw potlood respectievelijk II en IV genummerd, en in het lange tweede gedicht zijn tevens markeringen aangebracht om de tekst over meerdere pagina's te verdelen, zoals in H-23. Met rood potlood werd diagonaal een streep getrokken over de hele tekst van het eerste gedicht. Vergelijk H-20 en H-32.

H-18

MATERIËLE BESCHRIJVING 1 blad, 11,3 × 17,6 cm. Tweezijdig beschreven met potlood en zwarte inkt.

GEDICHTEN [MM4]
[MM20]
[MM29]

DATERING Vermoedelijk vóór 29 juni 1912, zeker vóór oktober 1912.

BEWAARPLAATS 3-109/131339 (*Inv.* 113)

BIJZONDERHEDEN De datering is gebaseerd op de voltooiing van [MM20] (zie H-19) en op de voorpublicatie van [MM4] en [MM29] in *Groot Nederland* van oktober 1912 /10/.

H-19

MATERIËLE BESCHRIJVING 1 blad, 12,4 × 16,7 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt.

GEDICHTEN [MM20]

DATERING 29 juni 1912.

BEWAARPLAATS 3-121/131507 (*Inv.* 126)

BIJZONDERHEDEN Boven de tekst van het gedicht staat '*Het Gelaat des Dichters.*' met een noot onderaan het blad: 'Ter perse bij C.A.J. van Dishoeck, te Bussum. – Zie *De Gids*, December 1911 en April 1912.' Het manuscript behoorde tot kopij voor *De gids* die op 29 juni 1912 bij de redactie ontvangen werd, maar vervolgens werd teruggevraagd; zie ook de toelichting bij /12/. Later zond Van de Woestijne alsnog in, gebruikmakend van hetzelfde (maar iets kleiner gesneden) papier (zie H-31). Het is mogelijk dat bladen die deel uitmaakten van de eerste kopij in H-31 opnieuw gebruikt werden.

H-20

MATERIËLE BESCHRIJVING	3 genummerde bladen, ca. 15,6 × 23,0 cm. Uitgesneden tijdschriftpublicatie, gecorrigeerd met zwarte inkt.		
GEDICHTEN	[1] [2-5]	[397] 398-401	[MM4] [MM29]
DATERING	Na oktober 1912.		
BEWAARPLAATS	22-480/135939-a t/m -c (<i>Inv.</i> 114)		
BIJZONDERHEDEN	De uitgesneden bladen bevatten de twee 'Verzen' ('Aan de eeuwige' en 'Aan de eeuwig-eenige') die gepubliceerd werden in <i>Groot Nederland</i> van oktober 1912 /10/. De correcties komen voor in de tekst van het tweede gedicht. De bladen moeten op enig moment gefungeerd hebben in de voorbereidingsfase van <i>Het gelaat des dichters</i> . De gedichten werden met blauw potlood respectievelijk II en III genummerd, en in het lange tweede gedicht zijn tevens markeringen aangebracht om de tekst over meerdere pagina's te verdelen. Met rood potlood werd diagonaal een streep getrokken over de hele tekst van het eerste gedicht. Vergelijk H-17 en H-32.		

H-21

MATERIËLE BESCHRIJVING	2 bladen, watermerk 'Original Violet Mill', 10,9 × 17,4 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt.		
GEDICHTEN	[1] [2]	[A14] [MM20]	
DATERING	1913?		
BEWAARPLAATS	3-122/131508-1 en -2 (<i>Inv.</i> 137)		
BIJZONDERHEDEN	Uit het opschrift op het eerste blad: 'Verzen door Karel van de Woestijne' en de romeinse nummering van de gedichten met I en II (alles door Van de Woestijne zelf) is af te leiden dat de manuscripten als kopij hadden moeten dienen. Een voorpublicatie in deze vorm is echter niet bekend. Een grote romeinse I in blauw potlood op beide bladen kan er op wijzen dat de gedichten in de voorbereidingen van <i>Het gelaat des dichters</i> een rol hebben gespeeld, maar zeker is dat niet: vermoedelijk zijn de cijfers door een ander geschreven. Dateren van het manuscript is niet mogelijk, aangezien herhaalde voorpublicatie van gedichten voor Van de Woestijne geen uitzondering was en de vroegste publicatie van een der beide gedichten ([MM20] in <i>De lelie</i> van juli 1913 /11/) dus geen zekere <i>terminus ante quem</i> biedt. Omdat het andere gedicht op 23 oktober van hetzelfde jaar verzonden werd naar <i>De gids</i> /12/, wordt onder voorbehoud als globale datering 1913 aangehouden. Het papier is identiek aan dat van H-27, dat op maart/april 1913 gedateerd is.		

H-22

MATERIËLE BESCHRIJVING	7 genummerde bladen, 17,2 × 21,6 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt.
GEDICHTEN	n.v.t.
DATERING	Eind februari 1913.
BEWAARPLAATS	3-97/127480-a t/m -g (<i>Inv.</i> 147)
BIJZONDERHEDEN	<p>De bladen waren kopijhandschrift voor het voorwerk van <i>Het gelaat des dichters</i> en gaan direct vooraf aan de kopij voor het eerste vel (zie H-23). Met uitzondering van het eerste blad werden ze door Van de Woestijne gepagineerd, waarbij het vijfde blad, dat de inhoudsopgave van de bundel bevat, met '5 en 6' genummerd werd. Op het eerste blad, dat de titel en de aanwijzing 'Voorwerk' bevat, schreef hij: 'Spoedig proef, s.v.pl.' Blad 2 was bedoeld voor een lijst van eerdere publikaties van Van de Woestijne bij Van Dishoeck; blad 3 is het titelblad, waarop onder de titel is toegevoegd 'portret door Gustave van de Woestijne'; als jaar van uitgave is (in romeinse cijfers) 1913 opgegeven. De bladen met de nummers 4, 7 en 8 bleven blanco.</p> <p>Het eerste blad werd met blauw potlood genummerd met het cijfer 1, vermoedelijk door Van Dishoeck in een latere fase van de voorbereiding van de bundel. Voor de drukker noteerde hij daar ook, met potlood: 'Geheel gelijk aan vorige bundels voor reis-Ex. spoed: voorwerk & 1 vel'.</p>

H-23

MATERIËLE BESCHRIJVING	7 bladen, 17,2 × 21,6 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt.
GEDICHTEN	<p>[1] motto: 'En droef en fel' <i>Vondel</i>.</p> <p>[2] [A9]</p> <p>[3] onderafdelingstitel: '<i>De Vergroot-spiegel</i>'</p> <p>[4] [A11]</p> <p>[5] [MM13]</p> <p>[6] [MM12]</p> <p>[7] [MM14]</p>
DATERING	Eind februari 1913
BEWAARPLAATS	<p>[1] en [3-5]: 3-112/131501-a t/m -d (<i>Inv.</i> 134)</p> <p>[2]: 5-164/135004 (<i>Inv.</i> 131)</p> <p>[6-7]: 3-111/131500-1 en -2 (<i>Inv.</i> 116)</p>
BIJZONDERHEDEN	Kopij voor het eerste vel van de proef van <i>Het gelaat des dichters</i> . Het papier is identiek aan dat van H-22, de kopij voor het voorwerk. Met blauw potlood is aangegeven hoe de tekst in druk over de pagina's verdeeld moest worden, maar op het laatste blad is de verdeling door Van de Woestijne zelf direct met zwarte inkt gemarkeerd, aansluitend op het voor-

gaande; dit wijst erop dat deze kopij in ten minste twee etappes tot stand kwam.

Na blad [5] werden in een volgende bewerkingsfase van de kopij de bladen [1] en [2] van H-29 tussengevoegd. (In deze nieuwe volgorde worden ze thans bewaard.)

H-24

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad, watermerk 'Original Violet Mill', 17,2 × 21,4 cm. Eenzijdig beschreven met potlood en zwarte inkt.
GEDICHTEN	[MM15] [MM16]
DATERING	Omstreeks 26 februari 1913(?); vóór 23 oktober 1913.
BEWAARPLAATS	7-237/139174 (Inv. 294)
BIJZONDERHEDEN	Blad met diverse kladfragmenten. Het watermerk 'Original Violet Mill' komt in deze periode ook elders voor. Wanneer 'Ik ben met u alleen, o Venus, felle star' [MM16] omstreeks 26 februari 1913 geconcipeerd zou zijn (zie de ontwikkelingsgang van het gedicht), geldt die datum als <i>terminus post quem</i> van het manuscript; op 23 oktober 1913 werd de voltooide versie van het gedicht als kopij ingezonden voor publikatie in <i>De gids</i> van januari 1914.

H-25

MATERIËLE BESCHRIJVING	2 gevouwen bladen, 15,8 × 21 cm. Drukproef van <i>Het gelaat des dichters</i> , gecorrigeerd met zwarte inkt.
GEDICHTEN	n.v.t.
DATERING	8 maart 1913.
BEWAARPLAATS	[1-4] 3-102/127481-c (Inv. 151) [5-8] 3-101/127481-b (Inv. 150)
BIJZONDERHEDEN	Drukproef van het voorwerk van <i>Het gelaat des dichters</i> , bestaande uit twee bladen die gevouwen 8 pagina's vormen. Ze waren voorlopig, en inderhaast vervaardigd met het oog op Van Dishoecks ophanden zijnde aanbiedingsreis voor het voorjaar van 1913; zie de Ontstaansgeschiedenis, § 3.1.1. Op het tweede dubbelblad staan datumstempels van drukkerij G.J. Thieme, waaruit blijkt dat de proeven aan Van de Woestijne verzonden werden op 8 maart 1913 en gecorrigeerd ontvangen op 13 maart. De volledige samenstelling is: [1] titelblad [2] drukkersnaam [3] Franse titel [4] opgave andere uitgaven van Van de Woestijne

- [5-6] blanco
 [7] inhoudsopgave
 [8] blanco

Op de proef komen verscheidene correcties en aanwijzingen voor. Van de Woestijne noteerde bij de (gecorrigeerde) 'Tabel des inhouds': 'Wordt natuurlijk aangevuld'. Van Dishoeck schreef op p. [5]: 'Wordt natuurlijk nog niet afgedrukt. Is maar voor de reis'; en met andere inkt: 'voor reis-Ex. 6 voorwerk 25 vel 1'.

Van beide proefbladen is tevens een ongecorrigeerd exemplaar bewaard gebleven, respectievelijk 3-102/127481-d (*Inv.* 151) en 3-101/127481-c (*Inv.* 150).

H-26 sluit direct op deze drukproef aan.

H-26

MATERIËLE BESCHRIJVING	4 gevouwen bladen, 15,8 × 21 cm. Drukproef van <i>Het gelaat des dichters</i> , gecorrigeerd met zwarte inkt.
GEDICHTEN	5 [A9] 9 [A11] 12-13 [MM13] 14 [MM12] 15-16 [MM14]
DATERING	8 maart 1913.
BEWAARPLAATS	[1-2] en 15-16: 3-100/127481-g (<i>Inv.</i> 152) [3-4] en 13-14: 3-100/127481-a (<i>Inv.</i> 152) 5-[6] en [11]-12: 5-165/135005 (<i>Inv.</i> 153) [7-10]: 3-100/127481-f (<i>Inv.</i> 152)
BIJZONDERHEDEN	De proef wordt in twee gedeelten bewaard. De vier gevouwen bladen vormden het eerste tekstvel, dat in <i>Het gelaat des dichters</i> direct na het voorwerk (proef: H-25) moest komen. De volledige samenstelling is: [1] afdelingsnummer: 1 [2] blanco [3] motto: 'En droef en fel Vondel.' [4] blanco 5 [A9] [6] blanco [7] onderafdelingstitel: 'De vergroot-spiegel.' [8] blanco 9 [A11] [10] blanco [11] blanco 12-13 [MM13] 14 [MM12] 15-16 [MM14]

Op de eerste pagina schreef Van de Woestijne: 'Wordt toch ook niet definitief afgedrukt? Alleen voor de reis? Er komt wellicht verandering in de *plaats* der gedichten'. Van Dishoeck beantwoordde dit met 'Nee' en het verzoek: 'Maak nu svp in orde?'

De gecorrigeerde proef is ook later nog gebruikt bij verdere voorbereidingen voor *Het gelaat des dichters*. Van de Woestijne wilde de teksten op p. 12-14 één bladzijde naar voren schuiven en op p. 14 'Oud hart, dat niet bemind en heeft' opnemen. Hij veranderde dienovereenkomstig de paginering. Later heeft Van Dishoeck die met blauw potlood deels bevestigd, deels om onbekende redenen veranderd.

Van hetzelfde proefvel is een ongecorrigeerd en niet opengesneden exemplaar bewaard gebleven: 22-483/135942 (*Inv.* 154).

H-27

MATERIËLE BESCHRIJVING	2 gevouwen stroken en 1 blad, watermerk 'Original Violet Mill', 10,9 × 13,0 cm. De twee stroken zijn in elkaar gelegd als een soort katern, het blad ligt bovenop. Alleen de bovenzijden zijn beschreven, met zwarte inkt.
GEDICHTEN	n.v.t.
DATERING	Vermoedelijk omstreeks maart-april 1913.
BEWAARPLAATS	3-99/127480-jj, -j en -k (<i>Inv.</i> 149)
BIJZONDERHEDEN	Het losliggende blad en de twee ineengeschoven gevouwen stroken vormen 10 pagina's. Alleen de zo ontstane pagina's [1], [3] en [5] zijn beschreven met respectievelijk de romeinse cijfers II, III en IV en de bijbehorende onderafdelingstitels 'Aan de eeuwige', 'Aan de eeuwig-eeuwig' en 'Stervens-zangen', die behoorden tot de oorspronkelijke plannen voor <i>Het gelaat des dichters</i> . Het manuscript moet een probeersel geweest zijn voor de samenstelling van de eerste helft van de bundel; zie ook de Ontstaansgeschiedenis, § 3.1.2. De beschreven zijden zijn in de weergegeven volgorde in een andere hand met potlood genummerd 1-3.

H-28

MATERIËLE BESCHRIJVING	2 bladen, 17,1 × 21,5 cm. Helften van een blad briefpapier: 'Ministère de l'Intérieur et de l'Instruction Publique, Administration des Sciences et des Lettres'. Eenzijdig beschreven (achterzijde) met zwartbruine inkt.
GEDICHTEN	n.v.t.
DATERING	Tussen eind maart 1913 en 21 juli 1915.
BEWAARPLAATS	3-98/127480-h en -i (<i>Inv.</i> 148)
BIJZONDERHEDEN	Op het eerste blad noteerde Van de Woestijne een lijst met gedichten die voor opneming in <i>Het gelaat des dichters</i> in aanmerking kwamen; de lijst

wordt besproken in de Ontstaansgeschiedenis, § 3.1.3. Op het tweede blad schreef Van de Woestijne een romeinse 1 en de onderafdelingstitel 'De Vergrootspiegel'.

H-29

MATERIËLE BESCHRIJVING	14 bladen, 17,2 × 21,6 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt. [3] is fotokopie.
GEDICHTEN	[1] [A7] [2] [A8] [3] [A12] [4] [A13] [5] [MM2] [6] [MM4] [7] [MM5] [8] [MM7] [9] [MM9] [10] [MM10] [11] [MM21] [12] [MM23] [13] [MM24] [14] [MM16]
DATERING	Eind maart – begin april 1913 of kort daarna.
BEWAARPLAATS	[1]: 5-167/135007 (<i>Inv.</i> 141) [2]: 3-112/131501-e (<i>Inv.</i> 134) [3]: 5-171/135008 (<i>Inv.</i> 142) Fotokopie, met tekst op achterzijde: 'Orig. bij Fam. V.d. Woestijne, Brussel'. Het origineel is niet teruggevonden. [4]: 3-112/131501-f (<i>Inv.</i> 134) [5]-[12]: 3-107/131337-a1 en -2 t/m -8 (<i>Inv.</i> 110) [13]: 3-113/131501-g (<i>Inv.</i> 144) [14]: 3-118/131504 (<i>Inv.</i> 121)
BIJZONDERHEDEN	Het papier van deze bladen is identiek aan dat van de kopij van het voorwerk en het eerste vel van <i>Het gelaat des dichters</i> (resp. H-22 en H-23). De manuscripten zijn vervaardigd in het stadium waarin Van de Woestijne, ná de drukproef van 8 maart 1913 (H-26), voortging met het samenstellen van de bundel. Op blad [12] is slechts geschreven: 'In Memoriam Jean Moréas (gedicht terwijl ik, bij nachte, een stervend man waakte)' en het cijfer 1. Later voegde Van de Woestijne onderaan in potlood toe (de cijfers in superscript horen bij het citaat): 'Groot-Nederland januari 1911 (1486 ¹) Juni 1910 (1486 ¹)'. In juli 1910 verschenen in dat tijdschrift van Van de Woestijne onder meer drie 'Stanzen' /2/, in januari 1911 zes verzen 'In memoriam Jean Moréas' /4/. Het is niet duidelijk welke betekenis de getallen tussen parentheses hebben. Het is mogelijk dat de verwijzing naar het tijdschrift bedoeld was voor Van Dishoeck, om aan te geven waar deze de te zetten tekst kon vinden. (In de correspondentie met Van Dishoeck

verwees Van de Woestijne hem voor kopij wel vaker naar voorpublicaties in tijdschriften.)

Op de eerste drie bladen is met nummering in blauw potlood aangegeven hoe de tekst in druk over de pagina's verdeeld moest worden. (Op de zwartwit-fotokopie [3] is dit uiteraard niet te zien, maar er is geen twijfel over de plaats van het originele manuscript of over de paginering.) Deze bladen dienden te worden ingevoegd in de oorspronkelijke kopij voor het eerste vel dat voor het reisexemplaar was gebruikt. Voor het overige kunnen aan de volgorde van de manuscripten geen conclusies verbonden worden met betrekking tot de geïntendeerde indeling van *Het gelaat des dichters*: de volgorde is bij archivering bepaald door de bundeling in *De modderen man*.

H-30

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad, 12,7 × 21,6 cm. Tweezijdig beschreven met zwarte inkt.
GEDICHTEN	[MM15]
DATERING	Vóór 23 oktober 1913.
BEWAARPLAATS	3-114/131502 (<i>Inv.</i> 117)
BIJZONDERHEDEN	De datering is gebaseerd op inzending van de kopij voor de bijdrage in de <i>De gids</i> van januari 1914 /12/; zie H-31. De papiersoort (niet het formaat) en de inkt zijn daarmee identiek; het manuscript werd zeer kort vóór die kopij vervaardigd.

H-31

MATERIËLE BESCHRIJVING	6 bladen, 12,1 × 16,1 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt.															
GEDICHTEN	<table border="0"> <tr> <td>[1-2]</td> <td>[1]-2</td> <td>[MM15]</td> </tr> <tr> <td>[3]</td> <td>3</td> <td>[A13]</td> </tr> <tr> <td>[4]</td> <td>4</td> <td>[MM16]</td> </tr> <tr> <td>[5]</td> <td>5</td> <td>[MM18]</td> </tr> <tr> <td>[6]</td> <td>7</td> <td>[MM20]</td> </tr> </table>	[1-2]	[1]-2	[MM15]	[3]	3	[A13]	[4]	4	[MM16]	[5]	5	[MM18]	[6]	7	[MM20]
[1-2]	[1]-2	[MM15]														
[3]	3	[A13]														
[4]	4	[MM16]														
[5]	5	[MM18]														
[6]	7	[MM20]														
DATERING	23 oktober 1913.															
BEWAARPLAATS	[1-3] en [5-6]: 3-115/131503-a t/m -e (<i>Inv.</i> 118) [4]: 3-116/127485 (<i>Inv.</i> 120)															
BIJZONDERHEDEN	Kopij voor de publicatie in <i>De gids</i> van januari 1914 /12/. Bovenaan het als enige niet genummerde eerste blad schreef Van de Woestijne 'Het gelaat des Dichters' met een noot onderaan het blad: 'Zie <i>De Gids</i> , December 1911 en April 1912.' Het oorspronkelijke zesde blad, dat de tekst van [A14] bevat moet hebben, ontbreekt. Een eerdere bijdrage aan hetzelfde tijdschrift werd teruggevraagd; zie de toelichting bij /12/. Het is mogelijk dat gedeelten van															

die inzending hier opnieuw als kopij zijn ingevoegd, aangezien Van de Woestijne identiek papier en dezelfde zwarte inkt gebruikte. De nummering biedt in dit opzicht geen houvast. In de linkermarge werd in een andere hand geschreven: 'Proef aan K.v.d.W. 24 St Annadreef Laeken (Brussel)'. De gedichten zijn romeins genummerd, in overeenstemming met de publikatie in *De gids*; om onbekende redenen werd de 11 boven het tweede gedicht 'Laat uw trage wake duren' [A13] doorgehaald.

H-32

MATERIËLE BESCHRIJVING	2 genummerde bladen, 11,5 × 17,6 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt.		
GEDICHTEN	[1]	3	[A15]
	[2]	6	[MM11]
DATERING	Eind 1913 – begin 1914?		
BEWAARPLAATS	3-110/131340-1 en -2 (<i>Inv.</i> 139)		
BIJZONDERHEDEN	De oorspronkelijke bestemming van de manuscripten is niet duidelijk. Ze kunnen deel hebben uitgemaakt van de op 29 juni 1912 aan <i>De gids</i> ingezonden maar teruggevraagde kopij, al wijkt het papier af van andere manuscripten die daar zeker wel toe behoorden (zie bij /12/). Het is verder mogelijk dat ze (tevens) een rol gespeeld hebben in een voorbereidende fase van <i>Het gelaat des dichters</i> , al lijken ze nergens inpasbaar tussen andere overgeleverde documenten van de voorbereiding van die bundel, op grond van de positie die de manuscripten kennelijk ten opzichte van elkaar dienden te hebben: blad [1] is door Van de Woestijne met 3 genummerd, het gedicht zelf met XVI; blad [2] werd met 6 genummerd, het gedicht kreeg nummer XIX. Onder het eerste gedicht schreef Van de Woestijne, vermoedelijk later dan de tekst van het gedicht geschreven werd: 'Achter: Gij zult mij allen, allen kennen'. Op de voorzijde van [1] is met blauw potlood een 1 geschreven, op de achterzijde van [2] een 11; wellicht houdt dit verband met een der voorstadia van <i>Het gelaat des dichters</i> : vergelijkbare nummers komen op andere manuscripten voor; vergelijk H-17 en H-20. 'Want neen: geen spijt'ge doem' [A15] werd op 23 oktober 1913 als kopij voor <i>De gids</i> aan Johan de Meester gezonden. Het papier waarop beide gedichten geschreven zijn, gebruikte Van de Woestijne nog enkele malen in 1913. De datering eind 1913 – begin 1914 is onder voorbehoud.		

H-33

MATERIËLE BESCHRIJVING	<i>Calendrier Semainier 1914</i> . Gebonden in zwart leder, 6,8 × 13,2 cm. Goudopdruk linkerbovenhoek: 1914.
DATERING	1914.
BEWAARPLAATS	23/135171 (<i>Inv.</i> 461)

H-34

MATERIËLE BESCHRIJVING	2 bladen, 17,3 × 21,7 cm. Briefpapier: 'Ministerie van Wetenschappen en Kunsten, Beheer van het Hooger Onderwijs, de Wetenschappen en de Letteren'. Eenzijdig beschreven (achterzijde) met zwarte inkt. De bladen zijn beplakt met beschreven strookjes papier.
GEDICHTEN	[MB]
DATERING	Tussen 25 januari 1914 en 1 februari 1916.
BEWAARPLAATS	3-93/131333-a en -b (<i>Inv.</i> 105)
BIJZONDERHEDEN	De bladen zijn intensief bewerkte kladhandschriften van het eerste gedeelte van 'Het menselijk brood'. Een uitgebreide beschrijving is gegeven bij de ontwikkelingsgang van 'Het menselijk brood'. De datering is gebaseerd op de vroegste achterhaalde notitie voor het gedicht en de inzending voor publikatie in <i>De gids</i> van april 1916 /15/ op 1 februari 1916. P. Minderaa nummerde de bladen op de voorzijde met 1 en 2. Papier en inkt komen overeen met H-44 waarvan de gedichten in dezelfde aflevering van <i>De gids</i> werden gepubliceerd.

H-35

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad, 17,2 × 21,6 cm. Briefpapier: 'Ministerie van Wetenschappen en Kunsten, Beheer van het Hooger Onderwijs, de Wetenschappen en de Letteren'. Tweezijdig beschreven met potlood en zwarte inkt.
GEDICHTEN	[MB]
DATERING	September 1914 – februari 1916?
BEWAARPLAATS	Geen inventarisnummer.
BIJZONDERHEDEN	Met uitzondering van een notitie op de briefhoofdzijde, is het blad alleen aan de blancozijde beschreven. Het bevat invallen en fragmenten van uiteenlopende aard. Een ervan is verwant aan r. 120 van 'Het menselijk brood' en aan een passage in een journalistieke bijdrage van Van de Woestijne in de <i>N.R.C.</i> van 13 en 15 september 1914 (zie het variantenapparaat van het gedicht). Het manuscript bevat echter ook aantekeningen die letterlijk in de agenda van 1916 voorkomen bij 4 en 10 februari. Een zekere datering is dus niet mogelijk.

H-36

MATERIËLE BESCHRIJVING	<i>Agenda Select 1915</i> . Gebonden in zwart leder, snede verguld, 9,3 × 8,7 cm. Goudopdruk rechterbovenhoek: 1915.
DATERING	1915.
BEWAARPLAATS	23/135172 (<i>Inv.</i> 462)

H-37

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad, watermerk 'Original Violet Mill', 17,1 × 21,4 cm. Eenzijdig beschreven met grijs potlood, rose anilinepotlood en zwarte inkt.
GEDICHTEN	[MB] [MM17] [MM19]
DATERING	Vermoedelijk april/mei 1915.
BEWAARPLAATS	7-268/135122 (<i>Inv.</i> 123)
BIJZONDERHEDEN	Op het blad komen journalistieke aantekeningen, poëziefragmenten en berekeningen voor. Het blad is gevouwen geweest, de 'binnenzijde' bleef blanco. Het is waarschijnlijk in eerste instantie gebruikt voor de journalistieke aantekeningen over de oorlogssituatie. Ze zijn met potlood genoteerd. De eerste daarvan luidt: 'torpedeeren van Katwijk, dat tusschenkomst van Holland kan meëbrengen'. Het Nederlandse stoomschip Katwijk werd door de Duitsers getorpedeerd op 14 april 1915.

H-38

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 gevouwen blad, 10,5 × 17,0 cm. Beschreven met grijs en rood potlood.
GEDICHTEN	[MM17]
DATERING	Tussen april/mei 1915 en 21 juli 1915.
BEWAARPLAATS	3-117/127486 (<i>Inv.</i> 122)
BIJZONDERHEDEN	Het manuscript is een gevouwen blad dat alleen aan de buitenzijden beschreven is. De datering wordt enerzijds begrensd door een oudere versie van [MM17] die van april/mei 1915 moet dateren (op H-37), en anderzijds door inzending van kopij voor publikatie van het gedicht in <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> van februari 1916 /14/.

H-39

MATERIËLE BESCHRIJVING	5 bladen. [1] 15,0 × 21,6 cm; [2] 13,7 × 21,4 cm; [3] 17,2 × 21,7 cm, briefpapier: 'Ministerie van Wetenschappen en Kunsten, Beheer van het Hooger Onderwijs, de Wetenschappen en de Letteren'; [4] 13,5 × 21,4 cm; [5] watermerk 'Bruxelles', 13,5 × 21,1 cm. Eenzijdig beschreven (briefpapier: achterzijde) met zwarte inkt.
GEDICHTEN	[1] [MM17] [2] [MM19] [3] [A17] [4] [A18] [5] [MM22]

DATERING	21 juli 1915.
BEWAARPLAATS	[1-2]: 3-108/131338-2 en -3 (<i>Inv.</i> 112) [3]: 5-169/54654-28 (<i>Inv.</i> 138) [4]: 5-168/54654-27 (<i>Inv.</i> 136) [5]: 3-108/131338-4 (<i>Inv.</i> 112)
BIJZONDERHEDEN	Zeer waarschijnlijk kopij voor <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> van februari 1916 /14/, door Van de Woestijne ingezonden op 21 juli 1915. De papiersoorten zijn verschillend: er is een blad briefpapier bij, en hoewel de andere manuscripten van gelijkend dun papier zijn, zijn de afmetingen afwijkend en bevat blad [5] een (deel van een) watermerk dat bij de andere ontbreekt. De voornaamste argumenten om de manuscripten desondanks kopijstatus te verlenen zijn overeenkomsten tussen de tekst van de gedichten en de publikatie in <i>Elsevier's</i> , én de initiaal 'R.' die met rood potlood op alle bladen geschreven is. Dat is naar alle waarschijnlijkheid een verwijzing naar Herman Robbers, redacteur van <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> . Wie de initiaal geplaatst heeft, is niet duidelijk. Dat het op de zetterij gebeurd is, lijkt aannemelijker dan dat de vroegere eigenaar Paul van de Woestijne of anders Maurice Roelants of een van de eerdere onderzoekers er verantwoordelijk voor is; dezen maakten in de regel slechts notities op de versozijde van manuscripten.

H-40

MATERIËLE BESCHRIJVING	37 genummerde bladen: 27 typoscripten op doorslagpapier 21,6 × 28,0 cm; 5 typoscripten op gewoon papier 21,0 × 26,9 cm; 4 bladen briefpapier: 'Ministère des Sciences et des Arts, Administration de l'Enseignement Supérieur des Sciences et des Lettres', 20,6 × 31,3 cm, eenzijdig beschreven (achterzijde) met zwarte inkt; 1 blad van identiek maar niet bedrukt papier, eenzijdig beschreven met zwarte inkt. Correcties en varianten met zwarte inkt en potlood. Zie verder onder bijzonderheden.	
GEDICHTEN	[1] 2	afdelingsnummer: I
	[2] 3	[MM1]
	[3] 4	blanco
	[4] 5	[MM2]
	[5] 6	[MM3]
	[6] 7	[MM4]
	[7] 8	[MM5]
	[8] 9	[MM6]
	[9] 10	[MM7]
	[10] 11	[MM8]
	[11] 12	[MM9]
	[12] 13	[MM10]
	[13] 14	[MM11]
	[14] 15	afdelingsnummer: II
	[15] 16	[MM12]

[16]	17	[MM13]
[17]	18	[MM14]
[18-19]	19-20	[MM15]
[20]	21	[MM16]
[21]	22	[MM17]
[22]	23	[MM18]
[23-24]	24-25	[MM19]
[25]	26	[MM20]
[26]	27	[MM21]
[27]	28	[MM22]
[28]	29	afdelingsnummer: III
[29-30]	30-31	[MM23]
[31]	32	[MM24] t/m [MM26]
[32]	33	[MM27] en [MM28]
[33]	34	blanco
[34-36]	35-37	[MM29]
[37]	38	[MM30]

DATERING Tussen 21 juli 1915 en 1 februari 1916.

BEWAARPLAATS 3-104/127483-a t/m z en -aa t/m -kk (*Inv.* 107)

BIJZONDERHEDEN Het manuscript is in de overgeleverde samenstelling kopij geweest voor *De modderen man*, maar werd grotendeels vervaardigd voor *Het gelaat des dichters*. Dit is af te leiden uit een tweede set van gelijksoortige typoscripten waarin zich bladen met onderafdelingstitels voor die bundel bevinden; zie H-41.

Er zijn twee soorten typoscripten. Het merendeel (27 bladen, paarse inkt) is wat groter van formaat dan de overige; ze zijn als eerste vervaardigd. Vijf bladen zijn iets kleiner en hebben blauwe inkt: [2], [5], [8], [10] en [37]. De datering is gebaseerd op de omstandigheid dat de gedichten die Van de Woestijne op 21 juli 1915 inzond voor *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* van februari 1916 /14/ ook op de vroegst vervaardigde typoscripten voorkomen, terwijl de gedichten op de vijf afwijkende bladen samenvallen met de gedichten die op 1 februari 1916 voor *De gids* van april 1916 /15/ werden ingezonden. De afwijkende bladen moeten dus later zijn ingevoegd. Zie ook de Ontstaansgeschiedenis, § 3.1.3.

Om de kopij te vervolledigen gebruikte Van de Woestijne vellen briefpapier van het ministerie waar hij werkzaam was. Het eerste vel met het afdelingsnummer 1 is van hetzelfde papier, maar blanco; voor [3], [14], [28] en [33] werden de versozijden van voorbedrukt briefpapier gebruikt.

In afwijking van de bundel *De modderen man* heeft het manuscript een blanco pagina na [MM1] en na [MM28], het slotgedicht van de cyclus 'Op den dood van Jean Moréas'. Tevens werden de vijf gedichten uit die cyclus, die in de bundel op afzonderlijke pagina's gedrukt werden, in het manuscript op [31] en [32] direct onder elkaar getypt.

De nummering van de bladen is problematisch. Ze zijn alle met de hand rechtsboven doorlopend genummerd, vermoedelijk door Van de Woestijne

zelf, te beginnen met 2: blad 1 ontbreekt. De nummering is geschreven in rood potlood, met uitzondering van de bladen 3/[2] en 4/[3], waar blauw potlood gebruikt werd. De afwijking correspondeert dus niet met de vijf later tussengevoegde bladen.

Op de bladen [10] tot en met [13] is linksonder met potlood 'Z.' geschreven. Dit houdt ongetwijfeld verband met de publikatie van de gedichten [MM8] tot en met [MM11] in *Het roode zeil* van maart 1920 /17/, waarvoor het typoscript eveneens als kopij diende: *De modderen man* verscheen bij dezelfde uitgeverij, Het Roode Zeil. Een vergelijkbare aantekening ontbreekt echter op de bladen [4] tot en met [7] met de gedichten voor de tweede voorpublicatie in de volgende aflevering van hetzelfde tijdschrift, /18/.

De matige verzorging van het typewerk en een enkele direct aangebrachte variant wijzen erop dat Van de Woestijne de typoscripten vervaardigde. Bovendien heeft hij in de tekst met zwarte inkt zowel correcties als varianten aangebracht. Er komen ook correcties met potlood voor. Het is mogelijk dat die door een ander zijn aangebracht.

H-41

MATERIËLE BESCHRIJVING	12 bladen, 21,6 × 28,0 cm. Typoscripten op doorslagpapier,
GEDICHTEN	[1] bundeltitel: 'Het gelaat des dichters.' [2] onderafdelingstitel: 'De vergroot-spiegel' [3] [A9] [4] [A15] [5] [A17] [6] [A14] [7] [A13] [8] [A18] [9] [A8] [10] [A11] [11] onderafdelingstitel: 'Aan de eeuwige.' [12] [A7]
DATERING	Tussen 21 juli 1915 en 1 februari 1916.
BEWAARPLAATS	3-103/127482-a t/m -l (<i>Inv.</i> 132)
BIJZONDERHEDEN	Het manuscript behoorde tot de voorbereidingsfase van <i>Het gelaat des dichters</i> en is in samenhang met het vorige manuscript (H-40) vervaardigd. De gedichten zijn bij samenstelling van <i>De modderen man</i> afgevallen. Aan de huidige volgorde kan waarschijnlijk weinig betekenis worden toegekend; zie ook de Ontstaansgeschiedenis, § 3.1.3. De tekst is niet gecorrigeerd, in tegenstelling tot die van de gedichten die wel in <i>De modderen man</i> werden opgenomen.

H-42

MATERIËLE BESCHRIJVING	<i>Agenda Commercial 1916</i> . Twee deeltjes, ingenaaid in zwart karton, snede verguld, 8,1 × 13,9 cm.
DATERING	Januari 1916 – juni 1916.
BEWAARPLAATS	23/135173-1 en -2 (<i>Inv.</i> 463)
BIJZONDERHEDEN	Van de oorspronkelijke vier deeltjes van de agenda zijn slechts die van de eerste twee trimesters bewaard gebleven. Vermoedelijk is er een los omslag geweest waar de vier deeltjes successievelijk in meegedragen werden.

H-43

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad, 13,3 × 21 cm. Eenzijdig beschreven met blauwe inkt.
GEDICHTEN	[A16]
DATERING	Omstreeks 1 januari 1916?
BEWAARPLAATS	5-174/135010 (<i>Inv.</i> 206)
BIJZONDERHEDEN	Het manuscript wekt de indruk als kopij bedoeld te zijn geweest door het opschrift: 'Uit " <i>De Vergroot-spiegel</i> ".' Er is echter alleen een voorpublicatie bekend in de vorm van een facsimile in <i>De nieuwe Amsterdamer</i> van 1 januari 1916 /13/. Voor die publicatie werd een ander niet bewaard manuscript gebruikt; een opschrift ontbreekt bij de tijdschriftpublicatie en na de ondertekening werd als datum geschreven: 'Brussel, 10 December 1915.' De datering van het onderhavige manuscript is daarop gebaseerd.

H-44

MATERIËLE BESCHRIJVING	2 bladen, 17,3 × 21,7 cm. Briefpapier: 'Ministerie van Wetenschappen en Kunsten, Beheer van het Hooger Onderwijs, de Wetenschappen en de Letteren'. Eenzijdig beschreven (achterzijde) met zwarte inkt.
GEDICHTEN	[1] [MM1] [2] [MM6]
DATERING	Vóór 1 februari 1916.
BEWAARPLAATS	3-105/131335-1 en -2 (<i>Inv.</i> 108)
BIJZONDERHEDEN	De teksten lijken 'semi-definitieve' versies van respectievelijk 'Vervarelijk festijn voor onverzaedlijk dorsten' en 'Gij die u, sterker liefde omgord'. Mogelijk maakten ze deel uit van de voorbereidingen voor de publicatie in <i>De gids</i> van april 1916 /15/. De datering is gebaseerd op de inzending voor die publicatie op 1 februari 1916. P. Minderaa nummerde de bladen met potlood aan beide zijden dóór, dus van 1 tot 4. Papier en inkt komen overeen met H-34, waarvan de tekst in dezelfde aflevering van <i>De gids</i> werd gepubliceerd.

H-45

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad, 14,0 × 21,4 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt.
GEDICHTEN	[MM3]
DATERING	Vermoedelijk vóór 1 februari 1916.
BEWAARPLAATS	3-108/131338-1 (<i>Inv.</i> 112)
BIJZONDERHEDEN	Het manuscript is, waarschijnlijk door het dunne papier en de afmetingen, bewaard in een map met enkele (vermoedelijke) kopijhandschriften voor <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> van februari 1916 (zie H-39), maar het gedicht maakte van die voorpublicatie geen deel uit. Ook mist het blad de rode initiaal 'R.' die op de genoemde manuscripten voorkomt. Varianten wijzen erop dat het manuscript de oudste overgeleverde bron van het gedicht is. Daarom is de datering gebaseerd op de eerstvolgende bron voor het gedicht, de kopij voor de tijdschriftbijdrage in <i>De gids</i> van april 1916 die op 1 februari 1916 werd verzonden.

H-46

MATERIËLE BESCHRIJVING	7 deels genummerde bladen, 13,3 × 20,9 cm. Beschreven met zwartblauwe inkt.
GEDICHTEN	[1]-3 [MB] [4] [MM1] [5] [MM3] [6] [MM6] [7] [MM30]
DATERING	1 februari 1916.
BEWAARPLAATS	[1-3] geen inventarisnummer [4-7] 3-106/131336-1 t/m -4 (<i>Inv.</i> 109)
BIJZONDERHEDEN	Kopij voor publicatie in <i>De gids</i> 80.11 (april 1916) /15/. Boven het gedicht op blad [1]: 'Verzen.' en daaronder 'Uit: "Het menselijke Brood".' Boven het gedicht op blad [4]: 'Uit "Aan de Eeuwige"'. Van de Woestijne nummerde alleen de bladen die tot 'Het menselijk brood' behoren. P. Minderaa nummerde de bladen [4]-[7] met potlood 1-4.

H-47

MATERIËLE BESCHRIJVING	<i>Agenda Semainier 1917</i> . Gebonden in groen linnen, snede verguld, 6,2 × 13,4 cm. Goudopdruk linkerbovenhoek: <i>Memo</i> .
DATERING	1917.
BEWAARPLAATS	23/135174 (<i>Inv.</i> 464)

H-48

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad eenzijdig gelinieerd papier, 11,5 × 15,1 cm. Op de ongelinieerde zijde beschreven met zwartbruine en paarse inkt.
GEDICHTEN	[GZ38]
DATERING	Vóór 28 juli 1917.
BEWAARPLAATS	4-136/127492 (<i>Inv.</i> 164)
BIJZONDERHEDEN	Dit manuscript en het volgende (H-49) zijn in dezelfde periode vervaardigd. Aangezien de versie van het gedicht 'Gij zijt dees roos, – en 'k ben alleen met u' [GZ38] ouder moet zijn dan de tijdschriftversie van dat gedicht, waarvan de kopij op 28 juli 1917 aan Herman Robbers gezonden werd, is die datum de <i>terminus ante quem</i> . Boven de tekst schreef Van de Woestijne met paarse inkt: 'Er een verkondiging van maken'.

H-49

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad eenzijdig gelinieerd papier, 11,5 × 15,1 cm. Op de ongelinieerde zijde beschreven met zwartbruine inkt.
GEDICHTEN	[GZ6]
DATERING	Omstreeks juli 1917.
BEWAARPLAATS	4-129/131526 (<i>Inv.</i> 158)
BIJZONDERHEDEN	Papier en inkt zijn identiek aan H-48. De manuscripten moeten in dezelfde periode vervaardigd zijn.

H-50

MATERIËLE BESCHRIJVING	5 genummerde bladen grijs papier, 13,2 × 20,7 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt; blad 5 verso tevens potlood.
GEDICHTEN	1 (427) 2 (420) 3 [A19] 4 [GZ38] 5 [A20]
DATERING	28 juli 1917.
BEWAARPLAATS	2-91/131525-a t/m -c (<i>Inv.</i> 101)
BIJZONDERHEDEN	Kopij voor publikatie in <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> van oktober 1917 /16/, aan Herman Robbers gezonden op 28 juli 1917. Op de achterzijde van het laatste blad schreef Van de Woestijne later met potlood enkele poëziefragmenten die geen verband houden met <i>Wiekslag om de kim</i> . Onder het slotgedicht dateerde Van de Woestijne de bijdrage met 'Pamel,

Juli 1917.' (De gedichten op de bladen 1 en 2 zijn niet in het tekstdeel opgenomen.)

De kopij wijkt af van de publikatie in het tijdschrift. Bovenaan op het eerste blad: 'Verzen door Karel van de Woestijne' en daaronder de groeps-titel 'Anterotische liederen', waarna de gedichten zijn genummerd van 1 tot v. Van de Woestijne moet in de proeven de opzet gewijzigd hebben: onder de oorspronkelijke titel kwamen alleen de laatste drie gedichten, de eerste twee werden de groep 'Chariten'. De datering bleef in het tijdschrift achterwege.

H-51

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad grijs papier, 13,2 × 20,7 cm. Eenzijdig beschreven met grijszwarte inkt.
GEDICHTEN	[GZ6]
DATERING	Omstreeks juli 1917?
BEWAARPLAATS	3-125/127487 (Inv. 157)
BIJZONDERHEDEN	Het manuscript bevat een netversie van 'Een vrucht, die valt'. Hoewel van de overgeleverde manuscripten van dit gedicht deze versie het meest aansluit bij de tijdschriftpublicatie in <i>Dietsche warande & Belfort</i> van maart 1924 /27/, is het vermoedelijk geen kopijhandschrift geweest: noch het blad, noch het gedicht zelf is genummerd, en onder de tekst staat een streep over de hele tekstbreedte, wat er eerder op wijst dat het manuscript hetzij geheel op zichzelf stond, hetzij laatste was van een reeks. Omdat papiersoort, watermerk (een decoratief motief zonder tekst) en afmetingen gelijk zijn aan die van H-50, wordt het manuscript onder voorbehoud in dezelfde periode gedateerd.

H-52

MATERIËLE BESCHRIJVING	<i>Agenda Ma Mémoire 1918</i> . Gebonden in bordeauxrood linnen, snede verguld, 7,9 × 11,8 cm. Goudopdruk rechterbovenhoek: <i>Agenda</i> .
DATERING	1918.
BEWAARPLAATS	23/135175 (Inv. 465)
BIJZONDERHEDEN	In de agenda zijn papieren gestoken van uiteenlopende aard, onder meer bidprentjes, visitekaartjes en manuscripten. Ze speelden bij het <i>Wiekslag</i> -onderzoek geen rol.

H-53

MATERIËLE BESCHRIJVING	<i>Agenda Ma mémoire 1919</i> . Vier deeltjes, ingenaaid in blauw gemarmerd karton, snede verguld, 7,9 × 12,4 cm. Omslag: groen linnen. Goudopdruk rechterbovenhoek: <i>Agenda</i> .
---------------------------	--

DATERING 1919.
BEWAARPLAATS 23/135176-1 t/m 4 (*Inv.* 466)

H-54

MATERIËLE 1 blad, 13,1 × 20,7 cm. Eenzijdig beschreven met zwartblauwe inkt.
BESCHRIJVING

GEDICHTEN [GZ29]

DATERING Omstreeks maart 1919.

BEWAARPLAATS 7-220/97998-10a (*Inv.* 260)

BIJZONDERHEDEN Op het blad staan twee kladfragmenten van een gedicht 'Doode karpers' dat niet voltooid werd, maar waarvan overeenkomstige fragmenten in de agenda van 1919 voorkomen bij 12 februari en 15 maart; de fragmenten zijn verwant met de derde strofe uit 'Gelijk het gonzend bliksmen van motoren' [GZ29].

H-55

MATERIËLE 28 bladen, 18,7 × 27,9 cm. Drukproef van *De modderen man*, gecorrigeerd
BESCHRIJVING met blauwe inkt.

GEDICHTEN

[1]		Franse titel
[2]	3	titelblad
[3]	4	motto
[4]	5	afdelingsnummer: I.
[5]	7	[MM1]
[6]	8	[MM2]
[7]	9	[MM3]
[8]	10	[MM4]
[9]	11	[MM5]
[10-11]	12-13	[MM6]
[12-13]	14-15	[MM7]
[14]	16	[MM8]
[15]	17	[MM9]
[16]	18	[MM10]
[17]	19	[MM11]
[18]	21	afdelingsnummer: II.
[19]	23	[MM12]
[20]	24	[MM13]
[21-22]	25-26	[MM14]
[23-25]	27-29	[MM15]
[26]	30	[MM16]
[27]	31	[MM17]
[28]	32	[MM18]

DATERING Vóór 3 maart 1920.

BEWAARPLAATS	3-95/131334-a t/m -z, -a en -β (Inv. 155)
BIJZONDERHEDEN	<p>Door Van de Woestijne gecorrigeerde drukproef van een deel van <i>De modderen man</i>. De bladen worden bewaard in een gevouwen, niet ingevuld certificaat voor toelating tot de kandidaatsexamens in 'sciences physiques en mathématiques et de candidat ingénieur', afgegeven door het Ministerie van Wetenschappen en Kunsten. Op de voorzijde van dit omslag schreef de taal- en letterkundige C. de Baere: 'Drukproef van Karel v.d. Woestyne. Werd me op Donderdag, 7 April 1927 ter hand gesteld door collega Mr Huydts. [get.] C. De Baere'. Mogelijk had Van de Woestijne de proeven na beëindiging van zijn betrekking bij het ministerie in 1920 achtergelaten.</p> <p>De uitgeversnaam op de titelpagina is nog De Zwarte Ruit, oorspronkelijk de beoogde naam voor de nieuwe uitgeverij. De oprichtingsdatum van de uitgeverij onder de definitieve naam Het Roode Zeil vond plaats op 3 maart 1920, zodat de proef vóór die datum vervaardigd moet zijn. De naam werd op de proef verbeterd in een onbekende hand.</p> <p>Van de Woestijne schreef op het eerste blad: 'Een laatste proef a.u.bl. aan den schrijver: Kabinetssecretaris van den Minister van Wetenschappen en Kunsten, Wetstraat, 10 Brussel'. De paginering in de proef wijkt af van de definitieve druk.</p>

H-56

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad, 13,8 × 213 cm. Beschreven met potlood (achterzijde).
GEDICHTEN	[BM11]
DATERING	Vóór 7 november 1920.
BEWAARPLAATS	7-269/135123 (Inv. 266)
BIJZONDERHEDEN	<p>Het blad is het afgescheurde slotgedeelte van een brief van Herman Teirlinck. Van de Woestijne gebruikte de achterzijde om met potlood verscheidene notities te maken. Door het ontbreken van de aanhef is een precieze datering niet mogelijk. Aangezien er in de brief sprake is van een bezoek aan Prosper van Langendonck moet de brief vóór diens overlijden op 7 november 1920 geschreven zijn. Onder de ondertekening voegde Teirlinck in grote, dubbel onderstreepte letters toe: 'KLIMMEN DE TORENS?', een toespeling op de door hem en Van de Woestijne gezamenlijk geschreven roman <i>De leemen torens</i>. Het is echter niet duidelijk of Teirlinck informeert naar de voortgang van het schrijven (in dat geval zou de brief ouder zijn: de roman werd al in 1917 en 1918 in <i>De gids</i> voorgepubliceerd), dan wel naar eventuele resultaten van Van de Woestijnes herhaalde pogingen om het werk bij een uitgever onder te brengen (wat eerst in 1928 tot een uitgave leidde).</p>

H-57

MATERIËLE BESCHRIJVING	Notitieboekje, ingenaaid in zwart karton, snede verguld, 7,3 × 13,2 cm. Opdruk linkerbovenhoek: <i>Notes</i> . Gelinieerd papier, 33 bl.
DATERING	December 1920 – april(?) 1922.
BEWAARPLAATS	23/135177 (<i>Inv.</i> 467)
BIJZONDERHEDEN	Op p. 3r schreef Van de Woestijne: '1920-1921'; op p. 8 r: '1921-1922'.

H-58

MATERIËLE BESCHRIJVING	Notitieboekje, gebonden in bordeauxrood leder, 8,5 × 13,3 cm. Gelinieerd papier, 48 bl.
DATERING	1921.
BEWAARPLAATS	23/135178 (<i>Inv.</i> 468)
BIJZONDERHEDEN	Op p. 1r schreef Van de Woestijne: '1921'. Op p. 48r, na omkering van het carnet de eerste pagina, schreef Van de Woestijne hetzelfde jaartal opnieuw.

H-59

MATERIËLE BESCHRIJVING	5 bladen gelinieerd papier, 12,5 × 20,1 cm. Eenzijdig beschreven ([1-3] op de ongelinieerde zijde) met zwartblauwe inkt.
GEDICHTEN	[1] [GZ23] [2] [GZ25] [3] [GZ29] [4] [GZ28] [5] [A21]
DATERING	Vóór april 1921.
BEWAARPLAATS	[1-3]: 4-132/54648-a t/m -c (<i>Inv.</i> 161) [4-5]: geen inventarisnummer
BIJZONDERHEDEN	Kopij voor publikatie in <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> van april 1921 /19/. Bovenaan op het eerste blad schreef Van de Woestijne ' <i>Verzoeking van God</i> door <i>Karel van de Woestijne</i> '. De bladen zijn niet genummerd; de gedichten zijn overeenkomstig de tijdschriftpublicatieromeins genummerd van 1 tot v. Op de versozijde van [1] noteerde Van de Woestijne onder elkaar enkele namen: [Herman] Robbers, Van Loghum Slaterus & Visser (Arnhem), [O.] Dambre, Maurice [Roelants] en Gustave [van de Woestijne].

H-60

MATERIËLE BESCHRIJVING	Notitieboekje, gebonden in bordeauxrood linnen, 7,2 × 12,3 cm. Opdruk middenboven: <i>Notes</i> . Geruit papier, 79 bl.
DATERING	November 1921 – december 1922.
BEWAARPLAATS	23/135179 (<i>Inv.</i> 469)
BIJZONDERHEDEN	Op p. IV schreef Van de Woestijne in paars aniline: '1921-1922'; op p. 21 ernaast, met zwarte inkt: '1922'. Twee blaadjes in het carnet zijn losgeraakt; ze hebben hetzelfde inventarisnummer als het carnet.

H-61

MATERIËLE BESCHRIJVING	8 genummerde bladen eenzijdig gelinieerd blauw papier met linnenopdruk, 14,7 × 24,2 cm. Op de ongelinieerde zijde beschreven met blauwe inkt. Genummerd [1]-8.
GEDICHTEN	[1] [GZ2] 2 [GZ4] 3 [GZ24] 4 [GZ7] 5 [A22] 6 [GZ27] 7 [GZ42] 8 [A23]
DATERING	Eind 1921 – begin 1922.
BEWAARPLAATS	geen inventarisnummer
BIJZONDERHEDEN	Kopij voor <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> van mei en juni 1922 (/20/ en /21/) die als één doorgenummerde bijdrage aan Herman Robbers werd gezonden. Robbers verdeelde de gedichten per groep over twee afleveringen; zie ook de toelichting in de Lijst van voorpublicaties. Bovenaan het eerste blad, boven de tekst van het gedicht, schreef Van de Woestijne: ' <i>Verzen door Karel van de Woestijne</i> ' en iets lager de groepstitel ' <i>Tenebrae</i> '. Boven de tekst van het gedicht op blad 6 schreef Van de Woestijne de groepstitel ' <i>In voto</i> .' De gedichten in de beide groepen werden romeins genummerd I-V respectievelijk I-III, zoals in het tijdschrift. Op de voorzijde van het eerste blad schreef Robbers een instructie voor de zetter: ' <i>Egm [= Elsevier's geïllustreerd maandschrift] proef aan schrijver 6 Wellingtonstr Oostende België</i> '. Op de achterzijde van hetzelfde blad is met potlood de naam van M. Roelants geschreven.

H-62

MATERIËLE BESCHRIJVING	Notitieboekje, gebonden in donkergroen gelakt linnen, snede op de hoeken en bij de rug verguld, 6,9 × 11,6 cm. Geruit papier, 58 bl.
---------------------------	--

DATERING	November 1922 – januari(?) 1926.
BEWAARPLAATS	24/135180 (<i>Inv.</i> 470)
BIJZONDERHEDEN	Op p. 2r schreef Van de Woestijne: '1922-23'; op p. 17r: '1923-24'; op p. 24r: '1924-25'; op p. 28r: '1925-26'.

H-63

MATERIËLE BESCHRIJVING	Notitieboekje, gebonden in donkerpaars leder, snede verguld, 10,0 × 13,5 cm. Blanco papier, 69 bl.
DATERING	Januari 1923 – december 1923.
BEWAARPLAATS	24/135181 (<i>Inv.</i> 471)
BIJZONDERHEDEN	Op p. 3r schreef Van de Woestijne: '1923'.

H-64

MATERIËLE BESCHRIJVING	3 bladen geruit blocnotepapier, 13,0 × 18,0 cm. Eenzijdig beschreven met paarse inkt.
GEDICHTEN	[1] [GZ31] [2] [GZ30] [3] [GZ31]
DATERING	Kort voor 7 december 1923.
BEWAARPLAATS	[1]: 4-131/127490 (<i>Inv.</i> 163) [2-3]: 4-133/131527-a en -b (<i>Inv.</i> 162)
BIJZONDERHEDEN	De manuscripten zijn vervaardigd tijdens de voorbereiding van de publicatie in <i>Orpheus</i> van februari 1924 /26/, waarvoor Van de Woestijne op 7 december 1923 de kopij inzond. Voor die kopij werd hetzelfde papier en dezelfde inkt gebruikt; zie H-65. De hier gegeven volgorde is bepaald door de archivering in het AMVC. De twee volledige versies van [GZ31], 'Gij rijst aan mij gelijk een vlinder van bloemen', zijn voor zover aan de varianten is af te lezen in de aangegeven volgorde vervaardigd. Onder de tekst op blad [2] maakte Van de Woestijne een berekening.

H-65

MATERIËLE BESCHRIJVING	3 genummerde bladen geruit blocnotepapier, 13,0 × 17,9 cm. Eenzijdig beschreven met paarse inkt.
GEDICHTEN	[1]-3 [MB]
DATERING	7 december 1923.
BEWAARPLAATS	geen inventarisnummer

BIJZONDERHEDEN Bovenaan het eerste blad schreef Van de Woestijne: ‘*Gedichten door Karel van de Woestijne*’ en iets daaronder: Uit ‘*Het Menschelijke Brood*’. Onder de tekst schreef Van de Woestijne als datering van het gedicht ‘(1915)’. De tekst beslaat het tweede gedeelte van dat gedicht. Het is vrijwel zeker dat de bladen oorspronkelijk behoorden tot de kopij die Van de Woestijne leverde voor *Orpheus* van februari 1924 (H-66). ‘Het menselijk brood’ is daarin echter niet verschenen. Er is een geringe afwijking in papierformaat (de lengte verschilt 2 mm) maar overigens is de inkt identiek en sluit de nummering van de kopij van het wel gepubliceerde deel aan op dit gedeelte. Bovendien is de opzet van beide delen gelijk: vergelijk de datering aan het slot van ‘Het menselijke brood’ respectievelijk aan het slot van de beide groepen ‘Uit: “*Supplementa*”’ en ‘Uit: “*Geheim van den Honig*”.’ Doordat op het eerste blad al ‘Gedichten’ en de naam van de dichter geschreven is, ontbreekt een dergelijke aanduiding op de kopij van het gepubliceerde gedeelte.

H-66

MATERIËLE BESCHRIJVING	7 genummerde bladen geruit blocnotepapier, 13,0 × 18,1 cm. Eenzijdig beschreven met paarse inkt.		
GEDICHTEN	[1]	4	[GZ31]
	[2]	5	[A19]
	[3]	6	[GZ34]
	[4]	7	[GZ21]
	[5]	8	[GZ40]
	[6]	9	[GZ38]
	[7]	10	[GZ30]
DATERING	7 december 1923.		
BEWAARPLAATS	geen inventarisnummer		
BIJZONDERHEDEN	<p>Kopij voor publikatie in <i>Orpheus</i> van februari 1924 /26/. De oorspronkelijke nummering sluit aan op die van H-65, dat er zeer waarschijnlijk deel van uitmaakte maar niet in het tijdschrift werd geplaatst.</p> <p>Boven het eerste gedicht schreef Van de Woestijne ‘Uit: “<i>Supplementa</i>”’ en de vijf gedichten in die afdeling ([GZ31] t/m [GZ40]) nummerde hij van 1 tot 5; boven het eerstvolgende gedicht schreef hij ‘Uit: “<i>Geboorte van den Honig</i>”.’ De twee gedichten in die afdeling ([GZ38] en [GZ30]) nummerde hij 1 en 2. De eerste reeks werd afgesloten met de datering ‘(1917-1923)’, de tweede met ‘(1923)’. Al deze toevoegingen bij de gedichten werden in het tijdschrift overgenomen, zij het dat redacteur C.S. Adama van Scheltema, zoals op de kopij te zien is, de arabische nummering van de gedichten wijzigde in een romeinse. Ook nummerde hij de bladen opnieuw van 1 tot VII, en noteerde hij als instructie voor de zetter ‘Proef aan Karel v.d. Woestijne Hofstraat 25 Oostende’. Met potlood werd de corresponderende paginering van het tijdschrift op de bladen genoteerd, vermoedelijk door de zetter. Van de Woestijne zelf schreef later met blauwe inkt het adres</p>		

voor het retourneren van de drukproeven op het eerste blad: Nijgh & van Ditmar's Drukkerij, Wijnhaven 113, Rotterdam.

H-67

MATERIËLE BESCHRIJVING	Notitieboekje, gebonden in donkergroen leder, snede verguld, 12,5 × 19,0 cm. Blanco papier, 72 bl.
DATERING	Januari 1924 – december 1925.
BEWAARPLAATS	24/135182 (<i>Inv.</i> 472)
BIJZONDERHEDEN	Op p. 2r schreef Van de Woestijne: '1924'; op p. 41r: '1925'.

H-68

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad eenzijdig gelinieerd blauw papier, 12,3 × 14,7 cm. Op de ongelinieerde zijde beschreven met blauwe inkt.
GEDICHTEN	[GZ12]
DATERING	22 maart 1924.
BEWAARPLAATS	Geen inventarisnummer.
BIJZONDERHEDEN	Eerste blad van de kopij voor publikatie in <i>Derde winterboek van de Wereldbibliotheek</i> /28/, die Van de Woestijne op 22 maart 1924 aan N. van Suchtelen zond; zie de Lijst van voorpublicaties. Boven het gedicht schreef Van de Woestijne 'De zieke Danser door Karel van de Woestijne'; daaronder afdelingsnummer I. Het gedicht nummerde hij met 1; deze opzet werd in het <i>Winterboek</i> overgenomen. Op de achterzijde staat met potlood de naam van M. Roelants.

H-69

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad, 13,2 × 20,8 cm. Eenzijdig beschreven met blauwzwarte inkt.
GEDICHTEN	[GZ6]
DATERING	Na maart 1924?
BEWAARPLAATS	4-141/16413 (<i>Inv.</i> 159)
BIJZONDERHEDEN	Het manuscript bevat een netversie van 'Een vrucht, die valt' met de titel 'Nacht.' Van de overgeleverde manuscripten van dit gedicht sluit dit het meest aan bij de versie in <i>Dietsche warande & Belfort</i> van maart 1924; op grond van vergelijking van varianten lijkt het echter van later datum te zijn. Het manuscript, dat werd ondertekend met 'Karel van de Woestijne', wekt de indruk een 'gelegenheidsmanuscript' te zijn, wat zou kunnen verklaren dat Van de Woestijne er na de eerste publikatie nog een titel aan toevoegde.

H-70

MATERIËLE BESCHRIJVING	10 bladen, 13,7 × 20,6 cm. Eenzijdig beschreven met zwartblauwe inkt.
GEDICHTEN	[1-6] [MB] [7] [GZ44] [8] [GZ9] [9] [GZ11] [10] [GZ8]
DATERING	9 oktober 1925.
BEWAARPLAATS	[1-2]: 3-94/54647-a en -b (<i>Inv.</i> 109) [3]: geen inventarisnummer [4-6]: 3-94/54647-c t/m e (<i>Inv.</i> 109) [7]: geen inventarisnummer [8]: 4-130/127489 (<i>Inv.</i> 160) [9-10]: geen inventarisnummer
BIJZONDERHEDEN	Kopij voor publikatie in <i>De gids</i> van december 1925 /29/, op 9 oktober van dat jaar door de redactie ontvangen. Boven het eerste gedicht: 'Gedichten door Karel van de Woestijne'. De laatste twee regels van dit opschrift werden geschrapt en daarnaast werd geschreven 'Proef aan Karel van de Woestijne, Marterstraat, te Zwynaerde bij Gent.' Dit geschiedde door H.T. Colenbrander, redactiesecretaris van <i>De gids</i> . Hij nummerde tevens de bladen van 1 tot 10 en noteerde een instructie op p. [3], waar het eerste gedeelte van 'Het menselijke brood' eindigt, om de aansluiting van het tweede gedeelte te verzekeren. Een onbekende hand schreef met rood potlood linksboven op het eerste blad 'De Gids Dec'. Achterop het laatste blad staat met potlood de naam van M. Roelants. Het eerste gedeelte van de tijdschriftpublicatie is het latere 'Het menselijk brood'. In het kopijhandschrift is het genummerd met '1' en getiteld 'Tot inleiding van het Gedicht'. Bovenaan p. [7] staat het cijfer 11 en de kop 'Uit het Gedicht'. De onder die titel samengebrachte gedichten werden genummerd 1 t/m 4, zoals in het tijdschrift.

H-71

MATERIËLE BESCHRIJVING	<i>Agenda Semainier 1926</i> . Gebonden in donkergroen leder, snede verguld, 6,4 × 10,8 cm. Opdruk linkerbovenhoek: 1926.
DATERING	1926.
BEWAARPLAATS	24/135183 (<i>Inv.</i> 473)

H-72

MATERIËLE BESCHRIJVING	Notitieboekje, gebonden in helrood gelakt linnen, 7,7 × 12,5 cm. Geli- nieerd papier, 60 bl.
---------------------------	---

DATERING	Januari – december 1926.
BEWAARPLAATS	24/135184 (<i>Inv.</i> 474)
BIJZONDERHEDEN	Op p. 2r schreef Van de Woestijne: '1926'.

H-73

MATERIËLE BESCHRIJVING	4 bladen geruit blocnotepapier, 12,5 × 17,6 cm. [1] en [3-4] eenzijdig, [2] tweezijdig beschreven met blauwe inkt.
GEDICHTEN	n.v.t.
DATERING	Begin september 1926.
BEWAARPLAATS	geen inventarisnummer
BIJZONDERHEDEN	De manuscripten bevatten indelingsschema's voor de niet verschenen bloemlezing uit <i>God aan zee, Blikken</i> . Van de Woestijne vervaardigde de bloemlezing in de eerste dagen van september 1926, toen <i>God aan zee</i> in eerste instantie te omvangrijk werd naar het oordeel van uitgever A.A.M. Stols. Zie de Ontstaansgeschiedenis, § 6.3.6. De bladen zelf zijn niet genummerd. Op de achterzijde van blad [4] maakte Van de Woestijne een berekening die geen verband lijkt te houden met het overige.

H-74

MATERIËLE BESCHRIJVING	3 gepagineerde katernen van respectievelijk 8, 8 en 4 eenmaal gevouwen bladen (80 pagina's), daaromheen een blanco omslag van hetzelfde luxepapier, 14,5 × 20,1 cm. Titel: <i>Blikken</i> . Alleen de rechterpagina's zijn beschreven en gepagineerd, met blauwe inkt.
GEDICHTEN	1/2 afdelingsnummer: I 3 [GZ2] 4-5 [GZ10] 6 [GZ8] 7 [GZ4] 8 [GZ5] 9-10 [GZ7] 11/12 [GZ11] 13/14 afdelingsnummer: II 15-16 [GZ23] 17-18 [GZ25] 19-20 [GZ29] 21 [GZ28] 22 [GZ27] 23/24 afdelingsnummer: III 25 [GZ12] 26 [GZ13]

27-28	[GZ14]
29	[GZ17]
30	[GZ19]
31	[GZ20]
32	[GZ21]
33/34	afdelingsnummer: IV
35	[GZ44]
36	[GZ31]
37	[GZ38]
38	[GZ40]
39	[GZ30]
40	[GZ34]
41	[GZ33]
42	[GZ41]
43	[GZ37]
[44]	datering van de gedichten: '(Brussel, 1918 – Oostende, 1925)'

DATERING Begin september 1926.

BEWAARPLAATS 3-128/54649-a t/m -u (*Inv.* 156)

BIJZONDERHEDEN Op het titelblad: '*Blikken door Karel van de Woestijne*'. Dit nethandschrift is de 'afgeslankte' versie van *God aan zee* die Van de Woestijne samenstelde nadat A.A.M. Stols te kennen had gegeven een bundel van beperkte omvang te willen uitgeven. Zie de Ontstaansgeschiedenis, § 6.3.6.

Pagina's waarvan in druk de versozijde blanco moest blijven (de bladen met de afdelingsnummers), kregen in het manuscript een dubbel paginanummer.

H-75

MATERIËLE
BESCHRIJVING 3 bladen geruit blocnotepapier, 12,5 × 17,7 cm. Eenzijdig beschreven met blauwe inkt.

GEDICHTEN [GZ45]

DATERING 23 september 1926.

BEWAARPLAATS 4-134/131607-a t/m -c (*Inv.* 165)

BIJZONDERHEDEN Het netafschrift van het slotgedicht van *God aan zee* werd gemaakt op dezelfde dag als het nethandschrift van de bundel voor A.A.M. Stols (H-76). Op het eerste blad dateerde Van de Woestijne: '23 Sept. 26'. In eerste instantie schreef hij als jaartal '27' maar hij verbeterde direct. Het is door deze datering op het manuscript niet waarschijnlijk dat het gediend heeft als kopijhandschrift voor het desbetreffende deel van *God aan zee*; bovendien zijn er geen sporen uit de zetterij en zijn de bladen niet genummerd.

MATERIËLE BESCHRIJVING	Gepagineerd manuscript, 156 pagina's, 20,1 × 29,5 cm. Gebonden in blauwe halflederen band, karton blauw gemarmerd, kop verguld. Titel: <i>God aan zee</i> . Alleen de rechterpagina's zijn beschreven en gepagineerd, met blauwe inkt. De katernen zijn telkens linksonder op de eerste pagina met rode inkt genummerd (1-9).	
GEDICHTEN	3-8	[GZ1]
	9/10	afdelingstitel: 'I <i>De beete Asch</i> '
	11	[GZ2]
	12	[GZ3]
	13	[GZ4]
	14	[GZ5]
	15	[GZ6]
	16-17	[GZ7]
	18	[GZ8]
	19	[GZ9]
	20-21	[GZ10]
	22	[GZ11]
	23/24	afdelingstitel: 'II <i>De Schurftige Danser</i> '
	25	onderafdelingsnummer: I
		[GZ12]
	26	[GZ13]
	27-28	[GZ14]
	29	[GZ15]
	30	[GZ16]
	31	onderafdelingsnummer: II
		[GZ17]
	32	[GZ18]
	33	[GZ19]
	34	[GZ20]
	35/36	onderafdelingsnummer: III
		[GZ21]
	37/38	afdelingstitel: 'III <i>Verzoeking van God</i> '
	39	[GZ22]
	40-41	[GZ23]
	42-43	[GZ25]
	44	[GZ24]
	45	[GZ26]
	46	[GZ27]
	47	[GZ28]
	48-50	[GZ29]
	51/52	afdelingstitel: 'IV <i>Geboorte van den Honig</i> '
	53	[GZ30]
	54	[GZ32]
	55	[GZ31]
	56	[GZ33]
	57	[GZ34]
	58	[GZ35]

59	[GZ36]
60	[GZ37]
61/62	afdelingstitel: 'v <i>God aan Zee</i> '
63	[GZ38]
64	[GZ39]
65	[GZ40]
66	[GZ41]
67	[GZ42]
68	[GZ43]
69/70	[GZ44]
71-76	[GZ45]

DATERING 23 september 1926.

BEWAARPLAATS Bezit Stichting Johan Polak.

BIJZONDERHEDEN Op het titelblad: '*God aan zee* door *Karel van de Woestijne*'. Op de laatste pagina (p. [78]) in paarse inkt: 'Dit afschrift van "*God aan Zee*", bedoeld als eenig manuscript, werd door den dichter eigenhandig gemaakt voor A. Stols jr., wien het in vriendelijke opdracht wordt aangeboden – Oostende, op 23 September 1926'. De tekst eindigt op p. 76; op p. [77] schreef Van de Woestijne als datering van de gedichten: '(Oostende, 1919-1926)'.

Het begin van elk gedicht is aangegeven met een paragraafteken (¶) in paarse inkt. Ten opzichte van de eerste druk van *God aan zee* zijn de gedichten [GZ24] en [GZ25] respectievelijk [GZ31] en [GZ32] verwisseld. Van de Woestijne bracht de wijziging in de eerste drukproef aan (H-78).

Pagina's waarvan in druk de versozijde blanco moest blijven (bijvoorbeeld de bladen met de afdelingstitels), kregen in het manuscript een dubbel paginanummer.

Van de Woestijne schonk het manuscript aan A.A.M. Stols. Het is uitgesloten dat het manuscript zelf in de zetterij is geweest. Vermoedelijk heeft Van de Woestijne of Stols een afzonderlijk kopijhandschrift vervaardigd of laten vervaardigen: er komen in de eerste drukproef meerdere varianten en fouten voor die terug te voeren zijn op het nethandschrift. Er moet dus een minutieuze copie bestaan hebben die als kopijhandschrift diende. Zie ook de Drukgeschiedenis, § 2.1.

H-77

MATERIËLE BESCHRIJVING Gepagineerd manuscript, 32 pagina's, 14,4 × 20,4 cm. Gebonden in bruine halflederen band, karton gemarmerd, kop verguld. Titel: *Het Menselijke Brood*. Alleen de rechterpagina's zijn beschreven, met blauwe inkt, en gepagineerd met paarse inkt.

GEDICHTEN 3-14 [MB]

DATERING Omstreeks 23 september 1926.

BEWAARPLAATS Bezit Stichting Johan Polak.

- BIJZONDERHEDEN Op het titelblad: ‘*Het Menschelijke Brood* door Karel van de Woestijne’. Op de laatste pagina (p. [16]): ‘Dit afschrift, als eenig manuscript te beschouwen, werd door den dichter gemaakt voor den heer Alexander Stols jr., wien het in opdracht wordt aangeboden.—’
- Het gedicht bestaat uit twee delen. Dit is aangegeven door een paragraafteken (¶) in paarse inkt direct vóór het eerste woord der beide gedeelten (p. 3 en p. 9). De tekst eindigt op p. 14; op p. 15 schreef Van de Woestijne als datering van het gedicht: ‘(Brussel, 1915)’.
- A.A.M. Stols had Van de Woestijne verzocht om een bijdrage voor Stols’ particuliere reeks *To the Happy Few*. Van de Woestijne bood hem daarop dit gedicht aan (brief van 4 september 1926). Het werd hoogstwaarschijnlijk direct voor of na het manuscript van *God aan zee* vervaardigd, dat gedateerd is op 23 september 1926 (H-76).
- Van de Woestijne schonk het manuscript aan A.A.M. Stols. Vermoedelijk heeft Van de Woestijne voor de zetterij een apart kopijhandschrift gemaakt; het lijkt uitgesloten dat het manuscript zelf in de zetterij is geweest. Zie ook de Drukgeschiedenis, § 2.3.

H-78

MATERIËLE BESCHRIJVING	Drie drukproeven van <i>God aan zee</i> , 13,9 × 21,8 cm. Gebonden op vijf ribben in donkerrode halflederen band en lederen hoeken, karton rood gemarmerd, kop verguld; goudopdruk horizontaal op de rug: ‘KAREL VAN / DE WOESTIJNE’ (kleinkapitalen); ‘GOD / AAN ZEE’ (kapitalen); onderaan ‘1926’. Gecorrigeerd met blauwe inkt.
GEDICHTEN	[GZ1] t/m [GZ45] (alle driemaal)
DATERING	Najaar 1926.
BEWAARPLAATS	17B/61674 (<i>Inv.</i> 166)
BIJZONDERHEDEN	Drie gepagineerde, opeenvolgende drukproeven van <i>God aan zee</i> , door Van de Woestijne gecorrigeerd met donkerblauwe inkt. A.A.M. Stols plaatste diverse typografische instructies en correcties met zowel potlood als zwarte inkt. In de eerste proef zijn alle teksten op de rectozijden gedrukt, in de beide revisies werd tweezijdig gedrukt. De initialen ontbreken nog. In de eerste proef werden preludium en postludium romein gezet. Van de Woestijne corrigeerde deze tekst, die daarna echter geheel moest worden overgezet. Daardoor ontstonden opnieuw fouten, waarvan Van de Woestijne enkele corrigeerde tot nieuwe varianten. De volgorde van de gedichten in de eerste proef komt overeen met die van het nethandschrift H-76; Van de Woestijne gaf in die proef de latere, definitieve schikking aan.
	Als kopij voor deze proeven moet gediend hebben een kopie van het nethandschrift dat Van de Woestijne voor Stols maakte.

H-79

MATERIËLE BESCHRIJVING	Drie katernen van 16 pagina's en 20 losse bladen, 13,7 × 21,7 cm. Drukproef van <i>God aan zee</i> , beschreven met grijs, blauw en rood potlood.
GEDICHTEN	[GZ1] t/m [GZ45]
DATERING	Najaar 1926.
BEWAARPLAATS	Bezit J. Carton, Rijmenam.
BIJZONDERHEDEN	Complete drukproef van <i>God aan zee</i> (88 pagina's), het eerste en de twee laatste vellen in katernen, de overige bladen los. De proef bevat dezelfde tekstversie als de derde door Van de Woestijne gecorrigeerde proef (H-78). A.A.M. Stols verbeterde talrijke drukfouten, plaatste zetinstructies en gaf typografische aanwijzingen, vooral met betrekking tot de inhoudsopgave, de 'bibliographische aantekening' en de 'Verantwoording der oplage' achterin. In de tekst werden tevens de correcties en varianten overgenomen die Van de Woestijne in de laatste proef had aangebracht. Op de voorzijde schreef Stols als aanwijzing voor de oplage van de bundel: '10 + 285 Pannekoek' en '15 Japansche'. De proef bevat geen handgeschreven aantekeningen van Van de Woestijne zelf.

H-80

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad, 17,2 × 21,6 cm. Briefpapier: 'Ministerie van Wetenschappen en Kunsten, Beheer van het Hooger Onderwijs, de Wetenschappen en de Letteren'. Tweezijdig beschreven met potlood en zwarte inkt.
GEDICHTEN	[BM12]
DATERING	Vóór oktober 1926.
BEWAARPLAATS	Geen inventarisnummer.
BIJZONDERHEDEN	Met uitzondering van een notitie op de briefhoofdzijde, is het blad alleen op de blanco zijde beschreven. Er komt een vroege versie van het begin van 'Ik heb dit hooger oord gekozen tot mijn woon' [BM12] op voor, die gezien de varianten in de beginregel ouder moet zijn dan de eerste vermelding van de latere versie, eind oktober 1926. Weliswaar werd het papier door Van de Woestijne in de periode rond 1916 meer gebruikt, maar op grond van de thematiek van het gedicht en het feit dat Van de Woestijne het in oktober 1927 intensief bewerkte, moet het later gedateerd worden.

H-81

MATERIËLE BESCHRIJVING	3 katernen van 8 pagina's, 14,1 × 16,7 cm. Drukproef van <i>Het menscheijk brood</i> .
---------------------------	--

GEDICHTEN	5-16 [MB]
DATERING	November 1926.
BEWAARPLAATS	3-92/237479-a t/m -c (<i>Inv.</i> 104)
BIJZONDERHEDEN	Complete drukproef van <i>Het menselijke brood</i> . De proef is niet door Van de Woestijne gecorrigeerd. De tekst van het gedicht bevat zetfouten. Er komen enkele correcties en zetaanwijzingen in potlood op voor, aangebracht door A.A.M. Stols en geen van alle betrekking hebbend op de tekst van het gedicht. In de colofon van de proef wordt december 1926 opgegeven als drukdatum, de gepubliceerde versie geeft echter november. Deze verandering maakt het waarschijnlijk dat november de juiste maand is.

H-82

MATERIËLE BESCHRIJVING	<i>Agenda 1927</i> . Gebonden in gemêleerd lichtbruin leder met decoratief opdruk, snede verguld, 6,1 × 10,1 cm.
DATERING	1927.
BEWAARPLAATS	24/135185 (<i>Inv.</i> 475)

H-83

MATERIËLE BESCHRIJVING	Notitieboekje, gebonden in zwart leder, snede verguld, 7,6 × 11,7 cm. Gelinieerd papier, 54 bl.
DATERING	Januari 1927 – augustus 1927.
BEWAARPLAATS	24/135186 (<i>Inv.</i> 476)
BIJZONDERHEDEN	Op p. 21 schreef Van de Woestijne: '1927'.

H-84

MATERIËLE BESCHRIJVING	4 genummerde bladen, 13,6 × 21,1 cm. Eenzijdig beschreven met blauwe inkt.
GEDICHTEN	[1]-4 [BM1]
DATERING	Omstreeks 26 april 1927?
BEWAARPLAATS	Geen inventarisnummer.
BIJZONDERHEDEN	Netafschrift van 'De blind-geborene'. Het papier is enigszins vergaan. Het manuscript kan ten grondslag hebben gelegen aan typoscript H-85, en kan dus de oorspronkelijke kopij zijn geweest voor Van de Woestijnes bijdrage aan <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> van augustus 1927 /31/. Deze kopij werd ingezonden op 26 april 1927.

H-85

MATERIËLE BESCHRIJVING	6 aaneengehechte genummerde bladen, 21,4 × 27,4 cm. Typoscript, gecorrigeerd met zwarte en blauwe inkt.
GEDICHTEN	[BM1]
DATERING	Kort na 26 april 1927?
BEWAARPLAATS	4-140/127496-2 (Inv. 167)
BIJZONDERHEDEN	Origineel typoscript van de doorslag die kopij was voor <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> van augustus 1927 /31/ (zie H-86). Het papier is in matige conditie. Van de Woestijne heeft het typoscript waarschijnlijk niet zelf gemaakt, gelet op de goede verzorging van het typewerk. Mogelijk werd het gemaakt naar het handschrift H-84, door of in opdracht van Herman Robbers. Wel heeft Van de Woestijne het typoscript gecorrigeerd, evenals de doorslag die als kopij is gebruikt.

H-86

MATERIËLE BESCHRIJVING	6 aaneengehechte genummerde bladen, 21,4 × 27,4 cm. Typoscript (doorslag), gecorrigeerd met zwarte en blauwe inkt.
GEDICHTEN	[BM1]
DATERING	Kort na 26 april 1927.
BEWAARPLAATS	4-140/127496-1 (Inv. 167)
BIJZONDERHEDEN	Doorslag van het typoscript H-85 dat mogelijk vervaardigd werd op basis van manuscript H-84. De doorslag werd gebruikt als kopij voor publicatie in <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> van augustus 1927 /31/. Het papier is in matige conditie. De titel 'De Blind-geborene' is direct boven het gedicht getypt, met de hand schreef de dichter daar met zwarte inkt zelf onder: 'door Karel van de Woestijne'. Op de voorkant schreef Herman Robbers met potlood: 'Egm [= Elsevier's geïllustreerd maandschrift] proef aan schrijver "La Frondaie" Zwijnaarde - Gent, België'.

H-87

MATERIËLE BESCHRIJVING	2 bladen geruit blocnotepapier, 12,8 × 18,2 cm. Eenzijdig beschreven met blauwe inkt.
GEDICHTEN	[1] [BM8] [2] [BM6]
DATERING	Omstreeks juli 1927?

BEWAARPLAATS	[1]: 4-135/127491 (<i>Inv.</i> 171) [2]: 4-142/48649-a (<i>Inv.</i> 170)
BIJZONDERHEDEN	Waarvoor beide nethandschriften zijn vervaardigd, is niet bekend. De onzekere datering is gebaseerd op het feit dat Van de Woestijne in juni 1927 de beide gedichten voltooide en kort daarna moet hebben ingezonden voor publikatie in het tijdschrift <i>Nu</i> van oktober daaropvolgend; kopij was H-88. Mogelijk waren de manuscripten bedoeld als eerste neerslag van de gedichten na afronding van de kladstadia. Dat ze behoord hebben tot de kopij voor <i>Het berg-meer</i> is niet waarschijnlijk. Ze werden weliswaar met potlood op de achterzijde respectievelijk 23 en 25 genummerd, in een onbekende hand, en deze nummers komen overeen met het paginanummer van de gedichten in <i>Het berg-meer</i> . Waren de bladen echter bedoeld geweest als kopij voor de bundel, dan zou Van de Woestijne ze zelf genummerd hebben, aan de voorzijde. Ook als hij de nummering aan een ander (Stols) zou hebben overgelaten, was het waarschijnlijker geweest dat die op de voorzijde zou zijn aangebracht. Het papier wijkt bovendien af van het bewaarde kopijgedeelte H-102.

H-88

MATERIËLE BESCHRIJVING	8 genummerde bladen met linnenopdruk, 12,6 × 21,0 cm. Eenzijdig beschreven met blauwe inkt.
GEDICHTEN	[1] [BM2] 2 [BM3] 3 [BM4] 4 [BM5] 5 [BM6] 6 [BM7] 7 [BM8] 8 [BM9]
DATERING	Vóór 25 juli 1927.
BEWAARPLAATS	[1]-5: 4-146/21564-1 t/m -5 6-8: 4-146/131609-a t/m -c (tezamen <i>Inv.</i> 168)
BIJZONDERHEDEN	Kopij voor publikatie in <i>Nu</i> van oktober 1927 /32/. Wanneer de inzending precies geschiedde, is niet bekend, maar uit de agenda van 1927 is af te leiden dat Van de Woestijne op 25 juli van dat jaar zijn honorarium voor de bijdrage ontving. Uit een datumstempel op de proef van de tijdschriftbijdrage (H-89) blijkt dat de gedichten op 28 juli 1927 ter drukkerij waren. Bovenaan het eerste blad schreef van de Woestijne: 'De Modder-haven door Karel van de Woestijne'. De gedichten werden doorlopendromeins genummerd. Op de achterzijde van het laatste blad is geschreven 'Proef naar den Heer K. van de Woestijne, "La Frondaie", <i>Zwijnaarde – Gent.</i> ' Van de Woestijne zelf maakte daar tevens een berekening die geen verband lijkt te houden met (publikatie van) de gedichten.

H-89

MATERIËLE BESCHRIJVING	4 genummerde bladen, 17,5 × 25,7 cm. Drukproef van tijdschriftbijdrage 'De modder-haven', gecorrigeerd met paars anilinepotlood.
GEDICHTEN	1 [BM2], [BM3] 2 [BM3], [BM4], [BM5] 3 [BM5], [BM6], [BM7] 4 [BM8], [BM9]
DATERING	28 juli 1927; 3 augustus 1927.
BEWAARPLAATS	22-475/135934-a t/m -d (<i>Inv.</i> 169)
BIJZONDERHEDEN	Drukproef van de gedichten 'De modder-haven' in <i>NH</i> van oktober 1927 /32/. De bladen zijn eenzijdig bedrukt, de gedichten zijn gestapeld. De datumstempel op het eerste blad geeft 28 juli 1927; dezelfde hand die, vermoedelijk na Van de Woestijne correctie, bovenaan de instructie 'revisie' schreef, plaatste ook de datum '3/8 27'. De proef bevat verder enkele aanwijzingen voor de opmaak, zoals het verplaatsen van de auteursnaam van het begin (vergelijk de kopij, H-88) naar het slot. Van de Woestijne schreef rechtsboven op blad 1: 'na correctie, <i>afdrukken</i> [get.] Karel van de Woestijne'.

H-90

MATERIËLE BESCHRIJVING	Notitieboekje, geniet met zwart kartonnen omslag, 9,3 × 14,9 cm. Gelinieerd papier, 35 bl.
DATERING	September 1927 – december 1927.
BEWAARPLAATS	24/137187 (<i>Inv.</i> 477)
BIJZONDERHEDEN	Op p. 1r schreef Van de Woestijne: '1927 Bis'. Het omslag is losgeraakt.

H-91

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad eenzijdig gelinieerd papier, 15,0 × 22,9 cm. Op de ongelinieerde zijde beschreven met zwarte inkt.
GEDICHTEN	[BM12]
DATERING	Vóór 2 september 1927.
BEWAARPLAATS	4-148/97998-9a (<i>Inv.</i> 174)
BIJZONDERHEDEN	Kladhandschrift van een gedeelte van 'Ik heb dit hooger oord gekozen tot mijn woon' [BM12], behorend bij H-92 en H-93, met welke manuscripten het papier overeenstemt. Bovenaan het blad is een romeinse 1 geschreven, vermoedelijk niet door Van de Woestijne zelf. (Vergelijk H-93, dat samen met dit manuscript bewaard wordt.) De voltooide versie van het gedicht werd in het carnet van 1927 geda-teerd op 2 september.

H-92

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad eenzijdig gelinieerd papier, 15,0 × 11,5 cm. Op de ongelinieerde zijde beschreven met zwarte inkt.
GEDICHTEN	[BM12]
DATERING	Vóór 2 september 1927.
BEWAARPLAATS	geen inventarisnummer
BIJZONDERHEDEN	Kladhandschrift van een gedeelte van 'Ik heb dit hooger oord gekozen tot mijn woon' [BM12], behorend bij H-91 en H-93, met welke manuscripten het papier overeenstemt; het blad heeft de halve grootte van de beide andere manuscripten. De voltooide versie van het gedicht werd in het carnet van 1927 geda- teerd op 2 september.

H-93

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 blad eenzijdig gelinieerd papier, 15,0 × 22,9 cm. Op de ongelinieerde zijde beschreven met zwarte inkt.
GEDICHTEN	[BM12]
DATERING	Vóór 2 september 1927.
BEWAARPLAATS	4-148/97998-10a (<i>Inv.</i> 174)
BIJZONDERHEDEN	Uitgeschreven versie van een gedeelte van 'Ik heb dit hooger oord gekozen tot mijn woon' [BM12], behorend bij H-91 en H-92, met welke manuscripten het papier overeenstemt. Bovenaan het blad is een romeinse 11 geschreven, vermoedelijk niet door Van de Woestijne zelf. (Vergelijk H-91, dat samen met dit manuscript bewaard wordt.) De voltooide versie van het gedicht werd in het carnet van 1927 geda- teerd op 2 september.

H-94

MATERIËLE BESCHRIJVING	14 genummerde bladen blocnotepapier, [1]-2 13,6 × 19,2 cm, 3-14 13,7 × 18,6 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt.
GEDICHTEN	[1]-2 [BM10] 3 [BM11] 4-5 [BM12] 6-7 [BM14] en [BM15] 8 [BM13] 9-10 [BM16] 11-12 [BM17] 13-14 [BM18]

DATERING 5 oktober 1927.

BEWAARPLAATS 4-143/48649-b t/m -o (*Inv.* 172)

BIJZONDERHEDEN Kopij voor publikatie in *De gids* van november 1927 /33/, op 5 oktober van dat jaar door de redactie ontvangen.

Bovenaan het eerste blad schreef Van de Woestijne 'Gedichten'; de gedichten werden romeins genummerd. Onder het laatste gedicht tekende de dichter met 'Karel van de Woestijne'. H.T. Colenbrander schreef op het eerste blad: 'Proef aan dichter "La Frondaie" Zwijnaarde bij Gent (B.)'. Later schreef een onbekende hand met blauw potlood rechtsboven op het eerste blad 'De Gids Nov.'

H-95

MATERIËLE *Agenda de poche 1928*. Gebonden in bruin reptielenleder, snede verguld,
 BESCHRIJVING 7,4 × 12,2 cm. Goudopdruk linkerbovenhoek: *Agenda*.

DATERING 1928.

BEWAARPLAATS 24/135188 (*Inv.* 478)

H-96

MATERIËLE Notitieboekje, gebonden in groen linnen met zwart nerfmotief, snede ver-
 BESCHRIJVING guld, 9,5 × 14,4 cm. Goudopdruk middenboven: *Notes*. Geruit papier, 64 bl.

DATERING 1928.

BEWAARPLAATS 24/135189 (*Inv.* 479)

BIJZONDERHEDEN Op p. 21 schreef Van de Woestijne: '1928'. Het laatst-gedateerde fragment in het carnet is van 7 mei 1928, maar daarna komen vrijwel tot het einde nog notities en versfragmenten voor. Hun datering is onzeker.

H-97

MATERIËLE 6 bladen blocnotepapier, 13,8 × 19,2 cm. Eenzijdig beschreven met donker-
 BESCHRIJVING blauwe ([1-4]) en helderblauwe ([5-6]) inkt.

GEDICHTEN [1] [BM21]
 [2] [BM22]
 [3] [BM24]
 [4] [BM25]
 [5] [BM26]
 [6] [BM27]

DATERING Januari 1928.

BEWAARPLAATS	4-149/54654-1 t/m 6 (<i>Inv.</i> 178)
BIJZONDERHEDEN	<p>Kopij voor publikatie in <i>Dietsche warande & Belfort</i> van februari 1928 /34/. De gedichten op de eerste vier bladen werden met donkerblauwe inkt geschreven; voor de overige gedichten alsmede voor de groepstitel 'Uit "De Voedster"' boven het eerste gedicht en de ondertekening 'Karel van de Woestijne' na het slotgedicht, gebruikte Van de Woestijne lichtere inkt.</p> <p>Aan [BM27] werkte Van de Woestijne nog begin januari 1928, zodat het drukken en corrigeren van de bijdrage in korte tijd moet zijn gebeurd.</p> <p>August van Cauwelaert, redactiesecretaris van het tijdschrift, voegde bovenaan op blad [1] met potlood toe: 'Onuitgegeven Verzen van K. Van de Woestijne'; tevens instrueerde hij de zetter met: 'Deze gedichten moeten elk op eene afzonderlijke blz. komen in mooie <i>grooten</i> letter. [get.] AvC.'</p> <p>In de kopij ontbreekt 'Geven, geven! Alle vrachten' [BM29], dat bij publikatie de tijdschriftbijdrage afslot. De beslissing om het toe te voegen moet naderhand genomen zijn, getuige de ondertekening onder 'Ik ben (waar 't rijpend ijs de waetren heeft gezogen' [BM27] op blad [6]. Een kopijhandschrift van 'Geven, geven!' is echter niet overgeleverd.</p>

H-98

MATERIËLE BESCHRIJVING	3 katernen, 16,3 × 22,7 cm. Drukproef van <i>Gedichten</i> , gecorrigeerd met zwarte inkt.
GEDICHTEN	<p>[1]-27 gedichten uit andere bundels</p> <p>28-29 [MM8]</p> <p>30 [MM9]</p> <p>31-32 [MM13]</p> <p>33-34 [MM14]</p> <p>35-36 [MM16]</p> <p>37 [MM21]</p> <p>38 [MM22]</p> <p>44-45 [GZ7]</p> <p>46 [GZ19]</p> <p>47-48 [GZ23]</p>
DATERING	Omstreeks januari 1928.
BEWAARPLAATS	K 9015 B/135145-2b t/m -2d (<i>Inv.</i> ontbreekt)
BIJZONDERHEDEN	<p>Eerste drie katernen van een drukproef voor de bloemlezing <i>Gedichten</i> die verscheen ter gelegenheid van Van de Woestijnes vijftigste verjaardag op 10 maart 1928. In de proef komen vóór p. 28 het voorwerk en de gedichten die uit andere bundels van Van de Woestijne werden geselecteerd; deze blijven hier buiten beschouwing.</p> <p>De proef wordt in het AMVC bewaard bij een brief van Jan van Krimpen aan Van de Woestijne. Van Krimpen zond met die brief 'enkele pagina's' om de dichter een idee te geven van de wijze waarop hij de bundel wilde uitvoeren (geciteerd in de Drukgeschiedenis, § 3.1). Die meegestuurde</p>

proef moet een andere geweest zijn dan de onderhavige: gezien de verregaande staat van de tekstverzorging is dit vermoedelijk de laatste geweest.

H-99

MATERIËLE BESCHRIJVING	4 katernen van 16 pagina's, 14,8 × 22,9 cm. Drukproef van <i>Het berg-meer</i> , gecorrigeerd met paars anilinepotlood.		
GEDICHTEN	[1-4]		blanco
	[5]		titelpagina
	[6-8]		blanco
	[9-53]	5-49	[BM1] t/m [BM18]
DATERING	Vóór 24 januari 1928.		
BEWAARPLAATS	4-137/127493-a t/m -d (<i>Inv.</i> 180)		
BIJZONDERHEDEN	Door Van de Woestijne met paars anilinepotlood gecorrigeerde proef van het begin van <i>Het berg-meer</i> . Het is mogelijk dat A.A.M. Stols eveneens correcties aanbracht. De proef bevat het titelblad en de gedichten tot en met p. 49, de resterende pagina's zijn blanco, met de definitieve paginering. De initialen ontbreken nog, later in rood gedrukte titels zijn zwart. Onderaan pagina [57]/49, waar 'Nog vóór de glans van een dagen' [BM18] afbreekt, werd door A.A.M. Stols geschreven: 'rest copie volgt'. Op de eerste katern werd geschreven: '3 revisies s.v.pl.'. Vermoedelijk is dit ook door Stols en niet door Van de Woestijne gedaan. De datering is gebaseerd op de volgende drukproef (H-100) die een latere tekstversie bevat en gedateerd is op 24 januari 1928.		

H-100

MATERIËLE BESCHRIJVING	3 katernen van 16 pagina's, 14,5 × 22,3 cm en 8 bladen, 14,0 × 21,6 cm. Drukproef van <i>Het berg-meer</i> .		
GEDICHTEN	[1-4]		blanco
	[5]		titelpagina
	[6-8]		blanco
	[9-48]	5-44	[BM1] t/m [BM16]
	[49/51/53]	45-47	[BM17]
	[55/57]	48-49	[BM18]
	[58-64]	[50-56]	blanco
DATERING	24 januari 1928.		
BEWAARPLAATS	[1-48] (drie katernen): 22-477/135935-a t/m -c [49-60]: 22-477/135935-d t/m -k (<i>Inv.</i> 182)		
BIJZONDERHEDEN	Niet gecorrigeerde proef van een deel van <i>Het berg-meer</i> , revisie van de proef H-99. De losse bladen zijn eenzijdig bedrukt (c.q. blanco gebleven). Op de voorzijde van de eerste katern schreef A.A.M. Stols: 'Svp terug		

aan' en plaatste daaronder een stempel met zijn naam en adres (80, Avenue des Cerisiers, Bruxelles-Woluwe-St-Lambert). Tevens een datumstempel van 24 januari 1928.

De tekst van de proef eindigt op p. [57]/49, het vijfde van de losse bladen; de resterende drie bleven blanco. De initialen ontbreken. Onder het einde van de tekst, waar [BM18] afbreekt, schreef Stols: 'verzoeken omgaande toezending rest der copie'. Een dergelijke notitie stond op dezelfde plaats al in de voorgaande proef H-99. De notitie en de datumstempel van 28 januari 1928 bewijzen dat het nethandschrift H-101 (gedateerd op 29 februari) niet als kopij gefungeerd heeft.

H-101

MATERIËLE BESCHRIJVING	Gepagineerd manuscript, 20,1 × 29,5 cm. Gebonden in zwarte halflederen band, karton blauw gemarmerd, kop verguld. Titel: <i>Het Berg-meer</i> . 136 pagina's. Alleen de rechterpagina's zijn beschreven en gepagineerd, met blauwe inkt.	
GEDICHTEN	[2]-11	[BM1]
	12	afdelingstitel: 'I <i>De Modder-haven</i> '
	13	onderafdelingsnummer: 1
		[BM2]
	14	[BM3]
	15	[BM4]
	16	[BM5]
	17	onderafdelingsnummer: 11
		[BM6]
	18	[BM7]
	19	[BM8]
	20	[BM9]
	21-23	onderafdelingsnummer: 111
		[BM10]
	24	afdelingstitel: '11 <i>Het Berg-meer</i> '
	25	[BM11]
	26-28	[BM12]
	29	[BM13]
	30-32	[BM14]
		[BM15] (zie bijzonderheden)
	33-35	[BM16]
	36-38	[BM17]
	39-41	[BM18]
	42-43	[BM19]
	44-47	[BM20]
	48	afdelingstitel: ' <i>De Voedster</i> ' (zie bijzonderheden)
	49	onderafdelingsnummer: 1
		[BM21]
	50	[BM22]
	51	[BM23]

52	onderafdelingsnummer: 2 [BM24]
53	[BM25]
54	[BM26]
55	onderafdelingsnummer: 3 [BM27]
56	[BM28]
57	[BM29]
58-66	[BM30]

DATERING

29 februari 1928.

BEWAARPLAATS

Bezit Stichting Johan Polak.

BIJZONDERHEDEN

Op het titelblad: 'Het Berg-meer door Karel van de Woestijne'. Op de laatste pagina (p. 68) in paarse inkt: 'Dit is het eenig-bestaande manuscript van "Het Berg-meer" en werd door den dichter eigenhandig geschreven voor zijn uitgever A.A.M. Stols [.] Zwijnaarde 29 Februari '28'. De tekst eindigt op p. 66; op p. 67 schreef Van de Woestijne als datering van de gedichten: '(Zwijnaarde – de Panne, 1926-1928)'.

Het begin van elk gedicht is aangegeven met een paragraafteken (§) in paarse inkt. Op p. 32 eindigt [BM14] en volgt daaronder [BM15], voorafgegaan door hetzelfde teken. Op p. 48 ontbreekt voor de afdelingstitel '*De Voedster*' het nummer 111.

Pagina's waarvan in druk de versozijde blanco moest blijven (bijvoorbeeld de bladen met de afdelingstitels), kregen in het manuscript een dubbel paginanummer.

Van de Woestijne zond het manuscript op 29 februari 1928 aan A.A.M. Stols. Het is niet als kopijhandschrift gebruikt. Van de Woestijne moet daarvoor een afzonderlijk manuscript gemaakt hebben, wat blijkt uit Stols' verzoek om de rest van de kopij op drukproef H-100. Om die reden kan het manuscript niet zonder meer als uitgangspunt dienen bij de beoordeling van zetfouten.

Stols heeft de tekst ten minste gedeeltelijk overgetypt. Van de pagina's 41 tot en met 54 is een typoscript overgeleverd dat in het AMVC bewaard wordt. (22-474/135933-a t/m -n, *Inv.* 177; p. 43 heeft Stols met de hand geschreven. Er is ook een bijbehorend typoscript van het nawerk van de bundel, 4-139/127495-a t/m -d, *Inv.* 179). De paginering en de verdeling van de tekst lopen in nethandschrift en typoscript parallel. Het is niet duidelijk wat de functie van het typoscript is geweest; een mogelijkheid is dat Stols het door het uitblijven van de rest van de kopij van de bundel vervaardigde op basis van het netafschrijf. Het typoscript is vermoedelijk niet in de zetterij geweest. De tekst beslaat weliswaar precies het ontbrekende gedeelte van *Het berg-meer* dat aan het slot van de proef H-99 middels een notitie door Stols werd toegezegd, maar dat geldt evenzeer voor het manuscript dat Van de Woestijne zelf van dat gedeelte maakte (H-102) en dat wél sporen uit de zetterij draagt. De kans dat Van de Woestijne het typoscript onder ogen heeft gehad, is gering. Zie ook de Drukgeschiedenis, § 4.1.

H-102

MATERIËLE BESCHRIJVING	14 genummerde bladen geruit blocnotepapier, 13,2 × 18,4 cm. Eenzijdig beschreven met blauwe inkt.		
GEDICHTEN	[1]	49	[BM18]
	[2-3]	50-51	[BM19]
	[4-7]	52-55/56	[BM20]
	[8]	57/58	afdelingstitel: 'De Voedster'
	[9]	59	[BM21]
	[10]	60	[BM22]
	[11]	61	[BM23]
	[12]	62	[BM24]
	[13]	63	[BM25]
	[14]	64	[BM26]
DATERING	Omstreeks februari/maart 1928.		
BEWAARPLAATS	4-144/48649-p t/m -z en -a t/m -g (<i>Inv.</i> 176)		
BIJZONDERHEDEN	Gedeeltelijke kopij van <i>Het berg-meer</i> . Het vormt een deel van de kopij die aan de zetter werd toegezegd middels een notitie van A.A.M. Stols aan het slot van de onvolledige proef H-99; de tekst begint bij r. 41 van [BM18]. De paginering van de bladen wijkt af van de bundel en het nethandschrift H-101.		

H-103

MATERIËLE BESCHRIJVING	12 bladen, 14,0 × 22,2 cm. Drukproef van <i>Het berg-meer</i> , gecorrigeerd met zwarte inkt en paars anilinepotlood.		
GEDICHTEN	[1v]		'Bibliographische aantekening'
	[2v]	57/58	afdelingstitel: 'De voedster'
	[3v]		[BM29]
	[4]		andersoortig blad
	[5v]	61	[BM23]
	[6v]	62	[BM24]
	[7v-8v]	71-72	[BM30]
	[9]		stysteemkaartje
	[10v]	69/70	titel: 'De blind-geborene'
	[11]	79/91	datering: '(Zwijnaarde-de Panne, 1926-1928)'
	[12r]	57/58	afdelingstitel: 'De voedster'
	[13r]	60	[BM22]
	[14r]		'Verantwoording der oplage'
DATERING	Omstreeks maart/april 1928.		
BEWAARPLAATS	4/174313-1 t/m 14 (<i>Inv.</i> ontbreekt)		
BIJZONDERHEDEN	Gedeeltelijke drukproef van <i>Het berg-meer</i> . Op wat oorspronkelijk de achterzijde van de bladen was, schreef Paul van de Woestijne een deel van		

zijn Franse vertaling van K. Strecker, *Einführung in das Mittelalter* (Berlijn, 1928), die verscheen als *Introduction à l'Étude du Latin Médiéval*. Paul van de Woestijne gebruikte de bladen in willekeurige volgorde; de hierboven opgegeven volgorde is gebaseerd op de archivering in het AMVC. Er werden bladen van meerdere drukproeven gebruikt: het blad met de afdelings-titel 'De voedster' komt tweemaal voor (p. [2v] en [11v]), en correcties zijn zowel met paars anilinepotlood als met zwarte inkt uitgevoerd. A.A.M. Stols noteerde met potlood zetaanwijzingen (in de 'Bibliographische aantekening' en de 'Verantwoording der oplage', en bij de paginanummers), maar de teksten van de gedichten liet hij ongemoeid.

H-104

MATERIËLE BESCHRIJVING	20 genummerde bladen, 13,2 × 21,2 cm. Eenzijdig beschreven met zwarte inkt.		
GEDICHTEN	[1]-2	[BM10]	
	3	[BM11]	
	4-5	[BM12]	
	6-7	[BM14]	
	8	[BM15]	
	9-10	[BM16]	
	11-12	[BM17]	
	13-14	[BM18]	
	15-16	[BM19]	
	17-19	[BM20]	
	20	[BM29]	
DATERING	2 juli 1928.		
BEWAARPLAATS	[1]-3: 4-147/97998-1a t/m -3a; 4-6: 4-147/97998-7a, -4a en -8a (<i>Inv.</i> 173) 7-19: 4-150/54654-7 t/m -19 (<i>Inv.</i> 175) 20: geen inventarisnummer		
BIJZONDERHEDEN	Kopij voor publikatie in <i>De gids</i> van september 1928 /36/, op 2 juli van dat jaar aan de redactie gezonden. Bovenaan het eerste blad schreef Van de Woestijne 'Gedichten'; de gedichten werden romeins genummerd. Onder het laatste gedicht tekende de dichter met 'Karel van de Woestijne'. H.T. Colenbrander schreef op het eerste blad: 'Proef aan Karel vd. Woestijne "La Frondate" Zwijnaarde bij Gent.' Later schreef een onbekende hand met rood potlood linksboven op het eerste blad 'De Gids <i>Sept</i> '.		

H-105

MATERIËLE BESCHRIJVING	1 katern, 14,7 × 23,0 cm. Drukproef van <i>Het berg-meer</i> , gecorrigeerd met paars anilinepotlood. 1 blad ontbreekt (pagina's 57-58).		
GEDICHTEN	[1-2]	49-50	[BM18]
	[3-4]	51-52	[BM19]

	[5-8]	53-56	[BM20]
	[9]	59	[BM21]
	[10]	60	[BM22]
	[11]	61	[BM23]
	[12]	62	[BM24]
	[13]	63	[BM25]
	[14]	64	[BM26]
DATERING	Najaar 1928?		
BEWAARPLAATS	22-476/135937 (<i>Inv.</i> 181)		
BIJZONDERHEDEN	Gedeeltelijke drukproef van <i>Het berg-meer</i> . Uit de tekstversies en de opmaak is af te leiden dat het een betrekkelijk late proef betreft. <i>Het berg-meer</i> verscheen eind 1928.		

H-106

MATERIËLE BESCHRIJVING	6 samengebonden katernen, 14,6 × 22,7 cm. Drukproef van <i>Het berg-meer</i> , beschreven met potlood.		
GEDICHTEN	[BM1] t/m [BM30]		
DATERING	Najaar 1928?		
BEWAARPLAATS	Bezit J. Carton, Rijmenam.		
BIJZONDERHEDEN	<p>Complete drukproef van <i>Het berg-meer</i> waarin A.A.M. Stols laatste (typografische) correcties aanbracht en zetaanwijzingen toevoegde. Hij veranderde ook de titel 'De blind-geborene', die zowel boven het preludium als boven het postludium stond, ten onrechte in beide gevallen in 'De blind-gewordene' (ook in de inhoudsopgave). In de 'Bibliographische aantekening' en de colofon bracht Stols nog veranderingen aan. Op de voorzijde schreef Stols als aanwijzing voor de oplage van de bundel: '285 + 10 goede Pannekoek + 5', '15 + 1 goede Japansch + 0' en 'ca. 315 omslagen (goed ex)'.</p> <p>Handgeschreven aantekeningen van Van de Woestijne zelf bevat de proef niet.</p> <p>Van dezelfde proeftekst bewaart het AMVC het slotgedeelte vanaf p. 49 (22-478/135936-a en -b, <i>Inv.</i> 183). Het is echter niet gecorrigeerd en mist enkele pagina's van het laatste vel.</p>		

Lijst van voorpublicaties

1 *Europa* 71 (mei 1908), p. 97-99.

Verzen van den aanvang der lente

- I. 'Mijne vrouw en mijn kind.' o Gij die, sterkrer liefde omgord [I1]
- II. Gij zijt de goede wakers die [A2]

Toelichting: 'Mijne vrouw en mijn kind' zou als opdracht bedoeld kunnen zijn voor beide gedichten, maar omdat het gedichtnummer I aan de opdracht voorafgaat, is die beschouwd als alleen behorend tot het eerste gedicht. (In *VW* dl. 2, p. 799-801, laat Minderaa de opdracht voor beide gedichten gelden: hij verwisselt de opdracht en het eerste gedichtnummer.)

2 *Groot Nederland* 8.II (juli 1910), p. 51-56.

GEDICHTEN

II *Liederen*

1. Toen ik de reize heb aanvaard (681)
2. Zingen, hoe de donkre wereld [A3]
3. o Van 't ongerept ontroeren (682)

III *Stanzas*

1. [opdracht:] 'Aan eene vrouw'. Ik ben u moe. Gij hebt mijn traagste hoop vermoeid [MM8]
2. [opdracht:] 'Aan een jong dichter'. Treed in. Gij die mijn hoop en mijne deernis zijt [A4]
3. Het nacht-uur waakt; en 'k waak. – Wat zijt ge diep en schoon [MM26]

Toelichting: De eerste afdeling van de publicatie bevatte epische poëzie (p. 39-50).

Kopij: H-5.

3 *Dietsche warande & Belfort* 11.II (oktober 1910), p. 225-226.

VERZEN

I

[opdracht:] 'Aan een jong dichter.' Treed in. Gij die mijn hoop en mijne deernis zijt [A4]

II *In memoriam Jean Moréas.*

1. Uw aangezicht is bleek 'lijk 't mijne wordt. – Terwijl [MM24]
2. Het huis is vol van u. De stilte weegt, verzwaard [MM25]

In memoriam Jean Moréas

1. Uw aangezicht is bleek 'lijk 't mijne wordt. – Terwijl [MM24]
2. Het huis is vol van u. De stilte weegt, verzwaard [MM25]
3. Gij brandt mijne oogen toe, gij brandt mijne oogen open [MM27]
4. o Trouwe vriend der oude dagen [A5]
5. Zal ik rusten? [A6]
6. o Gevangen geest, getogen [MM28]

Toelichting: Kopij: H-8. Als toevoeging bij de groepstitel heeft het kopijhandschrift: 'terwijl ik waakte bij een stervend man'. Deze toevoeging bleef in *Groot Nederland* achterwege.

VERZEN

1. Ik adem bij de goden (683)
2. 'k Hadde u gewijd mijne allerschoonste logen [A7]
3. Oud hart, dat niet bemind en heeft [A8]
4. Ik dorst uw roerloosheid te naédren (684)
5. Ach neen, 't en is de troost nog niet (677)
6. Anijs, anijs, o plots gerezen (685)
7. Ik heb de heemlen vol gezien (676)
8. o Schaêmle liefde-vlam, die brandt (686)

VERZEN

Uit *In memoriam Jean Moréas*

- a. Gij brandt mijne oogen toe, gij brandt mijne oogen open [MM27]
- b. Zal ik rusten? [A6]
- c. o Gevangen geest, getogen [MM28]

Toelichting: De publikatie bevatte tevens epische poëzie (p. 362).

Kopij: H-14.

Het gelaat des dichters

[motto:] 'En droef en fel'. Vondel.

Beschouw dit grauwend aangezicht. Gij zult er vinden [A9]

- I. Gij die 'lijk een verwijt gaat wegen in mijn zwijgen [MM12]
- II. Weêr gaat het veege licht der asters bloeien [MM13]
- III. Gij spreekt geen woord, o vrouw, maar weent aan mijne zijde [MM10]
- IV. Gij hebt te zeer van blijde logen [MM9]

- v. Kind met het bleek gelaat, dat van uw wijde blikken [MM5]
 vi. Weêr staat mijn venster open op den nacht [MM14]
 vii. Gij die mijn kommer-ziekte in deemoed tegen-lacht [MM7]

Toelichting: In het inloopboek van *De gids* is op 25 augustus 1911 de ontvangst genoteerd van 'K. v.d. Woestijne. Het gelaat v/d dichter (Verzen)'. Daar wordt niet vermeld om hoeveel gedichten het ging, maar het is waarschijnlijk dat ook de gedichten van de volgende *Gids*-publicatie /9/ ertoe behoorden: het opschrift en het motto boven de groepen zijn dezelfde en de nummering loopt over de beide groepen door. Bovendien is in het inloopboek voor /9/ geen aparte ontvangst genoteerd.

8 *Onze eeuw* 12.1 (januari 1912), p. 150-151.

VERZEN

- i. Ter loome zee met slappe zeilen [A10]
 ii. Regen, regen in den tuin (688)

9 *De gids* 76.11 (april 1912), p. 108-117.

Het gelaat des dichters

[motto:] 'En droef en fel'. Vondel.

- viii. De tuinen galmen in de walmen van den herfst [A11]
 xi. Vermits géen dag me ooit wekt en nog deze oogen open' [A12]
 x. 'k Hadde u gewijd mijn meest-geliefde logen [A7]
 xi. De dag is moede en stil, en de uren gaan verbleeken [MM2]
 xii. 'In memoriam Renée Vivien.' Ik heb u niet gekend dan in dees
 nieuwe vreeze [MM23]
 xiii. Gij zult mij allen, allen kennen [MM21]

Toelichting: Door de redactie van *De gids* ontvangen op 25 augustus 1911; zie de toelichting bij /7/. 'Vermits géen dag me ooit wekt' [A12] verscheen in afwijkende vorm in *Vlaanderen* 4.1 (januari 1906), p. 22-23, met als titel 'Kleine Ode aan Constant Eeckels'. (Zie *VW* dl. 1, p. 671.)

Bij de publicatie werd een voetnoot geplaatst: 'Zie: *De Gids*, December-aflevering 1911.'

10 *Groot Nederland* 10.11 (oktober 1912), p. 397-401.

VERZEN

- 'Aan de eeuwige.' Ik wete dat ge ontwaken zult, dewijl ik wake [MM4]
 'Aan de eeuwige-eenige.' Wanneer ik sterven zal (o glimlach om de vreeze [MM29])

Toelichting: Bij de publicatie werd een voetnoot geplaatst: 'Uit: *Het Gelaat des Dichters*, in bewerking.'

Uit *Liederen van Helena*¹

v. Spot, die mijn harte hardde, als ijzer [MM20]

Het gelaat des dichters

I. Dit wordt geen lent'. Geen dag en zal de smoore' ontrijzen [MM15]

II. Laat uw trage wake duren [A13]

III. Ik ben met u alleen, o Venus, roode star [MM16]

IV. o Ziek, onzeker en onzuiver [MM18]

V. Ik weet dat ik mijn dood bereid, wanneer ik wil [A14]

VI. Trots, die mijn harte hardde, als ijzer [MM20]

VII. Want neen: geen spijt'ge doem om wat het heiligst is [A15]

VIII. Treed in. Gij die mijn hope en die mijn deernis zijt [A4]

Toelichting: In het inloopboek van *De gids* is op 23 oktober 1913 de ontvangst genoteerd van 'K. van de Woestijne Uit 'Het gelaat des dichters'', ingekomen bij poëziedirecteur Johan de Meester, tegelijk met een fragment uit 'De ontgoochelde gast'. Betreffende dit laatste werd besloten dat de redactie zou 'Wachten op den geheelen roman'.

Op 29 juni 1912 had Van de Woestijne blijkens het inloopboek al verzen gezonden: 'Het gelaat des dichters (vervolg)', maar deze werden volgens een aantekening teruggevraagd. Het is niet bekend waaruit deze zending bestaan heeft; H-19 behoorde er vrijwel zeker toe.

Bij de publikatie werd een voetnoot geplaatst: 'Zie *De Gids*, December 1911 en April 1912.'

Kopij: H-31.

Ik ben het eeuwig bed; het eeuwig-leêge [A16]

Toelichting: Het gedicht is afgedrukt in facsimile, inclusief de ondertekening van 'Karel van de Woestijne' en de datering 'Brussel, 10 December 1915.' Het gebruikte manuscript bleef voor zover bekend niet bewaard; zie ook H-43.

¹ De 'Liederen van Helena' zijn oorspronkelijk gedacht als onderdelen in het episch werk 'De Spartaansche Helena', dat Van de Woestijne uitvoerig bewerkt en omgewerkt heeft. In 1924 verscheen het in *Zon in den rug*. In de lijst zijn de overige 'Liederen van Helena', waarvan er vier eerder in *De lelie* verschenen, niet opgenomen omdat ze van stonde af aan tot het epische plan behoorden. Desgewenst raadplege men Minderaas aantekeningen, *VW* dl. 2, in het bijzonder p. 841-842 en 885 e.vv.

Van de Woestijne verzorgde in deze periode een poëziekronek voor *De nieuwe Amsterdammer*. Uit het contact met H.P.L. Wiessing, hoofdredacteur van het blad, zal ook het idee voor de publikatie van het gedicht zijn voortgekomen; daarvan zijn geen gegevens bekend. De enige referentie aan de publikatie komt voor in een brief van Van de Woestijne aan Wiessing, met de zinsnede:² 'Ik zag in de N.R.Ct. dat het U-gestuurde gedicht in fac-simile verschenen is. Dat zal ook wel het geval zijn met nog andere dingen van mijne inzending van November.'³ Van het honorarium ontving ik echter nog slechts 30 gulden.'

14

Elsevier's geïllustreerd maandschrift 26.1 (februari 1916), p. 125-130.

Uit *Het gelaat des dichters*

- I. Van alle reis terug nog vóór de reis begonnen [MM17]
- II. Uren van harde macht, waar 'k in de zwartste nachten [MM19]
- III. Eenvoudige arbeid, als een brood dat geurt en blankt [A17]
- IV. Wij, de Armen die den Geest verzaakten [A18]
- V. Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust [MM22]

Toelichting: Van de Woestijne zond de kopij aan Herman Robbers op 21 juli 1915, ernaar verwijzend met 'Uit "Het Gelaat des Dichters" (Eene kleine bijdrage in verzen: 6 bdz.)'.

Kopij: H-39.

15

De gids 80.11 (april 1916), p. 1-10.

VERZEN

'Opdrachtelijk sonnet.' Wij zijn gezaam dezelfde haven uitgevaren (746)

Uit *Het menselijke brood*

Wanneer, geteekend met onloochenbare merken [MB]

Uit *Aan de eeuwige*

- I. Vervarelijk festijn voor onverzaadlijk dorsten [MM1]
 - II. Zij ligt te bedde 'lijk ik lig te bedde [MM3]
 - III. Gij die u, stérker liefde omgord [MM6]
 - IV. Ik ben u moe. Gij hebt mijn traagste hoop vermoeid [MM8]
- 'Epiloog.' Gij menschen, die misschien me in laetren tijd gedenkt [MM30]

Toelichting: In het inloopboek van *De gids* is op 21 februari 1916 de ontvangst genoteerd van 'Karel vd. Woestijne. Verzen'. Ze werden al op 1 februari aan De Meester gezonden met een begeleidende (getypte) brief:

² NLMD: W 803/B.

³ Bedoeld zijn enkele poëziekroneken.

Hierbij een vrachtje verzen van mij, voor den 'Gids'. Ik durf op u rekenen om ze spoedig geplaatst te krijgen; niet dat ik er zoo vurig naar verlangen zou, ze gedrukt te zien; maar omdat men een betrekkelijk-lang verhaal van mij, dat ik eveneens den 'Gids' toedenk, aan het overtikken is, en dat verhaal nog vóór Augustus zou moeten verschijnen, daar het rond dien tijd ook in een boek van mij, reeds ter perse, verschijnen moet. – Mag ik op uw voorspraak rekenen? Hartelijk dank.

De Meester zond ze enkele weken later door aan mederedacteur Colenbrander. Deze moet op de gedichten hebben gereageerd, getuige een brief van De Meester van 20 februari:

Eenige Gids-zaken. [...]

e Woestijne. Ja! dat is geen kindereten! Voor de huiskamer is[?] 't[?] allereerst! Regels zijn er, verder, in, die eer verwonderen dan slaan met bewondering. Doch als geheel!... Wie deed het hem voor, hier; wie doet het hem na! Dit belijden van het lage, het weten[?] van het onvermijdelke,⁴ dit ontleden van al het overige[?] – dit smachten naar bevrijding, naar hoogers. De 'wilde en vrome geest' uit III, pag. 7[?]; de 'bronst van dezen zang?' – Dit is van de levens-doorlijdende, levens-doorschouwende poëzie-die-meetelt.

Er is nog een ongedateerde brief van De Meester aan Colenbrander, waarschijnlijk korte tijd later geschreven. Colenbrander zorgt als redactiesecretaris voor de definitieve ordening van de afleveringen. De Meester vraagt hem:

Zet je van Woestijne zoo in April?

Ik heb geen [xxx] de proef zál wel meekunnen met den courier der couranten naar Brussel.

Kopij: H-46.

VERZEN

Chariten

- I. Gij zijt gedrieën die mij eert (417)
- II. Martha gij, en Magdalene (420)

Anterotische liederen

- I. Gij zijt altijd de Naakte en de Verzaakte [A19]
- II. Gij zijt dees roos, – en 'k ben alleen met u [GZ38]
- III. Gij draagt het gladde mom der dood [A20]

Toelichting: Van de Woestijne zond de kopij aan Herman Robbers op 28 juli 1917:

⁴ Lees: 'onvermijdelijke,'.

Ik ben zoo vrij, je hierbij voor 'Elseviers' enkele verzen te sturen, die ik in je gunst aanbeveel. Wil je ze hebben, dan zou ik je dankbaar zijn voor spoedige plaatsing. Kan het in September, of, op z'n laatst, in October? Ik zou er je zéer dankbaar voor zijn.

Kopij: H-50. Bij correctie van de proeven moet Van de Woestijne besloten hebben de indeling van de bijdrage te wijzigen: in het kopijhandschrift vielen de vijf gedichten, genummerd van 1 tot v, alle onder de groepstitel 'Anterotische liederen'. Bovendien liet hij de datering 'Pamel, Juli 1917', geschreven onder het slotgedicht, in het tijdschrift vervallen.

17

Het roode zeil 1 (maart 1920), p. 1-3.

VERZEN

Ik ben u moe. Gij hebt mijn traagste hoop vermoeid [MM8]

Gij hebt te zeer van blijde logen [MM9]

Gij spreekt geen woord, o vrouw, maar weent aan mijne zijde [MM10]

Thans is het al voorbij: de sluiers zijn gezonken [MM11]

Toelichting: De kopij voor de bundel *De modderen man* was uiterlijk januari 1920 gereed (H-40). Dezelfde kopij werd gebruikt voor de voorpublicatie in het tijdschrift, dat bij dezelfde uitgeverij verscheen. Omdat in het tijdschrift opvallende fouten bleven staan die ook in de kopij voorkomen, is het niet waarschijnlijk dat Van de Woestijne de tekst in *Het roode zeil* zelf corrigeerde.

Aan het slot van de bijdrage werd een noot geplaatst: 'Uit de "Modderen Man", een in het voorjaar bij de Uitgeversmaatschappij "Het Roode Zeil" te verschijnen bundel nieuwe verzen.'

18

Het roode zeil 1 (april 1920), p. 63-65.

VERZEN

Uit *De modderen man*

De dag is moede en stil, en de uren gaan verbleeken [MM2]

Zij lijkt te bedde 'lijk ik lig te bedde [MM3]

Ik wete dat ge ontwaken zult, dewijl ik wake [MM4]

Toelichting: Zie voor de kopij de toelichting bij /17/.

19

Elsevier's geïllustreerd maandschrift 31.1 (april 1921), p. 241-245.

Verzoeking van God

1. [motto:] 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest, / 'k ben al de kapel-
lekens naar geweest. / Vlaamsch volkslied.' 'k Ben hier geweest, 'k ben
daar geweest [GZ23]

- ii. [motto:] 'Et statuit super petram pedes meos. xxxixe Psalm.' Wat weet gij van kwetsuren [GZ25]
- iii. [motto:] 'Als een goed instrument. Marnix van Sint Aldegonde.' Gelijk het gonzend blikmen van motoren [GZ29]
- iv. [motto:] 'Exultatio eorum, sicut ejus qui devoret pauperem in abscondita. / Habacuc.' Het huis is rondom mij vol sletten en soldaten [GZ28]
- v. [motto:] 'Carpe diem. / Horatius.' 'k Zwelg in versterven, ik die van het heetst begeeren [A21]

Toelichting: Kopij: H-59.

Tenebrae

- i. 'k Heb mijne nachten meer doorbeden dan doorweend [GZ2]
- ii. Gelijk een hond die dremlend draalt en druilt [GZ4]
- iii. Eens groeit een boom uit mij, en 'k weet denwelke [GZ24]
- iv. Ik heb mijn zuiver huis gevuld [GZ7]
- v. Gij, die geen Vader wezen zult [A22]

Toelichting: Bij de inzending van deze gedichten voor *Elsevier's* ging waarschijnlijk de brief waar Robbers 'Vermoed^k 1922' boven noteerde. Van de Woestijne schreef:

Vergeef mij dat ik u weêr verzen zend, in plaats van het sedert lang beloofde opstel.⁵ Intusschen de verzen die ik U met denzelfden post aange-teekend stuur. Zoo gij ze wilt, zoudt gij mij ten zeerste verplichten door ze te plaatsen in de *April-aflevering*. Redenen van pecuniairen aard (ik ben oprecht) dwingen mij, U dezen dienst te vragen. Wilt gij mij daar een woordje over schrijven?

Hierop sluit, bij ontbreken van Robbers' reactie, de volgende ongedateerde brief van Van de Woestijne waarschijnlijk aan:

Ik dank U van harte voor de regeling met de verzen. Het eenvoudigste ware, meen ik, ze te laten zetten en er mij in Maart proef van te laten zenden. Dat is voor mij een gelegenheid om aan de administratie het honorarium te vragen tegen 1 April.

⁵ Van de Woestijne had al geruime tijd geleden toegezegd voor *Elsevier's* een opstel te zullen schrijven over George Minne. Het zou gepubliceerd worden in het najaar van 1924.

Onder voorbehoud van de onzekere datering van deze brieven, lijkt het erop dat Van de Woestijne hier de gedichten inzonderheid die geplaatst werden in de mei- en juni-aflevering.⁶

Kopij: H-61.

21 *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 32.1 (juni 1922), p. 389-392.

In voto

- I. Handen die van goeden wil [GZ27]
- II. Wielwaal, die van rijpe kersen [GZ42]
- III. Zóó, als aan 't stellig stooten van 't getouw [A23]

Toelichting: De kopij is vermoedelijk tegelijk met die voor /20/ aan Robbers gezonden; zie de toelichting aldaar.

22 *De Vlaamsche gids* 11 (april 1923), p. 325-326.

Liederen der bestendiging

- I. Er is geen tijd. Wat gistren was [GZ37]
- II. Wie mij wat bloemen biedt, en 't zoete weren [GZ41]

23 *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 33.1 (mei 1923), p. 314-316.

Ultima

- I. Ik doe mijn maal van zuivel, brood en noten [A24]
- II. Gij moogt niet heen: nóg ben 'k geheel van u bevaên [A25]
- III. Ik zet mij naast mijn naaste zuster [GZ10]

Toelichting: Opnieuw zond Van de Woestijne de kopij voor meer dan een bijdrage. Op nieuwjaarsdag 1923 ging een kennelijk meer dan gemiddelde hoeveelheid gedichten naar Robbers:

Met denzelfden post gaat, aangeteekend, eene bijdrage aan verzen voor

⁶ Tussen de brieven van Van de Woestijne aan Robbers die in de Universiteitsbibliotheek Leiden bewaard worden, zijn er enkele die hetzij niet, hetzij gedeeltelijk (dag en maand), hetzij achteraf door Robbers (jaar) gedaateerd zijn. Dat de hier geciteerde brieven tot de voorbereidingen van de publikaties /20/ en /21/ behoren, is zeer waarschijnlijk en wordt niet door (bekende) gegevens tegengesproken. Er zijn in de correspondentie echter ook twee brieven, genummerd 48 en 49, die handelen over opneming van verzen in het najaar van 1921. Maar in die periode verscheen in *Elsevier's* geen poëzie van Van de Woestijne. Feitelijke gegevens in deze brieven sluiten ook uit dat ze tot de voorbereiding van /19/ behoren. Wellicht betreft het hier dus een herroepen inzending.

'Elseviers'. Ik zou ze opsturen, toen ik je vriendelijke kaart ontving. Ontvang voor Mevrouw en jou ook ónze hartelijkste wensen. [...]

Ik hoop dat bijgaande verzen je bevallen. Kunnen ze niet in eenmaal geplaatst worden, dan in tweemaal. Ik hoop dat het vóór den zomer gebeurt, dan komen ze waarschijnlijk in een bundel. [...]

Nog een verzoek, met een beroep op je gewone dienstvaardigheid. Zou de administratie van 'Elseviers' ertoe te bewegen zijn, mij het honorarium over deze verzen (*elf* bladz.) bij ontvangst te sturen? Ik zou dat geld juist goed kunnen gebruiken, en zou je *zeer* dankbaar zijn voor je tusschenkomst. (Liefst te sturen in Hollandsch bankpapier).

De ingezonden gedichten werd uiteindelijk verdeeld over drie afleveringen; zie /24/ en /25/. Het is onwaarschijnlijk dat de door Van de Woestijne bedoelde bundel *God aan zee* was; deze verkeerde op dit moment nog in statu nascendi en verscheen in november 1926.

24 *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 33.I (juni 1923), p. 386-388.

Ultima

iv. Wij heffen in dees heil'ge vonte [GZ1]

Toelichting: Zie de toelichting bij /23/.

25 *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 33.II (augustus 1923), p. 98-101.

Optima

i. Gij die ik deelzaam in mijne eeuwigheid [A26]

ii. Wie mij wat bloemen biedt, en 't zoete weren [GZ41]

iii. Sluit uwe oogen op het licht [GZ33]

iv. Er is geen tijd. Wat gistren wás [GZ37]

Toelichting: Zie de toelichting bij /23/.

26 *Orpheus* 1.4 (februari 1924), p. 17-24.

GEDICHTEN

Uit *Supplementa*

i. Gij rijst aan mij gelijk een vlindering van bloemen [GZ31]

ii. Gij zijt altijd de Naakte en de Verzaakte [A19]

iii. Waar me uw hulp genaakte, en lachte [GZ34]

iv. Schaduw in den schaduw zijn [GZ21]

v. Zie, ik ben niet, dan uit uw hand geboren [GZ40]

[gedateerd:] (1917-1923)

Uit *Geheim van den honig*

v. Gij zijt een bloem, – en 'k ben alleen met u [GZ38]

ii. Stilte is de stelligheid die nooit begeeft [GZ30]

[gedateerd:] (1923)

Toelichting: Het initiatief tot Van de Woestijnes medewerking aan *Orpheus* is uitgegaan van C.S. Adama van Scheltema, redacteur van het tijdschrift. Op diens desbetreffende verzoek antwoordde Van de Woestijne op 7 december 1923:

U was zoo vriendelijk, mij uit te noodigen tot medewerking aan het tijdschrift 'Orpheus'. Toen U mij dienaangaande schreef was ik op reis, zoodat ik U niet onmiddellijk antwoorden kon. En bij mijn thuiskomst had ik het zoo druk, dat van schrijven niets kwam. Wil mij verontschuldigen.

Hierbij zend ik U eene bijdrage. Ik hoop dat U ze ter opname geschikt acht. In welk geval ik U zeer dankbaar zijn⁷ voor plaatsing in de *Februari-afl levering*, dit om redenen van practischen aard.

Aan de laatste wens is gevolg gegeven, maar het honorarium liet na verschijning van het tijdschrift kennelijk op zich wachten. Als Van de Woestijne op 13 februari nog niets ontvangen heeft, schrijft hij aan Adama van Scheltema:

Mag ik U vertrouwelijk vragen, om welken tijd – bij het verschijnen of na een zeker termijn, – de uitgevers van 'Orpheus' de verzen honoreeren, die in Uw tijdschrift (dat ik prachtig vind) verschenen zijn?

Ik vraag U dit, omdat ik volgende week op reis ga, en niet gaarne hebben zou dat die kleine som hier zou toekomen in mijne afwezigheid. Wordt het honorarium na elk nummer uitgekeerd, dan wilt U mij zeker wel de vriendelijkheid bewijzen, Uwe uitgevers te verzoeken mij het bedrag ervan onmiddellijk te laten geworden, liefst in Hollandsch bankpapier.

Kopij: H-66. Het is mogelijk dat Van de Woestijne tegelijk met de geplaatste gedichten het tweede gedeelte van 'Het menschelijk brood' inzond (H-65): het papier is op een gering verschil van lengte na identiek, en Van de Woestijne gebruikte dezelfde inkt. Bovendien sluit de oorspronkelijke nummering aan en dateerde Van de Woestijne het niet geplaatste gedicht op dezelfde wijze als de opgenomen gedichten. (Zie ook de Bronnenlijst.)

VERZEN

- I. Over de zee hangt matelijk te tampen [GZ13]
- II. Een vrucht, die valt [GZ6]
- III. Gij draagt het gladde mom der dood [A20]
- IV. Die mijn linkerhand omvingert [GZ32]
- V. Wij zijn nog niet genezen van onze oogen [GZ22]
- VI. Er is geen smart te groot voor ons [GZ43]

⁷ Lees: 'zou zijn'.

De zieke danser

I

1. Ik kom, alleen, bij nacht, in deze zee-stad aan [GZ12]
2. De zee wacht. Maar ik doe mijn deure dicht [GZ14]
3. o 'k Weet, dat ik, ontogen aan 't orkaan [GZ15]
4. 'k Heb noodloos door den boôm geboord [GZ16]
5. Harde modder, guur krystal [GZ5]

II

1. Gij zijt de hond niet aan de deur van uw geluk [GZ17]
2. Uw eenzaamheid? – Gij zijt als die wolvin [GZ18]
3. Nimmer zult ge 't licht beletten [GZ19]
4. En hoor uw hart: hoort gij uw hart niet slaan? [GZ20]

Toelichting: Het initiatief tot Van de Woestijnes medewerking aan het *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek* is uitgegaan van N. van Suchtelen, die aan het hoofd stond van uitgeverij De Wereldbibliotheek. Van de Woestijne had al toegezegd toen hij op 22 maart 1924 aan Van Suchtelen schreef:⁸

Hiermede gaat, aangeteekend, het gedicht, dat gij zoo vriendelijk waart mij te vragen voor Uwe 'Winterboeken'. Het omvat, zooals U ziet, *negen* bladzijden.

Toen ik U, kort geleden, mijne medewerking toezegde, was ik zoo vrij U te verzoeken, mij het honorarium over deze bijdrage – in casu 54 gulden – te sturen bij ontvangst der copy. Ik ontving geen antwoord, waaruit ik instemming afleidde. Wilt U zoo vriendelijk zijn, mij deze som te laten geworden, liefst in Hollandsch bankpapier? Op 30 dezer ga ik voor zeke- ren tijd van huis weg. Ik durf vertrouwen dat bedoeld bedrag intusschen in mijne handen is.

Met 'het gedicht' bedoelde Van de Woestijne de gehele groep 'De zieke danser'. Het honorarium werd bepaald aan de hand van het aantal pagina's van de kopij (of van het aantal gedichten). De publikatie zelf besloeg echter 5 pagina's omdat de gedichten werden gestapeld. De kopij is onvolledig overgeleverd.

De verschijning van het *Winterboek* werd aangekondigd in *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 21 oktober 1924.

Kopij: H-68.

⁸ NLMD: W 803/B.

GEDICHTEN

Tot inleiding van het Gedicht

- I. Wanneer, geteekend met de onloochenbaarste merken [MB]
- II. Doch waar, zijne oogen groot maar de aedren aan het paarsen [MB]

Uit het Gedicht

1. De dag schuift vóór den Dag gelijk een lucht vol rozen [GZ44]
2. Diep aan uw hart, diep in uw haar te zullen slapen [GZ9]
3. o Blick vol dood en sterren [GZ11]
4. Ik droom uw droom; gij droomt mijn droom. Wij beiden [GZ8]

Toelichting: In het inloopboek van *De gids* staat bij 9 oktober 1925 de ontvangst genoteerd van 'Karel van de Woestijne, Gedichten', ingekomen bij Johan de Meester.

Kopij: H-70.

GEDICHTEN

- 'Nacht.' De nacht, de zwoele nacht heeft me als een wijn bevangen [GZ3]
 'Glas.' Heb ik genoeg u lief-gehad, doorschijnend glas? [GZ39]

De blind-geborene

Weêr nadert de avond, want ik bad [BM1]

Toelichting: De inzending van het gedicht aan Herman Robbers geschiedde na een verzoek van de laatste. Uit een aantal brieven van Van de Woestijne aan Robbers, naar alle waarschijnlijkheid daterend uit 1926, blijkt dat *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* gedurende enige tijd geen plaats had voor Van de Woestijnes verzen. Eenmaal zond Robbers zelfs verzen retour, maar hij bood niettemin het door Van de Woestijne gevraagde voorschot aan. Voor proza was wel plaats. Op 18 maart 1927 schreef Van de Woestijne nog:

Het doet mij genoegen dat ik U wat belletrie mag zenden. De verzen houd ik dan maar voor me-zelf. Maar met denzelfden post stuur ik U, aangeteekend, het eerste hoofdstuk van een roman.

Op 26 maart daaropvolgend corrigeerde hij enigszins:

Toen ik schreef: 'Ik hou de verzen dan maar voor mij', vergat ik er 'voorloopig' aan toe te voegen. Maar na plaatsing van al mijn proza stuur ik u wel een kort gedicht (geen reeks).

Er is door Robbers en Van de Woestijne in deze periode betrekkelijk druk gecorrespondeerd, want een maand later (26 april) laat Van de Woestijne weten:

In één van uw vorigen brieven schreeft gij dat een gedicht van mij U welkom zou zijn, mits het niet al te lang was. (Gij hebt mij zelfs te dier gelegenheid overladen met lof: van vrienden als gij ben ik daar zéér gevoelig aan, al vrees ik dat juist onze oude vriendschap u al te welwillend maakt). Hierbij nu gaat zoo'n gedicht: zes bladzijden in uw tijdschrift. Dat zal toch wel niet te veel wezen?

Dat dit 'De blind-geborene' moet betreffen wordt bevestigd in Van de Woestijnes schrijven van 10 mei:

In goede orde de overdruk van mijn kroniekje ontvangen,⁹ en met genoegen het nieuws dat gij mijn 'Blinde' onder dak brengt. [...]

Zou ik U mogen verzoeken, mij het honorarium over het Mei-kroniekje en tevens over het gedicht te laten sturen? Dat wordt dan samen fl. 55, nietwaar? (20 + (6x6) = 55). Neem mij dit nieuw beroep op Uw bereidwilligheid niet kwalijk; maar ik heb goed gebruik voor deze som.

Blijkens een notitie in de agenda van 1927 (H-82) ontving Van de Woestijne het honorarium van 715 frank al op 13 mei, dus geruime tijd voor de publikatie in het tijdschrift. Daarover was niets beslist, want Van de Woestijne schrijft op 22 mei aan Robbers:

Een andere bede: Mijn 'Blind-geborene' is het inluidend gedicht van mijn bundel 'Het Berg-meer', die tegen één Januari 1928 verschijnen moet. Ik neem dus de vrijheid, bij U aan te dringen op plaatsing in den loop van dezen jaargang-1927. Die zes paginatjes vindt gij wel voor mij!

Het berg-meer was gereed in november 1928.

Kopij: H-86.

De modder-baven

- I. De koffen aangebleekt van ongebluschte lucht [BM2]
- II. Zou'n wij geen glaasken mogen drinken? [BM3]
- III. De meiskens uit de taveernen [BM4]
- IV. Naar Oostland willen wij varen [BM5]
- V. Ik ben 't geduld der brooze en lustelooze menschen [BM6]
- VI. Mijn God, gij ziet de zee die wemelt in mijne oogen [BM7]
- VII. Een zeil, een zeil! Zie 'k daar geen zeil, gespannen [BM8]
- VIII. Ik open me als een oog, den nacht verloren [BM9]

⁹ Van de Woestijne publiceerde in de mei-aflevering van *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* een artikel over de schilderkunst van zijn broer Gustave.

Toelichting: De opneming van deze gedichten in de eerste aflevering van *Nu*, dat onder redactie stond van I. Querido en A.M. de Jong, is waarschijnlijk het gevolg van een uitnodiging. Tijdens de voorbereidingen voor hun nieuwe tijdschrift hebben de redacteurs getracht ook Vlaamse auteurs tot medewerking te bewegen. Bij de in dat verband in de correspondentie genoemde namen is niet die van Van de Woestijne; wel echter die van zijn vriend Emmanuel de Bom, die mogelijk het contact gelegd heeft. Van de Woestijne stuurde zijn verzen aan Querido. Deze zond ze door aan A.M. de Jong, die niet onverdeeld lovend was, zoals blijkt op de enige plaats in de correspondentie waar Van de Woestijnes inzending ter sprake komt. Op 28 augustus 1927 schreef De Jong aan Querido:¹⁰ 'De twee gedichten van Keuls ontving ik van morgen. Ik vind ze prachtig. Zuiverder en gaver, mooier dan die van V.d. Woestijne.'

Kopij: H-88.

33

De gids 91.IV (november 1927), p. 182-192.

GEDICHTEN

- I. De treinen blazen de aard het zuigen aan der zeeën [BM10]
- II. De zon ligt in mijn linker-hand [BM11]
- III. Ik heb dit hooger oord gekoren tot mijn woon [BM12]
- IV. Ik weet: ik berg iemand in mijne woon [BM14] + [BM15]
- V. o Vruchten-leêge schaal, o flanken rijk aan reuken [BM13]
- VI. Het is of alles nog gebeuren [BM16]
- VII. Aarde, over-oude, ik ben van u gescheiden [BM17]
- VIII. Nog vóór de glans van een dagen [BM18]

Toelichting: In het inloopboek van *De gids* staat bij 5 oktober 1927 de ontvangst genoteerd van 'Karel van de Woestijne, Gedichten'. Ze verschenen opnieuw in hetzelfde tijdschrift, met uitzondering van 'o Vruchten-leêge schaal'; zie /36/.

Kopij: H-94.

34

Dietsche warande & Belfort 28.1 (februari 1928), p. 169-175.

ONUITGEGEVEN GEDICHTEN

Uit *De voedster*

- Geur van het reeuwsche beest; geur van de beursche vrucht [BM21]
Gebogen, ach, gelijk den nacht gebogen [BM22]
Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made [BM24]
'k Heb mij verlaten aan de druif en aan de roos [BM25]
'k Verzoek de zee, 'k verzoek geen aarde en hare vruchten [BM26]
Ik ben (waar 't rijpend ijs de waetren heeft gezogen,) [BM27]
Geven, geven! Alle vrachten [BM29]

¹⁰ NLMD: J 4201/B

271

LIJST VAN VOORPUBLIKATIES

Toelichting: De aflevering van het tijdschrift was geheel aan Van de Woestijne gewijd wegens diens vijftigste verjaardag op 10 maart 1928.

Uit de overgeleverde kopij voor deze publikatie (H-97) is af te leiden dat 'Geven, geven! Alle vrachten' [BM29] in eerste instantie niet tot de bijdrage behoorde.

35

Elsevier's geïllustreerd maandschrift 38.11 (augustus 1928), p. 98-103.

De blind-gewordene

In naam van Vader en van Zoon [BM30]

Toelichting: Op 27 juni 1928 schreef Van de Woestijne aan Herman Robbers:

Ik stuur je hierbij een gedicht; wil je 't voor Elseviers? Maar dan moet ik je vragen, het te plaatsen in Augustus: in September verschijnt het in een nieuwen bundel. Dat zal wel kunnen, hoop ik: het is slechts zes bdz. lang...

Dit moet betrekking hebben op 'De blind-gewordene'.

36

De gids 92.111 (september 1928), p. 303-317.

GEDICHTEN

- I. De treinen blazen de aard het zuigen aan der zeeën [BM10]
- II. De zon ligt in mijn linker-hand [BM11]
- III. Ik heb dit hooger oord gekoren tot mijn woon [BM12]
- IV. Ik weet: ik berg iemand in mijne woon [BM14] + [BM15]
- V. Het is of alles nog gebeuren [BM16]
- VI. Aarde, over-oude, ik ben van u gescheiden [BM17]
- VII. Nog vóór de glans van een dagen [BM18]
- VIII. Thans gaan de wateren den hemel kleeden [BM19]
- IX. Me-zelf voorbij; me-zelven tegen [BM20]
- X. Geven, geven! Alle vrachten [BM29]

Toelichting: De kopij werd door Van de Woestijne op 2 juli 1928 aan de redactie van *De gids* gezonden; op 5 juli is de bijdrage in het inloopboek genoteerd. Van de Woestijne schreef in een kort begeleidend briefje:

Ik neem de vrijheid U hierbij eene bijdrage te sturen voor 'den Gids'. Wordt zij ter plaatsing aangenomen, dan zoudt U mij door opname in de September-aflevering ten zeerste verplichten, daar zij in den loop dier maand in een nieuwen bundel verschijnen moet.

Zeven van de hier gepubliceerde gedichten verschenen tien maanden eerder in hetzelfde tijdschrift; zie /33/.

Kopij: H-104.

Variantenapparaat

[MB]

HET MENSCHELIJK BROOD

- OVERLEVERING *C*¹: Agenda *H*-33, p. iv en 'memorandum' 19-25 januari 1914.
*M*¹: Manuscript *H*-37.
*M*²: Manuscript *H*-34.
*M*³: Manuscript *H*-35.
*C*²: Agenda *H*-42, 9 januari en 27 april 1916.
*M*⁴: Manuscript *H*-46,[1]-3.
*T*¹: *De gids* 80.II (april 1916), p. 2-5. /15/
*C*³: Agenda *H*-52, p. iv.
*M*⁵: Manuscript *H*-65.
*M*⁶: Manuscript *H*-70,[1]-6.
*T*²: *De gids* 89.IV (december 1925), p. 304-309. /29/
*M*⁷: Manuscript *H*-77.
D: *Het menschelijk brood*, p. 5-16.
- DATERING Eerste gedeelte: januari 1914; april/mei 1915; vóór 1 februari 1916. Tweede gedeelte: september 1914(?); 9 januari 1916; omstreeks februari 1916; 27 april 1916; januari(?) 1918; vóór 7 december 1923.
- ONTWIKKELINGS- I
GANG 'Het menschelijk brood' bestaat uit twee gedeelten waarvan ontstaan en voltooiing geruime tijd uit elkaar liggen. De eerste voorpublicatie (*T*¹) betrof slechts het eerste deel. In de overige bronnen met de volledige tekst is telkens een scheiding tussen de delen gemaakt: in *M*⁶ door drie asteriskjes boven het tweede gedeelte, in *T*² werden de delen romeins genummerd. In *M*⁷ gebruikte Van de Woestijne tweemaal een paragraafteken (¶) om de delen te onderscheiden, in *D* begint deel twee opnieuw met een initiaal, op een nieuwe bladzijde.
- Van de Woestijne beschouwde beide delen als behorend tot één gedicht, zoals blijkt uit de 'bibliographische aantekening' achterin *God aan zee* waar sprake is van 'een gedicht *Het menschelijk brood*, inleiding tot *De modderen man*'. De vergelijkbare aantekening in *Het berg-meer* noemt 'Het menschelijk brood' opnieuw 'een gedicht', bedoeld als 'inleiding tot *De modderen man*'. In de correspondentie met A.A.M. Stols die aan de publicatie in de reeks *To the Happy Few* (*D*) voorafging, sprak Van de Woestijne van 'een gedicht in twee deelen, *Het menschelijke brood*, [...] dat eigenlijk bedoeld is als eene inleiding voor eene nieuwe uitgave van *De(n) modderen man*, in den herdruk dien ik U hierboven, te gelijker tijd met *God aan zee* en *Het Bergmeer*, voorstel.' Tot slot was 'Het

menschelijk brood' onderwerp van discussie toen André de Ridder zocht naar gedichten voor vertaling in een bloemlezing. In een brief aan hem van 31 maart 1927 noemde Van de Woestijne 'Het menselijk brood' ongeschikt voor opname in een dergelijke bundel 'daar het slechts één lang gedicht uitmaakt'. Op grond van deze uitlatingen van de dichter wordt 'Het menselijk brood' als één, zij het dan ook tweeledig, gedicht behandeld.

II

Handgeschreven materiaal van de genese van het gedicht is fragmentarisch overgeleverd. In de carnets zijn alleen kleine schetsen genoteerd die de lengte van een strofe niet of nauwelijks overstijgen, of die bestaan uit enkele notities. Op p. 1v van het carnet van 1914 werkte Van de Woestijne aan een strofe die deels een voorstadium is van de latere regels 13-16 (C¹:A). Het fragment is waarschijnlijk vroeg in januari geschreven.

C¹:A

[→13-16]

- (1) Wanneer 't voldongen kind, gespeend van alle wanen
- (2) a zijn onschuld als [∅] verwerpt
b [] kroppende onschuld uit zijn schraap'ge keel verwerpt,
- (3) a [∅]
c op 't levensbrood, dat bijt van 't zout der eigen tranen
- (4) a En op het levensbrood zijn harde tanden scherpt
c de gave schittring van zijn harde tanden scherpt

[Fase c werd later op het blad geschreven en met een lijn tussengevoegd]

Op de plaats die in de agenda bij de week van 19 tot en met 25 januari 1914 voor aantekeningen bestemd was ('memorandum'), noteerde Van de Woestijne twee regels:

C¹:B

- (1) a [∅] niets, dan in mij te voelen
b [] [mij]n verbijstering [te voelen]
- (2) de schater van een schitterenden sterrenacht

[→34]

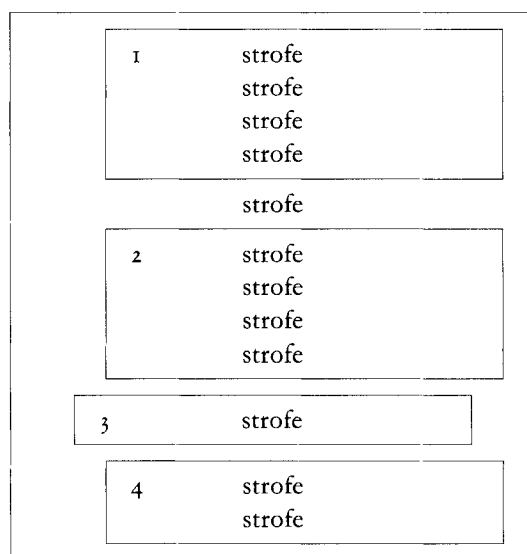
Op een blad papier (M¹) met verscheidene poëzieschetsen (onder meer voor [MM17] en [MM19]) en aantekeningen, schreef Van de Woestijne twee regels die in *Het menselijk brood* verwerkt werden (M¹:C). Een globale datering lijkt mogelijk door enkele journalistieke notities die op het blad voorkomen boven M¹:C (het teken + gebruikte Van de Woestijne als scheiding tussen de notities): 'torpedeeren van Katwijk, dat tusschenkomst van Holland kan meëbrengen + voorstel van ontruiming, mits neutraliteit + vermoedelijke tusschenkomst van Italië'. Deze kwesties speelden in april-mei 1915 (het stoomschip Katwijk werd op 14 april 1915 getorpedeerd). De gegevens laten de globale datering april/mei 1915 toe.

- (1) Hij bijt. – Vaarwel! gij bleeke schuchterheid der maagde
 (2) die vreet gelijk een heete wonde aan elke vreugd

De nagenoeg volledige kladversie van het eerste gedeelte van *Het menscheijk brood* (M²) bestaat uit twee bladen, beide briefpapier van het Ministerie van Wetenschappen en Kunsten. Van de Woestijne gebruikte de blanco achterzijde. Het eerste blad is beplakt met vier stroken beschreven papier, op het tweede is bovenaan één strook geplakt. De stroken, van een andere papersoort dan het briefpapier, waren beschreven voordat ze werden opgeplakt zodat de twee kladbladen gezamenlijk beschouwd moeten worden als een bewerking en uitwerking van een eerdere kladversie, die dan bestond uit het totaal van de stroken. Het is natuurlijk niet uit te sluiten dat de eerdere kladversie nog andere, niet overgeleverde gedeelten bevatte.

M² kan slechts globaal gedateerd worden. De stadia A en B zijn erin verwerkt, zodat de bladen vervaardigd zullen zijn na 25 januari 1914. Van de Woestijne kan er echter na 1 februari 1916 niet meer aan gewerkt hebben: op die dag verzond hij de kopij voor *De gids* aan Johan de Meester.

Het blad briefpapier was onbeschreven toen de stroken werden aangebracht. Alle tekst is in donkerblauwe inkt, zij het dat er verschillen in tint voorkomen. Het eerste blad is als volgt samengesteld (zie ook het facsimile):

De kaders 1, 2, 3 en 4 staan voor de stroken papier die op het eerste blad briefpapier (het buitenste kader) geplakt zijn; ze zijn beschreven met respectievelijk vier, vier, een en twee strofen. Na het aanbrengen van strook 1 schreef Van de Woestijne een nieuwe strofe voordat hij de volgende stroken aanbracht. Verder werd op het blad niet geschreven.

Wanneer de aarde met wateren bene met kens,
 Gij teer men dat steg men die d'ijdelijkens droei,
 t'ongewoonly kind in giel die beestel chifft wellet wetken
 t'chaand was, sekerp, wet gij, plots beschaand gestoei;

- wanneer gij woel je nacht beoekt enis, de cetta waker,
 t'pauzer, kind gij, eerste vras woor t'leve, kent,
 t'Kallde haes brint, de kootse was gij, kake
 met de lichte pijn was gij, huistre naeglen behandt;

- wanneer, voordeseand van het indelich berocleus,
 doorkennend van t'wetkend, die der wille wotens, pijn,
 t'volgende kind giel, woldand aan giel, giel woldand
 es, beek es nootse, ket beek van, de' eigen feest giel gij;

- - wanneer t'volgende kind, despaend van, alle wakers,
 gij schampere onse hulde als te, t'chaand van, giel wotse;
 t'volgende brood, dat bilt van gijne tronen,
 vort t'etste de schittering van, gij, gawe tanoler schepst;

die is de mjo licheid der onse t'ke gales
 waar gijne gubter weent ons gijne ongelukheid,
 die stolt - verrocking van, gij, angst, be kroffe, omale
 vort t'etste de schittering van, gij, gawe tanoler schepst;

- - gien gijner fonde t' wijheit voor gij, vraget
 deur stult, weder bij te t'beede bent gij tanden, wet,
 intus, in onse onvolgelyc rede, es, uitsteltse,
 t'overvloedig maas, hem, eindloos klout, gijet. -

t'etste, van honden giet, gies, vlytig voor, gien vieren
 t'gijne vras die die die kacht es, die, gien beent.

- t'etste, van vras, van die die, t'etste, vieren;
 t'volgende, t'volgende, gijet, giel, de, giel, giel, giel;

es is, t'etste, es is, t'etste, giel, giel, giel,
 t'gijne vras die die die kacht es, die, gien beent, licht
 giel, giel, giel, es, giel, es, over, giel, giel, giel,
 es, vort, de, vras, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, giel, giel;

hij wet t: doot haal, t'etste, t'etste, kloutere, es, kloutere
 t'etste, van, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste;
 t'etste, es, t'etste, die, t'etste, van, t'etste, t'etste, t'etste,
 t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste;

t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,
 t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,
 t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,

t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,
 t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,
 t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,

t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,
 t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,
 t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,

t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,
 t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,
 t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,

t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,
 t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,
 t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste, t'etste,

Manuscript met kladstadia van 'Wanneer, geteekend met onloochenbare merken' [MB], voorzijde. Het blad is met beschreven stroken beplakt (H-34).

De volgorde van de stroken 1-4 zoals ze zijn opgeplakt is analoog aan volgorde waarin ze werden beschreven, met de volgende aantekeningen. De aansluiting van strook 2 op strook 1 is zeker; de lijn van de snede komt overeen en enkele lussen van staartletters in de slotregel van 1 zijn op 2 zichtbaar. Dat strook 4 oorspronkelijk op strook 3 volgde is waarschijnlijk, hoewel aan de bovenrand van strook 3 nog net te zien is dat Van de Woestijne daar varianten had genoteerd en doorgehaald, die hij bij het knippen klaarblijkelijk wenste te laten verdwijnen. Daardoor is de rand onregelmatig. Strook 4 is in de eerste kladversie duidelijk als laatste geschreven, misschien zelfs vlak voordat Van de Woestijne aan de collage begon, omdat de zwarte inkt op strook 4 en die van de tussen de stroken 1 en 2 geschreven strofe dezelfde licht afwijkende tint hebben.

Hoewel op de stroken 1-4 verscheidene doorhalingen en varianten voorkomen, maakt het blad een betrekkelijk 'schone' indruk. Dat geldt niet voor het volgende, tweede blad. Er werd tegen de bovenrand één strook op geplakt (5).

De stroken 1-5 behoren te zamen tot een stadium dat ouder is dan de totale tekst van M^2 , en vormen aldus stadium D in de ontstaansgeschiedenis.

M^2 :D

[1-16 → 1-16]

- 1 Wanneer, geteekend met onloochenbare merken,
- 2 a zijn leên nog lástig van den lijdelyken groei,
 b [] [l]a[stí]g []
- 3 a 't argwanig kind in zich den eersten drift voelt werken
 b [] [den eersten drift] [in zich] []
- 4 en schaad'wen, scherp, over zijn plots-beschaamd gestoer;
 [strofewit]
- 5 – wanneer, zijn woel'ge nacht bezocht van de eerste wake,
 6 't gewassen kind zijn eerste vrees voor 't leven kent,
 7 en, kwell'ge koestering, de koortse van zijn kake
 8 met de eële pijn van zijn duistre naeglen schendt;
 [strofewit]
- 9 a – wanneer, doordeesemd van het eindelijk bevroeden,
 b – [-][]
- 10 doorkeend van 't wekkend gif der wilde wetens-pijn,
 11 't volvoerde kind zich woedend aan zich-zelf wil voeden
- 12 a en, bleek en norch
 a [] [nor]sch, het beeld van de' eigen geest gaat zijn;
 [strofewit]

- 13 a -- wanneer 't voldóngen kind, gespeend van alle wanen,
b -[-][]
- 14 zijn schampere onschuld als een schande van zich werpt;
- 15 a en op het levens-brood, dat bijt van zijne tranen,
c wanneer 't []
d [] op 't [levens-brood, dat bijt van zijne tranen,]
- 16 a voor 't eerst de schittring van zijn gave tanden scherpt.
b []:
- [strofewit] [17-48→21-52]
- 17 a verzoening zijner zonde en vrijheid voor zijn vreeze:
b en dra [zoen] [] |, -
b maar []
b en []
- 18 daar staat, waar hij ter tweede beet zijn tanden wet,
19 inéens, en onontkoomlijk-reede, en uitgelezen,
20 een overvloedig maal hem eindloos klaar-gezet. -
- [strofewit]
- 21 Hij eet. Zijn honger ziet geen vlijtig voor-jaar vieren
22 de jonge vreugde die hij haat en die hem beurt.
- 23 a -De felpen anjer vunst van diepe en donkre vieren;
b [] violier [] [diep] van felpen []
c [] felpen [violier vunst diep van] [donkre vieren;]
- 24 de sleutel-bloeme geurt gelijk de perzik geurt;
- [strofewit]
- 25 er is geen vliege, er is geen rietjen, of zij galmen;
- 26 a de zon klept, als een klok, beklemmend; waar het licht
b [] hem [beklemmend][,] [als een klok][;] m[aar] 't [licht]
c [] die [hem] [beklem]t[,] [klept] []
- 27 a gaat glijden als een zijde al-over zijden halmen
a [] [glijden]d []
- 28 a en veegt de voren uit het meest-doorploegd gezicht;
b [] ook [uit] zijn [doorploegd] []
- [strofewit]
- 29 a hij weet: door heel den dag blijft klateren en klaren
b [] zijn []
- 30 de schater van den schitterenden sterre-nacht; [←B, 2]

- 31 a hij weet den nacht, die blankt van bloesmende appelaren
b [] ként []
- 32 waar de avond-schemer wijlt die de' ochtend-schemer wacht;
[strofewit]
- 33 a Weldra zal aan den geur der geluwende grassen
b w[eldra] []
- 34 waar ruim het pluimig hooi een liefde-bedde uit breidt,
35 de reuk der linden op de luwe winden wassen
- 36 a die 't norsche min-gelaat een nooblen avond wijdt.
b [] moede [] d[en] []
- [strofewit]
- 37 Hij weet het. Maar hij éet. – Zijn lijf is vol van schokken.
38 Er wringt een wrang genot in hem. Maar hij geniet
39 vooral de nieuwe pijn van een halsstarrig wrokken
40 en 't vratig hongren dat een nieuwe vreugd hem biedt.
- [strofewit]
- 41 a Hij bijt. – o Nooit-bevroede geur der nieuwe spijsen!
b [] smaak []
- 42 a o Kalme en koene koorts, o kenen-kloovend vuur:
a [] [k]loek[e] []
b [] [kenen-kl]ie[vend] []
- 43 zijn tand-vleesch van het eerst besluit te voelen ijsen;
- 44 a zijn keel te schrapen met uw'
a [] [u]w échtheid, o Natuur;
- [strofewit]
- 45 Uw echtheid, die voorgoed de arme ingewanden ledigt
46 a van al het zoet gezeur dat kind van mensch nog scheidt;
b [] uit [] ver[scheidt;]
- 47 Uw echtheid, als een vlam die zuivert en volledigt:
48 a de kus, mijn vriend, dien uwe kopp'ge weigring beidt.
a [de]n []
b [] starre []

[r. 17-48 worden r. 21-52 na tussevoeging van E¹]

De strofe die Van de Woestijne tussen de eerste en tweede strook invoegde (r. 17-20), was de eerste stap van het beweringsstadium: M²:E¹. De resterende ruimte op het tweede blad werd gebruikt om met veel doorhalingen en hernemingen het gedicht te voltooien. In eerste instantie schreef Van de Woestijne

tijne de regels 53-64 (de laatste twee strofen daarvan worden omgewisseld) en het tweeregelige begin van een volgende strofe ($M^2:E^{II}$). Op deze plaats werd het laatste hernomen, waarbij de regels uit stadium C worden overgenomen; ook in de linkermarge werden overdwars nog twee strofen bewerkt ($M^2:E^{III}$).

$M^2:E^I$ [→17-20]

- 17 a Dán , in de onzaligheid der ouderlijke zalen
 b d[án][]
- 18 waar zijne zuster weent om zijne eenzelveigheid,
 19 dan staat – verzoeking van zijn angst-bekropen smalen,
 20 verzet der kopp'ge jeugd, zijn ónwil vóorbereid,

$M^2:E^{II}$ [53-56→53-56]

- 53 Hij bijt. Zie hoe hij bijt! Ten laatsten hoek gekropen
 54 waar, heilig als een straf, de blinde kilte mart,
 55 éet hij, en laat den drank door zijne kele loopen,
 56 a en la
 a [] voelt de sterkte rijsze' in zijn ál-wijzer hart.

[strofewit]

[57-60→61-64]

- 57 a Hij bijt. Gebondeld staat zijn nek van stijve staven;
 b [Gebondeld staat] aldra [] in []
- 58 zijn aangezicht wordt hard en klaar gelijk een schild;
 59 a zijn hoofd groeit, wijd en diep, tot eene veil'ge haven
 b [] brein [] breed []
 c [] wijd []
- 60 a waar eisch van bloed en geest tot weelde of wil verstilt.
 b [] stroom []

[strofewit]

[61-64→57-60]

- 61 a Hij bijt. Nóg woelt en werkt zijn ingewand van duister duchten.
 a [Nóg woelt en werkt zijn ingewand van duister duchten.]
 b [] en wrokt []
- 62 Maar, waar het voedsel vindt de wegen naar zijn vleesch,
 63 a [] verzuchten
 b hij []
 b kent hij als een verzuim zijn veel te lang []

- 64 a [∅] pees
 b naar iedre spiere spant en davert iedre []
[strofewit; de strofe 61-64 werd later met een lijn vóór strofe 57-60 geplaatst]
- 65 a Hij bijt. En naar een zatheid zinkt in zijne leden
 b Nog [bijt *Hij][.] – [En] w[aar] bij trage [zatheid] [zijne]r [leden] **[lees: hij]*
- 66 a voor 't eerst
 b [] de spieren
 b [] bete roeren voelt in zijne ko
 b [] wang
- M²:E^{III}* *[65-66←C; 65-68→65-68]*
- 65 Hij bijt. – Vaarwel, gij bleeke schuchterheid der maagden
 66 die vreet gelijk een heete wonde aan elke vreugd:
 67 hij ziet de ziel'ge listen dóor, die hem belaagden
 68 a tot zoete veiligheid van [∅] deugd
 a [] een gezalfde [];
[strofewit] *[69-72→73-76]*
- 69 a en ziet : hij lacht. En waar hem [∅] op de lippen
 b hij []
 b Maar hij [] Want [] nog bibbert [] zijn []
- 70 a een
 a de vloek dien hij niet spreken *dort **[lees: dorst]*
 a [] [d]urft, maar dien hij spreekt
 b [] en hem verbleekt
 b [] weerhield en die zijn blik []
 c het woord [d]at [] [d]at []
 c [] nog [] *[fasering?]*
- 71 a daar h
 a [] voelt hij der tanden wal [∅] ontglippen
 a [] doorbreken en door[glippen]
 b [], thans, [der tanden wal doorbreken en doorglippen]
 b thans [voelt hij,] onweêrstaanbaar [, der tanden wal] [doorglippen]
 b [] [onweêrstaan][, der tanden wal doorglippen]
- 72 a [∅] en licht en verbleekt
 a [] hij [verbleekt]
 a [] spreekt
 a zijn haat en vloek, waarvan hij lacht en dien hij [spreekt]
 b [] [waar] [hij] van [lacht], den vloek die eindlijk [spreekt]:
[strofewit]

- 73 a vloek over wie hen
a [] hem dorst l
a [] zoude in needrigheid ontvangen
a [] [] schamelheid []
- 74 en hem in bange stervens-pijnen baren dorst
- 75 a maar h
a [] aan haar *boezen als aan 't leven-zelven hangen *[*lees : boezem*]
b [] [leven-zel]f zou prangen
- 76 en voeden met het gif van een te gulle borst
[*strofewit*] [77-80→77-80]
- 77 vloek over wie hem 't leven gaven maar onthielden;
- 78 a die, na het onachtzaam [∅] plengen v
b [] 't roode scheppings-bloed onachtzaam-mild geplengd
b [] [onachtzaam-]gul []
- 79 a zijn [∅] tot zuinigheid bezielde;
b [] jong verlangen kuisch met []°
- 80 a [∅]
b wier smalle teederheid zijn liefde-kreits verl
[] [ver]engt
c en hebben van hun teederheid zijn hart verengd;
d { [] }
{ zijn liefde met hun [∅] teederheid verengd' }
d { [en hebben van hun teederheid zijn hart verengd;]
{ [zijn liefde] van [hun] smalle [teederheid verengd'] }
d { [en hebben van hun teederheid zijn hart verengd;]
{ [zijn liefde] tot [hun smalle teederheid verengd'] }
[*strofewit*]
- 81 a vloek over
b < ∅ >
- 82 b en
- M²:E^{IV}* [81-84→85-88]
- 81 a Aldus het [fasering?]
a [], ter oudrer zaal, en naast de zieke wake
a [] norsche []
α b [] en [norsch] al naast [de] [wake]
β c [] en waar [de] *ziek [wake] *[*lees : zieke*]
- 82 α b zijn zieke zuster om zijn barsche weelde schreit
β c van zijne [] warsche [] schreit

- 83 b aldus [\emptyset] dat kind, dat in zijn koene kake
b [] 't voldongen []
- 84 b [\emptyset] hij vloekt; hij lacht; hij bijt.
c de spiere roeren voll []
c [] [vo]elt, en [] en [] en []
d voor 't eerst de [spiere roeren voelt, en vloekt; en lacht; en bijt.]
e de [spiere roeren voelt, en vloekt; en lacht; en bijt.]
- [*strofewit*] [85-88→81-84]
- 85 a vloek op [\emptyset] geslachten
a [] om den talm'gen tocht der []
b [] fleemende [geslachten]
- 86 a waar elk [\emptyset] doodt;
a [] zijn eêlste weelde in de eigen kindren []
b [] telgen []
- 87 a die [\emptyset] slachten
a [] tot een vroom genot zich zelf het keur-vee []
- 88 a [\emptyset] het Menschelijke Brood
a maar hém verboden 't heul van 't [] []

[*De beide strofen werden naast elkaar geschreven in de linkermarge; het strofewit is als geïntendeerd beschouwd*]

Van de Woestijne werkte de laatste twee strofen (E^{IV}) dwars in de linkermarge uit. Vóór hij de tweede daarvan schreef, trok hij twee lijnen. Ze lijken aan te geven dat hij de eerste strofe uit E^{IV} (r. 81-84) vóór de laatste volledige strofe uit E^{III} (r. 77-80) wilde plaatsen, en dat ze in die volgorde moesten aansluiten bij r. 72, waarmee de tussenliggende strofe althans op die plaats zou komen te vervallen. Ze is ook in de eindversie niet gehandhaafd.

Omstreeks de tijd waarin het eerste gedeelte van 'Het menselijk brood' voltooid moet zijn en de publikatie in *De gids* werd voorbereid (dus de weken, eventueel maanden vóór 31 januari 1916) ontwierp Van de Woestijne een nieuwe strofe, die verwantschap vertoont met de opening van het tweede gedeelte. Op zondag 9 januari schreef hij in zijn agenda (C²) een onvoltooid gebleven en later niet gehandhaafde strofe (C²:F). Op 27 april daaropvolgend noteerde hij nog als typering van het tweede gedeelte: 'Einde van "het Menschelijke brood": Zang der eenzaamheids-vervoering.'

C²:F

- (1) Wanneer hij aan zijn slaap de slagen trager voelt
- (2) a maar harder naar [\emptyset] spannen;
b [] zou de aêren []
- (3) wanneer hij in ijs [\emptyset] zijn polsen koelt
- (4) a die [\emptyset] der mannen [→97]
b waar 't kind voor 't eerst de heete moeheid van [de] [mannen]

Een kleine schets die wel een gedeeltelijk vervolg zou krijgen in het gedicht, komt voor tussen diverse notities op een manuscript dat vermoedelijk omtrent februari 1916 gedateerd moet worden, dus eveneens in de periode van of kort na het afronden van het eerste gedeelte (M^3). Op het manuscript komen aantekeningen voor die vrijwel letterlijk zijn overgenomen in de agenda van 1916, op 4 en 10 februari. (Respectievelijk 'Wij vinden onze gedachten niet uit, het zijn onze gedachten die ons uitvinden' en 'De kunst is niet nabootsing van de natuur: het is de natuur die van de kunst hare betekenis krijgt'.) Met potlood schreef Van de Woestijne:

M^3 :G

[1-2→119-120]

- (1) [∅] klaren
 (2) het solfer en het vuur der volle dahlia's
 (3) [∅] kastanjelaren

Er bestaat enige overeenkomst tussen deze passage en twee bijdragen van Van de Woestijne aan de *N.R.C.*, op 13 en 15 september 1914. Hij spreekt daar over respectievelijk 'bolle dahlia's' en het schetteren van 'het rood der dahlia's' (zie *VW* dl. 8, p. 68 en 72). Wellicht is dit beeld medio september 1914 voor Van de Woestijne zo pregnant geweest dat het zijn weg vond naar 'Het menselijk brood'. Als dat zo geweest is, wordt de datering van M^3 nog onzekerder.

Het laatste overgeleverde kladfragment dat tot de ontstaansgeschiedenis van het tweede deel van 'Het menselijk brood' gerekend kan worden, is geschreven op p. 1v van de agenda van 1918 (C^3 :H). Het zijn enkele regels die de contouren van waarschijnlijk twee strofen verraden, maar zeer schetsmatig.

C^3 :H

- (1) Doch, waar de trane brandt ten krater zijner oogen
 (2) [∅]
 (3) [∅] mededoogen
 [open ruimte]
 (4) [∅] grijns [→112]
 (5) [∅] [streek]
 (6) [∅] vlakken wijns [→110]
 (7) a [∅] sinopel [∅] de lucht van operment [→116]
 b [] [[∅] de lucht van] [sinopel] []

III

M^4 is kopijhandschrift voor T^1 geweest; M^6 is kopijhandschrift voor T^2 geweest.

*M*⁵ is een netafschrift van het tweede gedeelte van het gedicht. Het heeft vermoedelijk deel uitgemaakt van de kopij voor Van de Woestijnes bijdrage aan *Orpheus* in februari 1924, door hem ingezonden op 7 december 1923. ‘Het menselijk brood’ werd echter niet geplaatst.

Onder het slot van het gedicht in *M*⁵ schreef Van de Woestijne ‘(1915)’, maar deze datering kan, gezien de aangetroffen fragmenten in bronnen van latere datum, niet naar de letter genomen worden.

VARIANTEN EN
CORRECTIES(C¹, M¹, M², M³, C² en C³ niet opgenomen)

titel	M ⁴ , T ¹		Uit: ‘Het menselijke Brood’
	M ⁵		Menselijke
	M ⁶ , T ²		Tot inleiding van het Gedicht
	M ⁷		Het Menselijke Brood
	D		Menselijk
			[De regels 1-88 komen niet voor in M ⁵]
			[1-16←D, 1-16]
1	M ⁴ , T ¹		Wanneer, geteekend met onloochenbare merken,
	M ⁶	a	de onloochenbaarste h
		a	{ } merken,
	T ² -D		
2	M ⁴ , T ¹		zijn leên nog lastig van den lijdelyken groei,
	M ⁶ -D		hoe lastig nog zijn leên van
4	M ⁴ , T ¹		en schaad’wen, scherp, over zijn plots-beschaamd gestoei; –
	M ⁶ -D		schaduw werpen op °
5	M ⁴ , T ¹		wanneer , zijn woel’ge nacht bezocht van de eerste wake,
	M ⁶		– wanneer
	T ² -D		woel’gen
6	M ⁴ -T ²		’t gewassen kind zijn eerste vrees voor ’t leven kent,
	M ⁷ , D		°
7	M ⁴ , T ¹		en – kwel’ge koestering – de koortse van zijn kake
	M ⁶ -D		en , ,
8	M ⁴ , T ¹		met de eêle pijn van zijn duistere naeglen schendt; –
	M ⁶		*me °
	T ² -D		met
			*[lees: met]
9	M ⁴ , T ¹		wanneer, doordeesemd van het eindelijk bevroeden,
	M ⁶	a	– *doordeesemd
			*[lees: doordeesemd]
		b	° []
	T ² -D	–	doordeesemd

12	<i>M</i> ⁴ , <i>T</i> ¹ <i>M</i> ⁶ - <i>D</i>	en, bleek en norsch, het beeld van de' eigen geest gaat zijn; – °	
			[13-16← <i>A</i>]
13	<i>M</i> ⁴ , <i>T</i> ¹ <i>M</i> ⁶ , <i>T</i> ² <i>M</i> ⁷ <i>D</i>	wanneer 't voldóngen kind, gespeend van alle wanen, – wanneer voldongen voldóngen	
14	<i>M</i> ⁴ , <i>T</i> ¹ <i>M</i> ⁶ - <i>D</i>	zijn schampere onschuld als een schande van zich werpt; – °	
15	<i>M</i> ⁴ , <i>T</i> ¹ <i>M</i> ⁶ , <i>T</i> ² <i>M</i> ⁷ <i>D</i>	wanneer 't op 't levens-brood, dat bijt van zijne tranen, – wanneer ° ,	
16	<i>M</i> ⁴ - <i>T</i> ² <i>M</i> ⁷ <i>D</i>	voor 't eerst de schittring van zijn gave tanden scherpt: a ; a [] : 	
			[17-20← <i>E</i> ¹]
17	<i>M</i> ⁴ , <i>T</i> ¹ <i>M</i> ⁶ - <i>D</i>	dan , in de onzaligheid der ouderlijke zalen dán	
18	<i>M</i> ⁴ - <i>M</i> ⁷ <i>D</i>	waar zijne zuster weent om zijne eenzelvigheid, zijn	
19	<i>M</i> ⁴ , <i>T</i> ¹ <i>M</i> ⁶ - <i>D</i>	dan staat – verzoeking van zijn angst-bekropen smalen, (
20	<i>M</i> ⁴ <i>T</i> ¹ <i>M</i> ⁶ , <i>T</i> ² <i>M</i> ⁷ <i>D</i>	verzet der kopp'ge jeugd zijn onwil vóorbereid, voorbereid, vóorbereid, a verzetting[?] a [verzet] der kopp'ge jeugd zijn onwil vóorbereid, <i>D</i> voorbereid,	
			[21-52← <i>D</i> , 17-48]
21	<i>M</i> ⁴ , <i>T</i> ¹ <i>M</i> ⁶ <i>T</i> ² , <i>M</i> ⁷ <i>D</i>	en dra zoen zijner zonde en vrijheid voor zijn vreeze, – a van zijn wez a [] vreeze,) <i>D</i> ;)	
22	<i>M</i> ⁴ <i>T</i> ¹ <i>M</i> ⁶ , <i>T</i> ² <i>M</i> ⁷ <i>D</i>	daar staat, waar hij ter twéede beet zijn tanden wet, tweede twéede tweede <i>D</i> twéede	

23	M^4, T^1 M^6, T^2 M^7, D	inéens , en onontkoomlijk-reede, en uitgelezen, ineens 	
24	M^4, T^1 M^6 T^2-D	een overvloedig maal hem eindloos klaar-gezet. a overvloeg a [] [overvloeg]dig maal hem eindloos klaar-gezet. 	
25	M^4 T^1 M^6 T^2-D	– Hij eet. Zijn honger ziet geen vlijtig voor-jaar vieren voorjaar a ° voor-jaar b [] – [] voorjaar	
26	M^4, T^1 M^6-D	de jonge vreugde die hij haat, en die hem beurt. nieuwe	
27	M^4-M^7 D	De felpen violier vunst diep van donkre vieren; felle	
28	M^4, T^1 M^6 T^2 M^7 D	de sleutel-bloeme geurt gelijk de perzik geurt; a sleutel-bloemen a [] [sleutel-bloeme] smaakt gelijk de perzik geurt; zooals zóo als	
29	M^4, T^1 M^6 T^2-D	er is geen vliege , er is geen rietjen , of zij galmen; a vlieg rietje a [] [rietje]n [] 	
31	M^4, T^1 M^6-D	gaat glijdend als een zijde al-over zijden halmen over de	
32	M^4, T^1 M^6, T^2 M^7, D	en veegt de voren ook uit zijn doorploegd gezicht; uit ook ook uit	
33	M^2, T^1 M^6-D	hij weet : door heel zijn dag blijft klateren en klaren voelt	
34	M^4, T^1 M^6-D	de schater van den schitterenden sterre-nacht; sterren-nacht;	[←B, 2]
35	M^4-M^6 T^2-D	hij ként den nacht, die blankt van bloesmende appelaren kent	
36	M^4-T^2 M^7, D	waar de avond-schemer wijlt die de' ochtend-schemer wacht; de	

37	M^4, T^1 M^6-D	weldra zal een den geur der geluwende grassen pluimend-gele
38	M^4, T^1 M^6 T^2 M^7, D	waar ruim het pluimig hooi een liefde-bedde uit breidt, wuivend breidt, uit breidt, breidt,
40	M^4-T^2 M^7 D	die 't moede min-gelaat den nooblen avond wijdt : a , a []:
41	M^4 T^1 M^6-D	hij wéet het. Maar hij éet. – Zijn lijf is vol van schokken. weet wéet
42	M^4, T^1 M^6-D	Er wringt een wrang genot in hem. Maar hij geniet door
43	M^4, T^1 M^6-D	vooral de nieuwe pijn van een halsstarrig wrokken de nieuwe pijn vooral
44	M^4-T^2 M^7 D	en 't vragtig hongren dat een nieuwe vreugd hem biedt. a py a [] vreugd hem biedt.
45	M^4-M^6 T^2-D	Hij bijt. – o Nooit-bevroede smaak der nieuwe spijzen! Nooit bevroede
49	M^4 T^1-D	a uw echtheid, die voor goede a [] [goed] de arme ingewanden ledigt
50	M^4-T^2 M^7 D	van al het zoet gezeur dat kind uit mensch verscheidt; a aan verbindt; a [] [*aan] [] [ver]scheidt[;] van *[lees: uit of van]
51	M^4 T^1-D	Uw echtheid, als een vlam die zuivert en volledigt: uw °
52	M^4 T^1-D	a den kus, mijn vriend, dien uwe kopp'ge weigring beidt. – b [] °
		[53-56 ← E ^{II} , 53-56]
53	M^4, T^1 M^6, T^2 M^7, D	– Hij bijt. Zie hoe hij bijt! Ten laatsten hoek gekropen , °

55 *M*⁴ eet hij en laat den drank door zijne kele loopen,
*T*¹-*T*² | |, | |
*M*⁷, *D* | | dronk | |

56 *M*⁴ en voelt de sterkte rijze' in zijn al wijzer hart.
*T*¹ | | al-wijzer | |
*M*⁶ a | | sterkte | | steeds vroeder hart.
b [] de []
*T*²-*D* | |

[57-60←*E*^{II}, 61-64]

57 *M*⁴, *T*¹ Nóg woelt en wrokt zijn ingewand van duister duchten.
*M*⁶ a Nóch
a [Nóg] woelt en wrokt zijn ingewand van donker duchten.
*T*²-*D* | |

58 *M*⁴-*T*² Maar, waar het voedsel vindt de wegen naar zijn vleesch,
*M*⁷, *D* | | van | |

59 *T*¹ kent hij als een verzuim zijn veel te lang verzuchten,
*M*⁶-*D* | |;

60 *M*⁴, *T*¹ naar iedre spiere spant en davert iedre pees.
*M*⁶ a en | | sp
a [] [p]ees.
*T*²-*D* | |

[61-64←*E*^{II}, 57-60]

63 *M*⁴, *T*¹ zijn brein groeit, wijd en diep , tot eene veil'ge haven
*M*⁶-*D* | | diep || rond | |

[65-66←*C*; 65-68←*E*^{III}, 65-68]

66 *M*⁴, *T*¹ die vreet gelijk een heete wonde aan elke vreugd:
*M*⁶ a | | vreed
a [] [vree]t gelijk een heete wonde aan elke vreugd:
*T*²-*D* | |

67 *M*⁴-*T*² hij ziet de ziel'ge listen dóor , die hem belaagden
*M*⁷, *D* | | door | |

68 *M*⁴, *T*¹ tot zoete veiligheid van een gezalfde deugd;
*M*⁶-*D* | | eene zaal'ge | |

69 *M*⁴, *T*¹ hij voelt den zwoelen drang der zwachtlen die hun zorge
*M*⁶, *T*² | | druk | |
*M*⁷ a | |
a [], []
D | |

70 *M*⁴ a vol zalve om zijn vermoede' en zijn w
a [] verweezen wond:
*T*¹-*D* | |

72	M^4 - M^7 D	onthoudt te heeten drank aan deze' onschuld'gen mond! dronk	<i>[73-76←E^{III}, 69-72]</i>
73	M^4 T^1 M^6 T^2 M^7 D	- Maar hij: hij lácht. Want waar nóg bibbert op zijn lippen , nog M^6 a lacht ... a { } thans. Waar nog bibbert op zijn lippen T^2 lácht nóg M^7 lacht D lácht	
74	M^4 , T^1 M^6 T^2 - D	het woord dat hij weêrhiel en nóg zijn blik verbleekt: M^6 a ver[<i>x</i>] a [] [ver]bleekt: T^2 - D	
75	M^4 T^1 - D	thans voelt hij, ónweêrstaan , der tanden wal doorglippen onweêrstaan	
76	M^4 , T^1 M^6 T^2 M^7 , D	zijn haat waar hij van lacht, den vloek die eindlijk spreekt; *spreekt, *[<i>lees</i> : spreekt;] ; *spreekt,	<i>[77-80←E^{III}, 77-80]</i>
77	M^4 T^1 - D	a vloek over wij a [] [w]ie hem 't leven gaven maar onthielden; T^1 - D	
78	M^4 , T^1 M^6 , T^2 M^7 , D	die, 't roode scheppings-bloed onachtzaam-gul geplengd, ^o ,	
80	M^4 T^1 M^6 - D	en hebben van hún teederheid zijn hart verengd; zijn M^6 - D hun zijn	<i>[81-84←E^{IV}, 85-88]</i>
82	M^4 , T^1 M^6 T^2 - D	waar elk zijne eêlste weelde in de eigen telgen doodt; M^6 a b [] [w]oe[de] [] T^2 - D	
83	M^4 T^1 M^6 T^2 - D	die tot een vroom genot zich-zelf het keur-vee slachten, zich-zelfen 't M^6 ^o T^2 - D slachtten	

84	M^4	a	maar hém verboden 't heul van 't Menschelijke brood...
		a	[] B[rood...]
	T^1		
	M^6	a	brood...
		b	[] B[rood...]
	T^2-D		

[85-88 ← E^{IV} , 81-84]

85	M^4	a	-- Aldús, ter oudren zaal, en waar de zieke wake
		a	°[-] []
	T^1		
	M^6	a	ouden
		a	[] [oud]ren zaal, en waar de zieke wake
	T^2-D		

86	M^4	a	van zijne zul
		a	[] [zu]ster om zijn warsche weelde schreit,
	T^1		norsche
	M^6		warsche
	T^2-D		norsche

87	M^4		-- aldus 't voldóngen kind, dat in zijn koene kake
	T^1		voldongen
	M^6	a	- voldóngen
		b	[] verloste []
	T^2		
	M^7		°
	D		verlóste kaken

88	M^4-M^6		de spieren roeren voelt, en vloekt, en lacht, en bijt.
	T^2		...
	M^7, D		.

[Hier eindigen M^4 en T^1 ; hier begint M^7]

M^5, M^6, T^2, M^7, D r. 89-172

89	M^5		Waar 't kind, zijne ooggen groot, maar de aderen aan 't paarsen
	M^6-D		Doch waar, aedren het

91	M^5		de mond van 't malen lam der ossen en der vaarzen,
	M^6	a	moe °
		a	[] lam []
	T^2		
	M^7	a	[xxx]
		a	[] lam der ossen en der vaarzen
	D		

92	<i>M</i> ⁵ <i>M</i> ⁶	a	en beu het hart dat om zijn beu begeeren boet; – 	
		a	[] [beu]rh	
		a	[] [beur]sch het hart dat om zijn beu begeeren boet; 	
	<i>T</i> ² - <i>D</i>			
93	<i>M</i> ⁵ <i>M</i> ⁶ , <i>T</i> ² <i>M</i> ⁷ , <i>D</i>		waar 't kind, waar het tot man geworden kind, zijn ijlen – waar mán ° °	
94	<i>M</i> ⁵ <i>M</i> ⁶ , <i>T</i> ² <i>M</i> ⁷ , <i>D</i>	a	en broozen kop aan zijn vr a [] [v]erbreede vuisten legt; in ,	
96	<i>M</i> ⁵ <i>M</i> ⁶ - <i>D</i>		maar van geen koel besluit zijn droom tot daad beslecht; – koen °	
97	<i>M</i> ⁵ <i>M</i> ⁶ - <i>D</i>		waar 't gretig kind de heete moeheid kent der mannen; – waar	[←F, 4]
98	<i>M</i> ⁵ , <i>T</i> ² <i>M</i> ⁷ <i>D</i>		waar 't oude kind vergéefs ter beè zijn vingren vouwt, vergéefs óude	
99	<i>M</i> ⁵ <i>M</i> ⁶ - <i>D</i>		vergeefs ter offer-daad zijn stugge spieren spannen, offerand	
101	<i>M</i> ⁵ <i>M</i> ⁶ - <i>D</i>		onrustig-moedeloos; door 't woelen der gedachte –	
103	<i>M</i> ⁵ , <i>M</i> ⁶ <i>T</i> ² <i>M</i> ⁷ , <i>D</i>		wanneer hij, bittere, voor de strakheid zijner nachten – ° door	
104	<i>M</i> ⁵ - <i>T</i> ² <i>M</i> ⁷ , <i>D</i>		de erinring aan zijn waan door 't felst ontkennen mengt: felste	
107	<i>M</i> ⁵ - <i>T</i> ² <i>M</i> ⁷ , <i>D</i>		ten disch daar ieder maal zijn walgen zag vermeèren ,	
108	<i>M</i> ⁵ - <i>M</i> ⁷ <i>D</i>		en elk geleêgde dronk door zijne slaap rammeit, geleêgden :	
110	<i>M</i> ⁵ <i>M</i> ⁶ - <i>D</i>		en 't zure kleed, gedrenkt met droesem woel'gen wijns; schalen	[←H, 6]
				[112←H, 4]
116	<i>M</i> ⁵ <i>M</i> ⁶ - <i>D</i>	a	zijn hallen bouwt, waar aan de koele domen slingl a [] [sling]ren om keelen	[←H, 7]

118	<i>M</i> ⁵	a	in 't zeven-tonen[?]
	<i>M</i> ⁶ - <i>D</i>	a	[] [zeven-ton]ig goud van 't pulvren stralen-waas, pulvrend
[119-120←G, 1-2]			
121	<i>M</i> ⁵ - <i>M</i> ⁷		o Kalme weelde, o teederheid der fulpen tuinen;
	<i>D</i>		,
122	<i>M</i> ⁵	a	o vijvers waar een zilvren rust haar
	<i>M</i> ⁶ , <i>T</i> ²	a	[] [h]eur reven viert:
	<i>M</i> ⁷ , <i>D</i>		haar ,
123	<i>M</i> ⁵		hij ziet U niet; hij ziet geen lieve schaaûwe schuinen
	<i>M</i> ⁶ , <i>T</i> ²		u , schaaûwe
	<i>M</i> ⁷ , <i>D</i>		;
124	<i>M</i> ⁵		die trede aan trede, de uren rond, heur sluiër sliert,
	<i>M</i> ⁶ - <i>M</i> ⁷		haar
	<i>D</i>		sluiër ;
125	<i>M</i> ⁵ - <i>T</i> ²		terwijl de groote zon heur trage-groeiënde orbe,
	<i>M</i> ⁷ , <i>D</i>		haar trage-groeiende
126	<i>M</i> ⁵		den wijd-verzaden wereld óm, naar 't Westen schrijft,
	<i>M</i> ⁶	a	wered
	<i>T</i> ²	a	[] [were]ld óm , naar 't Westen schrijft,
	<i>M</i> ⁷ , <i>D</i>		om
127	<i>M</i> ⁵		en ook zijn lippen maalt in 't peerlend rood der sorben
	<i>M</i> ⁶ - <i>D</i>		druipend
128	<i>M</i> ⁵		en ná haar dood in zijne haren marren blijft...
	<i>M</i> ⁶ - <i>M</i> ⁷		nog in zijn
	<i>D</i>		na nóg
129	<i>M</i> ⁵ - <i>M</i> ⁷		Hij ziet het niet. Hij zúcht . Verguurd in winter-kaemren,
	<i>D</i>		zucht
130	<i>M</i> ⁵ - <i>T</i> ²		zijn wil alleen gestut aan zijne ontstentenis,
	<i>M</i> ⁷ , <i>D</i>		zijn
132	<i>M</i> ⁵ - <i>T</i> ²		schrikt hij in 't schuwe brein voor 't schaetren van 't gemis.
	<i>M</i> ⁷ , <i>D</i>		naedren
133	<i>M</i> ⁵ , <i>M</i> ⁶		Ach , niet om 't ziek verlies van cierlijk-lieve waantjes
	<i>T</i> ² - <i>D</i>		Och
137	<i>M</i> ⁵ , <i>M</i> ⁶		niet, 'wijl zijn bleeke lief hem deerlijk heeft bedrogen
	<i>T</i> ²		wjl
	<i>M</i> ⁷ , <i>D</i>		'wjl

- 139 M⁵ noch zelfs dat zijne gróote moeder vol meêdoogen
M⁶-D | | groote | |
- 140 M⁵-M⁷ hem in het laffe hart een spijt'ge zatheid goot:
D | |.
- 141 M⁵-T² hij , die den kop der roodste rossen wist te beuren,
M⁷ | | ;
D Hij | |
- 142 M⁵ wiens vreugd de rimplen rechtte in hun vernorschten nek,
M⁶ | | vreugd' | | uit | |
T²-D | | vreugd | |
- 143 M⁵ al zou de teugel de' okslen van zijn vingers scheuren
M⁶ a | | teuglen
a [|] [teug]el de okslen van zijn vingers scheuren
T² | |
M⁷ | | *teuglen | |
D | | teugel | |
- 144 M⁵ die scheurden van 't geweld hun bloed-bekwijlden bek;
M⁶-D | | bloed-omkwijlden | |
- 145 M⁵ hij die de puurste vrouw zooals een paard zou temmen
M⁶, T² | | gelijk | |
M⁷, D | |, |
- 148 M⁵ en haren zoen ontving op 't masker van den haat;
M⁶ | | :
T² | | ;
M⁷ | | :
D | | ;
- 149 M⁵ a hij , meester van de min, de machten en de wetten;
b | | : |
M⁶, T² - hij: |
M⁷, D ° | |
- 150 M⁵ a hij meester der gedachte, in 't bad des spots gehard;
b []: []
M⁶, T² | | sloopër | | ° |
M⁷, D | |, |
- 152 M⁵-T² op 't marmer van den zêlf tot trots verdichten smart;
M⁷, D | | zelf | |
- 153 M⁵-T² - o bastionnen van genot, wier leemen veste
M⁷, D | | ° | |
- 154 M⁵ a den z
a [] gulz'gen afgrond van het leven over-spant:
M³, T² | |
M⁷, D | | wezen | |

*[lees : teugel]

156	M^5, M^6 T^2-D		- tot zijne zole schuiven ging aan zompe en zand. ◦
157	M^5 M^6, T^2 M^7 D	a a	Hij zonk; hij zónk... – Verzuipend roeien door sargassen; Z [] Verzuipend roeiën door sargassen; roeien zonk... ◦
158	M^5, M^6 T^2-D		stikkende omarming van de wieren; déze vreê: stikkende
160	M^5 M^6-M^7 D		en de éigen machtlooze effenheid, en zelfs geen wée. eigen wee. éigen
161	M^5 M^6 T^2-D	a b	Dan, zoet verworden tot een scheidend deel der drabben; []: .
162	M^5 M^6 T^2 M^7, D		o schalkschheid : liefde is heet gelijk een etter-buil; eene Schalkschheid een
164	M^5 M^6 T^2-D	a a	en alle schaamte gaat in woest negeeren schuil... ne[x] [] [ne]geeren schuil...
165	M^5 M^6 T^2 M^7, D		Hij zucht: alleen zijn walg die – teêr aan 't peerlemoeren; . Alleen , ; ,
167	M^5-T^2 M^7 D	a a	over het laf-gelaten aangezicht der moeren, – laf-geladen [] [laf-gela]t[en] []
169	M^5 M^6 T^2, M^7 D		zijn wálg . En dan, te weten dat géen menschen-hulpe *Zijn walg : zijn wálg
170	M^5, M^6 T^2 M^7 D	a a	hem 't voedsel van zijn eindlijk wroegen ooit beneemt; . wr[xx] [] [wr]oegen ooit beneemt;

*[lees : zijn]

171	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ⁶		de wereld storte ineen: hem rest de duistere stulpe
	<i>T</i> ²		De
	<i>M</i> ⁷ , <i>D</i>		de
172	<i>M</i> ¹ - <i>T</i> ²		waar zelfs geen hulpe Gods hem nog in de ooren fleemt.
	<i>M</i> ⁷	a	b
		a	[] fleemt...
	<i>D</i>		

[Hier eindigen *M*¹ en *M*⁷]

*M*⁶, *T*² r. 173-176

173	<i>M</i> ⁶	a	– Aldus 't festijn; aldus de laatste na-gerechten...
		b	[–]– []
	<i>T</i> ²		– °
174	<i>M</i> ⁶ , <i>T</i> ²		Zijt gij voldaan, o zoon der eigen-liefde? – Hij zint;
175	<i>M</i> ⁶ , <i>T</i> ²		hij zucht; hij gaat voor 't laatst zijn leêge schale rechten:
176	<i>M</i> ⁶ , <i>T</i> ²		een schóone dronk den dooden Gasten. Hij begint:

*M*⁶, *T*², *D* r. 173(177)

173	<i>M</i> ⁶ , <i>T</i> ² (177)
	<i>D</i>

ZETFOUTEN

<i>T</i> ¹	r. 30: <i>beklemd</i> <i>beklemt</i> r. 52: <i>de</i> <i>den</i> r. 81: <i>op</i> <i>om</i> r. 86: <i>schreidt</i> <i>schreit</i>
<i>T</i> ²	r. 75: <i>wel</i> <i>wal</i> r. 131: <i>zij</i> <i>zijn</i> r. 135: <i>regen-boog</i> <i>een regen-boog</i>
<i>D</i>	r. 172-173: geen strofewit, mogelijk wegens ruimtegebrek op de pagina r. 76: <i>spreekt</i> , <i>spreekt</i> ; (door fout in <i>M</i> ⁷ ; zie noot 3)

NOTEN

¹ *M*²:E^{III}, r. 74: bij veranderen van *niet spreken durft*, en *hem* tot *weerbiel* en *die zijn blik* (fase b) haalde Van de Woestijne alleen *bem* door; doorhaling van het overige is als geïntendeerd beschouwd.

² In de basistekst (*D*) is een accentteken gebruikt dat nog het meest lijkt op een accent circonflexe waarvan de linkerhelft iets korter is. Dit accent is als accent aigu opgevat en ook zo weergegeven in de leestekst.

³ In de manuscripten eindigt r. 76 met een komma maar in *T*¹ en *T*² eindigt de regel met puntkomma. Het laatste is op deze plaats de meest voor de hand liggende lezing (vergelijk ook r. 80); daarom is in de leestekst ingegrepen.

⁴ In de afzonderlijke uitgave voor *The Happy Few (D)* liet Van de Woestijne onder het gedicht 'Brussel, 1915' plaatsen. Zoals vaker het geval is bij dergelijke dateringen, is Van de Woestijne hier niet precies: alleen het eerste gedeelte is in die periode geschreven, het tweede beduidend later. (Zie ook Minderaa, *Leven en werken* II, p. 111-113 en p. 179-181.)

⁵ B. Decorte heeft de mogelijkheid geopperd dat dit gedicht beïnvloed is door 'Les sœurs de charité' van Arthur Rimbaud; zie Decorte, 'Karel van de Woestijne en de Franse literatuur', p. 59. F. van Elmbt suggereert invloed van F. Aubanel, *Lo pan dou pécat*; zie Van Elmbt, 'E(rik) M(onk) lezen', p. 243-244.

⁶ Literatuur:

Rutten, *Lyriek*, p. 160-163.

Minderaa, 'Karel van de Woestijnes "Het menselijk brood".'

De modderen man

[MMI]

VERVARELIJK FESTIJN VOOR ONVERZAEDLIJK DORSTEN

- OVERLEVERING *M*¹: Manuscript *H*-44,[1].
*M*²: Manuscript *H*-46,[4].
T: *De gids* 80.11 (april 1916), p. 6. /15/
*M*³: Typoscript *H*-40,[2].
P: Drukproef *D* *H*-55,7.
D: *De modderen man*, p. 13.
- DATERING Voor 1 februari 1916.
- ONTWIKKELINGS- I
 GANG Het gedicht is uiterlijk voltooid op 1 februari 1916, toen Van de Woestijne het aan J. de Meester zond voor *De gids*.
- II
*M*¹ is als oudste manuscript beschouwd op grond van de varianten. *M*² is kopijhandschrift voor *T* geweest; *M*³ is kopij voor (de proef *P* van) *D* geweest.
- VARIANTEN EN CORRECTIES
- 1 *M*¹-*M*³ Vervarelijk festijn voor onverzaadlijk dorsten:
P a | |
 b [] [onverza[e]dlijk] []
D | |
- 2 *M*¹-*T* zóo hebben ze u gekend, bij smaat- of smeek-gebaar,
*M*³ a zoo | |
 b [z]ó[o] [] |
P, D zoo | |
- 7 *M*¹ a uitdagend dreigement der hoog gedragen borsten;
 b [] driest [] |
*M*²-*D* | | driest-gedragen | |
- 8 *M*¹ a o buik die glooit en glanst gelijk een beukelaar...
 b [] |
*M*²-*P* | |
D | |:

9	<i>M</i> ¹	a	-- En ik, die woorden weet waarmeê 'k uw schoonheid schenne;	
		b	[] Zóo kenden ze u. En ik, waar 'k uwe schoonheid schenne[;]	
	<i>M</i> ² , <i>T</i>		-	
	<i>M</i> ³	a	- Zoo hebben	
		a	[] kenden ze u. En ik, waar 'k uwe schoonheid schenne;	
		b	[-] [Z]ó[o] []	
	<i>P</i>	a	Zoo	
		b	[] [Z]ó[o] []],
	<i>D</i>		zoo	
10	<i>M</i> ¹ - <i>M</i> ³		ik, die me-zelven miek de' in vrees begeerden Man	
	<i>P</i>	a	de	
		b	[] [d]e' []	
	<i>D</i>			
11	<i>M</i> ¹	a	die U bevrijden kon en slaat in slaven-ban;	
		b	[] maar [sl]oeg []	
		c	[] en []	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>		u	
12	<i>M</i> ¹		- zelfs ik, Uw graauwe Heer, wien géen vrouw ooit zal kennen:	
	<i>M</i> ²		o uw	
	<i>T</i> - <i>D</i>		ooit	
13	<i>M</i> ¹	a	hoe bibbert op mijn lip de bede, in wrang bekennen	
		b	[] - o [] !-	
	<i>M</i> ²	a	-,	
		b	[] ° []	
	<i>T</i> - <i>D</i>			
14	<i>M</i> ¹	a	dat ik Uw toover vliede , en die 'k niet bidden kán...	
		b	de bede, uw doem *'t ontvliên []	[lees: t']
	<i>M</i> ²		kan...	
	<i>T</i> , <i>M</i> ³		te kán...	
	<i>P</i>	a	kan...	
		b	[] [k]á[n][...]	
	<i>D</i>			

NOTEN ¹ Van het gedicht verscheen een vertaling in het Duits.

[MM2] DE DAG IS MOEDE EN STIL, EN DE UREN GAAN VERBLEEKEN

OVERLEVERING *T*¹: *De gids* 76.11 (april 1912), p. 113. /9/
*M*¹: Manuscript H-29,[5].
*M*²: Typoscript H-40,[4].
*T*²: *Het roode zeil* 1 (april 1920), p. 63. /18/
P: Drukproef D H-55,8.
D: *De modderen man*, p. 14.

DATERING Vóór 25 augustus 1911.

ONTWIKKELINGS- I
GANG Het gedicht is uiterlijk voltooid op 25 augustus 1911, toen het door de redactie van *De gids* werd ontvangen.

 II
 *M*¹ is kopijhandschrift voor *Het gelaat des dichters* geweest. *M*² is eerst kopij voor *T*², later voor (de proef *P* van) *D* geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

3	<i>T</i> ¹ , <i>M</i> ¹ <i>M</i> ² , <i>T</i> ² <i>P</i> <i>D</i>	a b	Ik zal niet meer tot ú de wankle woorden spreken u [] ú [] 	
4	<i>T</i> ¹ <i>M</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>D</i>	a a	dan 'k tot de hope van uw zustren heb gedaan... hope [] [h]o[pe] [] 	
9	<i>T</i> ¹ , <i>M</i> ¹ <i>M</i> ² , <i>T</i> ² <i>P</i> <i>D</i>	a b	Ga heen, vóór mijn gesmeek gaat schroeien aan uw smeeken; voor [] [v]ó[or] [] 	
10	<i>T</i> ¹ <i>M</i> ¹ <i>M</i> ² , <i>T</i> ² <i>P</i> <i>D</i>	a b	vóór mijn ervaren vaalt ten schroom van úw gelaat... mijn voor uw [v]ó[or] [] 	
12	<i>T</i> ¹ <i>M</i> ¹ <i>M</i> ² , <i>T</i> ² <i>P</i> , <i>D</i>		en mijn gezicht verbleekt wijl gij niet heen en gaat. gelaat 'wjl gij *noei niet	*[lees : niet]

ZETFOUTEN

*T*² r. 12: *noei* | *niet*

NOTEN ¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits, het Frans, het Hongaars en het Roemeens.

OVERLEVERING	<i>M</i> ¹ : Manuscript H-45. <i>M</i> ² : Manuscript H-46,[5]. <i>T</i> ¹ : <i>De gids</i> 80.11 (april 1916), p. 7. /15/ <i>M</i> ³ : Typoscript H-40,[5]. <i>T</i> ² : <i>Het roode zeil</i> 1 (april 1920), p. 64. /18/ <i>P</i> : Drukproef D H-55,9. <i>D</i> : <i>De modderen man</i> , p. 15.	
DATERING	Vóór 1 februari 1916.	
ONTWIKKELINGS- GANG	<p>I</p> <p>Het gedicht is uiterlijk voltooid op 1 februari 1916, toen Van de Woestijne het aan J. de Meester zond voor <i>De gids</i>.</p> <p>II</p> <p><i>M</i>¹ is als oudste manuscript beschouwd op grond van de varianten; <i>M</i>² is kopijhandschrift voor <i>T</i>¹ geweest; <i>M</i>³ is eerst kopij voor <i>T</i>², later voor (de proef <i>P</i> van) <i>D</i> geweest.</p>	
VARIANTEN EN CORRECTIES		
3	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>D</i>	<p>a – o beider wake va[?] a [] aan ongenaakb're wedden!– b [] naakte []</p>
5	<i>M</i> ¹ - <i>P</i> <i>D</i>	Tusschen ons bei , misschien, de wijdste zeeën bei
9	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>D</i>	Misschien 't verbod van God tusschen ons beiden; 't Verbod van God, misschien, ,
10	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² <i>T</i> ¹ <i>M</i> ³ <i>T</i> ² <i>P</i> , <i>D</i>	<p>a morgen, misschien , in beider harte rouw . b of, [morgen] reeds [] spijt [.] c [] rouw[.]</p> <p> mórgen morgen a b [] [m]ó[rgen] [] morgen mórgen </p>
11	<i>M</i> ¹ - <i>T</i> ² <i>P</i> , <i>D</i>	– Maar wéten , zat van liefde of ziek van beiden, weten

12	<i>M</i> ¹	*de ik de Man ben, vrouwe, en gij de Vrouw.	*[<i>lees</i> : dat]
	<i>M</i> ² , <i>T</i> ¹	dat	
	<i>M</i> ³	a ik	gij
		b [] í[k] [] [g]íj []
	<i>T</i> ² - <i>D</i>	ik	gij

ZETFOUTEN

D r. 4: *bei* | *beí*

NOTEN ¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits, het Frans en het Friulaans.

[MM4] IK WETE DAT GE ONTWAKEN ZULT, DEWIJL IK WAKE

OVERLEVERING *M*¹: Manuscript *H-18*.
*T*¹: *Groot Nederland* 10.11 (oktober 1912), p. 397. /10/
*M*²: Manuscript *H-29*, [6].
*M*³: Typoscript *H-40*, [6].
*T*²: *Het roode zeil* 1 (april 1920), p. 65. /18/
P: Drukproef *D H-55*, 10.
D: *De modderen man*, p. 16.

DATERING Mogelijk omstreeks juni 1912, zeker vóór oktober 1912.

ONTWIKKELINGS-
GANG I
*M*¹ is een blaadje papier dat aan twee zijden beschreven is met zowel pen als potlood. Op de voorzijde is met zwarte inkt een schets van de eerste strofe van het gedicht geschreven (*M*¹:A). Op het blaadje komen verder fragmenten voor van [MM20] en [MM29], en enkele losse fragmenten. [MM20] was uiterlijk gereed op 29 juni 1912; mogelijk werd 'Ik wete dat ge ontwaken zult' te zelfder tijd al bewerkt. *Terminus ante quem* is oktober 1912, toen het gedicht in *Groot Nederland* verscheen.
Enkele losse fragmenten op *M*¹ zijn bij [MM29] als paralipomena opgenomen. Daarnaast is er een strofe die in geen van de genoemde gedichten een plaats kreeg, maar waarvan het denkbaar is dat ze genoteerd werd tijdens de werkzaamheden aan 'Ik wete dat ge ontwaken zult' (paralipomenon).

*M*¹:A [→I-4]

1		Ik wete dat ge ontwaken zult, dewijl ik wake;
2		ik wete [∅] zult
3		[∅]
4	a	[∅] schuld
	b	[] [∅]

12	T^1, M^2 M^3, T^2 P D	mijn trots úw smaad ten dank. mijn uw a b [] ú[w] []
14	T^1, M^2 M^3-D	mijn nobel dijement alleen aan ú mag zien: u
15	T^1 M^2 M^3-D	daar zult ge in smárten slechts me uw maagden-schoonheid bièn, maagdenschoonheid smarten °
16	T^1, M^2 M^3-D	en, slechts vernietigd , vreugde geven... vernietigd

ZETFOUTEN

T^2 r. 14: *dyëment* | *dijëment*

NOTEN

¹ In T^1 , r. 15, 'maagden-schoonheid': het koppelteken is niet zeker. Het laatste woorddeel werd wegens de te kleine zetsbreedte op de volgende regel tegen de rechtermarge gezet. Het kan hier dus een afbreking betreffen.

[MM5]

KIND MET HET BLEEK GELAAT, DAT VAN UW WIJDE BLIKKEN

OVERLEVERING

T : *De gids* 75.IV (december 1911), p. 378. /7/
 M^1 : Manuscript H-29,[7].
 M^2 : Typoscript H-40,[7].
 P : Drukproef D H-55,11.
 D : *De modderen man*, p. 17.

DATERING

Vóór 25 augustus 1911.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
Het gedicht is uiterlijk voltooid op 25 augustus 1911, toen het door de redactie van *De gids* ontvangen werd.

II
 M^1 is kopijhandschrift voor *Het gelaat des dichters* geweest; M^2 is kopij voor (de proef P van) D geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

4	T, M^1 M^2, P D	zoo , dat me te elken male een laaie drift doorschiet: zoo zoo
---	-----------------------------	--

7	<i>T, M¹</i>	maar ik draag in me-zelf de wonde, zélf-gereten,
	<i>M²</i>	ik zelf-gereten,
	<i>P</i>	a
		b [] í[k] []
	<i>D</i>	
9	<i>T-M²</i>	Want 'k heb de straffe zelf in 't lillend vleesch geslagen;
	<i>P</i>	a
		b [] [z]é[lf] []
	<i>D</i>	
11	<i>T, M¹</i>	– Gij echter, ga voorbij, arm kind, en zónder vragen:
	<i>M²</i>	zonder
	<i>P</i>	a
		b [] [z]ó[nder] []
	<i>D</i>	

- NOTEN
- ¹ F. van Elmbt heeft bij dit gedicht gewezen op invloed van F. Aubanel. Zie Van Elmbt, 'E(rik) M(onk) lezen', p. 247-250.
- ² Van het gedicht verscheen een vertaling in het Duits.

[MM6] GIJ DIE U, STÉRKER LIEFDE OMGORD

OVERLEVERING

M¹: Manuscript *H-2*.
T¹: *Europa* 71 (mei 1908), p. 97-98. /1/
M²: Manuscript *H-44*, [2].
M³: Manuscript *H-46*, [6].
T²: *De gids* 80.11 (april 1916), p. 8. /15/
M⁴: Typoscript *H-40*, [8].
P: Drukproef *D H-55*, 12-13.
D: *De modderen man*, p. 18-19.

DATERING

Eerste versie: vóór mei 1908; tweede versie: vóór 1 februari 1916.

ONTWIKKELINGS-
GANG

1
Van het gedicht zijn twee versies overgeleverd. De oudste werd in 1908 gepubliceerd in *Europa* (*T¹*) en telde negen vierregelige strofen, drie strofen meer dan de versie die in de latere bronnen is overgeleverd. De strofen die in de nieuwe versie gehandhaafd bleven, werden op verscheidene plaatsen gewijzigd en hebben ten opzichte van elkaar bovendien een andere volgorde gekregen; verder heeft het gedicht in *T¹* een titel, al heeft die het karakter van een opdracht: *Mijne vrouw en mijn kind*. Onder deze opdracht lijkt ook een aansluitend gedicht te vallen dat bestaat uit drie vierregelige strofen, 'Gij zijt de goede wakers die' [A2]. De verzameltitel van de beide gedichten in *Europa* is 'Verzen van den aanvang der lente'.

In de leestekst is de latere, korte versie opgenomen, die ook in *De modderen man* voorkomt. De oude versie volgt hieronder maar is ook in het Appendix

opgenomen: [A1]. De strofen uit *T*¹ die in de latere versie gehandhaafd bleven, zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen met een verwijzing naar de regelnummers in *T*¹. In de hierna volgende tekst is in r. 1 het oorspronkelijke 'O Gij' gewijzigd in 'o Gij', volgens Van de Woestijnes gewoonte.

Mijne vrouw en mijn kind

o Gij die, sterkrer liefde omgord,
u troostend naast me zet,
nu 't dagelijksch gedicht me wordt
weêr dagelijksch gebed;

5 nu dat een heetre kracht me brandt,
en dat mijn vroomre geest,
van schelle beelden overmand,
voor eigen weelde vrees;

waar 'k vóór een zelf-geschapen God
10 beducht mijn oogen sluit,
en wring te bersten in mijn strot
een al te vol geluid;

– gij, die mijn vreugde en mijne vrees
om deze lente weet,

15 o mijne vrouw, o schoone wees
van al mijn liefde en leed;

o vrouw, die naast mij neêre u zet,
voor dezen harts-tocht báng,
waar ik bedwinge tot gebed
20 de bronst van dezen zang,

gij die me van uw blikken troost
waar mijne lippe licht,
en uit uw keel de zuchten loost,
die 'k in mĳn kele smacht;

25 – o vrouw, o vrouw, o goede vrouw
die weet hoezeer ik lijd,
en dat ik in mijn ziele rouw
om wat mijn lijf verblijdt;

gij, die, van sterkre liefde omgord,
30 u troostend naast me zet,
nu 't dagelijksch gedicht me wordt
weêr dagelijksch gebed:

ontvang, van wie niet vloeken mag,
en onder vloeken gaat,

35 – ontvang, van wie u lijden zag,
den dank, vrouw, en den smaad.

II

M^1 is een onvolledig klad van de vroege versie van het gedicht. Het bevat drie gedeelten: het eerste ($M^1:A$) is een volledige strofe, het begin van het gedicht:

$M^1:A$ [1-4→1-4]

1 o gij die, sterker liefde omgord,
 2 u troostend naast me zet,
 3 a nu 't g
 a [] dagelijksch gedicht me wordt
 4 weêr dagelijksch gebed,
 [strofewit]
 5 nu[?] [streep]

Het tweede fragment op M^1 is een korte notitie voor het vervolg: 'met de lente is het zooveel te slechter; paroxisme'. Daaronder volgt een fragmentarische schets (paralipomenon). Het is mogelijk dat die bedoeld was voor het gedicht dat in *Europa* op dit gedicht volgde, [A2]. Vermoedelijk kwamen de drie gedeelten tijdens dezelfde sessie op papier.

M^1 : paralipomenon

(1) [∅] zorgt
 (2) [∅]
 (3) [∅] wort
 (4) de kinderen [∅]

III

De eerste versie van het gedicht is uiterlijk in mei 1908 voltooid, toen het gedicht in *Europa* verscheen; de tweede versie werd op 1 februari 1916 aan J. de Meester gezonden voor publikatie in *De gids*.

IV

M^3 is kopijhandschrift voor T^2 geweest; M^4 is kopij voor (de proef P van) D geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES

(M^1 niet opgenomen)

titel T^1 Mijne vrouw en mijn kind.
 M^2-D [ontbreekt] [1-4←A]

1 $T^1(1)$ o Gij die, sterker liefde omgord,
 M^2 a | |
 a Gij die , van sterker liefde omgord,
 b [] u , - [] -
 M^3-D | | stérker | | °

2	$T^1(2)$	u troostend naast me zet,
	M^2	bang-wakend,
	M^3-D	°
5	$T^1(15)$	o mijne vrouw , o schoone wees
	M^2	a gij, vrouwe
		b [] < ø > []
	M^3-D	- gij, schoone wees
6	$T^1(16)$	van al mijn liefde en leed;
	M^2-D	,
7	$T^1(13)$	- gij, die mijn vreugde en mijne vrees
	M^2-D	die mijne
8	$T^1(14)$	om deze lente weet,
	M^2	;
	M^3-D	,
9	$T^1(5)$	nu dat een heetre kracht me brandt,
	M^2-D	en dat, waar felre ontbrandt,
10	$T^1(6)$	en dat mijn vroomre geest,
	M^2	a mijn milde en vroomre
		a [] w[ilde] [] [vr]o[me] []
	M^3-D	
11	$T^1(7)$	van schelle beelden overmand,
	M^2-D	helle
12	$T^1(8)$	voor eigen weelde vreest;
	M^2	a de
		b weêr []
	M^3	
	T^2	vréest;
	M^4	a vreest;
		b [] [vr]é[est;]
	P	a vreest;
		b [] [vr]é[est;]
	D	vreest;
13	$T^1(17)$	o Vrouw, die naast mij neêre u zet,
	M^2	- gij die u naast mij neêre-zet,
	M^3	-- ,
	T^2	-
	M^4	--
	P, D	-
14	$T^1(18)$	voor dezen harts-tocht báng,
	M^2	bang,
	M^3-D	deze woede

15	$T^1(19)$	waar ik bedwinge tot gebed	
	M^2	a	
		b [] 'k] zelf []	
	M^3-D		
16	$T^1(20)$	de bronst van dezen zang,	
	M^2	:	
	M^3	a	
		b [] ;	
	T^2, M^4	den	
	P	a	
		b [] :	
	D		
17	$T^1(25)$	- o Vrouw , o vrouw, o goede vrouw	
	M^2	o vrouw goede ,	
	M^3, T^2	°	
	M^4	a goede	
		b [] [g]ó[ede] []	
	P, D		
18	$T^1(26)$	die weet hoezeer ik lijd,	
	M^2	hoe 'k weêre ;	
	M^3	a hoezéer ik	
		b [] hoe 'k weêre []	
	T^2		
	M^4, P	*lijdt ;	*[lees : lijd]
	D	lijd;	
19	$T^1(27)$	en dat ik in mijn ziele rouw	
	M^2-D	die weet hoe 'k	
20	$T^1(28)$	om wat mijn lijf verblijdt;	
	M^2-M^4	:	
	P	a ;	
		b [] ,	
	D	:	
21	$T^1(33)$	ontvang, van wie niet vloeken mag,	
	M^2-D	°	
22	$T^1(34)$	en onder vloeken gaat,	
	M^2	maar	
	M^3-D	-	
23	$T^1(35)$	- ontvang, van wie u lijden zag,	
	M^2	ú	
	M^3-M^4	o úw	
	P, D	uw	

24 T¹(36)-M³ den dank, vrouw, en den smaad.
T²-D | |° en de' armen | |...

ZETFOUTEN

T¹ r. 1: O Gij | o Gij

NOTEN ¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Engels en het Tsjechisch.

[MM7] GIJ DIE MIJN KOMMER-ZIEKTE IN DEEMOED TEGEN-LACHT

OVERLEVERING T: *De gids* 75.IV (december 1911), p. 381-382. /7/
M¹: Manuscript H-29,[8].
M²: Typoscript H-40,[9].
P: Drukproef D H-55,14-15.
D: *De modderen man*, p. 20-21.

DATERING Vóór 25 augustus 1911.

ONTWIKKELINGS- I
GANG Het gedicht is uiterlijk voltooid op 25 augustus 1911, toen het door de redactie van *De gids* werd ontvangen.

II
M¹ is kopijhandschrift voor *Het gelaat des dichters* geweest; M² is kopij voor (de proef P van) D geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES

4 T uit al de roerslen, heimlijk-diep , van uw geslacht;
M¹-P | | heimlijk diep | |
D | | heimlijk-diep | |

10 T, M¹ o gave maatloos-mild! maar wie de koortsen branden
M² | |, | |
P a | |° | |
b [|, [|]
D | |° | |

12 T, M¹ ten monkel, droog-gezucht , van uwen rooden mond:
M² a | | rood-gezucht | |
a [| droog[gezucht] [|]
P | | droog gezucht | |
D | | droog-gezucht | |

14	<i>T, M¹</i> <i>M², P</i> <i>D</i>	gelijk een rijpe vrucht die 't naedrend onweêr beidt; naédrend naedrend
18	<i>T, M¹</i> <i>M²-D</i>	de nacht ziet mijne zorge om úwe zorg verbleeken; uwe zorge bleeken;
19	<i>T-P</i> <i>D</i>	– al blijf 'k u dwingen, kind, uw daaglijksch brood te weeken daaglijksch
23	<i>T-M¹</i> <i>M²</i> <i>P</i> <i>D</i>	weet dat ook gíj uw tranen smooit, – maar ziet uw borst gij a b [[g]ij [] gij
25	<i>T</i> <i>M¹</i> <i>M²-D</i>	– En toch: mocht ge éens dit oog tot op de ziel doorspiên, a éenst a [] [één]s dit oog tot op de ziel doorspiên,
26	<i>T, M¹</i> <i>M²-D</i>	tot op de gronden van zijn weten en zijn wanen, :
28	<i>T</i> <i>M¹</i> <i>M²</i> <i>P</i> <i>D</i>	't vergoddelijkte beeld van úw genade er zien; a vergd a [] [verg]oddelijkte beeld van úw genade er zien; uw a : b [] ú[w] []
31	<i>T</i> <i>M¹</i> <i>M²</i> <i>P, D</i>	– Maar neen: al lang is 't tijd, deze oogen toe te doen; ° a dees a [] [de]ze –
33	<i>T, M¹</i> <i>M²-D</i>	Want hoe ik lengen moge, en gíj mij wacht: wij staan ° gij
35	<i>T, M¹</i> <i>M²-D</i>	en hoe 'k u minne als gíj me mint, géen van ons beiden 'als gij mij
36	<i>T</i> <i>M¹-D</i>	de heele liefde van den and're kan verstaan... andre .

ZETFOUTEN

<i>P, D</i>	r. 3: <i>naar</i> <i>maar</i>
<i>T</i>	r. 31: <i>neen</i> <i>neen:</i>

NOTEN

¹ In typoschrift *M*² niet gecorrigeerde fouten:

r. 8: *blijve'n* | *blijven*

r. 12: *roden* | *rooden*

r. 16: *liefde-woor* | *liefde-woord*; *d* werd met potlood aangevuld, mogelijk niet door Van de Woestijne

r. 36: *leifde* | *liefde*

[MM8]

IK BEN U MOE. GIJ HEBT MIJN TRAAGSTE HOOP VERMOEID

OVERLEVERING

*T*¹: *Groot Nederland* 8.11 (juli 1910), p. 54. /2/

*M*¹: *T*¹ met varianten *H*-6,[2].

*T*²: *De gids* 80.11 (april 1916), p. 9. /15/

*M*²: Typoscript *H*-40,[10].

*T*³: *Het roode zeil* 1 (maart 1920), p. 1-2. /17/

*P*¹: Drukproef *D*¹ *H*-55,16.

*D*¹: *De modderen man*, p. 22.

*P*²: Drukproef *D*² *H*-98,28-29.

*D*²: *Gedichten*, p. 28-29.

DATERING

Vóór juli 1910.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I

*M*¹ is een uitgescheurd blad van de tijdschriftpublicatie in *Groot Nederland* waarop door Van de Woestijne met inkt varianten zijn aangebracht. De varianten wijzen erop dat *M*¹ vóór *T*² geplaatst moet worden.

II

*M*² is eerst kopij voor *T*³, later voor (de proef *P*¹ van) *D*¹ geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

opdracht

	<i>T</i> ¹ , <i>M</i> ¹	Aan eene vrouw.
	<i>T</i> ² - <i>D</i> ²	[<i>ontbreekt</i>]
2	<i>T</i> ¹	Waarom in donkren mond het bitter woord verhelen?
	<i>M</i> ¹	a
	<i>T</i> ² - <i>D</i> ²	b [] mijden [bittre woord]
3	<i>T</i> ¹ , <i>M</i> ¹	Te laat is me uwe liefde, en te aarzelend ontbloeid,
	<i>T</i> ² - <i>D</i> ²	°

4	T^1		'dat	nog	begeerte	ontblake	en	schrave	door	mijn	kele.		
	M^1	a											
		b	[] in [mijn]e	[]		
	T^2							door mijn					
	M^2	a	dat										
		b	'[dat]	[]		
	T^3		dat										
	P^1-D^2		'dat										
5	T^1, M^1		Thans	is	het	úwe	lip	die,	open,	trilt	en	smeekt;	
	T^2							beeft					
	M^2	a			uwe								
		b	[] ú[we]	[]		
	T^3-D^2												
6	T^1		't	ontberen	van	úw	blik	gekeerd	naar	werend	treuren;		
	M^1	a											
		b	[] die	wendt	[] weiger	[
	T^2				uw								
	M^2	a											
		b	[] ú[w]	[]		
	T^3-D^2												
7	T^1, M^1		–	ach	gij,	die	bevend	dees	verzegelde	urne	breekt		
	T^2-D^2				smeekend								
9	T^1, M^1		Gij	zijt,	die	staat,	wier	schroom	het	bedend	woord	weêrhoudt,	
	T^2-D^2		Gij										
10	T^1		maar	huivrend	van	uw	lenden	slaakt	de	sluike	banden.		
	M^1	a											
		b	[] [lend]e'	al	[]		
	T^2-D^2												
11	T^1		Helaas!	ik	zie,	in	't	licht	dat	lenkend	is,	en	oud,
	M^1	α a											
		β b	[] 'k	wil	[in]	he[t]	[]		
		β b	[] zal	[]		
	T^2-D^2			,			,						
12	T^1		alleen	de	matte	bleekheid	nog	van	uwe	handen.			
	M^1	α a											
		β b	[] zien	[]			
	T^2-D^2				weeke					;			

13	<i>T</i> ¹	Want weet: ik kon op andre borst, die niet verstiet,
	<i>M</i> ¹	a
		b [] mocht []
		b [] kon []
	<i>T</i> ²	want ándre weêrstiet,
	<i>M</i> ²	a
		b [] á[n]dre [] [n]í[et] []
	<i>T</i> ³	
	<i>P</i> ¹	a
		b [] [n]í[et] []
	<i>D</i> ¹	
	<i>P</i> ²	a
		b [] [n]í[et] []
	<i>D</i> ²	
14	<i>T</i> ¹	eenzelfden sluimer , en dezelfde moeheid vinden.
	<i>M</i> ¹	a
		b [] leugen []
	<i>T</i> ²	eenzelfde wanen ° weeheid ...
	<i>M</i> ²	
	<i>T</i> ³ - <i>D</i> ²	
15	<i>T</i> ¹ , <i>M</i> ¹	Waarom uw oog nog, dat me een late liefde biedt?
	<i>T</i> ² - <i>D</i> ²	- Waarom
16	<i>T</i> ¹ , <i>M</i> ¹	Ik laat den tragen draad van mijne dage' ontwinden;
	<i>T</i> ² - <i>D</i> ²	
17	<i>T</i> ¹	want ik ben moe: gij hebt mijn treurend-traagste waan
	<i>M</i> ¹	a
		b [] [treur]ig[-traagste]n [waan]
	<i>T</i> ² - <i>D</i> ²	
18	<i>T</i> ¹	ter verste hoop, ten diepsten ootmoed leeren deinzen.
	<i>M</i> ¹	a
		b [] laatste [] lag []
		b [] [la]agsten []
	<i>T</i> ²	
	<i>M</i> ²	a
		a
	<i>T</i> ³ - <i>D</i> ²	
19	<i>T</i> ¹ , <i>M</i> ¹	- Wie zijt ge , vrouw, die draalt en niet voorbij wilt gaan?
	<i>T</i> ² - <i>D</i> ²	
20	<i>T</i> ¹	Ik leef, die 't duister beeld der eigen min zie staan
	<i>M</i> ¹	a
		b [] rouwend []
		b [] vréemde []
	<i>T</i> ² - <i>D</i> ²	

21	T^1		ten klaren	einder van herdenkende gepeinzen...
	M^1	a		
		b	[] [k]almen []
	T^2		kálmen	der
	M^2	a	kalmen	
		b	[] [k]á[lmen] []
	T^3		kalmen	
	P^1-D^2		kálmen	

ZETFOUTEN

T^3	r. 2: <i>mijnen</i> <i>mijden</i>
	r. 10: <i>lende'-al</i> <i>lende' al</i>
	r. 20: <i>vréemde-beeld</i> <i>vréemde beeld</i>

NOTEN ¹ In het typoscript M^2 is in de regels 9 en 13 het accent circonflex bij de correctie door Van de Woestijne met pen toegevoegd. Omdat hij in dergelijke gevallen gewoon was 'weêr' (mèt circonflex) te spellen, zijn deze aanvullingen niet als varianten opgevat maar als correcties.

[MM9] GIJ HEBT TE ZEER VAN BLIJDE LOGEN

OVERLEVERING T^1 : *De gids* 75.IV (december 1911), p. 377. /7/
 M^1 : Manuscript H-29,[9].
 M^2 : Typoscript H-40,[11].
 T^2 : *Het roode zeil* 1 (maart 1920), p. 2. /17/
 P^1 : Drukproef D^1 H-55,17.
 D^1 : *De modderen man*, p. 23.
 P^2 : Drukproef D^2 H-98,30.
 D^2 : *Gedichten*, p. 30.

DATERING Vóór 25 augustus 1911.

ONTWIKKELINGS- I
 GANG Het gedicht is uiterlijk voltooid op 25 augustus 1911, toen het door de redactie van *De gids* werd ontvangen.

II
 M^1 is kopijhandschrift voor *Het gelaat des dichters* geweest; M^2 is eerst kopij voor T^2 , later voor (de proef P^1 van) D^1 geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES

3	T^1-D^1		dat ik u niet, in mededoogen,
	P^2	a	
		b	'dat []
	D^2		

6	T^1-M^2		– cieraad ter pijs van mijn rouw, –
	T^2		– sieraad
	P^1-D^2		– cieraad der
7	T^1-D^1		dat ik u niet in mijn gebeden,
	P^2	a	
		b	'dat []
	D^2		
11	T^1, M^1		vergeef: 't is dat het zélf-verdoemen
	M^2-D^2		zelf-verdoemen

NOTEN

¹ De correctie met anilinepotlood in M^2 , r. 2: *lijde-bongrend* → *liefde-bongrend* werd mogelijk niet door Van de Woestijne uitgevoerd; hetzelfde geldt voor r. 3: *medediogen* → *mededoogen*.

² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits en het Frans.

[MMIO] GIJ SPREEKT GEEN WOORD, O VROUW, MAAR WEENT AAN MIJNE ZIJDE

OVERLEVERING T^1 : *De gids* 75.1v (december 1911), p. 376. /7/
 M^1 : Manuscript H-29,[10].
 M^2 : Typoscript H-40,[12].
 T^2 : *Het roode zeil* 1 (maart 1920), p. 2-3. /17/
 P : Drukproef D H-55,18.
 D : *De modderen man*, p. 24.

DATERING Vóór 25 augustus 1911.

ONTWIKKELINGS- I
GANG Het gedicht is uiterlijk voltooid op 25 augustus 1911, toen het door de redactie van *De gids* werd ontvangen.

II
 M^1 is kopijhandschrift voor *Het gelaat des dichters* geweest; M^2 is eerst kopij voor T^2 , later voor (de proef P van) D geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES

3	T^1-T^2		En 'k weet uw leed; ik woog de keten van uw lieden;
	P	a	
		b	[] [w]é[et] []
	D		
6	T^1-T^2		in harde plooiën, van een spot-lach om mijn mond;
	P	a	
		b	[],
	D		

7	T ¹	ik, die me eens voelde een-zelfde neêr-laag tegen-sarren,
	M ¹	°
	M ² , T ²	een zelfde neêr-laag
	P	a
		b - [ik] []
	D	
9	T ¹	Waarom?... o Wreed gemoed, dat zocht om 't eîgen lijden
	M ¹ -D	eîgen
10	T ¹ , M ¹	het trage sussen van héur haeprend-vroom beklag...
	M ² -D	háar
12	T ¹	Ik sluit mijn oog. Helaas: ik lach.
	M ¹ -D	, ...

ZETFOUTEN

T ²	r. 3: <i>leed</i> : <i>leed</i> ;
	r. 5: <i>oog</i> , <i>gevallig</i> <i>oog</i> . <i>Gevallig</i>
	r. 9: <i>Wreed</i> o <i>Wreed</i>

NOTEN

- ¹ In typoscript M² niet gecorrigeerde fout:
r. 5: *oog*, | *oog*.
² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Frans (2x) en het Italiaans.

[MMII]

THANS IS HET AL VOORBIJ: DE SLUIERS ZIJN GEZONKEN

OVERLEVERING

M¹: Manuscript H-32,[2].
M²: Typoscript H-40,[13].
T: *Het roode zeil* 1 (maart 1920), p. 3. /17/
P: Drukproef D H-55,19.
D: *De modderen man*, p. 25.

DATERING

Eind 1913 - begin 1914?

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
De datering van M¹ is problematisch. Het manuscript wordt bewaard met een identiek blaadje waarop 'Want neen: geen spijt'ge doem' [A14] is geschreven. Beide manuscripten kunnen deel hebben uitgemaakt van de op 29 juni 1912 aan *De gids* ingezonden maar teruggevraagde kopij, en vervolgens een functie gehad hebben in een voorbereidende fase van *Het gelaat des dichters*, hoewel ze in deze combinatie niet voorkomen tussen andere overgeleverde documenten van de voorbereiding van die bundel (zie de Bronnenlijst, H-32). De datering is gebaseerd op deze overwegingen en op het feit dat Van de Woestijne hetzelfde papier in 1913 meer gebruikte.

II

M² is eerst kopij voor T, later voor (de proef P van) D geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

1	M^1 M^2-D	Thans is het ál voorbij: de sluiers zijn gezonken, al
2	M^1 M^2, T P D	en 'k heb uw naaktheid grauw als mijne vrees gezien. grauw a b [[gr]á[auw] []
4	M^1-T P D	dat gij voortaan vergeefs me uw teederheid zoudt bién. a b '[dat] [] vergéefs
5	M^1 M^2, T P D	Ook gij voelt in u-zelf het licht der hope duistren; gij a b [] [g]ij [] gij
6	M^1 M^2-D	maar 'k zie te zeer de onpeilbre diepte van uw spijt, onpeilb're
9	M^1 M^2, T P D	Kom weêr dan aan dees borst: gij zult er ademhalen mijn a b [] [adem]-[halen]
10	M^1-P D	tot gij moogt slapen, in uw naaktheid, loom en vaal, o
11	M^1 M^2-D	– terwijl ik-zelve wake en om me-zelven smale waak
12	M^1 M^2, T P D	wen 'k weder naar de maat úws harten ademhaal. uws a b [] [adem]-[haal.]

ZETFOUTEN

T	r. 2: <i>gezien</i> , <i>gezien</i> . r. 7: <i>luist-ren</i> <i>luistren</i> r. 9: <i>wêer</i> <i>wêr</i>
-----	---

NOTEN

- ¹ De correctie in M^2 , r. 5: *voeltbin* → *voelt in* (de letter *b* is met potlood doorgehaald) werd mogelijk niet door Van de Woestijne uitgevoerd.
² Van het gedicht verscheen een vertaling in het Duits.

OVERLEVERING		<i>T</i> : <i>De gids</i> 75.IV (december 1911), p. 374. /7/ <i>M</i> ¹ : Manuscript H-23,[6]. <i>P</i> ¹ : Drukproef <i>Het gelaat des dichters</i> H-26,14. <i>M</i> ² : Typoscript H-40,[15]. <i>P</i> ² : Drukproef <i>D</i> H-55,23. <i>D</i> : <i>De modderen man</i> , p. 29.
DATERING		Vóór 25 augustus 1911.
ONTWIKKELINGS- GANG	I	Het gedicht is uiterlijk op 25 augustus 1911 voltooid, toen het door de redactie van <i>De gids</i> werd ontvangen.
	II	<i>M</i> ¹ is kopijhandschrift voor (de proef <i>P</i> ¹ van) <i>Het gelaat des dichters</i> geweest; <i>M</i> ² is kopij voor (de proef <i>P</i> ² van) <i>D</i> geweest.
VARIANTEN EN CORRECTIES		
6	<i>T-P</i> ¹ <i>M</i> ² <i>P</i> ² , <i>D</i>	mijn hope wekken en mijn weiflen heulen woudt; hopen ,
11	<i>T</i> <i>M</i> ¹ , <i>P</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>D</i>	En is mijn arrem hart geen urne, en al te dichte geene geen
12	<i>T</i> <i>M</i> ¹ - <i>D</i>	dat men er geure' in giet?... giet'?...
13	<i>T-P</i> ¹ <i>M</i> ² <i>P</i> ² <i>D</i>	– Ik ga uw duister vóór ; ik keer het duister tegen voor a b [[v]ó[or] []
15	<i>T</i> <i>M</i> ¹ - <i>M</i> ² <i>P</i> ² <i>D</i>	En, waar deze ijlte zwijgt , smaak ik den bitt'ren zegen zwijgt bittren a b [[zw]ij[gt] [] zwijgt
16	<i>T-M</i> ² <i>P</i> ² <i>D</i>	van 't lijdzaam avond-maal... avondmaal... avond-maal...

OVERLEVERING	<p><i>M</i>¹: Brief (fotokopie) <i>H</i>-9. <i>T</i>: <i>De gids</i> 75.IV (december 1911), p. 375. /7/ <i>M</i>²: Manuscript <i>H</i>-23,[5]. <i>P</i>¹: Drukproef <i>Het gelaat des dichters</i> <i>H</i>-26,12-13. <i>M</i>³: Typoscript <i>H</i>-40,[16]. <i>P</i>²: Drukproef <i>D</i>¹ <i>H</i>-55,24. <i>D</i>¹: <i>De modderen man</i>, p. 30. <i>P</i>²: Drukproef <i>D</i>² <i>H</i>-98,31-32. <i>D</i>²: <i>Gedichten</i>, p. 31-32.</p>	
DATERING	Vóór 25 augustus 1911.	
ONTWIKKELINGS- gang	I	<p><i>M</i>¹ is een ongedateerde brief aan Firmin van Hecke, waarin Van de Woestijne het gedicht afschreef. Deze brief moet als de oudste bron gezien worden; P. Minderaa dateerde hem globaal met: 'waarschijnlijk van 1911' (<i>Verzameld werk</i> dl. 2, p. 802 en <i>Leven en werken</i> 1, p. 550). Het gedicht werd door de redactie van <i>De gids</i> ontvangen op 25 augustus 1911. Vermoedelijk had Van de Woestijne het gedicht kort daarvoor voltooid; zie ook noot 1.</p>
	II	<p><i>M</i>² is kopijhandschrift voor (de proef <i>P</i>¹ van) <i>Het gelaat des dichters</i> geweest; <i>M</i>³ is kopij voor (de proef <i>P</i>² van) <i>D</i>¹ geweest.</p>
VARIANTEN EN CORRECTIES		
5	<i>M</i> ¹ <i>T</i> - <i>D</i> ²	<p>– Ik, in wiens hand de zware vruchten wogen zoele </p>
6	<i>M</i> ¹ <i>T</i> - <i>P</i> ¹ <i>M</i> ³ , <i>P</i> ² <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ²	<p>a a[?] a maar wien de zoen ontzegd werd van de beet; bleef den *den werd de </p>
		*[lees: de]
8	<i>M</i> ¹ <i>T</i> - <i>P</i> ¹ <i>M</i> ³ <i>P</i> ² <i>D</i> ¹ , <i>D</i> ²	<p>me des te alleener weet; alléener alleener a b [] [all]é[ener] [] </p>
9	<i>M</i> ¹ - <i>P</i> ¹ <i>M</i> ³ - <i>D</i> ²	<p>eeuwige maaier, ik, die sneed het koren, °</p>
11	<i>M</i> ¹ <i>T</i> - <i>D</i> ²	<p>eindlooze vaarder in zijn vochte voren, °</p>

13	<i>M</i> ¹	a	weêr naart
		a	[] [na]ê[rt] een herfst; en weêr d[?]
		a	[] naêrt wrang het derven
	<i>T-P</i> ¹		me
	<i>M</i> ³ - <i>D</i> ²		naêrt
16	<i>M</i> ¹		na 't wintren weet de lént...
	<i>T-P</i> ¹		wintren lent'...
	<i>M</i> ³ - <i>D</i> ²		een
17	<i>M</i> ¹		weêr weent het hart, waar de oude wonde schroeit...
	<i>T-D</i> ²		o
19	<i>M</i> ¹	a	Hoe bronst het goud, in de kastanjelaren!
		a	[] ° []
	<i>T-M</i> ³		-- Hoe
	<i>P</i> ² - <i>D</i> ²		-

NOTEN

¹ Van *M*¹ werd door wijlen J.B.W. Polak een fotokopie beschikbaar gesteld van de pagina van de brief waarop het gedicht is geschreven; het origineel kon niet worden geraadpleegd. (Het AMVC bezit een fotokopie van de volledige brief, inv.nr. 138765.)

De brief is afwisselend door Van de Woestijne en zijn vrouw geschreven. Van de Woestijne neemt aan het slot van de brief aldus opnieuw het woord: 'Waarbij ik u dit gelegenheidsgedicht stuur'; dan volgt de tekst van het gedicht. Direct daaronder schreef hij als afsluiting, refererend aan een passage in de brief waarin schertsend over vliegen en vliegtuigen gesproken wordt: 'Geloof mij, verzen maken is nog het beste middel om te leren vliegen...'

² In typoscript *M*³ niet gecorrigeerde fout:

r. 20: *bleoit* | *bloeit*

³ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (4x), het Engels (4x), het Frans (4x), het Hongaars, het Roemeens, het Russisch en het Tsjechisch.

[MM14]

WEÊR STAAT MIJN VENSTER OPEN OP DEN NACHT

OVERLEVERING	<i>T</i> : <i>De gids</i> 75.IV (december 1911), p. 379-380. /7/ <i>M</i> ¹ : Manuscript H-23,[7]. <i>P</i> ¹ : Drukproef <i>Het gelaat des dichters</i> H-26,15-16. <i>M</i> ² : Typoscript H-40,[17]. <i>P</i> ² : Drukproef <i>D</i> ¹ H-55,25-26. <i>D</i> ¹ : <i>De modderen man</i> , p. 31-32. <i>P</i> ³ : Drukproef <i>D</i> ² H-98,33-34. <i>D</i> ² : <i>Gedichten</i> , p. 33-34.
DATERING	Vóór 25 augustus 1911.
ONTWIKKELINGS- GANG	I Het gedicht is uiterlijk voltooid op 25 augustus 1911, toen het door de redactie van <i>De gids</i> werd ontvangen.

M^1 is kopijhandschrift voor (de proef P^1 van) *Het gelaat des dichters* geweest;

M^2 is kopij voor (de proef P^2 van) D^1 geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

6	$T-P^1$		Er zwelt en zwijmt, deint áan en deinst Verlangen,
	M^2		aan
	P^2	a	
		b	[] á[an] []
	D^1-D^2		
8	T		een ongeziene rei...
	M^1, P^1		eene
	M^2-D^2		een
9	$T-P^3$		– o 'k Weet: ik heb alleen in 't leed gebloeid
	D^2		,
10	T		dat ik in 't eigen brein met zorg kweekte:
	M^1	a	[x]
		a	[] kweekte:
	P^1-D^2		
14	T		té maklijk leve' en lieve', in vreez'ge hoede;
	M^1, P^1		vrees'ge
	M^2, P^2		te
	D^1-D^2		vreez'ge
15	$T-D^1$		van de' eigen tucht weldadig-streng roede,
	P^3	a	de
		b	[] [de]n []
	D^2		de
17	$T-P^1$		Maar deze nacht is schoon, en góed misschien.
	M^2-D^1		goed
	P^3	a	
		b	[] [g]ó[ed] []
	D^2		
19	T		en hoopt een andre blik eenzelfde hopen,
	M^1	a	
		b	[] het[zelfde] []
	P^1-D^2		

20	T	en tracht als ik te zien;	
	M ¹	ik *zien.	*[lees : zien;]
	P ¹	zien;	
	M ²	zien;	
	P ²	a	
		b [] [z]i[en;]	
	D ¹	zien;	
	P ³	a	
		b [] [z]i[en;]	
	D ²		
21	T-P ¹	peilt één als ik, en met eenzelfden schroom,	
	M ²	een	
	P ²	a	
		b [] é[en] []	
	D ¹ -D ²		
22	T-P ¹	de bakelooze banen dóor der nachten,	
	M ² -D ²	door	
23	T-P ¹	of hij hem vinde die hem staat te wachten:	
	M ²	'of	
	P ² -D ²	of	
24	T-D ¹	de broeder van zijn droom;	
	P ³	a	
		b [de]n []	
	D ²		
25	T-P ¹	één die het kommer-bed ontrees als ik,	
	M ²	een	
	P ²	a	
		b é[en] []	
	D ¹ -D ²		
27	T-P ¹	en ziet daar-boven al de sterren hangen	
	M ² -D ²	daarboven	
29	T-P ¹	één die mij wachte...- En 'k wacht. En 'k voel de vaalt'	
	M ² -D ²	,	
31	T-P ¹	En hooploos-zoet zie 'k 't blauwe licht verbleeken	
	M ²	blaauwe	
	P ²	a blauwe	
		b [] [bl]a[auwe] []	
	D ¹ -D ²		

ZETFOUTEN

T r. 20: *zién.* | *zién;*

NOTEN

¹ In typoscript M^2 niet gecorrigeerde fouten:

r. 9: *weet* | *Weet*

r. 14: *vrees'-ge* | *vrees'ge*

De correctie *der* → *de* in r. 22 (de letter *r* is met potlood doorgehaald) werd mogelijk niet door Van de Woestijne uitgevoerd.

² In r. 15 staat in vrijwel alle bronnen 'van de' eigen tucht'. Het woord 'tucht' is echter vrouwelijk, zodat alleen de lezing in P^3 en D^2 grammaticaal juist is.

³ Bij de variant in r. 24 van P^3 is in de linkermarge met potlood een vraagteken geplaatst, vermoedelijk door typograaf Jan van Krimpen die zo zijn twijfel over de grammaticale juistheid van de ingreep kenbaar maakte.

⁴ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (2x) en het Frans.

[MMI 5]

DIT WORDT GEEN LENT'. GEEN DAG EN ZAL DE SMOORE'
ONTRIJZEN

OVERLEVERING

M^1 : Manuscript H-1.

M^2 : Manuscript H-24.

M^3 : Manuscript H-30.

M^4 : Manuscript H-31,[1-2].

T : *De gids* 78.1 (januari 1914), p. 187-188. /12/

M^5 : Typoscript H-40,[18-19].

P : Drukproef D H-55,27-29.

D : *De modderen man*, p. 33-35.

DATERING

Na 1904; vóór 23 oktober 1913.

ONTWIKKELINGS-
GANG

1

M^1 en M^2 zijn manuscripten uit een vroeg stadium van de genese. M^1 is een brochure van de vereniging Boeatan in Den Haag, waarin produkten van 'Nederlandsch-Indische kunstnijverheid en huisvlijt' werden getoond en ter verkoop aangeboden. De brochure dateert uit 1904. Het is niet bekend hoe zij in het bezit van Van de Woestijne is geraakt. Op de achterzijde maakte hij verscheidene aantekeningen en berekeningen. Hij gebruikte zowel potlood als inkt, en moet het manuscript verscheidene keren opnieuw ter hand hebben genomen.

Een van de fragmenten is de regel 'Vlaanderen, o welig huis waar wij zijn als genoden', aangevuld met enkele rijmwoorden. Dit gedicht is opgenomen in *De boom-gaard der vogelen en der vruchten* (1905). Het werd eerst in 1899 en vervolgens in gewijzigde vorm in augustus 1904 voorgepubliceerd. Dit wil nog niet zeggen dat de notitie die verband houdt met 'Dit wordt geen lent' zo oud is (Van de Woestijne kan het manuscript na lange tijd opnieuw gebruikt hebben), maar het lijkt redelijk te veronderstellen dat de volgende regel in 1905 of in de jaren direct daarna geschreven moet zijn:

M^1 :A

[→B; →2f]

(1)

Ik voel dat elke lent van zal blijven eischen

Deze onvolledige regel, een voorafspiegeling van r. 25 in het gedicht, is, min of meer geïsoleerd, in zwarte inkt geschreven en vertoont geen samenhang met andere fragmenten op het blad.

Op M^2 komt de regel in gewijzigde vorm voor. Dwars in de marge van een blaadje waar meerdere invallen en aanzetten op voorkomen (onder meer van 'Ik ben met u alleen, o Venus, felle star' [MM16]) schreef Van de Woestijne met potlood:

M^2 :B

[←A; →25]

(1) Ik voel dat elke lente van mij nieuwe scheuten eischt

Nadere datering van dit manuscript is niet mogelijk.

II

M^3 is een aan twee zijden beschreven manuscript, met in zwarte inkt op de voorzijde de eerste negen strofen van het gedicht, op de achterzijde de drie laatste. Het is een volledige versie, maar met enkele relatief grote veranderingen; de tekst lijkt op een eerste definitieve versie, bij het vervaardigen waarvan Van de Woestijne zich nog enkele malen bedacht. Onbepaalde tijd later zijn in de regels 6, 10 en 13 nog varianten met potlood aangebracht (fase b). Het papier is gelijk aan dat van M^4 , wat doet vermoeden dat M^3 vervaardigd werd toen Van de Woestijne de kopij voor publicatie in *De gids* (T) voorbereidde. De redactie ontving het gedicht op 23 oktober 1913.

III

M^4 is kopijhandschrift voor T geweest; M^5 is kopij voor (de proef P van) D geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(M^1 en M^2 niet opgenomen)

1	M^3		Dit wordt geen lent. Geen dag en zal de smoore' ontrijzen
	M^4 - D		lent'.
3	M^3	a	en zijn dees zi
		a	[] geel
		a	[] [g]u[l]den ne
		a	[] uchtend-neeveln schoon, zij wijzen
	M^4 , T		
	M^5		,
	P		°
	D		, schóon,

4	M^3	a	een d	
		a	[] naedre dag die naar de náakte landen ruikt.	
		b	[] [naedre]n morgen [] [náakte] []	
	M^4, T			
	M^3			naakte
	P	a		
		b	[] [n]á[akte] []	
	D			
5	M^3	a	Dit wordt het uur niet, dat het ónverwachte leven	
		b	[] L[even]	
	M^4, T			,
	M^3-D		onverwachte	°
6	M^3	a	U met één blik den blik op de eindloosheid ontsluit.	
		b	[den blik] [U met één blik] []	
		b	[U met één blik] [den blik] []	
	M^4			
	$T-D$		u	
7	M^3		Elke appel is geplukt; elke aalmoes is gegeven;	
	M^4		*in	
	$T-D$		is	
8	M^3-T		en in uw hand alleen de erínning aan den buit.	
	M^3-D		erínning	
9	M^3	a	Dit is de hérfst. – En toch, o trage wemel-neeveln,	
		b	[]... []	
	M^4			
	T		Hérfst...	;
	M^3-D		hérfst...	,
10	M^3	a	o dralig-waas'ge dageraad, o schoone schijn,	
		b	[] [dralig-waa]z[ge] []	
	M^4			
	T		dralig-waas'ge ;	;
	M^3	a	dralig-waaz'ge ,	,
		a	[] [dralig-waa]s[ge] []	
	P			
	D		dralig-waaz'ge	
12	M^3-T		't bezoek van de' Engel of een dróef bezoek wil zijn;	
	M^3		droef	
	P	a		
		b	[] [dr]ó[ef] []	
	D			
13	M^3	a	wijde oogen die niet weet ; ooren die niet vergeten;	
		b	[] kent []	
	M^4-D			

*[lees : is]

15	<i>M</i> ³ , <i>M</i> ⁴ <i>T</i> <i>M</i> ³ - <i>D</i>	o vreugde van mijn waan, o vreeze van mijn weten, ; ; , ,	
16	<i>M</i> ³ <i>M</i> ⁴ - <i>P</i> <i>D</i>	en gij natuur, die teeder lokkend zijt, en blind: , teeder-lokkend Natuur,	
17	<i>M</i> ³ <i>M</i> ⁴ , <i>T</i> <i>M</i> ³ - <i>D</i>	a tóch voel 'k, o bleeke toover van bedrieglijk herfstén, b [] i[k,] [] bedrieglijk toch	
18	<i>M</i> ³ <i>M</i> ⁴ - <i>D</i>	a – wêér voel 'k, o schóone schijn, o schroom'ge vreugde en vrees, b [] i[k,] [sch]o[one] [] – wêér	
19	<i>M</i> ³ <i>M</i> ⁴ <i>T</i> <i>M</i> ³ - <i>D</i>	a van uit m a [] de diept mijns huiver-wezens 't geeren bersten b kil [] [diept]en van [mijn] [wezen] [] géeren geeren	
20	<i>M</i> ³ <i>M</i> ⁴ <i>T</i> <i>M</i> ³ - <i>D</i>	a alsof een lent wêér in de zwarte stammen rees. b 'of] [] voorjaar [wêér in] [] c [] [wêér] [een voorjaar] [in] de [] strakke zwarte	
22	<i>M</i> ³ <i>M</i> ⁴ - <i>D</i>	a het looden stempel sloeg ten veil'gen deksel-steen, b den [] 	
24	<i>M</i> ³ <i>M</i> ⁴ - <i>P</i> <i>D</i>	a de lange gallem van verlangens luid geweest. b []... Verlangens	
25	<i>M</i> ³ <i>M</i> ⁴ , <i>T</i> <i>M</i> ³ - <i>D</i>	– Ik weet dat elke lent van mij zal blijven eischen lent' blijven	[←A; ←B]
26	<i>M</i> ³ <i>M</i> ⁴ - <i>D</i>	a het martlend baren van een schellen levens-loot; b [] fellen [] 	
27	<i>M</i> ³ <i>M</i> ⁴ , <i>T</i> <i>M</i> ³ - <i>D</i>	a ik weet te zijn, om naar he a [] d[e] hemelen te hijschen zijn	

28	<i>M</i> ³	a	elk teeken, telkens, van een nieuw-ontwaakten dood;	
		b	[] op[nieuw-ontwaakten] []	
	<i>M</i> ⁴			
	<i>T</i>		opnieuw-ontwekten	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>		opnieuw-ontwaakten	
29	<i>M</i> ³	a	Ik weet dat ik besta, gedoemd tot helle sprake,	
		a	i[k] []	
	<i>M</i> ⁴ , <i>T</i>	*Ik		*[lees : ik]
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>	ik		
30	<i>M</i> ³	a	opdat geen scheut *onspruit' wen 'k geen geluid en geef,	
				*[lees : ontspruit']
		b	[] [w]aar [] aan []	
	<i>M</i> ⁴ - <i>P</i>		ontspruit	
	<i>D</i>		geef',	
31	<i>M</i> ³ , <i>M</i> ⁴		en 'k eeuwig-smartlijk ben opdat elk lente-ontwaken	
	<i>T</i>		eeuwig smartlijk	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>		eeuwig-smartlijk	
32	<i>M</i> ³ - <i>T</i>		van straal'gen dauw in mijne dankbre tranen leef';	
	<i>M</i> ³		daauw dankb're	
	<i>P</i> , <i>D</i>		dankbre	
33	<i>M</i> ³	a	maar... dit en wórdt geen lent . Geen l	
		a	[] gulle dag zal rijzen	
	<i>M</i> ⁴		lent'	
	<i>T</i>		dit	
	<i>M</i> ³ , <i>P</i>		dit wordt	
	<i>D</i>		wórdt	
34	<i>M</i> ³	a	gelijk een voorjaars-wijde in duzend bloeme' ontluikt;	
		a	[] [voorjaars-w]ei[de] []	
	<i>T</i> - <i>D</i>			
35	<i>M</i> ³	a	en zijn dees gulden ochtend-neeveln schoon, zij wijzen	
		a	[] u[chtend-neeveln] []	
	<i>M</i> ⁴			
	<i>T</i>		schóon,	
	<i>M</i> ³ , <i>P</i>	,	uchtend-neeveln schoon, zij wijzen	
	<i>D</i>		gulden uchtend-neeveln schoon, zij wijzen	
36	<i>M</i> ³ - <i>T</i>		een naedren morgen die naar náakte landen ruikt.	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>		naakte	
37	<i>M</i> ³	a	En toch... – o Waan, te wezen de verkoorne	
		a	[] *starre [*Waan, te wezen de verkoorne]	*[lees : Starre waan]
	<i>M</i> ⁴ - <i>D</i>		Starre waan,	
38	<i>M</i> ³ , <i>M</i> ⁴		die zelfs bij lui-ontluikende ooggen van den dood,	
	<i>T</i> - <i>D</i>		Dood,	

39	<i>M</i> ³	a	mag worde' als de
		a	blinde Natuur, o eeuwige-barende en -geboorne,
		a	[] gij []
	<i>M</i> ⁴ - <i>P</i>		natuur,
	<i>D</i>		Natuur,
40	<i>M</i> ³ - <i>T</i>		mag worde' als úw steeds zwarte' en scheppens-reeden schoot;
	<i>M</i> ⁵ - <i>D</i>		uw
41	<i>M</i> ³	a	mag zijn, die zelfs bij schijn van leven brandt van leven,
		a	[]° [], [], [];
	<i>M</i> ⁴		
	<i>T</i>		brandt
	<i>M</i> ⁵		schijn brandt
	<i>P</i>	a	
		b	[] [sch]ij[n] []
	<i>D</i>		brandt
42	<i>M</i> ³	a	die, van zijn onverbiddijk-werkzaam [ø] gi[?]/[xx]
		a	[] hart en brein,
	<i>M</i> ⁴ - <i>M</i> ⁵		
	<i>P</i>	a	
		b	[] [onverbiddijk-w]aa[kzaam] []
	<i>D</i>		
43	<i>M</i> ³	a	zal aangezicht aan 't óngeschaapne geven
		b	[] 't heerlijkst [aangezicht aan 't óngeschaapne geven]
	<i>M</i> ⁴		
	<i>T</i>		héerlijkst
	<i>M</i> ⁵		heerlijkst ongeschaapne
	<i>P</i>	a	
		b	[] ó[ngeschaapne] []
	<i>D</i>		óngeschaepne
44	<i>M</i> ³	a	en schenke' uit de ongewassen druif den rijksten wijn...
		a	[] [de]' []
	<i>M</i> ⁴		de
	<i>T</i>		óngewassen rijksten
	<i>M</i> ⁵ - <i>D</i>		ongewassen rijksten
45	<i>M</i> ³ - <i>T</i>		o Starre waan, te schoone waan... – De neevlen hangen
	<i>M</i> ⁵ - <i>D</i>		milde
46	<i>M</i> ³	a	doorweven, teeder, van een bloode October-zon.
		b	[door]bleven[?]/[,] [teeder , van een bloode October-zon.]
		b	[door]blonken[,] blankend []
	<i>M</i> ⁴ - <i>D</i>		
47	<i>M</i> ³	a	En 'k sta, en staa
		a	[] [st]are, en prange onder mijn hand 't verlangen
	<i>M</i> ⁴ , <i>T</i>		
	<i>M</i> ⁵ - <i>D</i>		'k

ZETFOUTEN

T
 r. 29: *Ik* | *ik*
 r. 34: *onluikt* | *ontluikt*
 r. 40: *schoot* | *schoot*;

NOTEN

¹ In typoscript *M*¹ niet gecorrigeerde fout:
 r. 22: *stempel stempel* | *stempel*
² In *M*⁴ begon Van de Woestijne direct na r. 44 met de volgende strofe, zonder strofewit; hij schreef 'o Starre waan' maar haalde dat door toen hij de vergissing bemerkte; iets lager maakte hij een nieuw begin met de regel.
³ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (3x).

[MM16]

IK BEN MET U ALLEEN, O VENUS, FELLE STAR

OVERLEVERING

*M*¹: Manuscript *H*-24.
*M*²: Manuscript *H*-29,[14].
*M*³: Manuscript *H*-31,[4].
T: *De gids* 78.1 (januari 1914), p. 190. /12/
*M*⁴: Typoscript *H*-40,[20].
*P*¹: Drukproef *D*¹ *H*-55,30.
*D*¹: *De modderen man*, p. 36.
*P*²: Drukproef *D*² *H*-98,35-36.
*D*²: *Gedichten*, p. 35-36.

DATERING

Omstreeks 26 februari 1913(?); vóór 23 oktober 1913.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
 Op 26 februari 1913 schreef Van de Woestijne een bijdrage voor de *N.R.C.* (gepubliceerd op 28 februari). Passages daarin zijn verwant aan passages in 'Ik ben met u alleen, o Venus, felle star', zodat het mogelijk is dat het gedicht rond die datum geconcipieerd is. Zie verder noot 1.

II
*M*¹ is een blad met enkele invallen en fragmenten, onder meer van [MM15]. Er komen twee passages uit 'Ik ben met u alleen, o Venus, felle star' op voor. Bovenaan het blad schreef Van de Woestijne met potlood twee regels: *M*¹:A. Na enkele andere notities volgde een losse regel: *M*¹:B, eveneens met potlood geschreven.

*M*¹:A

[→5-6]

- (1) Zelfs wat het eerste komt en wat het laatste scheidt
 (2) a Zelfs 't leed en komt mij niet bezoeken
 b [] komt geen [leed] [mij]n ijlt []

M¹:B

[→18]

(1) de vreugd en 't leed van 't eeuwig branden

III

Het gedicht is uiterlijk voltooid op 23 oktober 1913, toen het door de redactie van *De gids* werd ontvangen.

IV

M² is kopijhandschrift voor *Het gelaat des dichters* geweest; M³ is kopijhandschrift voor *T* geweest; M⁴ is kopij voor (de proef P¹ van) D¹ geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(M¹ niet opgenomen)

1	M ²		Ik ben met U alleen, o Venus, roode star.
	M ³ -M ⁴		u
	P ¹	a	
		b	[] fell[e] []
	D ¹ -D ²		

2	M ² -T	En waar 'k vergeefs in mij uw stralend gloeien zoekte,
	M ⁴ -D ²	,

[5-6←A]

5	M ²	a	Geen vraag. En zelfs wat 't eerst me naêrt en 't laatste scheidt,
		b	[] Z[elfs] hij die ['t] [eerst]e komt []
		c	[] En [*Zelfs] ['t] [**eerste] me naêrt []

*[lees: zelfs wat]

**[lees: eerst]

	M ³ , T		zelfs wat 't eerst me naêrt en 't laatste scheidt,
	M ⁴ -D ²		:

6	M ²	a	zelfs angst en komt mijn ijlt bezoeken.
		a	[] [mijn]e []
	M ³		
	T	ángst	
	M ⁴ , P ¹	angst	mijn ijlt'
	D ¹ -D ²	ángst	

7	M ²	Ik ben met u alleen, mijne oogen droog en wijd;	
	M ³ , T		,
	M ⁴		;
	P ¹		mijn
	D ¹ -D ²		;

Ik ben met U alleen, o Venus, roode star.
En waar ik verdoep is mij uw stoddend spiegel, zoek,
lijft leeg mij, marrend harte, en bar.

Mijn harte mondel is strak van leidens sterre, hoede.
En, vras. ~~En zelfs~~ ^{komt} ~~verre~~ ^{en} 't leat te seheidt,
zelfs angst en, komt mijne ijte beje kas.

Ik ben met U alleen, mijne roede, drood en, wijde;
~~En zelfs~~ ^{komt} ~~verre~~ ^{en} 't leat te seheidt,
zelfs angst en, komt mijne ijte beje kas.

- De venster blind, de koemre, maakt en, ijl de dille,
het huis eens beddoers, onbetreën en, houte loos:
obclus mijne ziel is 't land der stille;

terwijl ~~ij~~, alles te, hemel-tuine een helle roos,
en, vras: roode roos is, Stille's donkreus lande,
ij, noodend waakt en, blaukt, oltrois;

en ik, met de armoe van, mijn hoefa' en, van mijn hande,
is de armoe van, mijn hart ontbere, leeg en, bar,
zelfs de ~~armoe~~ ^{armoe} vras, eenzaam brande....

'Ik ben met U alleen, o Venus, roode star' [MM16]. Blad uit de kopij voor *Het gelaat des dichters* (H-29).

8	M^2	α a	en deel de wijde nacht van mijn verlaten kilte	
		β b	terwijl [] welft []	
		β c	wijl lijdelijk de []	
		β d	wen []	
		γ e	de polen van den $\left\{ \begin{array}{l} *[nacht\ welft] \\ nacht\ zijn \end{array} \right\}$ []	<i>*[lees : geschrap]</i>
		β f	terwijl de wijde [nacht welft] []	
	M^3, T		en deel de wijde nacht van mijn verlaten kilte	
	M^4-D^2		terwijl welft	
9	M^2	α a	met uwe gloeiënde eenzaamheid.	
		β b	naar [] [gloei]e[nde] []	
		γ c	[*naar] []	<i>*[lees : en?]</i>
		β d	[naar] []	
	M^3, T		met []	
	M^4-D^2		naar	
10	M^2	a	- De wanden blind, de kaemren naakt en ijl de dilte,	
		b	[] venstren []	
	M^3	a	wanden	
		b	[] venstren []	
	$T-P^1$			
	D^1-D^2		;	
12	M^2, M^3		aldus mijn ziel in 't land der Stilte;	
	T		aldús stilte;	
	M^4-D^2		aldus Stilte;	
13	M^2	a	terwijl ge, alleen ten hemel-tuine een helle roos,	
		b	[] [,] []	
	M^3		[] ge, alleen ten hemel-tuine een helle roos,	
	T		in 't land der stilte,	
	M^4-D^2		alwaar ten hemel-tuine een helle roos,	
14	M^2	a	een vurig-roode roos in stilte's donkren lande,	
		a	[] S[tilte's] []	
	M^3			
	T		stilte's	
	M^4		Stilte's	
	P^1	a		
		b	[] [vurig-]fell[e] []	
	D^1-D^2			
15	M^2	a	ge noodend waakt en blaakt, altoos,	
		b	[g]ij []	
	M^3		ge	
	T		altoos,	
	M^4-D^2		staêg-noodend ;	
16	M^2-P^1		en ik, met de armoe van mijn hoofd en van mijn handen,	
	D^1-D^2		armoê	

17	M^3 - P^1 D^1 - D^2	in de armoë van mijn hart ontbere, leêg en bar, armoê	
18	M^2	a zelfs de arme vreugd van eenzaam brânden... b [] schaemle [] c [] arme []	[←B]
	M^3		
	T	éenzaam	
	M^4 - D^2	eenzaam branden...	

ZETFOUTEN

T r. 6: *Zelfs* | *zêlfs*

NOTEN

¹ P. Minderaa heeft erop gewezen dat een journalistiek opstel van Van de Woestijne in de *N.R.C.* van 28 februari 1913 in enkele details ‘merkwaardig verwant’ is met ‘Ik ben met u alleen, o Venus, felle star’. Minderaa citeert uit de krantebijdrage, die geschreven werd op 26 februari en het zesde is van een serie ‘Over de militaire hervorming’. Hij wijst op de variant roode/felle in r. 1 van het gedicht (*Leven en werken* 1, p. 445). In het bedoelde artikel verhaalt Van de Woestijne hoe hij in de ochtend ‘de stad langs de Noorderpoorten ontweken [was], en een licht, een lucht- en licht-, een echt-en-onvervalscht voorjaarsbad [was] gaan nemen in het park van Laeken’. Het vervolg luidt: ‘Gisteravond al hadden om mij, voorboden van het schoone seizoen, de geurige luwten gezwoeld, de rijpe zoelten gedeind van den Zuiderwind. En ik had het in stad niet uitgehouden; ik was naar het woud geloopt, naar Boschvoorde op, en had er den geur opgesnoven der opene aarde, die blauwde in de duisternis onder den fellen maar kalmen schijn van Venus, de roode ster. Ik ben thuis gekomen, dronken van voorjaarslucht, de beenen vol zalige warmte; en heel den nacht heb ik gedroomd dat mijne oude tante, waar ik moet van erven, zoo- waar gestorven was: zóo had ik van dien eersten lenteavond genoten!’ (Geciteerd naar de *N.R.C.*; ook in deel 6 van het *Verzameld journalistiek werk*, p. 109-110.)

² In de vijfde strofe (r. 13-15) in M^2 , M^3 en T komt het zinsonderwerp ‘ge’ tweemaal voor. In M^2 merkte Van de Woestijne dit op en schrapte hij het woord in r. 13. In M^3 en T handhaafde hij het echter; daarom is deze onjuistheid daar onveranderd gelaten.

³ T heeft in r. 12, 13 en 14 ‘stilte’ zonder hoofdletter, terwijl de kopij (M^3) in r. 12 en 14 ‘Stilte’ heeft. In r. 13 bracht Van de Woestijne tijdens de proefcorrectie voor het tijdschrift een variant aan, waardoor ‘stilte’ op die plaats alleen in T voorkomt. Deze lezing is in het variantenapparaat opgenomen omdat het juist vanwege het invoegen van de variant waarschijnlijk is dat Van de Woestijne bewust van de kapitaal afzag.

⁴ Literatuur: De Schutter, ‘Ik ben met U alleen, o Venus.’

⁵ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits, het Engels, het Frans (2x), het Spaans en het Tsjechisch.

- OVERLEVERING *M*¹: Manuscript H-37.
*M*²: Manuscript H-38.
*M*³: Manuscript H-39,[1].
T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 26.1 (februari 1916), p. 125. /14/
*M*⁴: Typoscript H-40,[21].
P: Drukproef D H-55,31.
D: *De modderen man*, p. 37.
- DATERING Vermoedelijk omstreeks april 1915; 21 juli 1915.
- ONTWIKKELINGS-
GANG I
*M*¹ is een handschrift met kladfragmenten uit verscheidene gedichten, en enkele journalistieke aantekeningen die uit april 1915 dateren (zie H-37 in de Bronnenlijst; zie voor de datering de ontwikkelingsgang van [MB]). De fragmenten die bij 'Van alle reis terug nog vóor de reis begonnen' horen, staan dicht bij elkaar. Het eerst schreef Van de Woestijne met rood potlood een vierregelige passage die de openingsstrofe werd:
- M*¹:A [→1-4]
- 1 Van alle reis terug nog vóor de reis begonnen.
 2 Wát, dat gij niet en wist, heeft de onrust u geleerd?
 3 Alle einders zijn ontgonnen
 4 en elke tocht gemeerd.
 [Geheel doorgebaald, mogelijk in stadium E]
- Dwars naast deze regels, aan de linkerkzijde, volgden eveneens in rood potlood twee regels die verderop in het gedicht een plaats zouden krijgen:
- M*¹:B [→11-12]
- (1) gij moet u niet meer laven:
 (2) gij zijt aan walg gelescht
 [Geheel doorgebaald, mogelijk in stadium E]
- Opnieuw in de linkermarge schreef Van de Woestijne nog een strofe in potlood:
- M*¹:C [→5-8]
- (1) Welke begeerte die, verzaad, niet heeft bedrogen
 (2) a en welke [∅] liefde zonder angst beleên?
 b [] gelogen[?] [] ooit angstenloos []
 (3) – o dorre brand der oogen
- 336 VARIANTENAPPARAAT

- (4) a na véel te lang geweest
 b [] nodeloos []
 [*Geheel doorgehaald, mogelijk in stadium E*]

Rechts naast stadium A kwam opnieuw met potlood nog een losse regel op papier, later het begin van de derde strofe:

$M^1:D$ [→9]

- (1) a Geen bronnen gelden nog[?] in de eindelijke haven
 b [] meer, en geene stroomen, waar de [haven]
 [*Geheel doorgehaald, mogelijk in stadium E*]

De bovenstaande fragmenten werden doorgehaald met potlood. Het is mogelijk dat dit gebeurde toen Van de Woestijne een meer voltooide versie smeedde op M^2 , die geheel met potlood geschreven werd ($M^2:E$). Op het handschrift komt tevens een aantekening voor die weliswaar verband houdt met Van de Woestijnes prozaplannen maar die geschreven werd met hetzelfde rode potlood als op M^1 gebruikt werd, hetgeen het vermoeden van de chronologische nabijheid van beide bronnen versterkt. $M^2:E$ is in de gecombineerde synopsis opgenomen. De tekst van het gedicht is met een paar lijnen geschrapd; dit gebeurde waarschijnlijk direct na de voltooiing, die uiterlijk op 21 juli 1915 plaatsvond: op die datum zond Van de Woestijne het gedicht aan Herman Robbers voor publikatie in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*.

Op hetzelfde manuscript maakte Van de Woestijne onder de tekst van het gedicht enkele losse aantekeningen; sommige daarvan hebben betrekking op plannen voor proza-verhalen en blijven hier buiten beschouwing. Er staan verder nog twee losse regels genoteerd. De eerste is een aantekening in het Frans, misschien een citaat maar het kan evengoed een inval van Van de Woestijne zelf zijn: 'La désillusion des mains pleines.' Na een kleine witruimte volgt dan nog een mogelijke versregel:

M^2 : paralipomenon

- (1) a Wij bouwen een galerij[?] voor haar die nimmer komt
 a [] paleis []

11

M^3 is kopijhandschrift voor T geweest; M^4 is kopij voor (de proef P van) D geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES		(M ¹ niet opgenomen)		
				[1-4←A]
1	M ² :E M ³ ,T M ⁴ P D	a	Van alle reis terug nog vóór de reis begonnen. voor [v]ó[or] 	
2	M ² :E M ³ ,T M ⁴ -D	a	Wát , dat *gij en niet en wist, heeft de onrust u geleerd? gij niet en wist, Wat	*[lees : gij niet en]
				[5-8←C]
6	M ² :E M ³ ,T M ⁴ -D	α a α b α b α β c α d	en welke gelogen liefde ooit angstenloos beleên? [] { [] } [] zonder angst [] { [ge]deg[en] } [] oprechtste [] { [] } { [] } [] avontuur } [en welke oprechtste liefde ooit zonder angst beleên?] oprechte waan	
8	M ² :E M ³ -D	α a β c α d	na nodeloos geweên!... [] [ge]tuur[!...] [] [ge]weên[!...] 	
9	M ² :E M ³ -D	a a	Geen bronnen meer, en geene stroomen, waar de haven [] een [] 	[←D]
10	M ² :E M ³ -D	a a	ze in de eindelijkke[?] zee [] gestilde maat der strenge zee bevest. 	
				[11-12←B]
11	M ² :E M ³ -D	a b	Gij moet u niet meer laven: - [Gij] [] 	

ZETFOUTEN

T r. 4: *elk tocht* | *elke tocht*

NOTEN

¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits en het Frans.

OVERLEVERING	<p><i>M</i>¹: Manuscript H-13. <i>T</i>¹: <i>Onze eeuw</i> 12.1 (januari 1912), p. 150. /8/ <i>M</i>²: Manuscript H-16. <i>M</i>³: Manuscript H-31,[5]. <i>T</i>²: <i>De gids</i> 78.1 (januari 1914), p. 191. /12/ <i>M</i>⁴: Typoscript H-40,[22]. <i>P</i>: Drukproef D H-55,32. <i>D</i>: <i>De modderen man</i>, p. 38.</p>
DATERING	Omstreeks juli 1911(?); vóór 23 oktober 1913.
ONTWIKKELINGS- GANG	<p>I Voordat 'o Ziek, onzeker en onzuiver' in definitieve vorm verscheen, had het andere, sterk afwijkende versies gekend, of beter: maakte het deel uit van eerdere versies.</p> <p>De oudste is <i>M</i>¹, een voltooid kladhandschrift in zwarte inkt, waarin slechts weinig verbeteringen voorkomen. Het gedicht heeft drie strofen en een sterk afwijkende tekst. Van de Woestijne schreef de drie strofen niet in de aange-troffen volgorde: tussen de eerste en derde liet hij een relatief grote ruimte open die hij kort daarop vulde met nog een vierregelige strofe. Bovendien keerde hij daarna door middel van nummering de volgorde der strofen nog eens geheel om: de eerste nummerde hij aanvankelijk 2, direct veranderd in 3; de middelste werd genummerd 2, de laatste 1. Omdat de ductus erop wijst dat het gedicht toch in één sessie geschreven is, loopt de fasering in de volgende synoptische weergave over de strofen door.</p>
	<i>M</i> ¹ :A
strofenummer	<p>d 2 d 3</p> <p>1 o Ziek, onzuiver en onzeker</p> <p>2 te leven van dees staegen dood...</p> <p>3 – en eeuwig dorste', o verre Beker,</p> <p>4 en altijd hongren, hooploos Brood.</p> <p>strofenummer d 2</p> <p>5 b hoe lange zal aan loom c [] [loo]de zole c [] [loode]n []</p> <p>b de bane zijn die, duister wijkt; b [], []</p> <p>7 b [∅] licht verholen c hoelange 't nieuwe []</p>

- 8 b dat [ø] kijkt
 b [] in het oog me []
 c [] 't ontwakend [oog me kijkt]?

strofenummer d 1

- 9 o Ziek, onzeker en onzuiver
 10 en hunkrend steeds, en altijd moe;
 11 a om elk verlange' een vrees'gen huiver,
 a [] [vree]z[gen] []

- 12 a en op elk'
 a [] [elk] hopen de oogen toe:

II

Bij de voorbereiding van het *Verzameld werk* van Van de Woestijne had P. Minderaa de beschikking over een manuscript dat in bezit was van Maurice Roelants. De huidige verblijfplaats ervan is echter onbekend. De tekst sluit aan bij *M'*, dat dus als een klad voor het verloren gegane manuscript beschouwd kan worden. Zie voor de tekst noot 1. De vermelding van het "Kyrie" eener "Heilige Mis" op het manuscript maakt het mogelijk het ontbrekende manuscript in verband te brengen met de schema's die Van de Woestijne voor de compositie van *Het gelaat des dichters* maakte. Op 9 juli 1911 noteerde hij als derde en voorlaatste deel van *Het licht der kimmén: De Heilige Mis*. Eerste afdeling daarin zou zijn 'Kyrie' (zie de Ontstaansgeschiedenis, § 2.1.1). Het is dus denkbaar dat ook het klad *M'* omtrent diezelfde datum ontstaan is.

III

In het tijdschrift *Onze eeuw* van januari 1912 (*T'*) publiceerde Van de Woestijne het gedicht 'Ter loome zee met slappe zeilen'. De eerste strofe is grotendeels gelijk aan de tweede strofe van 'o Ziek, onzeker en onzuiver'; ook voor het overige is verwantschap aanwijsbaar. Deze versie is tevens in het Appendix opgenomen ([A10]).

Ter loome zee met slappe zeilen
 onder eenzelfde lamme zon'
 en steeds het onveranderd-ijle
 aan elken nieuwen horizon;

aldóor de dagen áldoor varen
 een onverschill'gen avond toe,
 en eindeloos het loom verzwaren
 der lamme leden, hooploos-moe;

en nimmer, nimmer slapen mogen,
 maar steeds naar horizonnen spiên
 met starre en pijnlijk-sperrende oogen
 die zelfs den zwarten nacht niet zien...

IV

Boven de tekst van het gedicht op *M'* is geschreven '*Liederen.*' met toevoeging van het cijfer 1. Het manuscript is genummerd met het cijfer 12 in dezelfde

inkt als de tekst. Dit kan erop duiden dat Van de Woestijne het afschrift als kopij heeft bedoeld. Het is niet bekend of hij het daadwerkelijk heeft verstuurd, noch of het elders dan in *De gids* (T^2) verschenen is.

Het is verder niet uitgesloten dat Van de Woestijne het gedicht op zeker moment wilde gebruiken als een van de 'Liederen van Helena', waarvan enkele (onder meer het tegelijk met 'Ter loome zee met slappe zeilen' in *Onze eeuw* verschenen 'Regen, regen in den tuin') in 1912-1913 in *De lelie* gepubliceerd werden. Voor een deel werden ze verwerkt in 'De Spartaansche Helena', opgenomen in *Zon in den rug* (1924) en daar globaal gedateerd 'Brussel 1909-1911'. Dergelijke dateringen zijn bij Van de Woestijne – zoals in andere gevallen bleek – niet zonder meer betrouwbaar. Zeker is dat de definitieve versie van het gedicht voltooid was op 23 oktober 1913, toen het door de redactie van *De gids* ontvangen werd.

De nummering van M^2 in inkt is later met potlood vervangen door het cijfer 3. Of Van de Woestijne dit zelf deed, is niet bekend.

v

M^3 is kopijhandschrift voor T^2 geweest; M^4 is kopij voor (de proef P van) D geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

		(M^1 en T^1 niet opgenomen)
2	M^2, M^3 T^2 M^4-D	in 't ijevren de eigen doem gewijd; éigen de' eigen
4	M^2, M^3 T^2 M^4-D	dan om de' onmogelijken strijd; onmogelijken onmogelijken
5	M^2 M^3 T^2 M^4 P, D	a – ter loome zee z a [] gezonken zeilen, ° , °
7	M^2-P D	en altijd 't onveranderd ijle onveranderd-ijle

NOTEN

¹ P. Minderaa heeft een niet achterhaald manuscript van het gedicht onder ogen gehad. Hij schrijft (*VW* dl. 2, p. 803-804):

'In het h.[andschrift] Roel.[ants] draagt het gedicht als titel *De Stem*; in een voetnoot leest men: *Ut den 'Kyrie' eener 'Heilige Mis', in bewerking*. Dit is nauwelijks een variant, eer een nieuw gedicht. Het zijn deze drie strophen:

o Ziek, onzeker en onzuiver,
en hunkrend steeds, en altijd moe;
om elk verlange' een vreez'gen huiver,
en op elk hopen de oogten toe:

hoe lange zal aan wonde zole
de bane zijn, die, duister, wijkt?
hoelang 't erkennend licht verholen
dat in 't genezen oog me kijkt?...

o Ziek, onzuiver en onzeker
te leven van dees staegen dood.
En eeuwig dorste', o verre Beker;
en altijd hongren, hooploos Brood...'

² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Engels (2x) en het Frans.

[MM19] UREN VAN HARDE MACHT, WAAR 'K IN DE ZWARTSTE NACHTEN

OVERLEVERING *M*¹: Manuscript H-37.
*M*²: Manuscript H-39,[2].
T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 26.1 (februari 1916), p. 126-127. /14/
*M*³: Typoscript H-40,[23-24].
D: *De modderen man*, p. 39-41.

DATERING Vermoedelijk omstreeks april 1915; vóór 21 juli 1915.

ONTWIKKELINGS- I
GANG Op het manuscript *M*¹ komen behalve van 'Uren van harde macht' fragmenten voor van [MB] en [MM17]. Bij de datering zijn de journalistieke aantekeningen op het blad als uitgangspunt genomen; ze betreffen gebeurtenissen uit april 1915 (zie de Bronnenlijst en de ontwikkelingsgang van [MB]). Van 'Uren van harde macht' bevat het manuscript de eerste strofe in voltooide staat, geschreven met rood potlood.

*M*¹:A [→1-4]

1 a uren van harde macht, die in de zwartste nachten
b [] waar 'k []

2 a [∅]
b die heller zijn dan git,

3 a [∅] gedachten
b ter ijlste hoogten, en de stijlste, der []

4 onzichtbaar-tronend zit

Het gedicht is uiterlijk voltooid op 21 juli 1915, toen Van de Woestijne het aan Herman Robbers zond voor publikatie in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*.

II
*M*² is kopijhandschrift voor *T* geweest; *M*³ is kopij voor *D* geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(*M*¹ niet opgenomen)

[1-4←A]

- 3 *M*², *T* ter ijlste hoogten, en de steilste, der gedachte
*M*³ | | | Gedachte,
D | | | °
- 6 *M*², *T* hoe heb ik u bemind,
*M*³, *D* | | hebbe | |
- 9 *M*², *T* waar 'k heel mijn weze' als plots genade-weel'ge borsten
*M*³, *D* | | | |,
- 10 *M*²-*M*³ mocht de' Onverzaadb're biën,
D | | | °
- 12 *M*², *T* geheel tot ijlt te vliën.
*M*³, *D* | | ijlt' | |
- 13 *M*² a Geene begeerte meer; o vrijheid, en geen bede;
T b [| |]: [| |]
*M*³, *D* | | |; | | |
| | |: | | |
- 15 *M*² uit diep-gerooiden drift den diep-ontgonnen vrede
T | | | diep ontgonnen | |
*M*³, *D* | | | diep-ontgonnen | |
- 16 *M*² van 't eindlijk eind-gevecht.
T | | éindlijk | |
*M*³, *D* | | eindlijk | |
- 17 *M*², *T* Arm, als geen enkle, maar zich voelen, koel, den rijke
*M*³, *D* | | ° | |
- 18 *M*², *T* die, 't zwoelst geluk door-leên,
*M*³, *D* | | | doorleên,
- 19 *M*² a het Wezen, de eeuwigheên ontwassend, kan doen k
T-D a [| |] wjken
| | |
- 23 *M*² a wat heb ik u bel[?]
T-D a [| |] [be]mind, ik die u mocht regeeren,
| | |
- 24 *M*², *T* – en treurig ben, en lijd...
*M*³, *D* en – | | |
- 25 *M*² a – – Want zie, de aarde is den tijd nabij, dat tijënd streven,
T b [| |] [tij]e[nd] [| |]
| | | tijgend | |
*M*³ | | | ° | | tijend | |
D – | | |

M^1 is aan twee zijden beschreven en bevat twee kladstadia van [MM20]. Er komen ook kladfragmenten van [MM29] en [MM4] op voor. Op de rectozijde van het manuscript noteerde Van de Woestijne twee regels in potlood ($M^1:A$), later doorgehaald met dezelfde inkt waarmee hij op de versozijde een schetsmatige versie van het gedicht schreef ($M^1:B$); de eerste strofe ervan is dan reeds voltooid.

$M^1:A$

1 Spot die mijn harte hardde als ijzer [$\rightarrow B, 1; \rightarrow 1$]
 2 gij hebt te brozer het gemaakt [$\rightarrow B, 3-4; \rightarrow 3-4$]
 [*Geheel doorgebaald, vermoedelijk in stadium B*]

$M^1:B$

1 a St [$\rightarrow 1-12$]
 a [S]pot, die mijn harte hardde, als ijzer [$\leftarrow A, 1$]
 2 ter kille kuip tot staal gehard:
 3 gij hebt het sterk gemaakt, en wijzer, [$3-4 \leftarrow A, 2$]
 4 a – maar 'k wete dat het brozer werd,
 a [].
 [*strofewit*]
 5 a Gij miekt het als de drill'ge speren
 a [] [speren]
 6 die [] te vaster steekt
 7 [] were
 8 a [] maar niet buigt, of breekt
 b [] [buig]en kan [, of breekt]
 [*strofewit*]
 9 Zoo sta 'k []
 10 [] [*puntjes*] van mijn dag,
 11 a en [*puntjes*] een hart [*puntjes*]
 b [] draag []
 12 [] maar dat niet buigen mag.

Het gedicht is op M^2 genummerd met het romeinse cijfer I; bovenaan het blad schreef Van de Woestijne 'Het Gelaat des Dichters.' Hij plaatste een noot onderaan: 'Ter perse bij C.A.J. van Dishoeck, te Bussum. – Zie *De Gids*, December 1911 en April 1912.' Dit manuscript moet behoord hebben tot de op 29 juni

1912 aan *De gids* aangeboden kopij die door Van de Woestijne om onbekende redenen werd teruggevraagd (zie ook de Lijst van voorpublicaties).

III

De oorspronkelijke lezing in *M*³ in de regels 1, 5 en 9 (fase a) sluit aan bij de kladversie en de eerste tijdschriftpublicatie in *De lelie*. Het zou daarvoor als kopijhandschrift gediend kunnen hebben, maar waarschijnlijk is dat niet: de varianten die erin voorkomen zijn aangebracht met dezelfde inkt, waarschijnlijk tijdens dezelfde sessie. Om die reden is *M*³ na *T*¹ geplaatst.

Boven de tekst van *M*³ is het nummer '11' geplaatst. Het volgt op een eveneens bewaard gebleven manuscript van 'Ik weet dat ik mijn dood bereid, wanneer ik wil' ([A14]), waarboven is geschreven 'Verzen / 1'. Dit gedicht werd door Van de Woestijne niet gebundeld. Het verscheen tegelijk met 'Trots, die mijn harte hardde' in *De gids*, maar het kopijhandschrift ervan is niet bewaard gebleven, in tegenstelling tot dat van 'Trots, die mijn harte hardde' (*M*⁴). *M*³ en het handschrift van 'Ik weet dat ik mijn dood bereid' kunnen bedoeld zijn als kopij voor een publicatie, maar een publicatie waarin beide gedichten met deze nummering en in deze volgorde voorkomen, is niet bekend. Tevens bestaat de mogelijkheid dat de nummering verband houdt met de voorbereidingen voor *Het gelaat des dichters*. Beide gedichten komen in elkaars directe nabijheid voor op het manuscript met een voorlopige inhoudsopgave van de onderafdeling 'De vergroot-spiegel', maar niet als de eerste gedichten daarvan (zie de Ontstaansgeschiedenis, § 3.1.3).

IV

*M*⁴ is kopijhandschrift voor *T*² geweest; *M*³ is kopij voor *D* geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(*M*¹ niet opgenomen)

			[1-12←B]
1	<i>M</i> ²	Trots , die mijne harte hardde, als ijzer	[←A, 1]
	<i>T</i> ¹	Spot mijn	
	<i>M</i> ³	a	
		b Trots []	
	<i>M</i> ⁴ , <i>T</i> ²		
	<i>M</i> ³	°	
	<i>D</i>	,	
			[3-4←A, 2]
4	<i>T</i> ¹ - <i>M</i> ⁴	- maar 'k wete dat het *broozer werd.	*[lees : brozer]
	<i>T</i> ²	,	
	<i>M</i> ³ , <i>D</i>	°	
5	<i>M</i> ²	Gij maakte' 't, ten gedrilden were,	
	<i>T</i> ¹	miekt het, te	
	<i>M</i> ³	a ten	
		b [] maakte' '[t,] []	
	<i>M</i> ⁴		
	<i>T</i> ²	maakte te	
	<i>M</i> ³ , <i>D</i>	maakte' ten	

6	M^2	a	Als eene spies, die vaster steekt	
		a	a[ls] []	
	T^1			
	M^3-D			
9	M^2		Zoo sta 'k, mijn trots een scherpe schanse	
	T^1		spot gelijk een	
	M^3	a		
		b	[] trots [een] scherpe [schanse]	
	M^4		*'k	*[lees : 'k,]
	T^2-D		'k,	

ZETFOUTEN

T^1 r. 3: *hebt*, | *hebt*
r. 9: *schande* | *schanse*

NOTEN

¹ In typoscript M^3 niet gecorrigeerde fout:

r. 1: *harde* | *hardde*

² De spelfout 'broozer' (in plaats van 'brozer') in r. 4 is opgenomen in het variantenapparaat omdat Van de Woestijne deze spelling zowel hier als op enkele andere plaatsen handhaafde.

[MM21]

GIJ ZULT MIJ ALLEN, ALLEN KENNEN

OVERLEVERING T : *De gids* 76.11 (april 1912), p. 117. /9/
 M^1 : Manuscript *H*-29,[11].
 M^2 : Typoscript *H*-40,[26].
 D^1 : *De modderen man*, p. 43.
 P : Drukproef D^2 *H*-98,37.
 D^2 : *Gedichten*, p. 37.

DATERING Vóór 25 augustus 1911.

ONTWIKKELINGS- GANG

I
Het gedicht is uiterlijk voltooid op 25 augustus 1911, toen het door de redactie van *De gids* werd ontvangen.

II
 M^1 is kopijhandschrift voor *Het gelaat des dichters* geweest; M^2 is kopij voor D^1 geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES

4	T		zal lichtend van mijn luister zijn.
	M^1	a	d
		a	[] luister zijn.
	M^2-D^2		

5	T, M^1 M^2-D^2	Slechts wie, na de eêlste weelde-spijzen, ° °
7	T, M^1 M^2 D^1-D^2	draagt eens vóór 't aangezicht der wijzen voor vóór
8	T, M^1 M^2 D^1 P, D^2	den plooi der wijsheid in 't gelaat. de den de
9	T, M^1 M^2-D^2	Maar hem, die mij niet heeft bekeken, niet
10	$T-M^2$ D^1-D^2	doch voor mijn hoogmoed heeft gebéên: gebéên,
11	T, M^1 M^2-D^2	hem zullen eens de voeten leken dien

ZETFOUTEN

T r. 10: *gebe'ên* | *gebéên*

NOTEN

¹ A.M. Musschoot heeft bij dit gedicht gewezen op invloed van Charles Baudelaires gedicht 'Sonnet d'automne'. Zie Musschoot, 'Karel van de Woestijne, een baudelairiaans dichter', p. 127.

² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (3x), het Frans (2x) en het Hongaars.

³ Literatuur: Binnendijk, 'Bij een gedicht van'.

[MM22]

IK VRAAG DEN VREDE NIET: IK VRAAG ALLEEN DE RUST

OVERLEVERING

C: Agenda H-36, p. 5r en 5v.
*M*¹: Manuscript H-39,[5].
T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 26.1 (februari 1916), p. 130. /14/
*M*²: Typoscript H-40,[27].
*D*¹: *De modderen man*, p. 44.
P: Drukproef *D*² H-98,38.
*D*²: *Gedichten*, p. 38.

DATERING

Vóór 21 juli 1915.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
 Van de Woestijne heeft achterin zijn agenda van 1915 (C) enkele fragmenten van het sonnet in klad genoteerd. Ze komen voor op de beide zijden van het laatste blad voor het achterplat (p. 5r en 5v), dus buiten de eigenlijke agenda. Hierdoor is een nadere datering binnen het jaar 1915 niet mogelijk. Wel is

zeker dat het gedicht op 21 juli van dat jaar voltooid was: op die dag zond Van de Woestijne het aan Herman Robbers voor publikatie in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*.

Op 5v schreef Van de Woestijne overdwars, na enkele aantekeningen, een regel die de openingsregel van het gedicht werd (C:A); daaronder enkele andere notities en onderaan een voorafspiegeling van r. 9 (C:B). Weer later noteerde hij op de rectozijde van het blaadje een schets voor het sextet (C:C). Alles werd met potlood geschreven.

- C:A [→1]
- (1) Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust
- C:B
- (1) De zoete schijn der lampen en der lippen [→C, 1; →9]
- C:C [→9-14]
- (1) o teedere avond-glans der lampen en der lippen [←B]
- (2) Maar gij, o geest, die stoot [*streep*] op de klippen
- (3) [∅] [*streep*] schampt
- (4) [∅] [*streep*]
- (5) [∅] [*streep*]
- (6) a gelijk de maan [∅] de lage dag, die dampt
 b [] boven [de]n [lage]n [dag, die damp]
- [*Stadium C werd onbepaalde tijd later doorgehaald*]

II

M^1 is kopijhandschrift voor T geweest; M^2 is kopij voor D^1 geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES

(C niet opgenomen)

- [1←A]
- 2 M^1, T – o Teedere avond-glans der lippen en der lampen,
 M^2 a – o Teedre
 D^1, D^2 a [] [Teed]ere avond-glans der lippen en der lampen,
 | |
- 3 M^1 als de eële nacht ontrijst de lage *dage-dampen *[*lees*: dage-dampen:]
 T, M^2 | | |
 D^1-D^2 | | aan | |
- 5 M^1 De schroeiige oogen koel ten kalmen droom gekust;
 T, M^2 | | schroeiige | |
 D^1-D^2 | | tot | |
- 7 M^1-M^2 en, waar ter slaap de laatste zorgen trager tampen,
 D^1, P | | trager | |
 D^2 | | ten | |
- [9←B; 9-14←C]

10	M^1	a	-- Maar gij, mijn harde geest, die stoot aan alle klik
		a	[] [kli]ppen
		a	° - []
	T		
	M^2		--
	D^1-D^2		-
11	M^1		vergeefs een onwil waar geen genster aan ontschampt...
	T^2-D^2		vergéefs
12	M^1		- Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen te poozen,
	T		póozen;
	M^2-D^2		poozen;
13	M^1	a	ik vraag alleen de rust, die , maagdelijke roze ,
		a	[] - [] -
	T		
	M^2-D^2		° , ,
14	M^1	a	gelijk de maan den lagen dag ontrijst, die damppt...
		b	[] moeten []
	$T-D^2$		

NOTEN ¹ In M^1 is achter r. 3 na het laatste woord 'dage-dampen' een inktvlek gemaakt, waardoor het interpunctieteken onleesbaar is geworden. Er is geen aanleiding om een ander teken te veronderstellen dan een dubbele punt, als in de overige bronnen.

² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Engels (2x), het Frans (2x), het Roemeens, het Spaans en het Tsjechisch.

[MM23]

GEDACHTENIS AAN EENE JONGE DICHTERES

OVERLEVERING T : *De gids* 76.11 (april 1912), p. 114-116. /9/
 M^1 : Manuscript H-29,[12].
 M^2 : Typoscript H-40,[29-30].
 D : *De modderen man*, p. 47-49.

DATERING Tussen 18 november 1909 en 25 augustus 1911.

ONTWIKKELINGS-
 GANG I
 Aanleiding tot het gedicht was de dood van de dichteres Renée Vivien, die op 18 november 1909 overleed; zie verder noot 1. Het gedicht is uiterlijk voltooid op 25 augustus 1911, toen het door de redactie van *De gids* ontvangen werd.

II
 Het nethandschrift M^1 is onvolledig overgeleverd: het bevat slechts zes van de zestien strofen. Het behoorde tot het kopijhandschrift van *Het gelaat des dichters*; M^2 is kopij voor D geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

titel	T, M ¹ M ² , D	In memoriam Renée Vivien. Gedachtenis aan eene jonge Dichteres.	
1	T M ¹ M ² , D	Ik heb u niet gekend dan in dees nieuwe vreeze; U u	
2	T M ¹ M ² , D	ik heb u niet dan aan mijn bleek gelaat gekend; U u ,	
3	T, M ¹ M ² , D	waar huivert in mijn hoofd, waar wentelt door mijn wezen wemelt	
4	T, M ¹ M ² , D	deze ongewacht-gekomen lent'. onverwacht-gerezen	
5	T, M ¹ M ² D	'k En hadde u niet verwacht ten drempel mijner droomen; Ik ter genood ten	
6	T-M ² D	mijn blik en hadde in de eigen wijdte úw blik gezien, uw	
7	T M ¹ -D	en waar' deze onverlangde en wrange lent gekomen lent'	
9	T M ¹ M ² , D	- Ik lag. De koorts ontvonkte een vuur in mijne vuisten; o -	
13	T, M ¹ M ² , D	En 'k heb aan u gedacht dees heelen dag, gesleten gedacht aan u	
14	T, M ¹ M ² , D	in de aangedeinde laai die om ons leden zengt mijn	
15	T, M ¹ M ² , D	en niets ter schaal van ons verlangen laat, dan 't weten het	
16	T, M ¹ M ² , D	dat ze ons alleen wat assche brengt. zij	
20	T-M ² D	gesmookt, *geflakkert úwentwaart, geflakkert uwentwaart,	*[lees : geflakkerd]
21	T, M ¹ M ² , D	o kleine, o verre doode, en die mijn angst komt doopen vërre	
22	T, M ¹ M ² D	in droeve zekerheid dat gij niet lijden zult; gij gij	

23	T		die, helend binnen de oogen-schaal het licht der hope,
	M ¹	a	bl
		a	[] [b]innen de ooge-schaal het licht der hope,
	M ² , D		oogen-schaal
			[M ¹ eindigt na r. 24]
	T, M ² , D r. 25-64		
25	T		– Want gij zijt heen-gegaan vóor ge aan verdorden monde
	M ²		voor
	D		vóor
26	T		den zengend-zwoelen zoen der zatheid hebt gesmaakt;
	M ² , D		zengend-zoelen
27	T		vóor de' eeuw'gen kreet, waarin de in smart-volvoerde zonde
	M ²		voor
	D		vóor pijn-volvoerde
29	T		Gij zijt gestorven in de sluiers van het wanen
	M ²	a	
		a	[] waden []
	D		
31	T		dat alle bangen wordt gesust in vreugde-tranen
	M ² , D		liefde-tranen
36	T		naar een oud leed, dat wacht en zwijgt.
	M ² , D		talmt
37	T		En stierft gij, met in 't smeekend oog de vrees'ge wake,
	M ² , D		vreez'ge
40	T		en spijt dewijl gij hadt gevraagd...
	M ²		dewijl
	D		gevraagd...
41	T		Zóo gingt gij heen, o zalige arme. En wij, die bléven,
	M ²		– Zoo
	D		– Zóo
49	T, M ²		Wij, arm en naakt in onze zatheid, en die weten
	D		graauw
51	T, M ²		dat geene vreugde waakt die, smartlijk te' eind gesleten,
	D		te
55	T, M ²		die dragen in ons lijf den vloek van steeds verscheurde,
	D		gescheurde,
58	T		spijtig om de' eëlen schroom die noodloos heeft gehijgd:
	M ² , D		eedlen
62	T		die nooit het wrange van de zatheid hebt gekend, –
	M ² , D		°

63 T waar huivert door ons hoofd dees bralle en ongenoode
M², D – | |

ZETFOUTEN

T r. 20: *geflakkert* | *geflakkerd*
r. 54: *onverzaad'bre* | *onverzaadb're*
D r. 54: *onverzaad'bre* | *onverzaadb're*

NOTEN

¹ Van de Woestijne schreef het gedicht naar aanleiding van de dood van de dichteres Renée Vivien, in 1877 te Londen als Pauline Mary Tarn geboren uit Engels-Amerikaanse ouders. Ze woonde het grootste deel van haar leven in Frankrijk en publiceerde in het Frans. Ze stierf op 18 november 1909. Haar poëzie is sterk geïnspireerd door de klassieke cultuur, in het bijzonder door Sappho. (Vergelijk Rutten, *Interludiën*, p. 685-690.) Andere uitlatingen van Van de Woestijne over Renée Vivien of over haar werk zijn niet bekend.

² In typoscript *M*² niet gecorrigeerde fouten:

r. 6: *gezie* | *gezien*
r. 20: *geflakkert* | *geflakkerd*
r. 21: *kmot* | *komt*
r. 52: *ggene* | *geene*

³ In r. 20 handhaafde Van de Woestijne in enkele bronnen 'geflakkert' waar grammaticaal 'geflakkerd' juist is.

⁴ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Frans (3x) en het Grieks.

[MM24]

UW AANGEZICHT IS BLEEK 'LIJK 'T MIJNE WORDT. – TERWIJL

OVERLEVERING

*M*¹: Manuscript *H-3*.
*T*¹: *Dietsche warande & Belfort* 11.11 (oktober 1910), p. 226. /3/
*M*²: Manuscript *H-8*,[1].
*T*²: *Groot Nederland* 9.1 (januari 1911), p. 40. /4/
*M*³: Manuscript *H-29*,[13].
*M*⁴: Typoscript *H-40*,[31].
D: *De modderen man*, p. 51.

DATERING

Eind maart – april 1910.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
*M*¹ is een vel briefpapier van glasbedrijf en lijstenmakertij Paul van Hende, schoonvader van Van de Woestijne. Het vers werd direct voltooid: het is een schone tekst, geschreven met zwarte inkt. Op hetzelfde papier komen (fragmenten van) [MM25] en [MM27] voor (zie aldaar). Deze gedichten zijn ontstaan en waarschijnlijk ook geschreven in de periode waarin Van de Woestijne een aantal nachten waakte bij het sterfbed van zijn schoonvader. Zie verder noot 1.

II

*M*² is kopijhandschrift voor *T*² geweest. Op het manuscript had Van de Woestijne

tijne onder de groepstittel geschreven: 'terwijl ik waakte bij een stervend man.'
Deze toevoeging bleef in het tijdschrift achterwege.

M^4 is kopij voor D geweest.

III

M^3 is een blad dat behoort tot de voorbereidingen van *Het gelaat des dichters*. Het bevat alleen de titel van de groep gedichten die aan Moréas is gewijd: '*In Memoriam Jean Moréas*'; daaronder als een verklarende toevoeging: '(gedicht terwijl ik, bij nachte, een stervend man waakte)'. Iets lager volgt het romeinse nummer I.

VARIANTEN EN CORRECTIES

(M^3 niet opgenomen)

3	M^1, T^1 M^2-D	zie 'k schamper-lui Persephona ten starren stijl rijst
4	M^1-M^4 D	en schraaft de aandacht'ge Hond, schuin-oogend, uwe schene. ° °
6	M^1-M^4 D	staan schemer-vaal uw schaemle leden in den duister; het
7	M^1, T^1 M^2-M^4 D	want gij zijt klein en moe; – maar in uw aangezicht, ° ,
8	M^1 T^1 M^2 T^2 M^4, D	dat bleek is 'lijk het mijne wordt, blinkt eeuw'gen luister. eeuw'ge eeuw'gen eeuw'ge glanst

ZETFOUTEN

T^1	r. 5: <i>god</i> <i>God</i>
D	Groepstittel: <i>Moreas</i> <i>Moréas</i>

NOTEN

¹ Het gedicht is, samen met de twee andere gedichten waarvan op M^1 gedeelten voorkomen, geschreven ten tijde van het sterfbed van Van de Woestijnes schoonvader F.P. van Hende, die overleed op 8 april 1910 (Rutten, *Interludiën*, p. 678). Van de Woestijne waakte verscheidene nachten bij hem en las tijdens een van deze nachten *Les stances* van Jean Moréas (1856-1910), van wie hij later hoorde dat deze tijdens dezelfde nacht (van 29 op 30 maart) gestorven was. Van de Woestijne beschreef dit in een aan Moréas gewijd herdenkingsartikel, gepubliceerd in de *N.R.C.* van 27 maart 1926: 'Ik-zelf bracht in die tijd [eind maart 1910] wakende nachten door aan de sponde van een man, die eveneens stervende was. In de wake van 29 op 30 Maart had ik de *Stances* van Moréas herlezen en gemediteerd. Aldus zag ik den ochtend met de rillend-rozige zon rijzen over een jonge boomgaard vol bloeiende fruitbomen. Na de nachtelijke wijsheid, dit mirakuleus-nieuwe leven. Hebben de brekende blikken van den

Dichter het nog gezien? Het is dien dag, dat hij, zooals ik 's anderendaags vernam, gestorven is.' (*VW* dl. 5, p. 868.)

De roem van Jean Moréas, die in Griekenland geboren werd als Ioannis Papadiamandopoulos, is behalve op *Les stances* gebaseerd op zijn rol in de symbolistische beweging in Frankrijk in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Zie ook de Ontstaansgeschiedenis, § 4.1.5.

² In typoscript *M*⁴ niet gecorrigeerde fouten:

Groepstitel: *Moreas* | *Moréas*

r. 4: *schuin-oogend* | *schuin-oogend*,

³ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (2x).

[MM25]

HET HUIS IS VOL VAN U. DE STILTE WEEGT, VERZWAARD

OVERLEVERING

*M*¹: Manuscript H-3.

*T*¹: *Dietsche warande & Belfort* 11.11 (oktober 1910), p. 226. /3/

*M*²: Manuscript H-8,[2].

*T*²: *Groot Nederland* 9.1 (januari 1911), p. 41. /4/

*M*³: Typoscript H-40,[31].

D: *De modderen man*, p. 52.

DATERING

Eind maart – april 1910.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I

Zie de ontwikkelingsgang van [MM24] voor de aanleiding van het gedicht en de datering van *M*¹. *M*¹ bevat een voltooide versie van het gedicht.

II

*M*² is kopijhandschrift voor *T*² geweest; *M*³ is kopij voor *D* geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

2	<i>M</i> ¹ <i>T</i> ¹ - <i>D</i>	van 't wachten op uw' aëm en 't luistren naar uw zwijgen. uw
3	<i>M</i> ¹ , <i>T</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>D</i>	En in mijn ruimre geest, die vroom uw beeld bewaart, ruimren
5	<i>M</i> ¹ <i>T</i> ¹ <i>M</i> ² <i>M</i> ³ <i>D</i>	't Is, of me uw sterfte sterkt. Mijn hoofd is rijp en zoel. ° sterven a me a [] of me uw sterven sterkt. Mijn hoofd is rijp en zoel. a me a [] of me uw sterven sterkt. Mijn hoofd is rijp en zoel.

6	<i>M</i> ¹	a	Mijn koortse en úwe kalmt voel 'k door
		a	[] mijne lip door-bijten
		a	[] [door-]kerven;
		a	[M]ij[n] []
	<i>T</i> ¹		Mijn
	<i>M</i> ² , <i>T</i> ²		Míjn
	<i>M</i> ³		Mijn uwe kalmt' doorkerven;
	<i>D</i>		Míjn úwe
8	<i>M</i> ¹ - <i>T</i> ²		zwelgt gulzig-sterkend om míjn leven en úw sterven...
	<i>M</i> ³ , <i>D</i>		mijn uw
11	<i>M</i> ¹ - <i>T</i> ²		-- o Nooit-gefnuikt Getal, dat wrijft aan 't gapend raam,
	<i>M</i> ³		°
	<i>D</i>		-
12	<i>M</i> ¹		van úwe ruste , en uit zĳn aêm, en mijn verlangen!...
	<i>T</i> ¹		míjn
	<i>M</i> ²	a	zĳn
		a	[] [z]ij[n] []
	<i>T</i> ²		
	<i>M</i> ³		uwe rust zĳn mijn
	<i>D</i>		úwe zĳn míjn

ZETFOUTEN

*T*² r. 12: *verlangen?* | *verlangen!*

NOTEN

¹ In typoscript *M*³ niet gecorrigeerde fout:

r. 2: *'twachten* | *'t wachten*

² Van het gedicht verscheen een vertaling in het Duits.

[MM26]

HET NACHT-UUR WAAKT; EN 'K WAAK. — WAT ZIJT GE DIEP EN SCHOON

OVERLEVERING

*M*¹: Manuscript H-5.

T: *Groot Nederland* 8.11 (juli 1910), p. 56. /2/

*M*²: Typoscript H-40,[31].

D: *De modderen man*, p. 53.

DATERING

Vermoedelijk eind maart — april 1910.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I

Zeer waarschijnlijk schreef Van de Woestijne het gedicht in dezelfde periode als de andere verzen 'In memoriam Jean Moréas' (zie de ontwikkelingsgang van [MM24]): de groepstitel 'Stanzen' in *Groot Nederland* verwijst naar *Les stances* van Moréas.

II

*M*¹ is kopijhandschrift voor *T* geweest; *M*² is kopij voor *D* geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(*M*¹ en *M*² niet opgenomen)

[1-4←*A*]

2	<i>M</i> ³	a	o Wake; waar een	
		a	[] de koorts blij hamert aan mijn slaap,	
	<i>M</i> ⁴ - <i>T</i> ¹			
	<i>T</i> ²		,	
	<i>M</i> ⁶ , <i>D</i>		;	
3	<i>M</i> ³ , <i>M</i> ⁴		zie 'k in de diepte van me-zelf, en gaat mijn hope	
	<i>M</i> ³ , <i>T</i> ¹		mij-zelf,	
	<i>T</i> ²		me-zelf,	
	<i>M</i> ⁶ , <i>D</i>		hopen	
5	<i>M</i> ³		De zoet-gestemde dood zingt in mijn oor... Als heugde	[← <i>B</i> , 3]
	<i>M</i> ⁴ - <i>D</i>		Dood	
				[6← <i>B</i> , 4]
7	<i>M</i> ³	a	Voel ik mijn nek verbreên van strekkend-schoond	[← <i>B</i> , 1]
		a	[] [strekend-schoon]e vreugde,	
	<i>M</i> ⁴			°
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>			,
				[8← <i>B</i> , 5; 9-12← <i>C</i>]
9	<i>M</i> ³	a	Zal 'k de gekoorne zijn, die, bereid tot alle lijden,	
		a	[] mee[?] [,] []	
		a	[] die[,] r[e]ê []	
	<i>M</i> ⁴ - <i>T</i> ¹			
	<i>T</i> ²		voor	
	<i>M</i> ⁶ , <i>D</i>		° tot	
10	<i>M</i> ³		de wondre zoetheid kent van de eindlijk-eeuw'gen schoot?...	
	<i>M</i> ⁴	a	de' einl	
		a	[] [ein]dlijk-éeuw'gen schoot?...	
	<i>M</i> ³ - <i>T</i> ²		eindlijk-eeuw'gen	
	<i>M</i> ⁶		eindlijk-eeuw'ge	
	<i>D</i>		d' eindlijk-eeuw'gen	
12	<i>M</i> ³	a	gaat steevnend naar	
		a	[] [naa]st zijn dood.	
		a	[] [steevnen] []	
	<i>M</i> ⁴ - <i>T</i> ¹			
	<i>T</i> ²		steevnend	...
	<i>M</i> ⁶ , <i>D</i>		steevnen	.

ZETFOUTEN

<i>T</i> ¹	r. 6: <i>erinneren</i> <i>erinnren</i>
<i>T</i> ²	r. 11: <i>ver-</i> / <i>verblijden</i> / <i>verblijden</i> of <i>ver-</i> / <i>blijden</i> (bij het afbreken is een combinatie van oplossingen gemaakt)
<i>D</i>	r. 2: <i>mijne</i> <i>mijn</i>

NOTEN

¹ Van het gedicht verscheen een vertaling in het Duits.

OVERLEVERING	<i>M</i> ¹ : Manuscript <i>H</i> -7,[2]. <i>M</i> ² : Manuscript <i>H</i> -8,[9]. <i>T</i> ¹ : <i>Groot Nederland</i> 9.1 (januari 1911), p. 48. /4/ <i>M</i> ³ : Manuscript <i>H</i> -14. <i>T</i> ² : <i>Dietsche warande & Belfort</i> 12.11 (november 1911), p. 363. /5/ <i>M</i> ⁴ : Typoscript <i>H</i> -40,[32]. <i>D</i> : <i>De modderen man</i> , p. 54.		
DATERING	Vermoedelijk eind maart – april 1910; vóór januari 1911.		
ONTWIKKELINGS- GANG	I Hoewel het gedicht deel uitmaakt van de cyclus 'In memoriam Jean Moréas' bevat het, in tegenstelling tot de overige gedichten, geen directe verwijzingen naar de nachtwake of naar Jean Moréas. Om die reden is de datering niet geheel zeker. II Het papier van <i>M</i> ¹ en <i>M</i> ² is identiek; <i>M</i> ¹ werd waarschijnlijk vervaardigd kort voor <i>M</i> ² , dat kopijhandschrift voor <i>T</i> ¹ geweest is. <i>M</i> ³ is kopijhandschrift voor <i>T</i> ² geweest; <i>M</i> ⁴ is kopij voor <i>D</i> geweest.		
VARIANTEN EN CORRECTIES			
1	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>D</i>	α a β a	o , Gevangen geest, beslopen [] getogen o o
2	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>D</i>	α a β a	van bevrijdende eeuwigheid; naar []
3	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>T</i> ² <i>M</i> ⁴ , <i>D</i>	α a β a	o Gedachten, zat-gezopen [] [zat-gezo]g[en] zat gezogen zat-gezogen
4	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>D</i>	a a	aan de borsten van den tijd; [] T[ijd;] :
5	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>D</i>	a a	zal ik *mijne handen rijken [] [r]ei[ken] mijne
6	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>D</i>	a a	naar de vrucht [<i>streep</i>] [] die ál te hoog ,

*[of: mijne]

7	M^1-T^1	in haar luister hangt te prijken,	
	M^3	a prijzen,	
		a [] [prij]k[en,]	
	T^2-D		
8	M^1, M^2	'dat mijn dorst ze smaken moog'?...	
	T^1	dat moog'?	
	M^3	'dat *borst	*[lees: dorst]
	T^2	dat	
	M^4, D	'dat dorst ...	
9	M^1	droom uw droomen, o vermeete,	
	M^2, T^1	- Droom	
	M^3, T^2	o droom	
	M^4, D	- Droom	
11	M^1-T^2	iedre morgen kent de keetnen	
	M^4, D	morgen kent opnieuw	
12	M^1-T^2	van de dagelijksche vracht.	
	M^4, D	...	

ZETFOUTEN

T^2 r. 3: *gedachten* | *Gedachten*
r. 8: *borst* | *dorst*

NOTEN

¹ Van de Woestijnes handschrift is in M^1 , r. 5 onregelmatig; het is mogelijk dat op de letter *ij* in 'mijne' twee accenten staan.
² Van het gedicht verscheen een vertaling in het Duits.

[MM29]

WANNEER IK STERVEN ZAL (O GLIMLACH OM DE VREEZE)

OVERLEVERING

M^1 : Manuscript H-18.
 T : *Groot Nederland* 10.11 (oktober 1912), p. 398-401. /10/
 M^2 : T met correctie H-20,[2-5].
 M^3 : Typoscript H-40,[34-36].
 D : *De modderen man*, p. 56-60.

DATERING

Mogelijk omstreeks juni 1912, zeker vóór oktober 1912.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
Op M^1 , waarop tevens fragmenten voorkomen van [MM4] en [MM20], heeft Van de Woestijne afwisselend met potlood en inkt aan zeven van de vierentwintig strofen van 'Wanneer ik sterven zal' gewerkt. Omdat [MM20] op 29 juni 1912 voltooid was, kunnen ook de kladstadia van 'Wanneer ik sterven zal' op het manuscript omstreeks juni 1912 geschreven zijn. De twee beginregels werden het vroegst genoteerd ($M^1:A$), met zwarte inkt. Later vulde Van

de Woestijne ze met potlood aan tot een volledige strofe en schetste hij delen van wat respectievelijk de tweede strofe (r. 5-8), de twintigste strofe (r. 77-80) en de negentiende strofe (r. 73-76) zouden worden (M^1 :B).

Een gedeelte van de schets vulde hij vervolgens in met zwarte inkt en hij schreef een nieuwe strofe (later r. 81-84) over het slotgedeelte van B heen (M^1 :C).

M^1 :A [→1-2]

1 Wanneer ik sterven zal (o glimlach om de vreeze
2 a en om 't begeeren dat ik eindelijk sterven zal !)
a [] [z]ou [!]

M^1 :B [3-8→3-8]

3 neem dan dit pijnlijk boek, wil dan dees verzen lezen
4 waarin ik u miskenne, o vrouw
[strofewit]
5 o 'k Weet: gij zult er niets dan bitter's ondervinden
6 [] []
7 mijn hunkren naar de *duizenvoudige beminde **[lees : duizenvoudige]*
8 *[puntjes]*
[strofewit] [9-12→77-80]

9 a omdat ik slechts aan u mijn driften zou verzak[?]
a [] [verza]den
10 a [] [] moe
b was de onverzaadbre zatte uw duld'ge schoonheid []
c [] 'k, [], []
11 a [] U smaden
b en, wijl 'k in dorren mond uw jong
b [] [jon]st'ge lippe *[U] **[smad]de
**[lees : geschrapt] **[lees : smaadde]*
c [] mijn []

12 a en
a ging mijn begeeren andren toe
[strofewit] [13-16→73-76]

13 maar gij *[puntjes]* mijn hart hebt hooren kloppen
14 [] [] aan uw hart
15 [] [] droppen
16 [] [] smart
[Fasen b en c in r. 10-11 vallen samen met stadium C]

In elk geval vóór Van de Woestijne aan stadium C begon, noteerde hij met zwarte inkt nog een Franse aantekening in de rechtermarge op de voorzijde, mogelijk een citaat: 'Désespoir de l'homme séparé de sa propre féminité devinée en une femme'.

- M':C* [→81-84]
- 13 a maar gij alleen toch kent de kreten van mijn vreugde
 b [] weet []
- 14 a h
 a al hoopte ik in
 a [] hadde ik ze [] mijn waan ook anderen gewijd.
- 15 a maar niemand heeft gekend wat U het diepst verheugde:
 a en []
- 16 úw pijnlijk-schoone zékerheid
 [*Deze regels werden over de strofeschets r. 13-16 in B heen geschreven*]

Waarschijnlijk aansluitend kwamen op de versozijde van het papier, onder een onvolledige versie van [MM20], nog twee strofen tot stand, eveneens met zwarte inkt (*M':D*). Inhoudelijk zijn ze zozeer met de eerdere strofen verbonden dat het wel zeker is dat Van de Woestijne ze voor hetzelfde gedicht bedoelde. Welke plaats hij ze ten opzichte van elkaar toedacht, is onzeker.

- M':D* [→89-96]
- (1) a want gij, ge zoudt , mijn vrouw, de ee
 a [] alleenige eene wezen
 b [] [z]ult []
- (2) a [] \emptyset] liefde gaf...
 b aan wie 'k de m [] []
 b [] volle maat van mijn []
 b [] [mijn]e []
- (3) a Daarom, wen 'k *stelven zal, wil deze verzen lezen **[lees: sterven]*
- (4) a zoo onuitspreeklijk droef en laf;
 [*strofewit*]
- (5) a Want gij alleen, mijn lieve vrouw , in zult kunnen voelen
 b waar [] lieve [] kunt [voelen]
- (6) hoe heel het boek dan toch van ónze liefde gloeit,
- (7) α a en gij alleen, misschien de tranen zullen zoelen
 β b [] in uw oog [] misschien 't gewezen [z]al []
- (8) α a die , wijl 'k dit schrijf, sch
 α a [] mijn schalen schroeit.
 β b [d]at []

Ik wete dat ge ontwaken zult, dewijl ik wake;
 ik wete zult

~~Sput die mijn harte hardde als ijzer
 'dy hebt te brogen het ginnend~~

Wanneer ik sterven zal (o glimlach om de vreeze)
 en om 't begaeren doet ik eindelijk sterven zal!
 neem dan dit pijnlijk boek, wil daer des vreesen leggen
 waarom ik 't miskenne, o vrouw

'k weet: 'dy zult er niet doen bitters onderwinden
 mij hunkren naar de dizevondige beminde

omdat ik slechts oom en mijn dichten zo verjoede
 was 'ke, overpaardbezotte, uw duld'ge schwahe muve
 en, wij kaffen loven, mond uw fruchtig lippe
 en ging mijn bederren onvolen toe

maar 'dy alleen, toch kent de kotte, vom
 al hoop ik is mij, waars ook andere gjevende
 niet, niemand heeft 'k kenat wat 'k
 'uw pijnlijk-schoone zekerheid, uw velle
 moet droffen

Dan zult 'dy opstaan, en 'dy zult geen stille zeggen:
 'Ik da met u'. Maar ik zal zeggen: 'k da met u'.
 En geen van beiden zal zijn hande, du over, leggen
 waar beiden

o gij die bangt gijft is in mij te gullen, hartkennis
 'k, van wie, de uw schoonheid dankt

omgekeerde de vreesen de vreesen de vreesen de vreesen

Manuscript met kladstadia van 'Ik wete dat ge ontwaken zult, dewijl ik wake' [MM4], 'Wanneer ik sterven zal (o glimlach om de vreeze' [MM29] en 'Trots, die mijn harte hardde, als ijzer' [MM20] (H-18, r en v).

Spot, die mij, harte hardde, als ijzer
ter stille knij tot staal gemaekt:
di hebt het sterk demaekt, en wijst,
Maar ik wete dat het broger weel.

Gij nicket het als de drill'ge spere
te waten steekt
maas niet buigt, of breekt ^{were-}
_{ten}

Loos sta'k

... van mijn daad,
en draag een hart
maas het niet buigt, maag.

verant di, de gade, mijn vrouw, de alkenig, een w
aan, wie k de wille maact van mijn liefste gaf...
Dooaom, we k stob, gal, wil dese verze, leger
Zoo onuitspreeklijk droef, gaf.
want di alleen, mijn lieve ^{kannt} vrouw, in ^{gadt} ^{drumme} ^{vorder}
hoe heel het bodt duy toep van onze liefste afheit,
in juer opper mi ^{schien} ^{te} ^{geweer} ^{gaf}
en ^{di} ^{alleen} ^{moet} ^{aan} ^{de} ^{aan} ^{gaf} ^{gaf}
dat, wil k dit schrij, ^{mijn} ^{schoden} ^{schreit}.

ARCHIEF EN MUSEUM
voor het
VL. CULTUURLEVEN
131339

Aan de randen van de rectozijde van M^1 noteerde Van de Woestijne enkele losse aantekeningen of invallen. Weliswaar is hun verband met (de genese van) ‘Wanneer ik sterven zal’ niet duidelijk, maar ze worden volledigheidshalve als paralipomena hier gegeven (en niet bij [MM4] of [MM20]), omdat ze tijdens het werken aan dit gedicht genoteerd werden. Paralipomenon 1 werd geschreven met zwarte inkt, paralipomenon 2 met potlood.

M^1 : paralipomenon 1

- (1) a o Gij die bangt
a [] [bang] zijt U in mij te zullen herkennen

M^1 : paralipomenon 2

- (1) a Ik, aan wie ge uw schoonheid dankt
a [] [wie]n []

II

M^2 is de uitgescheurde tekst van de tijdschriftpublicatie in *Groot Nederland* (T), met correctie van de zetfout in r. 40 ($uw \rightarrow u$). Tevens werd de titel ‘Aan de eeuwig-eeuwig’ doorgehaald. Waarschijnlijk bracht Van de Woestijne zelf de wijzigingen aan, en is het blad gebruikt bij de voorbereiding van *Het gelaat des dichters*. Met blauw potlood werd naast de eerste strofe het romeinse cijfer III geschreven, en werden telkens na vier strofen markeringen aangebracht die duiden op een (beoogde) verdeling van de tekst over meerdere pagina’s. M^2 is niet in de synopsis opgenomen.

III

M^3 is kopij voor D geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(M^1 en M^2 niet opgenomen)

titel T Aan de eeuwig-eeuwig.
 M^3, D [ontbreekt]

[1-2←A; 3-8←B, 3-8]

4 T waarin ik ú miskenne, o vrouw.
 M^3, D | | u | |

12 T die aldoor-heeter leven zocht;
 M^3, D | | aldoor heeter | |

14 T en die in úwen schoot het ál-bezit bejoeg,
 M^3, D | | uwen | |

21 T Gij zult er niets, helaas, gij zult er nimmer hooren
 M^3, D | | ,

22	T M ³ , D	zelfs 't laf gekreun dat om uw medelijden smeekt: geen
24	T M ³ , D	een maatlijk dropje bloed, dat leekt; dropken
28	T M ³ D	der laatste koorts van vóor zijn dood; voor den vóor
30	T M ³ , D	wat gij dan ooit, voor wie dit dichtte, zijt geweest, gij
33	T M ³ , D	En toch... – Wanneer ik sterven zal (o geerte en vreeze!), °
34	T, M ³ D	en om úw kommrend hoofd de doode-wake fleemt, uw
39	T M ³ D	en gij zult voelen, gij die mij niet kúnt misprijzen, kunt kúnt
40	T M ³ , D	het smaden dat u tegen-slaat; tegenslaat;
42	T M ³ , D	ter felre kone en in het traanloos oog-geschrijn; fellre
43	T M ³ , D	en 't boek zal worden gelijk lood in uwe handen ,
45	T, M ³ D	dan zult ge – armzaliger dan wie het ergste leden, – dán
46	T M ³ D	dan zult gij nóg , o mijne vrouw , me wezen góed. nog goed. nóg vróuw góed.
49	T M ³ , D	gij zult de grauwe lok van vóor mijne oogen keeren, grauwe voor °
50	T M ³ D	en zien hoe nóg de drift zwart om mijn schalen kringt; nog nóg
52	T, M ³ D	de laatste kreet mijn lip verwringt; .
53	T, M ³ D	maar gij en zult geen woorden zoeken, die vergeven; Maar
54	T M ³ , D	geen zoenens-tranen zelfs zijn zoete tuigenis ter
58	T M ³ , D	gij weet hoe 't aan uw schrik zijn laatste bonzen sloeg, ;

59	T	– want reeds, o vrouwe, hoort ge úw hart de woorden zeggen
	M ³	o
	D	uw
60	T	die u de diepste zorgē vroeg.
	M ³ , D	laatste
61	T	Onaangeroerd zult gij het boek ter zijde laten;
	M ³	a Gij zult, ontroeringloos ,
		a [] in nieuw ontroere' []
		b [] [nie]t []
		b [] nieuw []
	D	
63	T	en gij zult voelen hoe mijn doem tot niets zou baten,
	M ³ , D	kon
69	T	Want hoe ge, toen ge laast, ter borst moest voelen nijpen
	M ³ , D	gij
		[73-76←B, 13-16]
74	T	gelijk een zoeten last aan 't eigen vragend hart:
	M ³ , D	zoete
75	T	gij weet hoe 'k machtloos weende, ... en hoe de doop der droppen
	M ³ , D	en –
76	T	U heilig miek van mijnen smart.
	M ³ , D	mijnen
		[77-80←B, 9-12]
77	T	Omdat ik slechts aan u mijn driften zou verzaden,
	M ³ , D	ú
79	T	en wijl mijn dorre mond uw jonst'ge lippe smaadde,
	M ³ , D	'wjl lip versmaadde,
		[81-84←C]
81	T, M ³	maar gij alleen toch weet de kreten van mijn vreugde
	D	alléén
82	T, M ³	al hadde ik ze in mijn waan ook andere gewijd;
	D	ándere
83	T	maar niemand had, wat van mijn toornen 't meest u heugde:
	M ³ , D	toorn u meeste
85	T	de vlammen-schoone zekerheid waar de Getuigen
	M ³	a van
		a [] waar []
	D	

86	T	hoe fel de geesel strieme en 't ónbegrijpen spott' -,
	M ³ , D	onbegrijpen
88	T	ter hoogt meê rijzen van hun God.
	M ³ , D	hoogt'
89	T	- Want gij, ge weet, mijn vrouw, de alléénige te wezen
	M ³ , D	alleenige
92	T	zoo onuitspreeklijk droef en laf;
	M ³ , D	onuitspreeklijk-droef -laf,
93	T	daar gij alleen, mijn lieve lieve, in u kunt voelen
	M ³	lieve
	D	- daar
94	T	hoe heel het boek van mijne en ook úw liefde gloeit,
	M ³	a mijne uwe
	D	a [] ook úw liefde gloeit,
95	T	en in úw oog alleen misschien 't geweest zal zoelen
	M ³	uw
	D	úw
96	T	dat, wijl 'k dit schrijf, mijn schalen schroeit...
	M ³ , D	wen schale

[89-96←D]

ZETFOUTEN

T	r. 40: <i>uw</i> <i>u</i>
D	r. 92: <i>onuitspreeklijk-droef</i> <i>onuitspreeklijk-droef</i>

NOTEN

¹ In typoscript M³ niet gecorrigeerde fouten:

r. 10: *schoobheid* | *schoonheid*

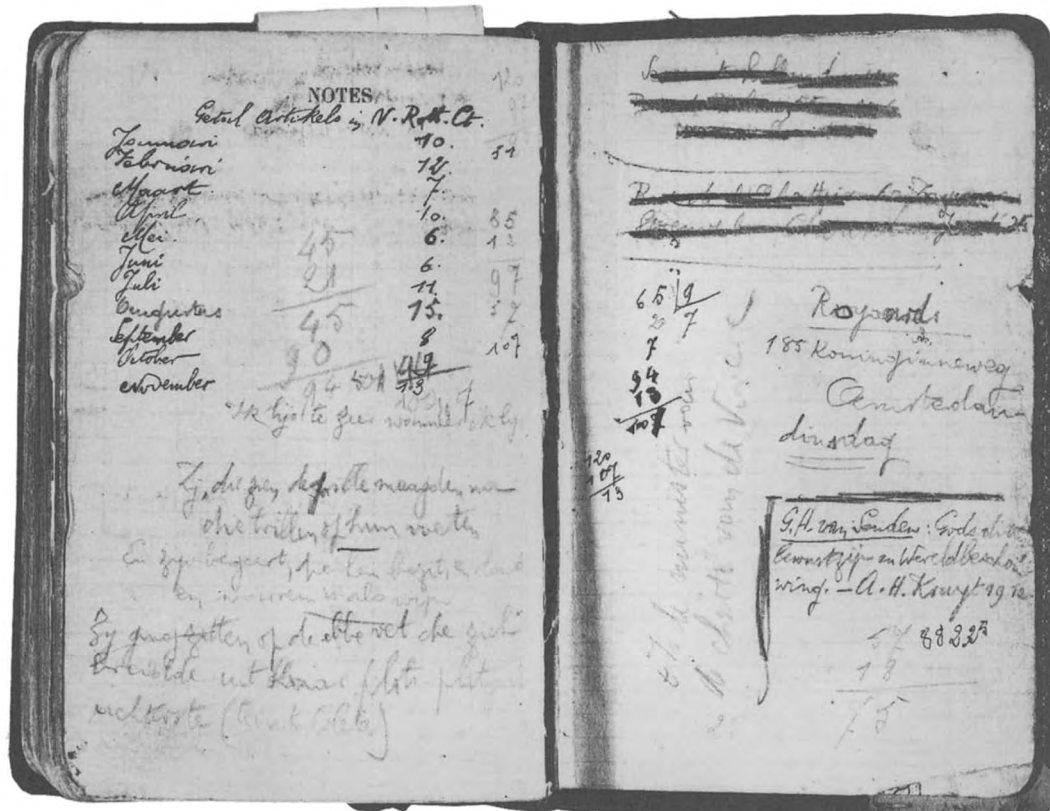
r. 46: *vróuw* | *vróuw*

Op drie plaatsen komen bovendien correcties c.q. varianten voor die met zwarte inkt zijn aangebracht, waarschijnlijk door Van de Woestijne zelf. Het betreft de correctie *zij*→*gij* in r. 57; de correctie respectievelijk variant *nieu*→*niet*→*nieuw* in r. 61; en de correctie *jonst'je*→*jonst'ge* in r. 79.

² A.M. Musschoot heeft bij dit gedicht gewezen op invloed van Charles Baudelaires gedicht 'Je te donne ces vers afin que si mon nom'. Zie Musschoot, 'Karel van de Woestijne, een baudelairiaans dichter', p. 128.

³ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Engels (één strofe), het Frans en het Grieks.

OVERLEVERING	<p><i>C</i>: Agenda <i>H-15</i>, p. 2v. <i>M</i>¹: Manuscript <i>H-46</i>, [7]. <i>T</i>: <i>De gids</i> 80.11 (april 1916), p. 10. /15/ <i>M</i>²: Typoscript <i>H-40</i>, [37]. <i>D</i>: <i>De modderen man</i>, p. 61.</p>
DATERING	1912; vóór 1 februari 1916.
ONTWIKKELINGS- GANG	<p>I Achterin zijn agenda van 1912 (<i>C:A</i>) noteerde Van de Woestijne tussen aantekeningen van uiteenlopende aard een kort zinnetje dat nagenoeg letterlijk in het gedicht terugkomt:</p> <p style="text-align: right;"><i>C:A</i> [→13]</p> <p>(1) Ik lijd te zeer wanneer ik lijd</p> <p>Andere kladstadia zijn niet overgeleverd. Het gedicht is uiterlijk voltooid op 1 februari 1916, toen Van de Woestijne het aan J. de Meester zond voor publicatie in <i>De gids</i>.</p> <p>II <i>M</i>¹ is kopijhandschrift voor <i>T</i> geweest, maar heeft niet de titel 'Epiloog' boven het gedicht; die moet bij correctie in de proeven zijn toegevoegd. <i>M</i>² is kopij voor <i>D</i> geweest.</p>
VARIANTEN EN CORRECTIES	(<i>C</i> niet opgenomen)
titel	<p><i>M</i>¹ [ontbreekt] <i>T</i> Epiloog <i>M</i>², <i>D</i> [ontbreekt]</p>
2	<p><i>M</i>¹, <i>T</i> als deze mond, en zónder morren, heeft gezwogen, <i>M</i>² zonder <i>D</i> zónder </p>
4	<p><i>M</i>¹ de ijlte beteekent die úw vragende ijlte wenkt, <i>T-D</i> uw </p>
5	<p><i>M</i>¹, <i>T</i> weet: als een straf heb 'k stroeve waarheid meê-gekregen; <i>M</i>², <i>D</i> mee-gekregen;</p>
9	<p><i>M</i>¹ – Ziet: dit gelaat is lood, en zorge is 't zuur, dat vreet <i>T-D</i> ° ° </p>
11	<p><i>M</i>¹ om God, o mijn begeert die borgde 't píjnlijkst beiden. <i>T</i>, <i>M</i>² , píjnlijkst <i>D</i> píjnlijkst </p>

Uiteenlopende notities in de agenda van 1912. In het midden op de linkerpagina een notitie die verwerkt werd in 'Gij mensen, die misschien me in laetren tijd gedenkt' [MM30] (H-15, p. 2v en 3r).

13	<i>M</i> ¹ , <i>T</i> <i>M</i> ² <i>D</i>	en, leed hij waarlijk ál te zeer wanneer hij leed, ◦ ,	 	[← <i>A</i>]
----	---	---	-----------	---------------

ZETFOUTEN

r. 11 *D*: *pijnlijkst* | *pýnlijkst*

NOTEN

¹ Van het gedicht verscheen een vertaling in het Duits.

² Literatuur:

Dieltjens, 'Interpretatie van het slotgedicht in *De modderen man*.'

Musschoot, 'Karel van de Woestijne: "Gij menschen, die misschien me in laetren tijd gedenkt."'

God aan zee

[GZ1]

DOOP VAN DEN BEDELAAR

OVERLEVERING

C: Carnet H-60, p. 54v, 55r, 55v, 56r, 67r, 67v, 68r.
T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 33.1 (juni 1923), p. 386-388. /24/
M: Manuscript H-76,3-8.
P¹⁻³: Drukproeven D H-78,5-10.
D: *God aan zee*, p. 5-10.

DATERING

7 oktober 1922; 6 december 1922; kort na 7 december 1922.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
In het carnet van 1922 (C), p. 54v, schreef Van de Woestijne de datering
'7 October:' en daaronder:

I De doop van den bedelaar
II De begrafenis van den bedelaar

Toen hij het eerste gedicht op 6 december hernam, voegde hij eraan toe: '(naar
aanleiding van den dood van mijn bedelaar, die ik dagelijks zag in de kerk)'.

Nadat hij op 7 oktober 1922 de twee titels had genoteerd (de tweede is van
[GZ45], sluitstuk van de bundel), begon hij op de naastliggende rechterpagina
(55r) aan de regels 1-30 van het eerste gedicht (A¹). Op de linkerpagina
noteerde hij enkele varianten; tevens hernam hij tweemaal gedeelten van het
slot (A^{II} en A^{III}).

Op p. 56r werden diverse regels en aanzetten voor volgende strofen geschre-
ven (B).

C:A^I

[→C^I, 1-30; →1-30]

1

Wij heffen in dees vochte vonte

2

naar uwen schuinen blik, o God,

3

dit kind dat, blank en ongeschonden,

4

van onze liefde en onze zonde,

5

ten zoen U weze en ten gebod.

[*strofewit*]

6

a Zijn doo

a [] moeder zou 't mij sterv

a [] smoorlijk schenken

373

VARIANTENAPPARAAT

- 7 met teistrend in 't gelaat gegrift
- 8 a de trekken van mijn norschen drift,
b [] dubblen []
- 9 α a zooals 'k haar moest met leugen drenken
 α b [] zou []
 α c {[zooals 'k haar moest met leugen drenken]
met donkre leugen zou 'k haar drenken }
 α c {[zooals 'k haar moest met leugen drenken]
van [donkre leugen zou 'k haar drenken] }
 α c {[zooals 'k haar moest met leugen drenken] }
 β c {want 's lichaams [leugen zou] [haar drenken]}
- 10 α a en met de schittring van 't geschrift
 α c {[] }
en met de schittring van 't geschrift.
 α c {[en met de schittring van 't geschrift] }
[en met de schittring van] he[t] [geschrift]
 α c {[en met de schittring van 't geschrift] }
 β c {[en] [schittring van] 't geheim [geschrift.]}
- [strofewit]
- 11 Zij droeg het in haar dankb're flanken
- 12 a zooals 't heelal de spheren draagt
b [] zijn bollen []
- 13 a zijn kloppen was als hun wanken,
b [] [klop] [was] [puntjes] []
c {[] }
[zijn klop was dreunend als hun wanken]
- 14 en van ons bei, was ik de kranke
- 15 a die beeft en om verlossing vraagt
c {[] }
[die bevend om verlossing vraagt]
c [die beeft en om verlossing vraagt]
- [strofewit]
- 16 En toen 't, uit háren smart geboren
- 17 en met háar straal'ge dankbaarheid,
- 18 a stond ik gelijk een wees verloren
c {[] }
[stond als een weesken ik verloren]
c {[stond ik gelijk een wees verloren] }
[stond als een] [weesk]ind [ik verloren]

- 19 a waar niemand [\emptyset] zou hooren
c { [] }
c { [waar zelfs zijn vader niet zou hooren] }
c { [waar niemand [\emptyset] zou hooren] }
c { [dáar, [waar] [zijn vader niet zou hooren]} }
- 20 a hoe ze om haar doode moeder schreit.
b [] 't [] zijn []
[*strofewit*]
- 21 a En 't lag in zijne bleeke
a [] wolk'ge kribbe,
- 22 a rood
a wonder-verlaten, rood en schraal
- 23 a gelijk een dr
a [] late draal'ge sch[?]
a [] straal,
- 24 of, aan een moede levens-lippe
25 een avond-malven adem-haal
[*strofewit*] [26-30 → A^{II}]
- 26 Maar neen, o God: het lag te blinken
- 27 a van alle [\emptyset] vreê[?]
a [] bevrijd
- 28 Zoo ziet men, bij het zonne-zinken [28-30 → A^{III}]
29 Uw lippe die de zoom der zee
30 bijt als een schaal ten rand der reê
- C:A^{II} [← A^I, 26-30; → 26-30]
- 26 Maar neen, o God: het lag te blinken
27 gelijk bevrijde oneindigheid:
28 zoo ziet men hoe, bij zonne-zinken,
29 a o God, den zoom der zee, bij 't drinken,
b [] t[en] []
30 U-zelf de lip ten bloede bijt
- C:A^{III} [← A^I, 28-30; ← A^{II}, 28-30; → 28-30]
- 28 a zoo ziet men u het leven drinken
a [] den avond []

- 29 a ten
 α a o God, ten zoom der zee, en 't zinken
 β a [ten zoom der zee, en 't] zonne-[zinken]
- 30 α a der zon als aan een schaal u-zelf gewijd
 β a [als aan een] [scha]le, die ge bijt
 β a [] rood [ge bijt]
 β b { [] }
 { een schaal waar ge u ten bloede aan bijt }
 β b [als aan een schale, die rood ge bijt]

C:B

- (1) a zóo lag het God
 b [∅]
- (2) a [∅] [puntjes] zooals alle
 a [] [a]ndre kindren zijn
 b [∅]
- (3) [∅]
- (4) a [∅] wijn
 b [] [∅]
- [witregel?]
- (5) Zóo zagen we uit ons reeuwsche geuren [→C^I, 31; →31]
- (6) [∅]
- (7) zich [∅] beuren: [→C^I, 33; →33]
- (8) Thans staan we, God, aan uwe deuren [→C^I, 34; →34]
- [witregel]
- (9) Zult gij het van de [∅] wasschen [→C^I, 36; →36]
- (10) [∅]?
- (11) [∅] tasschen
- [witregel]
- (12) Zult gij het van [∅] verlossen [→C^I, 41; →41]
- (13) [∅] ?
- (14) [∅] rossen
- (15) [∅] drossen [→C^I, 43; →43]
- [witregel]
- (16) a Armen! Armen!
 a Ach [Armen! Armen!]
- (17) En het verschil dat doodt [→C^I, 47; →47]

- [open ruimte] [18-19→E^I; 18-20→E^{II}, 66-68; 18-20→66-68]
- (18) o, dat wij nuchter zouden worden
- (19) na al den drift, na zelfs het leed
- (20) [∅] beet

Op 6 december 1922, twee maanden na het begin, werkte Van de Woestijne opnieuw aan het gedicht. Hij hernam eerst wat hij op 7 oktober al had, en breidde dat uit (C:C^I, p. 67r en 68r).

- C:C^I [1-30←A^I; 1-50→1-50]
- 1 Wij heffen in dees moer'ge vonte
- 2 naar uwen schuinen blik, o God,
- 3 dit kind dat, blank en ongeschonden,
- 4 van onze liefde en onze zonde
- 5 ten zoen U weze, en ten gebod.
- [strofewit]
- 6 Zijn moeder zou 't mij smoorlijk schenken
- 7 a met, teistrend, in 't gelaat gesch
- a [] [ge]grift
- 8 a de teeknen van mijn dubblen drift,
- b [] loenschen []
- 9 zooals 'k haar zou met leugen drenken
- 10 van pijnlijk vleesch en schittrend schrift.
- [strofewit]
- 11 a Zij droeg het in haar dankb're flanken
- b [] ronde []
- 12 a zooals 't heelal zijn bollen drag
- a [] [dra]agt;
- 13 zijn klop in haar was als hun wanken,
- 14 en van ons bei was ik de kranke
- 15 die beeft en om verlossing vraagt.
- [strofewit]
- 16 En toen 't, uit háren smart geboren
- 17 met hare straal'ge dankbaarheid,
- 18 stond ik gelijk een wees verloren
- 19 waarvan geen menschenhart zou hooren

20 a hoe 't
a [] ze om haar doode moeder schreit.
[*strofewit*]

21 En 't lag in zijne wolk'ge kribbe
22 wonder-verlaten, rood en schraal
23 gelijk een late, draal'ge straal,
24 of, aan een moede levens-lippe,
25 a een avond-kleur'ge adem-haal.
b [] schemer[-kleur]i[ge] []
[*strofewit*] [26-30 ← A^{II}]

26 Maar neen, o God: het lag te blinken
27 gelijk bevrijde oneindigheid:
28 zoo ziet men U den avond drinken [28-30 ← A^{III}]
29 ten zoom der zee en 't zonne-zinken
30 als aan een schale, die ge bijt.
[*strofewit*]

31 a Zoo zagen we uit ons reeuwsche geuren, [←B, 5]
a Dús []
32 uit woeste liefde, uit derven geest,
33 zich dit onnoozel kindje beuren. [←B, 7]
34 Thans staan we, o God, aan uwe deuren [←B, 8]
35 gelijk de hond die slagen vreest
[*strofewit*]

36 a Zult gij het van de [∅] verlossen [←B, 9]
a [] h[?]
a [] matheid wasschen

37 a en 't hunkren [∅] wee?
a [] om 't beminde []

38 – Het doode water van de sassien
39 a dat blinkt alleen van gist en gassen
b { [] }
{ dat blikkert dik van gist en gassen }

40 a bereidt d
a [] ter zuivering der zee.
[*strofewit*]

- 41 a Zult gij het van den doem verlossen [←B, 12]
 b [] uit []
- 42 van ruimte en dorst, van walg en tijd?
- 43 a – o Kreet van wie de baren drossen [←B, 15]
 b [] [wie]n []
- 44 a en wasschen de steeds nieuwe blossen
 b [] kleuren met []
- 45 a om steeds herhaalde oneindigheid !
 a [] onreikbaarheid[!]
 [strofewit]
- 46 a Zult gij 't uit wij
 a [] [w]eifelen en wikken
- 47 [∅] uit verschil dat doodt [←B, 17]
- 48 a voor
 a tot uw gevalligheid beschikken,
- 49 o Schutter die, na 't oolijk *wikken *[lees: mikken]
 50 in 't eigen oog de wereld schoot?
 [strofewit]
- 51 Maar neen – Ons, armen, zult gij teistren [→D^{III}, 51; →61]
 52 [∅] nek gedrukt
 53 b [∅] [streepe] bukt
 54 [∅] peistren [→D^{III}, 53; →63]
 55 [∅] gelukt

Tijdens het schrijfproces maakte Van de Woestijne op de linkerpagina (p. 67v) notities die hij later verspreid verwerkte (C:C^I). In hetzelfde stadium noteerde hij daarnaast een opmerking die een geheugensteun lijkt voor iets wat hij nog in het gedicht wilde verwoorden: 'Ons kind zal telkens verschijnen als zijne plaats in den hemel van onze oogen aangewezen is (curve der planeten)'.

C:C^{II}

- (1) wij zijn het gebogen vee [→D^{III}, 53-54; →63-64]
 (2) maar wij zijn het graan in den wan [→E^{III}, 74-75; →79-80]
 [C^{II} werd geschreven tijdens C^I]

Van de Woestijne ging hierna voort op de linkerpagina (67v), met de latere regels 51-60 (C:D^I). Het is onzeker of hij ze op dat moment al bestemde voor hun definitieve plaats. De eerste strofe ervan voltooide hij direct, de tweede

bleef onvolledig en werd hernomen in C:D^{II}. Ook voltooide hij op de resterende ruimte onderaan de rechterpagina de regels 61-65, een strofe die in C^I schetsmatig was opgezet: C:D^{III}.

- C:D^I [→51-60]
- 56 a Bewuste veeger der woestijnen,
a [] [ve][ger] []
- 57 vroed zaemlaar van het vól gevecht:
- 58 a zal 't aan
a [] in een grijze leêgheid *kwijne *[lees: kwijnen]
- 59 a of zal zijn aanzicht lichtend zijn
a [] schijnen
- 60 a aan een veroverenden plecht?
b [] [veroverende] []
- [strofewit] [61-65→D^{II}]
- 61 Wij zijn de vader en de moeder;
- 62 wij hebben uwen wil gedaan
- 63 a bij zweet huilend , bij [∅] traan,
b [] [huilend] [zweet] []
- 64 a Zij
a [Z]ult gij ons [∅] moeder
- 65 a maken aan een waan
b gaan [make]' om [waan] gerechten
b [] on[gerechten] [waan]
- C:D^{II} [←D^I, 61-65; →55-60]
- 61 Wij zijn de vader en de moeder;
- 62 wij hebben uwen wil gedaan
- 63 bij schreeuw en zweet, bij wrok en traan:
- 64 a zult gij ons moeder en verwoeder
b [] wilder []
- 65 gaan make' om ongerechten waan?
- C:D^{III} [→61-65]
- 51 Maar neen: ons, armen zult gij teistren [←C^I, 51]
- 52 met deemoed, dankbaarheid en rouw.
- 53 a Gij wordt de vreê van 't vee [53-54←C^{II}, 1]
b Ons blijft [], bij maatlijk peistren [←C^I, 54]

- 54 a [∅] bij traag gekauw
 a [] *gekouw **[lees: gekauw]*
 b van 't vee dat, maetlijk van []
- 55 a Geen wolk kent, dan aan haar schaaûw
 b [] zelfs [kent, dan aan haar schaaûw]
 b [] [wolk]e []

Het laatste gedeelte van de kladfase schreef Van de Woestijne niet op een volgende, schone bladzijde: dáar schreef hij op 7 december, dus een dag later, een aanzet tot een geheel ander gedicht. Hij werkte achteruit, gebruikmakend van de ruimte die hij in de directe omgeving van de reeds voltooide gedeelten van het gedicht vond. Hieruit kan worden afgeleid dat stadium E enige tijd (maar niet erg lang) ná 7 december zijn beslag kreeg.

Op een klein blanco gebleven stukje onderaan p. 67v, dus onder de tekst van D^{II}, schreef Van de Woestijne eerst nog een tweeregelige aanzet voor het vervolg:

C:E^I *[←B, 18-19; →E^{II}, 66-67; →66-67]*

- 66 o Dat wij nuchter zouden worden
 67 na al den drift, na zelfs het léed.

Daarna ging hij terug in het carnet. Op bladzijde 55v, de bladzijde naast die met de tekst van stadium B, staan drie strofen. De bovenste, met de regels 66-70, is in regelmatig schrift ineens genoteerd: E^{II}. Met minder beslistheid zijn de twee strofen daaronder, r. 76-80 en 71-75, geschreven; zij hebben ook diverse varianten: E^{III}. Hoewel de scheiding tussen E^{II} en E^{III} gerechtvaardigd is, is de onderlinge chronologische volgorde niet zeker. Dit geldt ook voor de twee strofen *in* E^{III}.

C:E^{II} *[→66-70]*

- 66 Wij zullen rustig-nuchter worden *[66-67←E^I; 66-68←B, 18-20]*
 67 na al den drift, na zelfs het leed
 68 a dat als een wroeging b
 a [] 't brein ons beet:
 69 er is geen zegen dan in de orde;
 70 loon gaat aan wie te zwijgen weet.

C:E^{III} *[71-75→76-80]*

- 71 a want niets kan ons den droom onthouden
 b Doch [] zal []
 72 die de' armsten, leëgsten nacht doorglanst,

73		waarin we ons kind aanschouwen zouden	
74	α a	gelijk [∅] kaf [∅] gouden,	[74-75←C ^{II} , 2]
	β b	zooals het ijle [] dat, []	
75	α a	in den wan ter zonne danst	
	α a	dat [in den wan ter zonne danst]	
	β b	van uit []	
		[strofewit]	[76-80→71-75]
76		Dit kind, geheven in uw vonte,	
77	a	ten[?] bittren zoen,	
	a	[t]ot [] tot wrang gebod,	
	b	[]:	
78	a	het o[?]	
	a	dit wichtje, bleek van onze zonde	
79	a	ge hebt het aan lot gebonden	
	b	en [g]ij [hebt het aan lot gebonden]	
80	a	als eene nutt'ge straffe, o God	
	b	[] [een] profijt'ge []	
		[Chronologie van de totstandkoming van beide strofen onderling is onzeker]	

II

In *La Flandre littéraire* 3 (februari-maart 1925), p. 84-85, liet Van de Woestijne een prozavertaling van 'Doop van den bedelaar' in het Frans verschijnen. De titel luidde 'Baptême'. Hij had die vertaling zelf gemaakt: niet alleen staat onder de publikatie 'Traduit du Flamand par l'auteur', maar tevens zijn delen van de vertaling in het carnet van 1923 (*H-63*, p. 32r en 33r) genoteerd. Dit moet omstreeks midden april van dat jaar gebeurd zijn. Zie voor de volledige tekst in *La Flandre littéraire* noot 5.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C niet opgenomen)

titel	T	[ontbreekt]	
	M	a Doop van den Bee	
		a [] [Be]delaar	
	P ¹ -D		[1-30←A ^I ; 1-50←C ^I , 1-50]
2	T, M	naar uwen schuinen blik, o God,	
	P ¹	a	
		b [] U[wen] []	
	P ² -D		

5	<i>T, M</i> <i>P¹-D</i>	ten zoen u weze, en ten gebod. U	
9	<i>T</i> <i>M-D</i>	zoals 'k haar zou met leugen drenken moest	
14	<i>T</i> <i>M-D</i>	en van ons bei was ik de kranke ik	
18	<i>T-P¹</i> <i>P²-D</i>	stond ik gelijk een wees verloren ik	[26-30←A ^{II}]
27	<i>T</i> <i>M-D</i>	zoals bevrijde oneindigheid: ;	[28-30←A ^{III}]
28	<i>T</i> <i>M-D</i>	zoo ziet men u den avond drinken U	
30	<i>T</i> <i>M-D</i>	als aan een schaal-rand, dien ge bijt... beker dien gij bijt...	[31, 33←B, 5, 7]
34	<i>T, M</i> <i>P¹</i>	Thans staan we, o God, aan uwe deuren a	[←B, 8]
	<i>P²</i>	b - [] U[we] [] a	
	<i>P³, D</i>	b [] [God,] [] [deure] 	
36	<i>T, M</i> <i>P¹</i>	Zult ge er de loome rust van wasschen a	[←B, 9]
	<i>P²-D</i>	b [] G[e] [] 	
37	<i>T, M</i> <i>P¹</i>	en 't hunkren om 't beminde wee? a	
	<i>P²-D</i>	b [] - 	
41	<i>T, M</i> <i>P¹</i>	Zult gij het uit den doem verlossen a	[←B, 12]
	<i>P²-D</i>	b [] G[ij] [] 	
42	<i>T, M</i> <i>P¹</i>	van ruimte en dorst, van walg en tijd? a	
	<i>P²-D</i>	b [] - 	[43←B, 15]

- 44 T en kleuren met steeds nieuwe blossen
M | | *om | | **[lees : met]*
P¹-D | | met | |
- 46 T Zult gij 't uit weifelen en wikken
M | | | |
P¹ a | | | |
b [] G[ij] []
P²-D | | | |
[47←B, 17]
- 48 T, M tot uw gevalligheid beschikken,
P¹ a | | | |
b [] U[w] []
P²-D | | | |
[51-60←D¹]
- 51 T, M Bewuste Veger der woestijnen,
P¹ | | veger | |
P² a | | | |
b [] V[eger] []
P³, D | | | |
[53-54←C^{II}, 1; 53-54←D^{III}, 53-54; 55-60←D^{II}]
- 55 T aan een veroverende plecht?
M | | *verovende | | **[lees : veroverende]*
P¹-D | | veroverende | |
- 57 T, M wij hebben uwen wil gedaan
P¹ a | | | |
b [] U[wen] []
P²-D | | | |
- 59 T, M Zult gij ons wilder en verwoeder
P¹ a | | | |
b [] G[ij] []
P²-D | | | |
- 60 T-P¹ gaan make' om ongerechten waan?...
P²-D | | een gerechten | |
[61-65←D^{III}]
- 61 T, M Maar neen: ons, armen, zult gij teistren
P¹ a | | | | [←C^I, 51]
b [] G[ij] []
P²-D | | | |
[63←C^I, 54; 63-64←C^{II}, 1]
- 65 T, M geen wolke kent, dan aan haar schaaûw.
P¹-D | | wolken | |° |
[66-67←E^I; 66-68←B, 18-20; 66-70←E^{II}]

66	T-P ² P ³ D		Wij zullen, moede, nuchter worden	
		a		
		b	[],
68	T M-D		dat als een wroeging 't brein ons beet:	
				.
69	T M-D		er is geen zegen dan in de orde,	
			Er	
70	T M, P ¹ P ² P ³ , D		loon gaat aan wie te zwijgen weet.	
				naar
		a		
		b	[] [wie]n [
				[71-75←E ^{III} , 76-80]
71	T, M P ¹ P ² -D		Dit kind, geheven in uw vonte	
		a		
		b	[] U[w] [
74	T, M P ¹ P ² -D		gij hebt het aan ons lot gebonden	
		a		
		b	G[ij] []
75	T M-D		als een profijt'ge straf, o God.	
				mijn God.
				[76-80←E ^{III} , 71-75]
76	T-P ¹ P ² P ³ , D		Doch niets kan ons den droom onthouden	
		a		
		b	[Doch] - [niets] []
				[79-80←C ^{II} , 2]
79	T M-D		zoals het luchtig kaf, dat, gouden,	
				°
80	T-P ¹ P ² P ³ D		van uit den wan ter zonne danst.	
		a		
		b	[]!
		a		
		b	[] Z[onne] [

ZETFOUTEN

<i>T</i>	r. 5: <i>wezen</i> <i>weze</i>
	r. 37: <i>bunkeren</i> <i>bunkren</i>
<i>P¹-D</i>	r. 21: <i>zijn</i> <i>zijne</i>
<i>P²-D</i>	r. 59: <i>gij</i> <i>Gij</i>
	r. 61: <i>ons</i> <i>ons,</i>
	r. 62: <i>danbaarheid</i> <i>dankbaarheid</i>

NOTEN

¹ In *C:A¹* is met anilinepotlood een streep gezet van *malven* in r. 25 naar *rood* in r. 22. Wat hiermee bedoeld is, is niet duidelijk. In *C:A¹¹*, r. 29: ‘o God’ doorgehaald zonder de daarop volgende komma; doorhaling is als geïntendeerd beschouwd.

² De tekst in *D* is cursief gezet. De eerste proef van de bundel (*P¹*) werd romein gezet, terwijl Van de Woestijne een cursief wilde. Hij heeft dat op *P¹* aangegeven, maar de tekst daarvan wel eerst geheel gecorrigeerd.

³ In *P¹*, r. 60 was, overeenkomstig de lezing in *M*, *ongerechten* gezet, maar in *P²* stond foutief *gerechten*. Van de Woestijne corrigeerde tot *een gerechten*; dit is als variant opgenomen omdat deze lezing in *P³* gehandhaafd werd én ook in *C:D¹* voorkomt.

⁴ In r. 40 is de persoonsvorm ‘bereidt’, die Van de Woestijne in alle bronnen handhaafde, vermoedelijk een vergissing; juister lijkt ‘bereid’.

⁵ Van de Woestijne publiceerde de prozavertaling van de ‘Doop van den bedelaar’ in *La Flandre littéraire* 3 (februari-maart 1925), p. 84-85:

Baptême

Nous levons en cette conque lustrale, sous Ton regard oblique, ô Dieu, cet enfant qui sera, de par notre amour et pour notre péché, le médiateur ou celui qui intime ses ordres.

Sa mère me l’a éperdûment donné, avec, gravés dans sa face terrifiée, les signes de ma louche passion, telle que, saturée du double mensonge de ma chair pantelante et de mes étincelants écrits.

Elle le porta dans le dôme de ses flancs comme l’univers porte ses sphères; ses heurts en elle étaient comme leur écliptique; et de nous deux c’était moi le malade, qui tremble et demande délivrance.

Et quand il fut né dans sa douleur et dans sa rayonnante reconnaissance, j’étais là, tel un orphelin perdu, dont aucun cœur humain m’entendrait jamais comme il pleure sa mère morte.

Lui, il était couché dans sa crèche nuageuse, rouge et frêle comme un rayon qui s’attarde et hésite, ou comme, à une lèvre fatiguée de vivre, une haleine qui prend la couleur du crépuscule.

Mais non, mon Dieu, il était là brillant comme un infini délivré tel on Te voit boire le soir au bord de la mer et du soleil couchant, comme à une coupe que tu mords.

Ainsi vîmes-nous se dresser cet enfant hors de nos senteurs cadavéreuses, hors de notre amour farouche et de notre esprit vidé. – Et nous voici, ô Dieu, devant Tes portes, comme un chien qui appréhende les coups.

Le laveras-Tu de la lassitude et du désir de la douleur aimée? – L'eau morte d'entre les vannes, où reluisent les ferments et le gaz, prépare-t-elle la purge de la mer.

Le délivreras-Tu de la damnation de l'espace et de la soif, du dégoût et du temps? – Clameur de ceux que les flots emportent et colorent de pudeurs toujours nouvelles devant l'inaccessible toujours nouveau!

Le dirigeras-Tu du doute et de la réflexion et de la différence qui tue, vers Ton bon plaisir, Toi, l'archer qui, visant de Ton œil amusé, tire le monde à Toi?

Balayeur conscient des déserts; sage assembleur des combats complets; végétera-t-il dans la vacuité grise, ou son visage s'éclairera-t-il au bord d'une proue conquérante?

– Nous sommes le père et la mère; nous avons fait Ta volonté, au milieu des cris et de la sueur, pleins de ressentiment et de larmes: veux-Tu nous rendre plus sauvages et plus furieux pour une illusion illicite?

Mais non: nous, les pauvres, Tu nous hallucineras d'humilité, de reconnaissance et de deuil. La paix nous restera du bétail qui, au pré, mastiquant en mesure, ne connaît le nuage qu'à son ombre.

Après la passion, après même la peine qui nous mordaient au cerveau comme un remords, nous serons tranquilles et pondérés. Il n'y a de bénédiction que dans l'ordre, ni de récompense que pour qui sait se taire.

Cet enfant, porté vers Tes fonts pour la réconciliation amère, en âpre injonction; ce tout petit, pâle de notre péché: tu l'as lié à notre sort comme une punition profitable, ô Dieu;

mais rien n'empêchera le rêve qui éclairera la plus pauvre et la plus vide de nos nuits, où nous contemplerons notre enfant comme la légère balle d'avoine qui, dorée, danse hors du van vers le soleil.

(Ingrepen: 3e strofe 'dans sa crèche' was in het tijdschrift 'sans sa crèche'; slotstrofe 'mais rien' was 'Mais rien'.) In het tijdschrift volgde hierna nog 'Prière', een prozavertaling van 'Keer niet Uw oog van wie Ge in vrede leven liet' uit *Het vader-huis* (zie *VW* dl. 1, p. 66-67).

[GZ2]

'K HEB MIJNE NACHTEN MEER DOORBEDEN DAN DOORWEEND

OVERLEVERING

C: Carnet H-60, p. 3r, 4r, 5r.

M¹: Manuscrit H-61,[1].

T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 32.1 (mei 1922), p. 319. /20/

M²: Manuscrit H-74,3.

M³: Manuscrit H-76,11.

P¹⁻³: Drukproeven *D H-78,13*.

D: *God aan zee*, p. 13.

DATERING 26 december 1921; 4 februari 1922.

ONTWIKKELINGS- I
GANG Van de Woestijne schreef met zwarte inkt, na het carnet een kwartslag gedraaid te hebben, op twee pagina's enkele kladstadia van het gedicht: eerst de openingsstrofe (*C:A^I*) en een nieuwe versie daarvan die met een tweede strofe werd aangevuld (*C:A^{II}*) op p. 3r; boven de kladfragmenten staat de datum '26 Dec. 21'.

C:A^I
1 a 'k Heb in mijn leven meer geleden dan gl [$\rightarrow A^{II}, 3; \rightarrow 3$]
a [] [g]elogen;
a [] [ge]be[den] []
b [] geloochend []
c [] b[?]
c [] gebeden []

2 'k heb in mijn nachten meer geleden dan geweend [$\rightarrow A^{II}, 1; \rightarrow 1$]

3 a al zaagt ge weiflen in den drift van mijne oogen [$\rightarrow A^{II}, 2; \rightarrow 2$]

b [] d' opalen []

4 en stond de bitterheid om mijnen mond versteend [$\rightarrow A^{II}, 4; \rightarrow 4$]

[*Geheel doorgebaald in stadium A^{II}*]

C:A^{II} [$\rightarrow 1-8$]

1 'k Heb in mijn nachten meer gebeden dan geweend [$\leftarrow A^I, 2$]

2 al zaagt ge twijfel in de opalen van mijne oogen; [$\leftarrow A^I, 3$]

3 'k heb in mijn leven meer geloochend dan gelogen [$\leftarrow A^I, 1$]

4 al staat de zekerheid om mijnen mond versteend; [$\leftarrow A^I, 4$]

[*strofewit*]

5 o gij die om mijn bed, mijn laatste bed, gebogen

6 a u om het raadsel van een ziele hebt vereend

b [] dees []

7 en met een zucht de galm der ijlt te vullen meent

8 a en mijn gebrek aan leed vervult met mededoogen

b [] wilt vullen met meê[doogen]

c [] stoppen []

[*De stadia A^{II} en A^I werden te zamen doorgebaald in stadium A^{III}*]

Vervolgens maakte Van de Woestijne een opnieuw uitgebreide versie waarvan alleen het slotterzet nog onvolledig bleef (C:A^{III}, p. 4r). Onderaan schreef hij dezelfde datum: '26 December 1921'.

A^{III} werd doorgehaald toen Van de Woestijne de laatste versie voltooide, die is gedateerd 4 februari 1922: C:B (blauwe inkt). Boven het gedicht schreef hij 'Tenebrae', later de groepstitel waaronder het sonnet met vier andere in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* /20/ zou worden opgenomen. A^{III} en B zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II

M¹ is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES	(C:A ^I en A ^{II} niet opgenomen)	
		[1-8 ← A ^{II}]
1	C:A ^{III} , C:B M ¹ -D	'k Heb mijne nachten meer doorbeden dan doorweend, °
		[← A ^I , 2]
2	C:A ^{III} C:B M ¹ T-D	a al zaagt ge twijfel in de opalen van mijne oogen; wemelt a me a [] wemelt twijfel in de opalen van mijne oogen;
		[← A ^I , 3]
		[3 ← A ^I , 1]
4	C:A ^{III} C:B M ¹ -M ² M ³ P ¹ -D	a en beider strakheid staat om mijnen mond versteend. b doch [] a en ziet: de bitterheid ligt om mijn mond verteend; a [] [ver]s[teend]. a ves a [] [ve]rsteend.
		[← A ^I , 4]
5	C:A ^{III} C:B M ¹ -D	a En gij die om mijn bed, mijn laatste bed vereend, b [] *gebeogen [,] , die morgen om gebogen, o Gij,
		*[lees: gebogen]
6	C:A ^{III} C:B-M ² M ³ , P ¹ P ² P ³ , D	a staat om het a u voor [] raadsel van dees ziele hebt gebogen: b [] vereend[:] c [] staat [] d [] [xxx] [] dezer hebt van dees a b [] [vere]ê[nd:]

7	C:A ^{III}	a	Uw zucht galmt door een ijlt die gij te raden[?] *meemt	*[lees: meent]
		b	[] vol [∅] []	
	C:B-T		trilt wisheid meent	
	M ² -D		uw	
8	C:A ^{III}		en mijn gebrek aan smart vervult ge met meêdoogen	
	C:B-D		gij .	
9	C:A ^{III}		Of ik genieten kan, dan of ik lijden mag:	
	C:B-D		wil	
10	C:A ^{III}		ik wacht op tranen in de dorheid van een lach	
	C:B-M ²		,	
	M ³ -D		°	
11	C:A ^{III}	a	en 'k vrees mijn tand, waar hij de lip van God zult	
		a	[] [z]al bijten.	
	C:B-M ²		lippe Gods	
	M ³ -D		°	
12	C:A ^{III}		Ik ben de lafaard [∅]	
	C:B	a	, die voor eigen [∅] bedeesd,	
		b	[] vreugd []	
	M ¹ -D		° die,	
13	C:A ^{III}		[∅]	
	C:B		zich-zelf van alle paradijzen heeft verweesd	
	M ¹ -D		,	
14	C:A ^{III}		en 'k voel me blijde alleen waar 'k beef voor Gods verwijten	
	C:B	a	zelf-verwijten	
		b	[] schoon []	
	M ¹ -D		.	

NOTEN ¹ Het gedicht werd afgedrukt in het prospectus dat A.A.M. Stols voor *God aan zee* drukte; zie hiervoor de Drukgeschiedenis, § 2.1. De tekst is identiek aan de gebundelde versie; waarschijnlijk is hetzelfde zetsel gebruikt.
² Van het gedicht verscheen een vertaling in het Duits.

[GZ3] DE NACHT, DE ZWOELE NACHT HEEFT ME ALS EEN WIJN BEVANGEN

OVERLEVERING C¹: Carnet H-63, p. 62r.
C²: Carnet H-67, p. 34r, 65r, 66r.
T: *Dietsche warande & Belfort* 26.1 (januari 1926), p. 52. /30/
M: Manuscript H-76,12.
P¹⁻³: Drukproeven D H-78,14.
D: *God aan zee*, p. 14.

DATERING Tussen 15 september en 10 oktober 1923; tussen 21 oktober en 10 november 1924; eind december en 31 december 1925.

ONTWIKKELINGS- Het eerste spoor van 'De nacht, de zwoele nacht', op p. 62 in C^1 , is een aanzet
GANG van twee regels die Van de Woestijne met zwarte inkt noteerde tussen 15 sep-
tember en 10 oktober 1923:

$C^1:A$

1 De wijn, de wijn heeft me in de stilt bevangen; [$\rightarrow B, 1; \rightarrow 1$]
2 a Ta
a [T]hans ben ik in de wild-omgilde guurt
b [] [wi]n[d-omgilde] []

Ruim een jaar later, tussen 21 oktober en 10 november 1924, nam de dichter deze regels weer op. In een nieuw carnet, op p. 43r in C^2 , ontwierp hij een strofe (blauwe inkt):

$C^2:B$

1 De nacht is als de wijn die me in den nacht bevangt; [$\leftarrow A, 1; \rightarrow 1$]
2 na 't woelen in de zwoelt het stralend-klaar begrijpen;
3 de [\emptyset] gaan [\emptyset] de harde bekers slijpen
4 ik ben [\emptyset] die [\emptyset] over de diept der glazen hang

Meer dan een jaar later, eind december 1925, noteerde Van de Woestijne op twee achtereenvolgende bladen van hetzelfde carnet C^2 twee voltooide versies van het gedicht. De eerste is een kladversie ($C^2:C$, p. 65r), de tweede een op '31 Dec.' gedateerd netafschrift ($C^2:D$, p. 66r). Dit afschrift vertoont enkele afwijkingen ten opzichte van stadium C, dat er vermoedelijk zeer kort aan voorafging. De stadia C en D zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN ($C^1:A$ en $C^2:B$ niet opgenomen)
CORRECTIES

titel $C^2:C, C^2:D$ [*ontbreekt*]
T Nacht
M-D [*ontbreekt*]
1 $C^2:C$ De nacht, de zwoele nacht heeft me als een wijn bevangen [$\leftarrow A, 1; \leftarrow B, 1$]
 $C^2:D$ a | | w[xxx]
a [] zwoele nacht heeft me als een wijn bevangen.
T-D | |
2 $C^2:C$ Terwijl een schijnen-rijke wijl mijn brein *onwindt, *[*lees*: omwindt,]
 $C^2:D, T$ | | wâ | | omwindt,
M-D | | |o

3	C ² :C	voel ik de diepe dageraad mij tegen-langen
	C ² :D-M	komt uit de diepte een
	P ¹	tegenlangen,
	P ²	a
		b [] [diept] g[een] []
	P ³ , D	
4	C ² :C	a voel ik de dichte duisternis die me bindt
		b [] woel'ge [duisternis]se []
	C ² :D	omvangt me een woel'ge duisternisse, die me bindt.
	T-D	o mij
5	C ² :C	a En 'k ben geen bake, geen verbeiden en geen beiden
		b [] verwijzen []
	C ² :D	; ;
	T	'k En ben een bake; geen verwijle' en geen verbeiden;
	M-D	Ik ben geen verwijlen,
6	C ² :C	geen duizeling van leve' of duizeling van dood
	C ² :D, T	hoop, geen :
	M-D	.
7	C ² :C	ik ben alleen, bij zwarte ontstentenis van lijden
	C ² :D	a ,
		b [] holle []
	T	
	M-D	Ik
8	C ² :C	a Ik ben , mijn God, ik ben een scheut'ge moeder-schoot
		b [] niet meer dan lijdelijk een []
	C ² :D-D	ik .

ZETFOUTEN

T	De regels van de eerste strofe beginnen met een kapitaal, terwijl die in de tweede strofe alleen in regel 5 ('k En') gebruikt is.
P ¹ -D	r. 5: heb ben

[GZ4]

GELIJK EEN HOND DIE DRENTLEND DRAALT EN DRUILT

OVERLEVERING	C: Carnet H-60, p. 8r, 9r, 10r. M ¹ : Manuscript H-61,2. T: <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> 32.1 (mei 1922), p. 320. /20/ M ² : Manuscript H-74,7. M ³ : Manuscript H-76,13. P ¹⁻³ : Drukproeven D H-78,15. D: <i>God aan zee</i> , p. 15.
--------------	---

DATERING	19 januari – 4 februari 1922.
----------	-------------------------------

ONTWIKKELINGS-
GANG

I

Van de Woestijne heeft dit gedicht in drie stadia, alle in zwarte inkt, geheel bewerkt in het carnet van 1921-1922. Hij noteerde de eerste, reeds volledige versie (C:A) op p. 8r; daarboven schreef hij als datum '19 Januari'. Dezelfde dag of kort daarna volgde op de volgende rechterpagina (p. 9r) een tweede kladversie: C:B. Na A en B te hebben doorgehaald, schreef hij op p. 10r een netversie (C:C), met daaronder de datum '4 Februari '22' en bovenaan 'Tenebrae', de groepstitel waaronder het gedicht in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* gepubliceerd werd.

De stadia A, B en C zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II

*M*¹ is kopijhandschrift voor *T* geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

1	C:A	a	Gelijk een hond die ho[?]
		a	[] drentlend dretst
		b	[] drentelt []
		b	[] 's avonds [drentelt dretst]
		c	[] draaiend []
	C:B	a	dralend draalt en druilt
		b	[] drentlend []
	C:C-D		
2	C:A	a	en eigen vuil beruikt met lange teugen...
		b	om [] dat hij [beruikt met] kenners [teugen...]
	C:B	a	, beruikt met kenners-[xx]
		a	[] [kenners-]teugen...
		b	rond [] schroom'ge [teugen...]
	C:C-D		om
3	C:A	a	Waarom [∅] gekwetst
		b	[] uw avondlijke rust []
	C:B		bevuild
	C:C-M ²		- Waarom
	M ³ -D		avondlijken vreê
4	C:A	a	[∅] o, geheugen
		b	het slijk van uw verderven, [] G[heugen]?
	C:B	a	met
		b	[] dood verleden []
	C:C-D		derf
5	C:A	a	Gelijk een vogel die [∅]
		b	[] een woonste bouwt
		c	[] zijn dierste [woonste bouwt]
	C:B	a	de woonste bouwt
		b	[] [woonst] bevest
	C:C-D		beslecht

6	C:A	a	[∅] door eigen pluim te plukken	
		b	uit bloedend lijf en []	
		c	[] door []	
	C:B	a	uit peerlend bloed , ...	
		b	[] de [eigen pluim te plukken...]	
	C:C-M ²		met	
	M ³ -D		peerlen bloeds	
7	C:A	a	- Waarom [∅]	
		b	[] uit heimlijk [] houdt	[fasering?]
		b	[] met [] leed uw beeld []	
		c	[], waarom gij die uw beeltnis []	
	C:B	a	Waarom , waarom uw beelte[x]	
		a	[] [beelte]nis gehouwd	
		b	[] gemetst	
	C:C		- waarom gerecht	
	M ¹ -D		- Waarom	
8	C:A	a	[∅] o Verrukken?	
		b	uit leem van leed, vereeuwigend []	
	C:B-D			
9	C:A		De diepte huilt, en ijlte is hoogste kim	
	C:B-M ¹		Ach , ;	
	T		Och	
	M ²		Ach o	
	M ³	a	ken[?]	
		a	[] [k]im;	
	P ¹ -D			
10	C:A	a	onmacht [∅] te vergewissen	
		b	begeert gaat zich aan onmacht []	
	C:B	a	zal .	
		b	[] moet []	
	C:C			
	M ¹ -D		;	
11	C:A-C:C		En alle liefde is lammer dan de vim	
	M ¹ -M ³		en	
	P ¹	a		
		b	[] [vi]n	
	P ² -D			
12	C:A		van doode visschen	
	C:B		.	
	C:C		*visschen	*[lees : visschen.]
	M ¹ -D		visschen.	

- OVERLEVERING C: Carnet H-67, p. 13v, 14r.
T: *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek*, p. 118. /28/
M¹: Manuscript H-74,8.
M²: Manuscript H-76,14.
P¹⁻³: Drukproeven D H-78,16.
D: *God aan zee*, p. 16.
- DATERING Tussen 17 en 20 maart 1924; 20 maart 1924.
- ONTWIKKELINGS- Op twee tegenover elkaar liggende pagina's in het carnet van 1924-1925 zijn
GANG kladfragmenten en een voltooide versie geschreven. Van de Woestijne begon op het rechterblad (p. 14r), na 17 maart maar niet later dan 20 maart, met een schetsmatige opzet (A).

C:A

- (1) In deze [∅]
- (2) van modder en krystal [→B^I, 1; →1]
- (3) [∅]
- (4) van niets [∅] van 't al [→B^I, 3; →3]
- [*strofewit*]
- (5) In deze [∅]
- (6) die afsluit en die kijkt [→5]
- (7) [∅]
- (8) [∅] en die wijkt [→7]

Respectievelijk rechts naast en onder deze schets ontwierp Van de Woestijne twee strofen. De eerste (B^I) is een uitwerking van de regels 1-4 uit A; de tweede is een voorstadium van de uiteindelijke derde strofe (B^{II}).

C:B^I

- (1) a steen'ge modder, klaar krystal: [→1-4]
b [] [←A, 2]
- (2) a o mijn veil'ge woonste;
b van [] naakte []
b gij []
c van []
- (3) rijk en arm aan niets en al [←A, 4]
- (4) o geborgen schoonste.

C:B^{II}

- (1) a Geene spieglen zijn te veel [→11]
 a [] beezmen []
- (2) om den grond te keeren. [→12]
- (3) In geen spiegel, gruwvol-eël [→9]
- (4) 't beeld van uw begeeren [→10]

De linkerpagina naast deze kladfragmenten werd gedateerd 'zo Maart' (1924) en bevat een voltooide versie. Van de Woestijne schreef in eerste instantie na de derde strofe drie regels voor een volgende strofe, maar die verwierp hij (C^I). Daarna hernam hij de strofe (C^{II}). Stadium C^I is in de gecombineerde synopsis opgenomen, die voor een afzonderlijke synopsis van C^{II} wordt onderbroken.

VARIANTEN EN
CORRECTIES(C:A, B^I en B^{II} niet opgenomen)

- 3 C:C^I a rijk en arm en [1←A, 2; 1-4←B^I]
 a [] aan niets en al
 T-D | |
- 4 C:C^I zijn de ziekste en schoonste;
 T-D ben 'k de ziekste en schoonste.
- 5 C:C^I a huis dat afsluit en dat kijkt; [←A, 6]
 b []:
 T-D Huis | |
 [7←A, 8]
- 8 C:C^I, T aan verzadigde oogen.
 M^I vóór | | *oogen *[lees: oogen.]
 M², P^I | | oogen.
 P² a | |
 b [] [verz]á[digde] []
 P³, D | |
- 9 C:C^I, T In geen spiegel, gruwvol-eël [←B^{II}, 3]
 M^I | |,
 M² | | *gruwvol-êel, *[lees: gruwvol-eël,]
 P¹-D | |
- 10 C:C^I 't beeld van een *begeeren, *[of: begeeren.] [←B^{II}, 4]
 T-D | | begeeren.
 [11-12←B^{II}, 1-2]

C:C^I r. 13-15

- 13 Wees de tijd u zoet of wreed,
 14 geene liefde, zelfs om leed;

15 roereeloos gezeten
 [Hier eindigt C^I ; C^I werd voorafgaand aan C^{II} doorgebaald]

$C:C^{II}$, T , M^1 , M^2 , P^{1-3} , D r. 13-18

13 $C:C^{II}$, T Ziekste en schoonste; – neen, zelfs niet
 M^1-D | | |

14 $C:C^{II}$ de armoe van te weten
 $T-D$ || armoê | |

17 $C:C^{II}$ α a in uw ijlt gezeten
 β a waar gij roerloos in uw Niet
 T | |
 M^1 a | | [x]
a [] Niet
 M^2-D | |

18 $C:C^{II}$ β a waart gezeten.
 β b zijt []
 β c waart []
 $T-D$ | |

ZETFOUTEN

P^{1-3} , D r. 9: *gruuvol-éel* | *gruuvol-eêl*

[GZ6] EEN VRUCHT, DIE VALT...

OVERLEVERING C : Agenda H -47, p. 2v.
 M^1 : Manuscript H -49.
 M^2 : Manuscript H -51.
 T : *Dietsche warande & Belfort* 24.1 (maart 1924), p. 194. /27/
 M^3 : Manuscript H -69.
 M^4 : Manuscript H -76,15.
 P^{1-3} : Drukproeven D H -78,17.
 D : *God aan zee*, p. 17.

DATERING Omstreeks juli 1917?

ONTWIKKELINGS-
 GANG I
 Er is van 'Een vrucht, die valt' een niet gedateerd kladfragment, in het carnet uit 1917. Het is een voorstadium van de eerste strofe, met meerdere hiaten en onduidelijkheden in de tekst. Uit de datering van M^1 is af te leiden dat het fragment uiterlijk in juli 1917 moet zijn geschreven (zie 11).

Kladstadium van 'Een vrucht, die valt' [GZ6] in de agenda van 1917 (H-47, p. 2v).

C:A

1	b	een vrucht, die valt.	[→1]
2	a	de Nacht [streek] verbijden	[→2]
	b	[] zwijgen	
	c	[] in 't óontwijde []	
3	a	buigt wijdsch zijn boog [streek] mijn gestalt	[→3]
	b	[] *zijn *boog om **mijn [] *[lees : eenmaal zijn boog] **[lees : eenmaal mijn]	
	c	[buigt] { [wijdsch zijn boog] } [wijde en statiglijk] [*zijn *boog om **mijn mijn gestalt]	
4	a	[] de tijden	[→4]
	b	de tijde is dood [streepje] [] []	
5	a	[] geen sterren []	[→4]
	b	[] [] rijgen	
6		hun peerlen om [] de twijgen	[→5]
7	a	[] valt	[→6]
	b	en geen gerucht, dan deze vrucht, die []	

II

Op basis van het papier kan vastgesteld worden dat M^1 uit 1917 kan dateren: een manuscript van [Gz38] op identiek papier moet vóór 28 juli van dat jaar vervaardigd zijn, omdat een jongere versie van dat gedicht op die datum ter publikatie werd ingestuurd (zie bij [Gz38] en de Bronnenlijst, H-49). Het is redelijk te veronderstellen dat het gedicht op M^1 in dezelfde periode voltooid was.

M^3 is de enige versie waar het gedicht een titel heeft; vermoedelijk is het een gelegenheidshandschrift; de datering (na maart 1924) is hypothetisch, en daardoor ook de volgorde van de bronnen van M^1 tot M^4 .

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C niet opgenomen)

titel	M^1 -T	[ontbreekt]	
	M^3	Nacht.	
	M^4 -D	[ontbreekt]	[1-6←A]
1	M^1, M^2	Een vrucht, die valt.	
	T-D	...	
2	M^1, M^2	- Waar 'k wijl in 't óontwijde zwijgen,	
	T, M^3	wijle	
	M^4 -D	onontwijde	

3	M^1, M^2	buigt statelijk de nacht zijn boog om mijn gestalt.	
	T	statiglijk	
	M^3	welft	
	M^4-D	buigt	
4	M^1, M^2	De tijd is dood , omhoog, omlaag. Geen starren rijgen	
	T	sterren	
	M^3	heen	
	M^4-D	dood	
6	M^1-M^4	En geen gerucht, dan deze vrucht, die valt.	
	P^1	°	
	P^2	a	
		b [] , []	
	P^3, D		
7	M^1-T	Een vrucht.	
	M^3	...	
	M^4-D	.	
8	M^1-T	– En waar ik sta, ten zatten levens-zoome,	
	M^3	te mijnen	
	M^4-D	ten zatten	
9	M^1-T	vol als de nacht maar even stil; blind als de lucht	
	M^3	a , en nacht	
		a [] lucht	
	M^4-D	° maar	
10	M^1-M^3	maar rijker aan 't verholen licht van mijne droomen,	
	M^4	hoe rijk ook aan *het	
	P^1-D	't	
			*[lees: 't]
11	M^1, M^2	voel 'k – loomer dan, in 't loof der luidelooze boomen,	
	T	° °	°
	M^3	,	,
	M^4-D	° °	°
12	M^1-T	een vrucht die valt, – mijn hart, gelijk die vrucht.	
	M^3-D	een vrucht	

[M^1, M^2 en T eindigen na r. 12]

NOTEN

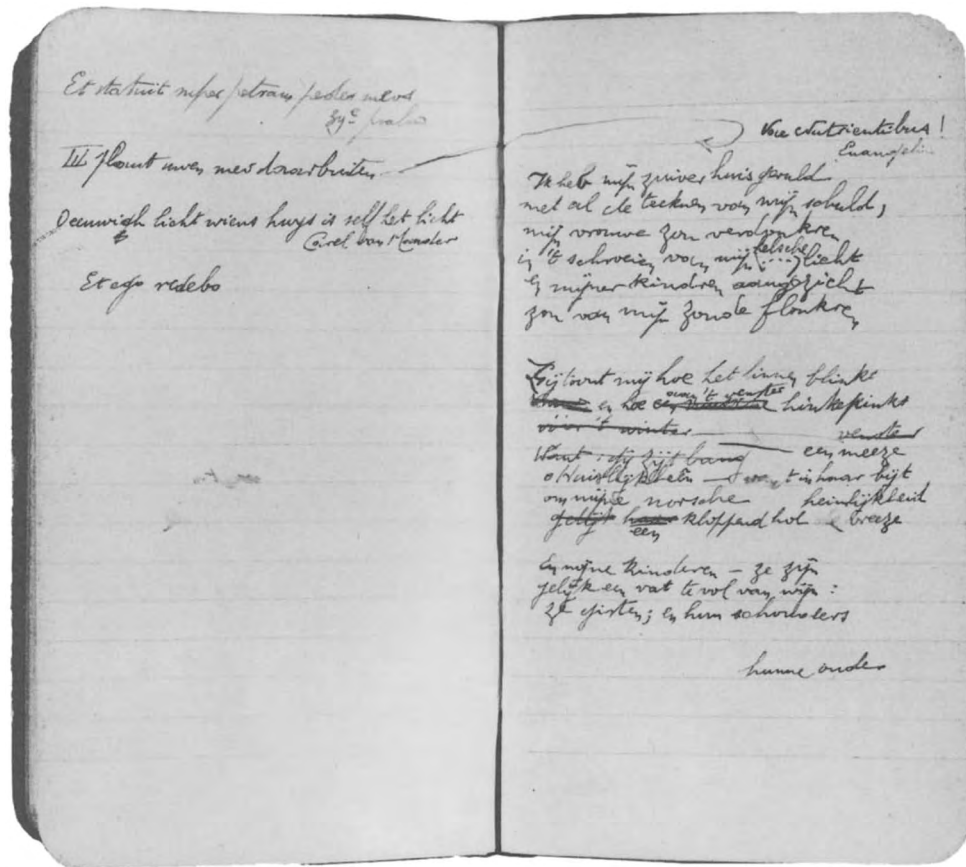
¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (6x), het Frans, het Italiaans (3x), het Roemeens en het Russisch (2x).

² Literatuur:

Minderaa, 'Poëzie in den herfst.'

Van Droogenbroeck, 'Een vrucht, die valt...'

- OVERLEVERING *C*¹: Carnet H-57, p. 27v, 28r.
*C*²: Carnet H-60, p. 11v, 12r.
*M*¹: Manuscript H-61,4.
T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 32.1 (mei 1922), p. 322. /20/
*M*²: Manuscript H-74,9-10.
*M*³: Manuscript H-76,16-17.
*P*¹⁻³: Drukproeven *D*¹ H-78,18-19.
*D*¹: *God aan zee*, p. 18-19.
*P*⁴: Drukproef *D*² H-98,44-45.
*D*²: *Gedichten*, p. 44-45.
- DATERING Tussen 22 en 25 december 1920; augustus 1921 – 4 februari 1922.
- ONTWIKKELINGS-
GANG I
 Het oudste overgeleverde klad van het gedicht in *C*¹ (p. 27v), dat Van de Woestijne tussen 22 en 25 december 1920 geschreven moet hebben, bevat de drie eerste strofen. De eerste is geheel voltooid, de tweede grotendeels. De derde strofe kreeg slechts voor ongeveer de helft gestalte. In deze kladversie zijn twee inktkleuren gebruikt, die erop wijzen dat Van de Woestijne in twee sessies aan het gedicht werkte. Tijdens de eerste kwamen de regels 1-10 (voorlopig) tot stand (*C:A*) in de laatste drie regels daarvan werden tijdens stadium B veranderingen aangebracht en het fragment werd tot drie strofen uitgebreid, zij het dat er open plaatsen bleven.
- C*¹:A [1-9→1-9]
- 1 Ik heb mijn zuiver huis gevuld
 2 met al de teeknen van mijn schuld;
 3 mijn vrouwe zou verdonkren
 4 a in 't schroeien van mijn [*puntjes*] licht
 b [] helsche []
 5 en mijner kindren aangezicht
 6 zou van mijn zonde flonkren
 [*strofewit*]
 7 a Z
 a Gij toont mij hoe het linnen blinkt
 8 α a en
 α a Vrouw, en hoe een mussche hinkpinkt
 β c [∅] [] aan 't venster []

Klad van 'Ik heb mijn zuiver huis gevuld' [GZ7] in het carnet van 1920-1922 (H-57, p. 27v en 28r).

9 α a vóor 't winter [*streep*] venster
 β c < ∅ > [*streep*] een meeze

10 a Want: gij zijt bang
 c [∅]

[Fase c in r. 8-10 valt samen met stadium B]

In hetzelfde stadium maakte Van de Woestijne op de tegenoverliggende bladzijde (28r) enkele notities. Eerst: '111 Plant uwen mei daarbuiten'. In het volgende stadium (B) plaatste Van de Woestijne deze regel door middel van een pijl boven het begin van het gedicht (A), ogenschijnlijk bij wijze van motto. Wat de betekenis van het romeinse cijfer 111, is onduidelijk. Vlak onder deze regel schreef Van de Woestijne: 'O eeuwi <g→ch>> licht wiens huys is self het licht' en de naam 'Carel van Mander'; zie voor beide citaten noot 1.

C¹:B

[→10-18]

10 o Huislijkheên – want in haar bijt

11 a om mijne [∅] heimlijkheid
 b [] norsche []

12 a gelijk haar kloppend hol de vreeze
 b een [kloppend hol de vreeze]

[*strofewit*]

13 En mijne kinderen – ze zijn

14 gelijk een vat te vol van wijn:

15 ze gisten; en hun schouders

16 [∅]

17 [∅]

18 [∅] hunne ouder

Opnieuw maakte Van de Woestijne tijdens dit kladstadium enkele notities. Op de naastliggende pagina schreef hij bovenaan: 'Et statuit super petram pedes meos' en '39^e psalm'. Lager, onder de beide notities die in stadium A geschreven werden: 'Et ego ridebo'. Bovendien schreef hij rechtsboven het gedicht: 'Vae Nutrientibus!' en de herkomst van het citaat: 'Evangelie'. Zie ook voor deze citaten noot 1.

De tweede versie van het gedicht is een afschrift in C² (C¹, p. 11v en 12r); in de vierde strofe, die in C¹ nog niet bestond, heeft Van de Woestijne varianten aangebracht. Bovendien schreef hij de laatste drie regels (r. 22-24) op de tegenoverliggende pagina opnieuw, zonder de oude versie ervan door te halen (C²:C¹¹). De stadia C¹ en C¹¹ zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

Van de Woestijne dateerde het gedicht in C² 'Aug. 21 – 4 Februari 22'. Het is waarschijnlijk dat hij de bijgaande versie van het gedicht op 4 februari 1922 schreef, en er als bijzonderheid aan toevoegde wanneer hij aan het gedicht begonnen was. Aangezien stadium A tussen 22 en 25 december 1920 viel, moet

Van de Woestijne zich hier vergissen. Boven het gedicht schreef hij 'Tenebrae', de groep waarin het gedicht later in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* een plaats kreeg.

II

M^1 is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C^1 niet opgenomen)

[1-9←A, 1-9]

6	$C^2:C^1$	a	zou van mijn zonden flonken.
		b	[] [flonk]r[en.]
	M^1	a	flonklen.
		a	[] [flonk]ren[.]
	$T-D^2$		
7	$C^2:C^1$		Gij toont mij hoe het linnen blinkt
	M^1-D^2		- Gij
8	$C^2:C^1$	a	en hoe aan 't venster hinkepinkt
		b	[] vóór []
	M^1		
	T		voor
	M^2		vóór
	M^3-D^2		voor
9	$C^2:C^1$		- o huislijkheên! - een meeze,
	M^1-M^3		(o huislijkheên!)
	P^1-D^2		o)
10	$C^2:C^1$		gij, mijne vrouw ... Waar in *U *u bijt
	M^1, T		;... waar u bijt
	M^2		o maar
	M^3	a	vrouw ...
		a	[] ;[...] []
	P^1-D^2		
13	$C^2:C^1$	a	En mijne kinderen, - zie, ze zijn
		b	[] onze []
	M^1-D^2		
15	$C^2:C^1-M^2$		ze gisten; en hun schouders,
	M^3, P^1		zij
	P^2	a	
		b	[] [g]i[sten;] []
	P^3-D^2		
18	$C^2:C^1$		van hun verduldige ouders.
	$T-D^2$...
19	$C^2:C^1$	a	o Wee die voeden; [x]
		a	[] o en wier hart
	M^1-D^2		,

[10-18←B]

*[lees: u]

20	$C^2:C^1$	a	in slechtende eenzaamheden mart;
		b	[] sloopende []
	M^1-M^2		
	M^3	a	sle
		a	[] sloopi
		a	[] [sloop]ende eenzaamheden mart;
	P^1-D^2		
22	$C^2:C^1$	a	in vrees van vrouw, in bronst van zoon
		b	[] des [zoon]s
	$C^2:C^{II}$	a	om vrees der vrouwe, om bronst huns zoons,
		b	in [] in []
	M^1		om om
	T		;
	M^2-D		,
23	$C^2:C^1$	a	en in hun zelven, van hun hoon
		b	[] [zel]f[,] met mes van [hoon]
		c	[] van 't [mes] des [hoon]s,
	$C^2:C^{II}-T$		hun-zelf, van 't mes des hoons,
	M^2	a	en aan h
		a	[] des hoons,
	M^3		°
	P^1	a	°
		b	[] [h]e[n-zelf] []
	P^2-D^2		

ZETFOUTEN

T	r. 11: <i>o</i> <i>om</i>
	r. 12: <i>des</i> <i>der</i>
P^1-D^2	r. 19: <i>O wee</i> <i>o Wee</i>

NOTEN

¹ Van de Woestijne noteerde bij het werken aan dit gedicht enkele hoofdzakelijk christelijk of bijbels geïnspireerde teksten. De regel van Carel van Mander, 'O eeuwigh licht wiens huys is self het licht', is een citaat uit diens *Olijf-bergh ofte Poëma van den laetsten dagh* (Haarlem, 1609), p. 8. De regel is het begin van een passage waar *in margine* is gedrukt: 'Hy roept de grootheyt Gods aen om hulpe':

O eeuwich licht wiens huys is self het licht /
O licht des lichts daer t' licht door is gesticht
En swerelts al van niet is uyt gheresen /
O die alleen zijt heylich reyn int wesen /
Wien doncker nacht is als den middach claer /
Diet al doorsiet en self zijt onzichtbaer.

'Plant uwen mei daarbuiten' is een regel uit het volksliedje 'Schoon lief, hoe ligt gy hier en slaapt', waarvan de tweede strofe luidt:

– 'k En zou voor geenen mei opstaen,
 mijn vensterken niet ontsluiten:
 plant uwen mei waer 't u gerei,
 plant uwen mei daer buiten!

(Tekst naar Van Duyse, *Het oude Nederlandsche lied* dl. 1, p. 353. Er bestaan meerdere versies van het lied, alle in hetzelfde werk, p. 348-355.)

'Et statuit super petram pedes meos' is afkomstig uit psalm 39:3 van de *Vulgata*. In de moderne Statenvertaling (Ps 40:3) is dit: 'en [Hij] heeft mijn voeten op een rotssteen gesteld'.

'Vae nutrientibus' komt in deze vorm in de *Vulgata* niet voor. Van de Woestijne zinspeelt op de regel 'Vae autem praegnatibus et nutrientibus in illis diebus', in de moderne Statenvertaling: 'Maar wee de bevruchte en de zogende vrouwen in die dagen!'. De regel is op drie plaatsen in de evangeliën te vinden: Mattheus 24:19, Markus 13:17 en Lukas 21:23.

Gezien de bron van deze latijnse citaten, is de *Vulgata* ook de meest in aanmerking komende bron voor 'Et ego ridebo', hoewel deze woorden niet precies zo terug te vinden zijn. Indien de woorden inderdaad als 'citaat' uit de *Vulgata* bedoeld zijn, ontleende Van de Woestijne mogelijk aan Spreuken 1:26: 'ego quoque in interitu vestro ridebo', vertaald als 'Zo zal Ik ook in ulieder verderf lachen'.

[GZ8]

IK DROOM UW DROOM; GIJ DROOMT MIJN DROOM. WIJ BEIDEN

OVERLEVERING

C¹: Carnet H-63, p. 2v.
 C²: Carnet H-67, p. 56r.
 M¹: Manuscript H-70,[10]
 T: *De gids* 89.IV (december 1925), p. 313. /29/
 M²: Manuscript H-74,6.
 M³: Manuscript H-76,18.
 P¹⁻³: Drukproeven D H-78,20.
 D: *God aan zee*, p. 20.

DATERING

1923; kort na 4 augustus 1925.

ONTWIKKELINGS-
 GANG

I
 Het oudste fragment, in C¹, werd dwars over de versozijde van het eerste blad na het schutblad geschreven en het bevat de latere regels 5-10 (C¹:A). Pas op de volgende pagina schreef Van de Woestijne het jaartal 1923, waarvoor het carnet bedoeld was. Een nadere datering van het fragment binnen dat jaar is niet mogelijk. Het is overigens zo regelmatig geschreven dat het lijkt of Van de Woestijne er niet voor het eerst aan werkte.

C¹:A

[→5-10]

(1)

De dubble vaart van uwe hooge beenen,

(2)

a de dubble zon van uwe b
 a [] gescheiden borst:

406

VARIANTENAPPARAAT

- (3) gij zijt niet henen want ik ben niet henen;
- (4) a e
a uw holle mond droogt van mijn hollen dorst
[strofewit]
- (5) a En ik, sluit
a [] druk ik mijn handen op mijn oogen,
- (6) zij zullen schroeien als van úwen zoen

De volgende versie, in C^2 , is voor een groot deel voltooid maar werd niet ineens geschreven: waarschijnlijk ontwierp Van de Woestijne eerst de eerste strofe (C^2 :B), om die vervolgens aan te vullen met een verder uitgewerkte versie van de tekst uit stadium A (C^2 :C). De blauwe inkt van de stadia B en C is niet geheel gelijk. Beide stadia zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II
 M^1 is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C^1 niet opgenomen)

- 2 C^2 :B-T wij zijn alleen door ruimte, alleen door tijd,
 M^2 -D we | |
- 3 C^2 :B wij zijn alleen door [] gescheiden.
 M^1 a | | wrok of w
a [] vrees gescheiden.
 T | |
 M^2 -D we | |
- 4 C^2 :B Maar 'k weet dat gij moet lijden, wat ik lijd.
 M^1 -D | | daar | |
- 5 C^2 :C- M^2 De dubble vaart van uwe hooge beenen,
 M^3 a | | dubbe
a [] [dubb]le vaart van uwe hooge beenen,
 P^1 -D | |
- 8 C^2 :C uw holle mond droogt van mijn hollen dorst.
 M^1 a | | droog | | heeten | |
a [] [droog]t [] | |
 T -D | |
- 9 C^2 :C a En ik, druk ik mijn vuisten in mijne oogen,
b [] [ooge][,]
 M^1 -D | | oogen,

[5-10←A]

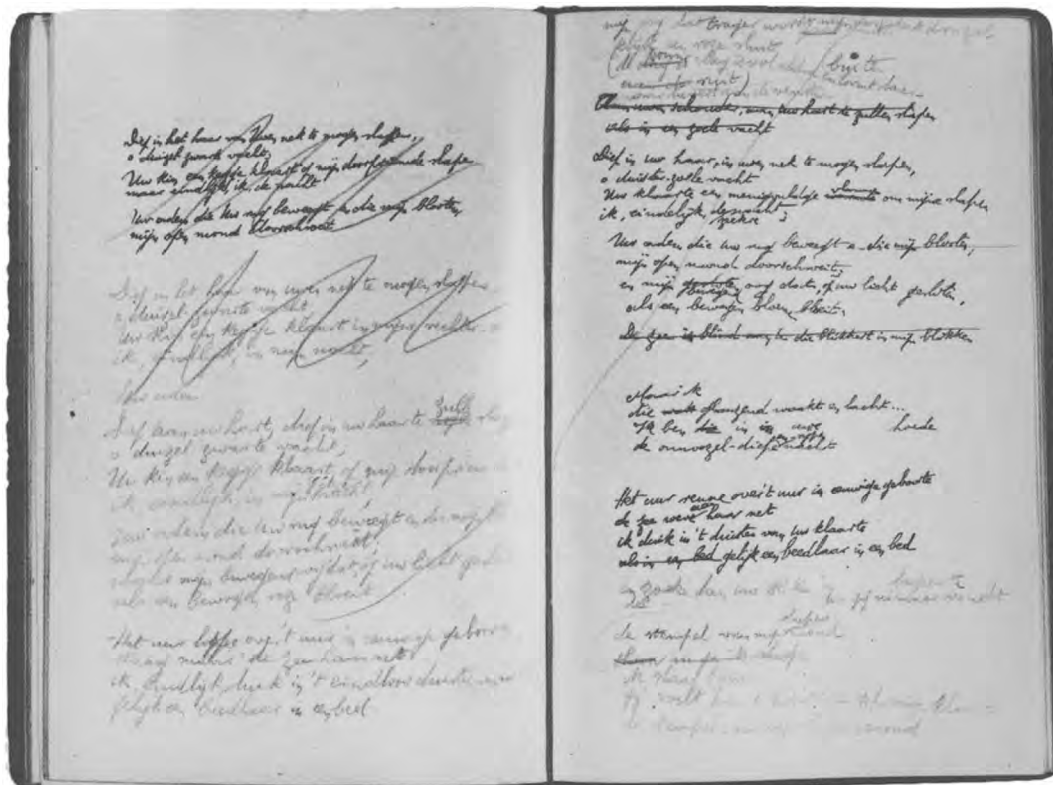
10	<i>C</i> ² : <i>C</i>	a	zij zullen branden als onder úw zoen	
		b	mijn oog *[] [] wanneer []	*[<i>lees</i> : zal branden]
		b	elk []	
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		zal branden als wanneer uw zoen	
11	<i>C</i> ² : <i>C</i>		tot eigen klaart hun klaart had aangezogen	
	<i>M</i> ¹ - <i>P</i> ¹		haar ,	
	<i>P</i> ²	a		
		b	[] [h]ún []	
	<i>P</i> ³ , <i>D</i>			
12	<i>C</i> ² : <i>C</i>		hoe 'k ze ook alleen op ijlt zal open-doen.	
	<i>M</i> ¹	a	zoo	
		a	[] ze ook alleen op ijlt zal open-doen...	
	<i>T-M</i> ³			
	<i>P</i> ¹ - <i>D</i>		opendoen...	
13	<i>C</i> ² : <i>C</i>		[∅] gescheiden	
	<i>M</i> ¹ , <i>T</i>		Gescheide' in 't uur, gescheiden in de wijdte,	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>			
14	<i>C</i> ² : <i>C</i>		[∅] ligt	
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		gelijk de zee van 't zwerk gescheiden ligt.	
15	<i>C</i> ² : <i>C</i>	a	maar steeds blijft 't zout van [∅] doorrijden;	
		b	[] me [van] uw drift [doorrijden;]	
	<i>M</i> ¹ , <i>T</i>		Maar doorbijten;	
	<i>M</i> ²		zal mij ,	
	<i>M</i> ³	a	h	
		a	[] drift doorbijten,	
	<i>P</i> ¹	a		
		b	[] ú[w] []	
	<i>P</i> ² - <i>D</i>			
16	<i>C</i> ² : <i>C</i>		steeds blijft gij huivren van mijn heerschers-licht	
	<i>M</i> ¹ , <i>T</i>			
	<i>M</i> ²		heerschers-zoen.	
	<i>M</i> ³		heerschers-licht.	
	<i>P</i> ¹	a		
		b	[] [m]ij[n] []	
	<i>P</i> ² - <i>D</i>			

ZETFOUTEN

D r. 11: *hún* | *hùn*

[GZ9] DIEP AAN UW HART, DIEP IN UW HAAR TE ZULLEN SLAPEN

OVERLEVERING *C*: Carnet *H*-67, p. 47v, 48r, 51r, 52r.
*M*¹: Manuscript *H*-70,[8].

Kladstadia van 'Diep aan uw hart, diep in uw haar te zullen slapen' [GZ9] in het carnet van 1924-1925 (H-67, p. 47v en 48r).

T: *De gids* 89.IV (december 1925), p. 311. /29/

M²: Manuscript H-76,19.

P¹⁻³: Drukproeven D H-78,21.

D: *God aan zee*, p. 21.

DATERING Kort voor 3 augustus 1925.

ONTWIKKELINGS-
GANG I
Van de Woestijne heeft in meerdere zittingen aan dit gedicht gewerkt, en het enkele malen gedeeltelijk of geheel hernomen. In het carnet voor 1924-1925, op een niet nader te bepalen datum kort voor 3 augustus 1925 (p. 48r), schreef hij een aanzet van twee regels in blauwe inkt.

C:A $[\rightarrow B, 1-2; \rightarrow C^II, 1-2; \rightarrow D, 1-2; \rightarrow E^I, 1-2; \rightarrow 1-2]$

- 1 a I
a Aan uwen schouder, aan uw hart te zullen slapen
- 2 a *als in een zoele vacht *[of: Als]
[Stadium A werd doorgehaald in stadium B]

Lager op dezelfde pagina noteerde hij een andere aanzet, waarvan het verband met 'Diep aan uw hart' onzeker is:

C: paralipomenon

- (1) a De zee in
a [] [i]s blind aan U die blikkert in mijn blikken
[Geheel doorgehaald in stadium B]

Beide korte fragmenten werden doorgehaald toen Van de Woestijne met dezelfde inkt een meer uitgewerkte staat (B) vervaardigde, met een gedeelte boven en een gedeelte onder het doorgehaalde paralipomenon.

C:B $[1-2 \leftarrow A; 1-5 \rightarrow D; 1-6 \rightarrow C^II; 1-8 \rightarrow E^I, 1-8; 1-8 \rightarrow 1-8]$

- 1 Diep in uw haar, in uwen nek te mogen slapen,
2 o duister-zoele vacht
- 3 a Uw klaarte een menigvuldge warmte om mijne slapen
b [] vlamme []
- 4 a ik, eindelijk, de nacht;
b [] zéekre [nacht;]
[strofewit]
- 5 a Uw adem die uw rug beweegt en *[streep]*
b [] die mijn blooten,
6 mijn open mond doorschroeit;

- 7 a en mijn gesloten oog dat, op uw licht gesloten,
 b [] bewegend []
- 8 als een bewogen bloeme bloeit:
[open ruimte]
- 9 Maar ik [] \emptyset []
- 10 a die wak
 a [] glanzend waakt en lacht...
- 11 a Ik ben die [\emptyset] in [\emptyset] hoede
 b [] in uwe [\emptyset] [hoede]
- 12 a de onnoozel-diepe nacht
 b [] en -rijpe [nacht]

Direct hieronder voegde Van de Woestijne een nieuwe strofe toe (C:C^I); bovendien herschreef hij de eerste zes regels op de linkerpagina (C:C^{II}, p. 47v). De beide gedeelten kunnen ook in omgekeerde volgorde vervaardigd zijn.

C:C^I *[→E^I, 9-12; →13-16]*

- 13 Het uur renne over 't uur in eeuwige geboorte
- 14 a de zee weve haar net
 b [] aan [haar net]
- 15 ik duik in 't duister van Uw klaarte
- 16 a als in een bed
 b gelijk een beedlaar in een bed

C:C^{II} *[1-2←A; ←B, 1-6; 1-5→D; →E^I, 1-6; →1-6]*

- 1 a Diep in uw
 a [] het haar van Uwen nek te mogen sla[*x*]
 a [] [sla]pen,
- 2 o duizel-zwarte vacht;
- 3 Uw kin een kegge klaart op mijn doorpriemde slape
- 4 maar eindelijk, ik, de nacht
[strofewit]
- 5 Uw adem die Uw rug beweegt en die mijn blooten,
 6 mijn open mond doorschroeit
[Stadium C^{II} werd doorgehaald in stadium D]

Enige tijd later werkte Van de Woestijne voort aan het gedicht, daarbij de blauwe inkt verruilend voor potlood. Allereerst benutte hij de linkerpagina waar alleen de zes regels uit C^{II} stonden. Hij haalde deze regels door en zette de eerste strofe en twee woorden van een volgende versregel op papier (C:D).

C:D [1-2←A; ←B, 1-5; ←C^{II}, 1-5; →E^I, 1-5; →1-5]

- 1 Diep in het haar van uwen nek te mogen slapen,
2 o duizel-zwarte vacht;
3 Uw kin een kegge klaart in mijne rechter-slape;
4 ik, eindlijk, in mijn nacht;

[*stroofewit*]

5 Uw adem [∅]

[*Stadium D werd doorgehaald in stadium E*]

Na de laatste regels wederom geschrapt te hebben, maakte de dichter voor het eerst een meer volledige versie. Hij schreef de drie strofen die al een of meerdere keren aan bod gekomen waren (de regels 1-8 en de strofe uit stadium C^I) onder elkaar (E^I), en voegde met een lijn na de tweede strofe een nieuwe in (E^{II}) die hij bovenaan de rechterpagina schreef. Onderaan ontwierp hij daarna nog de slotstrofe (E^{III}). De laatste regels daarvan werden afzonderlijk hernoemen (E^{IV}).

C:E^I [1-2←A; 1-5←D; 1-6←C^{II}; 1-8←B, 1-8; 1-8→1-8]

- 1 a Diep aan uw hart, diep in uw haar te mogen slapen,
b [] zullen []
2 o duizel-zwarte vacht;
3 Uw kin een kegge klaart op mijn doorpriemde slapen,
4 a ik, eindlijk, in mijn nacht;
b [] zéekren [nacht;]

[*stroofewit*]

- 5 Uw adem die Uw rug beweegt en die mijn blooten,
6 mijn open mond doorschroeit;
7 maar mijn bewegend oog dat, op uw licht gesloten,
8 als een bewogen roze bloeit...

[*stroofewit*]

[9-12←C^I; 9-12→13-16]

- 9 a – Het uur lope
a [] [lo]ope over 't uur in eeuwige geboorte;
10 staêg maas' de zee haar net:
11 ik, eindlijk, duik in 't eindloos duister van uw klaarte
12 gelijk een beedlaar in een bed

[*r. 9-12 worden r. 13-16 na invoeging van E^{II}*]

C:E^{II} [→9-12]

9 a mijn oog dat [∅] gaat sluiten
 b [] trager wordt mijn oog dat dra zal [sluiten]

10 gelijk een roze sluit

11 a (de dag is [∅] buiten
 b [] zonne-dag is vol aldra en loomt daar-[buiten]

12 a aan de ruit)
 b maar davert aan de venster-[ruit]

[Met een lijn is deze strofe na r. 8 van E^I geplaatst]

C:E^{III}

17 En zoeken dan uw blik in [∅] begeerte [→17]
 18 de [streep] die gij nimmer vondt

19 a [∅] [→E^{IV}, 21; →20]
 20 a de stempel van mijn mond
 b [] slapers[mond]

C:E^{IV}

19 a than
 a nu ga ik slapen
 b ik slaap bijna;

20 gij voelt aan 't hart de schroeige klaarte
 21 de stempel van mijn slapers-mond [←E^{III}, 20; →20]

Het zal meteen na het beëindigen van deze delen zijn geweest dat Van de Woestijne ertoe overging enkele pagina's verderop in het carnet (p. 51r) met hetzelfde potlood het bereikte resultaat uit te schrijven; de slotstrofe was nog altijd niet voltooid (C:F).

Op de volgende blanco pagina (p. 52r) schreef hij met inkt de eerste voltooide versie (G). Deze laatste stadia zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II
 M^I is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
 CORRECTIES

(C:A-E niet opgenomen)

[1-2←A; 1-5←D; 1-6←C^{II}; 1-8←B, 1-8; 1-8←E^I, 1-8]

3 C:F uw kin een kegge klaart op mijn doorpraamde slape:
 C:G | |;
 M^I-D | | klaarte | |

4 C:F ik, eindelijk, in mijn zéekren nacht;
 C:G-D | | naar | |

5	C:F	Uw adem die uw rug beweegt en die mijn blooten,	
	C:G	a bloote ,	
		a u[w] []	
	M ¹ -D		
6	C:F	mijn open mond doorschreit,	
	C:G-D	voorhoofd schreit;	
			[9-12←E ^{II}]
9	C:F	mijn oog dat, trager, dra zijn eigen klaart zal sluiten	
	C:G	a	
		b [] licht []	
	M ¹ -M ²		
	P ¹	[ontbreekt]	
	P ²	a	
		b [] open []	
	P ³ ,D		
10	C:F	gelijk de roze sluit	
	C:G, M ¹	een roos zich	
	T	;	
	M ²	,	
	P ¹	a	
		b [] ;	
	P ² -D		
11	C:F	a (de zonne-[x]	
		a [] [zonne-]dag is vol aldra en loomt daar-buiten,	
	C:G	a zoh	
		a [] [zo]nne-dag is vol aldra en loomt daar-buiten,	
	M ¹ -M ²		
	P ¹ -D	daarbuiten,	
			[13-16←C ^I ; 13-16←E ^I , 13-16]
15	C:F	ik , eindelijk, duik in 't *einloos duister van uw klaarte	*[lees : eindloos]
	C:G	° ° eindloos	
	M ¹	, ,	
	T	ík	
	M ² -D	ik ° °	
16	C:F	gelijk een beedlaar in een bed.	
	C:G-T	;	
	M ² -D	.	
17	C:F	En *wez uw oog [ø] verstarrend in begeeren	*[lees : weze] [←E ^{III} , 17]
	C:G	a wake uw stralend oog verstarnd in bang begeeren	
		b [] blanke blik []	
	M ¹	en ,	
	T	doch	
	M ² -D	En	

18	C:F		gelijk een [∅] brand	
	C:G-D		dubble :	
19	C:F	a	ik slape ín uw haar; 'k ligge aan uw hart; gij zult niet weren	
		b	[] ligge [] brande []	
	C:G	a	'k zinke in brand	
		a	[] [zink] []	
	M ¹ , T		,	
	M ² -D		;	
20	C:F		den stempel van mijn slapers-mond	[← E ^{III} , 20; ← E ^{IV} , 21]
	C:G-P ¹		.	
	P ²	a		
		b	[] [sl]á[pers-mond.]	
	P ³ , D			

ZETFOUTEN

- P¹-D r. 3: *slapen* | *slape* (zie noot 1)
P¹⁻² r. 9: een versvoet ontbreekt waar in eerdere bronnen *eigen* stond; in P² voegde Van de Woestijne *open* in.

NOTEN

- ¹ In de proeven voor *God aan zee* en in de bundel staat in r. 3 'mijn doorpraamde slapen' terwijl alle eerdere bronnen het laatste woord in enkelvoud hebben. Gezien de in de regel getekende situatie lijkt het meervoud hier een vergissing; in de leestekst is daarom het enkelvoud 'slape' opgenomen.
² In het carnet van 1926 komt een aanzet van een gedicht voor, die nauw verwant is aan 'Diep aan uw hart, diep in uw haar te zullen slapen' (carnet H-72, p. 20r). De strofe kan echter niet als voorstadium gelden, omdat 'Diep aan uw hart' al in de zomer van 1925 voltooid was en gepubliceerd in *De gids* van december daaropvolgend. Volledigheidshalve volgt hier het fragment in een synopsis; fase a is geschreven met blauwe inkt, fase b met potlood.

- 1 a Leg naast mijn hoofd uw hoofd; leg aan mijn koelen schouder
b [] warmen []
- 2 a alover mijnen rug [∅] de heete kegge van uw kin
a [] [∅] []
b [over] [mijn] [] kille []
- 3 b Uw blik is zwart en heet, de mijne bleek en kouder
- 4 b Wij meten kim aan kim

³ Literatuur: Jansen, 'Echo's uit de onderwereld.'

[GZ10]

IK ZET MIJ NAAST MIJN NAAKTE ZUSTER

OVERLEVERING

- C: Carnet H-60, p. 25r, 26r, 27r en losgeraakt blad.
T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 33.1 (mei 1923), p. 316. /23/
M¹: Manuscript H-74,4-5.

*M*²: Manuscript *H-76*,20-21.
*P*¹⁻³: Drukproeven *D H-78*,22-23.
D: *God aan zee*, p. 22-23.

DATERING Tussen 1 april en 31 mei 1922; 31 mei 1922; 1 juni 1922.

ONTWIKKELINGS- Het oudste fragment, dat niet nader te dateren is dan april of mei 1922, is te
 GANG vinden op een losgeraakt blaadje in het carnet van 1921-1922. Met inkt schreef
 Van de Woestijne twee regels, later in de vierde strofe verwerkt:

C:A [→13-14]

- (1) Gij hangt aan mij als zware trossen
 (2) beladen van den warmsten wijn

Op 31 mei daaropvolgend kwam in één sessie een verregaand voltooide versie van het gedicht tot stand (B, p. 26r en 27r). Hierin zijn de vijfde en zesde strofe ten opzichte van de definitieve versie omgekeerd. Wel zette Van de Woestijne links van de zesde strofe een accolade, wellicht om aan te geven dat hij deze regels wilde verplaatsen. Onder de tekst schreef hij, met hetzelfde potlood als de tekst, de datum '31 Mei 21', maar in stadium B veranderde hij het laatste cijfer in 2.

Een dag later hernam Van de Woestijne het gedicht, nu met inkt. Eerst bracht hij een kleine variant aan in de tekst van B (fase c in r. 30), en onder de datering kwamen twee alternatieve regels voor r. 32-33 (C:C). Op een nieuwe bladzijde (p. 28r) schreef hij het gedicht in netschrift (C:D). Onderaan de datum: '1 Juni 1922'. In deze tekst werden later met afwijkende inkt nog enkele varianten aangebracht (fase b in r. 1, 14 en 16).

Met anilinepotlood staat boven het gedicht 'Ultima' geschreven. Dit is de groepstitel waaronder 'Ik zet mij naast mijn naakte zuster' met twee andere gedichten in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* werd voorgepubliceerd.

De stadia B, C en D zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN (C:A niet opgenomen)
 CORRECTIES

- 1 C:B Ik zet mij naast mijne arme zuster:
 C:D a | |
 b [] naakte []
 T-D | | mijn | |
- 2 C:B zij draagt de teeknen , smartlijk fel
 C:D a | | lam en | |,
 a [] merken []
 T-D | |
- 4 C:B a moet maken van haar [ø] hel
 b [] norsche []
 C:D-D | |.

6	C:B		in haar van dood doorreepen buik	
	C:D		haren veeg-doorreepen ,	
	T-D		bleek-doorreepen	
7	C:B-T		en als van onbekende plagen	
	M ¹ -D		ongekende	
8	C:B		is hare borst verneêrd en sluik	
	C:D-D			
9	C:B		Hare oogen waren vochte *spheeren	*[lees : spheren]
	C:D-D		spheren	
10	C:B		zoo de aarde glanst van zonn'ge zee	
	C:D-P ²		'lijk blinkt :	
	P ³	a		
		b	[] ;	
	D			
11	C:B		thans zijn ze weenend van *ontbeeren	*[lees : ontbereren]
	C:D	a	ontbee	
		a	[] [ontbe]ren	
	T, M ¹		tranend *ontbeeren	
	M ² -D		ontbereren	
12	C:B		en glanzend slechts van koortsig wee	
	C:D-D			
				[13-14←A]
13	C:B		Toch hangt ze aan mij als zware trossen	
	C:D-D		zij me aan	
14	C:B	a	beladen met de warmsten wijn,	
		b	[] [de]n []	
	C:D	a		
		b	[] drank[.]	
	T, M ¹		;	
	M ²	a	wijn	
		a	[] drank;	
	P ¹ -D			
16	C:B		van liefde en trots en medelij'n	
	C:D	a		
		b	[], van leed en dank[.]	
	T-D			
				C:B r. 21-24; C:D, T, M ¹ , M ² , P ¹⁻³ , D r. 17-20
17	C:B(21)		wij zijn allang, allang gescheiden	
	C:D-D		Wij ;	
18	C:B(22)		haar lijf doordanst geen enklen droom,	
	C:D-D		nooit danst haar lichaam door mijn	

19 C:B(23) hoe zij moog' hunkeren en beiden
C:D-D | |,

20 C:B(24) en hoe zij bidde, en hoe zij schroom'
C:D, T | |.
M¹ | | *schroom. *[*lees*: schroom'.]
M²-D | | schroom'.

C:B r. 17-20; C:D, T, M¹, M², P¹⁻³, D r. 21-24

21 C:B(17) α a Ze heeft van de allerwreedste mannen
β b Want zie: [|]
C:D-D Maar | |

22 C:B(18) α a den allerwuftsten lust gevoed
β b heeft zij [wuftsten] [lust gevoed],
C:D-D | | den wuftsten | |

23 C:B(19) a en op [∅] blijft gespannen
b [] hun nukken [|]
C:D-D | |

24 C:B(20) het kloppen van haar pijnlijk bloed
C:D-D | |.

C:B r. 25-32; C:D, T, M¹, M², P¹⁻³, D r. 25-33

25 C:B zij draagt in haar het zekerst teeken
C:D a Zij | | zich | | zekerst | |
a [|] [z]e[kerst] [|]
T-D | |

26 C:B a dat ik mij aldoor in jeugd herbaar
b [] [m]e [|]
C:D-M² | | tot | |,
P¹ | | m' | |
P² a | |
b [] [m]e [|]
P³, D | |

27 C:B En hare lippen zijn de krekken
C:D a h
a en hare lippen zijn de krekken
T-D | |

28 C:B a waar 'k moer van mijne l
a [|] moeheid gaêr
b [] eens mijn moer'ge [|]
C:D-D | |.

29 C:B En 'k weet dat ik ten laatste dage,
C:D | | laatsten | |
T, M¹ | |, | |
M²-D | | hoop | |

30 C:B a van wreedten God den rijksten buiten,
 b eens [] [Gods] [de] [rijkste] [buit][,]
 c [] gier'gen []
 C:D a een | | God | | bui[x],
 a [] [bui]t [,]
 T, M¹ | | dierste | |
 M²-P² | | gier'ge | |
 P³ a | |
 b [] [gier'ge]n []
 D | |
 [Fase c in stadium B valt samen met stadium C]

32 C:B [ontbreekt]
 C:C die zonder wrok en zonder klagen
 C:D | |, | |
 T-D | |, |

33 C:B(32) a die me op mijn armoe de oogen sluit
 b { [] }
 { mijne oogen op mijn armoe sluit }
 C:C a op mijn beroidheid de oogen sluit
 b me [op mijn beroidheid de oogen sluit]
 C:D-D | |.

ZETFOUTEN

P¹⁻³, D r. 29: laatste | laatsten

NOTEN

¹ In de proeven voor de bundel was r. 10 aanvankelijk geheel correct gezet, maar in P³ kwam de dubbele punt foutief vóór het laatste woord terecht. Van de Woestijne voerde als correctie toen puntkomma in aan het slot van de regel.
² In r. 11 in T is *ontbeeren* niet als zetsfout aangemerkt omdat Van de Woestijne zelf in manuscripten deze spelling op deze plaats enkele keren gebruikt heeft, mogelijk dus ook in de (niet overgeleverde) kopij voor T.

[GZII]

O BLIK VOL DOOD EN STERREN

OVERLEVERING

C¹: Carnet H-58, p. 16r.
 C²: Carnet H-60, p. 42r.
 C³: Carnet H-67, p. 19r, p. 42r.
 M¹: Manuscript H-70,[9].
 T: *De gids* 89.IV (december 1925), p. 312. /29/
 M²: Manuscript H-74,11/12 (is één pagina).
 M³: Manuscript H-76,22.
 P¹⁻³: Drukproeven D H-78,24.
 D: *God aan zee*, p. 24.

DATERING 16 maart 1921 of kort daarna; begin augustus 1922(?); 10 mei 1924; begin 1925.

ONTWIKKELINGS- I
GANG Het eerste fragment uit de ontstaansgeschiedenis stamt uit een carnet van 1921 (C¹); daarin noteerde Van de Woestijne met inkt direct onder de datum '16 Maart' eerst twee regels die nooit een vervolg kregen en niet tot de ontstaansgeschiedenis van 'o Blik vol dood en sterren' gerekend moeten worden. Midden op de pagina schreef hij weer twee regels (C¹:A), later verwerkt in r. 11-12.

C¹:A [\rightarrow B, 7-8; \rightarrow 11-12]

- (1) a Laat mij de spijt'ge weelde [*puntjes*]
a [] te [*puntjes*]
b [] me, o God, [de spijt'ge weelde te [*puntjes*]]
- (2) a van uwe wees te mogen zijn

Het is mogelijk dat deze twee regels niet precies op dezelfde dag geschreven werden als het andere fragment op die bladzijde, maar in dat geval heeft er niet veel tijd tussen gelegen.

Een tweede, niet precies te dateren fragment komt voor in het carnet van 1921-1922, waarin Van de Woestijne op p. 42r in donkerblauwe inkt een schets voor een gedicht maakte (C²:B). Het slot is grotendeels gelijk met stadium A; voor het overige is er al thematische verwantschap zichtbaar met het latere gedicht:

C²:B

- 1 Heet-verlangend aan de tafel
2 waar geen brood gebroken wordt
3 Alle liefde [*streep*] rafel
4 en met bitterheid omgord
[open ruimte met streepjes; ca. een strofe]
- (5) a [*ontbreekt*]
b [\emptyset] niets meer heelde
- (6) a Als een buidel, leêg aan wijn
b ruige []
- (7) Laat me, God, de spijt'ge weelde [$7-8 \leftarrow A$]
- (8) van uw wees te mogen zijn

Onder deze schets is met anilinepotlood een notitie geschreven die gedateerd is met '5 Aug. 22' en die met blauwe inkt is doorgehaald, vermoedelijk toen Van de Woestijne het gedicht erboven ontwierp. Stadium B is dus van niet al te lange tijd daarna.

In het carnet van 1924-1925 (*C*³, p. 19r) heeft Van de Woestijne het gedicht in twee stadia voltooid, waarbij de tekst ten opzichte van B sterk gewijzigd werd. Aanvankelijk kende het slechts twee strofen (*C*³:C), later respectievelijk de eerste en de derde strofe. Op '10 Mei' 1924 schrijft Van de Woestijne ze onder deze datum vrijwel ineens.

In hetzelfde carnet, in de eerste helft van 1925, noteerde hij tot slot, ook vrijwel zonder haperingen, het voltooide driestrofige gedicht (*C*³:D). De stadia C en D zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II

*M*¹ is kopijhandschrift voor *T* geweest. De variant in r. 11 (fase b) is later, waarschijnlijk ná de tijdschriftpublicatie ingevoegd. De tekst in *De gids* sluit bij de eerste lezing aan, de tweede lezing is gelijk aan de latere versies.

VARIANTEN EN CORRECTIES (C¹ en C² niet opgenomen)

3	<i>C</i> ³ :C, <i>C</i> ³ :D <i>M</i> ¹ -D	De dag is spijtig-verre; spijtig verre;
4	<i>C</i> ³ :C <i>C</i> ³ :D <i>M</i> ¹ <i>T</i> -D	de nacht is ijl en wreed hel . a spij a [] hel en wreed.
<i>C</i> ³ :D, <i>M</i> ¹ , <i>T</i> , <i>M</i> ² , <i>M</i> ³ , <i>P</i> ¹⁻³ , <i>D</i> r. 5-8		
5	<i>C</i> ³ :D <i>M</i> ¹ -D	a Mijn mond vol wondre [xx] a [] smaken
6	<i>C</i> ³ :D <i>M</i> ¹ - <i>M</i> ³ <i>P</i> ¹ , <i>P</i> ² <i>P</i> ³ <i>D</i>	a die geene vrucht *verzaad . b van [] [verzaad.] dien verzaadt. die a b [die]n [g]é[ene] []
7	<i>C</i> ³ :D <i>M</i> ¹ -D	Niemand, o woedend waken, hunkrend
8	<i>C</i> ³ :D <i>M</i> ¹ -D	a die langs mijn vester gaat. a [] [ve]n[ster] [] gaat...

*[lees : verzaadt]

*C*³:*C* r. 5-8; *C*³:*D*, *M*¹, *T*, *M*², *M*³, *P*¹⁻³, *D* r. 9-12

10	<i>C</i> ³ : <i>C</i> (6)	a	dan de angst van de [∅] weezen
		b	[] eigen []
	<i>C</i> ³ : <i>D</i>	a	dan de angst d
		a	[] van de eigen weezen.
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		Godes angst'ge .

[*II-12*←*A*; *II-12*←*B*, 7-8]

11	<i>C</i> ³ : <i>C</i> (7)		Geef ons, o God, den schijn
	<i>C</i> ³ : <i>D</i>		Mijn God, laat ons
	<i>M</i> ¹	a	- Laat ons, mijn God, den schijn
		b	God, laat ons waan en schijn
	<i>T</i>		- Laat ons, mijn God, den schijn
	<i>M</i> ² - <i>D</i>		- God, laat ons waan en
12	<i>C</i> ³ : <i>C</i> (8)		dat we Uwe weezen zijn
	<i>C</i> ³ : <i>D</i>		úwe
	<i>M</i> ¹ - <i>P</i> ²		uwe .
	<i>P</i> ³	a	
		b	[] U[we] []
	<i>D</i>		

- NOTEN
- ¹ In r. 1 van *C*¹:*A* werd van 'mij' werd alleen de eerste letter doorgehaald, van de tweede is aangenomen dat doorhaling is geïntendeerd.
- ² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits, het Frans (4x) en het Friulaans.

[GZ12] IK KOM ALLEEN, BIJ NACHT, IN DEZE ZEE-STAD AAN

- OVERLEVERING
- C*¹: Carnet *H*-60, p. 70r.
*C*²: Carnet *H*-67, p. 9v, 10r.
*M*¹: Manuscript *H*-68.
T: *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek*, p. 116. /28/
*M*²: Manuscript *H*-74,25.
*M*³: Manuscript *H*-76,25.
*P*¹⁻³: Drukproeven *D* *H*-78,27.
D: *God aan zee*, p. 27.

DATERING

18 december 1922; 10 maart 1924.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
De eerste strofe is in nog onvoltooide vorm geschreven in het carnet van 1921-1922 (*C*¹). Van de Woestijne schreef er de datum '18 Dec' (1922) boven.

	<i>C</i> ¹ : <i>A</i>		[→1-4]
1	a	Ik kom vannacht in deze zeestad aan	
	b	[] bij [nacht] []	
2		Van uit den zwoelen trein en 't zachte vluchten	
3		Ineens [] ∅ [] de luchten	
4		waardoor de winden me in 't gezichte slaan	

Vijftien maanden later schreef hij het gehele gedicht met betrekkelijk weinig haperingen in het carnet van 1924-1925 (*C*², p. 9v en 10r). Hij dateerde het in 1924 op '10 Maart.' Nadat vier strofen op de rechterpagina geschreven waren (*C*²:*B*¹), hernam hij de laatste (r. 13-16) op de linkerpagina, om daar vervolgens ook de laatste strofe (r. 17-20) onder te noteren (*C*²:*B*^{II}). De stadia *B*^I en *B*^{II} zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II
*M*¹ is kopijhandschrift voor *T* geweest.

	VARIANTEN EN CORRECTIES	(<i>C</i> ¹ niet opgenomen)	
			[1-4← <i>A</i>]
1	<i>C</i> ² : <i>B</i> ¹ - <i>M</i> ² <i>M</i> ³ - <i>D</i>	Ik kom, alleen, bij nacht, in deze zee-stad aan. °	
2	<i>C</i> ² : <i>B</i> ^I <i>M</i> ¹ , <i>T</i> <i>M</i> ²	a Van uit den zoelen trein en 't zacht-doordeinde vluchten, b [] ° zacht doordeinde a we[?]	
	<i>P</i> ¹ - <i>D</i>	a [] trein en 't zacht-doordeinde vluchten 	
3	<i>C</i> ² : <i>B</i> ^I <i>M</i> ¹ - <i>D</i>	a ineens, pal, in de wel a [] [we]rvel-hoos der kille luchten 	
4	<i>C</i> ² : <i>B</i> ^I <i>M</i> ¹ <i>T</i> <i>M</i> ² - <i>D</i>	a waarvan de winden zweepend me in 't gezichte slaan. b [] *geeslend [] b [] zweepen gierend [] grievend gierend	*[lees : geeslen]
5	<i>C</i> ² : <i>B</i> ¹ - <i>M</i> ² <i>M</i> ³ <i>P</i> ¹ <i>P</i> ² <i>P</i> ³ , <i>D</i>	De zwerken leêg aan licht, waar masten, ra's en touwen veêg van leêg a b [] v[eêg] [] 	

7	$C^2:B^I$	a	Geen leven, dan de ronde wind die zwaait zijn zeis	
		b	[] [z]’[n] []	
	M^1, T			
	M^2		zwiert	
	M^3	a	ri	
		a	[] wind die zwiert zijn zeis	
	P^1-D			
8	$C^2:B^I$	a	en, verre, de aêm der zee b[x]e[?]	
		a	[] [b]ij zuigen en bij stouwen.	
	M^1-D			
9	$C^2:B^I$		Ben ik de bannling ? Ben ik die het Leven zocht?	
	M^1-M^2		bann’ling	
	M^3		bannling	
	P^1-D		balling	
10	$C^2:B^I$		Ben ’k wie zich-zelf ontvlucht, bewust van nimmer vinden?	
	M^1-D		,	
11	$C^2:B^I$		Was ’t de onmacht die mij dreef der al te zeer beminden,	
	M^1	a	[ontbr.]	
		b	[] de []	
	T, M^2		me	
	M^3, P^1		[ontbr.] mij	°
	P^2	a		
		b	[] de []	
	P^3, D			
12	$C^2:B^I$	a	of heet de dorst van wie die nooit beminnen mocht?	
		b	[] hem []	
	M^1-D		droog	
13	$C^2:B^I$		Ik heb de kameren gesloten op haar geuren	
	$C^2:B^{II}-D$;	
14	$C^2:B^I$	a	[] lang gedicht	
		b	Ik sloot de ei []	
		b	[] [e]rinn’ring op ’t te [lang] bemind [gedicht]	
	$C^2:B^{II}$		erinring de leugen van ’t	.
	M^1, T		ik	
	M^2		erinn’ring	
	M^3-D		erinring	
15	$C^2:B^I$	a	[] licht	
		b	Thans: zwarter dan de nacht in ’t nachtelijk gezicht	
		c	[] *aan []	
	$C^2:B^{II}$		aan	
	M^1-D			

*[of: van]

16	C ² :B ^I	a	[∅] scheuren
		b	waarvan geen maan het guur geheim komt []
	C ² :B ^{II}		scherpe maan het guur geheim komt scheuren
	M ¹ -D		.
17	C ² :B ^{II}		- Ik kwam; ik kom; ik ken alreê mijne eenzaamheid;
	M ¹ -M ³		.
	P ¹ -D		mijn
18	C ² :B ^{II}	a	[xx]
		a	verzoeking van de zee, reeds voel 'k u van me wijken
	M ¹ -D		Verzoeking .
19	C ² :B ^{II}	a	En 'k sluit
		a	[] l[ui]k mijne oogen, moe van in deze ijlt te kijken,
	M ¹ -P ¹		
	P ²	a	
		b	[] [mo]ê []
	P ³ , D		

ZETFOUTEN

T	r. 14: <i>erinnering</i> <i>erinnring</i> (zie noot 1)
P ¹ -D	r. 14: <i>erinnering</i> <i>erinnring</i> (zie noot 1)

NOTEN

¹ Alle handgeschreven bronnen geven in r. 14 in het woord 'erinnering' elisie aan, hetzij door de verkorte woordvorm 'erinnring', hetzij door het gebruik van een apostrof. Aangezien Van de Woestijne gewoon was elisie hoe dan ook aan te geven en hij tevens in het algemeen hechtte aan een vaste regellenge, is 'erinnering' in T en in P¹-D als zetsfout aangemerkt. De lezing in het variantenapparaat en in de leestekst is gebaseerd op de direct voorafgaande bronnen, dus M¹ voor T en M³ voor P¹-D.

² Het gedicht werd afgedrukt in het prospectus dat A.A.M. Stols voor *God aan zee* drukte; zie hiervoor de Drukgeschiedenis, § 2.1. De tekst is identiek aan de gebundelde versie; waarschijnlijk is hetzelfde zetsel gebruikt.

[GZI3]

OVER DE ZEE HANGT MATELIJK TE TAMPEN

OVERLEVERING	C ¹ : Carnet H-63, p. 4r. C ² : Carnet H-67, p. 3r. T: <i>Dietsche warande & Belfort</i> 24.1 (maart 1924), p. 193. /27/ M ¹ : Manuscript H-74,26. M ² : Manuscript H-76,26. P ¹⁻³ : Drukproeven D H-78,28. D: <i>God aan zee</i> , p. 28.
--------------	---

DATERING	1 januari 1924.
----------	-----------------

ONTWIKKELINGS-
GANG In zijn carnet van 1924 schreef Van de Woestijne na de datum '1 Januari' het gedicht direkt in netschrift, met blauwe inkt. Bovenaan schreef hij een motto: 'hominem sapit (Martialis)'. Later, met potlood, voegde hij een titel toe en bracht hij in r. 4 en 5 wijzigingen aan (fase b). Gezien de overeenkomst tussen de gewijzigde tekst en *M*¹ is het denkbaar dat de varianten ná het verschijnen van *T* zijn aangebracht.

Het (beknopte) citaat dat Van de Woestijne als motto voor het gedicht nam, had hij een jaar eerder in volledige vorm ook al genoteerd, in het carnet van 1923 (*C*¹). Onder de datum '6 Januari' schreef hij eerst: 'Wien God een enkel maal heeft vervuld, laat Hij 't gevoel der ijle om <z→Z>> ijne afwezigheid. (Nachtelijke illuminatie. De Driekoningen-ster)'. Iets daaronder: 'hominem pagina nostra sapit' en de naam van de auteur, 'Martialis'. Hij voegde er de Franse vertaling aan toe: '(notre page sent l'homme)'. Zie voor de herkomst van het citaat noot 1.

VARIANTEN EN
CORRECTIES (*C*¹ niet opgenomen)

titel	<i>C</i> ²	b	Mist aan Zee
		b	[] over de [Zee]
	<i>T-D</i>		[ontbreekt]
motto	<i>C</i> ²		hominem sapit (Martialis)
	<i>T-D</i>		[ontbreekt]
4	<i>C</i> ²	a	En wie zijn hart bezit, weet wat hij mist.
		b	Hij, die []
	<i>T</i>		En wie
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		Hij, die
5	<i>C</i> ²	a	Een stemme roept , en ieder loopt verloren.
		b	[] galmt []
	<i>T</i>		roept
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		galmt
10	<i>C</i> ²		Gisteren, morgen, en eenzelfde klacht.
	<i>T</i>		...
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		.
11	<i>C</i> ²		De mist-klok zingt onzichtbaar-manend in den
	<i>T</i>		- De
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		o

NOTEN ¹ Het motto uit Martialis in *C*² is afkomstig uit de *Epigrammata*, liber x, epigr. 4, r. 10. Het volledige citaat luidt: 'hominem pagina nostra sapit', i.e. deze pagina gaat over de mens. (Bedoeld is: en niet over andere wezens of zaken.)

² Tijdens de voorbereidingen van het manuscript *Blikken*, begin september 1926 (*M*¹), refereerde Van de Woestijne aan het gedicht met '1 Januari-vers' (zie de Ontstaansgeschiedenis, § 6.3.6). Klaarblijkelijk vertegenwoordigde die datum in verband met het gedicht een bijzondere waarde.

³ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Engels, het Frans en het Tsjechisch.

[GZ14]

DE ZEE WACHT. EN IK DOE MIJN DEURE DICHT

OVERLEVERING

C: Carnet H-67, p. 6v, 7r.
T: *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek*, p. 116-117. /28/
M¹: Manuscript H-74,27-28.
M²: Manuscript H-76,27-28.
P¹⁻³: Drukproeven D H-78,29-30.
D: *God aan zee*, p. 29-31.

DATERING

3 en 7 maart 1924.

ONTWIKKELINGS-
GANG

In het carnet van 1924-1925 komen twee versies van het gedicht voor, op de tegenover elkaar liggende pagina's 6v en 7r. Op '3 Maart' 1924 begon Van de Woestijne naar gewoonte op de rechterpagina, met een gedeeltelijk voltooide versie (C:A¹). De eerste drie strofen zijn voltooid, de vierde nog niet. Van de Woestijne begon ook aan een vijfde strofe, maar stopte na twee schetsmatige regels. Op die plaats hernam hij de vijfde strofe, om te komen tot een nieuwe schets (C:A¹¹).

C:A¹

[1-20 → 1-20]

- 1 De zee wacht. En ik sluit mijn deure dicht.
- 2 a Het grollend tij dat stuwend barst in vlokken
a [] stuift []
- 3 a of de
a en schuivend de ebbe in 't schilferende licht
- 4 ontvangt mijn luim op mokken en op hokken
- 5 en de effen wrok van mijn gezicht.
[strofewit]
- 6 Dag, nacht; geschuif der heemlen; zee die praamt;
- 7 a barstend gelaat der aard dat
a [gelaat der aard dat] [barst] van innig branden:
- 8 ik heb uw koorts in de ijlt van mijne handen;
- 9 het is in u dat mijn verlangen aëmt,
- 10 maar 'k loochen U tusschen mijn tanden.
[strofewit]
- 11 'k Heb u genoten, en 'k heb u gedorscht

- 12 opdat na dag en nacht, na graan en zemel
- 13 a ik [\emptyset] ijl gewemel
 b [] 't baatloos glanzen kenn' van [];
- 14 a thans leef in de [\emptyset] van mijn dorst
 b [] 'k [in] ontstentenis [van] [dorst]
- 15 a de leêgt van zee en hemel.
[strofewit]
- 16 a Want ik ben naakt van klaarte en van het git
 b [] naakt van 't [git]
- 17 dat glanzend [\emptyset] zit
- 18 [\emptyset]
- 19 [\emptyset] bezit
- 20 a het [\emptyset] van het lijden.
 b [] walglijk teeken [] de ziekte
[strofewit]
- 21 a Lijden dat [\emptyset] noopt
 c [\emptyset] []
- 22 a tot [\emptyset] dansen
 c [\emptyset] []

[De doorbaling in fase c in r. 21-22 valt samen met stadium A^{II}; gelijktijdige doorbaling van de rijmwoorden noopt en dansen moet wellicht als geïntendeerd worden beschouwd]

C:A^{II}

- 21 Bedwelming van het [\emptyset] leed *[→21]*
- 22 Want 'k weet: ik ga me-zelf betreden *[→22]*
- 23 [\emptyset]
- 24 en buiten mij
- 25 dezen die leden *[→25]*

Bovenaan de bladzijde had Van de Woestijne geschreven: 'De Schurftige Danser.' Het is niet waarschijnlijk dat hij dit als titel voor het gedicht bedoelde. Later zou het de titel worden van de groep waar 'De zee wacht' deel van uitmaakte; bovendien nummerde hij de volgende versie van het gedicht (C:B) met '1.' en het drie pagina's verderop geschreven gedicht 'o 'k Weet dat ik, onttoegen aan 't orkaan' [GZ15] werd genummerd met '2.' In de definitieve compositie zijn beide gedichten in dezelfde volgorde opgenomen, zij het dat ze daar binnen de groep niet als eerste geplaatst werden.

De volgende, volledige versie (C:B) werd door Van de Woestijne op '7 Maart' 1924 geschreven op de linkerbladzijde naast stadium A (p. 6v). Stadium B is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN CORRECTIES		(C:A niet opgenomen)		
				[I-20←A ^I , I-20]
1	C:B	a	De zee wacht. En ik sluit mijn deure dicht.	
		b	[] doe []	
	T-D		Maar	
2	C:B	a	Het grollend tij dat stuwend stuift in vlokken,	
		a	[], []	
	T		o	
	M ¹		,	
	M ²		*tijd,	[lees : tij,]
	P ¹ -D		tij,	
5	C:B		en de effen wrok van mijn gezicht.	
	T-D		de'	
6	C:B, T		Dag, nacht; gewoel der heemlen; zee die praamt;	
	M ¹ -D		;	
8	C:B		ik voel uw koorts in de ijlte mijner handen;	
	T		leêgte	
	M ¹ -D		ter	
10	C:B		maar 'k loochen U tusschen mijn tanden.	
	T-D		u	
11	C:B		'k Heb u genoten, en 'k heb u gedorscht	
	T-P ¹		;	
	P ²	a		
		b	[]. E[n] []	
	P ³ , D			
12	C:B		opdat na licht en *schaauw, na graan en zemel,	*[lees : schaaûw]
	T-D		schaaûw,	
13	C:B	a	ik 't baatloos glanzen ken van ij] gewemel;	
		a	[] kenn' []	
	T			
	M ¹		ken .	
	M ² -D		kenn'	
14	C:B, T		thans leef ik, in de ontstentenis van dorst	
	M ¹		Thans	
	M ² -D		ben	
15	C:B	a	de leêgt van zee en hemel.	
		b	en honger, [leêgt van zee en hemel.]	
	T			
	M ¹ -D		geeuw	

16	C:B, T M ¹ M ² -D	a a 	Want ik ben naakt van klaarte en naakt van 't git git] 't [git] 	
18	C:B T-D	a b 	een matig ruiter, als de maat der tijden. [] rustig [] op	
19	C:B T M ¹ -D	a b 	Thans woel ik in 't steeds meer beperkt bezit [] zwelg [] ,	
21	C:B T-D	a c 	Bedwelming van het teêr-gekoesterd leed; [] *weê [;] wee:	[←A ^{II} , 21] *[lees: wee]
22	C:B T M ¹ M ² -P ² P ³ D	a a b 	ik weet: 'k heb eindelijk me-zelf betreden. , : , [] [me-z]é[lf] [] 	[←A ^{II} , 22]
23	C:B T M ¹ M ² P ¹ P ² P ³ , D	a b a a a b 	't Verleên ommuurd, van drabbe omwald het heden; [] ge[muurd,] [] ; ommuurd; drab do[?] [] [d]rab omwald het heden; omwoeld [] omwald [] 	
24	C:B-M ² P ¹ P ² -D	a b 	geen wegel; en ter deure alleen de bede [] doove [bede] 	
25	C:B M ¹ M ² -D	a c a a 	dan van wie leed nog méer dan 'k leed. [van wie] daar [] leê[.] meêr [] [me]e[r] [] 	[←A ^{II} , 25]

NOTEN

¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Frans (2x).

OVERLEVERING	C: Carnet H-67, p. 9r. T: <i>Derde winterboek van de Wereldbibliotheek</i> , p. 117. /28/ M: Manuscript H-76,29. P ¹⁻³ : Drukproeven D H-78,31. D: <i>God aan zee</i> , p. 31.
DATERING	7 maart 1924.
ONTWIKKELINGS- GANG	In zijn carnet van 1924-1925 (C) schreef Van de Woestijne het gedicht met slechts enkele varianten in één keer neer, met de datum '7 Maart' (1924). Hij heeft het genummerd met '2.', omdat het na 'De zee wacht. Maar ik doe mijn deure dicht' [GZ14] het tweede gedicht zou zijn van de groep 'De schurftige danser.' Zie verder de ontwikkelingsgang bij [GZ14].

VARIANTEN EN
CORRECTIES

1	C	a	Ik weet, ik die, onttoegen aan 't orkaan
		b	o 'k W[eet][,] dat ik [,] [onttoegen aan 't orkaan]
	T		
	M	a	[xx]
		a] orkaan
	P ^{1-D}		o
2	C	a	van donkere aard-spelonken, kwam te staan
		b	[] [aard-spelonk][,] eens [kwam te staan]
	T-D		
5	C	a	den nacht onttoegen , die te lichten stond.
		b	[] onttoege' [,] en [die te lichten stond.]
	T, M		o
	P ¹	a	
		b	[] [l]i[chten] []
	P ^{2-D}		
7	C	a	ik ben van weelde een vuur
		a	[] zuil van vuur geweest
	T-D		vuur-kolom
9	C		aldaar ze 't ál vermocht te maken licht
	T-D		al
12	C		'k heb zonder reden, dan omdat ik was,
	T		wás,
	M		was,
	P ¹	a	
		b	[] [w]á[s,]
	P ^{2-D}		

13	C-M P ¹ -D	gedanst, gelijk de volle zomer-zon ° ,
14	C T M-D	a door 't zuil-gewemel van het sparre-bosch; b [] lorke[-bosch]; .
15	C T M-D	van elken den zoo heb 'k een toorts gemaakt, boom Van
18	C-P ¹ P ² P ³ , D	als ik niet zijn en wilde 'lijk de zon a b [] [n]i[et] []
20	C-M P ¹ -D	- Ik weet mijn eigen schoonheid: dat ik, bron °
21	C, T M-D	van mijne schoonheid, schoonheid wekken kon; alle
23/24	C, T M-D	[geen strofewit] [strofewit]
24	C, T M-D	Maar... Maar neen...

NOTEN ' Van het gedicht verscheen een vertaling in het Frans.

[GZI6] 'K HEB NOODLOOS DOOR DEN BOÛM GEBOORD

OVERLEVERING C: Carnet H-67, p. 12v, 13r.
T: *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek*, p. 118. /28/
M: Manuscript H-76,30.
P¹⁻³: Drukproeven D H-78,32.
D: *God aan zee*, p. 32.

DATERING 17 maart 1924 en/of kort daarna.

ONTWIKKELINGS-
GANG In het carnet van 1924-1925 komen op twee tegenover elkaar liggende bladzijden kladversies van het gedicht voor. De oudste, C:A op p. 13r, is onvoltooid en bevat vier regels. Bovenaan de pagina is de datum '17 Maart' geschreven, maar er staan nog enkele andere tekstfragmenten op die met dezelfde blauwe inkt geschreven zijn, zodat niet zeker is of de datum voor het onderhavige gedicht ook geldt.

C:A

1	'k Heb vruchtloos door den boôm geboord,	[→1]
2	een wortel, ter geheimste waetren;	[→2]
3	nooit hangt als in een boom mijn woord	[→3-4]
4	o [∅] te schaetren	[→5]

Op de linkerpagina werd de volledige versie geschreven (C:B). Op welke datum is niet te zeggen, maar het is kort na het fragment van A geweest, misschien zelfs in aansluiting daarop. Deze tekst is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C:A niet opgenomen)

1	C:B, T M-D	'k Heb noodloos door den boôm geboord, °	[←A, 1]
			[2←A, 2; 3-4←A, 3]
3	C:B, T M-D	nooit bloeit de tak van mij, noch hoort een uit	
			[5←A, 4]
7	C:B T-D	gevangen in haar vruchtbre celle; vruchtbre	
8	C:B T-D	want nimmer zwaait mijn vreugde uit mij een	
9	C:B T-D	a de dronken zwermen die , te Mei, a [] waar [] a [] die [] nijvre	
10	C:B T-D	a de rechte raten a [] [ra]at doen zwellen. b [] ruit'ge [] 	
11	C:B T, M P¹ P²-D	a Ik a En 'k heb den rechten weg gegaan, a b [] ben [] 	
13	C:B T M-D	Er is geen afgrond. En mijn waan is is	
14	C:B T-D	*Wou nu maar liefst wat slapen gaan wou	*[lees: wou]

15 C:B a en lam ter ruste leggen.
 b [] [rust] zich [leggen.]
 T-D | |

ZETFOUTEN

P¹-D r. 3: *nog* | *noch*

[GZI17]

GIJ ZIJT DE HOND NIET AAN DE DEUR VAN UW GELUK

OVERLEVERING

C¹: Carnet H-63, p. 8r.
 C²: Carnet H-67, p. 12r.
 T: *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek*, p. 119. /28/
 M¹: Manuskript H-74,29.
 M²: Manuskript H-76,31.
 P¹⁻³: Drukproeven D H-78,33.
 D: *God aan zee*, p. 33.

DATERING

17 januari 1923; 11 maart 1924.

ONTWIKKELINGS-
GANG

De vroegste schriftelijke neerslag van het gedicht is een ruwe opzet, gedateerd op ‘17 Januari’, in het carnet van 1923 (C¹:A). De eerste twee strofen bestaan uit vier regels, maar of voor Van de Woestijne in dit stadium de sonnetvorm al vaststond, is door de witruimte niet zeker.

C¹:A

[I-10→1-10]

1 Gij zijt de hond niet aan de deur van uw geluk.
 2 Gij kent geen honger dan [∅] naar nieuwe zorgen
 3 En bij het weiflen van een ongeborn morgen
 4 Schiet gij de luyters van *van schoonste lichten stuk **[lees: eenmaal van]*
 [strefewit]
 5 Hoe de armoe van een weeuw uw [∅] borge
 6 hoe de eëlste glimlach van een kind uw [∅] smukk’
 7 gij blijft [∅] tuk
 8 [∅] worgen
 [open ruimte]
 9 [∅] gij kent geen grooter vreugd
 10 Dan voor de felste wonde op Godes rots te knielen
 [regel wit] [11-12→13-14]
 11 [∅] God is de lanse

12 die u zal prikken tot gij goddelijk zult dansen

Ruim een jaar later schreef Van de Woestijne een netversie in het carnet van 1924-1925 (*C*²), gedateerd '11 Maart' (1924). Deze is opgenomen in de gecombineerde synopsis.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(*C*¹ niet opgenomen)

[1-10 ← *A*, 1-10]

- 1 *C*² Gij zijt de hond niet aan de deur van uw geluk.
T-D 'Gij | |
- 5 *C*² Hoe de armoê van een weeuw uw medelijden borge;
T-D 'Hoe | |
- 6 *C*² hoe de eêle glim-lach van een kind uw vreeze smukk':
*T, M*¹ | | glimlach | |
*M*² a | | borg
a [| smukk':
*P*¹-*D* | |
- 9 *C*² Gij weigert, daar gij vraagt. Gij kent geen grooter vreugd
T-D 'Gij | |
- 12 *C*² dronkene aan leêgte die geen zatheid kennen meugt
T 'dronkene | |
*M*¹-*D* | |, | |

[13-14 ← *A*, 11-12]

- 13 *C*² dan tot den dag der straf dat God u van zijn lanse
T-D tot aan | |
- 14 *C*² zal prikken tot ge oneindig-goddelijk zult dansen.
T | | gij weêr en goddelijk | |
*M*¹, *M*² | | porren | |
*P*¹ a | |
b [|], [|
*P*²-*D* | |

ZETFOUTEN

*P*¹⁻³, *D* r. 7: *uw* | *uwe*

[GZ18] UW EENZAAMHEID? GIJ ZIJT ALS DIE WOLVIN

OVERLEVERING

*C*¹: Carnet *H*-63, p. 15r.
*C*²: Carnet *H*-67, p. 15r.
T: *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek*, p. 119. /28/
M: Manuscript *H*-76,32.
*P*¹⁻³: Drukproeven *D* *H*-78,34.
D: *God aan zee*, p. 34.

DATERING 23 februari 1923; 21 maart 1924 of kort daarna.

ONTWIKKELINGS-
GANG Onder de datering '23 Februari' schreef Van de Woestijne in zijn carnet van 1923 (*C*¹, p. 15r) een fragment van 9 regels (A). Het is een beknopte versie van 'Uw eenzaamheid?', die erop kan wijzen dat Van de Woestijne in dat stadium een minder lang gedicht voor ogen had dan het uiteindelijk werd.

*C*¹:A

1 Dronken van honger, en van moederschap [1-4→2-7]
2 bliksem-verblind, heeft in de late guurt
3 a deze wor
a [] [wo]lvin in een doorweekten sloot
4 geworpen zeven jongen, schicht aan schicht
[witregel] [5-7→11-14]
5 Maar in een kring van wijde verte snuift
6 op elke hoeve, aan de eigen keten, teef
7 aan teef
8 en huilt de nacht in [→17]
[witregel]
9 Ik werp in ijle dronkenschap mijn kinderen [→19]

In het carnet van 1924 (*C*², p. 15r) verschijnt onder de datering '21 M.' ofwel 21 maart een voltooide versie van het gedicht in de vorm die gehandhaafd bleef (B). Eerst had Van de Woestijne daar een vierregelige strofe geschreven die geen verband houdt met het gedicht, maar die doet vermoeden dat 'Uw eenzaamheid?' niet op dezelfde dag is geschreven maar iets later. *C*¹:B is opgenomen in de gecombineerde synopsis.

VARIANTEN EN
CORRECTIES (*C*¹ niet opgenomen)

1 *C*²:B 'Uw eenzaamheid? Ge zijt als die wolvin.
T | | - Gij | |
M-D | | Gij | | [2-7←A, 1-4]
2 *C*²:B a 'Dronken van honger, en van moederschap
b [']Zwijmlend []
T-D | |

3	<i>C</i> ² : <i>B</i>	a	bliksmen-verbleef[?]
		a	[bliksmen-verbl]ind en 't ingewand doorscheurd
	<i>T</i>		doorflitst,
	<i>M</i>		bliksmen verblind
	<i>P</i> ¹	a	bliksem
		b	[bliksem]-[verblind] []
	<i>P</i> ²	a	
		b	[blik]smen[-verblind] []
	<i>P</i> ³ , <i>D</i>		
4	<i>C</i> ² : <i>B</i>	a	heeft, bij de late guurt van winter-nacht
		b	[] felle []
		c	[] trill'ge []
	<i>T-D</i>		,
5	<i>C</i> ² : <i>B</i>	a	en het drab van een doorweekten sloot,
		b	en i[n] []
	<i>T</i>		in 't gladde leem
	<i>M</i>	a	doorweekte n
		a	[] [doorweekte]n sloot,
	<i>P</i> ¹ - <i>D</i>		doorweekte
6	<i>C</i> ² : <i>B</i>	a	deze wolvin, al hare tanden bloot,
		b	[] naakt[,]
		c	[] bloot[,]
	<i>T-D</i>		
10	<i>C</i> ² : <i>B</i> , <i>T</i>		Ze ligt; ze beeft; traag likt ze heure wond.
	<i>M</i> , <i>P</i> ¹		Zij . Zij . Traag
	<i>P</i> ²	a	
		b	[] [h]a[re] []
	<i>P</i> ³ , <i>D</i>		
12	<i>C</i> ² : <i>B</i>	a	op elke hoeve heeft , aan 't eigen hok
		b	[], snuift []
	<i>T-D</i>		°
13	<i>C</i> ² : <i>B</i>		geketend, – en ze snokt haar kele toe, –
	<i>T</i>		° heur –,
	<i>M</i>		snikt haar
	<i>P</i> ¹ - <i>D</i>		snokt
14	<i>C</i> ² : <i>B</i>		snuift elke teef de geur dier moeder op.
	<i>T</i>		teef na teef den
	<i>M-D</i>		aan
15	<i>C</i> ² : <i>B</i> , <i>T</i>		Heur kranke weelde schiet de flanken door;
	<i>M-D</i>		Haar
16	<i>C</i> ² : <i>B</i>	a	begeerte dooradert de oogen; dof gemor
		b	[begeert] []
	<i>T-D</i>		

[11-14←A, 5-7]

17	<i>C</i> ² : <i>B-M</i> <i>P</i> ¹ - <i>D</i>	wordt huielen, hoeve aan hoeve, verte aan vert. vert	[← <i>A</i> , 8]
18	<i>C</i> ² : <i>B</i> <i>T</i> <i>M</i> <i>P</i> ¹ <i>P</i> ² - <i>D</i>	a Zij liggen aan den band. Hun lijf is hol. b [] [H]aar [] Heur ... Haar a b [] [H]á[ar] [] [h]ó[...] 	
19	<i>C</i> ² : <i>B</i> <i>T</i> <i>M-D</i>	' Uw eenzaamheid? Werp uwe kindren, gij .' '- !'	[← <i>A</i> , 9]

NOTEN ¹ Drukproef *P*¹ had oorspronkelijk in r. 13 'snuift' in plaats van 'snikt'. Omdat Van de Woestijne direct tot 'snokt' corrigeerde, is 'snuift' niet als variant opgenomen.

[GZ19] NIMMER ZULT GE 'T LICHT BELETTEN

OVERLEVERING *C*: Carnet *H-67*, p. 16r.
T: *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek*, p. 120. /28/
*M*¹: Manuscript *H-74,30*.
*M*²: Manuscript *H-76,33*.
*P*¹⁻³: Drukproeven *D*¹ *H-78,35*.
*D*¹: *God aan zee*, p. 35.
*P*⁴: Drukproef *D*² *H-98,46*.
*D*²: *Gedichten*, p. 46.

DATERING 21 maart 1924 of kort daarna.

ONTWIKKELINGS-
GANG Onder de datering '21 Maart' schreef Van de Woestijne in het carnet van 1924 een schets van een strofe die geen vervolg kreeg. Daaronder schreef hij 'Nimmer zult ge 't licht beletten' (*C*). Dat kan op dezelfde dag gebeurd zijn maar ook kort daarna. De tekst is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

1	<i>C, T</i> <i>M</i> ¹ - <i>D</i> ²	Nimmer zult ge 't licht beletten, 'Nimmer
4	<i>C</i> <i>T, M</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>D</i> ²	tot een eindloos peerlen-rag . sterren-rag.

5	C	a	Nimmer zult ge uw liefde loochnen
		a	Nimmer zult ge 't leven weren,
	T		
	M ¹ -D ²		'Nimmer
6	C	a	of een vogel n[?]
		a	[] raakt uw ruit
	T, M ²		,
	P ¹	a	
		b	[]°
	P ²	a	
		b	[],
	P ³ -D ²		
7	C-M ¹		die van hongerend ontberen
	M ²	a	dien
		a	[die] []
	P ¹ -D ²		
8	C		maakt een zoet en schoon gefluit
	T		schoon en zoet .
	M ¹ -D ²		zoet en schoon
9	C		Nimmer zult ge liefde ontkennen
	T		,
	M ¹ -D ²		'Nimmer
10	C	a	waar ge u-zelf te zeer bemint
		a	of uit de oogen van een kind
	T-D ²		
11	C, T		zult ge in angst en armoe kennen
	M ¹		armoê
	M ² , P ¹		armoë
	P ²	a	
		b	[] [armo]ê []
	P ³ -D ²		
12	C		dat ge u-zelf te zeer bemint
	T-M ²		.
	P ¹	a	
		b	[] [u-z]é[lf] []
	P ² -D ²		
13	C	α a	En gij zult uw lijden leeren
		β a	[] moeten
	T		
	M ¹ -D ²		'En
14	C	α a	smaken als een [xx]
		α a	[] dankb're [xx]
		α a	[] vrucht
		β a	leeren [smaken als een] [vrucht]
	T-D ²		

15	C	waar, getijpt, elkaar ontmoeten,
	T	elkaêr °
	M ¹ -D ²	,
16	C	zwaar en louter , aarde en lucht
	T	.
	M ¹	zuiver ?
	M ² -D ²	louter

ZETFOUTEN

D¹ r. 9: *de liefde* | *liefde*; Van de Woestijne corrigeerde de fout in de proeven P² en P³ maar de correctie werd bij revisie niet uitgevoerd.

[GZ20]

EN HOOR UW HART: HOORT GIJ UW HART NIET SLAAN?

OVERLEVERING

C: Carnet H-67, p. 17r.
T: *Derde winterboek van de Wereldbibliotheek*, p. 120. /28/
M¹: Manuscript H-74,31.
M²: Manuscript H-76,34.
P¹⁻³: Drukproeven D H-78,36.
D: *God aan zee*, p. 36.

DATERING

Tussen 21 maart en 4 mei 1924.

ONTWIKKELINGS-
GANG

De pagina in het carnet van 1924-1925 waarop een klad van het gedicht is geschreven (p. 17r), begint met een vierregelige schets voor een strofe: C:A. Dit fragment vertoont verband met de latere tweede strofe van het gedicht.

C:A

- (1) En weet: er is de dag die nimmer werd geboren [→8]
(2) omdat hij [∅]
(3) [∅] voren [→9]
(4) waarvan uw lijden is de ploeg [→10]

Direct hieronder vervaardigde Van de Woestijne een volledige versie (B). De tekst daarvan is opgenomen in de gecombineerde synopsis.

De bladzijde waarop beide stadia voorkomen, bevindt zich tussen twee pagina's die gedateerd zijn op 21 maart respectievelijk 4 mei (1924).

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C:A niet opgenomen)

1	C:B	En hoor Uw hart: hoort gij uw hart niet slaan?
	T	uw
	M ¹ -D	'En

2	C:B	a	Dáar is de maat waarop uw dagen dan[<i>x</i>]	
		a	[] [dan]sten	
	T-D			.
3	C:B	a	Niet dat gij waart met weelden overlaên	
		b	[] wen []	
	T-D			
4	C:B	a	of dronken [\emptyset] van uw waan	
		b	[] van een overmoed'gen []	
	T			
	M ¹ -D			,
5	C:B		stondt ge in de rei die blij den tijd omkranste	
	T-M ²			.
	P ¹ -D		stond	
6	C:B, T		Brandde in uw brein al 't lijden dat het droeg:	
	M ¹ -D		'Brandde	
7	C:B	a	leg op uw hand	
		a	[] [ha]rt uw hand, en gij zult hooren	
	T-D			
				[8←A, 1]
9	C:B	a	zich voeden aan uw pijn de	
		a	[] [voede]' als [aan] een aren-zware voren	
	T-D			
				[←A, 3]
10	C:B		gesneden door uw pijn, o klare ploeg	
	T-D			.
				[←A, 4]
11	C:B	a	Niet gij beschikt de zwaart der [\emptyset]	
		b	[] [zwaart]e van de schoven	
	T			
	M ¹ , M ²		'Niet	
	P ¹	a		
		b	[] [g]ij []	
	P ² -D			
12	C:B	a	[\emptyset] en alle zaden zijn gekeurd	
		b	en buiten u wordt [alle] [za]ad [gekeurd]	
	T, M ¹			.
	M ²	a		
		a	[] [bu]i[ten] []	
	P ¹ -D	a		
13	C:B		tracht, in u-zelf berustend te gelooven	
	T		Tracht	,
	M ¹	a	Th	
		a	[T]racht	
	M ² -D			

14	C:B	a	dat nimmer eene bloem [∅]
		a	[] roze []
		a	aldaar ge uw hart, aldaar ge uw bloeme beurt,
	T-D		
15	C:B		indachtig dat geen roze in de ijlte geurt
	T		.
	M ¹ -D		roos .

NOTEN ' Het woord 'roze' in C:B, r. 15 is niet opnieuw geschreven; het werd in r. 14 zodanig onder de regel geschreven dat het in r. 15 opnieuw gebruikt kon worden.

[GZ21] SCHADUW IN DEN SCHADUW ZIJN

OVERLEVERING C: Carnet H-63, p. 66r.
M¹: Manuscript H-66,[4].
T: *Orpheus* 1.4 (februari 1924), p. 21. /26/
M²: Manuscript H-74,32.
M³: Manuscript H-76,35/36 (is één pagina).
P¹⁻³: Drukproeven D H-78,37.
D: *God aan zee*, p. 37.

DATERING 10 oktober 1923.

ONTWIKKELINGS- I
GANG Onder de datering '10 Oct.' werd het gedicht in het carnet van 1923 geschreven (C, p. 66r).

II
M¹ is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

1	C	Schaduw in den schaduw zijn,
	M ¹ -D	^o
3	C	was daar niet van de oude pijn
	M ¹ -D	- was
4	C	nieuwe bete
	M ¹ -D	. .
5	C	Zwijgen, lijk de zonne zwijgt
	M ¹ -D	'lijk
6	C	in de rechte halmen
	M ¹ -D	,

(ambrosische cijfers) 3. ~~z~~ #
h-3/ SCHADUW in den schaduw zijn
— en zichzelf vergeten, 8/
— was daar niet van de oude pijn
nieuwe bete. []
Zwijgen, 'lijk de zonne zwijgt
in de rechte halmen,
— hijgde niet 'lijk storren hijgt m/
lijdens galmen.
Heel mijn lijf is droef en trotsch
in de smart geklonken.
— Gij, o God, klets uit de rots
eindelijk vonken. 5/

Gecorrigeerde eerste drukproef van 'Schaduw in den schaduw zijn' [G221]
(H-79).

7	C		hijgde niet, lijk storrem hijgt
	M ¹		- hijgde 'lijk
	T		,
	M ² -D		°
8	C		lijdens galmen
	M ¹ -D		.
9	C	a	Heel mijn lijf is droef en fier
		b	[] trots
	M ¹ -M ²		trotsch
	M ³	a	lijk
		a	[] [lij]f is droef en trotsch
	P ¹ -D		
10	C		in de smart geklonken
	M ¹ -D		.
11	C	a	[ø]
		b	Gij, mijn God, bergt in de rots
		c	[] zweep uit []
	M ¹ , T		- Gij, klets
	M ²		o ,
	M ³ -D		°
12	C	a	eële vonken
		b	de [eël]ste [vonken]
		c	< ø > []
	M ¹ , T		vonken.
	M ² , M ³		eindelijk, vonken.
	P ¹	a	°
		b	[] [v]ó[nken.]
	P ² -D		

NOTEN

¹ In *T* beginnen de versregels met een kapitaal.

² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (3x) en het Frans.

[GZ22]

WIJ ZIJN NOG NIET GENEZEN VAN ONZE OOGEN

OVERLEVERING

C¹: Carnet H-63, p. 5v, 6r.

C²: Carnet H-67, p. 4v, 5r.

T: *Dietsche warande & Belfort* 24.1 (maart 1924), p. 197. /27/

M: Manuscript H-76,39.

P¹⁻³: Drukproeven D H-78,41.

D: *God aan zee*, p. 41.

DATERING

12 januari 1923; 15 februari 1924.

ONTWIKKELINGS-
GANG

In 1923 noteerde Van de Woestijne in zijn carnet onder de datum '12 Januari' een ruwe, vierregelige opzet voor een strofe, die later zou uitmonden in de eerste van het gedicht ($C^1:A$). Op dezelfde hoogte staat op de tegenoverliggende pagina nog een regel, kennelijk als een alternatieve aanhef van het gedicht of van een nieuwe strofe; de regel zal in aangepaste vorm r. 12 van het gedicht worden ($C^1:B$).

$C^1:A$

(1)	a	Wij zijn nog van	[→1]
	a	[] niet genezen van onze oogen,	
(2)		o Schoonheid, [∅] ligt	[→2]
(3)		[∅] overtogen	[→4]
(4)		[∅] Licht	[→3]

$C^1:B$

(1)	En waar wij zullen van het woord genezen	[→12]

Een jaar later kwam Van de Woestijne op deze aanzetten terug. In het carnet van 1924-1925 (p. 5r) noteerde hij een verregaand voltooide versie ($C^2:C$), gedateerd '15 Febr.' (1924). Vermoedelijk direct hierna schreef hij een volledige versie op de naastliggende linkerpagina ($C^2:D$, p. 4v). De beide laatste stadia zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C^1 niet opgenomen)

1	$C^2:C, C^2:D$
$T-D$	Wij zijn nog niet genezen van onze oogen,
:	[←A, 1]
2	$C^2:C$
$C^2:D-D$	a o vele Schoonheid die verscheiden ligt
a [] s[schoonheid] []
verdeelde gescheiden	[←A, 2]
3	$C^2:C$
$C^2:D, T$
M
P^1-D | a in klaarte of duisternis, en, klaar of licht,
b [] zw[aar] []

a ligt
a [] [li]cht,
 | [←A, 4] |
| 4 | $C^2:C$
$C^2:D$
T
$M-D$ | uw eigen rijk, door niets en zijt getogen
a weelden sl
a [] niets zijt opgetogen

aan | [←A, 3] |

5	$C^2:C$	a	in 't
		a	naar de opgeloste zuiverheid van 't Licht
	$C^2:D, T$		
	M	a	licht.
		b	[] L[icht.]
	P^1-D		
6	$C^2:C$		Wij zijn van onze handen niet genezen
	$C^2:D$,
	$T-D$		°
7	$C^2:C$	a	die haar koelte gretig warmen gaan
		b	[] [ha]re []
	$C^2:D-D$		
9	$C^2:C$	a	vergeefsche hoop dat [∅]
		b	[], eens vol van ijlt te wezen
	$C^2:D-D$		aan
10	$C^2:C$	a	en onbeweeglijk in [∅] te staan
	$C^2:D-D$		't ontberen .
11	$C^2:C$	a	Wij zijn nog niet van reuk, wij zijn van ooren,
		b	[] noch []
	$C^2:D-D$		
			[12←B]
13	$C^2:C$	a	wij ruiken godes adem uit de voren
		b	[] G[odes] []
	$C^2:D, T$		snuiven de' aêm uit de omgedolven voren;
	M	a	snuive'
		a	[] [snuive]n de' aêm uit de omgedolven voren;
	P^1-D		
14	$C^2:C$		een vrouwen-stemme komt ons hart bekoren
	$C^2:D-D$		vrouwe-stemme ,
15	$C^2:C$	a	waar de eigen klank ons
		a	[] als wijsheid ons bekoort
	$C^2:D-D$.
17	$C^2:C$		wij zijn nog niet genezen van de slaap.
	$C^2:D$	a	den slaag[?]
		a	[] [slaa]p.
	$T-D$;
18	$C^2:C$	a	Geneugte!: een doornen-rijke roze om onze slaap.
		b	[] [doornen-][roze] []
	$C^2:D$	a	;
		b	[]...
	T		geneugte!:
	M	a	slaap...
		a	[] ;[...]
	P^1-D		

19	C ² :C	Gebonden, tot de dood [∅] slake	
	C ² :D	a – gebondnen, genieten	
		b [] wij, [tot] D[ood] [genieten slake]	
	T	tot de dood	
	M	*den	*[lees: de]
	P ¹ -D	de	
20	C ² :C	a tot [∅] onze zonde raap	
		b [] overtuigend ons de [] [ra]ke	
	C ² :D	a en, ,	
		b [] genade []	
	T-D	de zonde	
21	C ² :C	a die [∅] zuiver make,	
		b [] onze lip van haar vuur []	
		b [] [van haar vuur][on]s [lip]pe [zuiver make,]	
	C ² :D-D	:	
22	C ² :C	a o Goddelijke wrake!	
		b [] [∅] []	
	C ² :D	Goddelijke	
	T	...	
	M-D	°	

ZETFOUTEN

P¹-D r. 22: *O Goddelijke* | *o Goddelijke*

NOTEN

¹ Van het gedicht verscheen een vertaling in het Frans.

[GZ23]

'K BEN HIER GEWEEST, 'K BEN DAAR GEWEEST

OVERLEVERING

C: Carnet H-57, p. 29v, 30r.
M¹: Manuscript H-59,[1].
T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*, 31.1 (april 1921), p. 241. /19/
M²: Manuscript H-74,15-16.
M³: Manuscript H-76,40-41.
P¹⁻³: Drukproeven D¹ H-78,42-43.
D¹: *God aan zee*, p. 42-43.
P⁴: Drukproef D² H-98,47-48.
D²: *Gedichten*, p. 47-48.

DATERING

22 december 1920 en daarna, vóór 16 februari 1921.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
Achterin het carnet dat hij in de jaren 1920-1922 gebruikte, ontwierp Van de Woestijne het gedicht in meerdere sessies. In eerste instantie werkte hij met grijze inkt (p. 29v). Bovenaan schreef hij '*Gebruik van God*', waarschijnlijk als

titel van een groep gedichten; daaronder tegen de rechtermarge '22 Dec.' en het volgende motto:

'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest

'k Ben al de kapellekens naar geweest.

<+ Volkslied >

Van de Woestijne kon daarna direct twee strofen geheel uitwerken en van een nieuwe (uiteindelijk de vierde) een schets ontwerpen (A^I). Op de linkerblad-zijde (p. 30r) werden twee regels geschreven, bedoeld als begin van een nieuwe strofe (A^{II}), die met een lijn na de tweede strofe uit A^I werden geplaatst. In stadium A werden later aanvullingen en correcties in blauwe inkt aangebracht (fase b).

C:A^I

[1-12→1-12]

1 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest,

2 'k ben al de heemlen naar geweest,

3 en – wát heb ik gevonden?

4 a Geen branden feller dan mijn licht;

a [] fakkel []

5 geen spiegel voor mijn aangezicht;

6 geen zalve voor mijn zonde.

[strofewit]

7 a Ik bood me-zelf eens 't laf genot

a Eens bood 'k [me-zel]ven []

a [] [] [l]ie[f] []

8 van een tafel zonder God.

9 a D

a Het zout der zee gedronken,

10 het zout der aard genoten, was

11 'k, die bij het maal der eigen asch

12 heb 't eigen bloed geschonken

[strofewit]

[13-18→19-24]

13 Toen moest ik wel op tochten uit

14 a naar een [] buit

b [] de []

[] overdrachtelijke []

15 a [] jager

b o hongerige jager!

Gebruik van Poel

22 Dec.

* 'k Ben hier geweest, 'k Ben daar geweest
 * 'k Ben al de heemles naar geweest
 * 'k Ben als kopellekens van goud
 Volkslied

Hoe laange duurde wel het feest?
 Hoe lang de laatste gast geweest,
 Hoe lang verwoende de oogen,
 Hoe lang verlicht de gemaakte, myn
 verwoende 't hooft, de oogen verbond
 met mijn geestes bodem?

Hoe laange heeft het feest geduurd?
 Hoe lang verwoende de oogen,
 Hoe lang verlicht de gemaakte, myn
 verwoende 't hooft, de oogen verbond
 met mijn geestes bodem?

Gelijk een kind, van zoet gekend
 uit of de kille van 't gehandeld
 En 'k heb gezocht, ik heb gezocht
 in lucht en water, water en lucht
 der vrouwen

22 Dec 1922
 186 1/4
 26 3/4

* Locus! no 4/4

* 'k Ben hier geweest, 'k Ben daar geweest,
 * 'k Ben al de heemles naar geweest,
 * 'k Ben als kopellekens van goud,
 Volkslied

* 'k Ben hier geweest, 'k Ben daar geweest,
 * 'k Ben al de heemles naar geweest,
 * 'k Ben als kopellekens van goud,
 Volkslied

Wie moet ik wel of stellen, uit
 naar de overwaeltige fruit
 O, domme jeugd, jeugd, jeugd
 En mijne hand, van voort stuit keerd
 tot by de kille van 't gebant
 glimden gezant bij de mond

* 'k Ben hier geweest, 'k Ben daar geweest,
 * 'k Ben al de heemles naar geweest,
 * 'k Ben als kopellekens van goud,
 Volkslied

Geen duister schaver door mijn licht
 en mijn gezicht, mijn ommezicht
 uit de kille van 't gebant
 glimden gezant bij de mond

Kladstadia van 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' [G223] in het carnet van 1920-1922 (H-57, p. 29v en 30r).

- 16 a [∅]
 b En mijne huid, van vorst doorkeend [→A^{III}, 19]
- 17 a [∅]
 b tot op de kilte van 't gebeent [→A^{III}, 20]
- 18 a [∅] mager
 b glansde geraamt
 b [] { [] }
 { kubiek en }
 b [] [geraamt]lijk mager

[Fase b in r. 14-18 valt samen met stadium B; r. 13-18 worden r. 19-24 na invoeging van A^{II}]

C:A^{II} [→13-18]

- 13 Hoe lange heeft het feest geduurd?
- 14 De deesemen te zeer verzuurd
- 15 b – Dood, uw verwonderde oogen,
- 16 b Dood, uw volstrekt-genaaiden mond
- 17 b Waren mij [*puntjes*] te zeer gezond
 b [] [∅] []
- 18 b voor mijne beteuterde logen
 b [] [∅] []
 b [] beteuterde []

[Deze strofe werd met een lijn na r. 12 in A^I geplaatst; fase b valt samen met stadium B; toen de toevoegingen van fase b waren aangebracht, werd de strofe geheel doorgehaald]

Een volgend gedeelte dat vroeg op de linkerbladzijde werd geschreven, is een onvolledig gebleven strofe die een alternatief was voor de regels 13-18 uit A^I (C:A^{III}). In fase b van A^I, die samenviel met stadium B, nam Van de Woestijne de eerste twee regels van A^{III} (r. 19-20) over, en hij haalde ze in A^{III} dan ook door.

C:A^{III}

- 19 a Gelijk een huid, van vorst gekeend [←A^I, 16; →22]
 b [∅]
- 20 a tot op de kilte van 't gebeent [←A^I, 17; →23]
 b [∅]
- 21 [∅] verdorven
- 22 En 'k heb gezocht, ik heb gezocht
- 23 in lucht en water, weide en krocht

- 30 a de schoonste , schoonste zonne
 b [] wellicht []
 c 'laas! nog de []

II
 M¹ is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES (C niet opgenomen)

motto M¹, T 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest,
 'k ben al de kapellekens naar geweest.
 Vlaamsch volkslied

M²-D² [ontbreekt]

[1-12←A¹, 1-12]

- 1 M¹-M² 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest,
 M³ a | | he
 a [] [h]ier geweest, 'k ben daar geweest,
 P¹-D² | |

- 2 M¹, T 'k ben al de heemlen naar geweest,
 M²-D² | | aarde en | |

- 3 M¹ en – wat heb ik gevonden?
 T-M³ | | wát | |
 P¹-D¹ | | wat | |
 P⁴ a | |
 b [] [w]á[t] []
 D² | |

- 7 M¹-M³ Eens bood 'k me-zelven 't lief genot
 P¹ | | me-zelve | |
 P² a | |
 b [] [me-zelve]n []
 P³-D² | |

- 11 M¹ 'k die bij het maal der eigen asch
 T, M² ||, | |
 M³-D² ||° | |

[13-18←A^{II}; 13-18←B^{II}]

- 15 M¹ Dood: uw verwonderde oogen
 T – Dood: | |
 M² ° | |
 M³-D² | |,

[←B^I]

- 16 M¹-M² en uw volstrekt-genaaide mond
 M³-D¹ Dood: | | *volstrekt-genaaiden | |
 P⁴, D² | | volstrekt-genaaide | |

*[lees : volstrekt-genaaide]

17	M^1, T M^2-D^2	verwezen 't hoofsch geboôn verbond hoofsch-geboôn	
			[19-24← A^{II} , 13-18]
19	M^1 T, M^2 M^3, P^1 P^2 P^3-D^2	Toen moest ik wel op tochten uit móest moest a b [] [m]ó[est] [] 	
20	M^1, T M^2 M^3 P^1, P^2 P^3 D^1, D^2	naar overdrachtelijke buit, a op a naar overdrachtelijke buit, *overdrachtelijk overdrachtelijke a b [] [overdrachtelijke]n 	*[<i>lees</i> : overdrachtelijke]
21	M^1 T M^2 M^3-D^2	a o H a [] hongerige jager! Jager! a Jagen a [] [Jage]r! 	
			[22-23← A^{III} , 19-20]
22	M^1-M^3 P^1 P^2-D^2	En mijne huid, van vorst doorkeend a , b []° 	
			[25-30← C]
25	M^1-M^3 P^1-D^2	En – 'k ben hier geweest, en 'k ben daar geweest; ,	
26	M^1-M^2 M^3 P^1-D^2	'k ben hemel en helle naar geweest. helle hemel *geweest geweest.	*[<i>lees</i> : geweest.]
27	M^1-M^3 P^1-D^1 P^4 D^2	En wát heb ik gewonnen? wat a b [] [w]á[t] [] 	
28	M^1 $T-D^2$	a Een a Geen duister schooner dan mijn licht, 	

29	<i>M</i> ¹	mijn aangezicht, grauw aangezicht,
	<i>T</i>	en mijn gezicht, mijn grauw gezicht,
	<i>M</i> ² - <i>D</i> ²	graauw
30	<i>M</i> ¹	'laas!, nog de schoonste zonne...
	<i>T</i> - <i>M</i> ³	schóonste
	<i>P</i> ¹ - <i>D</i> ¹	schoonste
	<i>D</i> ²	schóonste

ZETFOUTEN

<i>P</i> ¹ - <i>D</i> ¹	r. 8: <i>een</i> <i>eene</i> r. 16: <i>volstrekt-genaaiden</i> <i>volstrekt-genaaide</i>
---	---

NOTEN

¹ Het Vlaamse volkslied waar het gedicht op teruggaat, is niet achterhaald.
² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (3x), het Frans (4x), het Friulaans, het Roemeens en het Spaans (2x).

[GZ 24]

EENS GROEIT EEN BOOM UIT MIJ, EN 'K WEET DENWELKE

OVERLEVERING

*C*¹: Carnet *H*-58, p. 13v, 14r.
*C*²: Carnet *H*-60, p. 11r.
*M*¹: Manuscript *H*-61,3.
T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 32.1 (mei 1922), p. 321. /20/
*M*²: Manuscript *H*-76,44.
*P*¹⁻³: Drukproeven *D* *H*-78,46 (*P*¹); *H*-78,44 (*P*²⁻³).
D: *God aan zee*, p. 44.

DATERING

11 maart 1921; 4 februari 1922.

ONTWIKKELINGS-
GANG

1
Nadat Van de Woestijne in het carnet van 1921 (*C*¹) de datum '11 Maart' had genoteerd, schreef hij eerst een opmerking die verband houdt met het moment waarop hij de onderstaande tekst schreef, of met het moment dat aanleiding gaf tot het gedicht: '(Zicht op een magnolia)'. Daaronder schreef hij de eerste strofe:

*C*¹:*A*¹

[→1-4]

1		Eens groeit uit mij een boom: ik weet denwelke.
2	a	Terwijl ik
	a	[] mijn vleesch [∅] vervloeit
	b	[] in lijmr[?]
	b	[] [lijm]ig vocht [vervloeit]
3	a	Draagt hij, [∅] kelken
	b	[] als gulden kandelaren, []

- 4 a waarin, in [∅] Gods ooge gloeit
 b [waar], in den killen dauw, []

Direct hierna liet Van de Woestijne de woorden volgen: 'maar wie er uit drinkt zal weten van mijn bitterheid' en daar vlak rechtsonder het woordje 'zoo'. Dit lijkt minder de voortzetting van het gedicht zelf dan een notitie van de kerngedachte voor het vervolg. De voortzetting geschiedde daarna, in de vorm van de tweede strofe (A^{II}). Die werd op de naastliggende pagina hernoemen (A^{III}).

[→ 5-8]

		C ¹ :A ^{II} , C ¹ :A ^{III}	
5	C ¹ :A ^{II}	a	maar, zoo daar vooglen zul
		a	[] [z]ijn (en steeds zal wreken
		b	[] englen [] waken
	C ¹ :A ^{III}		houdt wake
6	C ¹ :A ^{II}	a	een vlucht van englen om mijn zwarten tronk)
		b	[] den []
	C ¹ :A ^{III}		donkren tronk,)
7	C ¹ :A ^{II}	a	die zich ter kelken la[xx]
		a	[] [la]ven, zie: [∅]
		b	[] zij smaken
	C ¹ :A ^{III}		
8	C ¹ :A ^{II}	a	[∅] dronk
		b	de rotheid van mijn vleesch in hunnen []
	C ¹ :A ^{III}		

Bijna een jaar later komt dit gedicht met varianten in een ander carnet terug met het opschrift '*Tenebrae*' (C²:B). Onder die groepstitel verscheen het gedicht korte tijd later in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*. Bij deze versie schreef Van de Woestijne als datering: '(Maart 21 – 4 Februari 1922)'. Stadium B is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II
 M¹ is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
 CORRECTIES

(C¹ niet opgenomen)

[1-4←A¹]

2	C ² :B-T M ² -D		Terwijl mijn doode vleesch in vocht vervloeit, vleesch in vocht vervloeit
3	C ² :B M ¹ , T M ² -D	a	draagt hij, 'l[?]
		a	[] gelijk ciboren, gulden kelken
			als gulden kandelaren,

4	C ² :B-T M ² P ¹ -D	a a	waar, in den killen dauw , Gods ooge gloeit. kille daauw [] [kille]n [] 	
				[5-8←A ^{II} ; 5-8←A ^{III}]
5	C ² :B-T M ² P ¹ -D		Doch, waar de Geest waakt (en steeds zal omwaken *maar, zoo daar englen zijn (en steeds houdt wake Maar,	*[lees : Maar,]
6	C ² :B M ¹ , T M ² P ¹ -D		een vlucht van zuivren Geest den donkren tronk) , *en krans englen om tronk,) een	*[lees : een]
7	C ² :B-T M ² -D		die zich ter kelken lave: hij zal smaken laven, zie: zij	
8	C ² :B M ¹ , T M ² -D	a a	de rotheid van mijn gees [] vleesch in zijnen mond. hunnen dronk.	

NOTEN

- ¹ Dit gedicht en het volgende hebben in het netafschrift voor A.A.M. Stols (M²) en de eerste proef een omgekeerde volgorde. Van de Woestijne gaf de definitieve schikking aan bij correctie van P¹.
- ² F. van Elmbt heeft bij dit gedicht gewezen op invloed van het eerste visioen van Hadewijch. Zie Van Elmbt, 'Karel van de Woestijne en Hadewijch', p. 242-244.
- ³ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits, het Frans (3x) en het Tsjechisch.

[GZ25]

WAT WEET GIJ VAN KWETSUREN

OVERLEVERING

- C¹: Carnet H-57, p. 27r.
C²: Carnet H-58, p. 4r.
M¹: Manuscript H-59,[2].
T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 31.1 (april 1921), p. 242. /19/
M²: Manuscript H-74,17-18.
M³: Manuscript H-76,42-43.
P¹⁻³: Drukproeven D H-78,44-45 (P¹); H-78,45-46 (P²⁻³).
D: *God aan zee*, p. 45-46.

DATERING

Eind december 1920; 7 februari 1921.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
Laat in december 1920 noteerde Van de Woestijne in zijn carnet enkele citaten, op de bladzijde links van een kladversie van 'Ik heb mijn zuiver huis gevuld'

[Gz7]. Een van de citaten is: 'Et statuit super petram pedes meos'; Van de Woestijne noteerde zelf de bron: '39^e psalm'. Bij de publikatie in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* gaat dit als motto bij het gedicht. Zie verder noot 3.

Van het gedicht zelf is een voltooide kladversie overgeleverd in het carnet van 1921, gedateerd '7 Februari' (C²). De eerste vijf strofen werden onder elkaar geschreven, de zesde en laatste dwars in de rechtermarge. C² is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

11

M¹ is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C¹ niet opgenomen)

motto C ²		[ontbreekt]
	M ¹	Et statuit super petram pedes meos. xxxix ^c psalm
	T	Psalm
	M ² -D	[ontbreekt]
2	C ²	die niets en moet verduren
	M ¹ -D	moest
3	C ²	a dan, tijdelijk, slag of stoot? –
		b [] stamp []
	M ¹ -M ²	lollend, °
	M ³	a [] stot
		a [] [sto]ot?
	P ¹ -D	
4	C ²	a Ik brande van de vuren
		b [] kwispel [] kuren
	M ¹ -D	– Ik ,
5	C ²	a – mijn leven lang – der dood
		b [] door []
	M ¹ -D	° , der Dood.
8	C ²	a die 't eeuwig lot mij speelt
		b [] listig []
	M ¹	me
	T-D	,
10	C ²	niet huilen zal, maar kweelt
	M ¹ -D	.
11	C ²	a Ik, de gebenedijde
		b [] ben, []
	M ¹ -D	° ,
12	C ²	a die koestert 't [∅] lijden
		b [] bloedig []
	M ¹ -D	

- 13 C^2 a die zijn vleesch door-rot
a dat []
b [] al [zijn vleesch door-rot]
 M^1 | | ál | | doorrot,
 T | | al | |
 M^2-D | | heel | |
- 14 C^2 a om 't hinnikend te wijden
b [] { [] } []
 M^1-M^2 | | grinnikend | |
 M^3-D | |, hooploos schier, te wijden
[In C^2 een streep onder de open variant hinnikend/grinnikend]
- 15 C^2 aan 't loochenen van God
 M^1, T | | | |.
 M^2-D | | weigeren | |
- 16 C^2 a Want heeft hij mij verwezen
b [] H[ij] []
 M^1 a | | hij | |,
b [] H[ij] []
 T | | | |
 M^2 | | hij | |
 M^3-D | | Hij | |
- 17 C^2 a met pijn in hiel en peezen
b [] poot [] [peeze]
 M^1, T | | | |,
 M^2 a | | peze,
b [] [pe]e[ze,]
 M^3-D | | | |
- 18 C^2 met kilte in lende' en leen
 M^1-D | | | | leên,
- 19 C^2 a als g
a als een
a [] bij geboorte een weeze
 M^1-D | | | |
- 20 C^2 a verlaten op een
a [op een] [verlaten] steen
 M^1-D | | | |;
- 21 C^2 Want zou zijn hoop mij plaatsen
 M^1-M^2 want | | Zijn | | |
 M^3-D | | wil | | |
- 22 C^2 a als laatste van de laatsten
b [] der melaatschen
 M^1-D | | | |

23	C^2	a	op den verlaatsten steen
		b	[] [de] [verlaatste] kei
		c	[] [de]n [verlaatste]n []
	M^1-M^3		verlaat'sten :
	P^1-D		verlaatsten
24	C^2	a	Ik zal mij toch haasten
		b	Nog zal ik [mij] niet [haasten]
	M^1-D		nóg zou
25	C^2		te weiflen, tot ik schrei
	M^1	a	fe
		a	[] weiflen, tot ik schrei.
	T		
	M^2	a	ween.
		b	[] schrei[.]
	M^3		
	P^1-D		°
26	C^2	α a	Want ik, de rotte put
		α a	[] [pu]re
		β b	Waar 'k immers, [rotte pure]
	M^1-M^2		,
	M^3, P^1		°
	P^2	a	
		b	[],
	P^3, D		
27	C^2		(Wat weet gij van kwetsuren?)
	M^1	a	kwetsuren)
		a	[] [kwetsuren]? []]
		b	[([w[at] []]
	$T-D$		
28	C^2	α a	'k trotseer de felste proef
		β b	[ø] []
	M^1-D		[,
29	C^2		totdat ik van verduren
	M^1-D		tot dat
30	C^2		dien harden God bedroef
	M^1-M^2		,
	M^3-D		guren
31	C^2		dien harden God bedroef
	M^1-M^2		.
	M^3-D		guren

[In C^2 achter r. 30-31 een accolade]

ZETFOUTEN

T
r. 20: *of* | *op*
r. 27: *Wat* | *wat*

NOTEN

¹ Dit gedicht en het vorige hebben in het netafschrift voor A.A.M. Stols (*M*²) en de eerste proef een omgekeerde volgorde. Van de Woestijne gaf de definitieve schikking aan bij correctie van *P*¹.

² De spelling 'peeze' die in r. 17 in enkele bronnen voorkomt, is niet correct, maar opgenomen omdat Van de Woestijne die klaarblijkelijk bewust gebruikte.

³ Het motto 'et statuit super petram pedes meos' is ontleend aan psalm 39:3 van de *Vulgata*. In de moderne Statenvertaling is dit (ps. 40:3): 'en [Hij] heeft mijn voeten op een rotssteen gesteld'.

⁴ In *C*², r. 5 zijn 'lang' en 'door' door elkaar geschreven. Het is moeilijk vast te stellen in welke volgorde ze genoteerd zijn. De oplossing in het variantenapparaat is gekozen met het oog op de volgende bronnen.

In *C*², r. 14 schreef Van de Woestijne de variant 'grinnikend' boven het oorspronkelijke 'hinnikend'. Onder 'hinnikend' staat echter een streep, die erop kan wijzen dat hij uiteindelijk 'hinnikend' verkoos.

[GZ26]

'K ZIT MET MIJN LAMME BEENEN

OVERLEVERING

C: Carnet *H-58*, p. 12v, 13r.
M: Manuscript *H-76,45*.
*P*¹⁻³: Drukproeven *D*¹ *H-78,47*.
*D*¹: *God aan zee*, p. 47.
*D*²: *Gedichten*, p. 49.

DATERING

1 maart 1921.

ONTWIKKELINGS-
GANG

Op twee naast elkaar liggende pagina's komen in het carnet van 1921 twee voltooide versies voor: op de rechterpagina (p. 13r) staat een kladversie in zwarte inkt (A) die Van de Woestijne al snel, waarschijnlijk tijdens dezelfde zitting, doorhaalde. Hij verving haar op de linkerpagina (p. 12v) door een nieuwe versie, met diverse varianten (B). Boven B schreef Van de Woestijne de datum '1 Maart'. Er komt in r. 14 een variant voor in een andere (blauwe) inktsoort (fase c). De stadia A en B zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

2	<i>C</i> :A <i>C</i> :B <i>M-D</i> ²	in de assche van een stervend vuur. In in
3	<i>C</i> :A, <i>C</i> :B <i>M-D</i> ²	Ik bid; mijn vrienden weenen, ;

4	C:A	a	en 't wordt vervelend op den duur	
		b	[] hangt mijn keel uit [op den duur]	
	C:B			.
	M		*hangst	
	P ¹ -D ²		hangt	
5	C:A		Moet ik mij dan vervelen	
	C:B-D ²		Zal	
6	C:A		Met langer Job te spelen?	
	C:B-D ²		met	
7	C:A,B		De liefste lol, de schoonste lol	
	M-D ²		schoonste liefste	
8	C:A		maakt u op 't einde dol	
	C:B		op het	.
	M-D ²		den	
10	C:A		en de ezels moet men slaan, ja slaan	
	C:B			.
	M		*zelfs	
	P ¹ -D ²		ezels	
11	C:A	a	zoo mooge ik zonder zere	
		b	[] wille ik , met alle [zere]	
		c	[] [wil] 'k, in []	
	C:B		Zoo wil 'k, in alle zere,	
	M	a	ale zeere,	
		a	[] [al][e] [zeere]	
	P ¹ -D ²			
12	C:A	a	mijn lamme en logge beenen braên	
		b	[] [logge beenen] gaarne []	
	C:B			.
	M-D ²		lamme	
13	C:A,B		Mits ik dan maar en geve	
	M		'k U *een	
	P ¹ -D ²		en	
14	C:A		het nut van dit mijn leven	
	C:B	a		
		b	't extract []	
		c	het zout []	
	M-D ²			,
15	C:A		en van mijn offer God	
	C:B		, wrokkig offer, God	
	M-D ²			,

*[lees : hangt]

*[lees : ezels]

*[lees : en]

16 C:A niet worde de' eigen spot
 C:B | de |
 M-D² | te |

[*Stadium A werd geheel doorgehaald tijdens stadium B*]

NOTEN

¹ U. van de Voorde heeft er in zijn bespreking van *God aan zee* en later in zijn *Essay* (p. 48-49) op gewezen dat de regels 9-10 een reminiscentie bevatten aan het volksliedje 'Des winters als het regent' (ook aangeduid met 'Van 't loose visschertje'). De overeenkomst schuilt uitsluitend in de vorm: de tweede regel van elke der vier strofen van het liedje verloopt telkens op dezelfde wijze als r. 9 in het gedicht: 'Des winters als het regent, / dan zijn die paedtjes diep, jae diep'; 'Dat loose moolenarinetje / gingh in haer deurtje staen, jae staen'; 'Wat heb ick jou bedreven, / wat heb ick jou misdaen, jae daen?'; 'Ghy hebt my niet misdreven, / ghy hebt my niet misdaen, jae daen'. (Tekst naar Van Duyse, *Het oude Nederlandsche lied* dl. 1, p. 838.)

² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits, het Frans en het Tsjechisch.

[GZ27] HANDEN, DIE VAN GOEDE WIL

OVERLEVERING C: Carnet H-60, p. 13v, 14r.
 M¹: Manuscript H-61,6.
 T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 32.1 (juni 1922), p. 389. /21/
 M²: Manuscript H-74,22.
 M³: Manuscript H-76,46.
 P¹⁻³: Drukproeven D H-78,48.
 D: *God aan zee*, p. 48.

DATERING 4 februari 1922; 11 februari 1922.

ONTWIKKELINGS- I
 GANG Op twee naast elkaar liggende pagina's (p. 13v en 14r) komen in het carnet van 1921-1922 twee voltooide versies voor, geschreven met dezelfde blauwe inkt. Op de rechterpagina staat een kladversie, door Van de Woestijne gedateerd '4 Februari 22': C:A. Een week later werd deze versie doorgehaald en vervangen door een nieuwe, met diverse varianten: C:B. Boven B schreef Van de Woestijne de datum '11 Febr.' De stadia A en B zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II
 M¹ is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
 CORRECTIES

I C:A-M³ Handen die van goeden wil,
 P¹-D | |

2	<i>C:A-M¹</i> <i>T-D</i>		needrig-moede, zijt getuigen, -
3	<i>C:A</i> <i>C:B-D</i>	a a	waar ze [] deze avond, rood en stil,
5	<i>C:A-M²</i> <i>M³-D</i>		Armen die van goeden moed armen
6	<i>C:A</i> <i>C:B, M¹</i> <i>T-D</i>		trillen gaat door warme spieren , -
7	<i>C:A</i> <i>C:B-D</i>	a a	waar het licht zijn laatsten gloed [] van [] de laatste dages-gloed
8	<i>C:A</i> <i>C:B-D</i>	a b	deze ruiten komt verciëren; rood de [] mijne ruite
9	<i>C:A</i> <i>C:B-M²</i> <i>M³</i> <i>P¹</i> <i>P²-D</i>		keer ik naar het duister toe - weêre keer 'k [] a ' a [] keer 'k het duister toe - weêr ik
10	<i>C:A</i> <i>C:B, M¹</i> <i>T-D</i>	a a	van mijn kamer en mijn harte [] huis en [] gedachten, ;
11	<i>C:A</i> <i>C:B</i> <i>M¹, T</i> <i>M²</i> <i>M³-D</i>	a b a b a a	sluit ik op mijn luister toe, [] uw [] [] [op] sterren-[luister] [] ik op uw luister a luitier a [] [lui]s[ter] []
12	<i>C:A</i> <i>C:B-T</i> <i>M²</i> <i>M³</i> <i>P¹-D</i>	a b	nacht, mijn eigen armoe-nachten. [] [mijn]e [eigen]e []; mijn eigen armoe-nachten; mijne Nacht, armoê-nachten; mijn

13	C:A		eenzaamheid die 'k weêre-vind
	C:B	a	en waar ik U weêre vind,
		b	doch []
	M ¹ -D		en, u weêre-vind,
14	C:A	a	eenzaamheid met keerende oogen...
		b	[] wijkende []
	C:B	a	Eenzaamheid
		b	[] [w]ij[kende] []
	M ¹ -D		wijkende
15	C:A		o, Te schreien als een kind
	C:B	a	- o te schrij
		a	[] [schr]eien als een kind,
	M ¹ -D		- o,
16	C:A, C:B		in zijn waan bedrogen
	M ¹ -M ²		.
	M ³ -D		hoop

[Stadium A werd geheel doorgehaald in stadium B]

NOTEN ¹ De variant die in P¹ in r. 9 werd aangebracht, ontstond door het ontbreken van een syllabe in de proef ('weêr' in plaats van 'weêre'); Van de Woestijne verbeterde niet naar de voorgaande bron maar koos een nieuwe oplossing.

[GZ28] HET HUIS IS RONDOM MIJ VOL SLETTEN EN SOLDATEN

OVERLEVERING C¹: Agenda H-53, 16 maart.
 C²: Carnet H-57, p. 28r.
 C³: Carnet H-58, p. 11r.
 M¹: Manuscript H-59,[4].
 T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 31.1 (april 1921), p. 244. /19/
 M²: Manuscript H-74,21.
 M³: Manuscript H-76,47.
 P¹⁻³: Drukproeven D H-78,49.
 D: *God aan zee*, p. 49.

DATERING 16 maart 1919; december 1920; 20 februari 1921.

ONTWIKKELINGS- I
 GANG In de vierdelige agenda van 1919 (C¹) schreef Van de Woestijne op 16 maart direct na elkaar drie aanzetten tot het gedicht: eerst de openingsregel (C¹:A^I), daaronder een grove schets van de eerste strofe (C¹:A^{II}), en daarvan vervolgens nog een nieuwe versie (C¹:A^{III}); alles met potlood, na het carnet een kwartslag gedraaid te hebben.

	$C^1:A^I$		$[\rightarrow A^{II}, I; \rightarrow A^{III}, I; \rightarrow I]$
1		Het huis is vol om mij van hoeren en soldaten	
	$C^1:A^{II}$		$[\rightarrow A^{III}; \rightarrow I-4]$
1		Het huis is rondom mij vol sletten en soldaten.	$[\leftarrow A^I]$
2		Terwijl ik sta gelijk een bedelaar in 't licht	
3		staat hun [\emptyset] in mijn gezicht	
4		[\emptyset] blaten	
	$C^1:A^{III}$		$[\leftarrow A^{II}; \rightarrow I-4]$
1	a	Het is	$[\leftarrow A^I]$
	a	[] huis is rondom mij vol sletten en soldaten;	
2		terwijl 'k gelijk een blinde in 't volle zonne-licht	
3	a	verlaten sta [<i>streep</i>] slaat	
	a	[] [slaa]n me in 't gezicht	
4		hun driften die gelijk een kudde rammen blaten	

Ruim anderhalf jaar later, in december 1920, schreef Van de Woestijne in zijn aantekenboekje (C^2 , p. 5v), op een afzonderlijke pagina, een citaat: 'Exultatio eorum, sicut ejus qui devoret pauperem in abscondito' en de auteur 'Habacuc'. Of Van de Woestijne het op dat moment in gedachten reeds voor het gedicht bestemde, is niet te zeggen. Het zou later in de *Elsevier's geïllustreerd maand-schrift* als motto boven het gedicht komen. Zie verder noot 2.

Het gedicht zelf nam hij kort daarna weer onder handen. Onder de datering '20 Febr.' zette hij in het aantekenboekje van 1921 (C^3 , p. 11r) het gedicht opnieuw op ($C^3:B^I$); het sextet werd daaronder afzonderlijk hernomen en vervolledigd ($C^3:B^{II}$). De stadia B^I en B^{II} zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II
 M^I is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

		(C^1 en C^2 niet opgenomen)	
	motto $C^3:B^I$	$[\text{ontbreekt}]$	
	M^I, T	Exultatio eorum, sicut ejus qui devoret pauperem in abscondita. Habacuc	
	M^2-D	$[\text{ontbreekt}]$	$[\rightarrow I-4 \leftarrow A^{II}; \rightarrow I-4 \leftarrow A^{III}]$
1	$C^3:B^I$	Het huis is rondom mij vol hoeren en soldaten.	$[\leftarrow A^I]$
	M^1-D	sletten	
2	$C^3:B^I$	Terwijl ik sta, gelijk een blinde in 't volle licht,	
	M^1-D	\circ	

3	$C^3:B^I$ M^1-D	slaat met de hitte van een haat in mijn gezicht , ,
4	$C^3:B^I$ M^1-M^2 M^3-P^2 P^3 D	het kreunen van hun vreugd en van hun lijden 't blaten , . vreugde a b [] ° []
5	$C^3:B^I$ M^1 T M^2 M^3-D	a Zij vollen 't huis; zij drommen alle gapen dicht, b [] [ga]t[en] [] , ; ° ,
6	$C^3:B^I$ M^1, T M^2 M^3-D	a [∅] gedein [∅] plein en straten b tot hun [] gaat stromen over [] ; a a [],
7	$C^3:B^I$ M^1-D	a [∅] blaakt [∅] gelaten b en de' avond [] van hunne laaiende [] b [] [de] [] ,
8	$C^3:B^I$ $T-D$	a en de aarde dreunt [∅] vergezicht b [] [aard] gaat [dreun]en van hun draaiende gewicht .
9	$C^3:B^I$ $C^3:B^{II}$ M^1-M^2 M^3-D	Ze ontroeren, tusschen dij en dij, o God, uw kiemen, a ° do a [] in hun lijk Uw onbevroede a [] [lij]f [] genegeerde [] uw Uw
10	$C^3:B^I$ $C^3:B^{II}$ T, M^2 M^3 P^1 P^2-D	a terwijl ik, van een meen a [me]nigvuld'gen dood verzaad, $C^3:B^{II}$ a o God, – terwijl 'k, van b *versmaade [God, – terwijl 'k, van] [me]en'gen [dood verzaad,] ° a meen'gen dood verzaad, b [] ik, []

*[lees : versmade]

11	<i>C</i> ³ : <i>B</i> ^I	in mij de glanzen poets van een verdorrend zaad	
	<i>C</i> ³ : <i>B</i> ^{II}		't eigen dorre ,
	<i>M</i> ¹		°
	<i>T-P</i> ²		,
	<i>P</i> ³	a	
		b [];
	<i>D</i>		
12	<i>C</i> ³ : <i>B</i> ^I	a en Gij, mijn God, [∅] met duizend vliemen	
		b [] mijn aanzicht kerft []	
		b [] dit []	
	<i>C</i> ³ : <i>B</i> ^{II} - <i>D</i>		al de
13	<i>C</i> ³ : <i>B</i> ^I	a [∅] slaat	
		b [] [∅]	
	<i>C</i> ³ : <i>B</i> ^{II}	a van hun ontkennend schaetren in mij slaat	
		b dat [] *[scha]t[etren] [mij] tegen[slaat]	*[lees : schateren]
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>	die schateren mij tegenslaat,	
14	<i>C</i> ³ : <i>B</i> ^I	de [∅] Daad	
	<i>C</i> ³ : <i>B</i> ^{II}	en mij den troost onthoudt van uw besmeurd gelaat	
	<i>M</i> ¹	úw .	
	<i>T</i>	en... Uw	
	<i>M</i> ²	a en – mij uw	
		a [] U[w] []	
	<i>M</i> ³	mij aan	
	<i>P</i> ¹	a	
		b [] [m]ij []	
	<i>P</i> ² - <i>D</i>		

NOTEN

¹ De variant die in *P*¹ in r. 10 werd aangebracht, ontstond door het ontbreken van het woord 'van' in de proef; Van de Woestijne verbeterde niet naar de voorgaande bron maar koos een nieuwe oplossing.

² Het motto dat Van de Woestijne bij de tijdschriftversie van het gedicht plaatste (*M*¹ en *T*), is afkomstig van de profet Habakuk. Van de Woestijne maakte enkele vergissingen bij het citeren; de tekst volgens de *Vulgata*, Hab. 3:14, luidt: 'exultatio eorum sicut eius qui devorat pauperem in abscondito'. In de moderne Statenvertaling is dit: 'die zich verheugden, alsof zij de ellendigen in het verborgen zouden opeten'.

³ P. Minderaa legt in de 'Aantekeningen' in *VW* dl. 2, p. 817, een verband tussen het gedicht en een passage in een brief van Van de Woestijne aan zijn broer Gustave. Minderaa: 'Voor de inhoud van het gedicht is verhelderend, dat [Van de Woestijne] in een brief van 25 Jan. 1919 aan zijn broer Gustaaf schrijft te wonen in een slecht huis, in dubbele zjn: de dames, die een deel bewonen en die tommies en poilus ontvangen, houden hem soms heel de nacht wakker.'

⁴ Van het gedicht verscheen een vertaling in het Italiaans.

OVERLEVERING	<p>M^1: Manuscript <i>H-12</i>. C^1: Agenda <i>H-53</i>, 12 februari en 15 maart 1919. M^2: Manuscript <i>H-54</i>. C^2: Carnet <i>H-58</i>, p. 2v, 3r, 8r, 9v, 10r. M^3: Manuscript <i>H-59</i>,[3]. T: <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> 31.1 (april 1921), p. 243. /19/ M^4: Manuscript <i>H-74</i>,19-20. M^5: Manuscript <i>H-76</i>,48-50 (p. 49/50 is één pagina). P^{1-3}: Drukproeven <i>D H-78</i>,50-51. D: <i>God aan zee</i>, p. 50-51.</p>
DATERING	1911(?); 15 maart 1919 en kort daarna; 2, 15 en 18 februari 1921.
ONTWIKKELINGS- GANG	<p>I In zijn agenda van 1919 schreef Van de Woestijne enkele fragmenten voor een gedicht 'Doode karpers'. Het bleef onvoltooid, en Van de Woestijne gaf een gedeelte ervan een plaats in de derde strofe van 'Gelijk het gonzend bliksmen', zodat 'Doode karpers' met de genese verband houdt.</p> <p>De fragmenten in de agenda zijn geschreven op de pagina's van 12 februari 1916 en 15 maart 1916, maar het is vrijwel uitgesloten dat ze ook in die volgorde genoteerd werden: de volledige strofe die bij 12 februari tweemaal bewerkt werd, vertegenwoordigt duidelijk een later stadium dan de rudimentaire schets die bij 15 maart als titel '<i>Doode karpers</i>' meekreeg:</p>
$C^1:A$	[$\rightarrow B^I$; $\rightarrow B^{II}$; $\rightarrow C^I$; $\rightarrow C^{II}$; $\rightarrow F^I$, 9-12; $\rightarrow 9-12$]
titel	<i>Doode karpers</i>
(1)	Bezie ze, o mijne ziel; van uit de diepste drabben
(2)	[\emptyset]
(3)	[\emptyset] peerlemoeren schabben
(4)	[\emptyset] hun peerlemoeren buik

Deze schets werd met zwarte inkt over de lengterichting van het blad geschreven. Op dezelfde pagina stond al een notitie (die hier verder niet van belang is) en de tegenoverliggende pagina is blanco; toch heeft Van de Woestijne het fragment op de bewuste pagina willen schrijven. 15 maart 1916 is daarmee de voor de hand liggende ontstaansdatum.

De schets werd uitgewerkt tot een volledige strofe bij 12 februari in dezelfde agenda, maar dit is dus niet de reële datum. Omdat de agenda in deeltjes per kwartaal is verdeeld, vond het uitwerken vermoedelijk wel vóór eind maart plaats. Opnieuw met zwarte inkt en over de lengterichting van het blad schreef Van de Woestijne de strofe uit ($C^1:B^I$), om die vervolgens door te halen en met enkele varianten opnieuw te noteren ($C^1:B^{II}$).

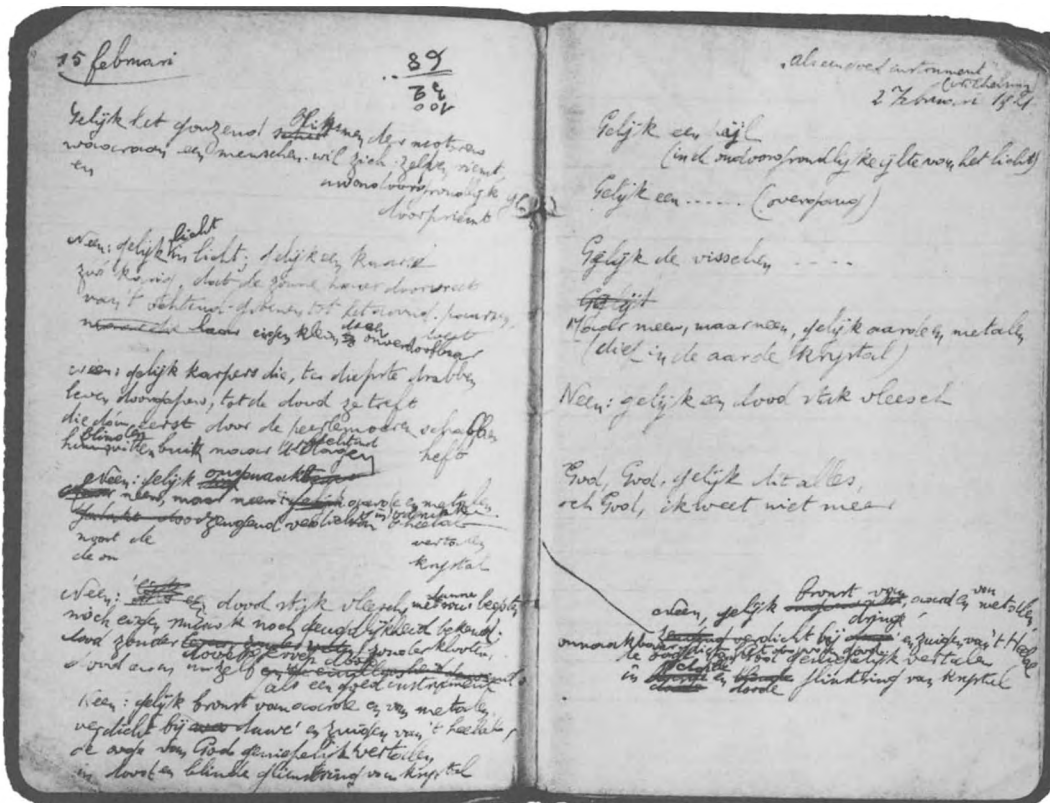
- $[\leftarrow A; \rightarrow C^I; \rightarrow C^{II}; \rightarrow F^I, 9-12; \rightarrow 9-12]$
- (1) $C^I:B^I, C^I:B^{II}$ Gerezen uit den pap der slappe en sloome drabben,
- (2) $C^I:B^I$ a glanst als opalen , aan het vijver-vlak dat sluik
 b [] – []
 $C^I:B^{II}$ | | op het vlak der vijvren – sluik
- (3) $C^I:B^I$ a na 't luië schommlen ligt der peerlemoeren schabben,
 b [] –
 $C^I:B^{II}$ || lui geschommel van de | |
- (4) $C^I:B^I, C^I:B^{II}$ het lijk der visschen en de ovalen van hun buik.
[Stadium B^I werd geheel doorgehaald in stadium B^{II}]

Op een los manuscript bewerkte Van de Woestijne op gelijke wijze dezelfde strofe ($M^2:C^I$ en C^{II}), zij het dat nu niet telkens bij herneming het voorafgaande werd doorgehaald. Het is niet geheel zeker hoe het manuscript zich chronologisch verhoudt tot stadium B; de varianten bieden geen uitsluitel, zodat het mogelijk is dat de stadia B en C in werkelijkheid in omgekeerde volgorde tot stand kwamen. Ze zullen wel in dezelfde periode, dus omtrent maart 1919, geschreven zijn.

- $[\leftarrow A; \leftarrow B^I; \leftarrow B^{II}; \rightarrow F^I, 9-12; \rightarrow 9-12]$
- (1) $M^2:C^I, M^2:C^{II}$ Gerezen uit den pap der slappe en sloome drabben,
- (2) $M^2:C^I$ a glanst als opalen aan het vlak der vijvren
 a [] vijver-vlak, dat, sluik
 $M^2:C^{II}$ a | |° | |
 b [], – []
- (3) $M^2:C^I$ verbreedt het schommlen van de peerlemoeren schabben
 $M^2:C^{II}$ a | |,
 b [] –
- (4) $M^2:C^I$ a het lijk der karpers, en hun ovalen van haar[?] buik.
 a [] de [] hun []
 $M^2:C^{II}$ | |° | |

II

Van de Woestijne begon aan het gedicht 'Gelijk het gonzend bliksmen van motoren' door op '2 Februari 1921' op p. 31 van zijn carnet een schetsmatige versie te schrijven ($C^2:D$), die deels bedoeld was om de lijn uit te zetten waarlangs het gedicht zich zou moeten gaan ontwikkelen, en deels woordelijk in het gedicht verwerkt werd. Boven de datum schreef hij: "Als een goed instrument" (Wilhelmus). Later werd dit het motto bij de tijdschriftpublicatie; zie hiervoor noot 2.

Kladstadien van 'Gelijk het gonzend bliksmen van motoren' [GZ29] in het carnet van 1921 (H-58, p. 2v en 3r).

C²:D

- (1) a Gelijk een *peil*
 b [] [p]y[l]
- (2) (in de ondoorgrondlijke ijte van het licht)
- (3) Gelijk een [*puntjes*] (overgang)
 [*witregel*]
- (4) a Gij
 a Gelijk de visschen [*puntjes*] [$\rightarrow F^I, 9; \rightarrow 9$]
 [*witregel*]
- (5) a Gij
 a Gelijk
 b < \emptyset >
- (6) b Maar neen, maar neen, gelijk aarde en metalen [$\rightarrow F^I, 13; \rightarrow F^{II}, 13; \rightarrow F^{III}, 13; \rightarrow 13$]
- (7) (diep in de aarde krystal) [$\rightarrow F^I, 16; \rightarrow F^{II}, 16; \rightarrow F^{III}, 16; \rightarrow 16$]
 [*witregel*]
- (8) Neen: gelijk een dood stuk vleesch [$\rightarrow F^I, 17; \rightarrow 17$]
 [*kleine witruijnte*]
- (9) God, God, gelijk dit alles,
- (10) och God, ik weet niet meer [$\rightarrow 21-22$]

Iets verder in het carnet (p. 8r) begon Van de Woestijne aan wat later de tweede strofe werd. De varianten doen vermoeden dat dit, na de schets hierboven, het volgende tekstfragment is in de ontstaansgeschiedenis; het werd geschreven tussen 7 en 15 februari. Van de Woestijne schreef in eerste instantie één regel:

- C²:E^I [$\rightarrow E^{II}, 1; \rightarrow 1$]
- (1) Neen: gelijk klein licht in groot licht, een kaarse
- Hij schrapte dat en schreef erboven een onvolledige strofe (C²:E^{II}). Het geheel werd later doorgehaald, vermoedelijk toen de strofe verwerkt werd in stadium F.
- C²:E^{II} [$\rightarrow F^I, 5-8; \rightarrow 5-8$]
- (1) neen, gelijk klein licht in groot licht: een kaarse [$\leftarrow E^I$]
- (2) zóo karig, dat de zonne haar doorvreet
- (3) [\emptyset]

(4) maar die haar eigen onverdoofbaar weet

[*Stadium E werd geheel doorgehaald, vermoedelijk in stadium F*]

De strofe bevat reminiscensies aan een losse notitie op een manuscript waarvan de datering onzeker is maar dat mogelijk al van juli 1911 is. Het is niet uit te maken of deze notitie Van de Woestijne voor de geest heeft gestaan bij het ontwerpen van 'Gelijk het gonzend bliksmen van motoren'. Temidden van aantekeningen van uiteenlopende aard schreef hij:

*M*¹: paralipomenon

(1) God: een licht zóo sterk dat het alles eromheen onzichtbaar maakt

Bijna twee weken na stadium E keerde Van de Woestijne terug naar het eerste plan, dus naar D. Op de nog lege pagina ernaast (2v) schreef hij '15 februari' en kwam toen tot een nog onvolledige uitwerking van het gedicht.

*C*²:*F*¹

[1-16→1-16]

- 1 a Gelijk het gonzend schitt
a [] bliksmen der motoren
- 2 a waaraan een menschen-wil zich-zelf
a [] [zich-zel]ven riemt,
3 en [∅] uw ondoorgrondlijk gloren
4 [∅] doorpriemt
[*strofewit*] [5-8←*E*^{II}]
- 5 a Neen: gelijk in licht; gelijk een kaarsl
a [] [kaars]e
b [] licht [in licht; gelijk een kaarse]
- 6 a zóo karig, dat de zonne haar doorwreet
a [] [door]v[reet]
- 7 van 't ochtend-groenen tot het avond-paarsen,
8 a maar die [∅] klein en [∅] weet
b haar eigen [] doch onverdoofbaar []
[*strofewit*] [9-12←*A*; 9-12←*B*^I; 9-12←*B*^{II}; 9-12←*C*^I; 9-12←*C*^{II}]
- 9 Neen: gelijk karpers die, ter diepste drabben [←*D*, 4]
- 10 leven doorgapen, tot de dood ze treft
- 11 a die dán eerst door de peerlemoeren schappen
b [] [scha]bb[en]
- 12 a hun witte buit naar 't dag [∅] heft
b [] blinden [witte]n [bui]k [naar 't] plechtend [dag]en [heft]
[*strofewit*] [13-16→*F*^{II}; 13-16→*F*^{III}]

- 13 a Maar neen, maar neen: gelijk aarde en metalen [←D, 6]
 b [∅] [neen, maar neen:] [∅] []
 b { [] } []
 {Neen: gelijk diep }
 b { [[∅] neen, maar neen: [∅]] } []
 { [Neen: gelijk] ongenaakbaar }
 c { [[∅] neen, maar neen: [∅]] } []
 { [Neen: gelijk] [ongenaak]t }
- 14 a gedrukt door [∅] van 't heelal
 b zegend verdicht in 't drukken []
- 15 nooit de [∅] vertalen
- 16 de on [∅] krystal [←D, 7]
 [strofewit] [17-20: fasering?]
- 17 a Neen: als een dood stuk vleesch [←D, 8; →17]
 a [] 'lijk []
 b [] [dood stuk vleesch], met sous begoten
 b [] dunne [sous begoten]
- 18 a [∅] deugdlijkheid
 b noch eigen smaak noch [] bekennt;
 b [] [beken]d[;]
- 19 a [∅]
 b dood zonder leven, zonder weten, zonder klooten,
 c [] doodse[?] gevoels dood []
- 20 a [∅] u-zelf en 't eindloos [∅] gewend:
 b dood aan [] de [eindloos]heid []
 c [] als een goed instrument[:]

Onder het plan op de rechterpagina hernam Van de Woestijne toen de vierde strofe. Hij gaf met een lijn over de pagina's aan dat die strofe op de plaats moest komen van de vierde strofe in E, zonder dat die werd doorgehaald ($C^2:F^{II}$). Onder het gedicht op de linkerpagina hernam hij toen dezelfde strofe nogmaals ($C^2:F^{III}$).

- $C^2:F^{II}$, $C^2:F^{III}$ [←F^I, 13-16; →13-16]
- 13 $C^2:F^{II}$ b Neen, gelijk ongenaakt, aard en metalen, [←D, 6]
 b [] bronst van [] van [metalen,]
 $C^2:F^{III}$ | |: | | aarde | |
- 14 $C^2:F^{II}$ a zegend verdicht in duwe' en zuigen van 't Heelal
 a [verdicht] bij dringe' [en zuigen van 't Heelal]
 $C^2:F^{III}$ a | | we
 a [] duwe' en zuigen van 't heelal,

15	$C^2:F^{II}$	a	de ooge van God geniepelijk vertalen
		b	{ [] } []
	$C^2:F^{III}$		de ooge van God geniepelijk vertalen
16	$C^2:F^{II}$	a	in harde en blinde glinstring van krystal
		b	[] doode []
		b	[] schrille [] doode []
	$C^2:F^{III}$	a	[] dood [] blinde []
		b	[] [dood]e []

Op '18 Febr.' ging Van de Woestijne op p. 10r over tot een voorlopige netversie. Bij regel 16 gekomen, haalde hij de vierde strofe door, schreef haar opnieuw en voltooide het gedicht tot het einde van dat moment, r. 23 (respectievelijk $C^2:G^1$ en G^{II}). Hij schrapte toen echter de laatste drie regels (r. 21-23, een rijmloze drieregelige strofe) en schreef een tweeregelige variant van die regels op de linkerpagina ($C^2:G^{III}$). $C^2:G^1$ en G^{II} worden in de gecombineerde synopsis opgenomen; deze wordt onderbroken voor een afzonderlijke presentatie van $C^2:G^{III}$.

III

M^3 is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C^1 , M^2 en $C^2:D$, E en F niet opgenomen)

motto $C^2:G^1$

[ontbreekt]

M^3

Als een goedt instrument Marnix van St. Aldegonde

T

| | goed | | | Sint | |.

M^4-D

[ontbreekt]

[1-16 ← F^I , 1-16]

1	$C^2:G^1$	a	Gelijk het gonzend bliksmen van
		a	[] der motoren
		b	[] [∅] []
	M^3-D		van ,
3	$C^2:G^1$		het ondoorgrondbaar-ijle wil doorboren
	M^3-D		ondoorgrondlijk-ijle
4	$C^2:G^1$	a	tot het
		a	[] waar het
		a	[] 't den lonk van Godes oog door-priemt
		b	[] blik []
	M^3-D		doorpriemt;
5	$C^2:G^1$		Neen , gelijk licht in licht: gelijk een kaarse
	M^3-D		neen

[5-8 ← E^{II}]

[← E^I]

- 6 $C^2:G^1, M^3$ zóo karig, dat de zonne haar doorvreet
 T, M^4 zoo | |
 M^3-D zóo | |
- 8 $C^2:G^1$ a d
a maar die haar kleinheid onverdoofbaar weet;
 M^3-D | |
- [9-12←A; 9-12←B^I; 9-12←B^{II}; 9-12←C^I; 9-12←C^{II}]
- 9 $C^2:G^1$ a Neen : gelijk karpers die ter dikste drabben [$\leftarrow F, 4$]
b [] , []
 M^3-D neen | |
- 10 $C^2:G^1$ 't leven doorbijten, tot de dood ze treft
 M^3 a | | bijten , tot de dood ze treft,
b wat [] ° [] °
c [] , []
 T, M^4 | | Dood | |
 M^3-D | | gapen | |
- 11 $C^2:G^1$ a en dan eerst door de peerlemoeren schabben
b die []
 M^3 a en dán | | d
a [] schabben
 T die dan | |
 M^4 | | dán | |
 M^3-D | | , | |
- 12 $C^2:G^1-M^3$ hun blinden buik naar 't waiend lichten heft;
 P^1-D | | blonden | |
- [13-16←F^I, 13-16; 13-16←F^{II}; 13-16←F^{III}]
- 13 $C^2:G^1$ a Neen, gelijk geest van aarde en van metalen, [$\leftarrow D, 6$]
b [] ziel []
c Maar neen maar neen, gelijk [aarde en] [metalen,]
d [] : 'lijk []
 $C^2:G^{II}$ | | , | | gelijk | |
 M^3, T maar | | , | |
 M^4 | | 'lijk aarde en 'lijk metalen,
 M^3-D | | : | |
- 15 $C^2:G^1$ a nooit te genaken zijne harde stralen
b [] hare []
c [] worden []
 $C^2:G^{II}$ a worden 't verste
a [] [verst]arde en ongenaakbre stralen
b [] verhole' [en ongenaakbre stralen]
 M^3-D | | ongenaakb're | |

16 C²:G^I a vergd [$\leftarrow D, 7$]
 a [verg]adert in een trane van krystal
 b [vergader]d [] de [] 't []
 c [] een [] [krystal]
 C²:G^{II}-M⁵ | |;
 P¹ a | |
 b [] é[en] []
 P²-D | |

[De laatste strofe van C:G^I (r. 13-16) werd doorgebaald in stadium G^{II}]

17 C²:G^{II} a Neen: dood stuk vleesch, vervloeid in logge beken [$\leftarrow D, 8$; $\leftarrow F^I, 17$]
 b [] loge[?] []
 M³-P¹ neen, – dood stuk vleesch, vervloeid in logge beken
 P²-D | | ° | |

19 C²:G^{II} a – neen, slechts dat vleesch, dat vleesch, dat arrem leken,
 b [] en []
 M³-D ° | | ° | |

20 C²:G^{II} a dat lage beest dat danst op 't hooge *best *[lees : beest]
 b op 't []
 M³ a en | |, | | dast
 a [] | [da]n[st] op 't hooge beest;
 T, M⁴ | |
 M³ | | ° | | *beest. *[lees : beest;]
 P¹-D | |;

[De regels 21-23 ontbreken in M², T, en M⁴]

C²:G^{II}, M³, P¹⁻³, D r. 21-23

[21-22 $\leftarrow D, 10$]

21 C²:G^{II} Neen, neen: o God, ik weet niet hoe te zeggen
 M³-D neen, | |, | | ° (ik | |);

23 C²:G^{II} God,
 M³-D God);

[De regels 21-23 in G^{II} werden doorgebaald in stadium G^{III}]

C²:G^{III}

21 a Neen, neen, ik
 a [] o God, gij die mijn hoop en smeeken
 22 a bij
 a [b]uiten gelijkenis verweest

[Hier eindigt C²]

	M^3 , T , M^4 , M^1 , P^{1-3} , D r. 24(21)-26(23)	
24	$M^3(21)$, $T(21)$ gelijk...	
	$M^4(21)$ *Gelijk, gelijk de...	*[lees: gelijk,]
	M^1 gelijk,	
	P^1 - D gelijk de...	
24/25	$M^3(21-22)$ [geen strofewit]	
	$T(21-22)$ - D [strofewit]	
25	$M^3(22)$ gelijk...	
	$T(22)$, $M^4(22)$ Gelijk...	
	M^1 - D gelijk...	
26	M^3 , T [ontbreekt]	
	$M^4(23)$ - D ...	

ZETFOUTEN

T r. 24(21): *Gelyk* | *gelijk*

NOTEN

¹ De correctie van het interpunctieteken na r. 20 in M^1 is aangebracht op grond van de puntkomma die in alle overige voltooide bronnen op die plaats voorkomt.

² Het motto boven het gedicht in de tijdschriftpublicatie (M^3 en T) 'als een goed instrument', toegeschreven aan Marnix van Sint Aldegonde, is afkomstig uit de tweede strofe van het 'Wilhelmus': 'Maer God sal my regeren / als een goet instrument' (r. 13-14). (Tekst naar Van Duyse, *Het oude Nederlandsche lied* dl. II, p. 1620-1622.)

[GZ30]

STILTE IS DE STELLIGHEID DIE NOOIT BEGEEFT

OVERLEVERING

M^1 : Manuscript H-64,[2].
 M^2 : Manuscript H-66,[7].
 T : *Orpheus* 1.4 (februari 1924), p. 24. /26/
 M^3 : Manuscript H-74,39.
 M^4 : Manuscript H-76,53.
 P^{1-3} : Drukproeven D H-78,55.
 D : *God aan zee*, p. 55.

DATERING

Vóór 7 december 1923.

ONTWIKKELINGS- GANG

M^2 is kopijhandschrift voor T geweest en werd op 7 december 1923 aan C.S. Adama van Scheltema gezonden voor publicatie in *Orpheus*. Voor M^1 gebruikte Van de Woestijne hetzelfde papier en dezelfde inkt; het manuscript is vervaardigd bij de voorbereiding van de kopij.

OVERLEVERING	<p>C: Carnet H-63, p. 55v. M¹: Manuscript H-64,[1]. M²: Manuscript H-64,[3]. M³: Manuscript H-66,[1]. T: <i>Orpheus</i> 1.4 (februari 1924), p. 18. /26/ M⁴: Manuscript H-74,36. M⁵: Manuscript H-76,55. P¹⁻³: Drukproeven D H-78,57 (P¹); H-78,56 (P²⁻³). D: <i>God aan zee</i>, p. 56.</p>	
DATERING	Tussen 28 oktober en 8 november 1923.	
ONTWIKKELINGS- GANG	<p>I In het carnet van 1923 (C:A, p. 15r) is alleen de eerste strofe overgeleverd, die geschreven werd tussen 28 oktober en 8 november. Het gedicht was uiterlijk voltooid op 7 december 1923, toen Van de Woestijne de kopij voor <i>Orpheus</i> inzond. De tekst van C:A is in de gecombineerde synopsis opgenomen.</p> <p>II M³ is kopijhandschrift voor T geweest. Papier en inkt komen overeen met M¹ en M², die in de voorbereidingsfase van de kopij vervaardigd moeten zijn. De onderlinge volgorde van M¹ en M² is gebaseerd op de varianten.</p>	
VARIANTEN EN CORRECTIES		
1	C:A M ¹ M ² -D	Gij rijst van mij gelijk een vlinding van bloemen aan
2	C:A M ¹ -D	Reeds is de wind geen geur en 't bloed geen zoelte *meêr * <i>[lees : meer]</i> zoelt meer.
3	C:A M ¹ -D	a Mijn oor vergeet de stie a [] [sti]lt om [∅] 't bevoe[?] zoemen b [] *om maar het snoerend [] * <i>[lees : éénmaal om]</i> stilte om naar 't omkransend zoemen
4	C:A M ¹ M ² M ³ -D	te luistren van een bijen-heir. a schaarser zingend bijen-heer. b [] aldoor [schaarser] [] *naar * <i>[lees : van]</i> van
		<i>[Hier eindigt C]</i>

$M^1, M^2, M^3, T, M^4, M^5, P^{1-3}, D$ r. 5-12

- 5 M^1 a Nog sta 'k van trossen vol, van gele bloesem-trossen
 b [] bleek-geschelpte [trossen]
 c [] gele bloesem-trossen
 M^2-M^3 | | aan | | rijk, aan bleek-geschelpte trossen,
 P^1-D | | | | | °
- 7 M^1 doch zal aan mijnen voet het vochte gras aldra
 M^2 a | | drassig g[x]
 a [] [g]ras aldra,
 b [] rondom [mijn] []
 M^3-D | | | |
- 8 M^1 van felle bloemen geel, aan vale bloemen rossen.
 M^2 a | | felle | |
 b [] vale []
 M^3-D | | | |
- 9 M^1 Eerst naar de wind ze drijft komt cirkelend de spreuw
 M^2 – Eerst | | , | |
 M^3, M^4 | | waar | | |
 M^5-D | | | ° | |
- 10 M^1 a die van haar schreeuw en menigvoud mijn stam omvademt.
 b [] boom []
 M^2 | | , | | , | | *onvademt.
 **[lees: omvademt.]*
 M^3-D | | | | omvademt.
- 11 M^1 a Toch voel ik de einders naakt en open op den geeuw
 b [] 'k reeds [] van []
 c [] 'k reeds [] op []
 M^2 a | | ik de
 a [] 'k reeds de einders naakt en open op den geeuw
 M^3 a | | der
 a | | [de] einders naakt en open op de geeuw
 a [] [de]n []
 $T-D$ | | | |
- 12 M^1 a die winter ademt.
 b waarin de [winter ademt.]
 M^2-P^2 | | | |
 P^3 a | | | |
 b [] een zaal'ge [winter ademt.]
 D | | | |

ZETFOUTEN

P^1-D r. 4: *luisteren* | *luistren*

NOTEN

¹ In *M*³, r. 6 is 'acacia' zeer onregelmatig geschreven door herhaald herstel van spelfouten; na meerdere onduidelijke verbeteringen schreef Van de Woestijne het woord opnieuw.

² Dit gedicht en het volgende hebben in het netafschrift voor A.A.M. Stols (*M*³) en de eerste proef een omgekeerde volgorde. Van de Woestijne gaf de definitieve schikking aan bij correctie van *P*¹.

³ In *T* beginnen de versregels met een kapitaal.

[GZ32]

DIE MIJN LINKER-HAND OMVINGERT

OVERLEVERING

C: Carnet *H-63*, p. 41v, 42r.

T: *Dietsche warande & Belfort* 24.1 (maart 1924), p. 196. /27/

M: Manuscript *H-76,54*.

*P*¹⁻³: Drukproeven *D H-78,56 (P¹); H-78,57 (P²⁻³)*.

D: *God aan zee*, p. 57.

DATERING

27 juni 1923.

ONTWIKKELINGS-
GANG

De drie stadia waarin Van de Woestijne het gedicht tot stand bracht, zijn waarschijnlijk in één sessie geschreven op '27 Juni', de datum die hij in het carnet van 1923 boven het eerste stadium schreef op p. 42r.

In eerste instantie schreef Van de Woestijne twee strofen (*C:A*). Ze vertonen grote overeenkomst met de uiteindelijke beginstrofen, maar hun onderlinge volgorde is omgekeerd.

C:A

[1-4→5-8]

- 1 Heil'ge oneindigheid van 't lijden
- 2 a aldoor hongrend naar u-zelf,
b slechts nog [hongrend naar u-zelf,]
- 3 a naar ee
a [] wat zonne bij 't verscheiden,
- 4 naar wat maan in 't laatst gewelf
[strofewit]
- 5 a [x]
a Die mijn linkerhand doorvingerd
a [] [doorvinger]t
- 6 laat mijn rechtte vlak en leëg
- 7 a Heel den herfst is in den wingerd
b [] [de] [] gloeit []
- 8 a en mijn hart ik
a [] [i]s heet en veeg
b heel []

[5-8→1-4]

Hieronder hernam Van de Woestijne deze strofen, waarbij ze ten opzichte van elkaar verwisseld werden. Ook zette hij een derde strofe aan (C:B). Op de naastliggende linkerpagina (p. 41v) hernam hij opnieuw, om te komen tot een voltooide versie (C:C). De beide laatste stadia zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C:A niet opgenomen)

[1-4←A, 5-8]

1	C:B	Die mijn linker-hand omvingert
	C:C	linkerhand doorvingert
	T	omvingert
	M-P ²	linker-hand
	P ³	Wie
	D	Die
3	C:B	Heel de herfst stolt in den wingerd;
	C:C	gloeit
	T-D	stolt
5	C:B	Heil'ge koppigheid van 't lijden;
	C:C	a oneindigheid ...
		b Laatste aan [∅] []
		c [∅] []
	T-D	Heil'ge koppigheid :
6	C:B	geene hoop dan om me-zelf:
	C:C	a Nog wat hongren naar u-zelf,
		b [] hopen van me[-zelf][,]
	T-D	geene hoop meer om ;
7	C:B	zonne, zonne bij 't verscheiden,
	C:C	naar wat zonne bij 't verscheiden,
	T-D	slechts °
8	C:B	en wat mane in 't laatst gewelf.
	C:C	-
	T	°
	M-D	maan
9	C:B	Neen: gij zult [∅] dragen
	C:C	a 'k Zal mijn eindlijk stoelken zetten
		b Dán: []
	T-D	Neen:
10	C:B	die u [∅] bergt
	C:C	aan den rand waar de afgrond gaapt.
	T-D	...

[5-8←A, 1-4]

11 C:B [∅] vragen
 C:C a En gij zult mijn oogen betten
 b [] blikken []
 T - En Gij | |
 M a - Maar gij | |
 a [] G[ij] []
 P¹ Maar gij | |
 P² a | |
 b - [Maar] []
 P³ a | |
 b [] Gij []
 D []

12 C:B [∅]
 C:C met uw duister, en beletten,
 T, M | | Uw | |
 P¹-D | | °

13 C:B [∅]
 C:C a God, dat de ooge schreit of slaapt.
 b [] weent []
 T-D | |

[Hoeveel versregels Van de Woestijne in stadium B voor de slotstrofe voorzag, is onzeker.]

NOTEN ¹ De variant in P³, r. 1 ('Wie' voor 'Die') ontstond doordat Van de Woestijne de in de proeven nog ontbrekende grote initiaal zelf – afwijkend – invulde. De variant in P¹, r. 11 ontstond doordat Van de Woestijne bij het corrigeren van de zetfout 'En' in plaats van '- Maar' het kastlijntje weglief.
² Dit gedicht en het vorige hebben in het netafschrift voor A.A.M. Stols (M) en de eerste proef een omgekeerde volgorde. Van de Woestijne gaf de definitieve schikking aan bij correctie van P¹.
³ Van het gedicht verscheen een vertaling in het Frans.

[GZ33] SLUIT UWE OOGEN OP HET LICHT

OVERLEVERING C¹: Agenda H-53, 21 februari 1919.
 C²: Carnet H-60, p. 37r, 39r, 56r.
 T: Elsevier's geïllustreerd maandschrift 33.11 (augustus 1923), p. 100. /25/
 M¹: Manuscript H-74,41.
 M²: Manuscript H-76,56.
 P¹⁻³: Drukproeven D¹ H-78,58.
 D¹: God aan zee, p. 58.
 D²: Gedichten, p. 50.

DATERING 21 februari 1919; tweede helft juli 1922; 21 oktober 1922.

OVERLEVERING

De fragmentarische kladstadia van het gedicht geven over het uiteindelijke gedicht nog weinig prijs; wellicht stond Van de Woestijne aanvankelijk een ander gedicht voor ogen, maar de woordelijke overeenkomsten in de volgende fragmenten zijn te treffend om ze als voorstadia van 'Sluit uwe oogen op het licht' terzijde te laten. In de agenda van 1919 (C¹) komen twee regels voor die verwant zijn met de latere opening van het gedicht. Op 21 februari schreef Van de Woestijne:

C¹:A [→1]

- (1) Sluit op de eenig-waarde wake,
 (2) oogen, uwe glanzen toe

In de tweede helft van juli 1922 noteerde Van de Woestijne in zijn carnet met inkt op de verder leeg gebleven bladzijde 37r een losse regel:

C²:B [→C, 5; →15-16]

- (1) Uw haar is geel en groen gelijk de maan ten nachte

Deze regel vertoont overeenkomst met de twee slotregels van het gedicht. Twee bladzijden verder en korte tijd erna begon Van de Woestijne met het ontwerpen van een gedicht waarin deze regel werd hernomen. Hoewel het karakter van het ontwerp anders is dan dat van 'Sluit uwe oogen op het licht', is er thematisch enige verwantschap.

C²:C

- (1) Gij zijt in mijne diepte als in het hart der aarde
 (2) het vuur [∅] hardt
 (3) En niemand ziet [∅] klaart
 (4) en ieder [∅] bleek en zwart

[strofewit]

- (5) Uw haar is geel en groen gelijk de maan ten nachte [←B; →15-16]

Dit fragment en het vorige werden met dezelfde blauwe inkt geschreven als de voltooide versie in hetzelfde carnet (p. 56r), op 21 oktober 1922. Deze versie (C²:D) is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C¹ en C²:B en C niet opgenomen)

[1←A]

- 2 C²:D schooner zal het branden...
 T-D² dieper | |
 3 C²:D – Nimmer is me uw lief gezicht
 T-D² ° | |

8	$C^2:D$ $T-D^2$		– Rijker langend wordt me uw lach o uw lach
10	$C^2:D$ $T-D^2$	a b	der geloken uren [] b[eloken] [] verleden] .
11	$C^2:D$ T M^1 M^2-D^2	a a a a	Neuren als een voorjaarwind [] [voorjaar]s[wind] voorjaars-wind voor[x] [] [voor]jaars-wind
12	$C^2:D$ T M^1-D^2	a b	en geborgen wachten... bij [] geloken
13	$C^2:D$ T M^1 M^2, P^1 P^2 P^3-D^2		– Mondje, dat geen vrage ontbindt; o vraag Mondjen, a b [Mondje][,] []
14	$C^2:D, T$ M^1-D^2		oogen zonder vreeze , o kind; vrees
15	$C^2:D$ $T-D^2$	a b	en uwe haren, bleek en blind [] [uw] []
16	$C^2:D$ T, M^1 M^2-D^2		als de maan ten nachte . bij

[15-16←B; 15-16←C, 5]

ZETFOUTEN

T r. 9: *Waar* | *waar*

NOTEN

¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (2x), het Frans, het Friulaans en het Spaans.

[GZ34]

WAAR ME UW HULP GENAAKTE, EN LACHTE

OVERLEVERING

C : Carnet *H-63*, p. 58v, 59r.
 M^1 : Manuscript *H-66*, [3].

T: *Orpheus* 1.4 (februari 1924), p. 20. /26/
M²: Manuscript H-74,40.
M³: Manuscript H-76,57.
P¹⁻³: Drukproeven D H-78,59.
D: *God aan zee*, p. 59.

DATERING 1 september 1923.

ONTWIKKELINGS- 1
GANG In het carnet van 1923 (C) is een deel van het gedicht overgeleverd, door Van
de Woestijne gedateerd '1 Sept.' Na drie strofen (C:A^I) haalde hij de derde
door en hernam die (C:A^{II}). Deze strofe zou later de vierde worden. Op de lin-
kerbladzijde werden, met een tussenliggende witregel, twee regels geschreven
die een aanzet vormen tot de latere derde strofe (C:A^{III}).

C:A^I [1-8→1-8]

1 Waar me uw hulp bereikte, en lachte,
2 lachte God in uwe hulp.
3 a In de schaadwen van mijn stulp
b aan []
c { [] }

4 a ging geluk ontwake', en wachtte.
b [] de liefde []
[strofewit]

5 a Waar mijn vrees uw zou verzorgen
a [] [u] []

6 in den nacht der smarten: toen
7 streek een goddelijke zoen
8 a om de rozen van den morgen.
b [] heldre roos van []
[strofewit] [9-12→13-16]

9 a Sluit uw oogen, sluit uw oogen
a U bereiken, mij bereiken
b [] [be]kennen[,] [mij] [be]kennen

10 in het lijden dat ons bindt...

11 – Oogen, eindelijk [∅] blind

- 12 a kunnen Godes beeld [∅]
 b leeren aan Gods oog en wennen
 b [] [God]es []

[Fase c in r. 3 valt samen met A^{II}; de regels 8-12 werden doorgehaald bij aanvang van stadium A^{II}]

C:A^{II} [→13-16]

- 9 a Oog in oog elkaer te kennen
 b blik [] blik []
- 10 a en verliezen, tot men vindt;
 a [] wint[;]
 a [] vindt[;]
- 11 oog en, heel der wereld blind
- 12 a om Gods beeld te leren wennen
 a [] [le]e[ren] [wennen]
 b om aan Godes oog te wennen

C:A^{III}

- (1) Ik en gij, – en tusschen beiden [→9]
 (2) [∅]
 (3) a aan ons be [→12]
 a [] z[e]lven onverscheiden
 a [] te [verscheiden]

Onder A^{III} werden nog twee regels geschreven (C:A^{IV}). Ze zijn niet in het gedicht opgenomen, maar maakten er in dit stadium wel deel van uit. Waar Van de Woestijne ze in het gedicht had willen plaatsen, is niet na te gaan. Ze kunnen deel hebben uitgemaakt van een nog te voltooien strofe, maar ook bedoeld zijn als alternatief voor enig gedeelte op de naastliggende pagina, dus van A^I.

C:A^{IV}

- (1) Al de goddelijke hallen
 (2) zwijgen, tot wij wakker zijn

II
 M^I is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES		(C niet opgenomen)	
1	<i>M</i> ¹ - <i>M</i> ² <i>M</i> ³ <i>P</i> ¹ - <i>D</i>	Waar me uw hulp genaakte, en lachte, *lachte lachte,	[1-8← <i>A</i> , 1-8] *[<i>lees</i> : lachte,]
4	<i>M</i> ¹ , <i>T</i> <i>M</i> ² <i>M</i> ³ - <i>D</i>	ging een licht ontwakend wachten. *geen ging	*[<i>lees</i> : ging]
5	<i>M</i> ¹ <i>T</i> - <i>D</i>	Waar mijn angst U zou verzorgen u	
7	<i>M</i> ¹ , <i>T</i> <i>M</i> ² <i>M</i> ³ - <i>D</i>	streek van God een bleeke zoen a een a [] van God een bleeke zoen 	
12	<i>M</i> ¹ - <i>M</i> ³ <i>P</i> ¹ - <i>D</i>	aan ons-zelven te verscheiden. ons zelve	[9← <i>A</i> ^{III} , 1] [← <i>A</i> ^{III} , 3] [13-16← <i>A</i> ^{II}]
13	<i>M</i> ¹ <i>T</i> <i>M</i> ² - <i>D</i>	Blik in blik elkaêr te kennen , °	
15	<i>M</i> ¹ , <i>T</i> <i>M</i> ² <i>M</i> ³ - <i>D</i>	Oogen, heel der wereld blind , °	
NOTEN		¹ In <i>T</i> beginnen de versregels met een kapitaal.	

[GZ35] GROEIEN UIT HET BRASSEND WEVEN

OVERLEVERING	<i>C</i> : Carnet <i>H</i> -72, p. 27v, 28r. <i>M</i> : Manuscript <i>H</i> -76,58. <i>P</i> ¹⁻³ : Drukproeven <i>D</i> <i>H</i> -78,60. <i>D</i> : <i>God aan zee</i> , p. 60.	
DATERING	Tussen 12 mei en 23 september 1926.	
ONTWIKKELINGS- GANG	In het carnet van 1926 schreef Van de Woestijne het gedicht met potlood op twee tegenover elkaar liggende bladzijden (p. 27v en 28r). Rechts maakte hij eerst een schets:	
	<i>C</i> : <i>A</i>	
(1)	Rijpen in 't luidruchtig weven	[→1]

- (2) van de zee die [*streep*] [*witruimte*] [$\rightarrow 2$]
- (3) Laat mij sterven op de vaalte [$\rightarrow 5$]
- (4) die [\emptyset]
- (5) Gij mijn ziele [*streep*] haal de [$\rightarrow 7$]
- (6) wachter die mij *tegen-lach * [*lees: tegen-lacht of tegen-lach'*] [$\rightarrow 8$]

Op de linkerpagina schreef Van de Woestijne een voltooide versie van beide strofen (B^I); de tweede strofe werd hernomen (B^{II}). Deze stadia zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

Het schrijven van het gedicht moet, uitgaande van de plaats in het carnet tussen andere, wel gedateerde aantekeningen, na 12 mei 1926 hebben plaatsgevonden; op 23 september daaropvolgend vervaardigde Van de Woestijne het nethandschrift voor A.A.M. Stols (M).

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C:A niet opgenomen)

- 1 C:B^I a Groeien uit [$\leftarrow A, 1$]
a [] in 't luidruchtig weven
b [] { [] } []
M-D | | uit het brassend | |
- 2 C:B^I van de zee, tot bloei verdicht [$\leftarrow A, 2$]
M-D | |,
- 3 C:B^I a om als eene ster te streven
b en [om als] [een] straal [te streven]
M-D || gelijk [],
- 4 C:B^I a recht , naar de eenheid van het licht:
b [r]é[cht] []
M, P¹ | |;
P² a | |
b [] L[icht;]
P³, D | |
- 5 C:B^I a traag [*x*] [$\leftarrow A, 3$]
a [] uit woelen van de vl
a [] [v]aalte
C:B^{II} a | | van uit de woel'ge | |
b recht []
M-D | |, | |
- 6 C:B^I naar de kalme klaart die wacht;
C:B^{II}-D | | klaart die kallem | |

7	C:B ^I	- o , mijn rijpe ziele, haal de	[←A, 5]
	C:B ^{II} -D	- o °	
8	C:B ^I	a tuim	[←A, 6]
		a [tui]n-man die mij tegen-lacht	
	C:B ^{II}	a hovenier [∅] lacht	
		b [] plukkend []	
		c [] { [] }	
		{ plukt , en lacht }	
		d [] { [plukkend lacht] }	
		{ snoeit [, en lacht] }	
	M-D	Hovenier die snoeit en lacht.	

NOTEN ¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (2x) en het Frans.

[GZ36] WAAROM VERWIJFT GE MIJ DE PADEN TE VERLATEN

OVERLEVERING C: Carnet H-72, p. 18v, 19r.
M: Manuscript H-76, 59.
P¹⁻³: Drukproeven D H-78, 61.
D: *God aan zee*, p. 61.

DATERING 21 april 1926, kort daarvoor en kort daarna.

ONTWIKKELINGS- De eerste, meteen volledige versie van het gedicht schreef Van de Woestijne
GANG met potlood in zijn carnet van 1926 op p. 19r (C:A). Op de naastliggende
pagina schreef hij een alternatief bij r. 6 (fase d). Korte tijd daarna volgde daar-
boven, met de datum '21 April', in inkt een tweede volledige versie (C:B).
Van de Woestijne bracht daarin later met potlood varianten aan (fase c in de
regels 2, 5, 6 en 8). De stadia A en B zijn in de gecombineerde synopsis opge-
nomen.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

1	C:A	Waarom verwijft gij mij de wegen te verlaten
	C:B	ge
	M-D	paden
2	C:A	a die [∅] de mensen gaan?
		b [], van het eigen oog verlicht, []
	C:B	a
		c [] den [] blik []
	M-D	hun
3	C:A	a De zee klotst heen en weer en, zonder bak
		a [] [ba]ak of bate
	C:B-D	om haar-zelf ,

4	C:A	weet in haar kom [∅] haar maat te slaan
	C:B-D	slappen kom haar eindloosheid .
5	C:A	a Ik wil geen doel [∅] dan van uw wil geboden.
		b [], mijn Gode []
		b [] [God], []
	C:B	a g
		a [] doel, mijn God, dan van uw wil geboden.
		b [] heb []
		c [] gril []
	M-P ²	wil
	P ³	a
		b [] U[w] []
	D	
6	C:A	De zee slaat om de maan de maat van allen tijd
	C:B	a .
		c [] naar []
		d { [] }
		{ Zee, slinger uit de maan de maan van allen tijd }
	M-D	De zee slaat aan de maan de maat van allen tijd.
8	C:A	Het is de weg der eeuwigheid
	C:B	a .
		c En 't []
	M-D	

NOTEN ¹ Van het gedicht verscheen een vertaling in het Duits.

[GZ37] ER IS GEEN TIJD. WAT GISTREN WAS

OVERLEVERING C: Carnet H-60, p. 62v, 63r, 63v, 64r.
T¹: *De Vlaamsche gids* 11 (april 1923), p. 325. /22/
T²: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 33.11 (augustus 1923), p. 101. /25/
M¹: Manuscript H-74,43.
M²: Manuscript H-76,60.
P¹⁻³: Drukproeven D H-78,62.
D: *God aan zee*, p. 62.

DATERING Tussen 10 november en 6 december 1922.

ONTWIKKELINGS- Op p. 63r van het carnet van 1921-1922 schreef Van de Woestijne eerst in
GANG blauwe inkt een grove schets van het gedicht (C:A). Daarboven staat: '*Aan
Boutens*'. Dit werd mogelijk geschreven nadat een begin was gemaakt met het
klad van het gedicht, maar nog wel tijdens dezelfde sessie. De opdracht is niet
gehandhaafd.

C:A

- (1) Er is geen tijd [\emptyset] [$\rightarrow B^I, I; \rightarrow I$]
[*witruimte*] [2-9 \rightarrow 10-17]
- (2) [\emptyset] van komen en vergaan
- (3) a wij zijn [\emptyset]
b [], daar ze onbeweeglijk schijnt
- (4) een sterre aan hare baan
[*strofewit*]
- (5) Wij reizen, en ieder punt
- (6) is einde en is begin
- (7) a [\emptyset]
b en 't een
b [] alles wat het leven gunt
- (8) a verlies – gewin
b [] is, en [gewin]
[*strofewit*]
- (9) a En als wij een *dankren dood [*streep*] *[*lees* : donkren of dankbren]
b [] [w]e []
- (10) [\emptyset]
- (11) [\emptyset]
- (12) a dan d [\rightarrow 20]
a [] is het dageraad.

Op de linkerpagina werkte Van de Woestijne de eerste strofe uit en maakte hij een ruw ontwerp voor een nieuwe strofe, die uiteindelijk de tweede zou worden (C:B^I). Het ontwerp voor die strofe hernam hij direct eronder (C:B^{II}).

C:B^I r. 1-4

- [\rightarrow 1-4]
- 1 a Er is geen tijd. Wat heden wás [$\leftarrow A, I$]
b [] gistren []
- 2 a is wat [\emptyset] morgen [\emptyset] rijst
b [] vandaag me aan liefde []
b [] een [] wijst.
- 3 a [\emptyset] [*streep*] [\emptyset] glas
b [] het onverbreekbaar []
b Herdenken, []
- 4 a dat eeuwig laaft en spijs!
b [] morgen []

[strofewit]

C:B^I, C:B^{II} r. 5-8

[→5-8]

5	C:B ^I	a	Wat is mij de oude droefenis
		a	[] de koortsge []
	C:B ^{II}		droeve scheppingsdaad
6	C:B ^I		[∅] bood
	C:B ^{II}		en 't baren in 't gelaat der dood?:
7	C:B ^I		[∅]
	C:B ^{II}		een kindje dat aan schaetren slaat
8	C:B ^I		dan 't kind in mijnen schoot
	C:B ^{II}		daar 't wemelt in mijn

Na het omslaan van het blad schreef Van de Woestijne vervolgens het gehele gedicht uit (p. 64r; enkele varianten in de slotstrofe op p. 63v): in eerste instantie de twee beginstrofen die in stadium B waren bewerkt (C:C^I), vervolgens de overige strofen, die slechts ten dele in de schets van stadium A gestalte hadden gekregen (C:C^{II}). Het is onzeker of de volledige tekst tijdens dezelfde sessie tot stand kwam. Van de Woestijne schreef enkele varianten op de linkerbladzijde (fase c in r. 17 en r. 19). De tekst is opgenomen in de gecombineerde synopsis.

Boven de tekst noteerde Van de Woestijne '(Vlaamsche Gids)', de naam van het tijdschrift waarin het gedicht voor het eerst verscheen. Het werd mogelijk nog tijdens stadium C^{II} geschreven. Het voornemen van de publikatie lijkt de aanleiding te zijn geweest voor het vervaardigen van de volledige tekst.

De stadia zijn in betrekkelijk korte tijd op elkaar gevolgd, in de periode tussen 10 november en 6 december 1922.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C:A en C:B niet opgenomen)

1	C:C ^I		Er is geen tijd. Wat gistren wás	[1-8←B ^I]
	T ¹		was	[←A, 1]
	T ² -M ²		wás	
	P ¹	a	was	
		b	[],	
	P ³ -D		°	
2	C:C ^I		is wat vandaag me een liefde wijst.	
	T ¹		me morgen	
	T ² -D		vandaag me een	

3	C:C ^I	a	Herdenken: onverbreekbaar glas
		b	[] { [aangedronken] } []
	T ¹		afgewezen
	T ² , M ¹		aangedronken
	M ² -D		ongedronken

[Fase b in stadium C^I valt samen met C^{II}]

4	C:C ^I	dat morgen laaft en spijst.
	T ¹	steeds maar
	T ² -D	morgen

[γ - δ ←B^I, γ - δ ; γ - δ ←B^{II}]

5	C:C ^I , T ¹	Wat is me droeve scheppingsdaad
	T ² -D	scheppings-daad

6	C:C ^I	en baren in 't gelaat der dood?:
	T ¹	°
	T ² -D	:

7	C:C ^I	a	een kindje dat te schaetren slaat
		b	[] aan 't []
	T ¹	Een	schaetren
	T ² -D		schaetren

8	C:C ^I	a	daar 't [xx]
		a	[] wemelt in mijn schoot.
	T ¹ -D		

9	C:C ^{II}	a	Wat is – dat[?]
		a	[] de krankheid die me pijnt
	T ¹		
	T ² -D	Welke	

[10-17←A, 2-9]

10	C:C ^{II}	a	om komen en vergaan?
		b	[] dreigen []
	T ¹	om driftig dreige' en droef vergaan?	
	T ² -D	bij dreigend komen en vergaan?	

11	C:C ^{II}	We zijn, daar ze onbeweeglijk schijnt,
	T ¹	Wij
	T ²	We
	M ¹ -D	Wij

13	C:C ^{II}	a	Wij reizen en va[?]
		a	[] uit ieder punt
	T ¹ -D		

14	C:C ^{II}	rijst einde en rijst begin;
	T ¹	verrijst een einde, ontrijst begin,
	T ² -D	;

15	C:C ^{II}		waar alles wat het leven gunt	
	T ^I		dat	
	T ² -D		wat	
16	C:C ^{II} , T ^I		verlies is en gewin.	
	T ² -D		,	
17	C:C ^{II}	α a	En als een ongenooden dood	
		β c	{ } komt [een]s de { } gast	
		β c	{ [] }	
			{ En komt, met { ∅ } }	
	T ^I		En komt eens de ongenooede gast,	
	T ² -D		Gast	
18	C:C ^{II}	α a	ons schemert in 't gelaat,	
		β b	{ } [sche]emren []	
	T ^I		met alle gaven rijk belast,	
	T ² -D		ons scheemren in 't vervaard gelaat,	
19	C:C ^{II}	a	o rijk-bevrachte reis-genoot:	
		c	met alle gaven rijk belast	
	T ^I		ons scheemren in het laatst gelaat,	
	T ² , M ^I		o Dood, met gaven rijk belast:	
	M ² -D		avond	
20	C:C ^{II}		dan is het dageraad	[← A, 12]
	T ^I		dán .	
	T ² -D		wordt	

ZETFOUTEN

P³, D r. 1: *las* | *was* (zie noot 2)

NOTEN

¹ Op 16 oktober schreef Van de Woestijne in het carnet van 1923 (p. 64v) een notitie die thematisch nauw verwant is aan het gedicht, dat toen al was voltooid:

Er is geen tijd, er is geen ruimte. Het verleden, het veraf-staande, ze zijn in mij de symbolen geworden van het Wezen, die bepalen wat ik in de toekomst zien zal, wat ik aan de toekomst hebben zal. Al het vergane klaart aan mij op in definitieve gedaante. Er zal niets meer zijn dan in functie van die gedaante, die het beeld is van mijn bevatting van het Absolute.

² Van de Woestijne gaf op proef P² in r. 1 de correctie *was*→*las* aan en in P³ handhaafde hij de nieuwe lezing, die zo ook in D voorkwam. 'las' kan echter nauwelijks als zinnige lezing beschouwd worden, en is daarom in de leestekst gecorrigeerd tot 'was'. Ná 'las' plaatste Van de Woestijne in dezelfde proef P² bovendien nog een komma, die in P³ echter niet werd toegevoegd. Deze lezing is als variant opgenomen.

³ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits en het Tsjechisch.

OVERLEVERING	<p>M^1: Manuscript H-48. M^2: Manuscript H-50,4. T^1: <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i> 27.11 (oktober 1917), p. 285. /16/ M^3: Manuscript H-66,[6]. T^2: <i>Orpheus</i> 1.4 (februari 1924), p. 23. /26/ M^4: Manuscript H-74,37. M^5: Manuscript H-76,63. P^{1-3}: Drukproeven D H-78,65. D: <i>God aan zee</i>, p. 65.</p>																								
DATERING	Vóór 28 juli 1917.																								
ONTWIKKELINGS- GANG	<p>I Het gedicht is uiterlijk voltooid op 28 juli 1917, toen Van de Woestijne het aan Hermans Robbers zond voor publikatie in <i>Elsevier's geïllustreerd maandschrift</i>. De datering van M^1 is problematisch. Het is als oudste manuscript beschouwd omdat Van de Woestijne zelden netafschriften maakte nadat verzen eenmaal gepubliceerd waren (tenzij ze opnieuw werden gepubliceerd; het manuscript komt echter niet in aanmerking als kopijhandschrift voor T^2). Bovendien sluit de laatste lezing in r. 11 aan bij de eerste lezing van die regel in M^2. Boven de tekst van het gedicht in M^1 schreef Van de Woestijne later, met andere inkt: 'Er een verkondiging van maken'. Dit wijst erop dat hij het heeft willen omvormen.</p> <p>II M^2 is kopijhandschrift voor T^1 geweest; M^3 is kopijhandschrift voor T^2 geweest.</p>																								
VARIANTEN EN CORRECTIES																									
1	<table border="0"> <tr> <td style="padding-right: 10px;">M^1-T^1</td> <td style="padding-right: 10px;"></td> <td>Gij zijt dees roos , – en 'k ben alleen met u,</td> </tr> <tr> <td>M^3-M^4</td> <td></td> <td> een bloem </td> </tr> <tr> <td>M^3</td> <td>a</td> <td> met u alleen</td> </tr> <tr> <td></td> <td>a</td> <td>[[alleen] [met u],</td> </tr> <tr> <td>P^1, P^2</td> <td></td> <td> </td> </tr> <tr> <td>P^3</td> <td>a</td> <td> </td> </tr> <tr> <td></td> <td>b</td> <td>[[all]é[en] []</td> </tr> <tr> <td>D</td> <td></td> <td> </td> </tr> </table>	M^1 - T^1		Gij zijt dees roos , – en 'k ben alleen met u,	M^3 - M^4		een bloem	M^3	a	met u alleen		a	[[alleen] [met u],	P^1, P^2			P^3	a			b	[[all]é[en] []	D		
M^1 - T^1		Gij zijt dees roos , – en 'k ben alleen met u,																							
M^3 - M^4		een bloem																							
M^3	a	met u alleen																							
	a	[[alleen] [met u],																							
P^1, P^2																									
P^3	a																								
	b	[[all]é[en] []																							
D																									
2	<table border="0"> <tr> <td style="padding-right: 10px;">M^1</td> <td style="padding-right: 10px;">a</td> <td>ter uchtend-nock , o nuchter gode-teeken.</td> </tr> <tr> <td></td> <td>a</td> <td>[] [uchtend-no]k []</td> </tr> <tr> <td>M^2, T^1</td> <td></td> <td> o </td> </tr> <tr> <td>M^3-D</td> <td></td> <td>ten vroegsten uchtend, gij, een nuchter teeken.</td> </tr> </table>	M^1	a	ter uchtend-nock , o nuchter gode-teeken.		a	[] [uchtend-no]k []	M^2, T^1		o	M^3 - D		ten vroegsten uchtend, gij, een nuchter teeken.												
M^1	a	ter uchtend-nock , o nuchter gode-teeken.																							
	a	[] [uchtend-no]k []																							
M^2, T^1		o																							
M^3 - D		ten vroegsten uchtend, gij, een nuchter teeken.																							

3	<i>M</i> ¹ - <i>T</i> ¹ <i>M</i> ³ , <i>T</i> ² <i>M</i> ⁴ , <i>M</i> ¹ <i>P</i> ¹ <i>P</i> ² <i>P</i> ³ , <i>D</i>	Nauw gaat de nacht op bloode waak verbleeken; kuisch ontwaken bleeken; Naauw Nauw a b [Na]a[uw] []
4	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² , <i>T</i> ¹ <i>M</i> ³ - <i>D</i>	geen aêm die warend *luw. luw'. adem nog, die
5	<i>M</i> ¹ - <i>T</i> ¹ <i>M</i> ³ , <i>T</i> ² <i>M</i> ⁴ - <i>D</i>	Nog ongeraakt 't krystal der horizonzen; ongenaakt de stolp ongeraakt .
6	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² , <i>T</i> ¹ <i>M</i> ³ , <i>T</i> ² <i>M</i> ⁴ - <i>D</i>	a alle a slechts, in het tre a [] [tr]illoos treuzelen dat wacht ° Slechts ,
7	<i>M</i> ¹ <i>T</i> ¹ - <i>D</i>	op blank verwelken van den tragen nacht, blanker welken
8	<i>M</i> ¹ - <i>T</i> ¹ <i>M</i> ³ - <i>D</i>	roerloos, o roos, uw zonne. uw roerelooze zonne.
9	<i>M</i> ¹ - <i>T</i> ¹ <i>M</i> ³ , <i>T</i> ² <i>M</i> ⁴ - <i>D</i>	Gij staat en wazemt straalloos , o pateen; , straalloos-waezmend straalloos waezmend
10	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² <i>T</i> ¹ <i>M</i> ³ <i>T</i> ² <i>M</i> ⁴ - <i>D</i>	a en – waar gij donkert met den dag, a [] [dag]e, roze, – b [] zoo [] a waar b [] zoo [] a en, laat de dag u donkeren, o roze a [] mijn [roze], doet
11	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² <i>T</i> ¹ <i>M</i> ³ <i>T</i> ² - <i>D</i>	a nóg laat de dageraad u lichtend blozen, b [laat] [nóg] [] a ° b [nóg] [laat] [] a staat in 't dage' aan eigen licht te blozen a [] ge [in 't dage' aan eigen licht te blozen]

*[lees: luw'.]

12	M^1	waar 'k sta, met u alléén.
	M^3-D	alleen;
13	M^1	– met u alleen, die, van uw blonden luister,
	M^2	°
	T^1	,
	M^3, T^2	° °
	M^4-D	°
14	M^1-T^1	gij blinde , een ongeweten zonne zijt;
	M^3-D	blinde
15	M^1	a gij, roos; gij , 'lijk dees roos. En ik, die lijd
		b [] – []
	M^2	gíj ...
	T^1	lijk
	M^3-D	waar 'k van me-zelven lijd,
16	M^1	in 't veilig duister.
	M^2, T^1	...
	M^3-D	ik, in het .

ZETFOUTEN

T^1	r. 6: <i>Slechts</i> <i>slechts</i>
	r. 16: <i>In</i> <i>in</i>
T^2	r. 2: <i>uchtend</i> : <i>uchtend</i> ,

NOTEN

¹ In T^1 is de slotregel van elke strofe gecentreerd; deze typografische bijzonderheid is in het variantenapparaat niet verder verantwoord.
² In T^2 beginnen de versregels met een kapitaal.

[GZ39]

HEB IK GENOEG U LIEF-GEHAD, DOORSCHIJNEND GLAS?

OVERLEVERING

C: Carnet H-67, p. 61r, 64r.
T: *Dietsche warande & Belfort* 26.1 (januari 1926), p. 53. /30/
M: Manuscript H-76,64.
P¹⁻³: Drukproeven D H-78,66.
D: *God aan zee*, p. 66.

DATERING

Najaar 1925; 26 december 1925.

ONTWIKKELINGS-
GANG

Op p. 61r van het carnet van 1924-1925 noteerde Van de Woestijne twee regels met tussen beide een grote witruimte. Ze markeren de opening en het slot van een gedicht:

C:A

(1)

Heb ik genoeg U liefgehad, doorschijnend glas?

[→1]

- [open ruimte]*
- (2) b [ø] o laatste scherve *[→ 19-20]*
 b [] [sche]rvel: God.

[Fase b valt mogelijk samen met stadium B]

De eerste regel werd ergens in het (late?) najaar van 1925 geschreven. De tweede regel, lager op het blad tegen de rechterzijkant, werd er later aan toegevoegd. Mogelijk gebeurde dit toen Van de Woestijne definitief een begin maakte met het gedicht, op '26 Dec' van dat jaar: de blauwe inkt van de laatste regel in A en die van stadium B komen overeen.

Van de Woestijne werkte het gedicht op 26 december uit tot een volledige versie (C:B^I), maar in eerste instantie ontbrak de latere vierde strofe, die hij onder de tekst toevoegde (C:B^{II}). Dat die strofe moest worden tussengevoegd, gaf hij niet aan. Het lijkt op inhoudelijke gronden echter niet waarschijnlijk dat hij de grafische volgorde als de definitieve bedoelde. Bovendien heeft de strofe die in B^I nog de laatste is, een extra versregel, iets wat bij Van de Woestijne alleen enkele malen bij slotstrofen voorkomt.

C:B^I en B^{II} zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

- titel C:B^I *[ontbreekt]*
 T Glas
 M-D *[ontbreekt]*
- [1←A,1]*
- 2 C:B^I Nog dunner dan de daauw , nog heller dan het water
 T – Nog | | dauw | |
 M-D | | daauw | |
- 3 C:B^I a dat de uchtend in uw
 a [] en mijn hand in uwen harden krater,
 T-D | | uchtends mijne | |
- 4 C:B^I o kelk, te zamen las .
 T | | vergaërend | | ;
 M a | | .
 a [] :
 P'-D | |
- 5 C:B^I a Uw klaarte draagt haar vracht als een *[xx]*
 a [] onzichtbare ijlte
 T-D zoo draagt uw klaart | | .
- 6 C:B^I a Maar heft mijn hand uw koelt ten zoom van aard en licht,
 b [] [aard]e []
 T-D | |

- 7 C:B^I dan haalt gij duizendvoud de zonne uit hare steilte
T-D | | zon | |
- 8 C:B^I en welft naar U als naar een kim elk vergezicht
T-D | | u | |.
- 9 C:B^I a Gij vult met vinn'ge sterren u bij vollen dagen;
b [| |] [dage];
T-D | |
- 10 C:B^I a beeft mijne hang
a [| |] [han]d, een land vol
a [| |] wee van vee en bloemen wankt
T-D wankt | | : | | wei | | diere' | |
- 11 C:B^I in Uwen wand waar zelfs de zeeën wiegewagen.
T-D || uwen | |
- 12 C:B^I Heb ik u lief gehad ? Ik heb u niet bedankt
T-D | | lief-gehad | | |.
- 13 C:B^{II-P²} Bedankt, 'dat ik aan uwe klare en harde koelte
P³ a | |
b [| |] simple [| |]
D | |
- 15 C:B^{II} a bedankt, dat deze dorre mond aan uwe zu
a [| |] *zerp zoelte
a [| |] zuivre [| |]
b [| |] [deze]n [dorre]n [mond] [uwe] [zuivre zoelte]
T-D | | 'dat | | dooven | | uw | | |
- [fasering?]
*[lees : zerpe]
- 16 C:B^{II} den dronk van vele en onbegrepen liefde bood
T, M | | drank | | |.
P¹-D | | dronk | | |
- 17 C:B^I a En moest aan u dees vreugde een nieuwen waan ervaren
b Want [| |]
T | | |,
M-D | | |;
- 18 C:B^I smeed u te gruizel 't norsch negeeren van den trots
T-D Glas, smeed te gruizel u 't | | | mijn | | :
[19-20←A, 2]
- 19 C:B^I a nog zag mijn spijt in iedren schervel klaren
b [| |] late [spijt in iedren schervel klaren]
T | | | elken | | |
M-D nóg | | |,
- 20 C:B^I lang starend, de ooge Gods
T-D | | | |.
[Hier eindigen T, M, P¹⁻³ en D]

	C:B ¹ r. 21	
21	C:B ¹	in u, o kelk.
ZETFOUTEN		
	T	r. 4: <i>vergaërend</i> <i>vergaèrend</i> r. 5: <i>Zoo</i> <i>zoo</i> r. 15: <i>zuiver</i> <i>zûivre</i> r. 20: <i>langstarend</i> <i>lang starend</i>
	P ¹ -D	r. 14: <i>mijn</i> <i>mijne</i>
NOTEN		¹ In C:B ¹ plaatste Van de Woestijne achter r. 1 later een tweede vraagteken. De bedoeling is niet duidelijk. ² Van het gedicht verscheen een vertaling in het Duits. ³ Literatuur: Wage, 'Het oog Gods.'

[GZ40] ZIE, IK BEN NIET, DAN UIT UW HAND GEBOREN

OVERLEVERING C: Carnet H-63, p. 44v, 45r.
M¹: Manuscript H-66,[5].
T: *Orpheus* 1.4 (februari 1924), p. 22. /26/
M²: Manuscript H-74,38.
M³: Manuscript H-76,65.
P¹⁻³: Drukproeven D H-78,67.
D: *God aan zee*, p. 67.

DATERING 20 juli 1923.

ONTWIKKELINGS-
GANG 1
Van de Woestijne heeft het gedicht waarschijnlijk in één sessie geschreven. Onder de datum '20 Juli' (1923) schreef hij de eerste versie van de eerste strofe en van een groot deel van de tweede strofe op p. 45r van zijn carnet (C:A).

	C:A	[→1-10]
1		Zie, ik ben niets dan, uit uw hand geboren,
2	a	een appel dien , gerijpt , ge
	a	[] gij vallen laat.
3	a	Mijn bloeme vulde een duistre honig-raat
	b	[] [bloem] [] eens [een duistre honig-raat]
4		en ga 'k den greetgen menschen-mond verloren
5	a	ik weet dat de
	a	'[k] [] aan de aarde niets verloren gaat
		[strofevit]

501 VARIANTENAPPARAAT

- 6 a Ik ken het nut van bloeien en van vallen.
 b [] sterven[.]
- 7 Ik heb gegeurd, mijn God, en 'k heb gevoed.
- 8 Thans ben ik die, verdorven, sterven moet.
- 9 [∅]
- 10 [∅] die gij herleven doet

Op de linkerpagina hernam hij gedeelten van A: de twee slotregels van de eerste strofe (C:B^I) en daaronder drie slotregels van de tweede strofe (C:B^{II}).

C:B^I [→4-5]

- 4 Thans ga 'k me-zelf in de eigen vrucht verloren,
 5 maar 'k weet dat Gode niets verloren gaat.

C:B^{II} [→8-10]

- 8 a Thans ben 'k die, beursch, me-zelven derven moet.
 b [] [beursch]-verdorven, []
- 9 Doch Gij voorziet mijn eeuwig-dauw'ge verwe
- 10 a ten boom-gaard waar ge me einlijk beuren[?] doet
 a [] [ein]d[lijk] geu[ren] []
 b [] eindloos []

11
 M^I is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES (C niet opgenomen)

[1-10←A]

- 1 M¹-P² Zie, ik ben niet, dan uit uw hand geboren,
 P³ a | |
 b [] U[w] []
 D | |
- 2 M¹ a een appel dien gerijpt gij vallen laat.
 a [], [], []
 T | |
 M² | die |
 M³-D | Gij |

[4-5←B^I]

- 4 M¹, T Thans ga 'k me-zelf in de eigen vrucht verloren;
 M² | |,
 M³-D | |;

5	<i>M</i> ¹ - <i>M</i> ² <i>M</i> ³ <i>P</i> ¹ - <i>D</i>	maar 'k weet dat Gode niets verloren gaat. *Maar maar	*[lees : maar]
6	<i>M</i> ¹ - <i>M</i> ² <i>M</i> ³ - <i>D</i>	Ik ken het nut van bloeien en van sterven; .	
7	<i>M</i> ¹ - <i>M</i> ² <i>M</i> ³ <i>P</i> ¹ - <i>D</i>	ik heb bedwellemd, God, en 'k heb gevoed. a b a [] heb bedwellemd, God, en 'k heb gevoed. Ik	[8-10←B ^{II}]
8	<i>M</i> ¹ , <i>T</i> <i>M</i> ² - <i>D</i>	Thans ben 'k, die, beursch-verdorven, derven moet. °	
9	<i>M</i> ¹ <i>T</i> <i>M</i> ² <i>M</i> ³ <i>P</i> ¹ <i>P</i> ² <i>P</i> ³ <i>D</i>	Doch gij voorziet mijn eeuwig-dauw'ge verwe gij Gij a eeuw' a [] [eeuw]ig-daauw'ge verwe a verve b [] [ver]w[e] verve a b [] [G]ij []	
10	<i>M</i> ¹ , <i>T</i> <i>M</i> ² - <i>D</i>	ten boom-gaard, waar ge me eindloos geuren doet. Ge	

ZETFOUTEN

*P*¹-*D* r. 5: *Maar* | *maar*
r. 7: *ik* | *Ik*

NOTEN

¹ In *T* beginnen de versregels met een kapitaal.
² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Frans (2x) en het Friulaans.

[GZ41]

WIE MIJ WAT BLOEMEN BIEDT, EN 'T ZOETE WEREN

OVERLEVERING

C: Carnet *H*-60, p. 32v, 33r, 34r, 34v, 35r, 44r.
*T*¹: *De Vlaamsche gids* 11 (april 1923), p. 326. /22/
*T*²: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 33.11 (augustus 1923), p. 99. /25/
*M*¹: Manuscript *H*-74,42.
*M*²: Manuscript *H*-76,66.
*P*¹⁻³: Drukproeven *D* *H*-78,68.
D: *God aan zee*, p. 68.

DATERING

Na 2 juni 1922; 8 juli 1922; 12 augustus 1922.

ONTWIKKELINGS-
GANG

De genese van 'Wie mij wat bloemen biedt' heeft plaatsgehad in de zomer van 1922. Hoeveel tijd er gelegen heeft tussen de diverse stadia (met uitzondering van de gedateerde) is onduidelijk; wel werd telkens dezelfde inkt gebruikt.

In eerste instantie kwam in de loop van juni 1922 het gehele gedicht direct op papier (p. 33r), maar het bestaat dan nog uit drie strofen en de slotstrofe is onvoltooid.

C:A^I

[→B; 1-10→1-10]

1 a Wie mij wat bloemen biedt, en 't zoete keeren
b [] weren

2 a van droe
a [] weemoed naar een liefderijk gebod:

3 a Is hij mij minder dan het daagel
a [] [daag]lijksch keeren

4 der hemelsferen

5 a in 't b[?]
a [] oog van God
b []?

[strofewit]

6 a Zij mij dez
a [] [de]es nieuwe en vrome geuren
a [Zij]n []

7 wel meer, dan aan mijn ochtend-zicht

8 het kallem-koninklijke beuren

9 uit vochte veuren

10 het nieuwe licht?

[strofewit]

[11-15→A^{II}; 11-15→A^{III}; 11-15→16-20]

11 Ik ben in Godes warme korven

12 a 't framboosken, [∅] geplet
b [] zwaar van [] []

13 die [∅] gekorven

[13-15→A^{IV}]

14 a aan zon en [∅] gestorven

b [] *en seizoen []

*[lees: aan]

15 a [∅] tred

b de zon [] []

c gods adem [] []

[r. 11-15 werden doorgehaald in stadium A^{II}]

De laatste strofe werd doorgehaald en hernomen (C:A^{II}). Het resultaat werd opnieuw doorgehaald en hernomen (C:A^{III}). Toen kwamen op de linkerpagina de laatste drie regels nog eens afzonderlijk aan bod (C:A^{IV}). De slotstrofe kostte van de Woestijne duidelijk hoofdbreken.

	C:A ^{II} , C:A ^{III} , C:A ^{IV}		[←A ^I , 11-15; →16-20]
11	C:A ^{II}	a Ben 'k niet in Godes warme korven	
		b Ik ben [in Godes] zware en [warme korven]	
	C:A ^{III}	a Eens word ik, in de rijkste korven,	
		b [] en warmste [korven,]	
12	C:A ^{II}	't framboosken, onder alle vracht geplet,	
	C:A ^{III}	a allen last	
		b [] vracht []	
13	C:A ^{II}	maar dat, van [∅] en zon gekorven	
	C:A ^{III}	dat [∅] keenend en	
	C:A ^{IV}	a , tot	
		a [] kenen-vol ver-[∅] en verdorven	
14	C:A ^{II}	a uit [∅] bloeden ben gestorven	
		b van al mijn [bloed] [gestorven]	
		c aan [] mijn []	
	C:A ^{III}	zijn	
	C:A ^{IV}	't laatste	
15	C:A ^{II}	a maar God en zon met geuren heb omzet	
		b De lucht in geuren heb gezet	
		c [] [*heb] [zet]	*[lees : heb <i>geschraapt</i>]
	C:A ^{III}	de reuken zet	
	C:A ^{IV}	a [x]e	
		a [] zet	

De hele pagina 33r van het carnet is met anilinepotlood doorgehaald. Op de volgende rectobladzijde (p. 34r) schreef Van de Woestijne in inkt een eerste voltooide versie af, die dus bestond uit de latere strofen 1, 2 en 4 (C:B).

	C:B		[←A ^I ; 1-10→1-10]
1		Wie mij wat nelken biedt, en 't zoete weren	
2		a van weemoed volgens liefelijk gebod:	
		b [] [lief]der[ijk] [gebod:]	
3		is zij me minder dan het daaglijksch keeren	
4		der helle hemels-sferen	
5		a in 't wakend oog van God?	
		a [] beidend []	
		[<i>strofewit</i>]	

- 6 a Zijn mij de steeds-herhaalde en -nieuwe geuren
b [] [d]ie []
- 7 wel minder dan aan mijn vertrouwd gezicht
- 8 a het kallem- en het
a [] koninklijke keeren
a [] beu[ren]
- 9 uit vochte en veer'ge veuren
- 10 a van 't nieuwe, neersche licht?...
b []° zonne-[licht?...]

[*strofewit*] [11-15←A^{II}; 11-15←A^{III}; 11-15→16-20]
- 11 – Eens word ik, in de rijkste en warmste korven
- 12 *k framboosken, onder alle vracht geplet, **[lees: 't]*
- 13 dat kenen-rijk gekneusd en dood-verdorven, [13-15←A^{IV}]
- 14 aan 't laatste bloed gestorven,
- 15 de lucht, o God, de lucht in uwe geuren zet
[*Stadium B werd doorgehaald in stadium C*]

Van de Woestijne haalde deze tekst door en hernam opnieuw het gedicht (C:C^I, p. 35r). Aan het slot gekomen, besloot hij vóór de laatste strofe een nieuwe strofe in te lassen; hij schreef die op de linkerpagina en gaf met een accolade de beoogde plaats in het gedicht ernaast aan (C:C^{II}). Onder de tekst van C staat de datum '8 Juli 22'.

Met hetzelfde anilinepotlood waarmee A werd doorgehaald, schreef Van de Woestijne later boven de tekst: 'Optima', de groepstitel waaronder het gedicht in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* verscheen.

Ook stadium C werd doorgehaald, vermoedelijk op 12 augustus, toen hij iets verder in het carnet (p. 44r), nog steeds varianten proberend, in inkt de voltooide versie onder het opschrift 'Optima' noteerde: C:D. Onder deze versie schreef Van de Woestijne meteen de datum ('12 Aug. 22'); later nog 'Vlaamsche Gids', het tijdschrift waarin het gedicht voor het eerst werd gepubliceerd. Mogelijk gebeurde dit toen hij het gedicht dat tegelijkertijd zou worden gepubliceerd, 'Er is geen tijd. Wat gistren was' [GZ37], bewerkte (zie het variantenapparaat van dat gedicht).

C:C^I, C:C^{II} en C:D zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C:A en B niet opgenomen)

- 1 C:C^I a Wie mij een[?]
a [] wat nelken biedt, en 't zoete weren
C:D-D | | bloemen | |
- [1-10←A^I, 1-10; 1-10←B, 1-10]

2	<i>C:C¹-T¹</i> <i>T²-D</i>	van weemoed volgens liefderijk gebod: liefde-rijk
3	<i>C:C¹-T²</i> <i>M¹-D</i>	is zij mij minder dan het daaglijksch keeren daaglijksch
4	<i>C:C¹</i> <i>C:D, T¹</i> <i>T², M¹</i> <i>M²</i> <i>P¹-D</i>	a in a der helle hemels-spe a [] [hemels-sp]heren hemelsferen hemel-sferen a hemels a [] [hemel]-sferen
5	<i>C:C¹-T¹</i> <i>T²-M²</i> <i>P¹</i> <i>P²-D</i>	in 't zéker oog van God? zeker a b [] [z]é[ker] []
6	<i>C:C¹</i> <i>C:D</i> <i>T¹</i> <i>T²</i> <i>M¹-D</i>	Zijn mij die steeds-herhaalde en -nieuwe geuren nieuwe -nieuwe nieuwe -nieuwe
7	<i>C:C¹</i> <i>C:D</i> <i>T¹</i> <i>T²-D</i>	wel minder dan aan mijn vertrouwd gezicht , <i>T¹</i> veel minder dan, , <i>T²-D</i> wel minder, dan °
8	<i>C:C¹</i> <i>C:D, T¹</i> <i>T²-D</i>	a het kallem en en a [] het koninklijke keuren b [] beuren ,
9	<i>C:C¹</i> <i>C:D</i> <i>T¹</i> <i>T²-D</i>	a uit vochte en veer'ge veuren b ter zee, uit [] a uit veer'ge zee en hare gelijke veuren a [] [ha]ar [] b [] [zee en] hare vee[ø] [veuren] b [] veerge [] <i>T¹</i> uit zee en veer'ge veuren <i>T²-D</i> vochte
10	<i>C:C¹-T¹</i> <i>T²-D</i>	van 't rijzend zonne-licht?... der zee, het

- 11 C:C^{II} Neen, nimmer word ik 't matelijke wikken
 C:D a - Neen, | |
 b [-] Maar neen , nooit [word ik 't matelijke wikken]
 c [-] [nooit word ik] he[t] [matelijke wikken]
 d [-] wel word ik nooit [*nooit] [het matelijke wikken] **[lees : eenmaal nooit]*
 T¹ - Wel word ik nooit het matelijke wikken
 T² ° | |
 M¹-D - | |
- 12 C:C^{II} a [∅] klopt
 b gelijk de tijd die door mijn oore []
 c o gulden bloed dat [] [∅] [oore]n [klopt]
 c [] mijn []
 d [] rijke pols [d]ie []
 C:D-M² (o gulden pols die door mijne ooren klopt)
 P¹-D | | mijn | |
- 13 C:C^{II} a [∅] beschikken
 b tot wijs bestieren en tot rijk []
 C:D dat | | zal en | | :
 T¹ die | | zelf-beschikken:
 T²-D dat | | rijk beschikken:
- 14 C:C^{II} gelijk de vlinder die, bij tikken
 C:D-D een vlinder die, bij tikken,
- 15 C:C^{II} zich wemelend ontpopt
 C:D-D | | ;
[16-20←A^I, 11-15; 16-20←A^{II}; 16-20←A^{III}; 16-20←B, 11-15]
- 16 C:C^I - Eens word ik, in de diepste en warmste korven,
 C:D a maar | | [*xx*]
 a [] warmste korven,
 T¹ | | worde | |
 T² | | °
 M¹-P¹ | | ik dan, ter | |
 P² a | |
 b [] ,
 P³, D | |
[18-20←A^{IV}]
- 18 C:C^I dat kenen-rijk gekneusd en dood-verdorven,
 C:D-T² | | , | |
 M¹ | | ° | |
 M²-D | | , | |

20 C:C^I a Uw dag, o God, in geuren zet.
 b den [] [in] reuken [zet.]
 C:D | |° in geuren zet
 T¹-D | |.

[De stadia C^I en C^{II} werden doorgehaald in stadium D]

NOTEN ¹ In C:C^I, r. 20 werden bij het doorhalen de komma's voor en na 'o God' vergeten; doorhaling van deze komma's is als geïntendeerd beschouwd.

[GZ42] WIELWAAL, DIE VAN RIJPE KERSEN

OVERLEVERING C: Carnet H-60, p. 15r, 16r, 17r.
 M¹: Manuscript H-61,7.
 T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 32.1 (juni 1922), p. 390. /21/
 M²: Manuscript H-76,67.
 P¹³: Drukproeven D H-78,69.
 D: *God aan zee*, p. 69.

DATERING 4 februari 1922; 11 februari 1922.

ONTWIKKELINGS- I
 GANG Drie versies van 'Wielwaal, die van rijpe kersen' werden geschreven op evenzoveel achtereenvolgende rectobladzijden in het carnet van 1921-1922 (p. 15r, 16r, en 17r). De eerste twee dateerde Van de Woestijne elk '4 Febr. 22' (C:A en C:B), de derde '11 Febr.' (C:C). Als hij een nieuwe versie begon, haalde hij de voorgaande door; de laatste versie is niet doorgehaald. Van de Woestijne gebruikte telkens dezelfde blauwe inkt. De drie versies zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II
 M¹ is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES

1 C:A Vogel die van rijpe kersen
 C:B Wielwaal | |
 C:C-D | |, | |

2 C:A uwen rooden gorgel spoelt;
 C:B, C:C | |°
 M¹-D | |;

3	C:A, C:B		– ziele die u zelf te persen
	C:C		, u-zelf
	M ¹		U-zelf
	T	o	
	M ² -P ²		u zelf
	P ³	a	
		b	[] [u]-[zelf] []
	D		
4	C:A-C:C		in den mond van God bedoelt
	M ¹ -D		;
5	C:A	a	Riet geworden aan de tanden
		b	[] te [worden] [] [de]n [tande]
		c	Want te worden riet ten []
	C:B		(Want
	C:C-D		(want
6	C:A	a	die het zacht tot su _[xxx]
		a	[] [su]iker bijt
	C:B	α a	:
		β b	[] plukt[:]
	C:C-D		bijt:
7	C:A	a	sl
		a	[s]peelsche en wijze vrucht ten hand
		a	[] [hand]e
	C:B	a	
		b	[] [te]r []
	C:C	a	, hand
		a	[] [hand]e
	M ¹ -D		
8	C:A		die de buit tot fluite wijdt...
	C:B	a	de
		α a	[d]ie de buit tot fluite wijdt)
		β b	[] [fluit] versukt[])
	C:C	a	fluite wijdt .
		b	[]) [.]
	M ¹ -D		;
9	C:A		– 'k Sta in mijnen hoek geborgen,
	C:B	o	
	C:C	a	... 'k S _[x]
		a	[] [S]ta in mijnen hoek geborgen
	M ¹	a	'k *Sta ,
		a	...['k] []
	T		
	M ²	a	'k *Sta mijne diept
		a	...['k] []
	P ¹ -D		sta

*[lees : sta]

*[lees : sta]

10 C:A a (Vogel die de[?] kerse bijt;
 b (God [] geene [])
 C:B – God, gij, die geen kerse bijt –
 C:C a | |° | | m
 a [] zuigt,
 M¹ a | |
 T a [] G[ij] []
 M² |° | |
 P¹-D | | kersen | |

11 C:A a kerse die van een zorge
 b [] als een'ge [zorge]
 C:B a kerse, ik, g
 a [] die als een'ge zorge
 C:C a – kerse, | | eene
 a [] [een]'ge zorge,
 M¹ | |, | |
 T | | ik | |
 M² | | ik | |° | |
 P¹ | | eene | |
 P² a | |
 b [] [een]'ge []
 P³ a | |
 b [] é[ene] []
 D | |

12 C:A a Mond van God, uw bete bij
 a [] [b]eidt
 C:B a | | beidt,
 a [] [*beid][,]
 C:C-P² mond, naar uwe bete buigt,
 P³ a | |
 b [] U[we] []
 D | |

*[lees : beidt]

13 C:A a [ontbreekt]
 c Mond van God...
 C:B Mond – van – God...
 C:C | |°
 M¹-D mond van God...

[Stadium A werd doorgebaald in stadium B; stadium B werd doorgebaald in stadium C]

ZETFOUTEN

T r. 3: Ziele | ziele
 r. 9: Sta | sta
 D r. 13: God..., | God....

NOTEN

¹ In *P*¹, r. 11 corrigeerde Van de Woestijne het foutieve 'een' tot 'eene' (in plaats van het oorspronkelijke 'een'ge'). De in de volgende proef door Van de Woestijne gewijzigde lezing *eene*→*een'ge* werd door de zetter niet uitgevoerd. Daarop wijzigde de dichter in *P*³ 'eene' in 'éene'.

[GZ43]

ER IS GEEN SMART TE GROOT VOOR ONS

OVERLEVERING

*C*¹: Carnet *H-63*, p. 51
*C*²: Carnet *H-67*, p. 3v, 4r.
T: *Dietsche warande & Belfort* 24.1 (maart 1924), p. 198. /27/
M: Manuscript *H-76,68*.
*P*¹⁻³: Drukproeven *D H-78,70*.
D: *God aan zee*, p. 70.

DATERING

11 januari 1923; 10 februari 1924.

ONTWIKKELINGS-
GANG

In het carnet van 1923 (*C*¹, p. 51) schreef Van de Woestijne met zwarte inkt, na de datum '11 Januari', de aanleiding voor het gedicht: 'Dood van Thijsje Permeke.' Zie verder noot 1. Daaronder volgt een ruwe versie van het gedicht (*C*¹:*A*¹). De ductus van het vervolg wijkt af (*A*^{II}, r. 9-14). Dit gedeelte, in dezelfde inkt, werd iets later toegevoegd.

*C*¹:*A*¹

[1-4→1-4]

1 Er is geen smart te groot voor ons:
 2 wij zijn te glanzend van geluk
 3 dan dat de diepste en felste wond'
 4 ons niet als eene roze smukk'
 [strofewit]
 5 Geen spijt [∅] kon
 6 a [∅] greep:
 a [].
 7 Wij keeren 't aanzicht naar de zon:
 8 ons schaduw wordt een rijke sleep.

*C*¹:*A*^{II}

9 Wij zijn te gretig naar Uw brood
 10 dat ons nog één'ge honger kwell'
 [kleine wtruimte]
 11 Er is geen nacht die wakend wacht

[11-14→13-16]

9	$C^2:B^1$	a	is thans bij beurte	schacht en schicht
		b	gewerd [] of []
	$C^2:C, T$			
	M, P^1		beurt ons	
	P^2	a		
		b	[ge]leek []
	P^3, D			
10	$C^2:B^1$	a	dat duister braste of blindend klaart;	
		b	[] [brast] []
	$C^2:C$	a		
		b	[d]ie []
	$T-D$		blinkend	.
11	$C^2:B^1$	a	maar wij z	
		a	[] staan lichtend in het licht	
		a	[] L[icht]	
	$C^2:C$			
	T		Maar	
	M	a	thans in 't licht	
		a	[] L[icht]	
	P^1		licht	
	P^2	a		
		b	[] L[icht]	
	P^3, D			

[13-16 ← A^{II} , 11-14]

13	$C^2:B^1$		Er is geen nacht	die wakend wacht;
	$C^2:C$	a		
		b	[] m[acht] [],
	T			
	M	a	lacht,	
		a	[] n[acht] []
	P^1-D			
15	$C^2:B^1$	a	dan ons gelaat dat hunkrend lacht	
		b	[] [h]oopvol []	
	$C^2:C$	a	hoop-vol lacht	
		b	[] w[acht]	
	T			
	$M-D$,
16	$C^2:B^1$		de teistring toe van uw	gelaat
	$C^2:C, T$		Uw	.
	M		uw	
	P^1	a		
		b	[] U[w] []
	P^2-D			

17	$C^2:B^I$	En waar de Stilt ons hart door-bonst
	$C^2:B^{II}$	a Stilte in 't harte bonst:
		b [] [hart] ons []°
	$C^2:C-D$	stilte
18	$C^2:B^I$	a als teeken van den laatsten nood
		b [] een []
	$C^2:B^{II}$	a het ,
		b als []:
	$C^2:C-D$	
19	$C^2:B^I$	de reddings-trommel van den dood
	$C^2:B^{II}$	't is of de trommel ,
	$C^2:C$	a
		b []°
	T, M	'of
	P^I	of
	P^2	a
		b [] D[ood]
	P^3, D	
20	$C^2:B^I$	[∅] noodt
	$C^2:B^{II}$	o horzel die de zon door-gonst,
	$C^2:C, T$	- o -
	$M-D$	doorgonst, -
21	$C^2:B^I$	[∅] hommels in de zonne gonst.
	$C^2:B^{II}$	a ten t[?]
		a [] reddings-tocht ons noodt
	$C^2:C, T$.
	$M-D$	vrijheids-tocht

ZETFOUTEN

T r. 19: *is' of* | *is' of*

NOTEN

¹ Thijsje (M.) Permeke, geboren op 21 juni 1920 als zoon van de schilder Constant Permeke met wie Van de Woestijne bevriend was, stierf op 11 januari 1923. (Vgl. Van Elmbt, *De agenda's en carnets* dl. 1, p. 580.)

² Van het gedicht verscheen een vertaling in het Frans.

[GZ44]

DE DAG SCHUIFT VÓOR DEN DAG GELIJK EEN LUCHT VOL ROZEN

OVERLEVERING

C^1 : Carnet H-63, p. 69r.

C^2 : Carnet H-67, p. 54r.

M^1 : Manuscript H-70,[7].

T : *De gids* 89.IV (december 1925), p. 310. /29/

M^2 : Manuscript H-74,35.

M^3 : Manuscript H-76,69/70 (is één pagina).

P¹⁻³: Drukproeven D¹ H-78,71.

D¹: *God aan zee*, p. 71.

D²: *Gedichten*, p. 51.

DATERING Omstreeks oktober(?) 1923; 3 augustus 1925; 11 september 1925.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I

Het oudste fragment van 'De dag schuift vóór den Dag', een klad van twee strofen, komt voor op het achterschutblad (p. 69r) van het carnet van 1923, waar het dwars genoteerd is (C¹:A). Van de Woestijne was aan het einde van het carnet gekomen, en keerde het daarna om, om op de leeg gebleven bladzijden 'normaal' verder te gaan. De omkering had plaats in oktober 1923; het is dus mogelijk dat stadium A, op het achterschutblad, in die periode viel, maar zeker is dat niet.

In het volgende stadium bestond het gedicht opnieuw uit twee vierregelige strofen (C²:B). Onder de datum '3 Aug.' (1925) in het carnet van 1924-1925 hernam Van de Woestijne de tekst uit stadium A.

	C ¹ :A, C ² :B		[→1-8]
1	C ¹ :A C ² :B	De dag schuift aan den dag gelijk een lucht vol rozen 	
2	C ¹ :A C ² :B	Neen, sluit uwe oogen niet, want gij zoudt blijven zien blijven	
3	C ¹ :A C ² :B	a door 't ijl gordijn van 't uur dat wijkt de prille en brooze b [] glijdt [] 	
4	C ¹ :A C ² :B	a verceeuwiging van wat gij nimmer hebt gezien b [] kent, misschien 	
4/5	C ¹ :A, C ² :B	[strofewit]	
5	C ¹ :A C ² :B	De zee verschuift de zee: haar diepte zal niet roeren *zeer:	*[lees: zee:]
6	C ¹ :A C ² :B	a [∅] alleen b Uw blik is blikken-vol maar luikt op zich [] ,	
7	C ¹ :A C ² :B	op [∅] uw ontroeren de [∅] ontgoochelend ontroeren	
8	C ¹ :A C ² :B	en gaat niet open *dat op prismen van geween dan	*[lees: dan]

Ruim een maand na stadium B noteerde Van de Woestijne vlak daaronder de datum '11 Sept.' en een driestrofige versie van het gedicht (C²:C). Het slot ervan was in eerste instantie onvolledig en vulde hij later aan (fasen b en c). Stadium C is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN
CORRECTIES(C¹ en C²:B niet opgenomen)

[1-8←A; 1-8←B]

- 2 C²:C a Neen, blind uw blikken niet, want gij zoudt blijven zien
b [] z[ult] [bl]ij[ven] []
M¹-D² - Neen, |
- 3 C²:C door 't ijl gordijn van 't uur dat glijdt, de prille en brooze
M¹ | |° | |
T | |, | |
M²-D² | |° de prille, brooze
- 6 C²:C-T Uw blik is blikken-vol, maar luikt op zich alleen
M²-D² | | alléén
- 7 C²:C a de brooze schoonheid van ontgoochelend ontroeren
b [] vlucht'ge [] be[roeren]
b [] ont[roeren]
M¹, T | |
M²-D² | |,
- 9 C²:C-M² Verstar uw pijnlijk oog op beelden die niet rijzen:
M³ a | |.
a []:
P¹-D² | |
- 10 C²:C a [∅]
b hun diamanten gruis dat door den
b [] in den nacht verbrandt
c een [] heel den []
M¹-D² | |
- 11 C²:C a [∅]
b kan met den [∅] niets bewijzen
b [] in de roering van uw duister []
c [] woeling []
M¹-D² | |
- 12 C²:C a [∅]
b dan [] den diamant
b [] in u-zelf een onbevroed [] []
c [] diep in u [] ongehouden [diamant]
M¹ | |.
T-D² | |, | |, | | onbehouwen | |

NOTEN

¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (3x) en het Russisch.

OVERLEVERING *C*¹: Carnet *H-67*, p. 55r.
*C*²: Carnet *H-72*, p. 4v, 5r, 15r, 22v, 23r, 38r, 39r, 40r, 41r.
*M*¹: Manuscript *H-75*.
*M*²: Manuscript *H-76,71-76*.
*P*¹⁻³: Drukproeven *D H-78,73-78*.
D: *God aan zee*, p. 73-78.

DATERING 4 augustus 1925; 6 maart tot uiterlijk 23 september 1926.

ONTWIKKELINGS- De reconstructie van de genese van dit lange gedicht wordt bemoeilijkt door
 GANG de omstandigheid dat de onderdelen verspreid in de carnets voorkomen, en door de deels erg globale datering; het is lastig te bepalen in welke chronologische volgorde die onderdelen geschreven zijn.

Twee momenten uit de genese echter zijn precies gedateerd. In het carnet van 1924-1925 (*C*¹, p. 55r) schreef Van de Woestijne in 1925 onder de datum '4 Aug.' een titel die dan nog afwijkt van de eindversie: '*Begravenis van den blinde*'. Na enig wit volgt een voorloper van de eerste versregel:

*C*¹:A

[→*C*, 1; →*H*, 1; →1]

(1) De stilte galmt den toren over.

In de witruimte tussen de titel en deze regel schreef Van de Woestijne tegen de rechtermarge een motto: 'et fortium dividet spolia, et cum sceleratis reputatus est. Isaías'. Een tweede motto schreef hij iets lager: 'In Te projectus sum ex utero Psalm XXI'. Met een lijn gaf hij aan dat het onder het eerste motto hoorde. Klaarblijkelijk bedoelde Van de Woestijne dit fragment als aanzet tot het gedicht, maar het blad bleef verder leeg. Zie voor de herkomst van de citaten noot 1.

In het carnet van 1926 (*C*²) zijn de overige kladfragmenten opgetekend. Het is van belang op te merken dat de beoogde opeenvolging van de (voorlopig) afgeronde gedeelten door Van de Woestijne niet is aangegeven. Het vroegste dat tot de genese van 'Uitvaart van den bedelaar' behoort, is daarvan als enige gedateerd: '5 Jan' (B). Het werd geschreven met blauwe inkt en heeft het karakter van een schets.

*C*²:B

(1) a Het brood, de dood, het bloed en 't bloote water [→*I*^{II}, 6/7; →56/57]

b [] wassend [brood, de dood, het bloed en 't bloote water]

(2) Arme oogen, op bezoek bij deze oneindigheid

(3) Ik ben gewicht en warmte van het lood [→*I*^{II}, 10; →60]

[witregel]

(4) Wat kan me nog [∅] beroeren?

[witregel]

(5) Hoeveel heb ik gezien aan havens en gelaten [→I^I, I; →46]

De overige fragmenten van 'Uitvaart van den bedelaar' in het carnet zijn niet gedateerd. Er zijn op grond van andere dateringen in het carnet slechts globale markeringen mogelijk. Als *terminus ante quem* kan gelden 23 september 1926, de datum die zowel op het handschrift *M*¹ als op het manuscript voor A.A.M. Stols (*M*²) voorkomt. De latere gedeelten (stadium H en daarna) zijn zeer waarschijnlijk niet lang vóór die datum geschreven: Van de Woestijne voltooide het gedicht pas nadat met Stols de afspraken voor uitgave van de bundel gemaakt waren (zie de Drukgeschiedenis, § 2.1).

Het volgende kladfragment is een duidelijk herkenbare, onvoltooide versie van de eerste strofe, geschreven met potlood op p. 15r tussen 6 maart en 21 april.

	<i>C</i> ² :C		[→H, I-f; →I-f]
1	Geen klokke omkranst den dooven toren		[←A]
2	met [∅] klank		
3	in [∅] ontberen [∅] geboren		
4	heeft hij thans de armoe-zelf verloren		
5	a en [∅] zonder dank		
	b [] is verscheiden []		

Over de witruimte die onder deze regels op de bladzijde overbleef, schreef Van de Woestijne na het carnet een kwartslag gedraaid te hebben een notitie: 'Je t'ai dit que je suis né *plusieurs* et que je suis mort *un seul* (het eenzaam worden... in God)'. Dit werd geschreven na de eerste strofe (stadium C), waar het ook uiteindelijk min of meer bij aansloot: de woorden vertonen overeenkomst met r. 6-7. Het is niet bekend of het hier een citaat betreft.

Op de pagina's 22v en 23r komen opnieuw herkenbare flarden tekst voor, geschreven met potlood en omgeven door regels die niet in 'Uitvaart van den bedelaar' voorkomen. Telkens is er een duidelijke scheiding door witruimte, zodat niet alle tekst op deze pagina's door Van de Woestijne als (mogelijke) onderdelen van het gedicht bedoeld zal zijn geweest. De niet teruggekeerde fragmenten worden beschouwd als paralipomena. De vroegste fragmenten op p. 23r (stadium D) vallen tussen 21 april en 12 mei; de overige gedeelten zullen kort na D geschreven zijn.

Het eerst schreef Van de Woestijne bovenaan p. 23r een versregel (*C*²:D). Daaronder een zeer grove schets (paralipomenon 1) die weinig meer is dan een reeks rijmklanken, en een zeer incomplete strofe-aanzet die geen duidelijke aanknopingspunten bij het gedicht toont (paralipomenon 2). Tussen deze paralipomena kwam de latere vijfde strofe (*C*²:E). Op de linkerpagina noteerde Van de Woestijne nog een eerste poging voor de zesde strofe (*C*²:F).

Aanzienlijk verder in het carnet (p. 38r) schreef Van de Woestijne met blauwe inkt een fragment dat later in de negende strofe verwerkt werd:

- C^2 :G [→43-45]
- (1) Hij had geen mond om veel te loven
- (2) a hij die g
a [] den geur slechts van den *over **[lees : oven]*
- (3) mocht kennen als zijn daaglijksch brood

Op de volgende rectopagina's (p. 39r en 40r) maakte Van de Woestijne, nu weer met potlood, een definitief begin, als gezegd waarschijnlijk begin september. De eerste strofe (stadium C) werd hernomen en aangevuld met ruim vijf strofen en de aanzet tot een zesde (C^2 :H).

- C^2 :H [1-5←C; 1-30→1-30]
- 1 a Geen klok omgalmt den dooven toren. [←A]
b [] [omg]olft []
- 2 Wat galmende aarde als een'ge klank
- 3 In 't holst ontberen naakt geboren,
- 4 heeft hij thans de armoê zelf verloren
- 5 en is gestorven zonder dank
[strofewit]
- 6 Hij, 't kind van duizend wilde schooten,
- 7 werd lam ten laatsten schoot gebracht,
- 8 α a eenzame zieke aan boord der booten, [←D]
β a zoo wordt *de [zieke aan boord der booten,] **[of : een]*
- 9 α a wordt hij, gevree
β a besmette en lijdelijke vracht
- 10 der zee gegeve', een zoeten nacht
[strofewit]
- 11 a Geen liefde om ouders zonder
a Hij was allang, allang verscheiden
- 12 Geen liefde om ouders zonder brood
- 13 kan duurzaam 't kinderhart verblijden
- 14 die de eerste les in 't onderscheiden
- 15 de vrage van den honger *boodt, **[lees : bood,]*
[strofewit]

- 16 En wij, de Vader en de Moeder,
 17 wij zagen hem als wandlaar gaan
 18 de leêge wegen van zijn waan,
 19 a met geene hoop dat
 a [] d' [ho]pe [] hij, moede en moeder
 20 dra weêr voor onze stulp zou staan
 [strofewit] [21-25←E]
 21 maar neen: 't geheugen zou hem falen
 22 a als 't zitten al
 a [] [a]an een langen disch
 23 waarbij de *tande langzaam malen: *[lees: tanden]
 24 a wel
 a ontal'ge visschen boven-halen
 25 en 't nutten van geen enklen visch.
 [strofewit] [26-27←F, 1-2]
 26 a En honger hij, en dorst van velen,
 b [] vraatzucht []
 27 a werd zatheid dra hij van bez
 a [] [be]géer.
 28 Wie nimmer ate en dronk mag deelen,
 29 a vergeet de dorheid van zijn kele,
 b []
 30 a en kent zijn hardste n
 a [] den nood zijns monds niet meer.
 [strofewit] [31-35→36-40]
 31 Hij was de bedelaar geworden
 32 wien niemand geeft en nooit meer vraagt
 33 [] ∅ [] morde
 34 [] ∅ [] dorde
 35 [] ∅ [] leeft

In het carnet resteren nu nog twee stadia (I en J) die tot de voorbereidingen van 'Uitvaart van den bedelaar' behoren. Ze bevatten respectievelijk vier en drie strofen, samen de laatste zeven van de eindversie. Beide stadia zijn geschreven met dezelfde blauwe inkt, maar in het carnet liggen ze betrekkelijk ver uiteen. Of ze in aansluiting op elkaar danwel met een tussenliggende periode geschreven zijn, blijft onzeker.

Van de Woestijne voegde, zeker bij de langere gedichten, soms later strofen tussen, maar omdat het langere passages betreft en de chronologische volgorde in grote lijnen meestal overeenkomt met de uiteindelijke tekstvolgorde, is de verdeling over de stadia I en J onder voorbehoud als volgt bepaald. Op pagina 5v, onder stadium B, schreef Van de Woestijne een nieuwe strofe (I^I); ernaast drie strofen (I^{II}).

- C²:I^I [→46-50]
- (1) [xxx] die in havens en gelaten [←B, 5]
- (2) alleen[?] afwezigheid mocht zien;
- (3) a neen:[?] hij die buiten allen baa[?]
a [] [ba]te,
- (4) van[?] liefde los en allen hate,
- (5) zich-zelve niet meer zag, misschien;
[De eerste woorden van de regels zijn slecht leesbaar door een inktvlek]
- C²:I^{II} [→51-65]
- (1) a Gij, die tot beedlaar ons laat worden,
b [] groeien[.]
- (2) o God, als deze bedelaar,
- (3) 'dat we in ontstentennisse bloeien
- (4) en 'dat we alleen nog zullen gloeien
- (5) a als in Uw zon het
a [] 't onschuldig aar;
[strofewit] [6/7←B, 1]
- (6) Gij die van 't bloed en 't bloote water
- (7) van 't wassend *tijd en 't wassend brood *[lees : tij]
- (8) a onthoudt, ons will'gen, 't hoog gekla
a [] [ge]schater,
b [] °
- (9) a voor hen[?]
a tot vreugd van 't onbekende later,
- (10) en laat ons zwaar en warm als lood: [←B, 3]
[strofewit]
- (11) a Geheime gij, o
a [] G[ij,] en zéekre n
a [] zaaier
- (12) die kiemen laat uit duisternis

- (13) alleen, en uit ons rijk gemis:
- (14) a maakt Ge mijn *beeldlaar dan[?] den waaier **[lees: beedlaar]*
 b [] tot []
- (15) a de
 a een zeegeving over onzen disch?

De drie slotstrofen staan direct achter stadium H (p. 41r): eerst één strofe (J^I), daaronder, mogelijk na enige tussentijd, de herneming daarvan en de aanvulling met nog twee strofen (J^{II}).

C²:J^I, C²:J^{II} r. 1-5

[→66-70]

- (1) C²:J^I a o Klare veger der woestijne
 a [] woestijnen,
 b [] Blijde []
 C²:J^{II} a | |°
 b [] V[eger] []
- (2) C²:J^I maar zaemlaar van den versten straal:
 C²:J^{II} | | Zaemlaar | |,
- (3) C²:J^I a laat hij , zijn vader, mij verschijnen
 b [] mij [] [ø] []
 C²:J^{II} zal ik, zijn Vader, weêr verschijnen
- (4) C²:J^I a gezuiverd van de wetens-pijnen?
 b [],
 C²:J^{II} a | |
 b [] pijn der schijnen[,]
- (5) C²:J^I omglans[?] [ø]
 C²:J^{II} a zijn moeder blank van moeder-pral
 a [] [moeder-pra]al?
 b [] M[oeder] []
[J^I werd doorgebaald bij begin van J^{II}]

C²:J^{II} r. 6-15

[→71-80]

- (6) – Wij hebben hem vandaag begraven,
 (7) gebaard uit onze onwetendheid;
 (8) a doch, wij die hem zijn armoê gaven,
 b []° [], []
 (9) a wij weten dat wie van ons lijdt
 b bevroeden [x] [dat wie van ons lijdt]
 b [] [dat wie van ons lijdt]
 (10) a misschien ons dankbaar loon bereidt.
 b ons thans een []

- [strofewit]*
- (11) Ons werk is krank nog vóór ons handen
- (12) a het moe beginnen 't eigen leed;
b [] te []
- (13) maar wien 't gebed der offerande
- (14) komt schroeiend op de lippe *brand **[lees : branden]*
- (15) o Vinn'ge en zachte God: hij wéet.

Resumerend kan nog geconstateerd worden dat van de zevende strofe (r. 31-35) geen voorstadium in de carnets is opgetekend.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C¹ en C² niet opgenomen)

- titel M¹ *[ontbreekt]*
M² a Uitvaart van den Beed
a [] [Be]delaar
P¹-D | |
- [1-5←C; 1-30←H, 1-30]*
- 1 M¹ Geen klok omgolft den dooven toren. *[←A]*
M² a [] toore
a [] [to]ren.
P¹-D | |
- 3 M¹ In 't holst ontberen naakt geboren
M²-D | |,
- 4 M¹ heeft hij thans de armoê zelf verloren
M²-D | armoê-zelf | |
- 5 M¹ a en is gestorven zonder danken.
b [] [dank][.]
M²-D | |
- 7 M¹ a werd lam ten laatset
a [] [laats]ten schoot gebracht.
M² | |
P¹-D | laatste | |
- 8 M¹ Zoo wordt de zieke aan boord der booten, *[←D]*
M²-D | |°
- 9 M¹ – gelaten maar gevreesde vracht, –
M²-D | |, | |
- 13 M¹-P¹ kan duurzaam 't kinder-hart verblijden
P² a | |
b [] |,
P³, D | |

14	<i>M</i> ¹	a	dien de eerste les in 't onderscheid	
		a	[] [onderscheid]en	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>	a	w[ien] []	
15	<i>M</i> ¹	a	de [<i>x</i>]	
		a	[] vrage van den honger *boodt.	*[lees : bood.]
		a	[] [bood][.]	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>			
18	<i>M</i> ¹	a	de leêge wegen van zijn waan -,	
		b	[] °,	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>		.	
19	<i>M</i> ¹	a	o hope, dat hij, moede en moeder,	
		b	[] H[ope][,] []	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>		°	
20	<i>M</i> ¹	a	weldra weêr vóor ons [<i>x</i>]	
		a	[] deur zou staan.	
	<i>M</i> ² , <i>P</i> ¹			
	<i>P</i> ² - <i>D</i>		voor	
				[21-25 ← E]
21	<i>M</i> ¹		Maar neen, 't geheugen zou hem falen	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>		:	
24	<i>M</i> ¹	a	ontal'ge visschen boven-halen	
		b	[ontal]l'[ge] []	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>			
				[26-27 ← F, 1-2]
27	<i>M</i> ¹	a	werd dra hij zatheid van begée[<i>x</i>].	
		a	[] [begée]r[.]	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>		begeer.	
28	<i>M</i> ¹		Wie nimmer ate en dronk mag deelen	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>		,	
30	<i>M</i> ¹	a	en kent den nood [<i>x</i>]	
		a	[] zijns mond niet meer.	
	<i>M</i> ²		*meer	*[lees : meer.]
	<i>P</i> ¹ - <i>D</i>		meer.	
32	<i>M</i> ¹	a	De mensch is zwaar; de God is licht.	
		a	[] maar []	
		a	[] de []	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>			

35	<i>M</i> ¹		't bezoek gekregen van Uw licht?	
	<i>M</i> ²			Licht?
	<i>P</i> ¹ , <i>P</i> ²			licht?
	<i>P</i> ³	a		
		b [] L[icht?]	
	<i>D</i>			
[36-40←H, 31-35]				
38	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ²		die niet verlangde en niet en morde.	
	<i>P</i> ¹	a		
		b [] –	
	<i>P</i> ² - <i>D</i>		die niet	
39	<i>M</i> ¹	a	Kent hij thans 't liefde-woord der orde	
		a [] O[rde]	
	<i>M</i> ²	a	– Kent	orde
		a [] O[rde]	
	<i>P</i> ¹ - <i>D</i>	o		orde
41	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ²		De zoon der dood, die van zijne oogen	
	<i>P</i> ¹ - <i>D</i>		zijn	
[43-45←G]				
43	<i>M</i> ¹	a	hij hag	
		a [] [ha]d	geen mond om veel te loven,	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>			
44	<i>M</i> ¹		hij die den géur slechts van den oven	
	<i>M</i> ² - <i>P</i> ²		geur	
	<i>P</i> ³	a		
		b [] [g]é[ur] []
	<i>D</i>			
45	<i>M</i> ¹	a	genieten mocht als daaglijsch brood;	
		a [] [daaglij]k[sch] [brood;]	
	<i>M</i> ²			
	<i>P</i> ¹	a		
		b [] [da]e[glj]ksch []
	<i>P</i> ² - <i>D</i>			
[46-50←I ¹]				
46	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ²		hij, die in havens en gelaten	
	<i>P</i> ¹ - <i>D</i>	o		
[←B, 5]				
48	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ²		neen: hij, die buiten allen bate,	
	<i>P</i> ¹ - <i>D</i>	o		
50	<i>M</i> ¹	a	zil	
		a [zi]ch-zelven niet meer zag, misschien;		
	<i>M</i> ² - <i>D</i>			
[51-65←I ¹¹]				

51 *M*¹, *M*² – Gij, die tot beedlaar ons laat groeien,
*P*¹ a | |
b [] [beedlaar]s []
*P*²-*D* | |

[56/57←B, 1]

56 *M*¹ Gij, die van 't bloed en 't bloote water,
*M*² a [] bo
a [] [b]loote water,
*P*¹-*D* | |

58 *M*¹, *M*² onthoudt, ons will'gen, 't hoog geschater
*P*¹-*D* | | hoog 't | |

59 *M*¹ a tot van[?]
a [] [v]reugd van 't onbekende Later;
*M*²-*D* | |

[60←B, 3]

61 *M*¹ a Geheime Gij, en zéekre zaaier
a [] Z[aaier]
*M*² geheime, | |
*P*¹ | |
*P*² a | |
b []; de []
*P*³, *D* | |

64 *M*¹ maakt Gij mijn *beedlaar tot den waaier
*M*², *P*¹ | beedlaar | |
*P*²-*D* | een | |

*[lees: beedlaar]

[66-70←J^I; 66-80←J^{II}]

67 *M*¹, *M*² maar Zaemlaar van den versten straal:
*P*¹ a | |
b [] [v]é[rsten] []
*P*²-*D* | versten | |

68 *M*¹-*P*¹ zal ik, zijn vader , weêr verschijnen
*P*² a | |
b [] V[ader] []
*P*³, *D* | |

69 *M*¹ gezuiverd van de pijn der schijnen,
*M*²-*D* | den schijn der pijn,

70 *M*¹ zijn moeder blank van moeder-praal?
*M*², *P*¹ | |...
*P*² a | |
b [] M[oeder] []
*P*³ a | |
b [], []
D | |

73	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ² <i>P</i> ¹ - <i>D</i>		Doch wij, die hem zijne armoê gaven, zijn
76	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² <i>P</i> ¹ <i>P</i> ² - <i>D</i>	a b ° a b	- Ons werk is krank, nog vóór ons handen [] [v]o[or] [] [] [v]ó[or] []
77	<i>M</i> ¹ - <i>P</i> ¹ <i>P</i> ² <i>P</i> ³ , <i>D</i>	a b	het moe beginnen te eigen leed. [] [mo]ê []
80	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² - <i>D</i>		o Vinn'ge en Zachte God: hij wéet. vinn'ge zachte

ZETFOUTEN

<i>D</i>	r. 1: <i>toren</i> <i>toren</i> .
<i>P</i> ²⁻³ , <i>D</i>	r. 20: <i>voor voor</i> <i>voor</i> ; in <i>P</i> ¹ stond op deze plaats 'vóór' maar bij het opnieuw zetten van de tekst (zie noot 1) werd foutief 'voor voor' gezet; het werd door Van de Woestijne niet opgemerkt.
<i>P</i> ²⁻³ , <i>D</i>	r. 78: <i>offerende</i> <i>offerande</i>

NOTEN

¹ 'In Te proiectus sum ex utero' is afkomstig uit psalm 21:11 van de *Vulgata*. In de moderne Statenvertaling (psalm 22:11) is dit: 'Op U ben ik geworpen van de baarmoeder af'.

Uit de profet Jesaja citeert Van de Woestijne niet volledig; het betreffende gedeelte (53:12) luidt: 'et fortium dividet folia pro eo quod tradidit in morte animam suam et cum sceleratis reputatis est'. In de moderne Statenvertaling is dit: 'en Hij zal de machtigen als een roof delen, omdat Hij Zijn ziel uitgestort heeft in de dood, en met de overtreders is geteld geweest'.

² De tekst in *D* is cursief gezet. De eerste proef van de bundel (*P*¹) werd romein gezet, terwijl Van de Woestijne een cursief wilde. Hij heeft dat op *P*¹ aangegeven, maar de tekst daarvan wel eerst geheel gecorrigeerd.

³ In *P*², r. 38 ontstond de variant doordat Van de Woestijne de zetsfout 'en niet morde' verbeterde in 'en die niet morde' in plaats van het oorspronkelijke 'en niet en morde'; in r. 61 ontstond de variant 'de' in *P*² doordat Van de Woestijne de zetsfout 'die zéekre' verbeterde in 'de zéekre' in plaats van het oorspronkelijke 'en zéekre'.

⁴ F. van Elmbt suggereert bij dit gedicht invloed van F. Aubanel, 'La messo de mort'. Zie Van Elmbt, 'E(rik) M(onk) lezen', p. 243.

Het berg-meer

[BMI]

DE BLIND-GEBORENE

OVERLEVERING

*M*¹: Manuscript *H-10*.

*C*¹: Agenda *H-71*, 10 februari.

*C*²: Carnet *H-72*, p. 11r, 44r, 45v, 46r, 46v, 47r, 48r, 50r, 51r, 52r, 53r, 57r, 57v, 58r, 59r.

*C*³: Carnet *H-83*, p. 15r, 16v, 17r, 18r, 18v, 19r, 19v, 20r, 20v, 21r.

*M*²: Manuscript *H-84*.

*M*³: Typoscript *H-85*.

*M*⁴: Typoscript, doorslag van *M*³ *H-86*.

T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 37.11 (augustus 1927), p. 109-114. /31/

P: Drukproef *D H-99,5-15*.

*M*⁵: Manuscript *H-101,2-11*.

D: *Het berg-meer*, p. 5-15.

DATERING

27 juni 1913; 7 november 1913; 10 februari 1926; februari 1926; 25 oktober 1926; eind oktober 1926; 31 oktober 1926; eind december 1926; 31 maart–22 april 1927 en kort daarna.

ONTWIKKELINGS- GANG

I

De titel van het gedicht komt, samen met die van het slotgedicht van *Het berg-meer*, al voor in de eerste herziene versie van het schema dat Van de Woestijne ontwierp voor de trilogie; deze herziening dateerde hij op 27 juni 1913 (*M*¹). Daar wordt als derde en laatste bundel *De Acht blindheden* genoemd, met als begin en einde respectievelijk 'De blind-geborene' en 'De blind-gewordene'. Of Van de Woestijne hierbij aan gedichten danwel aan afdelingen dacht, is onduidelijk: bij een volgende herziening van het plan, op 7 november 1913, zijn 'De blind-gewordene' en 'De blind-geborene' (in deze, veranderde volgorde) duidelijk afdelingstitels van de *De Acht Verblindingen*, met daartussen nog één andere afdeling ('De zaligheden'). Zie ook § 2.1.4 van de Ontstaansgeschiedenis.

In het carnet van 1926 (*C*²) komt op p. 44r een schema voor van *Het berg-meer*, gedateerd 25 oktober, waarin 'De Blind-geborene' als praeludium is opgenomen; zie § 7.2 van de Ontstaansgeschiedenis.

II

Van de tekst is de eerste kiem te vinden in twee korte notities, beide geschreven in februari 1926 maar in verschillende boekjes. Op 10 februari staat in Van de Woestijne's agenda (*C*¹):

$C^1:A$ [$\rightarrow B; \rightarrow C, 10; \rightarrow D, 10; \rightarrow H^I, 10; \rightarrow 10$]
 (1) Want ik ben blind als melk

Dit zinnetje is iets beknopter en daarom waarschijnlijk ouder dan wat hij in dezelfde dagen in zijn carnet schreef (C^2):

$C^2:B$ [$\leftarrow A; \rightarrow C, 10; \rightarrow D, 10; \rightarrow H^I, 10; \rightarrow 10$]
 (1) En ik ben blank en blind als melk

Deze notitie werd slechts met 'Februari' gedateerd, niet lang voor de 22e van die maand.

De overige kladfragmenten van het gedicht zijn verdeeld over vele bladzijden in C^2 en C^3 (het carnet van 1927), meestal zodanig dat telkens enkele opeenvolgende pagina's beschreven zijn. Behoudens enkele uitzonderingen is de chronologische volgorde van de te onderscheiden stadia in het algemeen waarschijnlijk dezelfde als de grafische volgorde, met dien verstande dat Van de Woestijne naar gewoonte eerst de rechterpagina en pas daarna eventueel de linkerpagina ernaast gebruikte.

Eind oktober 1926 maakte hij een begin met het gedicht. In blauwe inkt schreef hij op p. 46r de titel en de eerste twee strofen, alsmede een groot deel van de derde strofe ($C^2:C$). Enkele varianten zijn op de linkerpagina geschreven.

Op de volgende rectopagina (p. 47r), na de datum '31 October' genoteerd te hebben, hernam Van de Woestijne de eerste twee strofen, eveneens met blauwe inkt (D). Opnieuw werd links een variant genoteerd. Met potlood voegde hij onbepaalde tijd later, nadat hij eerst in de derde strofe van C enkele open plaatsen invulde, een nieuwe versie van de derde strofe toe ($C^2:E$). Tevens bracht hij in r. 16 van D een variant aan.

$C^2:C, C^2:D$ r. 1-20

titel	$C^2:C$ $C^2:D$	De Blind-geborene [ontbreekt]	$[1-20 \rightarrow H^I, 1-20; 1-20 \rightarrow 1-20]$
1	$C^2:C$ $C^2:D$	α a Deze avond is misschien mij dag: α a [] [mij]n [] α a [] de [] β c 't Is avond nu, dewijl ik bad $C^2:D$ a , moeder, want ; b { [] } { Weêr nadert de avond, want ik bad }	

2	C ² :C	a	Afgrondig licht, onzichtb're kimmen,	
		b	{ [] }	
	C ² :D		{ o vér-verglanzend licht der kimmen. }	
			o vér-verglanzend licht der kimmen...	
			[De tekst in stadium C, fase a, is gebrekkig onderstreept; mogelijk een onzorgvuldige doorbaling]	
3	C ² :C	α a	Maar neen: ik lig gelijk de plag	
		α b	[] een []	
		β c	[] wad	
	C ² :D		- Maar]	
4	C ² :C, C ² :D		van 't eigen zout te glimmen.	
5	C ² :C	α a	Een plagge , van de zee bepletst,	
		β c	[] wadde []	
	C ² :D			
6	C ² :C	a	van bijtende' adem over-gletst:	
		b	[] aedmen []	
	C ² :D		bijtende overgletst:	
7	C ² :C	a	mijn aangezicht is kuil en hille,	
		b	[] [aan][zicht] []	
	C ² :D			
8	C ² :C, C ² :D		voor wind en water kruine en kelk.	
9	C ² :C	a	Maar ik blijf	
		a	[] [blij]f onberoerd en stille,	
		c	{ [] }	
			{ maar 'k blijve onaangeroerd en stille }	
	C ² :D		Maar 'k blijve onaangedaan en stille	
10	C ² :C		want ik ben blank en blind als melk	[←A; ←B]
	C ² :D	a	blind blank .	
		b	[] [blank] [] [blind] []	
10/11	C ² :C, C ² :D		[strofewit]	
11	C ² :C		Ik zeg: de melk, en 'k weet ze niet	
	C ² :D		;	
12	C ² :C	a	dan, binnen ronde wanden,	
		b	[]° [] harde en [ronde wanden,]	
	C ² :D			
13	C ² :C		waar ze in mijn holle lippen vliet	
	C ² :D		daar	
14	C ² :C, C ² :D		kil naar mijn ingewanden.	
15	C ² :C, C ² :D		Ik zegge: blank. Er is de zoelt	

- 16 C²:C die duurt, en uur aan uur verkoelt.
C²:D a | |
c [] maar []
- 17 C²:C a Er is geen slaap, of 't is het *waren[?]
a [] huizen
C²:D | | **[of: roeren [?]]*
- 18 C²:C van vele vragen in één droom;
C²:D | |.
- 19 C²:C a de droom ontwaakt op [x]
a [] open sluizen,
C²:D De | |°
- 20 C²:C a de vragen op een nieuwen stroom
b en [op een nieuwen] [vragen][stroom]
C²:D | | vragen-stroom.
[Fase c in stadium D valt samen met stadium E]
- C²:C, C²:E r. 21-30 *[→H¹, 21-30; →21-30]*
- 21 C²:C a 'k Ben blank en blind: ik ben de wolke
a [] toren
C²:E Ze zeggen: blind; en 'k ben de toren,
- 22 C²:C a die
a 'k ben aard , maar die een [∅] schraagt
b [] hemel []
C²:E a | |
a [] leem, maar die een hemel schraagt,
- 23 C²:C *en,, diep of strak aan rib en voren
C²:E en, | |, | | **[lees: en,]*
- 24 C²:C a het teeken van den vree
a [] [vre]de draagt
b een []
c gelijke vrede [*vrede] [] **[lees: éénmaal vrede]*
c { [] }
{gelijken vrede draagt }
C²:E gelijken vrede draagt.
- 25 C²:C a 'k Ben bleek als een verrijzenis
a [] [*verrijzenis]sen
C²:E a Blind-bleeke als een verrijzenisse
b [] V[errijzenisse] **[lees: verrijzenisse]*
- 26 C²:C binnen 't hoog welven eener nisse
C²:E | | van een | |

- 27 C²:C gebonden, maar beteekenis
 C²:E a | |; | |
 b [] doch []
- 28 C²:C a van wie [∅]
 d [] wie de vleuglen nimmer wegen
 C²:E | | wien | |,
- 29 C²:C a [∅]
 d wie []
 d { []
 {maar strak [*streep*] van verzwegen }
 e { [wie] [[∅]] }
 { [maar] zich betoomt en [van verzwegen] }
- C²:E maar zich betoomt, en van verzwegen
- 30 C²:C a ontgoochelen niet bleek en is
 d { []
 {ontgoochelen niet bleek en is }
 C²:E a begoocheling geen
 a [] niet bleek en is.

[Fasen d en e in stadium C vallen samen met stadium E]

Vóór Van de Woestijne eind december bovenstaand resultaat hernam en uitbreidde (stadia H en I), kwamen enkele schetsmatige fragmenten op papier. Op p. 48r is in potlood een reeks notities geschreven voor het vervolg van het gedicht:

- C²:F
- (1) 'k Ben blind [∅] gelijk de zee [$\rightarrow H^I$, 32; $\rightarrow 32$]
- (2) [∅]
- (3) [∅]
- (4) [∅] gelijk een vrouw
 [*open ruimte*]
- (5) Hoog als een wolk. Binnen mijn kleeren [$5-6 \rightarrow H^I$, 41-44; $5-6 \rightarrow 41-44$]
- (6) ben ik een hoge, zwarte wolk
 [*kleine open ruimte*]
- (7) Ik eet, maar ik ruik niet: het is asch
 [*kleine open ruimte*]
- (8) Ik hoor, maar ik zie niet, en de klok is mijn hart
- (9) a De t[?]
 a Het huidgevoel: vrouw met de vochte[?] lippen [$\rightarrow H^I$, 38]
 a [] vochtge[?] []

[*kleine open ruimte*]

[10-11→]H, 51-52; 10-11→51-52]

- (10) En 't leven dat ik u ontstal
(11) mijn moed [*puntjes*]

Op de volgende rectopagina staat weer een aantal notities. Bovenaan 8 regels in potlood, onderaan 2 regels in potlood (palipomenon 1). Daartussenin kwam later een fragment in inkt. De potloodaantekeningen worden gezamenlijk gegeven (paralipomenon 1), maar het is mogelijk dat het laatste regelpaar van een later tijdstip is. Ook van de regels 1-8 is niet uit te sluiten dat de grafische volgorde niet overeenkomt met de chronologische.

C²: paralipomenon 1

- (1) o Poging, zich terug te vinden
(2) Ik heb gepoogd, mij-zelf terug te vinden
(3) Want ik ben God geweest, en ik ben mensch
(4) Maar aan wat mij te binden?
(5) [∅] [*streepje*] [∅]
(6) Beperking [*puntjes*]
(7) o maat van mijn oneindigheid
(8) a en zelfs in God niet mijn beperking vind
b maar []

[*open ruimte*]

- (9) Het everzwijn ontsnapt zijn nest
(10) Ik hou het tegen, omdat ik het niet zie

[*r. 9-10 wellicht later toegevoegd*]

In de open ruimte boven regel 9 van het paralipomenon schreef Van de Woestijne later met grijze inkt twee notities:

Werelden schervelen: ik zie niet eens de nevelvlek die ze worden
Ik werp mijn kinderen in de wereld: zij doen mij niet eens leed

Met dezelfde inkt kwamen iets lager nog twee regels op papier die als versregels bedoeld kunnen zijn (C²:G). Thematisch is er verband met 'De blindgeborene':

C²:G

- (1) Ik draag in mij al de beelden
(2) En 'k heb geen enkel beeld gezien

Aan het einde van het jaar, in elk geval ná 28 december 1926, hernam Van de Woestijne de drie strofen die hij in de stadia C, D en E voltooide, en voegde er nog drie aan toe ($C^2:H^I$, p. 57r en 58r). Na r. 50 ontstond een strofe waarvan met name de eerste helft sterk afwijkt van de latere versie van de zesde strofe. Toen Van de Woestijne in het volgende jaar opnieuw het gedicht hernam ($C^3:J^I$), zou hij aanvankelijk nog aansluiten bij deze, uiteindelijk verworpen, versie.

Op de tegenoverliggende pagina (p. 57v) schreef hij een eerste aanzet voor een vervolg ($C^2:H^{II}$), met een pijl naar de rechterpagina, onder H^I geplaatst. Vermoedelijk in aansluiting hierop noteerde Van de Woestijne op de volgende rectopagina (p. 59r) nog twee versregels die later het begin zouden vormen van de dertiende strofe ($C^2:H^{III}$). In stadium H gebruikte Van de Woestijne uitsluitend anilinepotlood.

$C^2:H^I$ [1-20←D; 1-30←C; 1-50→1-50]

1 Weêr nadert de avond, want ik bad,
 2 – o ver-verglanzend licht der kimmen...
 3 Maar neen: 'k lig strak gelijk een wad
 4 van 't eigen zout te glimmen.
 5 Een wadde, van de zee bepletst,
 6 van bijtende aedmen overgletst:
 7 mijn aanzicht kuil en hille,
 8 a voor wind en water kuile en kelk.
 b [] k[ruin] []
 9 Maar 'k schijn onaangedaan en stille,
 10 want ik ben blank en blind als melk [←A; ←B]
 [strofewit]
 11 Zij zeggen: melk. En 'k weet ze niet
 12 dan binnen harde en ronde wanden,
 13 daar ze in mijn holle lippen vliet
 14 kil naar mijn ingewanden.
 15 Zij zeggen: blank. Er is de zoelt
 16 die duurt, maar uur aan uur verkoelt.
 17 Er is geen slaap, of 't is het huizen
 18 van vele vragen in één droom.
 19 De droom ontwaakt op open sluizen
 20 en op een nieuwen vragen-stroom.
 [strofewit] [21-30←E]

- 21 a Zij zeggen: blind; en 'k ben gelijk
a [] de toren;
- 22 'k ben leem, maar die een hemel schraagt
23 en, diep of strak, aan rib en voren
- 24 a gelijken vrede g
a [] draagt.
- 25 Blind-bleeke als een Verrijzenisse
26 binnen 't hoog welven van een nisse
- 27 a gebonden; [x]
a [] doch beteekenis
- 28 van wien de vleuglen nimmer wegen,
29 maar zich betoomt, en van verzwegen
30 begoocheling niet bleek en is.
- [strofewit]
- 31 Zoo lig ik onder hemel-golven
32 gelijk een hemel-gladde zee [←F, 1]
33 in 't eigen woelig wee bedolven
- 34 a [] *bee *[lees: beê]
a met r[?] [] []
a [] het gelaat der vreê *[] *[lees: bee geschrapt]
b [] beê
- 35 Mijn nacht is brak, gelijk de brakken
36 die woest de breede nekken knakken
- 37 a Der beesten van het felste woud.
b der []
- 38 a Maar mijne lippen wellust! blaken [←F, 9]
a [] [wellust!] [mijne lippen] []
- 39 als weeke en rijpe perzik-kaken,
40 want zij zijn bloot van bloed en zout.
- [strofewit] [41-44←F, 5-6]
- 41 a Ik draag in mij de [xx]
a [] norsche wolk
- 42 a dreigend gespannen van onweêren.
b [gespannen] [dreigend] []
c gezwollen []

- 43 a Maar 'k zit gezwolgen in den kle
a [] [k]olk
- 44 van mijne veil'ge kleëren.
- 45 Een meisje vindt mijn wangen koel.
- 46 Mijn oogen zijn gelijk een poel
- 47 a voor eeuwig-kalme visschen
b [] bronzen [eeuwig-kalme visschen]
c { [] } [] { [] }
{voor} [] {-kalme en eeuwge visschen}
- 48 En 'k heb alleen mijn bitterheid
- 49 om met de pluime van den nijd
- 50 a mijn tanden te verfrisschen
b [] groote [tanden te verfrisschen]
- [strofewit] [51-52→J^I, 51-52]
- 51 o Mijne moeder, en, o gij,
- 52 mijn Vader, die mij hebt verloren
- 53 α a – gij weet het! –; doch gij *keurdert *[lees: keurdet]
β b [] die [] mij
- 54 α a mij vol wijsheid als verkoren.
β b [vol wijsheid als verkoren.]
- 55 Gij weet het niet; gij weet het nauw [55-60→J^{II}, 65-70; 55-60→65-70]
- 56 maar 'k draag het teeken van een vrouw
- 57 tweevoudig in mijn borst gedreven
- 58 en 'k heb het teeken van mijn drift
- 59 a met hooger hitte nog gegrift
b [] [hoog]re [] in haar [gegrift]
- 60 tot blinkend blijken van mijn leven
- [strofewit]
- 61 a Ik heb een kind, o gij, mijn
a [] die weendet
- 62 uit vrees dat ik u niet en zag

C²:H^{II}

- (1) Slaat naar mijn onbeholpenheid
- (2) De kreten van zijn nood
- [kleine open ruimte]

(3) En die ik als aan weeke peezen

(4) van hare beide dijen[?] klem

[Stadium H^{II} werd met een pijl onder H^I geplaatst]

C²:H^{III}

[→M^{IV}, 123-124]

(1) o vilt en voeten van den dag

[→N^I, 121; →N^{II}, 121; →121]

(2) die mij ombindt met doove treden

Hieronder volgen enkele notities van onbepaalde tijd later, met zwarte inkt begonnen maar wegens de haperende pen met anilinepotlood voltooid ('zelfs' in de derde en 'Of' in de vierde regel werden dubbel onderstreept).

Alles is veel te dramatisch voor mij
de zoetheid niet van de vrucht in mijn hand
De blindheid beneemt mij smaak ZELFS gehoor.
OF ik heb alleen gehoor, en geen beeld

Hierna liet Van de Woestijne het gedicht bijna drie maanden rusten. Op een niet nader te bepalen dag in maart 1927 schreef hij in het volgende carnet (C³, p. 15r) met anilinepotlood twee regels die een voorafspiegeling zijn van de uiteindelijke regels 139-140.

C³:I

[→N^{II}, 139-140; →139-140]

(1) Ik kan de lucht niet verroeren,

(2) a of uw geur vero

a [] [ver]roert in mij

Na iets verder in hetzelfde carnet '31 Maart' genoteerd te hebben, hernam hij met blauwe inkt het begin van de laatste voltooide strofe uit H^I, die in deze vorm niet zou worden gehandhaafd (C³:J^I, p. 17r). Hij brak echter in de derde regel af, haalde het korte fragment door en begon opnieuw, om tot de voltooiing van drie strofen te komen (C³:J^{II}). Van de derde strofe werden wegens ruimtegebrek de laatste vier regels op de linkerpagina geschreven.

In aansluiting op J^{II} schreef Van de Woestijne op de volgende rectopagina (p. 18r) met blauwe inkt twee versies van r. 81 (C³:J^{III}).

C³:J^I

[51-52←H^I, 51-52]

51 o Mijne Moeder, en o gij,

52 mijn Vader, die mij hebt verloren

53 van

[Geheel doorgehaald in stadium J^{II}]

- 51 a o gij , wie 'k dit bestaan ontstal,
a [] G[ij][]
- 52 Moeder, die nooit mijn lippen zochten;
53 en Vader, dien 'k niet eeren zal
- 54 a om wat zijn handen wrochten
b [] uw [] [wrocht]t[en],
- 55 a o gij die mijn onwil teër omgeeft
b [gij die mijn onwil teër omgeeft]
- 56 a met norsch
a [] liefde die van zorg beeft;
- 57 a en die mijn liefde hebt verloren
b [die] [mijn]e []
- 58 op de ure dat mijn aangezicht
59 a in 't glanzen van uw beider licht
b [] dubbel []
- 60 voor 't eigen duister werd geboren;
[strofewit]
- 61 Verplegers der ontsteltenis,
62 a o gij die voedt Uw vreeze
b [] lange [vreeze]
- 63 met de' armen troost dat mijn gemis
64 a mij moge bate wezen:
b [m]e zéekre baat moet [wezen:]
- 65 gij weet het niet, gij weet het naauw,
66 maar 'k draag het teeken van een vrouw
67 tweevoudig in mijn borst gedreven,
68 en 'k heb het teeken van mijn drift
69 met hoogre hitte in haar gegrift,
- 70 a tot blinkend blijken van mijn leven
b [] [blijken van mijn] machtig []
- [strofewit]
- 71 a En 't Leven schonk ons mild zijn loon:
b [] ,
- 72 a o moeder, vader, 'k heb een zoon
b [wordt r. 73]

[65-70←H^I, 55-60]

- 73 a als aan een man die mág beminnen
 b [*verplaatst, wordt r. 72*]
 b [als aan een man die mág beminnen]:
- 74 om mij het Licht te winnen
- 75 Hij ziet. En 'k ben in hem verblijd
- 76 Doch, waar zijn nood mij tegenkrijt
- 77 heb ik geen handen die hem sussen
- 78 a En 'k weet niet of mijn vrouw hem mint
 c [] zie []
- 79 a maar ik ben wrokkend waar ze 't kind
 c [] gefolt/xx/ []
 c [] [gefolt]erd []
 *omaaid met hare ziende kussen *[*lees : omaait*]

$C^3:J^{III}$

[$\rightarrow K, \delta I; \rightarrow \delta I$]

- 81 a Asch van wie nimmer de' eigen brand
 b { [] }
 { Ach, armoede, asch der branden }
 c { [Asch van wie nimmer de' eigen brand] }
 { [Ach, armoede,] armoede, [asch der branden] }

Onder deze laatste twee regels is een gedeelte open gebleven, waar een losse regel in aniline staat (paralipomenon 2). Daaronder volgen in inkt twee strofen ($C^3:K$); de aanzet ervan is een herneming van J^{III} . Enkele doorhalingen met anilinepotlood zijn gemaakt in een van de latere stadia, waarin Van de Woestijne aan dit gedicht alleen nog met anilinepotlood werkte.

C^3 : paralipomenon 2

- (1) o God, dien 'k zelfs niet vreezen kan

$C^3:K$

[$\rightarrow \delta I-100$]

- 81 Ach, armoede, armoede, asch der branden [$\leftarrow J^{III}$]
- 82 waarvoor geen menschen-koude wijkt!...
- 83 Heb ik een kind? Ik heb geen handen
- 84 a dien het zijn handjes tegen-reikt.
 d [] [reikt.]
- 85 Heb ik een vrouw? Eens volde een adem
- 86 mijn koetse, en die van golv'gen vadem
- 87 haar borst verhief en dalen deed.
- 88 Thans wacht een ijlte tusschen beiden

- 89 en 'k raad een adem aan de zijde
 90 waar ik een kreun'ge wiege weet.
 [*strofewit*]
- 91 En zij, die mij het leven schonken,
 92 ik weet: ze zijn al lange dood.
 93 Maar – heb ik ooit haar melk gedronken,
 94 a gezonken in haar ronden schoot?
 d [] [schoot?]
- 95 a [∅]
 b Heb ooit ik aan zijn harde knieën
- 96 a [∅]
 b gestaan, waar woorden gelijk bieën
- 97 a [∅]
 b verhaalde' in zijn bewogen baard?
- 98 ach, armoede, armoede, asch der vuren
 99 die de eigen troosteloosheid verguren
- 100 a naar ze met de eigen driften en voedt
 b [] men [] [drift] ze baart
 c wien zelf de sproklend heeft gegaêrd
 c [] [sproklen] []

[*Fase d valt samen met een later, niet nader te bepalen stadium*]

De overige kladstadia van het gedicht zijn met paars anilinepotlood geschreven op de hierna volgende pagina's 18v-21r. Het oudst is een korte aanzet in blauwe inkt op p. 19r, wellicht aansluitend bij stadium K; Van de Woestijne haalde die door en schreef er een versregel onder:

C³:L

[$\rightarrow M^1, 101; \rightarrow 101$]

- (1) a Want neen:
 b Zoo leer 'k de leute van 't ontkennen

[*Fase b valt samen met stadium M*]

Direct daaronder schreef Van de Woestijne een losse aantekening: 'Licht leert een blind-geborene dat hij alles ziet en in de beste voorwaarden'. Onder deze gedachte zette de dichter een streep en begon hij aan de verdere voltooiing van 'De blind-geborene', die waarschijnlijk in korte tijd haar beslag kreeg.

Na een strofe en een gedeelte van een niet gehandhaafde strofe (C³:M¹), haalde Van de Woestijne deze regels door en maakte hij een schets voor een nieuwe strofe, de twaalfde (C³:M¹¹). Hij was toen onderaan de pagina gekomen, en schreef een alternatief gedeelte voor de twaalfde strofe onderaan op de

linkerpagina ($C^3:M^{III}$). Het resterende wit op dezelfde pagina gebruikte hij voor een schets van de volgende strofe ($C^3:M^{IV}$, strofe 13), aansluitend bij H^{III} .

	$C^3:M^I$		$[101-110 \rightarrow 101-110]$
101	a	Zoo leer 'k de lol van 't wijd[?]	$[\leftarrow L]$
	a	[] [wij]s ontkennen	
102	a	wat niet in mijne handen woog	
	a	[] nimmer op [mijn] [hand] en [woog]	
	a	[] schouder []	
103		en 't deugdelijk profijt, te wennen	
104		aan wat den nek me boog	
105	a	Welk licht verklaart wrokken?	
	b	[] begeerend [wrokken?]	
106		Ik weet de hoogte niet der nokken	
107	a	waaraan 'k mijn kruin te pletter stoot	
	b	[] mij licht []	
108	a	En nimmer werd het gezicht van 't leven	
	b	[] '[t] []	
109		verwringend in 't gelaat gedreven	
110		waar duldend klaart het mom der dood	
		$[stroofewit]$	$[111-114 \rightarrow M^{II}, 111-114]$
111		Hoe zoude een dure waan me raken	
112		die lekt en knaagt gelijk een worm	
113	a	maar zel	
	a	[] nimmer zal me rijker maken	
114	a	zelfs niet aan nieuw	
	a	[] [aan] ontgoocheling?	
		$[r. 111-114 \text{ werden doorgebaald in stadium } M^{II}]$	
	$C^3:M^{II}$		$[111-114 \leftarrow M^I, 111-114; 111-114 \rightarrow 111-114]$
111		Hoe zou 'k een koene braauw vernorschen,	
112	a	bij stil [\emptyset] van een waan?	
	b	[] verweenen []	
113	α a	Het klaarst bewijs	
	β a	Geen hoogmoed kan als teeken torschen	
114	α a	is 't schittren van een traan	
	β a	he[t] []	

115 Ik zamel [\emptyset] werkelijkheden [$\rightarrow M^{III}$, 115]
 116 [\emptyset]
 117 het milde brood, de rijpe wijn [$\rightarrow 120$]

$C^3:M^{III}$

115 Ik draag onwill'ge werkelijkheden [$\leftarrow M^{II}$, 115]
 116 a hoe door mijn hunkren gesneden
 b [] heeft [gesneden]
 117 a de dorre pot[?]
 a [] scherve van de pijn [$\rightarrow 117$]

$C^3:M^{IV}$

121 ik [\emptyset] zoet gezag [$\rightarrow N^I$, 123; $\rightarrow Q^I$, 162]
 122 van [\emptyset] veiligheden
 123 a [\emptyset]
 b mij die [$\rightarrow N^I$, 121; $\rightarrow N^{II}$, 121; $\rightarrow 121$; 123-124 $\leftarrow H^{III}$]
 b de vilten voeten van den dag
 124 omwindt met doove treden
 125 Een vogel woont in zijne muite [125-130 $\rightarrow N^{II}$, 125-130; 125-130 \rightarrow 125-130]
 126 opdat hij [\emptyset] fluit' [$\rightarrow 126$]
 127 voor mijn [\emptyset] behagen
 128 [\emptyset]
 129 [\emptyset]
 130 [\emptyset] vragen

Van de Woestijne hernam op de volgende rechterpagina (p. 20r) de dertiende strofe. Na een eerste notitie (H^{III}) en een wat langere aanzet (in M^{IV}) staakte hij ook deze nieuwe poging ($C^3:N^I$), die tegelijkertijd preludeert op de opening van de dertiende en op die van de veertiende strofe. Pas de volgende versie ($C^3:N^{II}$) werd afgerond en bovendien met een nieuwe strofe aangevuld; een variant bij r. 127 werd op de linkerpagina geschreven.

$C^3:N^I$

121 de vilten voeten van den dag; [121-122 $\rightarrow N^{II}$, 121-122; 121-122 \rightarrow 121-122]
 [$\leftarrow H^{III}$, 1; $\leftarrow M^{IV}$, 123]
 122 een lach die beeft en niet zal falen.
 123 a En oogen, oogen!: [\emptyset]
[$\leftarrow M^{IV}$, 121; $\rightarrow N^{II}$, 131-132; $\rightarrow Q^I$, 162; $\rightarrow 131/162$]
 b [] streng gezag

- 124 a maar liefde-palen.
a [] wijde [liefde-palen.]
- $C^3:N^{II}$ [121-122←N^I, 121-122; →121-140]
- 121 de dag op zijne vilten voeten; [←H^{III}, 1; ←M^{IV}, 123]
- 122 a de
a een lach die beeft en niet en faalt;
b [] maar []
- 123 elke aarzeling: een nieuw ontmoeten
- 124 dat blijde u-zelf bepaalt:
- 125 – er woont een vogel in zijn muite [125-130←M^{IV}, 125-130]
- 126 a opdat hij [∅] fluite
c [] keel na kele []
- 127 a naar 't mij behaagt
b [] [∅]
c { [] }
c { [∅] daag }
c en deemst
c [] schemering me aan schemring daag
- 128 a [∅]
c een graauwe, een blind-gebrande vinke
- 129 a [∅]
c waarin [] de wereld klinke
c [] het hart [de]r []
c [] de kern []
- 130 a die naar geen oogen vraagt
c o zon, [die] [] vraag
c [] en die []
- [strofewit] [131-132←N^I, 123]
- 131 En oogen, rijker dan alle oogen
- 132 a die nimmer [∅] zoet gezag
b [] zien tot eigen baat
- 133 a en van regeeren [∅]
b [] hun duldig-zoet vermogen
- 134 a de vilten voeten van den dag
b beglanzen mijn gelaat
c [beg]oren []
- 135 a [∅]
b En handen, die mij nimmer raken

- 136 a [∅]
 b maar [] vlam[?] aan mijn kake
 c [] warrem breiden []
- 137 a [∅]
 b de schaduw van haar zorggevelei
- 138 a zij donkren, die mijn donker voeren
 c [] [mij] [donk]re []
- 139 a maar die [∅] de lucht verroeren [139-140←I]
 c [] ons duister niet be[roeren]
- 140 of heel hun geur verroert in mij

[r. 131-140 worden 141-150 na verplaatsing van O^I]

Dwars over de goeddeels leeg gebleven linkerpagina noteerde Van de Woestijne een aantekening. Die werd zeker tijdens het werken aan 'De blind-geborene' geschreven, maar het tekstuele verband is onduidelijk:

En 't feilloos werktuig dat, waar 't raast en lacht, gewetenloos is
 En mijn arm geweten slaakt

Om deze aantekening en om de ook op deze pagina geschreven variant bij r. 127 uit N^{II} heen, begon Van de Woestijne nu aan een strofe die in de definitieve versie van het gedicht zou aansluiten bij de veertiende strofe (r. 131-140). Ook tijdens het scheppingsproces sluit de nieuwe strofe daar chronologisch op aan, maar na voltooiing van de eerste versie (C³:O^I) zette Van de Woestijne een lijn van het begin van de nieuwe strofe naar de strofescheiding in N^{II}, daarmee aangevend dat hij de latere vijftiende strofe toen als veertiende bedoelde.

De drie schetsmatige slotregels van O^I hernam Van de Woestijne toen bovenaan de bladzijde (C³:O^{II}). Vervolgens hernam hij dwars in de linkermarge nog eens de zesde tot en met de negende regel van dezelfde strofe (C³:O^{III}).

C³:O^I

[141-147→141-147]

- 141 zij zeggen hoor de lamren grazen
- 142 a ze zeggen voel de zwaluwvlerk
 b [] er zwaait []
 c en merk []
- 143 a een perzikk
 a [] [perzi]k is voor uw verbazen
- 144 a een steeds begonnen Godewerk
 b [steeds] wordend []
- 145 Ik weet: geen erve wordt mij have.
- 146 Geen dronk die mijne kele lave [146-147→O^{III}, 146-147]

- 147 a waarvan ik eerst de glanzen zie
 b [] [de]n luister wist
- 148 maar die [ø] mag voelen
- 149 [ø] koelen
- 150 wat [ø] hem [ø] vlie

[Stadium O^I werd met een lijn tussen r. 130 en 131 in N^{II} geplaatst]

C³:O^{II}

[148-149→O^{III}, 148-149; →148-150]

- 148 a o wonn'ge hardheid die bestreelde
 b [] ribb'ge wonne []
- 149 mijn vingeren vergeefs; maar weelde[?]
- 150 a dat hunne[?]
 a [] hare koelt mijn keel bevliet[?]
 b [] verfrist

[Na verplaatsing van stadium O^I is O^{II} bedoeld als r. 138-140]

C³:O^{III}

[146-147←O^I, 146-147; →146-149]

- 146 a geen dronke die blinke vóór hij lave
 a [] [dronk] []
- 147 en van zijn luister vergewist,
- 148 o ribb'ge wonne, die bestreelden
- 149 mijn vingeren vergeefs! maar weelde

[148-149←O^{II}, 148-149]

[Na verplaatsing van stadium O^I is O^{III} bedoeld als r. 136-139]

Na het omslaan van de pagina ging Van de Woestijne voort met wat de voorlaatste strofe zou worden (C³:P, p. 21r). Onder deze strofe werd, tweemaal onderstreept, de datum geschreven: '22 April' (1927). Dat doet vermoeden dat Van de Woestijne op dat moment deze strofe als laatste van het gedicht zag, en de datum noteerde om de voltooiing ervan te markeren, zoals hij vaker deed. Omdat de resterende kladfragmenten op de linkerpagina geschreven zijn terwijl de ruimte onder de datum relatief groot is, moet worden aangenomen dat de twee daar genoteerde regels (paralipomenon 3) het voortwerken aan het gedicht op die plaats verhinderden. Het is niet geheel zeker of deze regels tot de genese van 'De blind-geborene' gerekend moeten worden; er lijkt enig verband met de voorlaatste strofe te zijn, en de eerste rijmklank is dezelfde als in r. 156-157.

C³:P

[151-154→151-154]

- 151 Zoo word ik rijk aan elk beginnen

- 152 a ik die nooit leed van einden ken
b [die nooit] het [leed van einden ken]
c [] de spijt []
- 153 a [∅] zoo[?] 'k[?] mag beminnen
b en *waar ik veilig [] *[lees: waar]
- 154 a aan geene liefde wen
b me [aan geene liefde wen]
- 155 a gedrenkt [∅]
b [] met de wens
c [∅]
- 156 a [∅] vermoeden [156-158→158-160]
b en vroom bij mangel van []
- 157 a zal [∅] bevroeden
b [] 'k zelfs uw oog-wenk niet[?] [bevroeden]
- 158 a [∅] vreeze *[lees: vreezen]
b o God die ik niet kan [*vreeze]
b [] [die]n []
c o God die ik niet danken moet
c [] [die]n []

C³: paralipomenon 3

- (1) Wij zullen God zoolang bebroeden
(2) tot hij binnen ons warmte woelt

Op de tegenoverliggende pagina werkte Van de Woestijne eerst aan de latere slotstrofe, waarvan hij de laatste regels hernam (C³:Q¹ en C³:Q^{1b}); dit zal kort na 22 april 1927 geweest zijn, maar niet later dan 26 april: toen werd de kopij voor de publikatie in *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* verzonden.

C³:Q¹ [161-167→161-167]

- 161 De middag kraait de hanen wakker
- 162 a Maar mijn ge[xx] [←M^{IV}, 121; ←N^I, 123]
a het Leven zwaait zijn bar[?] gezag
- 163 a Maar mijn gelaat wordt strak en strakker
b en [xx] []
c [mijn] aangezicht []
- 164 a als[?] van een regen-dag
b als waar 't []
- 165 misschien zal de avond teeder wezen,
166 en 'k heb geen vragen, en 'k heb geen vreeze

- 167 a want nimmer weet ik of ik lijd
 b waar 'k immer twijfel []
- 168 a [] \emptyset] bate
- 169 a o [] \emptyset] caritate [$\rightarrow Q^II$, 169; $\rightarrow 168$]
 b [] zeurend-zoeten []
- 170 a Armzaligheid, armzaligheid [$\rightarrow Q^II$, 170; $\rightarrow 170$]
 b { [] }
 {o lustloos-rijke} []
 c {[Armzaligheid,]}
 {benepen-zoete} []
 c {[Armzaligheid,]}
 {benepen-zoele} []
 c benepen-zoele armzaligheid

$C^3:Q^{II}$

- 168 a zalige [] \emptyset] der mate, [$\rightarrow 169$]
 b [] onwetendheid []
 c [] onweetbaarheid []
- 169 a [] \emptyset] caritate, [$\leftarrow Q^I$, 169; $\rightarrow 168$]
 b o zeurend-zoete []
- 170 benepen-zoele armzaligheid [$\leftarrow Q^I$, 170; $\rightarrow 170$]

Tot slot bewerkte Van de Woestijne onderaan dezelfde linkerbladzijde drie regels apart ($C^3:R$); uit de definitieve tekst is af te leiden dat dit het middenstuk betreft van de voorlaatste strofe, die in P niet geheel afgerond werd. Tevens is er enig inhoudelijk verband tussen r. 155 in P en de eerste regel in R. Van de Woestijne heeft echter niet aangegeven waar hij deze regels wilde plaatsen.

$C^3:R$

[$\rightarrow 155-157$]

- (1) b verweerd aan [] \emptyset] van 't begeeren
 c [verweerd]e [aan] kwellend-bral [begeeren]
- (2) a Ik kan mijn [] \emptyset] generen
 b [kan] 'k [mijn] nieuwsgierigheid [generen]
 c [] verlangen braaf []
- (3) a met [] \emptyset] kloppen van mijn bloed
 b [] kruipend []
 c [] bloode het []

III

M^4 , een gecorrigeerde doorslag van typoscript M^3 , is kopijhandschrift voor T geweest; het is mogelijk dat het typoscript vervaardigd werd op basis van M^2 .

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(M^1 , C^1 , C^2 en C^3 niet opgenomen)

[1-20←D; 1-30←C; 1-50←H¹]

1 M^2 -T Weêr nadert de avond, want ik bad,
P | | | |
 M^5 | | | |
D | | | |

2 M^2 -T – o vér-verglanzend licht der kimmen...
P ° | | | |
 M^5 – | | | |
D ° | | | |

3 M^2 Maar – neen: 'k lig strak gelijk een wad
 M^3 -D | | ° | | |

5 M^2 Een wadde, van de zee bepletst,
 M^3, M^4 a | | | |;
b [| | | |],
T | | | |
P-D | | | |;

6 M^2 -P van bijtende aedmen overgletst;
 M^5 | | *aêdmen | | |
D | | aedmen | | |

*[lees: aedmen]

[10←A; 10←B]

13 M^2 a daar ze in mijn holle lippen vliet
a [| | |] zoele [| | |]
b [| | |] holle [| | |]
 M^3 -D | | | |

14 M^2 -T kil naar mijn ingewanden.
P a | | | |
b [| | |] [mijn]e [| | |]
 M^5 | | mijn | | |
D | | mijne | | |

17 M^2 -P Er is een slaap, en 't is het huizen
 M^5 | | | | *huijzen
D | | | | huizen

*[lees: huizen]

18 M^2 -T van vele vragen in een droom.
P-D | | | | één | | |

20 M^2 -T en op een nieuwen vragen-stroom.
P a | | | | vragenstroom.
b [| | |] [vragen]-[stroom.]
 M^5, D | | | |

[21-30←E]

22	M^2-P		'k ben leem, maar die een hemel schraagt	
	M^3	a	schraagd	
		a	{ } [schraag]t	
	D			
23	M^2-T		en, diep of hard, aan rib en voren	
	P		of	
	M^3	a	en	
		a	{ } of hard, aan rib en voren	
	D		of	
31	M^2-T		Zoo lig ik onder hemel-golven	
	P	a	hemelgolven	
		b	{ } [hemel]-[golven]	
	M^3, D			
32	M^2-T		gelijk een hemel-gladde zee,	[←F, 1]
	P	a	hemelgladde	
		b	{ } [hemel]-[gladde] []	
	M^3, D			[38←F, 9]
39	M^2	a	bij dagen	
		a	{ } [dage], als rijpe perzik-kaken	
	M^3-D			
40	M^2-P		want zij zijn bloot van bloed en zout.	
	M^3	a	zijn	
		a	{ } [zij] zijn bloot van bloed en zout.	
	D			[41-44←F, 5-6]
42	M^2-T		gezwollen-dreigend van onweêren;	
	P	a	gezwollen dreigend	
		b	{gezwollen}-[dreigend] []	
	M^3			
	D		gezwollen dreigend	
47	M^2	a	voor kl	
		a	{ } [k]alme, bronzen-eeuw'ge visschen.	
	M^3-D			
49	M^2		om met de pluime van den nijd	
	M^3, M^4		pluimen	
	T		pluime	
	P		pluimen	
	M^3		pluime	
	D		pluimen	[51-52←F, 10-11; 51-80←J ^{II}]

51	M^2-M^4		o	Gij, wie 'k dit bestaan ontstal,	
	T		- o		
	P	a	o		
		b	-	[]
	M^5		o		
	D		-		
52	M^2-T			Moeder, die nooit mijn lippen zochten;	
	P				,
	M^5				;
	D				,
55	M^2-T			gij die mijn onwil teër omgeeft	
	$P-D$		Gij		
57	M^2	a		de	
		a	[d]ie	mijne	liefde hebt verloren
	M^3-T				mijne
	P	a			
		b	[]	[m]ij[ne] [
	M^5				
	D				mijne
58	M^2-T			op de ure dat mijn aangezicht	
	P	a			
		b	[], []
	M^5			o	
	D			,	
61	M^2-T			verplegers der ontstentenis;	
	P	a	Verplegers		
		b	v[erplegers]	[]
	M^5		Verplegers		
	D		verplegers		
62	M^2-T			o gij die voedt uw lange vreeze	
	P	a			
		b	[], []
	M^5			o	
	D			,	
63	M^2-P			met de armen troost dat mijn gemis	
	M^5			,	
	D			o	
66	M^2-T			maar 'k draag het teeken van een vrouw	
	P				Vrouw
	M^5	a			vrouw
		a	[]	V[rouw]
	D				

[65-70←H^t, 55-60]

67	M^2-T		tweevoudig in mijn borst gedreven,
	P		;
	M^3		,
	D		;
71	M^2	a	En 't Leven schonk me mild zijn loon.
		a	[] ,
	M^3-T		
	P	a	leven mij
		b	[] L[even] []
	M^3		me
	D		mij
72	M^2	a	o Moed
		a	als aan een man die mág beminnen:
	M^3, M^4	a	mag
		b	[] [m]á[g] []
	T		
	P	a	mag
		b	[] [m]á[g] []
	M^3, D		
73	M^2-T		o moeder, vader, 'k heb een zoon
	$P-D$		Zoon
74	M^2-T		om mij het Licht te winnen.
	$P-D$		licht
75	M^2-M^4		Hij ziet. En 'k ben in hem verblijd.
	T		ziet.
	P	a	ziet.
		b	[] [z]i[et.] []
	M^3		
	D		ziet.
76	M^2-T		Doch, waar zijn nood mij tegen-krijt,
	P	°	
	M^3	,	
	D	°	
79	M^2	a	maar ik ben wrokkend , waar ze 't kind
		b	[] woedend []
	M^3-T		
	P		°
	M^3		,
	D		°
80	M^2	a	omaait met hare ziende z
		a	[] kussen.
	M^3-D		

[81-100←K]

81	<i>M</i> ² - <i>T</i>	Ach, armoede, armoede, asch der branden	[← <i>J</i> ^{III}]
	<i>P</i>	a Och	
		b A[ch] []	
	<i>M</i> ³ , <i>D</i>		
82	<i>M</i> ² - <i>T</i>	waarvoor geen menschen-koude wijkt!...	
	<i>P</i>	a menschenkoude	
		b [] [menschen]-[koude] []	
	<i>M</i> ³ , <i>D</i>		
83	<i>M</i> ² - <i>P</i>	Heb ik een kind? Ik heb geen handen	
	<i>M</i> ⁴	Héb	
	<i>D</i>	Heb	
84	<i>M</i> ²	a dien het zijn handjes tegen-reikt.	
		b [] [reikt.]	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>		
85	<i>M</i> ²	Heb ik *en vrouw? Eens volde een adem	*[lees: een]
	<i>M</i> ³ - <i>P</i>	een	
	<i>M</i> ³	Héb	
	<i>D</i>	Heb	
87	<i>M</i> ²	haar borst verhief en dalen deed;	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>	.	
88	<i>M</i> ²	thans wacht een ijlte tusschen beiden,	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>	Thans	
91	<i>M</i> ² - <i>T</i>	En zij, die mij het leven schonken,	
	<i>P</i>	°	
	<i>M</i> ³	,	
	<i>D</i>	°	
92	<i>M</i> ² - <i>T</i>	ik weet: ze zijn al lange dood.	
	<i>P</i>	zij	
	<i>M</i> ³	ze	
	<i>D</i>	zij	
94	<i>M</i> ²	a gezonken in haar ronden schoot?	
		b [] [schoot?]	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>		
96	<i>M</i> ² - <i>T</i>	gestaan, waar woord-gegons als bieën	
	<i>P</i>	a woordgegons	
		b [] [woord]-[gegons] []	
	<i>M</i> ³ , <i>D</i>		
98	<i>M</i> ² - <i>T</i>	Ach, armoede, armoede, asch der vuren	
	<i>P</i> - <i>D</i>	°	

100	M^2 -T		wien zélf de sprokklen heeft gegaêrd!...	
	P	a	zelf	
		b	[] [z]é[lf] []	
	M^3	a	we[?]	
	D	a	[] zélf de sprokklen heeft gegaêrd!...	
				[101-110← M^I , 101-110]
101	M^2		Zóo[?] leer 'k de[?] lol van wijs ontkennen	[←L]
	M^3 -D		- Zoo de	
				[111-114← M^{II} , 111-114; 117← M^{III} , 117]
119	M^2	a	zij bieden trouw het daêglijksch ijle	
		b	[] aan 't []	
	M^3, M^4			
	T		daeglijksch	
	P-D		mild	
120	M^2	a	het milde brood, den rijken wijn.	[← M^{II} , 117]
		a	[] [rij]p[en] []	
	M^3 -D			
				[121← H^{III} , 1; 121← M^{IV} , 123; 121-122← N^I , 121-122; 121-140← N^{II} ; 125-130← M^{IV} , 125-130]
127	M^2 -T		en schemering me aan scheemring daag',	
	P-D		;	
129	M^2		waaruit de kern der wereld klinke	
	M^3, M^4	a		
		b	[] ,	
	T-D			
				[131← N^I , 123]
132	M^2		die nimmer zien ten eigen baat,	
	M^3, M^4	a		
		b	[] é[igen] []	
	T		eigen	
	P	a		
		b	[] é[igen] []°	
	M^3		,	
	D		°	
135	M^2 -T		en handen, die mij nimmer raken	
	P-D		° ,	
136	M^2 -T		doch warrem breiden aan mijn kake	
	P		kaken	
	M^3		kake	
	D		kaken	
				[139-140←I; 141-147← O^I , 141-147]

141 *M*²-*T* Zij zeggen: 'Hoor de lammren grazen;
P | | |
*M*⁵ | | |
D | | |

144 *M*²-*T* steeds wordend Goden-werk.'
P-*D* | | Gode-werk.'

[146-149←*O*^{III}]

146 *M*²-*P* geen dronk die blinke vóor hij lave
D | | voor | |

147 *M*²-*P* en van zijn luister vergewist:
*M*⁵ a | | vergewisd
a [|] [vergewis]t:
D | |

[148-150←*O*^{II}]

149 *M*² mijn vingeren vergéefs! – doch weelde
*M*³, *M*⁴ a | | |
b [|],
T | | |
P | | vergéefs! | |
*M*⁵ | | vergéefs! | |
P, *D* | | vergéefs! | |

[151-154←*P*, 151-154]

151 *M*²-*T* Zoo word ik rijk aan elk beginnen,
P a | | |
b [|]^o
*M*⁵ | | |,
D | | |^o

152 *M*² a die nooit de spijt van 't einde ken
b [|] [einde]n [|]
*M*³-*T* | | |
P a | | einde | |
b [|],
*M*⁵ | | |^o
D | | |,

154 *M*²-*T* me aan géene liefde wen.
P | | geene | |
*M*⁵ | | géene | | wén.
D | | geene | | wen.

[155-157←*R*]

156 *M*² a kan 'k mijn verlangen braaf geneeren
a [|] [gen]e[ren]
*M*³-*D* | |

- 157 M^2-T met bloede het kloppen van mijn bloed,
 $P-D$ | | 't | |
- [158-160←P, 156-158; 161-167←Q^I, 161-167]
- 161 M^2-T – De middag kraait de hanen wakker;
 P a De | |
 M^3, D b – [De] [|]
| |
- [162←M^{IV}, 121; 162←N^I, 123]
- 164 M^2-T als waar 't een regen-dag.
 $P-D$ | | waar' | |
- [168←Q^I, 169; 168←Q^{II}, 169; 169←Q^{II}, 168]
- 170 M^2-T benepen-zoele armzieligheid... [←Q^I, 170; ←Q^{II}, 170]
 P benepen-zoete | |
 M^3 benepen-zoele | |
 D benepen-zoete | |

ZETFOUTEN

- T
- r. 45: *vind* | *vindt*
 - r. 54: *wrochten* | *wrochtten*
 - r. 138: *voeren* | *voeren*,
 - r. 164: *waart 't* | *waar' 't*
 - r. 168: *O* | *o*
 - r. 169: *Zalige* | *zalige*
- D
- titel: *De Blind-gewordene* | *De blind-geborene*
 - r. 54: *wrochten* | *wrochtten* (ook P)
 - r. 61: *ontstentenis* | *ontstentenis*;
 - r. 67: *gedreven* | *gedreven*;
 - r. 100: *sprokkele* | *sprokkelen*
 - r. 107: *ik* | *'k* (ook P)
 - r. 108: *lijden* | *'t lijden* (ook P)
 - r. 141: *lammre* | *lammren*
 - r. 146: *beve* | *lave*
 - r. 164: *waar 't* | *waar' 't*

NOTEN

- ¹ Bij r. 101 in M^2 is het papier enigszins vergaan. Hoewel daardoor de tekst beschadigd werd, is Van de Woestijnes bedoeling herkenbaar.
- ² Typefouten en correcties in M^3 en M^4 die niet als varianten zijn beschouwd:
- r. 16: *duwt* → *duurt*
 - r. 54: *wrochten* → *wrochtten*
 - r. 76: *tegen-krijt* → *tegen-krijt*,
 - r. 82: *menschen-konde* | *menschen-koude*
 - r. 86: *vaden* | *vadem*
 - r. 116: *kroon* | *koon*
 - r. 119: *daëglyksch* | *daeglyksch*

r. 140: *verroest* → *verroert*
 r. 164: *waart* | *waar* of *waar*'
 r. 168: *cavitate* | *caritate* (in *M*⁴ gecorrigeerd)

³ De tekst in *D* is cursief gezet.

⁴ De variant in *D*, r. 67 ontstond door correctie van een zetfout: de ontbrekende komma werd aangevuld als puntkomma.

[BM2]

DE KOFFEN AANGEBLEEKT VAN ONGEBLUSCHTE LUCHT

OVERLEVERING

C: Carnet *H-83*, p. 21v, 22r, 24r.
*M*¹: Manuscript *H-88*,[1].
*P*¹: Drukproef *T H-89*,1.
T: *Nu 1* (oktober 1927), p. 43. /32/
*P*²: Drukproef *D H-99*,19.
*M*²: Manuscript *H-101*,13.
D: *Het berg-meer*, p. 19.

DATERING

22 of 23 april 1927; 4 mei 1927.

ONTWIKKELINGS-
GANG

1
 Aansluitend op de afronding van het preludium van *Het berg-meer* op of vlak na 22 april 1927, noteerde Van de Woestijne in zijn carnet met anilinepotlood een aantal fragmenten die klaarblijkelijk een opzet vormden voor een groep gedichten met als gezamenlijke titel 'De Modder-haven'. Na die benaming bovenaan p. 22r geschreven en onderstreept te hebben, volgden regels en summier schetsen van 'De koffen angebleekt' (A) en daarna, uitgebreider, van 'Zou'n wij geen glaasken mogen drinken?' [BM3] (zie de ontwikkelingsgang bij dat gedicht).

C:A

[→B, 1/2; →1/2]

(1)

De koffen angebleekt van zee-lucht, en gescheurd

Op de linkerpagina (p. 21v) schreef Van de Woestijne bovenaan eerst een Franse zin die verband houdt met r. 14: 'Le soir européen est vide, vide comme une âme de vainqueur'. Deze regel kan een citaat zijn, maar ook van Van de Woestijne zelf afkomstig zijn. Het carnet werd vervolgens een kwartslag gekeerd, en Van de Woestijne schreef een eerste aanzet van vijf regels (C:B). De pagina's 22r en 21v werden naar alle waarschijnlijkheid tijdens dezelfde sessie beschreven.

C:B

[1/2←A; 1-5→1-5]

1

De koffen angebleekt van ongebluschte lucht;

2

a het wand gescheurd van zonne-brand
 a [] [wan]t [] [zon]-geduld, dat aan zijn reten

559

VARIANTENAPPARAAT

- 3 a al geeuwend [∅] kucht
 b [] kraakt en []
- 4 a de kiel tot aan den boeg [∅] *aangewreten *[lees: aangevreten]
 b [] door schalen []
- 5 a de mast van[?]
 a [] waaraan de wimpel zakt, die zingt noch zucht
 [strofewit]
- 6 a De koffen in t
 a [] het strak gespan der koffen

Het eerst nam Van de Woestijne vervolgens na een nieuwe bladzijde opgeslagen te hebben met anilinepotlood 'Zou'n wij geen glaasken mogen drinken?' [BM3] ter hand, op 23 april. Op een volgende, nieuwe bladzijde (p. 24r) kwam hij op 'De koffen aangebleekt' terug, nu met blauwe inkt. Twee strofen werden voltooid, van een derde kwam een gedeelte op papier (C:C¹). Het grafische beeld van die derde strofe laat zien dat Van de Woestijne op dat moment aan een zesregelige strofe dacht. Aan het slot daarvan, in het woord 'glanzig', haperde de pen en maakte Van de Woestijne de regel met anilinepotlood af. Hij haalde toen de laatste, onvolledige strofe van C¹ door en schreef die opnieuw uit (C¹¹); tevens bracht hij in C¹ enkele varianten aan (fase d). De datum '4 Mei' werd nog met aniline boven dit voltooide klad geschreven. Aangezien Van de Woestijne het potlood nam nadat de pen weigerde, zal het gehele stadium C op die datum tot stand zijn gekomen.

Stadium C is opgenomen in de gecombineerde synopsis, die onderbroken wordt voor een afzonderlijke presentatie van de derde strofe in C¹.

II

M¹ is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
 CORRECTIES

(C:A en B niet opgenomen)

[1/2←A; 1-5←B, 1-5]

- 2 C:C¹ a hun want gescheurd van zon-geduld, dat alle zijne reten
 b [] flank [] [d]ie aan hare []
 d [van zon-geduld] [h]aar wand [gescheurd][,] [die aan hare reten]
 M¹-D | | zijn | |
- 4 C:C¹ a de kiel tot aan boeg door wier en schaal bevreten;
 a [] den [boeg door wier en schaal bevreten;]
 M¹-D | |
- 5 C:C¹ a de mast waaraan de wimpel zinkt , die zingt noch zucht
 d [] zakt []
 M¹-D | |;

6	C:C ^I	a	De kom waar holte aan holt de kom	
		a	[] [ko]ffen zakken	
		b	[] loome [kom waar holte aan holt de] booten [zakken]	
	M ^I -T		- de	
	P ² -D		o holt	
7	C:C ^I	a	in 't doove modder-bed dat aan haar flanken droogt,	
		b	[] [h]un []	
	M ^I -T			:
	P ²	a	modderbed	
		b	[] [modder]-[bed] []	
	M ² , D			
8	C:C ^I	a	het starre graf der smaken...	
		a	[] [sma]k[ken...]	
		b	[] ver[star]de []	
		d	't []	
	M ^I	a	verstarrend graf der snakken...	
		a	[] [s]m[akken...]	
	P ¹ -D			
9	C:C ^I	a	- o gichel-zee *dit zwelgt de hoop der ziekste wrakken,	*[lees: die]
		b	[- o] G[ichel-zee] [] viert []	.
	M ^I -T		-- die	!!
	P ² -D		-	
10	C:C ^I	a	Wreede [∅] die [∅] gedooft!	
		b	[] hemel [] het lied der drenkelingen [dooft!]	
		c	o H[emel] [] 't []	
	M ^I -D		het	
			[Fase d in stadium C ^I valt samen met stadium C ^{II}]	
	C:C ^I r. 11-16			
11			[∅]	
12		a	en de ijte van het harte der veroveraars	[→14]
		a	[] in 't zatte [hart] van den [veroveraar]	
13			[∅]	
14		a	uw	[→11]
		a	Ons blikken luiken op den schaduw van de steilte	
15		a	der veil'ge kaaien die [∅] gevaar	[→12]
		a	[] genezen van 't []	
16			der glanzig-lokkende ijte	[→13]
			[r. 11-16 werden doorgehaald in stadium C ^{II}]	

C:C^{II}, M^I, P^I, T, P², M², D r. 11-15

11	C:C ^{II}	a	Luik uwen zilvren blik op 't schaad'wen van de steilte	[←C ^I , 14]
		b	Neen: luik uw []	
	M ^I -P ²			
	M ²	a	schaad'wen	
		a	[] [scha]a[d'wen] []	
	D			
12	C:C ^{II}		der veil'ge kaaien die genezen van 't gevaar	[←C ^I , 15]
	M ^I -T		,	
	P ²	a	o	
		b	[] [kaai]ë[n] []	
	M ²		kaaien,	
	D		kaaiën	
13	C:C ^{II}		der gretig-lokkende ijlte:	[←C ^I , 16]
	M ^I -D		.	
14	C:C ^{II}		de ijlte in het zatte hart van den veroveraar	[←C ^I , 12]
	M ^I -D		De	
15	C:C ^{II}		is dieper *den de zee en als de hemel klaar	*[lees: dan]
	M ^I -D		dan .	

ZETFOUTEN

P^I, T r. 10: O | o

NOTEN

¹ Van het gedicht verscheen een vertaling in het Frans.

[BM3]

ZOU'N WIJ GEEN GLAASKEN MOGEN DRINKEN?

OVERLEVERING

C: Carnet H-83, p. 22r, 22v, 23r.
M^I: Manuscript H-88,2.
P^I: Drukproef T H-89,1-2.
T: *Nu* 1 (oktober 1927), p. 43-44. /32/
D^I: *Gedichten*, p. 54.
P²: Drukproef D² H-99,20.
M²: Manuscript H-101,14.
D²: *Het berg-meer*, p. 20.

DATERING

22 of 23 april 1927; 23 april 1927.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
Bij het eerste ontwerp van een samenhangende groep gedichten onder de titel 'De modder-haven' in het carnet van 1927 (zie de ontwikkelingsgang bij [BM2]) kwam Van de Woestijne al direct tot een vrij complete opzet voor 'Zou'n wij geen glaasken mogen drinken?' (C:A, p. 22r). De twee eerste strofen komen daarin in omgekeerde volgorde voor.

	C:A		
1		'Zou'n wij geen meisken mogen kussen?	[→5]
2		Zou'n wij daarom een smeerlap zijn?	[→6]
3		[∅] sussen	
4		[∅]	
		[<i>strofewit</i>]	[5-8→1-4]
5		'Zou'n wij geen glaasken mogen drinken?	
6		Zou'n wij daarom een zatlap zijn?	
7		[∅] stinken	
8		[∅] wijn	
		[<i>strofewit</i>]	[9-16→9-16]
9		Als koningen kwamen we uit den Oosten	
10		En hadden de zilvren matten aan boord	
11		Wij hebben [∅] om ons te troosten	
12	a	en [∅] eene koord	
	b	[] aan elken mast []	
	c	v[an] [elke] ra daar hangt [eene koord]	
		[<i>strofewit</i>]	
13		[∅] bewusten	
14		en onze daden bennen groot	
15		en als men moede is kan men rusten	
16		het veiligst in den [∅] dood	

Op de volgende rectopagina, gedateerd '23 April', voltooide Van de Woestijne een tweede kladversie (B; een variant in r. 3 schreef hij op de linkerpagina, 22v). Eronder maakte hij nog een begin met 'De meiskens uit de taveernen' [BM4]. Stadium B is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II
M' is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

		(C:A niet opgenomen)	
			[1-4←A, 5-8]
2	C:B	a Zou'n wij daarom een dronkaard *zijn?	*[<i>lees: zijn?</i>]
		b [] zatlap []	
	M ¹ -D ²	zat-lap zijn?	

15	C:B	Maar als men moede is kan men rusten
	M ¹ -D ²	En ,
16	C:B	a in uwe veili
	M ¹ -D ²	a [] [veil]’ge haven, Dood. warme

ZETFOUTEN

D ²	r. 1: Zou’n ‘Zou’n
	r. 2: zou’n Zou’n

NOTEN

¹ De regels 1-2 en 5-6 zijn ontleend aan het volksliedje ‘Wij zijn al bij een’, ook geheten ‘De kadulletjes’; zie Van Duyse, *Het oude Nederlandsche lied* dl. 11, p. 1316-1317. Van het lied bestaan verschillende versies; de door Van de Woestijne tussen aanhalingstekens geplaatste regels komen het meest overeen met de versie die in het genoemde werk met C is aangeduid (p. 1317). De door Van de Woestijne verwerkte gedeelten luiden: ‘Zouden wij niet mogen een kuske geven, / zouden wij daarom ’nen deugeniet zijn’ en ‘Zouden wij niet mogen een pintje drinken, / zouden wij daarom ’nen zatterik zijn?’

In het gedicht komen nog andere toespelingen op liedjes voor. r. 9: ‘Als koningen kwamen we uit den Oosten’, is genomen uit een driekoningslied, al is niet precies te zeggen uit welk; vermoedelijk heeft Van de Woestijne niet één lied in het bijzonder op het oog gehad. In *Het oude Nederlandsche lied* zijn tien driekoningsliederen opgenomen, met elk verscheidene afwijkende versies (deel III, p. 2023-2088). Slechts in enkele daarvan is de eerste persoon meervoud gebruikt zoals Van de Woestijne in zijn gedicht doet. Mogelijk heeft hij gebruik gemaakt van ‘Wij komen van ’t Oost, wij komen van ver’ (p. 2055). Ook lijkt ‘Wy zyn drie koningen, wy zoeken geen kind’ (p. 2074) in aanmerking te komen. De drie koningen zoeken daarin niet naar Jezus maar naar bier. Het driekoningslied is dus evenzeer een drinklied, wat aansluit bij het karakter van ‘Zou’n wij geen glaasken mogen drinken?’ Bovendien is het begin van de derde en laatste strofe vergelijkbaar met de al genoemde ontleningen in de regels 1-2 en 5-6. De strofe luidt:

Zou’n wy niet wenschen drie koningen te zyn,
daer we altyd hebben tabak en brandewyn;
wy waeyen en wy zwaeyen
en wy zwaeyen altyd rond;
daer kwam ons onderwegen
nog een mooi meisken tegen;
wy gaven ze eenen mond.

Met ‘[we] hadden de zilveren matten aan boord’ (r. 6) en ‘al bennen onze daden groot’ (r. 13) verwijst Van de Woestijne naar het bekende lied ‘Heb je van de zilveren vloot wel gehoord’ (ook ‘De Zilervloot’); zie hiervoor *Wat Nederland zingt*, p. 67-69.

² In het *WNT* of Vlaamse woordenboeken werd ‘boezen’ (r. 7) in de door Van de Woestijne bedoelde betekenis (‘boezem’) niet aangetroffen.

- OVERLEVERING C: Carnet H-83, p. 23r, 25v, 26r.
M¹: Manuscript H-88,3.
P¹: Drukproef T H-89,2.
T: Nu 1 (oktober 1927), p. 44. /32/
P²: Drukproef D H-99,21.
M²: Manuscript H-101,15.
D: *Het berg-meer*, p. 21.
- DATERING 23 april 1927 of kort daarna; 16 mei 1927; eind mei-begin juni 1927.
- ONTWIKKELINGS- I
GANG Onder de voltooide kladversie van 'Zou'n wij geen glaasken mogen drinken?' [BM3], die op 23 april 1927 gedateerd was, vond Van de Woestijne nog ruimte om (met anilinepotlood) de eerste aanzet tot 'De meiskens uit de taveernen' te noteren (C:A). Eerst schreef hij echter een notitie, niet direct tekstueel in verband te brengen met het gedicht maar er mogelijk toch mee samenhangend, gezien r. 4 van de schets die erop volgde (paralipomenon). Van de Woestijne haalde het door voor hij aan de schets begon.

C: paralipomenon

- (1) en de aarde is rond, en wij zijn moe

[Doorgehaald in stadium B]

In de schets is onzeker hoe de door wit gescheiden gedeelten zich tot elkaar verhouden; de onderstreping van de eerste regel kan er bovendien op duiden dat die aanvankelijk als titel bedoeld was.

C:A

- 1 *De meiskens uit de taveernen* [→1]
[regel wit]
- (2) en dragen [∅] van vuur'ge zij [→5]
- (3) er slaapt een zoon in onze zij
[regel wit]
- (4) en de aarde is rond van bij 't begin
- (5) en wij zijn 't eind van alle tochten
[Status van de witregels onzeker]

Enkele weken later, op '16 Mei', maakte Van de Woestijne een meer vastomlijnd begin voor het gedicht (p. 26r). Hij schreef met zwarte inkt tien regels (C:B).

Weer iets later kregen de beide slotstrofen gestalte op de naastliggende pagina (C:C) en bracht Van de Woestijne een variant aan in r. 3 van B. Wanneer dit precies gebeurde, is niet te zeggen. De reeks gedichten waar 'De meiskens uit de taveernen' deel van uitmaakt ([BM2], [BM3], [BM4] en [BM5]) is duidelijk in onderlinge samenhang geschreven. Het laatste, 'Naar Oost-land willen wij varen', werd verderop in hetzelfde carnet voltooid op 18 juni, evenals C met anilinepotlood. Vermoedelijk heeft Van de Woestijne stadium C van 'De meiskens uit de taveernen' direct voorafgaand aan of in aansluiting op genoemd klad van [BM5] voltooid, maar een exacte datering is niet mogelijk.

De stadia B en C zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II

*M*¹ is kopijhandschrift voor (de proef *P*¹ van) *T* geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES	(C:A niet opgenomen)	
		[1←A, 1]
3	C:B a Zij zien de jongens geerne; b [] er [] <i>M</i> ¹ -D .	
		[Fase b in stadium B valt samen met stadium C]
4	C:B zij baren haar kindren dood. <i>M</i> ¹ -T Zij kindren <i>P</i> ² -D kindren	
5	C:B a Zij dragen van vuur'ge zijde a [] [vu]ri[ge] [] <i>M</i> ¹ -D	[←A, 2]
7	C:B a Wen a [We] ontwaken aan hare zijde <i>M</i> ¹ -D	
8	C:B met de houten mond van de spijt. <i>M</i> ¹ -D den	
9	C:B Want de aarde waarop wij zwalken C:C a z[?] a De zee waarover wij zwalken b [] ronde [zee] waar [] <i>M</i> ¹ -D ,	
10	C:B is [] ∅ [] C:C a [xx] a Die eindeloos wenkt en geeuwt; <i>M</i> ¹ -D die	

11	C:C	a	waar[?]	
		a	en ons doet van begeeren balken	
	M ¹ -T			,
	P ²	a		°
		b	[],
	M ²			°
	D			,
12	C:C	a	of ons verre vrouwe verweeûwt	
		b	en []
	M ¹ -D			:
13	C:C	a	En ankren we in de taveernen	
		a	Wij [ank]e[ren] []
	M ¹ -T		wij	
	P ²		ankren	
	M ²		ankeren	
	D		ankren	
14	C:C		waar geniepig de rust ons smijt,	
	M ¹ -T		een	.
	P ²			
	M ²	a	[xx]	
		a	[] een rust ons smijt.	
	D			
15	C:C	a	daar waa	
		a	[] [wa]chten ons rood de deeren	
		a	[] [deer]nen,	
	M ¹ -D		Daar	.
16	C:C		daar raken wij 't Leven kwijt	
	M ¹ -T		Daar	.
	P ² -D		leven	

ZETFOUTEN

P², D r. 2: *Zij* | *zij*
r. 12: *verweeûwt* | *verweeûwt*

NOTEN

¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Engels (3x), het Frans (2x), het Hongaars (2x), het Italiaans, het Roemeens, het Spaans (2x) en het Tsjechisch.

[BM 5]

NAAR OOST-LAND WILLEN WIJ VAREN

OVERLEVERING

C: Carnet H-83, p. 29v, 30r.
M¹: Manuscript H-88,4.
P¹: Drukproef T H-89,2-3.
T: *Nu* 1 (oktober 1927), p. 44-45. /32/

*D*¹: *Gedichten*, p. 55.
*P*²: Drukproef *D*² H-99,22.
*M*²: Manuscript H-101,16.
*D*²: *Het berg-meer*, p. 22.

DATERING 18 juni 1927 en kort daarvoor.

ONTWIKKELINGS- 1
 GANG Onder enkele kladfragmenten van: 'Ik weet: ik berg iemand in mijne woon'
 [BM14] op p. 30r van Van de Woestijnes carnet uit 1927, is met anilinepotlood
 een eerste notitie voor de tekst van 'Naar Oost-land willen wij varen' geschre-
 ven (C:A). Het is één regel, die de vierde van het gedicht zou worden.

C:A [→4]

(1) Malheuren slapen niet

Op de pagina links hiervan (p. 29v) stond een regel geschreven die mogelijk
 verband houdt met [BM6]. Daaronder voltooide Van de Woestijne een klad van
 'Naar Oost-land willen wij varen' (C:B). De slotstrofe bestaat hier nog uit vier
 regels. Boven deze versie is de datum '18 Juni' (1927) geplaatst; A zal van
 korte tijd daarvoor stammen. Stadium B is in de gecombineerde synopsis opge-
 nomen.

II
*M*¹ is kopijhandschrift voor *T* geweest.

VARIANTEN EN (C:A niet opgenomen)
 CORRECTIES

1	C:B	Naar Oostland	wilden wij varen :	[←A]
	<i>M</i> ¹ - <i>T</i>	'Naar	willen ':	
	<i>D</i> ¹	Oost-land		
	<i>P</i> ²	a Oostland		
		b [] [Oost]-[land]	[]	
	<i>M</i> ² , <i>D</i> ²			
2	C:B	a het is	het oudste lied.	
		b [] er []		
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i> ¹			
	<i>P</i> ²	a het		
		b [] er het []		
	<i>M</i> ² , <i>D</i> ²			
3	C:B	Maar een mond is vol gevaren.		
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i> ¹	de monden zijn	;	
	<i>P</i> ²	monden		
	<i>M</i> ²	de monden		
	<i>D</i> ²	monden		

4	C:B M ¹ -D ²	Malheuren slapen niet. malheuren
5	C:B M ¹ -D ²	Al hebben kambuizen geen lichten, kombuizen
6	C:B M ¹ -D ²	kambuizen hebben een bed. kombuizen
7	C:B M ¹ -T D ¹ P ² -D ²	En de reizen zijn maar gedichten ; . ;
8	C:B M ¹ -T D ¹ P ² -D ²	a En de rust is 't schoonste gebed b [] rijkste [] en slaap . En en
9	C:B M ¹ P ¹ -D ²	a Slechts Verlangen kan nog gloeien a [] doorrijzen verlangen
10	C:B M ¹ -T D ¹ -D ²	Wie daar ooit uit Oostland kwam wie . Oost-land
11	C:B M ¹ -T D ¹ P ² M ² D ²	a Een bokking is zékere z[x] a [] spijze zéekre a zeek're b [] [z]ék[ek're] [] zékere zeek're
12	C:B M ¹ -T D ¹ P ² M ² D ²	a Met den vraat'gen geur van den zwam b bij den tragen boterham talmenden . de talmende a den talmenden b [] [de] [talmende] [] den talmenden de talmende
13	C:B M ¹ -D ²	a En van a [] al[?] maakt de geur der zwam b [] [maakt] er [de geur] van [*der zwam] der zwam

*[lees : de]

- 14 C:B hier binnen U zwaar en lam
M¹-D² hier-binnen u langzaam | | :
- 16 C:B [ontbreekt]
M¹-D² bij rijzenden uchtend de vlam
- 17 C:B(16) de geur der vluchtigste rozen
M¹-D² die geurt der vluchtige | | .

ZETFOUTEN

- D² r. 1: *Naar* | 'Naar
r. 7: *gedichten.* | *gedichten*; (ook in P²)
r. 11: *zee'kre* | *zeek're*; in P² werd op deze plaats *ze'kre* → *zee'kre* gecorrigeerd, waarmee Van de Woestijne tevens een variant wilde invoeren; deze werd niet overgenomen in de gepubliceerde tekst.

NOTEN

- ¹ Van de Woestijne maakte, als bij [BM₃], gebruik van een oud volksliedje. In Van Duyses *Het oude Nederlandsche lied* zijn meerdere versie van 'Naar Oost-land willen wij rijden' opgenomen (deel 1, p. 290-291 en p. 713-727). Van de Woestijne heeft vermoedelijk niet één versie in het bijzonder op het oog gehad; de beginregels van zijn gedicht komen het meest overeen met 'Na Oosterland wil ick varen / daer woont er mijn zoete lief' (p. 720).
² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Spaans (2x).

[BM₆]

IK BEN 'T GEDULD DER BROOZE EN LUSTELOOZE MENSCHEN

- OVERLEVERING C: Carnet H-83, p. 29v, 36r, 38r.
M¹: Manuscript H-87,[2].
M²: Manuscript H-88,5.
P¹: Drukproef T H-89,3.
T: *Nu* 1 (oktober 1927), p. 45. /32/
P²: Drukproef D H-99,23.
M³: Manuscript H-101,16.
D: *Het berg-meer*, p. 23.

DATERING

Omstreeks 18 juni 1927; tussen 20 en 30 juni 1927; 30 juni 1927.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
Boven het voltooid klad van 'Naar Oost-land willen wij varen' [BM₅] in het carnet van 1927, dat gedateerd was '18 Juni', schreef Van de Woestijne omstreeks die datum een regel die verwant is met (de thematiek in) de eerste strofe:

C: paralipomenon 1

- (1) En afwezig te zijn als God

Tussen 20 en 30 juni maakte Van de Woestijne vervolgens een zeer ruwe kladversie (C:A) waarvan de structuur sterk afwijkt van de eindversie.

- C:A
- [1-4 → 5-8]
- 1 a Mijn stem bewoont het want waar groote vooglen waken
b [bewoont] [Mijn stem] []
- 2 a met flapperende vlerk die beeft gelijk een beë
a [] sidderende []
- 3 er is geen wind die waakt en hapert [xxx]
- 4 a ik ben in 't oor des dooven
a [] van [doo]f een weeûw de zucht der zee
[kleine witruijnte]
- (5) Waardoor een donkre bij haar zware zorgen zoemt
[kleine witruijnte]
- (6) Ik ben de vreë waar alle rozen in verslensen [→B, 4; →4]
[De regels 1-4 en 6 werden doorgehaald, vermoedelijk in stadium C]

Onder deze schets staat een fragment waarvan onzeker is of het verband houdt met het gedicht. Het werd, in tegenstelling tot de tekst uit stadium A, die in stadium C hernomen werd, niet geschrapt.

C: paralipomenon 2

- (1) Open uw vlerk, o boom, waar duizend vlerken wonen
- (2) a [] nu de nacht
b open de waaier uwer klaarte, []
- (3) a [] als een moeder tegen-lacht
b een nieuwen ochtend []
- (4) a [] die aan haar versleten konen
b een moede moeder []
- (5) a het aaien van [] wacht
b uwe waarende aaiing [wacht]

Twee bladzijden verder in het carnet (p. 38r) begon Van de Woestijne met een kladversie van de eerste strofe (C:B).

- C:B
- [→1-4]
- 1 Ik ben 't geduld der *looze en lustlooze menschen; *[of: broze]
- 2 a Ik ben de afwezigheid van God in [] hart
b [] 's menschen []

- 3 a Ik ben in de ure 't uur dat op [∅] mart
 b [] zijn staken []

4 Ik ben de vreê waar alle rozen in verslensen

[Stadium B werd geheel doorgebaald in stadium C]

Van de Woestijne haalde deze strofe door, en waarschijnlijk deed hij op dat moment hetzelfde met de regels 1-4 en 6 uit A. Op dezelfde pagina nam hij toen de in A en B afzonderlijk bewerkte strofen in netschrift over (C); eronder schreef hij de datum '30 Juni' (1927).

Alles werd geschreven met anilinepotlood. Stadium C is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II

De plaats van M^1 ten opzichte van de andere bronnen is niet geheel zeker. Het manuscript kan een bepaald, praktisch doel hebben gediend, bijvoorbeeld een eerste volledige neerslag in netschrift. Mede omdat M^2 , P^1 en T in de tijd betrekkelijk snel na elkaar ontstaan zullen zijn en hetzelfde geldt voor M^3 , P^2 en D , is M^1 direct na C geplaatst.

III

M^2 is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES

(C:A en C:B niet opgenomen)

[1-4←B]

- 1 C:C- P^2 Ik ben 't geduld der brooze en lusteloze menschen;
 M^3 a | | 1
 a [] en lusteloze menschen;
 D | |

- 3 C:C a Ik ben in de ure 't uur dat op zijn einde mart.
 M^1 -D b i[k] [] [ure]n []
 | |

[4←A, 6; 5-8←A, 1-4]

- 6 C:C a met rusteloze vlerk die f
 a [] beeft gelijk een beê:
 M^1 -D | |

- 8 C:C ik ben in 't oor van doof een weêuw de zucht der zee
 M^1 - P^2 | |
 M^3 | | *weêuw | | *[lees: weêuw]
 D | | weêuw | |

ZETFOUTEN

- D r. 3: *smart* | *mart*
 P^2 , D r. 4: *vrêe* | *vreé*
 P^2 , D r. 8: *weêuw* | *weeûw*

OVERLEVERING C^1 : Carnet H-60, p. 48r.
 C^2 : Carnet H-67, p. 63r.
 C^3 : Carnet H-72, p. 12r.
 C^4 : Carnet H-83, p. 35r.
 M^1 : Manuscript H-88,6.
 P^1 : Drukproef T H-89,3.
 T : *Nu 1* (oktober 1927), p. 45. /32/
 P^2 : Drukproef D H-99,24.
 M^2 : Manuscript H-101,18.
 D : *Het berg-meer*, p. 24.

DATERING Tussen 14 augustus en 12 september 1922; tussen 6 en 26 december 1925; 22 februari 1926; 20 juni 1927 en kort daarvoor.

ONTWIKKELINGS- I
 GANG In de zomer van 1922, tussen 14 augustus en 12 september, noteerde Van de Woestijne enkele regels als grove aanzet op p. 48r van zijn carnet (C^1 :A).

C^1 :A

- (1) Gij ziet de zee, mijn God, die wiegelt in mijne oogen
 $[\rightarrow B^I, 1; \rightarrow B^{II}, 1; \rightarrow C, 1; \rightarrow I]$
[wtruimte]
- (2) a De $[\rightarrow B^I, 2; \rightarrow B^{II}, 2]$
 a H[e]t onweêr is geluwd tot deze regen-bogen
- (3) omhoog, omlaag $[\rightarrow B^I, 4; \rightarrow B^{II}, 2]$

In december 1925 kwam Van de Woestijne op de aanzet terug. Toen werd een eerste poging voor de beginstrofe op p. 63r (C^2 :B^I) direct doorgehaald en gevolgd door een tweede, die resulteerde in een nieuwe, zevenregelige beginstrofe en de eerste regel van een tweede (C^2 :B^{II}; alles blauwe inkt).

C^2 :B^I

- 1 Gij ziet de zee, mijn God, die wemelt in mijne oogen.
 $[\leftarrow A, 1; \rightarrow B^{II}, 1; \rightarrow C, 1; \rightarrow I]$
- 2 a De $[\leftarrow A, 2-3; \rightarrow B^{II}, 2/4]$
 a H[e]t onweêr is geluwd dat [\emptyset] omlaag, omhoog,
 a [] traag een regenboog[.]
- 3 a ter hoge lucht, ter laetre waetren heeft gezogen, $[\rightarrow B^{II}, 3]$
 a []° uit []
- 4 omlaag, omhoog. $[\leftarrow A, 3; \rightarrow B^{II}, 2]$
[Stadium B^I werd geheel doorgehaald in stadium B^{II}]

C²:B^{II}

- 1 Gij ziet de zee, mijn God, die wemelt in mijne oogen.
[←A, 1; ←B^I, 1; →C, 1; →1]
- 2 a Het onweêr is geluwd dat traag een regen-b [←A, 2-3; ←B^I, 2/4]
a [], omlaag, omhoog,
- 3 ter hooge lucht uit laetre waeteren heeft gezogen [←B^I, 3]
- 4 een regen-boog. [←A, 2; ←B^I, 2]
- 5 Gij ziet de zee, mijn God, die wemelt in mijne oogen:
- 6 a nóg staat hun glanzen niet gebogen
b [] cirkel []
- 7 a in 't zeven-kleurig licht van Uw doorstarend oog
b [] [zeven-]klarend []
[strofewit]
- 8 Gij zijt in mij; maar 'k heb u [∅] gegeven

De volgende versie, in het carnet van 1926 (C³, p. 12r) en gedateerd '22 Febr.', had in aanleg opnieuw een openingsstrofe die langer was dan ze uiteindelijk geworden is.

C³:C

- 1 Gij ziet de zee, mijn God, die wemelt in mijne oogen,
[←A, 1; ←B^I, 1; ←B^{II}, 1; →1]
- 2 en 'k zie U, daar gij zijt die wemelt door de zee.
- 3 Nog vóór de dag die uit [∅] getogen,
- 4 a tot de ure dat 't opaal der zanden heeft gezogen
b [] avond [d]ie []
- 5 [∅] wimprend wee
- 6 [∅] bedrogen

Pas in het laatste kladstadium kwam Van de Woestijne tot de definitieve strofe-structuur van het gedicht. In weer een nieuw carnet (1927) schreef hij op p. 35r met blauwe inkt een vierregelige openingsstrofe (C⁴:D). Met anilinepotlood is die bewerkt (fase b) en aangevuld met een – dan nog onvolledige – tweede strofe (C⁴:E^I). De laatste werd doorgehaald en hernomen (C:E^{II}). Bovenaan de bladzijde schreef Van de Woestijne met aniline '20 JUNI' (dubbel onderstreept); het is dus waarschijnlijk dat de inktfase van vóór die datum is. De stadia D en E zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II

M^I is kopijhandschrift voor T geweest.

III

Van de Woestijne schreef de eerste strofe van het gedicht in een opdrachtexemplaar van *God aan zee* voor F.V. Toussaint; zie noot 1.

VARIANTEN EN
CORRECTIES(C¹, C² en C³ niet opgenomen)

1	C ⁴ :D M ¹ -D	Mijn God, gij ziet de zee die wemelt in mijne oogen 	[←A, I; ←B ^I , I; ←B ^{II} , I; ←C, I]
2	C ⁴ :D M ¹ -T P ² M ² D	gij ziet mijn open mond waaraan de hemel wacht ; Gij a gij a G[ij] ziet mijn open mond waaraan de hemel wacht; 	
3	C ⁴ :D M ¹ -T P ² -D	a gij ziet mijn vingren tokkelend bewogen b [] [tokkelend]e [ving]eren [] , Gij	
4	C ⁴ :D M ¹ -D	a van sijpelenden sterrennacht b [] [sijpelend] een [] sijpelenden sterren-nacht.	
		[Fase b in stadium D valt samen met E ^I]	
5	C ⁴ :E ^I C ⁴ :E ^{II} M ¹ P ¹ , T P ² M ² D	De dagen zijn vergaan, verlangen is gebleven a mijn voldaan: a M[ijn] [] V[erlangen] [] . verlangen a b [] [ver]l[angen] [] verlangen verl[angen]	
6	C ⁴ :E ^I C ⁴ :E ^{II} M ¹ -D	a Gij ziet mijne [] ijlt a [] [*mijne] heele lijf geschokt van [] b [] hopende [ijlt] a mijne doorschokt a [] [mijn] [] ge[schokt] van hopende ijlt .	*[lees : mijn]
7	C ⁴ :E ^I C ⁴ :E ^{II} -D	[] alleen de droomen leven Een roef bewaart mijn slaap; maar oude	

8 C⁴:E^I a [ø] verwijlt[?]
 b waarin mijn veil'ge koorts verwijlt
 C⁴:E^{II} | | veiligheid | |
 M¹-D | |.

[Stadium E^I werd doorgehaald in stadium E^{II}]

NOTEN ¹ Van de Woestijne schonk een presentemplaar van *God aan zee* aan zijn vriend Fernand Toussaint, waarin hij bij de opdracht een strofe van 'Mijn God, gij ziet de zee' schreef. De transcriptie door Toussaint in *Marginalia* (p. 152) luidt:

Mijn God, gij ziet de zee die wemelt in mijne oogen;
 Gij ziet mijn open mond waaraan de hemel wacht;
 Gij ziet mijn tokkelende vingeren, bewogen
 van sijpelenden sterren-nacht.

Aangezien *God aan zee* in november 1926 verscheen en Van de Woestijne hoogstwaarschijnlijk kort daarna zijn presentemplaren aan enkele vrienden weggaf, moet deze strofe omstreeks november/december 1926 voltooid zijn geweest.

² Literatuur: Musschoot, 'Karel van de Woestijne: "Mijn God, gij ziet de zee".'

[BM8] EEN ZEIL, EEN ZEIL! ZIE 'K DAAR GEEN ZEIL, GESPANNEN

OVERLEVERING C: Carnet H-83, p. 26r, 32r, 39r.
 M¹: Manuscript H-87,[1].
 M²: Manuscript H-88,7.
 P¹: Drukproef T H-89,4.
 T: *Nu* 1 (oktober 1927), p. 45-46. /32/
 D¹: *Gedichten*, p. 56.
 P²: Drukproef D² H-99,25.
 M³: Manuscript H-101,19.
 D²: *Het berg-meer*, p. 25.

DATERING 16 mei 1927; tussen 18 en 20 juni 1927; 1 juli 1927.

ONTWIKKELINGS-
 GANG 1
 Van de Woestijne deed de eerste aanzet tot 'Een zeil, een zeil' terwijl hij aan 'De meiskens uit de taveernen' ([BM4]) werkte, op 16 mei 1927. Waar hij voor dat laatste gedicht met blauwe inkt ruim twee strofen schreef (p. 26r), maakte hij onderaan de bladzijde een schets voor wat de slotstrofe van 'Een zeil, een zeil' zou worden (C:A). Later, mogelijk tijdens stadium B, vulde hij met anilinepotlood de strofeschets A met twee rijmwoorden aan en schreef hij op dezelfde linkerpagina een nieuwe regel (fasen b en c). Stadium A werd met anilinepotlood doorgehaald, waarschijnlijk toen Van de Woestijne de volledige kladversie C schreef en hij de voorstadia die hij daarin verwerkte, schrapte.

Twee regels die apart werden geschreven (C:B, p. 32r) in de dagen 18-20 juni, werden namelijk eveneens met aniline doorgehaald.

C:A

- 1 De huive van den nacht gespannen als de zeilen [$\rightarrow 9$]
- 2 a waarin de wind [\varnothing]
 b [] vult
- 3 de winden [\varnothing] nog vlugger dan de mijlen [$\rightarrow 11$]
- 4 a die de oogen [\varnothing] *kijlen **[lees: keilen]* [$\rightarrow 12$]
 b [] duldt
 c { []
 { en hunne ontdane moeite boren in uw rug }

[Geheel doorgehaald, vermoedelijk in stadium C; de fasen b en c vallen mogelijk samen met stadium B.]

C:B

[$\rightarrow 5-6$]

- (1) Gedompeld in de zeeën
 (2) Werd ik met licht bedekt

[Geheel doorgehaald, vermoedelijk in stadium C]

Het voltooide klad dat Van de Woestijne vervolgens met anilinepotlood maakte op p. 39r (C:C), dateerde hij met '1 JULI' (dubbel onderstreept). Deze versie is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II

De plaats van M^1 ten opzichte van de andere bronnen is onzeker, als M^1 bij [BM6]; zie aldaar.

III

M^2 is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
 CORRECTIES

(C:A en B niet opgenomen)

- 1 C:C-T Een zeil, een zeil! Zie 'k daar geen zeil, gespannen
 D¹ | |° | |
 P² a | |
 b [], []
 M³, D² | |

Pas in 1927 maakte Van de Woestijne een definitief begin met het gedicht. Met anilinepotlood noteerde hij bovenaan p. 41r in zijn carnet een regel die in een later stadium als tiende regel een plaats kreeg in het gedicht:

C^2 :B

[→10]

(1) Ik ben de spiegel die het beeld vergeet

Daaronder werd een kladversie geschreven waarvan alleen de slotstrofe nog erg onvolledig bleef (C^2 :C).

Op de linkerbladzijde werkte Van de Woestijne daarna een nieuwe versie uit (C^2 :D). Tussen de eerste twee regels is een grote witruimte, en een lijn geeft aan dat de twee op elkaar aansluiten. Van de Woestijne heeft vermoedelijk de eerste regel het vroegst geschreven. Bovenaan is als datum '4 JULI' toegevoegd (dubbel onderstreept). Deze geldt mogelijk ook voor de stadia B en C; zo niet, dan zijn deze stadia van korte tijd daarvoor.

De stadia C en D zijn opgenomen in de gecombineerde synopsis, die voor de schetsmatige slotstrofe van C wordt onderbroken.

II

M^1 is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C^1 en C^2 :B niet opgenomen)

1	C^2 :C		Ik open me als een oog, den droom verloren, –
	C^2 :D	a	;
		b	[] nacht []
	M^1 -D		
2	C^2 :C	a	den nacht verloren [∅] als een oog
		b	[], open me []
		c	[] en 'k [open me als een oog]
	C^2 :D-D		'k begrijp een licht, .
3	C^2 :C	a	aan [∅] wimpren wordt [∅] geboren
		b	[] mijne [] een dag []
	C^2 :D-D		Aan
4	C^2 :C	a	[∅] regenboog
		a	die wemelt van zijn zeven-kleurig gloren
	C^2 :D-D		;
5	C^2 :C	a	'k bezit stil-aan den regenboog
		b	[] zuivren [regenboog]
	C^2 :D	a	regen-boog.
		b	[] een []
	M^1 -D		

6	$C^2:C$	a	Nog lig ik als een lamme, loom gebonden		
		b	[] zwaar []		
	$C^2:D$	a	, een verlamde,		
		b	[] lam en lijdelijk [,] []		
	M^1-T		Nóg		
	P^2		°		
	M^2		,		
	D		°		
7	$C^2:C$	a	binnen [∅] van wetend leed		
		b	[] de zwachtels [] mijn [wetend leed]		
	$C^2:D$	a	zwachtlen wétend ,		
		b	[] liefde []		
	M^1-T				
	P^2	a	wetend		
		b	[] [w]é[tend] []		
	M^2, D				
8	$C^2:C$	a	[∅] omwonden		
		c	[] de[?] zuchten der herinnering []		
		c	van 't []		
	$C^2:D$	a	en	.	
		b	[] zwachtlen van []		
	M^1-D				
9	$C^2:C$	a	[∅] gevonden		
		b	doch zie: de dag heeft mij []		
	$C^2:D$	a	Doch [∅] mij gevonden,		
		a	[] ze in mijn waan []		
	M^1-D		me		
10	$C^2:C$	a	doch 'k word de spiegel *de het leed vergeet		*[lees: die] [←A]
		b	en []		
	$C^2:D$	a	die licht[?]		
		b	[] beeld []		
	M^1-D			.	
	$C^2:C$ r. 11-16				[11-12←A]
11			[∅] doorgestaard		[→13]
12		a	dat Gij, mijn God, mijn ooge waart		[→15]
		b	bevonden [God,] dat gij []		
13			[∅]		
14			[∅]		
15			gevangen in de veiligheid der haven		[→11]
16			[∅] klaart		[→12]

DATERING Maart of april 1926; tussen 1 en 4 juli 1927; 15 augustus 1927 en kort daarna (vóór 20 augustus).

ONTWIKKELINGS- 1
GANG Op p. 16r van het carnet van 1926 noteerde Van de Woestijne met potlood een regel die, gewijzigd, als vijfde regel in het gedicht zou terugkomen ($C^1:A$). Erboven komt een tweeregelige aanzet voor (paralipomenon), waarvan het verband met de genese van het gedicht onzeker is.

$C^1:A$ [$\rightarrow B, 1; \rightarrow C, 1; \rightarrow f$]

(1) De haven, dáar aan 't eind der menschen-straten

C^1 : paralipomenon

(1) Ik zwem. Dees zoete waetren zijn de zee

(2) die streelend mijne haren overschuiven

Deze fragmenten moeten in maart of april 1926 geschreven zijn. Ruim een jaar later, tussen 1 en 4 juli 1927, nam Van de Woestijne de regel uit A weer op, als begin van een onvolledige strofe. Kennelijk zag hij die op dat moment nog als opening van het gedicht ($C^2:B$, p. 40r).

$C^2:B$

1 De haven aan het eind der menselijke straten [$\leftarrow A; \rightarrow C, 1; \rightarrow f$]

2 a sluit

a besluit het leven niet

3 en wie de zee [\emptyset] verlaten

4 oopnen een nieuw verschiet

Iets verder in het carnet, na de kladstadiá van 'Ik open me als een oog, den nacht verloren' [BM9], maakte Van de Woestijne op twee tegenoverliggende pagina's een ruwe opzet voor het gehele gedicht (p. 42v, 43r). Een precieze reconstructie van de genese is niet mogelijk. Van de Woestijne begon naar gewoonte rechtsboven. Daar noteerde hij twee strofen en een regel ($C^2:C$). De datum '15 Aug.' is er later boven geschreven. De aanhef is hier een nieuwe versie van B; dit versterkt het vermoeden dat de latere tweede strofe aanvankelijk als opening werd gedacht.

$C^2:C$

[1-4 \rightarrow f-8]

1 De haven aan het eind der menselijke straten: [$\leftarrow A; \leftarrow B, 1$]

2 a mijn rug is zwaar en moe[x]

a [] [moe] van 't ademen der dood,

b [] de []

3 gordijnen eindloosheid bevalen mijn gelaat, en

- 4 de koortse van mijn ingewand is droef en rood
 [strofewit] [5-8→13-16]
- 5 a Heb 'k ooit gewoond, waar nooit een woon haar veste
 b [] zéekre [veste]
- 6 o zee, van onbewogen ankren heeft beklemd?
- 7 Elk onweêr uitgespaard, bevoeren wij, de Besten,
- 8 a [] bestemd
 b de wijze voren, ons voorzichtigheid []
- [witregel]
- 9 a een [] vol van gestadig zout [→I, 2; →18]
 b [] onbestendigheid []

Van de Woestijne gebruikte anilinepotlood, maar met twee uitzonderingen. Op de linkerpagina, iets onder het midden, schreef hij een regelpaar (later r. 23-24) met blauwe inkt; later bracht hij daarin met anilinepotlood nog een variant aan. En rechtsonder begon hij het woord 'geruisch' met zwarte of donkerblauwe inkt, maar na de eerste drie letters maakte hij het met aniline af omdat de pen haperde. Dit betekent dat alleen al op basis van het schrijfmateriaal op deze twee pagina's ten minste vier stadia te onderscheiden zouden zijn, zonder dat kan worden vastgesteld wat ze precies behelzen en hoe hun onderlinge verhouding en chronologische volgorde van ontstaan is. De verdere verdeling in stadia geschiedt dus met enig voorbehoud.

De onder C vrijgebleven ruimte werd waarschijnlijk later pas opgevuld met een klad van de derde strofe (C²:E), nadat eronder een regelpaar was gekomen dat tot de zevende strofe zou gaan behoren (C²:D).

- C²:D [→27-28]
- (1) a De honden van [streep] waarnaar de schapen blaten
 b o [] [*van] zonder doel waar geen [] *[lees: geschrapt]
 b [] [waar]naar [geen schapen blaten]
- (2) a o Boenders eener zaal waar[?] [] betreed
 b [] die geene zool [betreed]t
- C²:E [→9-12]
- (1) a Geboren in het oord dat alle waetren scheiden
 b [] een []
- (2) a van dezen stenen steun aan dit [] strand
 b [] verstoven []
- (3) a en 't zoet verbazen, deze lieve rust te lijden

- (4) a en dit verwondren om [∅] brand
 b [] [verwond]e[ren] [*om] van een bescheiden [] **[lees : geschrapt]*
 c [] { [] } []

Tot slot op deze pagina het fragment dat met inkt werd begonnen maar met anilinepotlood afgemaakt ($C^2:F$).

$C^2:F$

- (1) [∅] geruisch [→38]
 (2) uit hoogte en laagte, breedte en diept van *Godesc huis [→40]
**[lees : Godes]*

Op de linkerpagina is als eerste waarschijnlijk de regel gekomen die bovenaan staat (op gelijke hoogte met het begin van C) en die de vroegste versie van de definitieve opening van het gedicht behelst ($C^2:G$). Eveneens van een vroeg stadium zal een regel zijn die lager staat en slotregel zou worden ($C^2:H$). Het lijkt dus alsof Van de Woestijne hier begonnen is met definitief begin- en eindpunt van het gedicht vast te leggen. Daartussenin schreef hij een kladversie van de vijfde strofe ($C^2:I$), beginnend ter hoogte van regel 8 uit C. Twee regels in blauwe inkt ($C^2:J$), uit de zesde strofe, kwamen ter hoogte van E. Er werd later, mogelijk in stadium K, met aniline een variant in aangebracht. Tot slot is onder H nog een kladversie van de latere achtste strofe geschreven ($C^2:K$), beginnend ter hoogte van het op de rechterpagina voorkomende fragment D, dat een voorstadium van de zevende strofe was.

Tegenover enkele passages op de rechterpagina plaatste Van de Woestijne dus enkele fragmenten links zodanig dat ze aansloten zoals ze in de eindversie ook zouden aansluiten. Het is daarom denkbaar dat hij zich, zeker gezien het feit dat de begin- en slotregel (respectievelijk G en H) waren vastgelegd, bij zijn werkzaamheden op de beide pagina's al een betrekkelijk duidelijk beeld had gevormd van het beoogde gedicht.

- $C^2:G$ [→1]
 (1) De treinen blazen de aard naar 't zuigen van de zee
 $C^2:H$ [→48]
 (1) Het blind-gevreten oog dat alle licht doorbrandt
 $C^2:I$ [→17-20]
 (1) a zieke onbekende, zwart van [∅] van blikken
 b [] dorst, die gilt [],
 (2) vol onbestendigheid en onverzaadlijk zout. [←C, 9]
 (3) a gij zelve zoudt ons tot[?] [∅] beschikken
 b [] lammen deemoed wijs []

- (4) a naar 't starre [∅] houdt
 b [] onaanroerbaar huis dat star ons binnen-[]

*C*²:J

[→23-24]

- (1) Nooit heeft mijn dorre mond van vonken dauw geblonken
 (2) a gelijk ge [∅] een kindermund
 b [] de roze van een jongen []
 c [] open []

[Fase c valt samen met een later stadium, vermoedelijk stadium K]

*C*²:K

[→29-32]

- (1) En waar – met witten blik en brallen kin bedreven –
 (2) a [∅] zieke vrucht versteend
 b de liefde in U gelijk een [] [versteen]t
 (3) a [∅]
 b verzoening
 b [verzoen]e[n]de eenheid! voelt ge om uwe leden kleven
 (4) de stede waar om u de vrouwe heeft geweend

Op de rechterbladzijde schreef Van de Woestijne naast de laatste regel van stadium K: 'Les larmes d'Eve', een notitie die met die regel verband houdt maar waarvan de bedoeling niet duidelijk is. Mogelijk is het een citaat.

Tot nu toe kwamen tien van de twaalf strofen in eerste aanleg gedeeltelijk of geheel op papier. Korte tijd later – vóór 20 augustus 1927 – schreef Van de Woestijne met anilinepotlood een volledige versie, twee bladzijden verder in hetzelfde carnet (*C*²:L, p. 45r en 46r; een variant bij r. 44 op p. 45v). Later bracht Van de Woestijne in de regels 1, 4 en 46 varianten aan met zwarte inkt. Stadium L is opgenomen in de gecombineerde synopsis.

Onder de volledige tekst schreef Van de Woestijne een deel van de voorlaatste regel (*C*²:M). Het is mogelijk dat de dichter een herneming van (een deel van) de laatste strofe overwoog, maar het is niet uit te sluiten dat deze halve versregel als notitie tijdens stadium L werd vastgelegd.

*C*²:M

- (1) [∅] van vochte en vuur'ge kammen

II

*M*¹ is kopijhandschrift voor *T*¹ geweest; *M*³ is kopijhandschrift voor *T*² geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C¹ en C²:B-K niet opgenomen)

- 1 C²:L a De treinen blazen de aard naar 't zuigen van de zeeën [←G]
 b [] [*naar] [] aan der [] *[*lees: geschrapt]
 c [] het [*'t] [] *[*lees: geschrapt]
 M¹, T¹ | | zuigen aan der zeeën.
 P a | |
 b [] toe []
 M²-T² | | aan | |
 D | | toe | |
- 2 C²:L Een laatste stad die zwoel en zwart den drift bedriegt
 M¹-D | |:
- 3 C²:L a Een loome lucht vol slaap en dood voor de *gedweeen; *[*lees: gedweeën]
 b [] vromen [slaap voor] U, []
 M¹-D een | | u, gedweeën;
- 4 C²:L a dan: gij [∅] vrage, gij, die wekt en wiekt
 b [] onbegrepen []
 c [] [vra]ag, [gij] zee , []
 M¹-M³ | | , | |.
 T² | | Zee | |
 D | | zee | |
- [5←A; 5←B, 1; 5-8←C, 1-4]
- 6 C²:L-T¹ mijn rug is zwaar en moe van de ademen der dood;
 P a | |
 b [] [mo]ê []
 M², M³ | | moe | |
 T², D | | moê | |
- [9-12←E]
- 11 C²:L a en 't zoet verbazen, deze lieve rust te leiden
 b [] [lij]den
 M¹-D | |,
- 12 C²:L-T¹ en heimlijk vreeze' in ons om een bescheiden brand:
 P-D | | van | |
- [13-16←C, 5-8]
- 13 C²:L heb 'k ooit gewoond, waar nooit een woon haar zéekre veste,
 M¹, T¹ | | nooit | |
 P | | nooit | | zeeke | |
 M² | | nooit | | zéekre | |
 M³-D | | nooit | | zeeke | |
- 14 C²:L-M³ o zee , van onbewogen ankren heeft beklemd?
 T² o Zee | |
 D o zee | |

15	<i>C</i> ² : <i>L</i>		– Elk onweêr uitgespaard, bevoeren wij, de Besten,	
	<i>M</i> ¹	a	uitsp	
		a	[] [uit]gespaard, bevoeren wij, de besten,	
	<i>T</i> ¹			
	<i>P</i>	a		
		b	[] [b]é[sten,]	
	<i>M</i> ² - <i>T</i> ²		besten,	
	<i>D</i>		bésten,	
				[17-20←I]
18	<i>C</i> ² : <i>L</i>		vol onbestendigheit en onverzaadlijk zout:	[←C, 9]
	<i>M</i> ¹	a	onb	
		a	[] [on]verzaadlijk zout:	
	<i>T</i> ¹ - <i>D</i>			
19	<i>C</i> ² : <i>L</i>		gij-zelve zoudt ons lammen deemoed voorbeschikken	
	<i>M</i> ¹ , <i>T</i> ¹		zee, zelve zoudt ge	
	<i>P</i>	a	gij	
		b	[] [g]e []	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>			
20	<i>C</i> ² : <i>L</i>		het onaanroerbaar huis dat star ons binnen-houdt	
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		binnen houdt.	
21	<i>C</i> ² : <i>L</i> - <i>M</i> ²		Uit allen wind geweerd, in alle zoelt gezonken,	
	<i>M</i> ³ , <i>T</i> ²		verzonken,	
	<i>D</i>		gezonken,	
22	<i>C</i> ² : <i>L</i>	a	heeft nooit een hoop gegeeuwd, die geene spijs en vond;	
		b	[] vraag []	
		b	[] hoop []	
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		° spijsze vond;	
				[23-24←J]
23	<i>C</i> ² : <i>L</i>	a	nooit heeft een dorre mond van vonken dauw geblonken	
		b	[] ons []	
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		daauw	
24	<i>C</i> ² : <i>L</i> - <i>T</i> ¹		gelijk de roze van een open kinder-mond.	
	<i>P</i>	a	kindermund.	
		b	[] [kinder]-[mond.]	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>			
25	<i>C</i> ² : <i>L</i>		Van eigen dorst de dronk, van eigen honger ate	
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		,	
				[27-28←D]
27	<i>C</i> ² : <i>L</i>		o honden zonder doel waar naar geen schapen blaten,	
	<i>M</i> ¹ - <i>M</i> ²		;	
	<i>M</i> ³ , <i>T</i> ²		naar wie	
	<i>D</i>		waar naar	

28	$C^2:L$	a	o boeders van de zaal die nooit een zool betreedt
		a	[] [boe]n[ders] []
	M^1-M^2		
	M^3	a	d
		a	[] van de zaal die nooit een zool betreedt;
	T^2, D		
[29-32←K]			
29	$C^2:L$	a	En waar , met witten blik en brallen kin bedreven
		a	[] ([])
	M^1-M^2		en
	M^3, T^2		wil
	D		kin
30	$C^2:L$	α a	de liefde in u gelijk een zieke vrucht versteent,
		β b	[] ons []
	M^1-D		[] peer
31	$C^2:L$	α a	verzoening!, voelt ge aan uwe taaie kleëren kleven
		β b	[] [voel]en we [] ons []
	M^1-M^3		!°
	T^2		taaie
	D		taaie
32	$C^2:L$	α a	de stede , waar om u de Vrouwe heeft geweend.
		β b	[] ons []
	M^1-D		Stede ...
33	$C^2:L$		– Maar neen, maar neen: ons doove wand is vol geruchten
	M^1-M^3		muur ;
	T^2		ons'
	D		ons
34	$C^2:L$	a	de venstren huivren van een lucht die buiten hoost
		b	[] dag [] bloost
	M^1-D		vensters .
35	$C^2:L$	a	Hoe ae
		a	[] [a]demt onze borst die, vol benepen zuchten
	M^1, T^1		, ,
	$P-D$		°
36	$C^2:L$	a	[x]
		a	nooit dan de zwoelte drinkt die de eigen zwaarte loost?
	M^1-M^2		
	M^3, T^2		!
	D		?
37	$C^2:L$	a	Verbiedt het gierig kind den mompelenden horen
		b	[Verbied] []
	M^1-D		

38	$C^2:L$ M^1-D	waar donker zwijmt het luisterlooze zee-geruisch: zwijmt	$[\leftarrow F, 1]$
39	$C^2:L$ M^1-D	a u a niets dat uw wrokkig oor den zang belet te hooren, ,	
40	$C^2:L$ M^1-M^3 T^2 D	uit hoogte en laagte, breedt en diept van Godes huis, breedte . ,	$[\leftarrow F, 2]$
41	$C^2:L$ M^1, T^1 P M^2-T^2 D	a Godes a o Zee!... En sluit op 't dure duister der geheimen - a b [], [] o ,	
42	$C^2:L$ M^1-M^2 M^3 T^2, D	a 't fluweel der blikken, voor [\emptyset] beducht b [] en op 't duchten van zijn vreê c [] uw [] o Uw uw	
43	$C^2:L$ M^1, T^1 P M^2 M^3-D	a (De dag is vol gerucht[?]) [\emptyset] vlijmen b [] schichten-rijk die flikkeren van [] c [] [flikk][ren] [] de [vlijmen] (de flitsen-rijk flitsen flikkren flitsen	
44	$C^2:L$ M^1 T^1-D	a der scherpe zeilen, zeis-gewijs door zee en lucht b de [] als de zeisen van de zee) c { [] } { de scherpe zeilen als de zeisen van de zee } { [de scherpe zeilen, als de zeisen van de zee] } d { [de scherpe zeilen als de] { [zeisen] } [van de zee] } { [vlijmen] } a der scherpen zeilen, als de zeisen van de zee), a [] [scherpe] [] 	
45	$C^2:L$ M^1-D	a [\emptyset] brandt b Weet : éens toch scheurt uw rust de karteling der vlammen b [] [\emptyset] [] wéet der	

46	C ² :L	a	[∅]	
		b	die alle kennen geeft en alle weten bant			
		c	[] baart [] elk bezitten []	
	M ¹	a	die kennen openbaart en die		;	
		b	[] K[ennen] [] B[ezitten] []	
	T ¹		kennen		bezitten	
	P		Kennen		Bezitten	
	M ²	a	kennen		bezitten	
		b	[] K[ennen] [] B[ezitten] []	
	M ³ -D					
47	C ² :L	a	en[?] [∅] kammen	[→M]
		b	o zegen-rijke zee [] een vuur'ge [*kammen]	*[lees: kamme]
		c	[] van vochte en [] [kammen]	
	M ¹ -D				!!	
48	C ² :L	a	het blind-gevreten oog dat Eeuwig licht door-brandt			[←H]
		b	o [] L[icht] []	
	M ¹ , T ¹				doorbrandt!	
	P	a				
		b	[] B[lind-gevreten] []	
	M ²	a	blind-gevreten		Eee	
		a	[]] [Ee]uwig Licht doorbrandt!	
	M ³	a	blind-gewreten			
		a	[] [blind-ge]v[reten] []	
	T ²				.	
	D		Blind-gevreten		!!	

[Fase c in de regels 1, 4 en 46 in stadium L is onbepaalde tijd later met zwarte inkt uitgevoerd]

ZETFOUTEN

T ¹	r. 41: of op
	r. 44: <i>scherpen</i> <i>scherpe</i>
T ²	r. 15: <i>onweer</i> <i>onweër</i>
	r. 29: parentheses ontbreken
	r. 48: <i>blind-gereten</i> <i>blind-gevreten</i>
P, D	r. 13: <i>zekere</i> <i>zeekre</i>

[BMII]

DE ZON LIGT IN MIJN LINKER-HAND

OVERLEVERING	C ¹ : Agenda H-47, 24-25 maart en p. 11v.
	M ¹ : Manuscript H-56.
	C ² : Carnet H-83, p. 48v, 49r.
	M ² : Manuscript H-94,3.
	T ¹ : <i>De gids</i> 91.IV (november 1927), p. 184. /33/
	P: Drukproef D H-99,33.

*M*³: Manuscript H-101,25.
*M*⁴: Manuscript H-104,3.
*T*²: *De gids* 92.III (september 1928), p. 305. /36/
D: *Het berg-meer*, p. 33.

DATERING 24 maart 1917; 20 augustus 1927.

ONTWIKKELINGS- I
 GANG In zijn agenda van 1917 schreef Van de Woestijne met potlood een ruwe versie van het gedicht onder de datum 24 maart (*C*¹:A); de tekst loopt door over de dagaanduiding van 25 maart maar is ineens geschreven.

*C*¹:A [1-4→B, 1-4; 1-4→1-4]

1 a De
 a Ik draag de zon ter rechter hand
 b [] in mijne [rechter hand]

2 a aldaar ze [*streep*] brand
 c [] ik sta, ten hooge, [brand]

3 [∅] in 't Westen

4 a op dak [∅] voute en veste.
 b [] en doom, alover [voute en veste.]
 [*strofewit*]

5 Mijn linker [*streep*]

6 [∅] in sluiers aangetogen

7 [∅] mij tegen, hier ten hooge
 [*open ruimte*] [8-9→B, 11-12; 8-9→11-12]

(8) weldra zijn aan de kam der horizonnen

(9) mijn blikken de een'ge zonnen
 [*Fase c in r. 2 is een latere aanvulling met zwarte inkt*]

Het is mogelijk dat de aanvulling in r. 2 geschiedde toen de dichter later achterin de agenda (p. 11v) een plan voor een groepje van drie gedichten getiteld 'Hesperos' (avondster) optekende. Vermoedelijk deed hij dit in de eerste helft van hetzelfde jaar, 1917:

Hesperos

1. De zon ligt in mijn rechterhand.
2. Ik heb de goden uitgeschakeld.
3. 'L'aspect des merveilles... il désirait plus que jamais de mourir'

Iets daaronder schreef Van de Woestijne opnieuw 'Hesperos', met citaten in respectievelijk het Grieks, Italiaans en Frans. Zie voor de citaten noot 1.

ὅς κάλλιστος ἐν οὐρανῷ ἴσται ἀστήρ (Ilias.XXII.318)

innanzi sera (Dante)

La vie devait y être tranquille, spontanée, frugiforme comme celle d'une plante.

Er is verder een gedeelte bewaard gebleven van een brief van Herman Teirlinck aan Van de Woestijne (*M'*); op de achterzijde van dit afgescheurde papier maakte Van de Woestijne met potlood enkele aantekeningen die verband zouden kunnen houden met 'De zon ligt in mijn linker-hand'. Een eventuele datering van de brief heeft op het verloren gegane gedeelte gestaan. Zeker is dat hij geschreven is vóór de dood van Prosper van Langendonck op 7 november 1920, aangezien er sprake is van een bezoek aan hem. Het is echter niet uitgesloten dat de brief en de aantekeningen dateren uit de periode waarin de fragmenten in de agenda van 1917 geschreven werden.

De eerste aantekening kwam ook in de agenda voor:

Innanzi sera

avant le soir (Dante)

Daaronder een schets voor een strofe (paralipomenon); of Van de Woestijne die voor het gedicht bedoelde, of mogelijk voor een ander gedicht uit de 'Hesperos'-groep, is onzeker.

M': paralipomenon

- (1) De schale vol te schenken tot den rande...
(2) o Mijne lieve [∅] mengt
(3) a [∅] handen
a [] het leven uwer []
(4) [∅] plengt

Een groep gedichten met 'Hesperos' als titel heeft Van de Woestijne niet voltooid.

Tien jaar later, op '20 Aug.' kwam Van de Woestijne op het gedicht terug. In zijn aantekenboekje van 1927 (*C*²) voltooide hij met anilinepotlood een kladversie (*C*²:B) die een directe voortzetting is van de eerste.

*C*²:B

[1-4←A, 1-4; →1-12]

- 1 De zon ligt in mijn linkerhand
2 en zijpelt door mijn vinger-brand

- 3 a haar [\emptyset] in 't verwelkend *weste **[lees: westen]*
 b [] laat gewemel []
 c { [] }
 {haar gloeiend bloeden in *[streek]* }
 d { [haar laat gewemel in 't verwelkend *weste] }
 {van [gloeiend bloeden in *[streek]*] }
 e { [haar laat gewemel in 't verwelkend *weste] }
 { [van] { [gloeiend bloeden in *[streek]*] } }
 { laag en logger bloed in 't welkend westen } }
- 4 a op [\emptyset] veste
 b [] dak en doom, alover vout en []
[strofewit]
- 5 a De maan rijst uit mijn l
 a [] rechterhand
- 6 a [\emptyset] zilver [\emptyset]
 b en weeft heur weemlend zilver-zand
- 7 a en weent^[?] [\emptyset] heur schemer-weven
 b [] [wee]k[t] []
 c { [] }
 {alover wuiv'ge wake en schemer-weven }
- 8 a waar blauwend de ademen van de aard in beven
 c { [] }
 {de }
 c { [waar blauwend de ademen van de aard in beven] }
 { van 't graan waar de aedmen, blaauw, van de aard in beven }
[strofewit]
- 9 a Ik ben gerezen uit het dal,
 b [] rees al hooger []
 c [] steeg []
 d { [] }
 {Ik stijg [\emptyset] }
 e [Ik steeg al hooger uit het dal,]
- 10 Ik weet niet of ik keeren zal
- 11 a En over alle horizonnen *[←A, 8]*
 a Weldra zijn [over alle horizonnen]
- 12 a mijn oogen de eenige *[←A, 9]*
 a [] [eenige] [oogen] *de ongeziene zonnen **[of: der]*
 b [mijn]e ongeziene blikken de een'ge []

11
*M*² is kopijhandschrift voor *T*¹ geweest; *M*⁴ is kopijhandschrift voor *T*² geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C¹ en C² niet opgenomen)

[1-4←A, 1-4; 1-12←B]

1	M ² , T ¹		De zon ligt in mijn linker-hand
	P	a	
		b	[],
	M ³		°
	M ⁴	a	aan
		b	[] in []
	T ²		
	D		,
8	M ² , T ¹		van 't graan, waar de aedmen, blaauw, van de aarde in beven.
	P-D		't graan

[11-12←A, 8-9]

11	M ²	a	Weldra zal over alle horizonnen
		a	[] [z]ijn []
	T ¹ -D		
12	M ²		Mijne ongeziene blikken de een'ge *zonnen
	T ¹		zonnen.
	P		Mijn
	M ³ -T ²		Mijne
	D		Mijn

*[lees: zonnen.]

ZETFOUTEN

T² r. 4: *doorn* | *doom*

NOTEN

¹ Het citaat uit Homeros' *Ilias*, boek XXII, r. 318: 'ὅς κάλλιστος ἐν οὐρανῷ ἴσταται ἀστήρ', betreft de avondster (hesperos) 'de ster die als schoonste aan de hemel is geplaatst'. Deze zinsnede luidt in Van de Woestijnes eigen vertaling in zijn *Ilias*-bewerking uit 1910 (p. 235): 'de schoonste in den hemel staat deze sterre'.

De woorden 'innanzi sera' komen bij Dante niet in deze combinatie voor. Zeer waarschijnlijk heeft Van de Woestijne zich vergist en las hij de woorden bij Petrarca, in het 302e gedicht (r. 8) van de *Rime*, dat begint met 'Levommi il mio penser'. De tweede strofe van het gedicht luidt:

Per man mi prese e disse: 'In questa spera
sarai ancor meco, se 'l desir non erra:
i' so' colei che ti diè tanta guerra
e compie' mia giornata inanzi sera.

(Petrarca, *Rime. Trionfi e poesie latine*, p. 388.) De heer F. van Dooren was zo vriendelijk van deze strofe een letterlijke vertaling te maken:

Zij nam mij bij de hand en zei: 'In deze sfeer
zul jij eens bij mij zijn, als het verlangen niet dwaalt:
ik ben degene die jou zoveel strijd bezorgde
en die mijn dag voltooide voor de avond.

Een vrijere vertaling van het volledige sonnet vindt men in: Petrarca, *Sonnetten en andere gedichten*, p. 115.

Een bron van de Franse zin werd niet achterhaald; mogelijk is de regel een notitie van Van de Woestijne zelf.

² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits, het Frans (2x) en het Friulaans.

[BM12]

IK HEB DIT HOOGER OORD GEKOZEN TOT MIJN WOON

OVERLEVERING	<p><i>M</i>¹: Manuscript H-80. <i>M</i>²: Manuscript H-91. <i>M</i>³: Manuscript H-92. <i>M</i>⁴: Manuscript H-93. <i>C</i>: Carnet H-90, p. 3v, 4r. <i>M</i>⁵: Manuscript H-94,4-5. <i>T</i>¹: <i>De gids</i> 91.IV (november 1927), p. 184-186. /33/ <i>P</i>: Drukproef <i>D</i> H-99,34-36. <i>M</i>⁶: Manuscript H-101,26-28. <i>M</i>⁷: Manuscript H-104,4-5. <i>T</i>²: <i>De gids</i> 92.III (september 1928), p. 305-306. /36/ <i>D</i>: <i>Het berg-meer</i>, p. 34-36.</p>
DATERING	<p>Vóór eind oktober 1926, mogelijk reeds 1916; omstreeks eind oktober 1926 (?) tot 2 september 1927.</p>
ONTWIKKELINGS- GANG	<p>I De aanhef van het gedicht komt als eerste voor in een schema van de voorgenomen inhoud van een afdeling 'Het berg-meer', omtrent eind oktober 1926 genoteerd in het carnet van 1926 (zie § 7.2 van de Ontstaansgeschiedenis): 'Ik heb dit hooger oord gekoren tot mijn woon'. De beginregel van het oudste kladfragment (<i>M</i>¹:A) wijkt daar van af, en het manuscript werd vervaardigd op briefpapier van het Ministerie van Wetenschappen en Kunsten, dat Van de Woestijne regelmatig gebruikte rond 1916. Stadium A kan dus van aanmerkelijk vroeger datum zijn dan de volgende kladstadia B tot D, die vermoedelijk geschreven werden omstreeks de datum waarop het schema werd gemaakt.</p>
<i>M</i> ¹ :A	<p>[1-4→B¹, 1-4; 1-4→1-4]</p>
1	<p>Ik heb dees hooge plaats gekozen tot mijn woon.</p>
2	<p>De liefde is moede [<i>streep</i>] het lijden menig</p>
3	<p>Maar dit is 't oord, waar [∅] 'k vereenig</p>
4	<p>[∅] tot één schoon [<i>strofewit</i>]</p>

2. Het Berg-meer.
af. "Ik heb dat hooft overgekort, tot mijn woons
tij, de zee beuelen ons, in d'ly nacht".
ef. "Berg, benis lo klijng tot den hemel
d' d' d' d', ik ben, mensch: gvel en friver water van het meer".

Plan voor indeling van de afdeling 'Het berg-meer' met beginregels van gedichten;
de eerste is van [BM12] (H-72, p. 45r).

8 α a de ontvangen hemel-vreê [∅] wijkt [fasering?]
 α a [] ter aardse vrede []
 β b [] [hemel-vre]de aan de aarde geeft
 β c [] der [] { [] }
 α c [] der [] { [] }
 { tegen-strijkt }

[r. 5-8 werden doorgehaald in stadium B^{II}]

M²:B^{II}

[5-6←A, 6-7; 5-8←B^I, 5-8; →5-12]

5 Hier, waar de schuine schelp der deinend-trage dalen
 6 ten wijden einder van de hemel-schelpen rijkt;
 7 waar uit den mond des Tijds, bij maatlijk adem-halen,

8 a de ontvangen hemel-ve
 a [] [hemel-v]reê der aarde tegen-strijkt;

[strofewit]

9 a [∅] waar van [∅] horizonnen
 b ruste der Ruimte, [] alle []

10 a [∅] de woel'ge lijnen over-ziet:
 b de ziele in stillen peis []
 c [] [peis de woel'ge lijnen over-ziet:]

11 a dit is het oord dat roert [∅] bronnen
 b [] van rustelooze []

12 a [∅] vliet
 a maar in de staatsie van den stroom beneden []
 b [] een [] naar onder []
 c { [] }
 { maar, als een str }
 c { [maarsie van een stroom naar onder vliet] }
 { [maarsie,] effen als een stroom, kalm naar beneden vliet. }

Hierna ontwierp Van de Woestijne op M³ enkele strofen die hij direct liet aansluiten bij B^{II}:

M³:C

[→13-28]

13 En 'k heb dit hooger oord tot mijne woon gekoren

14 a verruimd [∅] verrijkt van de eigen dwang...
 b [] van eenzaamheid, []

- 15 a – Hier recht, aan klepperende vree
a [] *[v]lek , in 't uchtend-gloren **[lees : vlerk]*
b [] [klepper]-[*vlek][, in 't] $\left\{ \begin{array}{l} \text{[uchtend-]} \\ \text{[weemlend]} \end{array} \right\}$ [gloren]
b [] [] [uchtend-gloren]
b [] $\left\{ \begin{array}{l} \text{[uchtend-]} \\ \text{[*weemlen]} \end{array} \right\}$ [gloren]
**[lees : weemlend]*
- 16 a de leeuwerik ter zonne een zui
a [] zuile zuivren zang;
b [] eerste [zonne een] [zuil] van [zang;]
b [] [] [zuil]e []
[strofewit]
- 17 a Hier, waar in 't zinder-zeil der lucht de bolle winden
b [] 't gebol der []
- 18 a [] \emptyset] joelend jaagt
b de macht des morgens duizel-holland []
c [] joelend door mijn leden []
d [] $\left\{ \begin{array}{l} \text{[]} \\ \text{[door [} \emptyset \text{] zinnen]} \end{array} \right\}$ []
- 19 a tot waar ze in 't wagend wicht [] \emptyset] vraagt
b [] even-[wicht] der middag-stede vinde
- 20 a *[x]*
a [] \emptyset] dat kallem wiegewaagt:
b gedegen wegen, en []
[strofewit]
- 21 a hier rijst me, rijker dan het
b [] de liedren van 't ontwaken
- 22 a waarin de leeuwerk haren prillen dank verkondt
b [] [ha]ar gewickten []
- 23 [] \emptyset] blaken
- 24 een vrome zekerheid uit [] \emptyset] menschen-mond
[strofewit]
- 25 Maar niet in de ijlt der vreugd of 't streng geluk van 't zwoegen
- 26 a herkent mijn ziel haar [] \emptyset] klank
a [] de diepte mijner ziele haar weder-klank.
a [] [ziel] []
- 27 Mijn armen zijn verlamd, die mijne dagen droegen;
28 mijn kele is luideloos van een te vroegen dank

Stadium D op M^4 is een afschrift van het resultaat tot nu toe. In de regels 2 en 8 zijn later met andere inkt twee varianten aangebracht; in r. 11 en 14 gebeurde hetzelfde met potlood. Het vervolg van het gedicht kreeg in anilinepotlood zijn beslag in het tweede carnet van 1927 en werd gedateerd '2 Sept.' (C:E). De stadia D en E zijn in de gecombineerde synopsis opgenomen.

11

M^5 is kopijhandschrift voor T^1 geweest; M^7 is kopijhandschrift voor T^2 geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES		(M ¹ , M ² en M ³ niet opgenomen)		
				[1-4←A, 1-4; 1-8←B ^I]
1	M^4 :D- T^2 D		Ik heb dit hooger oord gekoren tot mijn woon. gekozen	
2	M^4 :D M^5 -D	a b	De liefde is mijde en laat , het lijden moede en menig; [] mat [] 	
4	M^4 :D M^5 -D		het vuur van liefde en leed gelouterd tot één schoon. een loon.	[5-6←A, 6-7; 5-12←B ^{II}]
5	M^4 :D M^5 T^1 , P M^6 M^7 T^2 D	a a a a	Hier, waar de schuine schelp der deinend-trage dalen schaal dale [] [dale]n tra [] deinend-trage dalen *schuin schuine ,	*[lees : schuine]
6	M^4 :D M^5 T^1 -D	a a	ten wijden einder van de hemel-schelp reikt; wei [] [w]ijden einder van de hemel-schale reikt; 	
7	M^4 :D M^5 -P M^6 M^7 -D	a a a a	waar uit den mond des tijds , bij maatrijk adem-halen, [] T[ijds] [] [maat]l[ijk] [] tijds maetlijk a d a [] uit den mond des tijds, bij maetlijk adem-halen, 	
8	M^4 :D M^5 -D	a b	de ontvangen hemel-vreê der aarde tegen-strijkt; [] [hemel-vre]de [de] [] eene	
9	M^4 :D M^5 -D		ruste der Ruimte , waar van alle horizonnen ruimte	

10	<i>M</i> ⁴ :D <i>M</i> ⁵ -D		de ziele in peis de woel'ge lijnen over-ziet: ziel	
11	<i>M</i> ⁴ :D <i>M</i> ⁵ , <i>T</i> ¹ <i>P</i> -D	a b	dit is het oord dat roert van rusteloze bronnen [] ruischt [] die dit	
				[13-28←C]
13	<i>M</i> ⁴ :D- <i>P</i> <i>M</i> ⁶ <i>M</i> ⁷ -D	a a	En 'k heb dit hooger oord tot mijne woon gekoren, hoogen [] [hooge]r oord tot mijne woon gekoren, 	
14	<i>M</i> ⁴ :D <i>M</i> ⁵ , <i>T</i> ¹ <i>P</i> -D	a b	verruimd van eenzaamheid, verrijkt van de eigen dwang... [] zelf-[dwang...] *verruimd de' eigen dwang... *[lees: verruimd] verruimd	
15	<i>M</i> ⁴ :D <i>M</i> ⁵ <i>T</i> ¹ <i>P</i> <i>M</i> ⁶ , <i>M</i> ⁷ <i>T</i> ² <i>D</i>	a b	- Hier recht, aan klepper-vlerk , in 't weelend uchtend-gloren ° klepper-wiek ° ° - uchtendgloren [] [uchtend]-[gloren] ° -	
18	<i>M</i> ⁴ :D- <i>M</i> ⁶ <i>M</i> ⁷ <i>T</i> ² <i>D</i>	a a	de macht des morgens joelend door mijn zinnen jaagt, jou [] [jo]elend door mijn zinnen jaagt, °	
20	<i>M</i> ⁴ :D <i>M</i> ⁵ - <i>M</i> ⁶ <i>M</i> ⁷ <i>T</i> ² -D	a a a a	gedegen wegen, en dat kallem wiege-wag [] [wiege-wa]agt: en [] dat kallem wiege-wag [] [wiege-wa]agt: 	
21	<i>M</i> ⁴ :D- <i>P</i> <i>M</i> ⁶ <i>M</i> ⁷ -D		hier rijst me, rijker dan de liedren van 't ontwaken *Hier hier	*[lees: hier]
22	<i>M</i> ⁴ :D <i>M</i> ⁵ - <i>P</i> <i>M</i> ⁶ <i>M</i> ⁷ -D	a a	waarin de leeuwewerk haar gewiekten dank verkondt, ; dank[xx] [] [dank] verkondt; 	

- 23 *M*⁴:D – hier rijst me, uit de arbeid in 't blinkend middag-blaken,
*M*⁵, *T*¹ ° | |
P-*D* | | de' | |
- 24 *M*⁴:D a de weelde tegen van één vromen menschen-mond.
*M*⁵-*D* b [|] d[en] [|]
| | |
- 25 *M*⁴:D a Maar niet in de ijlt der vreugde of 't streng geluk van 't zwe[*x*]
*M*⁵-*D* a [|] [zw]oegen |
- 27 *M*⁴:D Mijne armen zijn verlamd, die mijne dagen droegen;
*M*⁵-*D* | | ° | |
- 28 *M*⁴:*D*-*T*¹ mijn kele is luideloos van een te vroegen dank.
P-*D* | | keel | |

[Hier eindigt *M*⁴]

C:*E*, *M*⁵, *T*¹, *P*, *M*⁶, *M*⁷, *T*², *D* r. 29-48

- 29 *C*:*E* a Hier waar 'k, al-eenig , op den hemel sta geschreven,
b [|] hoog[-eenig] [|]
c [|] al[-eenig] [|]
*M*⁵-*D* | |
- 30 *C*:*E* doch waar geen menschen-oog mijn heldre beeltnis zoekt,
*M*⁵-*M*⁶ | | ;
*M*⁷ a | | ziet;
a [|] [z]oek[t;]
*T*², *D* | |
- 31 *C*:*E* waar 'k, zuiver als een god, me galmen voel van leven
*M*⁵ a | | gal[*xx*]
a [|] [gal]men voel van leven,
*T*¹-*D* | |
- 32 *C*:*E* a en waar geen echo 't woord van dezen mond verzoekt;
b [|] lied [|]
*M*⁵, *T*¹ | | deze lip | |
P a | |
b maar [|]
*M*⁶ | |
*M*⁷, *T*² en | |
D maar | |
- 33 *C*:*E*-*T*¹ *Hier waar ik, als een lens van elke zon beslagen, **[lees : hier]*
P-*D* hier | |

34	C:E	a	[∅]	straal,
		b	vereenigd tot het vuur van alle zonnen	[]	
	M ⁵ , T ¹					
	P			,		;
	M ⁶ -T ²			°		,
	D			,		;
35	C:E	a	doch waar 'k, 'k			
		a	[]	op 't strakke vlak van 't berg-meer koel gedragen
		b	{	[]	}
			{	doch waar, mijn oog op 't vlak van 't berg-meer koel geslagen	}	
		c	{	[doch waar 'k, op 't strakke vlak van 't berg-meer koel gedragen]	}	
			{	[doch waar] ik, 't [oog op 't vlak van 't berg-meer koel geslagen]	}	
	M ⁵	a	docht			
		a	[doch] waar ik, 't oog op 't vlak van 't berg-meer koel gedragen,			
	T ¹ -D					
36	C:E	a	met heel mijn edel beeld al dieper de ijlt in daal:			
		b	{	[]	}
			{	al dieper [∅]
		b	{	[met heel mijn edel beeld al dieper de ijlt in daal:]	}	
			{	zie hoe 'k als eelste beeld al dieper de ijlte in daal	}	
	M ⁵	a	zie hoe 'k als eelste beeld al dieper	de ijlte	in daal;	
		b	[]	ij[lte] [
	T ¹				ijlte	
	P	a				
		b	[]	[d]i[eper] [
	M ⁶				dieper	
	M ⁷	a	'k			
		a	[]	hoe 'k als eelste beeld al dieper de ijlte in daal:		
	T ² , D					
37	C:E		Wat ik hier heb gezocht, wat ik hier heb gevonden,			
	M ⁵ -M ⁶		wat			
	M ⁷	a	wach			
		a	[wa]t ik hier heb gezocht, wat ik hier heb gevonden,			
	T ² , D					
39	C:E	a	die van mijn dure en warme weigeren			
		a	[]	[weiger]ing gebonden
	M ⁵ , T ¹		,			,
	P	a				
		b	[]	[weiger]heid [
	M ⁶ -T ²				weigering	
	D				weigerheid	

40	C:E	a	het zaad dat bateloos het dragend aar verlaat
		b	[] de dorrende []
		c	heur zaad, en bateloos, aan de aar verlaat
		d	[] harde [zaad, en bateloos, aan de aar verlaat]
	M ⁵ -P		haar ...
	M ⁶	a	to
		a	[] verlaat...
	M ⁷ -D		
41	C:E		Zijn schoonste en derfste vrucht een dorren boôm verlaten;
	M ⁵ -D		- Zijn
42	C:E	a	en geene liefde, zelfs de liefde van een traan;
		b	om []° []
	M ⁵ -D		
43	C:E		den mond geen mond, en geen verlangen andre bate
	M ⁵ -D		;
44	C:E	a	dat geene wegels hooger sterven tegen-gaan
		b	[da]n dat [geen] []
	M ⁵ -D		.
45	C:E		En – vrage van de vrouw die vreest om eigen wroegen,
	M ⁵ -D		;
46	C:E		ach, aarzlend aaien van mijn kind dat niet begrijpt, –
	M ⁵	a	acht
		a	[ach], aarzlend aaien van mijn kind dat niet begrijpt, –
	T ¹ -M ⁷		
	T ²		aaiën
	D		aaien
47	C:E	a	mijn lippen voor uw lippen, [x]
		a	[] Licht, die niets en vroegen,
	M ⁵ -D		aan ;
48	C:E	a	mijn hart dat voor b
		a	[] het bloed uws harten 't lemmer slijpt
	M ⁵ , T ¹		
	P	a	
		b	[] U[ws] []
	M ⁶		uws
	M ⁷	a	wet
		a	[] slijpt.
	T ²		
	D		Uws

ZETFOUTEN

- T¹ r. 14: *verruind* | *verruimd*; *de* | *de*'
 r. 18: *der* | *des*
 r. 26: *weder-klank* | *weder-klank*.
 r. 33: *Hier* | *hier*
 r. 35: *gedragen* | *gedragen*,
- T² r. 35: *gedragen* | *gedragen*,
 r. 41: *verlaten* | *verlaten*;

NOTEN ¹ De variant in *P*, r. 34 ontstond doordat Van de Woestijne de zetsfout 'straal.' niet herstelde tot de eerdere lezing (met komma) maar tot 'straal;,'.

[BMI3]

O VRUCHTEN-LEËGE SCHAAL, O FLANKEN RIJK AAN REUKEN

OVERLEVERING C¹: Carnet *H-83*, p. 12r.
 C²: Carnet *H-90*, p. 6r.
 M¹: Manuscript *H-94,8*.
 T: *De gids* 91.IV (november 1927), p. 188. /33/
 D¹: *Gedichten*, p. 57.
 P: Drukproef D² *H-99,37*.
 M²: Manuscript *H-101,29*.
 D²: *Het berg-meer*, p. 37.

DATERING Februari 1927; tweede helft augustus 1927; 5 september 1927.

ONTWIKKELINGS- I
 GANG Kort voor 1 maart 1927 schreef Van de Woestijne in zijn carnet een onvolledige strofe, voorloper van de openingsstrofe van het gedicht (C¹:A)

C¹:A

[1-2→1-2]

- 1 o Geur'ge mand, en leëg; o vruchten-ijle flanken
 2 die heel den zomer draagt en geen verzaden biedt
 3 [∅]
 4 a De
 a H[e]t lied verwekt de stilt, de stilte wekt het lied

In de tweede helft van augustus maakte Van de Woestijne in hetzelfde carnet een losse notitie (p. 44r), die wellicht in verband te brengen is met de twee slotregels: 'Want al het aardse verlangen is in hemelse hoop vergaan'.

In het tweede carnet van 1927 (C², p. 6r) werkte Van de Woestijne het gedicht met anilinepotlood in klad uit en dateerde het '5 Sept.' Na acht regels voltooid te hebben (C²:B^I), hernam hij direct daaronder de regels 5 en 6 (C²:B^{II}), die in B^I werden doorgehaald. Stadium B is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

*C*³: Carnet *H*-90, p. 4r, 5r.
*M*¹: Manuscript *H*-94,6-7.
*T*¹: *De gids* 91.IV (november 1927), p. 186-188. /33/
P: Drukproef *D* *H*-99,38-40.
*M*²: Manuscript *H*-101,30-32.
*M*³: Manuscript *H*-104,6-7.
*T*²: *De gids* 92.III (september 1928), p. 307-308. /36/
D: *Het berg-meer*, p. 38-40.

DATERING December(?) 1923; tussen 18 en 20 juni 1927; 3 september 1927.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
 De wording en uiteindelijke vorm van dit gedicht hangen ten nauwste samen met het volgende gedicht in *Het berg-meer*, 'Er komt iemand bij mij, dien 'k nimmer zag' [BM15], en met het korte prozastuk 'Het geheim', onderdeel van de afdeling 'Inlichtingen van persoonlijken aard' in *Beginselen der chemie* (1925). 'Het geheim' is een nagenoeg letterlijke prozaversie van [BM14] en [BM15].

De kiem van deze samenhangende teksten ligt in een aantekening die Van de Woestijne laat in 1923, vermoedelijk in december, in zijn carnet (*C*¹) maakte:

Zich inbeelden dat men Iemand verbergt in zijn huis; het zicht van dien Iemand aan ieder verbergen; zich zelf koesteren aan het bezit en lijden aan de onbekendheid ervan; <+het reconstruëren in zijne imaginatie, 't gevoel dat hij misschien met mij zal sterven en zich dan openbaren >

de verwondering om iemand die komt en zegt: Er woont iemand bij mij; er in den eigen vreemdeling bekennen; niet durven zeggen dat hij misschien niet bestaat.

Dit fragment werd in het carnet in de marge door middel van enkele verticale lijnen gemarkeerd, zoals bij meerdere fragmenten op de voorafgaande pagina's voorkomt. Sommige van de aldus gemarkeerde fragmenten zijn in *Beginselen der chemie* opgenomen, andere echter niet.

De tekst in *Beginselen der chemie* is de eerste overgeleverde uitwerking van de aantekening uit december 1923. Voor zover bekend is 'Het geheim' niet voorgepubliceerd; de verschijning van de prozabundel is aangekondigd in *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 1 mei 1925. Zie voor de tekst noot 1.

II

In de dagen 18-20 juni 1927 begon Van de Woestijne dezelfde prozatekst in versvorm om te zetten. Hij schreef eerst drie onvolledige regels (*C*²:A), haalde ze door en schreef vier nieuwe regels, na enig wit gevolgd door nogmaals een regel (*C*²:A^{II}).

*C*²:A^I

[1-2→1-2]

1	a	[xx]
	a	Ik berg iemand in mijne [∅] woon
2		of iemand bergt zich in mijn [∅] woonste

3 [∅] en hij is de [∅] schoonste
 [Geheel doorgebaald in stadium A^{II}]

C²:A^{II} [1-2←A^I, 1-2; 1-2→1-2]

1 Ik huis iemand in mijn gekeerde woon;
 2 a ik
 a er bergt zich iemand in mijn zuivre woonste
 3 en van ons beide' is hij de schoonste
 4 al werd ik schoon
 [open ruimte]
 (5) a Ik heb vee
 a [] [ve]rkoren dat ik zwijge

Onder de datum '3 Sept.' kwam in het tweede carnet uit 1927 een voltooide versie tot stand, geschreven over twee pagina's (C³:B, p. 4r en 5r). De latere regels 11, 12 en 16 komen in deze versie echter niet voor. Stadium B is opgenomen in de gecombineerde synopsis.

III

In gepubliceerde vorm is het gedicht in twee verschillende gedaanten overgeleverd. De in *Het berg-meer* gebundelde versie is tien regels korter dan alle overige versies, met uitzondering van die in het manuscript voor A.A.M. Stols (*M*²) (zie hierna). Deze tien regels (het slot van het gedicht) zijn bij bundeling het zelfstandige gedicht 'Er komt iemand bij mij, dien 'k nimmer zag' [BM15] geworden.

Van de Woestijnes intentie in het Stols-manuscript (*M*²) is niet geheel duidelijk. De bewuste strofe is onder regel 53 geschreven, maar na een opvallend grote witruimte; bovendien wordt de eerste regel voorafgegaan door het paragraafteken waarmee Van de Woestijne alle gedichten in het manuscript laat beginnen. Hoewel het in het manuscript ongebruikelijk is dat een nieuw gedicht begint op de pagina waar een vorig gedicht eindigt, zijn de witruimte en het paragraafteken opgevat als aanduidingen voor het begin van een nieuw gedicht.

In *M*³, kopij voor *T*² en chronologisch volgend op het manuscript-Stols (*M*²), begon Van de Woestijne de bewuste strofe op een nieuw blaadje zonder het vorige te hebben afgesloten met een liggend streepje ten teken dat daar een gedicht eindigde. Weliswaar was er op hetzelfde blaadje nog ruimte om de strofe toe te voegen, maar ook andere gedichten in hetzelfde kopijhandschrift zijn op deze wijze over meerdere blaadjes verdeeld zodat niet zonder meer kan worden aangenomen dat in *M*³ van twee gedichten sprake is. In de tijdschriftpublicatie sluiten de delen op elkaar aan. Na dus het gedicht in *M*² in tweeën te hebben gedeeld, voegde Van de Woestijne de delen na *M*³, tijdens de voorbereiding van de tijdschriftpublicatie *T*², weer samen. Bij bundeling zouden ze opnieuw gescheiden worden.

De varianten van de tot zelfstandig gedicht gemaakte strofe in alle bronnen worden gegeven in het variantenapparaat van [BM15].

IV

M^1 is kopijhandschrift voor T^1 geweest; M^3 is kopijhandschrift voor T^2 geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C^2 en C^3 niet opgenomen)

[1-2← A^I , 1-2; 1-2← A^{II} , 1-2]

2	C^3 :B M^1 -D		Neen: er verbergt zich iemand in mijn woon,
3	C^3 :B M^1 -D	a a	Waar hoe? Er schuilt iemand in mijne woon. []? [] Hoe?
4	C^3 :B M^1 T^1 P -D	a a b	[x] Mijn huis – gij kent het – is een glas, en staat [] van [] , o ,
5	C^3 :B M^1 -D	a b c	open in volle zon, voor allen wind. [] voor alle [] in [] [] altijd voor []
6	C^3 :B M^1 T^1 -D	a a	Zoo kon hij binnen komen. Doch, wanneer, Zóo dringen. W [] Doch: wanneer?
7	C^3 :B M^1 , T^1 P M^3 -D	a a b	waarom? Daar is iemand in mijne woon. Waarom? is is i[s] is
9	C^3 :B M^1 -D		Mijn glazen huis is rond, en kent geen hoek, o zonder
10	C^3 :B M^1 T^1 - M^2 M^3 T^2 , D	a a	doorschijnend als een sfeer is van krystal. sc [] [s]pbeer is van krystal, 'als als
11	C^3 :B M^1 - M^2 M^3 T^2 , D		[ontbreekt] en glansloos als een zeep-bel die vervloog, 'als als

12	$C^3:B$ M^1-M^2 M^3, T^2 D	<i>[ontbreekt]</i> en als een mugge die verdween geluidloos. 'als als
13	$C^3:B(11)$ M^1-D	Ik zie hem niet. Maar weet: hij is op één En 'k
14	$C^3:B(12)$ M^1, T^1 P M^2-T^2 D	a der punten van de spher, misschien op al a [] stippen [] ; a b [] á[l] al ál
15	$C^3:B(13)$ M^1-D	de stippen van de spher, en te gelijk .
16	$C^3:B$ M^1-D	<i>[ontbreekt]</i> De spher is ijlt. Hij is 't besef der ijlt.
18	$C^3:B(15)$ M^1-D	met niemand. Het is duidelijk dat hij duidelijk mij,
20	$C^3:B(17)$ M^1-D	voor mij, bij wien hij inwoont, maar nog meer °
21/22	$C^3:B(18/19)-T^1$ P M^2 M^3-D	<i>[geen strofewit]</i> <i>[strofewit]</i> <i>[paginascheiding; strofewit onzeker]</i> <i>[strofewit]</i>
22	$C^3:B(19)$ M^1, T^1 $P-D$	Voor mij spreekt het van-zelf, al weet ik niet van zelf, van-zelf,
23	$C^3:B(20)$ M^1-D	waarom, dat hij zich goed verstoppen wil. verduiken
24	$C^3:B(21)$ M^1 T^1-D	a Het laat mij toe dat ik mij koestren zal a gunt de wat [] [wa]rmtte waar 'k mij koestren zal
25	$C^3:B(22)$ M^1-D	in zijn bezit, in zijn mij dier bezit, zijn ijverig
26	$C^3:B(23)$ M^1-D	in angstig zijn bezit, in zijn klaarblijkelijk zijn duidelijk
27	$C^3:B(24)$ M^1-D	en duister-vol bezit. donker-diep

28	$C^3:B(25)$ M^1-D		Want zie: hij is geworden mijne vreugd
29	$C^3:B(26)$ M^1 T^1 P M^2-T^2 D		maar ook mijn vrees: ik vraag zijn onbekendheid. vraag a vraag b [] [vr]á[ag] [] vraag vraag
30	$C^3:B(27)$ M^1-D		o Huis, mijn huis, ik voel in 't weeldrigst uur - o
31	$C^3:B(28)$ M^1-M^2 M^3 T^2, D	a b a b	u vol van hem, gemeten aan zijn aêm [] mond . mijn [] z[ijn] []
32	$C^3:B(29)$ M^1-D		Waarom dan voel ik u bij wijlen leêg, zijt gij mij
34	$C^3:B(31)$ M^1-D		die onbekend moet blijven? onbevroed
34/35	$C^3:B(31/32)$ M^1 T^1 $P-D$		[strofewit] [paginascheiding; strofewit onzeker] [strofewit] [geen strofewit]
35	$C^3:B(32)$ M^1-D	a b	Ik weet dat 'k nimmer hem ontmoeten zal [] nooit ik [] .
37	$C^3:B(34)$ M^1 T^1-D	a b a b	van zijn groot , klaar, ontzaglijk aangezicht [] breed [] ontzaglijke ; [] [ontzag]lijk []
38	$C^3:B(35)$ M^1-D		al pleegt hij het te persen in zijn mom dragen een
39	$C^3:B(36)$ M^1, T^1 P M^2 M^3, T^2 D	a b	van onverschilligheid, onaangedaan, onverschil'ge luiheid, glad en stom, onverschil'ge b [] [onverschil][?ge] [] onverschil'ge onverschill'ge

41 C³:B(38) a Ik weet (en 't is vertrouwd en goed als Gode
 b [] me [] [God]
 M¹, T¹ | | | |
 P a | | | |
 b -[Ik] [] | |
 M² Ik | | | |
 M³ a | | 'k | |
 a [] ['t is vertrouwd en goed als God | |
 T² | | | |
 D | | me | |

42 C³:B(39) a te denken) dat ik spoedig zal sterven
 b [] [sterven] [zal]
 M¹ a | | | |
 b om [] | |
 T¹ | | | |
 P-M³ | | | |
 T² | | | |
 D | | | |

43 C³:B(40) en dan zal durven sterven. Doch, ik vraag:
 M¹-M² | | dúrven | |
 M³, T² | | | |
 D | | | |

44 C³:B(41) zal hij alleen hier blijven in mijn huis,
 M¹-D | | alléén dan | | dit | |

45 C³:B(42) mijn huis alleen met hem?
 M¹-D | | | | hém?

47 C³:B(44) dat hij niet meê gaat, en met even-diep besef.
 M¹-D | | | | begrip.

50 C³:B(47) hem altijd bij me hebben zal, en – hoop! –
 M¹ | | áltijd | |
 T¹ | | altijd | |
 P, M² | | áltijd | |
 M³, T² | | altijd | |
 D | | áltijd | |

51 C³:B(48) dat hij zich mijner openbaren zal
 M¹-D | | geheel zich mijner openbaart

53 C³:B(50) a hem nimmer meer en zullen kunnen zien?
 b [] { [] }
 M¹-D hem nooit meer zien en mogen?...

[Hierna in C³:B, M¹, T¹, M³ en T² nog tien regels, na strofewit; zie hiervoor [BM15]].

ZETFOUTEN

T ¹	r. 6: <i>kan</i> <i>kon</i>
	r. 46: <i>mij</i> , <i>mij</i> ;
T ²	r. 6: <i>binnendringen</i> <i>binnen dringen</i>
	r. 46: <i>mêe</i> <i>mêê</i>

NOTEN

¹ De tekst van de proza-uitwerking van de passage in C¹ luidt in de eerste druk van *Beginselen der chemie*, p. 106-107:

Het geheim

Ik kan er niet aan twifelen: ik verberg iemand in mijn huis. Of beter: er heeft zich iemand in mijn huis verborgen.

Gij weet: mijn huis, mijn glazen huis, staat altijd in de volle zon, en open voor alle winden. Aldus is hij binnen kunnen komen. Wanneer? Waarom? Ik wéét dat er iemand is in mijn huis.

Hoe komt het dat ik hem niet zie? Mijn huis is van glas en kent geene hoeken. Mijn rond huis is glad als eene sfeer, is doorschijnend als eene krystallen sfeer. Ik zie hem niet. Maar hij is op één der stippen van deze sfeer, en misschien op al de stippen te gelijk.

Omdat ik hem niet zie, spreek ik aan niemand van hem. Het is duidelijk dat hij zich verbergen wil, en niet alleen voor mij bij wien hij inwoont, maar meer nog voor de anderen; voor mij is het zelfs, al weet ik niet waarom, van-zelfsprekend dat hij zich verstoppt: het laat mij toe mij te koesteren in zijn bezit, in zijn dier bezit, in zijn angstig bezit, in zijn klaarblijkelijk en duister bezit.

Want hij is geworden mijne vreugde maar ook mijne vrees. Ik lijd onder zijne onbekendheid. o, Mijn huis, ik voel het in mijn weelderigste uren, is vol van hem. Waarom voel ik het dan bij wijlen ledig, wepel van zijne aanwezigheid die onbekend moet blijven?

Ik zal hem nimmer ontmoeten. Toch heb ik de illuminatie van zijn groot en klaar aangezicht, al pleegt hij het te persen in zijn masker van onverschilligheid, van onaandoenlijkheid, de dagen dat het nacht is voor mij.

Ik weet, en het is mij eene vertrouwde en goede gedachte geworden, dat ik binnen kort sterven zal. Maar ik vraag mij af: zal hij dan alléén blijven, hier in mijn huis, en mijn huis alleen met hém?

Want hij zal niet meêgaan met mij: dat weet ik met even veel beslistheid. Waarom dan heb ik het gevoel, een gevoel van doorwaakten nacht, dat ik hem altijd bij mij zal hebben en, o hoop, dat hij zich aan mij zal openbaren in de ure dat mijne gesloten oogen hem niet meer zullen kunnen zien?....

– Er komt iemand bij mij, dien ik nimmer heb gezien. Hij is vriendelijk uit der mate. Hij zegt mij:

‘Er woont iemand bij mij; er verbergt zich iemand in mijne woning.

‘Ik zie hem niet; maar ik ken hem, hij is mijn liefste bezit’...

Ik durf niet zeggen dat deze vriendelijke vreemdeling liegt. Ik durf niet zeggen dat zijn bewoner de mijne is.

Ik durf niet zeggen, helaas, dat deze bewoner misschien niet eens bestaat. Want hij bestaat in mij.

(Ook in *VW* dl. 3, p. 694-695.)

² F. van Elmbt heeft bij dit gedicht gewezen op invloed van het 35e lied van Hadewijch. Zie Van Elmbt, 'Karel van de Woestijne en Hadewijch', p. 236-238.

³ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits en het Frans.

[BM15]

ER KOMT IEMAND BIJ MIJ, DIEN 'K NIMMER ZAG

OVERLEVERING

*C*¹: Carnet *H-63*, p. 47v.
*C*²: Carnet *H-90*, p. 5r.
*M*¹: Manuscript *H-94,7*.
*T*¹: *De gids* 91.1V (november 1927), p. 188. /33/
P: Drukproef *D H-99,41*.
*M*²: Manuscript *H-101,32*.
*M*³: Manuscript *H-104,8*.
*T*²: *De gids* 92.III (september 1928), p. 308. /36/
D: *Het berg-meer*, p. 41.

DATERING

3 september 1927.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
Het gedicht was oorspronkelijk de slotstrofe van de eerste volledige versie van het voorafgaande 'Ik weet: ik berg iemand in mijne woon' [BM14]; zie hiervoor de ontwikkelingsgang van dat gedicht.

*C*¹ is als bron vermeld omdat het gedicht beschouwd moet worden als een resultaat van het daar genoteerde idee; zie voor de tekst in *C*¹ de ontwikkelingsgang bij [BM14].

Hieronder zijn in het variantenapparaat alle versies van 'Er komt iemand bij mij, dien 'k nimmer zag' opgenomen, dus ook voor zover het gedicht deel uitmaakt van de totale tekst met [BM14], zoals het geval is in *C*², *M*¹, *T*¹, *M*³ en *T*²; alleen in *P*, *M*² en *D* is sprake van een afzonderlijk gedicht.

II

*M*¹ is kopijhandschrift voor *T*¹ geweest; *M*³ is kopijhandschrift voor *T*² geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(*C*¹ niet opgenomen)

I	<i>C</i> ² - <i>T</i> ¹	—	Er komt iemand bij mij dien 'k nimmer zag,
	<i>P</i>	◦	
	<i>M</i> ² , <i>M</i> ³	—	
	<i>T</i> ²	--	
	<i>D</i>	◦	

2	C^2	en uit der mate vriendlijk, en die zegt:
	M^1, T^1	die mij
	P	a
		b [] [uit]-[der]-[mate] []
	M^2-T^2	uit der mate
	D	uit-der-mate
3	C^2	'Ik berg iemand in mijne woon.
	M^1-M^2	'Gij weet, ik berg iemand in mijne woon.
	M^3, T^2	:
	D	,
5	C^2	a Ik zie hem niet, maar ik ben in hem begaan,
		b [] [ben in hem begaan,]
	M^1-D	.
6	C^2-T^1	Ik ken hem, en hij is mijn liefst bezit.'
	P	a
		b []...[']
	M^2	.'
	M^3	a niet
		a [], en hij is mijn liefst bezit.'
	T^2	°
	D	, ...'
7	C^2-T^1	Ik durf niet zeggen dat die vreemdeling liegt.
	P	a
		b -[Ik] []
	M^2-T^2	° Ik
	D	-
8	C^2	Ik durf niet zeggen dat zijn gast de mijne is. Ach,
	M^1	!
	T^1	Och!
	M^2-D	Ach!
9/10	C^2	[strofewit]
	M^1, T^1	[geen strofewit]
	P	a [geen strofewit]
		b [strofewit]
	M^2	[geen strofewit]
	M^3-D	[strofewit]
		[r. 1-10 is r. 51-60 in C^2 ; r. 1-10 is r. 54-63 in M^1, T^1, M^3 en T^2]

ZETFOUTEN

T^1 r. 7: *vreemdeling* | *vreemdling*
 T^2 r. 3: *mijn* | *mijne*

NOTEN

¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits en het Frans.

- OVERLEVERING *C*¹: Carnet *H*-83, p. 49v, 50r.
*C*²: Carnet *H*-90, p. 7r, 8r.
*M*¹: Manuscript *H*-94,9-10.
*T*¹: *De gids* 91.IV (november 1927), p. 188-189. /33/
P: Drukproef *D* *H*-99,42-44.
*M*²: Manuscript *H*-101,33-35.
*M*³: Manuscript *H*-104,9-10.
*T*²: *De gids* 92.III (september 1928), p. 309-310. /36/
D: *Het berg-meer*, p. 42-44.
- DATERING Tussen 20 augustus en 1 september 1927; 6 september 1927.
- ONTWIKKELINGS- I
 GANG Tussen 20 augustus en 1 september 1927 schreef Van de Woestijne op p. 50r enkele aanzetten die gerekend kunnen worden tot de genese van 'Het is of alles nog gebeuren'. Tussen de fragmenten is telkens een kleine witruimte opengelaten, maar het is niet waarschijnlijk dat ze in hun opeenvolging één geheel vormden. De eerste twee zijn afzonderlijke pogingen (*C*¹:A en *C*¹:B), de derde is een herneming van de eerste (*C*¹:C).
- C*¹:A
- (1) Het is of alles moet gebeuren [$\rightarrow C, 1; \rightarrow 1$]
 (2) en toch [\emptyset]
- C*¹:B
- (1) De witte wade die 'k gespannen
 (2) van mijn [\emptyset] over de aard
- C*¹:C [$\rightarrow 1-4$]
- 1 Het is of alles nog gebeuren [$\leftarrow A, 1$]
 2 of alles nog beginnen moet
 3 mijn oogen *den hemel beuren *[of: der]
 4 de nacht verjongt mijn bloed
- Iets lager staat op de naastliggende linkerpagina nog een regel die waarschijnlijk in samenhang met dit fragment geschreven is en thematisch verwant is:
- C*¹: paralipomenon
- (1) Ik kom hier durven sterven

Kort daarna schreef Van de Woestijne een volledige kladversie in het volgende carnet (*C*²:*D*, p. 7r en 8r), door hemzelf gedateerd '6 Sept.' (1927). Stadium *D* is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II

*M*¹ is kopijhandschrift voor *T*¹ geweest; *M*³ is kopijhandschrift voor *T*² geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(*C*¹ niet opgenomen)

				[1-4← <i>C</i>]
1	<i>C</i> ² : <i>D</i>	Het is of alles nog gebeuren,		[← <i>A</i> , 1]
	<i>M</i> ¹	'of		
	<i>T</i> ¹ , <i>P</i>	of		
	<i>M</i> ²	a		
		a [] 'of []	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>	of		
2	<i>C</i> ² : <i>D</i>	of alles nog beginnen moet.		
	<i>M</i> ¹	'of		
	<i>T</i> ¹ , <i>P</i>	of		
	<i>M</i> ²	'of		
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>	of		
3	<i>C</i> ² : <i>D</i> - <i>T</i> ¹	Ik zie mijne oogen sterren beuren.		
	<i>P</i>	mijn		
	<i>M</i> ² , <i>M</i> ³	mijne		
	<i>T</i> ² , <i>D</i>	mijn		
9	<i>C</i> ² : <i>D</i>	a vergaande straal		
		b [verga]nen[de] avond-[straal]		
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		.	
11	<i>C</i> ² : <i>D</i>	a ter koetse van de ontwonden kilt.		
		b [] [ontw]oelde []		
	<i>M</i> ¹ , <i>T</i> ¹	*koetste		*[<i>lees</i> : koetse]
	<i>P</i> , <i>M</i> ²	der		
	<i>M</i> ³	a koelte		
		a [] koetse []	
	<i>T</i> ² , <i>D</i>			
14	<i>C</i> ² : <i>D</i>	a – Ik had mijn laatste waan geschoten		
		b [] door[schoten]		
	<i>M</i> ¹ , <i>T</i> ¹	laatsten	:	
	<i>P</i>	laatste		
	<i>M</i> ²	a heb[?]		
		a [] [h]ad mijn laatsten waan doorschoten:		
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>	laatste		
15	<i>C</i> ² : <i>D</i>	a in 't hart: een vogelken van goud		
		b [een vogelken van] glazen [goud]		
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>			

16	$C^2:D$	a	het is tot niets uiteen-gespoten,
		b	tot schervlen is 't []
	M^1	a	aan schervelen uiteen-geschoten;
		a	[] [uiteen-ges]p[oten;]
	T^1		uiteen-geschoten;
	P, M^2		uiteen-gespoten;
	M^3	a	uiteen-gespa
		a	[] [uiteen-gesp]oten;
	T^2, D		
17	$C^2:D$	a	en 't heeft me nauwelijks gespoten,
		b	[] verdr[oten,]
	M^1		mij
	T^1		naauwelijks
	P	a	nauwelijks
		b	[] [na]a[uwelijks] []
	M^2		nauwelijks
	M^3, D		naauwelijks
19	$C^2:D$		Doch toen de nacht mij zou vermanen
	M^1-D		,
20	$C^2:D$	a	en de eisch [\emptyset] bed
		b	[] van 't harde en strakke []
	M^1-M^2		,
	M^3		't
	T^2		:
	D		strakke ,
24	$C^2:D$		en scheute der doorrilde kuit;
	M^1-D		scheuten
26	$C^2:D$	α a	van wie [\emptyset] mij maten
		β b	van bot
		β b	[] [bo]d en zoen, van zucht en bate,
	M^1-D		
27	$C^2:D$	α a	bij schepels als een buit
		b	[\times]
		β b	schepel van den nieuwen buit
		β b	[] [nieuwen buit]
	M^1-D		.
28	$C^2:D$		Het is of alles is vervallen
	M^1	a	verlo
		a	[] [ver]vallen,
	T^1-D		
29	$C^2:D$		aan geur en klank , – vergangenis
	M^1-D		vergangenis;

43	C ² :D	o vuur dat ronkt om niet te schaetren
	M ¹	
	T ¹	
	P-D	
44	C ² :D	in mijne stilt
	M ¹ -D	

ZETFOUTEN

T ¹	r. 11: <i>koetste</i> <i>koetse</i>
T ²	r. 11: <i>koelte</i> <i>koetse</i>
	r. 29: <i>vergankenis</i> <i>vergangenis</i>
	r. 43: <i>vonkt</i> <i>ronkt</i>
P, D	r. 11: <i>koetste</i> <i>koetse</i>

NOTEN

¹ Het is onduidelijk waarom Van de Woestijne in verscheidene bronnen in r. 11 volhardde in het gebruik van het foutieve 'koetste' in plaats van 'koetse'.
² F. van Elmbt heeft bij dit gedicht gewezen op mogelijke invloed van het zevende visioen van Hadewijch. Zie Van Elmbt, 'Karel van de Woestijne en Hadewijch', p. 244-245.

[BM17]

AARDE, OVER-OUDE, IK BEN VAN U GESCHIEDEN

OVERLEVERING

C: Carnet H-90, p. 10r, 10v, 11r, 12r.
M¹: Manuscript H-94,11-12.
T¹: *De gids* 91.IV (november 1927), p. 189-191. /33/
P: Drukproef D H-99,45-47.
M²: Manuscript H-101,36-38.
M³: Manuscript H-104,11-12.
T²: *De gids* 92.III (september 1928), p. 310-311. /36/
D: *Het berg-meer*, p. 45-47.

DATERING

6 of 7 september en 8 september 1927.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
De stadia die tot de genese van het gedicht gerekend kunnen worden, volgden elkaar met geringe tussenliggende tijd op. Op of na 6 september 1927, maar uiterlijk op 8 september, schreef Van de Woestijne een reeks notities op p. 10r van zijn carnet (C:A). Tijdens de stadia A-D gebruikte hij anilinepotlood.

C:A

[1-2←C¹, 1-2; 1-2→1-2]

- (1) a Aarde, aarde, het van u gescheiden
b [] over-oude, ik ben [van u gescheiden]
- (2) de oogappel van den nacht draait door mijn oog
[*kleine witruiimte*]

- 4 a de tand verleert de raspe van het ooft
b [] [verleer]de 't [raspe]n [van het ooft]
[strofewit]
- 5 a Mijn oogen zijn geteisterd van de vaalte
b [] [] de reep der wegen
b diep onder mij verveegt []
- 6 a geen fluiste
a [] [fluist]rend hasplen van bewogen graan
b het [] [hasp]elen [] huivrend []
- 7 a en welt[?] den smaak van 't brood mijn lippen tegen
b [] wuift []
- 8 de blik der dieren is mijn blik vergaan
[strofewit] [9-11→17-19]
- 9 Toch, waar 'k belandde in streken zonder paden
10 waar 'k wade [] [] in zeeën zonder strand
11 is het [] [] waden
12 is het in u [] [] beland
[strofewit] [13-16→9-12]
- 13 De nacht zal mijn [] [] bekijken
14 maar uit den spiegel van zijn oog
15 kunt gij [] [] niet wijken
16 [] [] curve boog
[open ruimte]
- (17) Gij waart het Paradijs, die wordt het graf [←A, 5; →C^{II}, 7; →D, 8; →40]
- C:C^{II}
- (1) Van U gelijk de zee van U gescheiden, [←A, 6; →D, 1; →33]
(2) onvruchtbaar als de zee, maar die de maat[?]
(3) [] streep [] slaat
(4) [] streep [] verzoenen [→D, 7; →39]
[strofewit]
- (5) a Ijzige zwaart der peer als zonne-dans van 't kaf [→D, 6; →38]
b ijs-[zwaart] []
- (6) gij blijft de wentling der seizoenen [←A, 4; →D, 5; →37]
(7) gij waart het Paradijs dat wordt het graf [←A, 5; ←C^I, 17; →D, 8; →40]

Hierna gebruikte Van de Woestijne links de bovenste bladhelft om drie strofen in klad verder uit te werken (C:D); dit was opnieuw deels een herneming van het voorgaande stadium.

- C:D [→33-44]
- (1) Van U gelijk de zee van U gescheiden, [←A, 6; ←C^{II}, 1]
- (2) a ben 'k l
a [] ebbe-en-vloed die door uw adem streeft,
- (3) a maar 'k wete hoe geuren [∅] van uw getijden
b [] 't [geuren]d glanzen der [getijden]
- (4) over 't gelaat van tij en wijke leeft.
[strofewit]
- (5) a o felle en donkre wentling der seizoenen, [←A, 4; ←C^{II}, 6]
b [] schelle []
c gewielde en will'ge []
- (6) ijs-zwaart der peer als zonne-dans van 't kaf [←C^{II}, 5]
- (7) a o wisslend teeken, aarde, van 't verzoenen; [←C^{II}, 4]
b [aarde,] [wisslend teeken] [van] [verzoenen;]
- (8) die waart het Paradijs en wordt het graf: [←A, 5; ←C^I, 17; ←C^{II}, 7]
[strofewit]
- (9) a gij wordt het graf den dankbren derver, die men
b gij []
- (10) a zal bergen [∅] in uw schoot
b [], onbewogen, []
- (11) om daar voor aarde en hemel weêr te ontkiemen
- (12) a tot dubbel leven [∅] en schoone dood
b [] [leve]', o brooze, o vrucht'bre []

Van de Woestijne ging voort met zwarte inkt. Hij bracht eerst een variant aan in r. 11 van A (p. 10r), schreef daaronder in de witruimte een losse regel (paralipomenon) en maakte onderaan de bladzijde een schets voor de achtste strofe. De regel die hij in eerste instantie noteerde (C:E^I), schrapte hij om de strofe opnieuw op te zetten (C:E^{II}). Het paralipomenon en C:E zijn vermoedelijk op dezelfde dag geschreven.

C: paralipomenon

- (1) Hij heeft mijn hart gevat binnen zijn riem

C:E^I

- (1) Gij waart geboort van [∅] en 't gebaar [→E^{II}, 1; →30]

- (2) [∅]
- (3) [∅] beurend baar [$\rightarrow E^{\text{II}}$, 3; $\rightarrow 32$]
 [*Geheel doorgehaald in stadium E^{II}*]
- C: E^{II} [$\rightarrow 30-32$]
- (1) a Gij waart gebaar [$\leftarrow E^{\text{I}}$, 1]
 a [] [geb]oort waar ik me-zelf uit baar
- (2) a [*ontbreekt*]
 b gij waart de wiege van het weten
 c [] rijzend [weten]
- (3) gij waart het beuren van mijn hoofdgebaar [$\leftarrow E^{\text{I}}$, 3]
 [*r. 2 werd met een lijn ingevoegd*]

Op de rectopagina die volgde op de beide pagina's waar B-D werden geschreven, schreef Van de Woestijne tot slot met zwarte inkt een netversie van de regels 1-32 (C:F, p. 12r), gedateerd '8 Sept.' De regels 33-44 waren kennelijk in D voldoende afgerond. C:F is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II

M^1 is kopijhandschrift voor T^1 geweest; M^3 is kopijhandschrift voor T^2 geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES

(C:A-E niet opgenomen)

[1-2 \leftarrow A, 1-2; 1-8 \leftarrow C¹, 1-8]

- 2 C:F a de oog-appel van den nacht doordraait mijn hoofd;
 a D[e] []
 M^1 -D | |
- 3 C:F- T^1 de geur verwaait der overkouwde weiden;
 P a | |
 b [] [overka]a[uwde] []
 M^2 | | overkouwde | |
 M^3 | | van de | |
 T^2 | | overkaauwde | |
 D | | der | |
- 8 C:F, M^1 de blik der dieren is mijn blik vergaan.
 T^1 | | mijn' | |
 P-D | | mijn | |

[9-12 \leftarrow C¹, 13-16]

- 10 C:F a den hollen spiegen
 a [] [spiege]l van zijn glanzend oog
 b [de] [holle] []
 M^1 -D | |

22	C:F	a	[∅]	
		b	een warr'ge wil die weigert en verlangt?	
	<i>M</i> ¹ - <i>M</i> ²			
	<i>M</i> ³ , <i>T</i> ²		war'ge	
	<i>D</i>		warr'ge	
23	C:F	a	de honig bloedt vergeefs aan alle raten;	
		a	D[e] []	
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>			
24	C:F- <i>T</i>		de vrucht is beursch die naar mijn lippen langt.	
	<i>P</i> - <i>D</i>		lippe	
				[25-28←B]
25	C:F- <i>M</i> ²		o Zieke herder, zoude ik niet verzaken	
	<i>M</i> ³	a	verlaten	
		b	[] [ver]z[a]k[en]	
	<i>T</i> ² , <i>D</i>			
27	C:F- <i>T</i> ¹		Ik ben de zatte, en mijne wilde wake	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>		mijn gewilde	
28	C:F- <i>P</i>		is talmend wachten op den gallem Gods;	[←A, 3]
	<i>M</i> ²	a	[] g	
		a	[] Gods;	
	<i>M</i> ³	a	Go[x]	
		a	[] [Go]ds;	
	<i>T</i> ² , <i>D</i>			
29	C:F		maar, oude moeder , 'k zoude u niet vergeten.	
	<i>M</i> ¹ - <i>D</i>		Moeder	
				[30-32←E ^{II}]
30	C:F- <i>M</i> ²		Gij waart geboort waar ik mezelf uit baar;	[←E ^I , 1]
	<i>M</i> ³	a	,	
		a	[];	
	<i>T</i> ² , <i>D</i>			
31	C:F- <i>M</i> ³		gij waart de diepe schoot van 't rijzend weten;	
	<i>T</i> ²		Gij	
	<i>D</i>		gij	
32	C:F		gij waart het beuren van mijn hoofd-gebaar	[←E ^I , 3]
	<i>M</i> ¹ - <i>M</i> ³		.	
	<i>T</i> ²		Gij	
	<i>D</i>		gij	
			[Hier eindigt C]	

- 34 M^1-M^2 ben 'k ebbe-en-vloed die door uw adem streeft,
 M^3 a | | [*x*]
a [] ebben
a [] [ebbe]-en-vloed die door Uw adem streeft;
 T^2 | |
 D | | uw | |,
- 35 M^1-T^1 maar 'k weet hoe 't geurend glanzen der getijden
 M^2 | | geurend-glanzen | |
 M^3-D | | geurend glanzen | |
- 36 M^1, T^1 over 't gelaat van tij en wijke leeft.
 P a | |
b [], van []
 M^2-T^2 | | ° en | |
 D | | , van | |
- 37 M^1-M^2 Gewielde en will'ge wentling der seizoenen, [←A, 4; ←C^{II}, 6]
 M^3, T^2 | | wil'ge | |
 D | | will'ge | |
- 38 M^1, T^1 ijs-zwaart der peer als zonne-dans van 't kaf: [←C^{II}, 5]
 P | | ;
 M^2 | | :
 M^3-D | | ;
- 39 M^1, T^1 mijn aarde, wisslend teeken van verzoenen [←C^{II}, 4]
 P, M^2 mijne | |
 M^3, T^2 mijn | |
 D mijne | |
- [40←A, 5; 40←C^I, 17; 40←C^{II}, 7]
- 41 M^1, T^1 gij wordt het graf den *dankren derver, die' men *[lees : dankbren]
 P | | dankb'ren | | die | |
 M^2 | | die' | |
 M^3 | | ° die | |
 T^2 Gij | |
 D gij | | , | |
- 43 M^1-M^3 om dáar voor aarde en hemel weêr te ontkiemen
 T^2 | | daar | |
 D | | dáar | |
- 44 M^1, T^1 tot dubbel leve', o brooze , o vrucht'bre dood.
 P a | |
b [] D[ood.]
 M^2, M^3 | | dood.
 T^2 | | brooze | | Dood.
 D | | brooze | |

ZETFOUTEN

T^1 r. 3: *overkouwde* | *overkauwde*
 r. 30: *baar* : | *baar*;
 r. 41: *dankren* | *dankbren*

NOTEN

¹ In T^2 staat in de regels 31, 32 en 41 'Gij' waar de kopij (M^3) 'gij' heeft. Omdat Van de Woestijne de proeven corrigeerde en bovendien in de regels 34 en 44 kapitalen zijn ingevoegd, is 'Gij' in r. 31, 32 en 41 als variant beschouwd.

² De variant in P , r. 36 ontstond door een foutieve correctie van Van de Woestijne: hij corrigeerde 'van tij-en wijke' tot 'van tij, van wijke'.

³ De juiste spelling in r. 44 is 'broze' (als in T^2) maar 'brooze' is als variant opgenomen omdat Van de Woestijne hier in meerdere bronnen aan deze spelling vasthield en haar ook elders gebruikte.

⁴ F. van Elmbt heeft bij dit gedicht gewezen op invloed van het 39e lied van Hadewijch. Zie Van Elmbt, 'Karel van de Woestijne en Hadewijch', p. 240-241.

[BMI8]

NOG VÓOR DE GLANS VAN EEN DAGEN

OVERLEVERING

C : Carnet $H-90$, p. 1v, 2r, 12v, 13r, 13v, 14r.
 M^1 : Manuscript $H-94$, 13-14.
 T^1 : *De gids* 91.IV (november 1927), p. 192-192. /33/
 P^1 : Drukproef $D H-99$, 48-49.
 M^2 : Manuscript $H-101$, 39-41.
 M^3 : Manuscript $H-102$, [1].
 M^4 : Manuscript $H-104$, 13-14.
 T^2 : *De gids* 92.III (september 1928), p. 312-313. /36/
 P^2 : Drukproef $D H-105$, 49-50.
 D : *Het berg-meer*, p. 48-50.

DATERING

1 september 1927; tussen 8 en 26 september 1927.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
 Bij het in gebruik nemen van zijn tweede carnet voor 1927, op 1 september van dat jaar, heeft Van de Woestijne op p. 2r en 1v enkele korte notities gemaakt. De eerste ($C:A$) lijkt een versfragment, de derde, op de linkerpagina ($C:B$), eveneens. Onder A schreef Van de Woestijne nog als thematische aanwijzing: 'Gedicht van den deemoed'.

 $C:A$

- (1) o wateren die de wellen
 (2) gaat keeren in wielenden wind

6	α	a	tot de kale koelte van 't meer[?]	[fasering?]
	β	b	aan []	
	β	c	*ope [] wat	*[lees: op]
	β	c	[] [wa]d	
7		a	wijkt een klaart [\emptyset]	
		c	schiet [], uit diepten geronnen	
8		c	en in duizend schervlen gespat	
			[strofewit]	
9		a	geen [\emptyset] [xxx]	[$\rightarrow E^{III}$, 11]
		a	[] verbleeken	
		b	[\emptyset]	
10			[\emptyset]	
11			reeds blanken de bibbrende krekren	[$\leftarrow C^I$, 5; $\rightarrow E^{III}$, 9; $\rightarrow 11$]
12			en het logge ontwaken der zee	[$\rightarrow E^{III}$, 10; $\rightarrow 12$]

In een volgend stadium (een datum is niet bekend), gebruikte Van de Woestijne zwarte inkt. Op de bladzijde waar de eerste schets was geschreven (p. 13r) schreef hij in het wit tussen C^I en C^{II} een losse regel ($C:E^I$), en onderaan een onvolledige strofe ($C:E^{II}$). Op de volgende rectopagina schreef Van de Woestijne acht vierregelige strofen ($C:E^I$), later de regels 1-28 en 37-40. De onderlinge ontstaansvolgorde van deze gedeelten is onzeker; het is bijvoorbeeld denkbaar dat Van de Woestijne de kortere passages noteerde terwijl hij aan de acht strofen werkte.

	$C:E^I$			[$\rightarrow E^{III}$, 16; $\rightarrow 16$]
(1)			De navel van den nacht	
	$C:E^{II}$			
(1)			Gelaten, gelaten, gelaten	[$\rightarrow G$, 5; $\rightarrow 33$]
(2)			[streefje]	
(3)			Gij [\emptyset] uit alle gaten	
	$C:E^{III}$			[1-4 $\leftarrow C^I$, 1-4; 1-8 $\leftarrow D$, 1-8]
1			Nog vóór de glans van een dagen	
2			beglijdt en wascht mijn gezicht,	
3		a	voel 'k over de waetren gedragen	
		c	[] [ge]sl[agen]	
4		a	de schichtige glimpen van 't licht.	
		b	schamp-[schichtige] [] [licht.]	
		c	[] scheuten []	

- [*strofewit*]
- 5 Aan den broozen boog van de bronnen,
- 6 a op de kale koelte van 't wad
b [] koele kaalte []
- 7 a schiet een klaart' , uit diepten ge[*x*]onnen,
a [] [ge]r[onnen,]
b [] [klaart]e []
- 8 a en
a i[n] schel
a [] [sche]rvelen opengespat.
- [*strofewit*]
- 9 a Reeds blanklen de bibbrende krekken [9-10→11-12]
b [] [blank]en [] b[eken] [←C^I, 5; ←D, 11]
b [] kr[eken]
c [*wordt r. 11*]
- 10 a en het logge ontwaken der zee: [←D, 12]
c [*wordt r. 12*]
- 11 a nóg komt geen morgen verbleeken [←D, 9; 11-12→9-10]
c [*verplaatst, wordt r. 9*]
- 12 a de wake van [→10]
a [] der ochtend-beê.
c [*verplaatst, wordt r. 10*]
- [*strofewit*]
- 13 Nóg kroest geen kreeflen de zwaarte [13-28→13-28]
- 14 der woelige hemel-vacht:
- 15 reeds welft het water een klaarte
- 16 den navel uit van den nacht [←E^I]
- [*strofewit*]
- 17 a De aarde is mijn hemel gebleven
b [] aan [mijn hemel gebleven]
c Gestegen, ben ik gebleven
- 18 a behangsel van goud en lood.
c de bezwaarde van goud en *lood *[*lees: lood*]
- 19 a Is vloeien 't eenige leven? [19-20←C^I, 7-8; 19-20←C^{II}]
b [] dan [vloeien 't eenige leven?]
- 20 a Is alle zwaarte de dood?
c { [] }
{ Is al 't gedeegne de dood? }

- [*strofewit*]
- 21 o Wateren zonder gedenken,
 22 o wateren zonder waan,
 23 a die de hardste korsten drenken
 c [] steêgste [] zult [drenken]
 24 a tot ze in water zelf vergaan;
 b [] [zelf] [in water] []
- [*strofewit*]
- 25 o waetren waar alle verstarren
 26 in eigen vernietigen zakt
 27 a [∅]
 b tot de ziekte van willen en marren
 28 a tot effen lichten vervlakt
 b in []
- [*strofewit*]
- 29 a o zeeën die zuigt aan 't *verzaemlen [*29-32* → *37-40*]
 a Maar [zee] [] uw [z]an[g] uit het [*zaemlen] *[*lees* : verzaemlen]
 c Want [] *[*lees* : zaemlen]
- 30 a van duizende bee
 a [] [be]ken won;
 a [] [duizende]n []
 b [] huivrende []
- 31 a o meren die blankt uit den schaemlen
 a [] van []
 b [] uit []
 c [] blinkt [∅] []
- 32 a en duisteren blik eener bron.
 b [] [duist]r[en] []

[*Fase c in r. 3, 4, 17, 18, 20 en 23 valt samen met stadium G*]

Vanaf nu werkte de dichter opnieuw met anilinepotlood. Op p. 21 van het carnet, onder de korte fragmenten die hierboven als eerste zijn weergegeven, is zonder hapering een strofe geschreven (C:F); wanneer dit geschiedde is niet uit te maken, maar het ligt voor de hand dat het was vóór Van de Woestijne op de pagina naast E^{III} (13v) met anilinepotlood nog vijf strofen ontwierp (C:G), omdat de eerste lezing van de onderste strofe daar aansluit bij F.

De bovenste strofe van G werd met een lijn tussen de laatste twee strofen van E^{III} ingevoegd. Tevens werden elders in E^{III} enkele varianten aangebracht. Het is niet zeker dat de onderlinge ontstaansvolgorde van de strofen in G overeenstemt met de grafische opeenvolging.

C:F

[→G, 17-20; →49-52]

- (1) a Want waetren gij zult niet sterven
b [], []
- (2) dan in 't barsten, bral, van een bot
- (3) en ik zal het leven niet derven
- (4) dan als roze in de ooge van God

C:G

[1-8→29-36]

- (1) a laat tranig[?] [∅] de schorre
b [] [tran]en verziipen []
c o waetren [verziipe] []
c [verziipe] [o waetren] []
- (2) zij bevestigt het teeken der baar,
- (3) en gij laat geen gelaat verdorren
- (4) a of het blijft van uw weeme
a [] [weem]len klaar

[Deze strofe werd met een lijn ingevoegd tussen r. 28 en 29 van E^{III}]

[kleine open ruimte]

- (5) gelaten, duizend gelaten
- (6) a [∅]
b die 't eeuwig-eendere zijt
c tot het eeuwig-zelfde gewijd,
- (7) a omdat gij , woest of gelaten,
b [] [g]e []
- (8) het teeken van 't Eene zijt

[←E^{II}, 1]

[open ruimte]

[9-12→41-44]

- (9) a o water der heemlen
b [] heele [water der] nachten
c moerassen die *licht te wachten

*[lees : ligt]

- (10) a aan[?] [∅] gras
c op zijgen naar dieper licht

(11) c o heele water der nachten

(12) c aan dit neigend grasje verdicht

[open ruimte]

[13-20→45-52]

(13) vermoeide waetren der poelen

- (14) a gezogen ten diepsten boôm
a die [gezogen ten diepsten boôm]

- (15) u rijzend gaat rijpen voelen
- (16) b in de aderen van den boom
[strofewit] [17-20←F]
- (17) a Want, waetren gij zult niet sterven
b [] geen [wa]teren zullen []
- (18) a *dant *[lees: dan 't]
a [dan] in 't barsten, bral van een bot;
- (19) a en ik zal het leven niet derven
b [] zoo [] 'k []
- (20) a dan in
a [] als roze in de ooge van God

II

M^1 is kopijhandschrift voor T^1 geweest; M^4 is kopijhandschrift voor T^2 geweest.

III

P^1 beslaat de regels 1-40, P^2 beslaat de regels 21-52. Onder P^1 schreef A.A.M. Stols: 'rest copie volgt'; die 'copie' is het setje handschriften waar M^3 ook deel van uitmaakt; M^3 begint bij r. 41. De dubbele proef van p. 49 (r. 21-40) is het gevolg van deze gesplitste kopij. Zie ook de Lijst van manuscripten, H-99, H-100 en H-102.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C niet opgenomen)

[1-4← C^I , 1-4; 1-8← E^{III} , 1-8; 1-9← D , 1-9]

- 2 M^1 a beglijdt en wan[x]
a [] [wa]scht mijn gezicht,
 T^1 - M^2 | |
 M^4 a beglijg
a [beglij]dt en wascht mijn gezicht,
 T^2 , D | |
- 6 M^1 a op de koele klaart van het wad,
b [] kaalt []
 T^1 , P^1 | |
 M^2 a | | klaart | |
a [] [k]jaalt []
 M^4 - D | |

[9-10← E^{III} , 11-12]

- 9 M^1 - M^2 Nog komt geen morgen verbleeken [← D , 9]
 M^4 a | | verblek
a [] [verble]eken
 T^2 , D | |

[11← C^I , 5; 11-12← D , 11-12; 11-12← E^{III} , 9-10; 13-28← E^{III} , 13-28]

13 M^1-M^2 Nóg kroest geen kreeflen de zwaarte
 M^4, T^2 Nog |
D Nóg |

[16←E^I; 19-20←C^I, 7-8; 19-20←C^{II}]

19 M^1, T^1 Is vloeien dan 't eenige leven?
 P^1 a |
b [] [vloei]é[n] [
 M^2, M^4 || vloeien |
 T^2 || vloeiën | | eenige |
D | | eenige |

20 M^1 a Is al 't gedeeg'ne de dood?..
a [] [gedeeg][ne] [
 T^1 |
 P^1-D | | dood?

[29-36←G, 1-8; 33←E^{II}, 1]

34 M^1 a tot een
a [] hetzelfde gelaat gewijd
 T^1 |
 P^1 a |
b [] G[elaat] [
 M^2 | | gelaat |
 M^4-D | | Gelaat |

[37-40←E^{III}, 29-32]

[P¹ eindigt na r. 40]

$M^1, T^1, M^2, M^3, M^4, T^2, P^2, D$ r. 41-52

[41-44←G, 9-12]

42 M^1 a aan een neigend grasje verdicht;
b [] dit [
 T^1-D | | neigende |

44 M^1-M^2 op zijgen naar dieper licht,
 M^3 | | dieper |
 M^4 | | in dieper |
 T^2 | | dieper | |
 P^2, D | | dieper | |

[45-52←G, 13-20]

45 M^1-M^3 o zwijgende waetren der poelen
 M^4, T^2 | | water |
 P^2, D | | waetren |

[49-52←F]

49 M^1, T^1 – want geen wateren zullen sterven
 M^2 a | | : | | waeteren |
a [] [wa][teren] [
 M^3 |
 M^4-D -- |

50	<i>M</i> ¹ - <i>M</i> ³		dan in 't barsten, bral, van een bot.
	<i>M</i> ⁴	a	b[xx]
		a	[] [b]ot.
	<i>T</i> ² - <i>D</i>		
52	<i>M</i> ¹ , <i>T</i> ¹		dan als roze in de ooge van God.
	<i>M</i> ²	a	de
		a	[] roze in de ooge van God.
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>		

ZETFOUTEN

*T*¹ r. 24: *wateren* | *waetren*

NOTEN

¹ In *C*:E^{III}, r. 18 bereikte Van de Woestijne met het laatste woord de rand van het blad, waardoor het woord 'lood' onvolledig op papier kwam.

² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (2x).

[BM19]

THANS GAAN DE WATEREN DEN HEMEL KLEEDEN

OVERLEVERING

C: Carnet *H*-90, p. 13r, 15v, 16r, 16v, 17r.
*M*¹: Manuscript *H*-101,42-43.
*M*²: Manuscript *H*-102,[2-3].
*M*³: Manuscript *H*-104,15-16.
T: *De gids* 92.111 (september 1928), p. 314-315. /36/
P: Drukproef *D* *H*-105,51-52.
D: *Het berg-meer*, p. 51-52.

DATERING

26 september 1927 en kort daarna.

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
 Bij de totstandkoming van het gedicht heeft Van de Woestijne afwisselend anilinepotlood en zwarte inkt gebruikt; hierdoor is niet steeds met zekerheid te zeggen hoe de verschillende stadia en fasen zich chronologisch tot elkaar verhouden.

Boven een eerste schets voor de openingsstrofe (*C*:*A*) op p. 16r van het tweede carnet van 1927 plaatste Van de Woestijne de datum '26 Sept.'.

C:*A*

[→*B*, 1-5; →*E*^I, 1-5; →1-5]

1		Thans gaan de wateren den hemel kleeden
2	a	[∅] wazem van haar klaart
	b	met peerlen weem [] []
3		ik lig: [∅] mijn leden
4		[∅] doorreden

- 5 a met de eerste vuren [\emptyset] aard
 b < \emptyset > [] jonge []
 c { [] }
 { En alles wat vermoordt en alles wat vergaert }

[Fase c in r. 5 valt samen met een later, niet nader te bepalen stadium]

Onder deze schets trok Van de Woestijne een lijn en hernam hij de regels, ze aanvullend tot drie strofen (C:B). Daar verwerkte hij in r. 7 mogelijk een losse notitie die iets eerder in het carnet geschreven werd. Op p. 131, onder enkele fragmenten die behoren tot de genese van 'Nog vóór de glans van een dagen' [BM18], werd met zwarte inkt genoteerd:

C: paralipomenon 1

[$\rightarrow B$, 7?; $\rightarrow 7?$]

- (1) a Vlakke effenheid die baart den werl
 a [] [wer]eld
 a [] [de] []

C:B

[$1-5 \leftarrow A$; $1-15 \rightarrow E^1$, $1-15$; $1-15 \rightarrow 1-15$]

- 1 Thans gaan de wateren den hemel kleeden
 2 bij 't peerlen-vonkig waezmen van haar klaart
 3 a Ik lig; de dag vervaalt me ; mijne leden
 b [] { [] } []
 { en ik zijn vaal }
 4 zijn log en strak, maar wriemelend doorreden
 5 van jong de vuren der ontwakende aard.
 [strofewit]
 6 a Nog komt geen zucht door [\emptyset] pijpen
 b [] rilt [] prille hemel[pijpen]
 7 Vlakke effenheid bereikt vlakke effenheid
 8 in de onbewogen leêgte van den tijd
 9 a Maar 'k voel [\emptyset] op[?] [streep] rijpen
 b [] [] roerend []
 c [] [roerend] [voel] 'k []
 10 a 't gegons der aard dat door mijn leden rijdt
 b [] geronk []
 [strofewit]
 11 a Mijn [\emptyset] wangen gaan verkoelen:
 b [] nachtelijke [] be[koelen:]

- 12 a mijn [\emptyset] de holte van zijn spond'
 b [] rug verrijkt [] warmte [] een []
 c [] holte []
- 13 a en 'k ligge als zonk ik [\emptyset] te voelen
 b [] zompig[?] om []
- 14 a [\emptyset] zoelen
 b een holle warmte om mijn gestalte []
 c [] nauwe []
- 15 gelijk het zuigen van een liefde-mond
 [*strofewit*]
- 16 Zoo voel 'k me zompig zinken in de dalen

Op de linkerpagina (15v) schreef Van de Woestijne verscheidene tekstfragmenten, met open ruimten daartussen. Ze kunnen deels of alle zowel tijdens als na voltooiing van stadium B geschreven zijn; dit blijft onzeker. De betreffende regels worden in één synopsis gegeven (C:C). De eerste aanzet werd aanvankelijk met zwarte inkt gedaan maar de pen haperde: boven het eerste woord ('Mijn') is ternauwernood de moet in de vorm van de hoofdletter M zichtbaar, met wat zwarte inkt.

C:C

- (1) a Mijn voeten [\emptyset] 't lichaam van den dood [$\rightarrow E^{II}, 23; \rightarrow 23$]
 b [] kneuzen []
 [*open ruimte*]
- (2) [\emptyset] verwarmt
- (3) [\emptyset] omarmt[?]
- (4) [\emptyset] verarmt
 [*open ruimte*]
- (5) Ik weet: ik zal geen mensen meer ontmoeten [$\rightarrow E^{II}, 21; \rightarrow 21$]
- (6) a in[?]
 a aan 't zieke zoeken [$\rightarrow E^{II}, 22; \rightarrow 22$]
 a [] of zacht getuur van blik in blik
 [*open ruimte*]
- (7) meermin die blinkt van zout [$\rightarrow D, 3; \rightarrow 28$]
- (8) a w [$\rightarrow D, 2; \rightarrow 27$]
 a ga 'k worden zwaar beeld van goud
 [*kleine open ruimte*]
- (9) [\emptyset] opteren [$\rightarrow D, 4; \rightarrow E^{II}, 29; \rightarrow 29$]

- (10) Neen: opgaan in het licht
[r. 2-4 met een lijn onder r. 16 in B geplaatst]

Hierna schreef Van de Woestijne een strofe en enkele schetsmatige regels over een gedeelte van C heen (C:D); r. 8 werd onbepaalde tijd later met zwarte inkt aangevuld.

C:D *[1-5 → 26-30]*

- (1) Geen beelden meer die vangen en verteëren
- (2) a zwarte aarde, [∅] zwaar van goud *[←C, 8]*
 b [] worstelaren []
- (3) meerminnen, wateren, die blinkt van zout *[←C, 7]*
- (4) a Uw gloed [∅] om te verteren *[←C, 9]*
 b [] om de assche-zelve []
- (5) Vuur, machtig vuur dat me in uw armen houdt
[strofewit]
- (6) Want ik voel [∅]
- (7) [∅]
- (8) a [∅]
 d [] ... waarin ik geur
- (9) a [∅] om te vergaan
 b [] om te vergaan, []
 c [] o vuur [om te vergaan]

[Fase d in r. 8 valt samen met een later, niet nader te bepalen stadium]

Laag op de rechterpagina, onder B, is met zwarte inkt een notitie gemaakt waarvan de relatie met het gedicht niet duidelijk is. Opnieuw is ook het moment waarop dit paralipomenon geschreven werd, onzeker.

C: paralipomenon 2

- (1) Het allerhoogste is buiten alle zinnen

Na het omslaan van het blad nam Van de Woestijne het resultaat met zwarte inkt in netschrift over en breidde hij het uit in een samenhangende vorm (p. 17r). Hij schreef eerst met pen vier strofen (C:E¹), later nog twee strofen (C:E¹¹).

C:E¹ *[1-5 ← A; 1-15 ← B, 1-15; → 1-20]*

- 1 Thans gaan de wateren den hemel kleeden
 2 in 't peerlen-vonkig waezmen van haar klaart.

3 Ik lig. De dag en ik zijn vaal. Mijn leden
4 zijn log en strak, maar wriemelend doorreden
5 van jong de vuren der ontwakende aard.
[strofewit]
6 Nog rilt geen zucht door ijle hemel-pijpen.
7 Vlakke effenheid bereikt vlakke effenheid
8 in de onbewogen leêgte van den tijd.
9 Maar roerend voel ik rommelen en rijpen
10 't geronk der aard dat door mijn schonken rijdt.
[strofewit]
11 Mijn nachtelijke wangen gaan bekoelen:
12 mijn' rug verrijkt de holte van een spond'
13 a en 'k ligge als zonk ik, zompig, om te voelen
b [] [lig] []
14 een naauwe warmte om mijn gedaante zoelen
15 a gelijk het zuigen van een liefde-mond.
b als aangezogen []
[strofewit]
16 a Gezonken in uw weeke en woelige armen,
b [Gez]egen []
17 Vuur, voel 'k in mij de ziekte van uw zoen
18 a []
b Mijn aangezicht gaat zich aan 't Licht verarmen
19 a []
a maar uwe wanden gaan mijn wanden warmen
20 a [] die mijne oogen lachen doen
b die mijne wakende []

C:E^{II}

[→21-30]

21 Ik weet: ik zal geen menschen meer ontmoeten [←C, 5]
22 a aan 't zilt of zacht getuur van blik aan[?] blik; [←C, 6]
b [] in []
23 ik kneus het lijf des doods bij mijne voeten, [←C, 1]
24 en 'k zal het lokkend leven niet meer groeten

- 25 a bij greetge vraag of danken van een snik
a [] 't [danken van een snik]
[strofewit] [26-30←D, 1-5]
- 26 Geen beelden meer die vangen of verteëren:
- 27 a zware aarde, worstelaren zwaar van goud; [←C, 8]
b [∅] aard die worstelt zwaar van goud;
b o schonkige []
- 28 a meerminnen, wateren die blinkt van zout... [←C, 7]
b vrouwlijke wateren die blinkt van zout,
c meerminnen []
- 29 a – uw gloed om de assche-zelve te verteren, [←C, 9]
b { [] }
{ – [∅] }
- 30 a Vuur, machtig vuur dat me in uwe armen houdt
b [];
[Fase b in r. 27-30 valt samen met stadium F; fase c in r. 28 valt samen met stadium G]

Direct daaronder ontwierp Van de Woestijne later, nu weer met anilinepotlood, een nieuwe strofe (C:F); tevens bracht hij veranderingen aan in de laatste strofe van E^{II}.

Vervolgens nam hij opnieuw de pen met zwarte inkt ter hand; hij haalde de strofe van F door, herzag in de laatste strofe van E^{II} een variant (r. 28) en schreef een nieuwe versie van de strofe van F (C:G^I). Onderaan op de linkerpagina werd bovendien een grove strofeschets genoteerd die onbepaalde tijd later werd aangevuld met anilinepotlood (C:G^{II}); ook wijzigde Van de Woestijne de regelvolgorde.

- C:F, C:G^I [→31-35]
- 31 C:F a zelf vuur, 'als vuur zich naar de lucht te welven
b [] voor[?] 't heelal []
c [] naar [] H[ee]lal []
C:G^I | als | | heelal | | ;
- 32 C:F a [∅]
b tot [xxx]
b [] daad geboren uit de blijde pijn
C:G^I a t
a tot daad geboren uit de laatste pijn,
- 33 C:F a [∅]
b zwellen in tongen die mijn woorden zijn
C:G^I | | ;
- 34 C:F, C:G^I neen: als het vuur verzaken aan zich-zelven

- 35 C:F *[ontbreekt]*
 C:G^I om zich in louter klaarte te bevrij'n;
[Stadium F werd doorgehaald in stadium G^I]
- C:G^{II}
- 36 a [∅] *[→38]*
 c En te verliezen wat men wint
 c *[verplaatst, wordt r. 38]*
 d [En te verliezen wat men] vurig [wint]
- 37 a neen: om de klaarte-zelve te verzaken *[→36]*
 b en [];
 c *[wordt r. 36]*
- 38 a [∅] *[→37]*
 c niet als wie klaart tot duisternis ontgint
 c *[wordt r. 37]*
- 39 [∅] te ontwaken *[39-40→39-40]*
- 40 a van Wat niet eindigt daar Het niet begint
 b in []
[De fasen c en d zijn onbepaalde tijd later met anilinepotlood toegevoegd]

II

*M*² is kopijhandschrift voor (de proef *P* van) *D* geweest; *M*³ is kopijhandschrift voor *T* geweest.

VARIANTEN EN
 CORRECTIES

(*C* niet opgenomen)

- [1-5←A; 1-15←B, 1-15; 1-20←E^I]*
- 12 *M*¹, *M*² mijn' rug verrijkt de holte van een spond',
*M*³-*D* mijn | |
- 13 *M*¹ en 'k lig als zonk ik, zompig, om te voelen
*M*² a | | zonke | |
 a [] [zonk] []
*M*³-*D* | |
- 19 *M*¹ maar uwe wanden gaan mijn wanden warmen,
*M*² | | °
*M*³-*D* | | úwe | |
- [21-30←E^{II}]*
- 21 *M*¹-*M*³ – Ik weet: ik zal geen menschen meer ontmoeten *[←C, 5]*
T ° | |
P, D – | |

22	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ² <i>M</i> ³ <i>T-D</i>		aan 't zilt of zacht getuur van blik in blik; a en b [i[n] [] 	[←C, 6]
				[23←C, 1]
25	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ² <i>M</i> ³ , <i>T</i> <i>P, D</i>		bij greet'ge vraag of 't danken van een snik. geer'ge greet'ge	[27←C, 8; 26-30←D, 1-5]
28	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² <i>M</i> ³ - <i>D</i>		Sireen'ge wateren die blinkt van zout;... a g a [] zout;... 	[←C, 7]
29	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ² <i>M</i> ³ - <i>D</i>		– úw gloed om de assche-zelve te verteren, *verteeren, * <i>[lees : verteren,]</i> [←C, 9]	
30	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² <i>M</i> ³ <i>T</i> <i>P, D</i>		Vuur, machtig Vuur dat me in uw armen houdt; a Uwe b [] naarstig [] a machtig uw are a [] [ar]men houdt; Uwe	[31-34←F; 31-35←G ^I]
31	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ² <i>M</i> ³ , <i>T</i> <i>P, D</i>		zélf vuur, als vuur zich naar 't heeal te welven; 'als als	
34	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ² <i>M</i> ³ , <i>T</i> <i>P, D</i>		neen: als het vuur verzaken aan zich-zelven 'als als	
36	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ² <i>M</i> ³ - <i>D</i>		en om de klaarte-zelve te verzaken, klaarte-zélve	[←G ^{II} , 37] [37←G ^{II} , 38]
38	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² <i>M</i> ³ - <i>D</i>		en te verliezen wat hij vurig wint; a m[?] a [] wint; 	[←G ^{II} , 36] [39-40←G ^{II} , 39-40]
40	<i>M</i> ¹ <i>M</i> ² <i>M</i> ³ - <i>D</i>		a in Wat niet eindigt daar het a [] H[et] niet begint. <i>M</i> ² a het a [] H[et] niet begint. <i>M</i> ³ - <i>D</i>	

ZETFOUTEN

T r. 4: *Zijn* | *zijn*

NOTEN ¹ Met uitzondering van *M*¹ en *M*² gebruikte Van de Woestijne in r. 29 in alle bronnen 'verteeren' in plaats van de juiste spelling 'verteren'. Daarom is deze lezing in het variantenapparaat opgenomen en in de leestekst gehandhaafd.
² F. van Elmbt heeft bij dit gedicht gewezen op mogelijke invloed van het zevende visioen van Hadewijch. Zie Van Elmbt, 'Karel van de Woestijne en Hadewijch', p. 244-245.

[BM20]

ME-ZELF VOORBIJ; ME-ZELVEN TEGEN

OVERLEVERING *C*¹: Carnet *H*-90, p. 17v, 18r, 18v, 19r, 19v, 20r.
*C*²: Agenda *H*-95, 16 januari.
*M*¹: Manuscript *H*-101,44-47.
*M*²: Manuscript *H*-102,[2-3].
*M*³: Manuscript *H*-104,17-19.
T: *De gids* 92.III (september 1928), p. 315-317. /36/
P: Drukproef *D* *H*-105,53-56.
D: *Het berg-meer*, p. 53-56.

DATERING Tussen 26 september en 30 december 1927; 16 januari 1928; daarna?

ONTWIKKELINGS-
GANG

I
 Op de pagina's 17v en 18r in het tweede carnet van 1927 (*C*¹) noteerde Van de Woestijne met anilinepotlood enkele korte en schetsmatige fragmenten. Die werden aangevuld, zowel met aniline als met zwarte inkt. Over het chronologisch verband tussen de fragmenten onderling is weinig met zekerheid te zeggen. Bij de presentatie wordt de volgorde aangehouden waarin de betreffende gedeelten *mogelijk* op papier zijn gekomen.

Het grootste gedeelte van het gedicht moet tot stand gekomen zijn tussen 26 september en 30 december 1927. Hieronder zal blijken dat Van de Woestijne het in begin 1928 nog niet volledig voltooid kan hebben; een precieze afbakening van de ontstaansperiode is echter niet mogelijk.

De eerste aanzet is een schets voor het begin van het gedicht:

*C*¹:A¹

[*I-f*→*E*, *I-f*; *I-f*→*I-f*]

1 Me-zelf voorbij; me-zelven tegen...

2 Hoe zijn me wonderbaar de wegen

3 a [∅]

b die 'k nimmer en betrad, en bèn[?]

[→*A*^{II}, 2]

b [] k[én]

4 a [∅]

b Wie richt den teen die treedt? Wie gaat er

- 5 a [\emptyset]
 b het pad dat 'k van geen teen en schen? [$\rightarrow A^{II}$, 3]
- 6 en 'k weet niet of ik ben, en 'k ben. [$\rightarrow E$, 7; $\rightarrow 7$]
 [*strofewit*] [$7-8 \rightarrow A^{IV}$, 1-2; $7-8 \rightarrow E$, 8-9; $7-8 \rightarrow 8-9$]
- 7 a Wie heeft den droom, wie heeft de sponde
 c < \emptyset >
- 8 a [\emptyset] ontbonden
 c [\emptyset] < \emptyset >
 [*Fase c in r. 7-8 valt samen met stadium A^{IV}*]

Op de linkerbladzijde hiernaast noteerde Van de Woestijne een alternatieve schets voor een deel van de strofe:

- $C^1:A^{II}$
- (1) En al mijn bloed is dun als water [$\rightarrow E$, 6; $\rightarrow 6$]
 (2) [\emptyset] ken [$\leftarrow A^I$, 3; $\rightarrow E$, 3; $\rightarrow 3$]
 (3) [\emptyset] schen [$\leftarrow A^I$, 5; $\rightarrow E$, 5; $\rightarrow 5$]

Eveneens op de linkerpagina, naast de doorgehaalde regels 7 en 8 uit A^I , werd een gedeelte van de tweede strofe geschreven ($C^1:A^{III}$), dat vervolgens ónder A^I tot een volledige strofe werd samengevoegd met de herneming van die doorgehaalde regels ($C^1:A^{IV}$).

- $C^1:A^{III}$ [$\rightarrow A^{IV}$, 4-7; $\rightarrow E$, 11-14; $\rightarrow 11-14$]
- (1) En de gezondheid van onze oogen
 (2) a [\emptyset]
 b ziet weér de wereld blank en bloot
 (3) Wij zijn aan God nog niet bedrogen
 (4) Wij zijn der liefde nog niet dood
- $C^1:A^{IV}$ [$1-2 \leftarrow A^I$, 7-8; $\rightarrow E$, 8-14; $\rightarrow 8-14$]
- (1) Wie heeft den droom van de oude sponde
 (2) a geslaakt en aan hem-zelf ontb[xx]
 a [\emptyset] [ontb]onden?
 (3) Een blik is, die mijn blik ontsloot,
 (4) en de gezondheid van mijne oogen [$4-7 \leftarrow A^{III}$]
 (5) ziet weér de wereld blank en bloot.
 (6) Wij zijn *van God nog niet bedrogen *[of: aan]

(7) Wij zijn der liefde nog niet dood

Hieronder opnieuw een schetsmatig gedeelte in anilinepotlood, vermoedelijk in stadium D aangevuld met een regel in zwarte inkt:

C¹:B [1-3→E, 15-17; 1-3→15-17]

(1) c o reiken, reiken! Neen, bezwijken

(2) a de vlerke gaat haar vlucht bereiken
b toch gaat de [vlerk] [] verrijken

(3) a met zaal'ge loomheid tot haar loon
b [] loomheid van []

[kleine open ruimte]

(4) a thans deze paden [∅] Ze scheiden
a En [] thans: []

(5) nog nauwelijks liefde van verblijden

(6) en lijden nauwelijks van zon

[Fase c in r. 1 valt vermoedelijk samen met stadium D]

Ter hoogte van de laatste regels van B op de linkerpagina een schets in aniline (C¹:C), in stadium D met twee regels in zwarte inkt aangevuld:

C¹:C [→E, 29-35; →29-35]

(1) gij waart verzopen en verheven;

(2) a gij waart de waterblink'ge teeven
a [] [te]v[en]

(3) a met modder uit [∅]
b h[et][?] [modder uit] naar 't licht gehescht

(4) a [∅]
c om aarde en hemel gloed en gallem

(5) a [∅]
c hebt ge u te zeer aan waan gelescht

(6) a maar gij
a de degen brak in uwe vuiste
c [] [uwe]n pallem

(7) ge omsluit nog altijd het gevest

[Fase c in r. 4-6 valt samen met stadium D]

Boven deze strofe werd met zwarte inkt een volledige strofe geschreven (C¹:D); in de eerste regel ervan bracht Van de Woestijne later met anilinepotlood een variant aan.

C¹:D

[→E, 22-28; →22-28]

- (1) a Gij zoudt uw vriend een dank betalen
c Toen zoudt gij vriendschap []
- (2) a met wrok; gij zoudt uw woning halen
b [] een []
- (3) a waar nooit een huis van liefde gonst:
a [] handel []
- (4) maar te uwen rugge zouden branden
- (5) *te dieper teeken van uw bronst **[of: 't?]*
- (6) deze aard, dit vuur, en uwe handen
- (7) zijn aller wateren verslonsd

[Fase c in r. 1 valt samen met een later, niet nader te bepalen stadium]

Hierna ging Van de Woestijne op de volgende rectopagina over tot een afschrift van het resultaat tot dat moment (C¹:E). Bij de regels 16 en 17 werden varianten op de linkerpagina geschreven; op enkele plaatsen werden bovendien met anilinepotlood later veranderingen aangebracht (fase d). Toen Van de Woestijne later met het slot van het gedicht bezig was en met blauwe inkt werkte, heeft hij de regels 24 en 25 nog gewijzigd (fase e).

C¹:E

[1-5←A^I, 1-5; 1-35→1-35]

- 1 Me-zelf voorbij; me-zelven tegen...
- 2 Hoe zijn me wonderbaar de wegen
- 3 die 'k nimmer en betrad, en kén. [*←A^{II}, 2*]
- 4 Wie richt de teen die gaat; wie gaat er
- 5 de baan die 'k van geen teen en schen?... [*←A^{II}, 3*]
- 6 – Mijn bloed is dunner dan het water, [*←A^{II}, 1*]
- 7 en 'k weet niet of ik ben, en 'k ben. [*←A^I, 6*]
- [strofewit]* [*8-9←A^I, 7-8; 8-14←A^{IV}*]
- 8 a Wie heeft den droom van de oude sponde
d [] [de]r kranke []
- 9 geslaakt en aan hem-zelf ontbonden?
- 10 Een blik is, die mijn blik ontsloot,
- 11 en de gezondheid van mijne oogen [*11-14←A^{III}*]
- 12 ziet weêr de wereld blank en bloot:
- 13 wij zijn aan God nog niet bedrogen;

- 14 a wij zijn der liefde nog niet dood.
a []...
- [*strofewit*] [15-17←B, 1-3]
- 15 a – o, 't Oude reiken!... Neen: bezwijken.
b [] en [bezwijken]!
- 16 a De vlerke zou haar vlucht verrijken
b [] kon []
c Nooit zou de vlerk haar vlucht verrijken
- 17 a met de een'ge loonheid tot haar loon
a [] [loo]m[heid] []
c en de een'ge loomheid was haar loon.
- 18 Gij zoudt u-zelven 't leven leeren,
19 geduldig ziek en vlijtig schoon.
- 20 a En gij zoudt gaan. En gij zoudt keeren,
d [] Maar []
- 21 a en vond geen vriend en vindt geen woon.
a [] [vond]t []
- [*strofewit*] [22-28←D]
- 22 Toen zoudt gij vriendschap dank betalen
- 23 a met wrok; gij zoudt een woning halen
d [] woonste []
- 24 α a waar nooit een huis van handel gonst;
β e [].
- 25 α a maar te uwen rugge zouden branden,
β e En []
- 26 a te dieper teeken van uw bronst,
d [te]n []
- 27 deze aard, dit vuur; en uwe handen
28 zijn aller wateren verslonsd.
- [*strofewit*] [29-35←C]
- 29 a Gij waart verzoke
a [] [verzo]pen en verheven ;
d [] { [] }
[] {ontbonden} [;]

30 a gij waart den waterbuik der teven
 b [] dooden [buik] []
 c [] [de] [doode] [buik] []
 d [] {teven }
 {honden }

31 a het modder uit naar licht ghescht.
 d { [] }
 { h }
 d { [het modder uit naar licht ghescht.] }
 { die 't hes[?] }
 d { [het modder uit naar licht ghescht.] }
 { [die 't] lucht uit moer en modder hescht }

32 Van aarde en hemel gloed en gallem,
 33 hebt ge u te zeer aan waan gelescht:

34 a de degen brak in uwen pallem;
 d { [] }
 { het lemmer } []

35 ge omsluit nog altijd het gevest.

[Fase d valt vermoedelijk samen met stadium F of G; fase e valt samen met stadium I of N]

Op de linkerpagina naast E (p. 18v) werkte Van de Woestijne hierna met anilipotlood in hoofdzaak twee strofen uit: bovenaan de latere aansluiting bij E (C':F) en lager, met een gedeeltelijke herneming, de regels 43-49 (C':G^I en C':G^{II}). Tevens werden varianten in de tekst op de rechterpagina aangebracht. Of Van de Woestijne al besloten had waar deze passages in het gedicht moesten komen, is niet te beoordelen.

C':F

[→I, 36-42; →36-42]

- (1) En 't wijze meer en zou u loonen,
 (2) waar zelfs geen wuiv'ge wieren wonen
 (3) of 't ruischen van een luistrend lisch
 (4) gij zoudt uw eigen beeld ontbeeren
 (5) a in de [] beeltenis
 b [] ijl-gekeerde []
 (6) a en [] moest u leeren
 b [] dat ge alleen waart []
 (7) a dat eenzaamheid geen weelde en is
 b hoe de []

651

VARIANTENAPPARAAT

C¹:G^I

[→I, 43-49; →43-49]

- (1) a Want geen [∅] zal *waten **[lees: baten]*
b [] ontstentenis []
- (2) a [∅] de eigen liefde laten
b die de eigen liefde niet []
- (3) in al de vuren van 't bezit
- (4) a Wat dat ge in [∅] *[4-7→G^{II}]*
b [] element?
b [] [element]en?
c < ∅ >
- (5) a dat ge [∅] God [∅] zit
c < ∅ >
- (6) a [∅]
b [] in zijne dichte tenten
c < ∅ >
- (7) a die niet dan om zich-zelven bidt
c < ∅ >

[Fase c in r. 4-7 valt samen met stadium G^{II}]

C:G^{II}

[←G^I, 4-7; →I, 46-49; →46-49]

- (1) a wat baat dat, bloei der elementen
b [] [bloe]m []
- (2) a gij, ver[?], aan
a als 't bloed [] Godes lippen zit
- (3) als ge in uw dicht-gesloten tente
- (4) niet dan [∅] om u-zelven bidt

Laag op de linkerbladzijde komt nog een losse, slordig geschreven regel voor, waarvan de samenhang met de genese van dit gedicht onzeker is:

C¹: paraliipomenon

- (1) Nog altijd zijt ge... Neen

Deze regel staat ter hoogte van de laatste regel van E ('ge omsluit nog altijd het gevest'), en hoewel E als een semi-definitieve versie gezien kan worden, is het mogelijk dat het paraliipomenon als variant bij die regel begrepen moet worden.

Verticaal in de linkermarge werd, waarschijnlijk als laatste op deze pagina, een regelpaar geschreven (C¹:H). Het vormt een voorloper van het slot van de uiteindelijke voorlaatste strofe, die verder een herhaling van de eerste strofe werd en in het carnet verder niet werd bewerkt.

C¹:H

[→62-63]

- (1) a Ik ben de [ø] man[?], die[?], later
b [] in de ijte de ijlt []
- (2) en later, niet en ben, en ben

Na ten tweeden male naar een schone bladzijde te hebben omgeslagen, schreef Van de Woestijne rechts (p. 20r) met blauwe inkt de hierboven ontworpen strofen af: dit fragment vormde de directe voortzetting van de tekst in E.

C¹:I

[36-42← F; →36-50]

- 36 En 't wijze meer zou u niet loonen,
37 waar zelfs geen wuiv'ge wieren wonen
38 of 't ruischen van een luistrend lisch.
39 Gij zoudt uw eigen beeld ontberen
40 in de ijl-gekeerde beeltenis,
41 a en dat gel
a [] [ge] alleen waart moest u leeren
42 a dat
a hoe de eenzaamheid geen weelde en is.

[strofewit]

[43-49←G^I]

- 43 Want geen ontstentenis zal baten
44 die de eigen liefde niet kan laten
45 in de eëlste vuren van 't bezit.
46 Wat baat dat, bloem der elementen,
47 a als 't bloed aan Godes lippe zit,
b ge [als 't bloed aan Godes lippe zit,]
48 a al
a waar ge in uw dicht-gesloten tente
49 niet dan om de eigen liefde bidt

[strofewit]

[46-49←G^{II}]

- 50 a [ø] Licht, o licht
b Maar []

[→J, 1; →M, 50]

In zijn agenda van 1928 (C²) noteerde van de Woestijne op 16 januari een korte passage die hierop aansluit:

C²:J [→M, 50-51; →50-51]

(1) Maar Licht, o Licht! Ik ben geheven [←I, 50]

(2) waar zelfs geen beelden mogen leven

Uit de datering van deze regels moet worden afgeleid dat Van de Woestijne geruime tijd later aan het gedicht gewerkt heeft, zelfs nog toen het jaar waarvoor carnet C¹ bedoeld was (1927) voorbij was.

Op de linkerbladzijde in het carnet (p. 19v) schreef Van de Woestijne eerst met anilinepotlood de losse regel:

C¹:K [→L; →N, 1; →64]

(1) Ik zeg adieu: ik ben geboren

Vlak eronder varieerde hij daarop met blauwe inkt:

C¹:L [←K; →N, 1; →64]

(1) Zoo zeg 'k adieu: ik ben geboren

Dan volgt weer met anilinepotlood een nieuwe strofe, die de voortzetting van stadium I is (C¹:M), tot slot gevolgd door een strofe in blauwe inkt (C¹:N).

Het is onduidelijk in welke volgorde deze gedeelten op de linkerpagina geschreven werden. Wel lijkt Van de Woestijne in deze fase de strofen uit de stadia M en N als slotstrofen te hebben beschouwd.

C¹:M [50-56←]; 50-56→50-56]

50 Maar Licht, o Licht! Ik ben geheven [←I, 50]

51 waar nimmermeer nog beelden leven

52 Ik ben het eigen lijf ontgaan

53 a maar alle winst is blij verliezen

b daar []

54 en elk verlies verzaemd ontvaen

55 't verhit krystal is vloedend vriezen

56 a en elke dwaalspoor is de baan

b [] [elk] []

C¹:N [→64-70]

57 Zoo zeg 'k adieu: ik ben geboren [←K; ←L]

58 in 't onverdeelbaar niet van 't gloren.

59 Een blik is, die mijn oog verwijdt,

60 en de gezondheid van mijn ooren

- 61 a [∅]
 b is der volmaaktste [] gewijd.
 c [] ver[xx] []
 c [] [ver]voldste stilt []

62 Wij hebben God nog niet verloren;

63 wij zijn alleen ons eigen kwijt.

II

M^2 is kopijhandschrift voor (de proef P van) D geweest; M^3 is kopijhandschrift voor T geweest.

VARIANTEN EN CORRECTIES (C¹ en C² niet opgenomen)

- 4 M^1, M^2 Wie richt de teen die gaat; wie gaat er
 M^3 a | | wiet
 a [] [wie] gaat er
 $T-D$ | |
[1-5 ← A^I, 1-5; 1-35 ← E; 3 ← A^{II}, 2]
[5 ← A^{II}, 3]
- 6 M^1, M^2 – Mijn bloed is dunner dan het water
 M^3 a | | bo
 a [] [b]loed is dunner dan het water,
 $T-D$ | |
[← A^{II}, 1]
- 7 M^1, M^2 en 'k weet niet of ik ben, en 'k ben.
 M^3-D | | bén.
[← A^I, 6]
[8-9 ← A^I, 7-8; 8-14 ← A^{IV}; 11-14 ← A^{III}]
- 14 M^1 wij zijn der Liefde nog niet dood...
 M^2 a | | liefde | |
 a [] L[liefde] [] |
 M^3-D | | | |
[15-17 ← B, 1-3]
- 17 M^1-T en de een'ge loomheid was haar loon.
 P, D | | één'ge | |
- 18 M^1 Gij zoudt U-zelven 't leven leeren,
 M^2-D | | u-zelven | |
[22-28 ← D]
- 25 M^1, M^2 En te uwen rugge zouden branden,
 M^3, T || *'t | |
 P, D || te | |
*[lees : t']

27	<i>M</i> ¹		deze aard, dit vuur; en uwe handen	
	<i>M</i> ²	a	h	
		a	[] uwe handen	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>			[29-35← <i>C</i>]
33	<i>M</i> ¹		hebt ge U te zeer aan waan gelescht:	
	<i>M</i> ² - <i>D</i>		u	[36-42← <i>F</i> ; 36-50← <i>I</i>]
36	<i>M</i> ¹		En 't wijze meer zou U niet loonen	
	<i>M</i> ²		u	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>		,	
40	<i>M</i> ¹ - <i>M</i> ³		in de ijl-gekeerde beeltenis,	
	<i>T</i>		;	
	<i>P, D</i>		,	
41	<i>M</i> ¹		en dat ge alléén waart zoude U leeren	
	<i>M</i> ²	a	dat u	
		a	en [dat] []	
	<i>M</i> ³ , <i>T</i>			
	<i>P, D</i>		U	[43-49← <i>G</i> ^I]
44	<i>M</i> ¹		die de eigen-liefde niet kan laten	
	<i>M</i> ²		eigen liefde	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>		eigen-liefde	[46-49← <i>G</i> ^{II}]
46	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ²		Wat winst, dat, bloem der elementen,	
	<i>M</i> ³		Wát	
	<i>T</i>		Wat	
	<i>P, D</i>		Wát	
47	<i>M</i> ¹		ge als 't bloed aan Godes lippe zit,	
	<i>M</i> ²	a	gl	
		a	[g]e als 't bloed aan Godes lippe zit,	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>			
49	<i>M</i> ¹	a	niet dan om ei	
		a	[] de eigenste armoê bidt?...	
	<i>M</i> ²	a	bie	
		a	[] [bi]dt?...	
	<i>M</i> ³ - <i>D</i>			[50-51← <i>J</i> ; 50-56← <i>M</i>]
51	<i>M</i> ¹ , <i>M</i> ²		waar nimmermeer nog beelden leven.	
	<i>M</i> ³ , <i>T</i>		nimmer-meer	
	<i>P</i>	a	nimmermeer	
		b	[] [nimmer]-[meer] []	
	<i>D</i>			

52	M^1 M^2-D		Ik ben het *zeekerst zijn ontgaan, zekerst	<i>*[lees : zekerst]</i>
55	M^1, M^2 M^3 $T-D$		't Vergloeid krystal is vloeiënd vriezen, vloeiend vloeiënd	
56	M^1 M^2 M^3-D	α a β b	en elke dwaal-spoor is de baan . []° 	
57	M^1 M^2 M^3-D	α a β b	me-zelf voorbij, me-zelven tegen... Me-zelf m[e-zelf] []	
59	M^1-M^3 T P, D		die 'k nimmer en betrad, en kén. ! .	
				<i>[62-63←H]</i>
62	M^1, M^2 M^3-D		Ik ben in de ijlte de ijlt *die , later 'k, later	<i>*[lees : die 'k]</i>
				<i>[64←K; 64←L; 64-70←N]</i>
65	M^1 M^2 M^3-D	a a	in 't ont [] [on]verdeelbaar niet van 't gloren. Niet	
66	M^1, M^2 M^3, T P, D		Een blik is, die mijn blik verwijdt, Blik blik	
67	M^1-T P, D		en de gezondheid van mijne ooren mijn	
68	M^1 M^2-T P D	a a a b	is der verb [] [ver]voldste stilt gewijd. [] [stilt]' []	

ZETFOUTEN

T	r. 25: 't t'
	r. 30: <i>Gij</i> <i>gij</i>
P, D	r. 62: <i>ijlte die</i> <i>ijlt die</i>

NOTEN

¹ Literatuur: Minderaa, 'Me-zelf voorbij; me-zelven tegen...'

- OVERLEVERING C: Carnet H-72, p. 21r, 33v, 34r.
D¹: *Gedichten*, p. 58.
M¹: Manuscript H-97,[1]
T: *Dietsche warande & Belfort* 28.1 (februari 1928), p. 169. /34/
M²: Manuscript H-101,49.
M³: Manuscript H-102,[9].
P: Drukproef D² H-105,59.
D²: *Het berg-meer*, p. 59.
- DATERING Tussen maart/april(?) 1926 en 1 oktober 1926.
- ONTWIKKELINGS-
GANG I
In het carnet van 1926 (p. 21r), vermoedelijk in maart of april, noteerde Van de Woestijne met potlood een losse regel die een eerste versie is van de opningsregel:
- C:A [→B, 1; →1]
- (1) De reeuwsche geur van 't zweet der vrouwen en der dieren
- Vervolgens is het gedicht in meerdere stadia geschreven op de tegenover elkaar liggende pagina's 33v en 34r. Van de Woestijne gebruikte achtereenvolgens potlood, anilinepotlood, blauwgrijze inkt, rode inkt en zwarte inkt. Hij noteerde in eerste instantie op de rechterpagina twee regels met potlood (B). Een variant in r. 1 werd met anilinepotlood aangebracht in stadium C.
- C:B [→1-2]
- (1) a Geur van een [←A]
a [] het wilde beest, geur van een beursche vrucht,
b [] de []
- (2) geur van de zee, geur van een aarde zonder lucht
[Fase b in r. 1 valt samen met stadium C]
- Na een kleine open ruimte werd hieronder met anilinepotlood een onvolledige regel geschreven (C:C). Onbepaalde tijd later vulde Van de Woestijne die aan met blauwgrijze inkt (fase b).
- C:C [→3-4]
- (1) a Ik ben de late, ik ben de slechte, ik ben de [∅]
b [] dwaze
- (2) b Ik ben [∅] bazen
[Fase b is van onbepaalde tijd later]

Met rode inkt ontwierp Van de Woestijne iets lager een nieuwe strofe:

- $C:D^I$ $[\rightarrow 5-8]$
- (1) a Ik ben de late vrucht in de ijle van den boom
 b [] laatste []
- (2) Ik ben alleen ten killen herfst, en ik ben loom
- (3) a Ik ben [\emptyset]
 b [] en de vergeten have
- (4) a [\emptyset] ik zal een kele laven
 b Ik ben de duistre maar []

Direct hierna kwam Van de Woestijne, opnieuw met rode inkt, op de linkerpagina tot een voltooide versie ($C:D^{II}$). In de regels 3 en 4 bracht hij met zwarte inkt veranderingen aan (fase c). Stadium D^{II} is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

Met betrekking tot de datering van de stadia B-E is slechts met enige zekerheid te zeggen dat ze van later datum zijn dan de eerste regel in potlood (A), die in maart of april geschreven werd, en van vóór 1 oktober.

II

M^1 is kopijhandschrift voor T geweest; M^3 is kopijhandschrift voor (de drukproef P van) D^2 geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

- ($C:A-D^I$ niet opgenomen)
- 1 $C:D^{II}$ Geur van het reeuwsche beest; geur van de beursche vrucht; $[1-2 \leftarrow B]$
 D^1 'Geur | | $[\leftarrow A]$
 M^1-D^2 Geur | |
- 2 $C:D^{II}$ geur van de zee; geur van een aarde zonder lucht; –
 D^1-T | | eene | | \circ
 M^2, M^3 | | een | |
 P, D^2 | | eene | |
- 3 $C:D^{II}$ a ik ben de late, ik ben de slechte, ik ben de dwaze;
 c $-[ik]$ [] $[3-4 \leftarrow C]$
 D^1-T | | |
 M^2-D^2 | | ; | | ; | |
- 4 $C:D^{II}$ a ik ben de zieke hoop en zal geen
 a [] waarop geen hoop zal azen.
 c $-[ik]$ []
 c $\circ[$]
 D^1-D^2 ik | | $[5-8 \leftarrow D^I]$

VARIANTEN EN
CORRECTIES

1	C	gebogen , ach, gelijk de nacht gebogen	
	M ¹	Gebogen een ,	
	T	den	
	M ² -D	de	
2	C	a dees rijpen boezem	
		a [] [rijpe] borst die [∅]	
		b [] klopt van hartebloed	
	M ¹ -D	harte-bloed.	
3	C	a stil gaat een [∅] blanken in mijne oogen	
		b traag [] wereld []	
	M ¹ -D	Traag	
4	C	a [∅]	
		b die 'k nimmer voed	
	M ¹ , T	.	
	M ²	dien *nimmer	
	M ³	a die 'k niet en voed.	
		a [die]n []	
	P ¹ -D		
			*[lees: 'k nimmer]
5	C	een zee van kindren blankt in mijne blikken	
	M ¹ -M ²	Een	
	M ³	a kinde	
		a [] [kind]ren blankt in mijne blikken	
	P ¹ -D		
6	C	die 'k, vol van melk der zorge, nimmer zoog	
	M ¹ , T	.	
	M ²	a nime	
		a [] [nim]mer zoog.	
	M ³	a der	
		a van melk der zorge, nimmer zoog.	
	P ¹ -D		
7	C	'k Ben liefde alleen aan mijn gesmoorde snikken	
	M ¹ -D	diep-gesmoorde	
8	C	en hanker-oog	
	M ¹ -D	hunker-oog.	

ZETFOUTEN

D r. 6: *van vol* | *vol van*

- OVERLEVERING C: Carnet H-90, p. 25r, 25v, 26r.
M¹: Manuscript H-101,51.
M²: Manuscript H-102,[11].
P¹: Drukproef D H-103,[5v].
P²: Drukproef D H-105,61.
D: *Het berg-meer*, p. 61.
- DATERING Eind 1927.
- ONTWIKKELINGS- I
GANG De genese van het gedicht heeft zich vermoedelijk in korte tijd voltrokken, naar het zich laat aanzien laat in 1927. Van de Woestijne gebruikte uitsluitend anilinepotlood. De eerste aanzet, op p. 25r in het tweede carnet van 1927, is zeer fragmentarisch:

C:A [I-2→B^I, I-2; →I-2]

- 1 Ik ben geen rinsche lent, ik ben geen donkre zomer,
2 'k ben later dan den herfst
- [open ruimte]*
- (3) a Maar ik ben warrem als de lucht [→B^{II}, 1]
b [] het zwerk
- (4) [∅]
(5) [∅]
(6) a [∅]
b [] dat danst [→B^{II}, 2]
b [] dondert en dat danst

Voor een nieuwe poging sloeg Van de Woestijne de bladzijde om en hij kwam in eerste instantie tot een voltooide strofe en een klad voor het vervolg (C:B^I). Op de linkerpagina werden daarna nog enkele regels genoteerd (C:B^{II}).

C:B^I [I-2←A, I-2; I-5→I-5]

- 1 Ik ben geen wakkre lente of een gezwollen zomer,
2 'k ben later *den de herfst die huiverend verziijpt. *[lees: dan]
3 ik ben 't gewrocht niet van den buik die, loom en loomer,
4 a bij harde stampen rijpt
a [] voor een kind-gewemel
a [] [voor een kind-gewemel] [rijpt]
b [] helder baren []
- [kleine open ruimte]*

- 5 a Geen kinder-mondje lacht om 't wimpren van mijn oogen
 b [] wemel[-mondje] [] [ø] []
 b [] om []
 c [] bij []
- 6 a Maar 'k ben die van mijn zorge een kuilge wiege *dauw *[*lees: douw?*]
 b { [] }
 b {Maar 'k ben die 't werig }
 b {[Maar 'k ben die van mijn zorge een kuilge wiege *dauw]}
 b {[Maar 'k ben die] het geloken kind, dat }
 b {[Maar 'k ben die van mijn zorge een kuilge wiege *dauw] }
 b {[Maar 'k ben die het geloken kind,] en 't werend-zieke, douwt }
 c {[Maar 'k ben die van mijn zorge een kuilge wiege *dauw] }
 c {[Maar 'k ben die het geloken kind, en 't werend-zieke, douwt] }
 c {Maar 'k ben die 't ziek-geloken kindje wiege-[douwt] }

C:B^{II}

- (1) Maar, *warren en [ø] ben 'k als een zwerk gebogen [*←A, 3*]
 *[*lees: warrem*]
- (2) a die alle vraag ontvangt, die [ø] en die danst [*←A, 6*]
 b { [] }
 b {welke elken aem ontvangt, die dondert *en} [] *[*lees: eenmaal en*]

II

M² is kopijhandschrift voor (de proeven P¹ en P² van) D geweest.

III

De bronnen na C bevatten geen varianten ten opzichte van de leestekst.

ZETFOUTEN

P¹, P², D r. 3: *loomer en loomer | loom en loomer*

[BM24] IK BEN DE HAZEL-NOOT. — EEN BLEEKE, WEEKE MADE

OVERLEVERING

C¹: Carnet H-72, p. 17r.
 C²: Carnet H-90, p. 21r, 22v.
 D¹: *Gedichten*, p. 59.
 M¹: Manuscript H-97,[3].
 T: *Dietsche warande & Belfort* 28.1 (februari 1928), p. 171. /34/
 M²: Manuscript H-101,52.
 M³: Manuscript H-102,[12].
 P¹: Drukproef D² H-103,[6v].
 P²: Drukproef D² H-105,62.
 D²: *Het berg-meer*, p. 62.

DATERING Maart of april 1926; eind 1927, uiterlijk omstreeks november.

ONTWIKKELINGS- I
GANG In maart of april 1926 schreef Van de Woestijne in zijn carnet (C^1 , p. 17r):
(Satan)
Gelijk de worrem in de hazelnoot.
Gij hoort hem niet, maar de noot wordt lichter en lichter
En God glimlachte: met den hoogmoed had hij de onontbeerlijke behoefte aan de gratie geschapen
Eva plukt een appel die de vorm heeft der aarde
Adam beladen met de opperste straf: dat hij niet wist van de opperste verlossing.
Ongeveer anderhalf jaar later, na 1 september 1927, nam de dichter het begin hiervan op in het tweede carnet van dat jaar. Op p. 21r werd met anilinepotlood een onvoltooide kladversie geschreven:

$C^2:A$

[1-4→1-4]

1 Ik ben de hazel-noot. Een bleeke weeke made
2 a bewoont mijn kamer, die [\emptyset] knaagt
b [] blind is en die []
b [] en []
3 a ik ben die van [\emptyset] verzaden
b [] mijn zaat een duisternis [verzade]
b [] [zaa]d []
4 a [\emptyset] vraagt
b ik word een ijlt, die klaagt noch []

[kleine open ruimte]

(5) ik *wordt de holt die luide zingt * [lees: word] [→9]

Op de volgende rechterbladzijde kwam later in inkt een volledige versie ($C^2:B$) tot stand; deze is, ondanks enkele varianten, zo regelmatig geschreven dat ze een afschrift lijkt van een elders bewerkte versie. Er kan tussen A en B dus enige tijd, wellicht een vrij lange, verstreken zijn. Aangezien het gedicht echter voorkomt in de bloemlezing (D^1), waarvan het drukken in januari 1928 was voltooid, moet het gedicht uiterlijk ongeveer in november 1927 afgerond zijn.

$C^2:B$ is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

II

M^1 is kopijhandschrift voor T geweest; M^2 is kopijhandschrift voor (de proeven P^1 en P^2 van) D^2 geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C¹ en C²:A niet opgenomen)

[I-4←A, I-4]

1	C ² :B	Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made	
	D ¹	'Ik	
	M ¹ -D ²	Ik	
4	C ² :B-T	En 'k word een ijlt , die klaagt noch vraagt.	
	M ² , M ³	leëgt	
	P ¹	a	
		b [[leëgt]' []
	P ² , D ²		
5	C ² :B	'k Verlaat me-zelf; 'k lijd aan me-zelven leëge schade.	
	D ¹	'k	
	M ¹ , T	'k	
	M ²	a ,	
		a []; 'k lijd aan me-zelven ijle schade.	
	M ³ -D ²		
6	C ² :B-M ²	Ik ben 't aanhoudend maal, in een gesloten kring,	
	M ³	a gehouden[?]	
		b [] [ge]sloten []	
	P ¹ -D ²		
7	C ² :B	a van eene domme en duldlooze en	
		a [] , [], ondankbre made.	
	D ¹	ondankb're	
	M ¹	ondankbre	
	T, M ²	ondankb're	
	M ³	a ondank'	
		a [] [ondank]b're made.	
	P ¹ -D ²		
8	C ² :B	a Maar raak' de vinger me aan eens kinds , en die me rade:	
		b [] van [een] [kind] me []	
	D ¹	dat	
	M ¹ -M ²	dat me rade:	
	M ³	a ,	
		a []:	
	P ¹ -D ²		
9	C ² :B	a ik hoor	[←A, r]
		a hij [hoor]t mijn holte; 'k word luid; ik zing.	
		b [] ik [luid; ik zing.]	
	D ¹	'	
	M ¹ -D ²	°	

NOTEN

¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Bulgaars, het Duits (8x), het Engels (2x), het Frans (4x), het Friulaans, het Roemeens (2x), het Servokroatisch en het Tsjechisch.

OVERLEVERING	C: Carnet H-90, p. 23r. M ¹ : Manuscript H-97,[4]. T: <i>Dietsche warande & Belfort</i> 28.1 (februari 1928), p. 172. /34/ M ² : Manuscript H-101,53. M ³ : Manuscript H-102,[13]. P: Drukproef D H-105,63. D: <i>Het berg-meer</i> , p. 63.	
DATERING	Eind 1927.	
ONTWIKKELINGS- GANG	I In het tweede carnet van 1927 is in de maanden september-december één versie van het gedicht geschreven. In eerste instantie werd een losse regel genoteerd (C:A), die bij aanvang van stadium B werd doorgehaald.	
	C:A	[→I]
(I)	'k Heb mij verlaten aan de roos en aan de druif [Doorgehaald in stadium B] Voor de daaronder geschreven volledige versie (C:B) werd opnieuw zwarte inkt gebruikt; het is niet te zeggen hoeveel tijd tussen beide stadia verstreek. C:B is in de gecombineerde synopsis opgenomen.	
		II M ¹ is kopijhandschrift voor T geweest; M ³ is kopijhandschrift voor (de proef P van) D geweest.
VARIANTEN EN CORRECTIES	(C:A niet opgenomen)	
		[I←A]
3	C:B M ¹ -D	en – ben 'k de wepele? Alle gave is bate eigen bate
4	C:B M ¹ -D	a waar alle ze a [] liefde is bateloos .
5	C:B M ¹ T-D	Ben 'k de vergeten leêge en die geen loon zal wachten? a b [] [die]n []
6	C:B M ¹ -M ³ P, D	a Ik vol het uur met geur; ik vol het hart met wijn, b –[Ik] [] ; ,

- 7 C:B en zal 'k voortaan alleen de náakte zijn,
M¹-D ||, | | laatste naakte zijn:
- 8 C:B a mijn naaktheid wordt het
a [] de klaart der nachten
M¹-D | |.

[BM26] 'K VERZOEK DE ZEE, 'K VERZOEK GEEN AARDE EN HARE
VRUCHTEN

OVERLEVERING C¹: Carnet H-72, p. 1v.
C²: Carnet H-96, p. 4r.
M¹: Manuscript H-97,[5].
T: *Dietsche warande & Belfort* 28.1 (februari 1928), p. 173. /34/
M²: Manuscript H-101,54.
M³: Manuscript H-102,[14].
P: Drukproef D H-105,64.
D: *Het berg-meer*, p. 64.

DATERING 1926; begin januari 1928.

ONTWIKKELINGS- I
GANG Voor in het carnet van 1926 (C¹) noteerde Van de Woestijne op een niet nader te bepalen dag in dat jaar een aantal regels (C¹:A). De slotregel van het klad is vrijwel letterlijk dezelfde als die van het gedicht. Het rijmschema, voor zover herkenbaar, sluit daarbij ook aan. Door een inktvlek zijn de eerste woorden van de regels 3 en 4 niet leesbaar.

C¹:A

- (1) Ik zal u niet beminnen, Zee, dan om degenen
(2) die mij verlost van [∅]
[*kleine open ruimte*]
(3) a [xxx] van ieder, droom van allen, die den mijnen
a [] [mijne]
(4) [xxx]uiven als [∅] van [∅] avond-pleinen:
(5) hij deinst, hij deinst [∅] verlaat
(6) maar zie: ik draag den droom van allen op 't gelaat [→8]
[*Onleesbare gedeelten in r. 3 en 4 door inktvlek*]

Kort na de ingebruikneming van het nieuwe carnet voor 1928 (C²), dus waarschijnlijk in januari, werkte Van de Woestijne met anilinepotlood aan een klad van de eerste strofe:

C²:B

[→I-4]

- 1 a 'k verzoek de zee, 'k verzoek deze aarde en hare vruchten
b [] geen []
b [] [geen]e []
- 2 a als 't
a niet dan als 't donker zwerk vol donderend geruchten
b [∅] [] he[t] []
- 3 a [∅] 'k verzoek de tijd
c 'k verzoek geen ongeziene [*streepe*] []
- 4 niet dan als, ver en vroom, een vraag in de eeuwigheid

II

M¹ is kopijhandschrift voor T geweest; M³ is kopijhandschrift voor (de proef P van) D geweest.

VARIANTEN EN
CORRECTIES

(C¹ en C² niet opgenomen)

[I-4←B]

- 2 M¹-T dan als het donker zwerk vol donderend geruchten.
M² | | *donderen *geruchtend.
|[lees: donderend geruchten.]
M³-D | | donderend geruchten.
- 4 M¹ a dan, verre en vroom, gelijk een vragen in eeuwigheid.
a [] [vrage] []
T-D | |
- 7 M¹ a 'k b
a [] Ben naauwelijks de blik die wemelt en die gaat;
T-D | |
- 8 M¹ a maar ziet: ik draag de droom van allen op 't gelaat. [←A, 6]
a [] [de]n []
T-D | |

NOTEN

¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Frans en het Italiaans.

[BM27]

NEEN: 'K BEN (WAAR 'T RIJPEND IJS DE WAETREN HEEFT
GEZOGEN)

OVERLEVERING

C: Carnet H-96, p. 2v, 3r.
M¹: Manuscript H-97,[6].
T: *Dietsche warande & Belfort* 28.1 (februari 1928), p. 174. /34/
M²: Manuscript H-101,55.
D: *Het berg-meer*, p. 65.

10 a [∅] en alle liefde is onbegonnen
 b { [] }
 { o God, mijn God, is alle liefde nooit begonnen? }

11 [∅] staan

12 Ik *hopen mijne deur, en zij zijn heengegaan **[lees: open]*

11
*M*¹ is kopijhandschrift voor *T* geweest.

VARIANTEN EN
 CORRECTIES

(*C* niet opgenomen)

[1-4←A, 1-4; 1-12←B]

1 *M*¹ a Ik ben , waar 't rijpend ijs de waetren heeft gezogen,
 a [] ([])
T | | o |
*M*², *D* Neen: 'k ben | | o)

2 *M*¹ a die teekent aan de ruit een rijken wintel
 a [] [winte]r-tuil,
T-D | |

10 *M*¹-*M*² - o God, mijn God, is alle minnen onbegonnen?
D | | ...

ZETFOUTEN

T r. 1: *ben* | *ben*,
D r. 1: *rijpendijs* | *rijpend ijs*
 r. 10: *O God* | *o God*

NOTEN

¹ Van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (3x).

[BM28]

DE KEUKEN IS GEBOEND NOG VÓOR IK BINNEN-TREED

OVERLEVERING

C: Carnet *H-96*, p. 5v, 6r.
M: Manuscript *H-101,56*.
D: *Het berg-meer*, p. 66.

DATERING

Januari of februari 1928.

ONTWIKKELINGS-
 GANG

In januari, wellicht in februari 1928 schreef Van de Woestijne met anilinepotlood in eerste instantie één strofe (*C:A*, p. 6r), met een variant van de tweede regel op de linkerbladzijde. Vóór het vervolg werd de strofe doorgehaald, met uitzondering van de variant op de linkerpagina.

C:A

[→B, 1-4; →1-4]

- 1 a De keuken is geschuurd nog vóór ik binnen treed
b [] [ge]boend []
- 2 a Water! [] [] tranen
b [] de vloer is nat als ware 't van mijn []
c { [] }
{ De vloer is nat als van de blijheid mijner tranen }
- 3 a []
b Maar neen: een engel heeft het huis van mijne wanen
- 4 a [] en ik ben die [] waar hij wéet!
b gewasschen, []

[Stadium A werd doorgehaald in stadium B, met uitzondering van de open variant in fase c van r. 2]

Na de doorhaling van A hernam Van de Woestijne het geschrevene eronder, om het direct uit te breiden met een klad van een zeventregelige strofe:

C:B

[1-4←A; 1-8→1-8]

- 1 De keuken is geboend nog vóór ik binnen-treed.
- 2 Het huis is nat als van de blijheid mijner tranen
- 3 De ramen vloeien in de zon; van mijne wanen
- 4 a gewasschen, ben ik als wie [] wéet
b [] sta 'k [] in de klaare
b [] [klaar]ten *klaarten van wie [wéet]
*[lees: eenmaal klaarten]
- [strofewit]
- 5 Ik weet: mijn glanzend huis, gij zijt uit mij geboren
- 6 a Ontvangen wat ik ben, [] wat [] ontdek
b [] vreugd []
- 7 en waar ik [] de taeflen dek
- 8 met druiven van den wijn en koeken van het koren
- 9 ik weet niet of [] wek
- 10 a want gij zult [] maar niets en gaat verloren [→9]
b [] komen waar 'k me-zelven heb []
- 11 a o blinden m [→11]
a [] kinder-mond, ondankb're vogel-bek
b [] o nijd'ge []

Een volledige versie werd later met blauwe inkt op de linkerpagina geschreven (C). Een variant is met anilinepotlood aangebracht, wat dus enige tijd later moet zijn gebeurd. Het netafschrift voor A.A.M. Stols (M) werd gedateerd op 29 februari, welke datum dus als *terminus ante quem* geldt. C:C is in de gecombineerde synopsis opgenomen.

VARIANTEN EN CORRECTIES	(C:A en B niet opgenomen)	
		[1-4←A; 1-8←B, 1-8]
2	C:C M, D	Het huis is nat van al de blijheid mijner tranen. als van
3	C:C, M D	De ramen vloeien in de zon. Van mijne wanen vloeïën
5	C:C M D	a Ik weet: mijn glanzend huis, gij zijt geboren; a [] uit mij [geboren]; a mijn geboren; a [] [mij] []
6	C:C M, D	a 'k ontvange wat ik ben; 'k ontwake en b a [] i[n] wat ik wek;
9	C:C M D	a zij zullen komen, waar 'k me-zelven heb verloren, b [] geef [] a zijn a [zij] zullen komen, waar 'k me-zelf aan geef verloren,
11	C:C M, D	a o blinden kinder-mond, o nijd'gen vogel-bek. b [] [blinde] [] [nijd'ge] [] c [] wilde [] wijde []

NOTEN ' Van het gedicht verscheen een vertaling in het Frans.

[BM29] GEVEN, GEVEN! ALLE VRACHTEN

OVERLEVERING C¹: Carnet H-90, p. 24r.
C²: Carnet H-96, p. 5r, 6v, 7r, 7v, 8r.
T¹: *Dietsche warande & Belfort* 28.1 (februari 1928), p. 175. /34/
M¹: Manuscript H-101,57.
P: Drukproef D H-103,[3v].
M²: Manuscript H-104,20.
T²: *De gids* 92.111 (september 1928), p. 317. /36/
D: *Het berg-meer*, p. 67.

DATERING November of december 1927; januari-februari 1928.

ONTWIKKELINGS-
GANG

In november of december 1927 schreef Van de Woestijne met anilinepotlood een schets voor het gedicht in het tweede carnet van dat jaar:

C¹:A

1		Geven, geven! Mijne handen	
2		steeds gevuld met nieuwe gift	
3		[∅] niet branden	
4		[∅] drift	
		[<i>open ruimte</i>]	[<i>∫-∫→C; ∫-∫→D; ∫-∫→E, 1-4; ∫-∫→∫-∫</i>]
5		Geven [∅] huizen	
6	a	[∅] vaart	
	b	[] haard	
7	b	En de heemlen zijn de sluzen	
8	b	voor mijn vrachteloozen vaart	
		[<i>stroofewit</i>]	[<i>9-11→E, ∫-7; 9-11→9-11</i>]
9	a	Ik ben [∅] verleden	
	b	[] geleêgd, ik ben []	
10	a	[∅] maar ik voed	
	b	ik word de blijde dood want []	
11	a	en [∅] verleden	
	b	[] al wat komt is mijn []	
12	a	en [∅] van mijn vergeten bloed	[<i>→E, 9; →13</i>]
	b	[] lacht uit []	

In het aansluitende carnet van 1928 (p. 5r) werkte Van de Woestijne verder aan het gedicht. In eerste instantie zette hij een nieuwe strofe op die niet gehandhaafd zou blijven:

C²:B

(1)		Geven, geven, dralig geven
(2)	a	van wie geene gave [<i>x</i>]
	a	[] [geen] gebaar en waagt
(3)		naar wie [∅]
(4)		geene liefde vraagt

Iets verder in het carnet (p. 7r) hernam Van de Woestijne daarna het middengedeelte van het eerste stadium (C:C). Als losse aantekening noteerde hij op gelijke hoogte op de linkerpagina: 'bevraacht', een notie die in de strofe terugkomt.

$C^2:C$ $[\leftarrow A, 5-8; \rightarrow D; \rightarrow E, 1-4; \rightarrow 5-8]$

- (1) o Geven [\emptyset] wij zijn de huizen
 (2) vol-beladen [\emptyset] haard
 (3) maar daarbuiten gichlen van de sluizen
 (4) voor den ónbevrachten vaart

Op de volgende rectopagina (p. 8r) werd de strofe uit stadium C opnieuw hernomen:

$C^2:D$ $[\leftarrow A, 5-8; \leftarrow C; \rightarrow E, 1-4; \rightarrow 5-8]$

- (1) a o Geven, geven! Laat de huizen!
 b []°
 (2) en wees gerust om elken haard,
 (3) want de heemlen zijn de sluizen
 (4) van uw onbevrachten *haard *[*lees* : vaart]

Daarna schreef Van de Woestijne links de drie volledige strofen van het gedicht, maar in een volgorde die afwijkt van de latere ($C^2:E$). Van de Woestijne heeft niet aangegeven dat de volgorde van de strofen zoals die hieronder is weergegeven, veranderd moest worden. De middelste strofe, die later de slotstrofe zou worden, bestond aanvankelijk als de overige uit vier regels; de vijfde werd later ingevoegd. Met uitzondering van een toevoeging met zwarte inkt in r. 13 (fase d) in stadium E, werd in alle stadia uitsluitend anilinepotlood gebruikt.

$C^2:E$ $[1-4\leftarrow A, 5-8; 1-4\leftarrow C; 1-4\leftarrow D; 1-4\rightarrow 5-8]$

- 1 Geven, geven! Laat de huizen,
 2 sluit de ramen, dek den haard:
 3 de open heemlen zijn de sluizen
 4 a voor uw onbevrachten vaart
 b [] $\left\{ \begin{array}{l} [] \\ g \end{array} \right\}$ []
 b [] $\left\{ \begin{array}{l} [\text{onbevrachten}] \\ [\text{ongeduld?gen}] \end{array} \right\}$ []

[strofewit] $[5-7\leftarrow A, 9-11; 5-9\rightarrow 9-13]$

- 5 'k Ben geleëgd, ik ben verleden;
 6 a 'k word de blijde dood: ik voed;
 b [] [word]e [dood: ik] heb [*voed;] *[*lees* : gevoed;]

- 7 a en al wat komt is mijn vel
 a [] [ve]rleden,
 b <ø> []
- 8 a [ontbreekt]
 c waar het werd uit mijne bede, en
- 9 a lacht uit mijn g [←A, 12; →13]
 a [] vergeten bloed
 [strofewit] [10-13→1-4]
- 10 Geven, geven! Alle vrachten
- 11 a zijn geborgen
 a [] [ge]wonnen in het want
 b [] { [] } []
 { verworven }
- 12 a en de leêgte legt een zachten
 a [] [zachte]
- 13 a weemoed in uw moede hand
 c [] de []

[Regel 8, fase c, werd met een lijn ingevoegd; fase d in r. 13 werd later met inkt toegevoegd]

11
 M² is kopijhandschrift voor T² geweest.

VARIANTEN EN
 CORRECTIES

(C¹ en C² niet opgenomen)

[1-4←E, 10-13; 5-8←A, 5-8; 5-8←C; 5-8←D; 5-8←E, 1-4]

- 5 T¹, M¹ Geven, geven! Láat de huizen,
 P a | | Laat | |
 b [] [g]é[ven!] []
 M²-D | |
- [9-11←A, 9-11; 9-13←E, 5-9]
- 10 T¹ 'k worde dood: ik heb gevoed.
 M¹-D || wórde | |
- 12 T¹ waar het werd uit mijne bede en
 M¹-D | | 't gewerd | |
- [13←A, 12]

ZETFOUTEN

T¹ r. 8: ongeduldigen | ongeduld'gen

NOTEN

¹ T¹ heeft in r. 8 door 'ongeduldigen' in plaats van 'ongeduld'gen' een syllabe te veel. Omdat van de Woestijne gewoon was elisie in de woordvorm aan te

geven, is 'ongeduldigen' ondanks het ontbreken van de kopij voor de tijdschriftpublicatie als zetfout beschouwd.

² Van het gedicht verschenen vertalingen in het Hongaars en het Spaans.

[BM30]

DE BLIND-GEWORDENE

OVERLEVERING *M*¹: Manuscript *H*-10.
*C*¹: Carnet *H*-72, p. 44r.
*C*²: Carnet *H*-83, p. 27r.
*C*³: Carnet *H*-96, p. 9v, 10r, 11r, 11v, 12r, 12v, 13r, 13v, 14r, 14v, 15r, 15v, 16r.
*M*²: Manuscript *H*-101,58-66.
P: Drukproef *D* *H*-103,[7v-8v].
T: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 38.11 (augustus 1928), p. 98-103. /35/
D: *Het berg-meer*, p. 69-78.

DATERING Omstreeks 29 april 1927; begin 1928 – 1 maart 1928.

ONTWIKKELINGS- I
GANG Samen met de titel van het openingsgedicht van de bundel, komt de titel van dit slotgedicht al voor in de eerste herziene versie van het eerste schema voor de trilogie (*M*¹); zie de genese van [BM1]. Ook in het carnet van 1926 (*C*¹), waar Van de Woestijne op enkele opeenvolgende pagina's plannen noteerde voor de opbouw van de bundel *Het berg-meer*, wordt 'De Blind-gewordene' als slotgedicht (postludium) genoemd; zie § 7.2 van de Ontstaansgeschiedenis.

II
Wanneer Van de Woestijne een begin maakte met de tekst van het gedicht, is niet precies aan te geven. Op zeker moment schreef hij met blauwe inkt in zijn carnet van 1927 (*C*², p. 27r): 'Begin van: de Blind-gewordene:' en daaronder na een witregel de eerste twee regels:

*C*²:A [→*B*, 1-2; →*C*¹, 1-2; →*H*, 1-2; →1-2]

1 In naam des Vaders en des Zoons,
2 In naam des Heil'gen geestes, Amen.

Op de voorafgaande rectopagina, waar hij aan 'De meiskens uit de taveernen' [BM4] werkte, komt de datering '16 Mei' voor, maar toen Van de Woestijne onder A met aniline de eerste strofe van 'De blind-gewordene' in haar geheel uitschreef (*C*²:B), dateerde hij die met '29 April'. Hoewel het dus voor de hand ligt dat A ná 16 mei 1927 geschreven werd, is het volgende stadium van de genese daarvoor gedateerd. Een verklaring zou kunnen zijn dat Van de Woestijne 29 mei bedoelde waar hij 29 april schreef; hij vergiste zich vaker in data, zelfs in jaartallen. Met zekerheid is echter niets te zeggen, behalve dat deze eerste aanzetten tot het gedicht omstreeks april-mei ontstonden.

Onder A hernam de dichter de twee regels en voltooide meteen de eerste strofe geheel:

C²:B

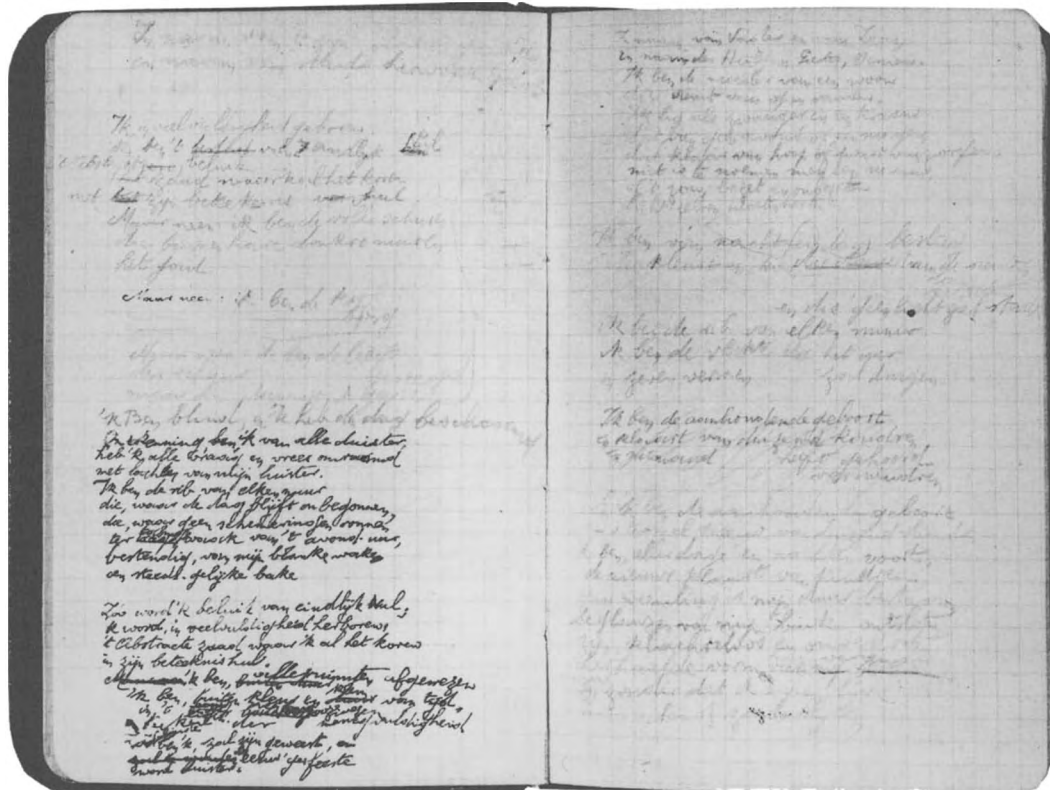
[1-2←A; →C¹; →H, 1-10; →1-10]

- 1 In naam van Vader en van Zoon,
2 In naam des Heil'gen Geestes, Amen.
- 3 a Ik ben de meester van een woon
b [] moeder []
- 4 a die straalt van open ramen
b [] ruischt []
- 5 Ik lig als zwanger in een kraam
6 dat, van geen avond of een morgen,
7 dat klaar van hoop noch zwart van zorgen
8 niet is te noemen met een naam,
- 9 a of 't zou [∅] en onbezeten
b [] bezet []
- 10 a Licht moeten heeten
b [Licht]-zelve[n] [moeten heeten]

Ongeveer acht maanden later en in een nieuw carnet (C³) werd het gedicht vervolgd. Op veertien opeenvolgende bladzijden (waarvan één blanco bleef) ontwierp en voltooide Van de Woestijne het gehele gedicht. Dat moet in meerdere zittingen gebeurd zijn, gelet niet alleen op de lengte maar ook op de verschillende schrijfstoffen. De beschreven pagina's zitten vrij vooraan in het carnet, en na de laatste zitting tijdens welke Van de Woestijne aan het gedicht werkte, schreef hij onder de tekst '1 Maart 1928'. Met die einddatum kan de datering van het betreffende gedeelte van de genese op januari-februari 1928 gesteld worden. Het is in verband hiermee merkwaardig dat het netafschrift voor Stols (M²) gedateerd werd op 29 februari 1928.

Ook de genese van 'De blind-gewordene' wordt gekenmerkt door Van de Woestijne's hernemingstechniek. Tegen zijn gewoonte echter begon hij nu niet telkens op de rechterpagina om pas als die volgeschreven was de linker te benutten: op twee uitzonderingen na gebruikte hij de rechterpagina's uitsluitend om de resultaten van het klad op de linkerpagina's nog tijdens het ontstaansproces uit te schrijven. Daarbij gebeurde het dat hij in kladstadia over dergelijke vrijgehouden bladen heen voortwerkte en dus soms enkele pagina's terugging om daar een netversie te noteren. Door deze werkwijze is het lastig de grafische en chronologische opeenvolging van de vele stadia inzichtelijk te maken.

Van de Woestijne nam het gedicht weer op door de strofe die hij in B voltooide, opnieuw te schrijven (C³:C¹, p. 10r). Links op de pagina ernaast kwamen twee regels die waarschijnlijk als alternatief voor de openingsregels uit C¹ bedoeld waren, al is het niet uit te sluiten dat ze een aanzet geweest zijn voor een nieuwe beoogde strofe (C³:C^{1b}). Onder de beginstrofe kwam een onvoltooide schets voor een nieuwe strofe (C³:C^{11b}).

Kladstadia van 'De blind-gewordene' [BM30] in het carnet van 1928 (H-96).

$C^3:C^I$

$[I-2 \leftarrow A; \leftarrow B; \rightarrow H, I-10; \rightarrow I-10]$

1 In naam van Vader en van Zoon,
2 in naam des Heiligen Geestes, Amen.
3 Ik ben de moeder van een woon
4 die aemt van open ramen.
5 Ik lig als zwanger in een kraam
6 dat van geen avond of een morgen,
7 dat klaar van hoop of zwart van zorgen,
8 niet is te noemen met een naam,
9 of 't zou bezet en onbezeten
10 licht-zelven moeten heeten.

$C^3:C^{II}$

(1) In naam van 't zijn dat is geweest
(2) in naam van steeds herworden Geest

$C^3:C^{III}$

(1) a Ik ben van [\emptyset] beslag
b [] nacht en dag []
c [] [dag] [en] [nacht] []
(2) a [\emptyset] die davert [\emptyset] ruiten $[fasering?]$
b die kleurt en davert van [?] de []
(3) [\emptyset] dag
(4) a [\emptyset]
b [] besluiten
(5) a [\emptyset] en die geen licht zal [\emptyset]
b [] stuiten
(6) ik ben de rib van elken muur $[\rightarrow G, 5; \rightarrow H, 15; \rightarrow 15]$
(7) ik ben de vlakke die het uur
(8) in zeven verwen [\emptyset] zal dragen

Met potlood volgde hieronder de aanzet van een strofe, uiteindelijk de derde:

$C^3:D$

(1) Ik ben de aanhoudende geboort $[\rightarrow E^I, 1; \rightarrow H, 21; \rightarrow 21]$
(2) en klaart van duidend kindren $[\rightarrow E^I, 4; \rightarrow H, 24; \rightarrow 24]$

- (3) en niemand [\emptyset] heeft gehoord
 (4) [\emptyset] vermindren

[*Stadium D werd geheel doorgehaald in stadium E*]

Van de Woestijne ging hierna weer met anilinepotlood verder; hij haalde D door en hernam deze aanzet, die hij uitwerkte tot een volledige strofe ($C^3:E^I$). Op de linkerpagina kwam bovendien een groot deel van een nieuwe strofe, de latere vierde, tot stand ($C^3:E^{II}$).

$C^3:E^I$

[$\rightarrow H, 21-30; \rightarrow 21-30$]

- (1) En 'k ben de aanhoudende geboort [$\leftarrow D, 1$]
 (2) – o tuimel-sneeuw van duizend vlindren –
 (3) 'k ben, aller dage' en nachten voort,
 (4) de nieuwe klaart van kindren [$\leftarrow D, 2$]
 (5) Hun weemling is mijn duur bestaan ,[?]
 (6) a De glanzen van mijn [\emptyset] ontsloten
 b [] buik, []
 (7) zijn, klachteloos en onverdroten
 (8) a herhaalde vorm van mijn bestaan,
 b [] [vorm]en [van] vergaan[,]
 c [] [vorm] [] mijn [vergaan,]
 (9) a en zonder dat ik mijnen lijve
 b maar []
 (10) oneischend zoude blijven

$C^3:E^{II}$

- (1) Ik, in veelvuldigheid geboren [$\rightarrow G, 12; \rightarrow H, 32; \rightarrow 32$]
 (2) a ik ben 't besluit van 't [\emptyset] een [$\rightarrow G, 11; \rightarrow H, 31; \rightarrow 31$]
 a [] beluik [] eindlijk Nul
 (3) a Het zaad waar 'k al het koren [$\rightarrow G, 13; \rightarrow H, 33; \rightarrow 33$]
 b [] eenig [zaad waar 'k al het koren]
 c 't Abstracte []
 (4) a tot [\emptyset] hul [$\rightarrow G, 14; \rightarrow H, 34; \rightarrow 34$]
 b met zijn beteekenis ver[hul]
 c [] [beteek][nis] [hul]
 (5) Maar neen: ik ben de volle schuren
 (6) die binnen hare donkre muren
 (7) het goud [\emptyset]

Vlak hieronder begon Van de Woestijne, in inkt, weer een regel met 'Maar neen: ik'. Toen haperde zijn pen en ging hij met anilinepotlood voort:

$C^3:F$

- (1) Maar neen: ik ben de korf $[\rightarrow I, 1; \rightarrow J^I, 1; \rightarrow L, 1; \rightarrow N, 41; \rightarrow 41]$
- (2) a $[streep]$
 b [] borg $[\rightarrow L, 31; \rightarrow M^I, 11; \rightarrow N, 71; \rightarrow 71]$
- (3) $[streep]$
- (4) Maar neen: ik ben de leêgt
- (5) der schuur [] geveegd
- (6) maar die draagt de geuren $[\rightarrow J^I, 3; \rightarrow L, 3; \rightarrow N, 43; \rightarrow 43]$

Op dit moment in de genese is het onzeker welke bedoeling Van de Woestijne had met deze passage. Ze kan een alternatieve voortzetting zijn van de onvoltooide strofe uit E^{II} (vanaf r. 5 aldaar). In de marge van de pagina schreef Van de Woestijne echter 'Want!' en plaatste deze exclamatie met een lijn onder de laatste regel ('maar die draagt de geuren'); dit kan duiden op een geïntendeerde voortzetting, in welk geval r. 6 van F geen strofe-einde zou vormen. Delen van F zijn later in de vijfde strofe verwerkt.

De eerste regel van het volgende gedeelte ($C^3:G$) is met potlood geschreven, het overige met blauwe inkt. Waarschijnlijk is de potloodfase (a) de vroegste. De regel staat op dezelfde hoogte als de vier regels in potlood op de pagina ernaast (D), maar het is niet uit te maken of deze gedeelten tijdens dezelfde zitting geschreven zijn; de ductus is verschillend.

De twee strofen waaruit G bestaat, zijn uiteindelijk niet bijeen gebleven; Van de Woestijne plaatste ze respectievelijk als tweede en vierde strofe.

$C^3:G$

$[I-10 \rightarrow H, II-20; I-10 \rightarrow II-20]$

- (1) a 'k Ben blind, en 'k heb den dag beschaamd
- (2) b Ontkenning ben 'k van alle duister,
 b [], *, *i[k] [] $*[lees: ik,]$
- (3) b heb 'k alle vraag en vrees omraemd
 b [] [omra]a[md]
- (4) b met lachte
 b [] [lach]en van mijn luister.
- (5) b Ik ben de rib van elken muur $[\leftarrow C^{III}, 6]$
- (6) b die, waar de dag blijft onbegonnen,
- (7) b die, waar geen schemeringen ronnen
- (8) b ter trage waak van 't avond-uur,
 c [] talmge []

- (9) b bestendig, van mijn blanke waken
c [] [wake]
- (10) b een steeds-gelijke bake
[strofewit] [11-20→H, 31-40; 11-20→31-40]
- (11) b Zóo wordt 'k beluik van eindlijk nul; [←E^{II}, 2]
d [] N[ul;]
- (12) b *k word, in veelvuldigheid herboren, *[lees: 'k] [←E^{II}, 1]
- (13) b 't Abstracte zaad waar 'k al het koren [←E^{II}, 3]
- (14) b in zijn beteeknis hul. [←E^{II}, 4]
- (15) b Maar neen [∅] afgewezen
d 'k ben, buiten duur []
e [] alle ruimten []
- (16) b 'k ben, buiten kleur en duur van tijd,
c [] klem []
- (17) b in 't [∅] wezen
c [] eigen batelooze []
d [] enge eenig []
e [] eigen wezenlooze []
- (18) b en [∅] menigvuldigheid
c teeken der []
- (19) b Zoo ben 'k, zal zijn geweest, en
c [] blinde [ben 'k, zal zijn geweest, en]
- (20) b zal 'k worden eeuw'ge feeste
c [] de [eeuw'ge feeste]
d word luister [*de] [eeuw'ge]r [feeste] *[lees: geschraapt]

Als definitief resultaat heeft Van de Woestijne de eerste veertig regels van 'De blind-gewordene' na het omslaan van de bladzijde met inkt afgeschreven (C³:H, p. 111). Pas hier blijkt de door Van de Woestijne bedoelde opeenvolging van strofen. In enkele regels komen varianten in aniline voor (fasen c en d). Deze vallen samen met een niet nader te bepalen later stadium.

- C³:H [1-2←A; 1-10←B; 1-10←C^I; →1-40]
- 1 In naam van Vader en van Zoon,
2 in naam des heil'gen Geestes, amen.
- 3 a Ik ben de moeder van een woon,
a []°
- 4 die blinkt aan duizend ramen.
- 5 'k Lig, eeuwig-zwanger, in een kraam

- 6 dat van geen avond of geen morgen,
- 7 a dat, klaar van hoop of zwart van zorgen,
 b [] hel als [] als []
 c [] van [] noch [] van []
- 8 niet is te noemen met een naam
- 9 a of 't zou, bezet of onbezeten,
 c [] en []
- 10 Licht-zelven moeten heeten.
 [*strofewit*] [11-20←G, 1-10]
- 11 'k Ben blind, en 'k heb den dag beschaamd.
- 12 Ontkenning, ik, van alle duister,
- 13 heb 'k alle vraag en vrees omraamd
- 14 a met licht
 a [] [lach]en van mijn luister.
 b [] [l]aaie []
- 15 a Ik ben de rib van elken muur [←C^{III}, 6]
 b [] het vlak []
- 16 die, waar de dag blijft onbegonnen,
- 17 a die, waar geen schemeringen [xx]
 a [] ronnen
- 18 ter talm'ge waak van 't avond-uur,
- 19 a bestendig van mijn blanke wake
 c [] [m]ijn []
- 20 een steeds-gelijke bake.
 [*strofewit*] [21-30←E^I]
- 21 En 'k ben de aanhoudende geboort [←D, 1]
- 22 a – o tuimel-sneeuw van vlucht'ge vlindren –;
 b [] [tuimel-][vlucht] [van] [sneeuw]en [vlindren –];
- 23 a 'k ben, aller dage' en nachten voort,
 b [] [alle] []
- 24 de nieuwe klaart van kindren. [←D, 2]
- 25 Hun weemling is mijn rijk bestaan.
- 26 De glanzen van mijn buik, ontsloten,
- 27 zijn, klachteloos en onverdroten,
- 28 a herhaalde ve
 a [] [v]orm van mijn vergaan,

29 maar zónder dat ik mijnen lijve
 30 oneischend zoude blijven.

[*strofewit*] [31-40 ← G, 11-20]

31 Zóo word 'k beluik van, eindlijk, Nul; [← E^{II}, 2]
 32 'k word, in aanhoudendheid herboren, [← E^{II}, 1]
 33 't abstracte zaad waar 'k al het koren [← E^{II}, 3]
 34 in zijn beteeknis hul. [← E^{II}, 4]

35 a 'k Ben, alle ruimten afgewezen,
 c [] elke [*ruimten] [] *[*lees* : ruimte]
 d [] alle []

36 'k ben, buiten klem en kleur van tijd,
 37 in 't een'ge en wezenlooze wezen,
 38 teeken der menigvuldigheid.
 39 Zoo, blinde, ben 'k, zal zijn geweest, en
 40 word luister eeuw'ger feeste.

[*Fase c en d in r. 7, 9, 19 en 35 vallen samen met een later, niet nader te bepalen stadium*]

Van de twee volgende blanco bladzijden die Van de Woestijne hierna opsloeg (p. 11v en 12r, uitsluitend met anilinepotlood beschreven), gebruikte hij eerst de linker. Mogelijk heeft hij op dat moment besloten telkens de rechterpagina voor de meer voltooide versies te reserveren.

De op de linkerpagina geschreven fragmenten kunnen op grafische gronden in zekere mate van elkaar gescheiden worden, maar hoe de chronologische samenhang is, blijft onzeker; de weergave van dit gedeelte van de genese is zeer hypothetisch. Mogelijk heeft Van de Woestijne eerst twee grove aanzetten voor nieuwe strofen geschreven, met een relatief grote tussenruimte:

C³:I

(1) Maar neen [∅] Ik ben de korf [← F, 1; → J^I, 1; → L, 1; → N, 41; → 41]
 (2) die van [∅] zijn ijlte [→ J^I, 3; → L, 3; → N, 43; → 43]
 (3) [∅]
 (4) een zekerheid verworf [→ J^I, 3; → L, 3; → N, 43; → 43]
 [*open ruimte*] [5-6 → K, 1-2; 5-6 → L, 11-12; 5-6 → N, 51-52; 5-6 → 51-52]
 (5) Ik ben de [∅] zale niet
 (6) waar 'k elke rib tot kaars zou rechten

In de tussenliggende open ruimte hernam Van de Woestijne de strofe waarmee I inzette ($C^3:J^I$), zonder witräume gevolgd door een regelpaar ($C^3:J^{II}$) dat vermoedelijk een alternatief was voor het slot van J^I . Lager ontwierp hij een strofe die een herneming van de twee laatste regels van I bevatte ($C^3:K$).

- $C^3:J^I$ [1-7→L, 1-7; 1-7→N, 41-47; 1-7→41-47]
- (1) Maar neen: ik ben de leêge korf [←F, 1; ←I, 1]
- (2) die vele vruchten heeft gedragen
- (3) a en [∅] verworf [←F, 6; ←I, 2/4]
 b [], traag-geweekt, de geur []
 c [] [traag-]door[weekt,] []
- (4) van boomen en van hagen
- (5) a [∅]
 d 'k Ben de gekeerde korf die
 e [], zwaar
- (6) a [∅]
 d [] der gezwollen bijen
 e van 't wande []
 e [] [wand]len []
- (7) a [∅]
 d [] betijen
 e aan 't rechten raten [] []
- (8) a [∅]
 d [] voedsel baar
 e een menschlijk []
- (9) Want ik zal niet garen [9-10→L, 9-10; 9-10→N, 49-50; 9-10→49-50]
- (10) dan wat andren baren

$C^3:J^{II}$

- (1) a En zoude ik, eindelijke bate,
 a [] rat[e,]
- (2) me wezen eigen bate?

$C^3:K$

[1-2←I, 5-6; 1-7→L, 11-17; 1-7→N, 51-57; 1-7→51-57]

- (1) a 'k En ben de klaarte van de zaal
 b [] glanzen []
- (2) a waar 'k elke rib tot klaart zou rechten
 b [] [k]aars []
- (3) a en, zelve [∅] en vaal
 b [] afzijdig, zelve [vaal]
- (4) de klaarten zou beslechten

- (5) a Maar 'k ben ontvangst van elke[?] straal,
 b [] [el]ken blik[,]
- (6) die, zal mijn blik hem niet verrijken
- (7) [] \emptyset] duisternissen wijken
- (8) [] \emptyset] waarin 'k de wereld maal
 [9-10→L, 18-19; 9-10→N, 58-59; 9-10→58-59]
- (9) 'dat ik mijn nieuwe klaart beschik
- (10) naar de orde die [] \emptyset]

Op de rechterpagina schreef Van de Woestijne nu de twee laatste strofen geheel uit, aangevuld met twee ruwe aanzetten voor nieuwe strofen (C³:L).

- C³:L [1-7←J^I, 1-7; 1-33→N, 41-73; 1-33→41-73]
- (1) a Maar neen: 'k ben de' eindlijk-leêge korf [←F, 1; ←I, 1]
 a [] [de] []
- (2) die, aller vruchten dóor-gedragen,
- (3) voor de eigen ijlt den geur verworf, [←F, 6; ←I, 2/4]
- (4) gehéel van boome' en hagen.
- (5) 'k Ben de gekeerde korf die, zwoel
- (6) van 't wandlen der gezwollen bijen
- (7) aan rijke raten broed gedijen
- (8) a en leven rij
 a [] voedend rijpen voel.
 a [] [voedend] [leven] []
 b [] { [rijpend leven voeden] } []
- (9) Zoo zal ik in mijn schoot niet gaëren [9-10←J^I, 9-10]
- (10) dan wat daar andren baren
 [strofewit] [11-12←I, 5-6; 11-17←K, 1-7]
- (11) a 'k En ben de glanzen van de zaal
 b [] [glan]s niet []
- (12) waar 'k elke rib tot kaars zou rechten
- (13) en, zelve afzijdig, zelve vaal,
- (14) de klaarten zou beslechten.
- (15) Maar 'k ben ontvangst van elken blik
- (16) die, zal mijn blik hem niet verrijken,

- (17) uit mij de duisternis doet wijken,
 (18) 'dat ik mijn nieuwe licht beschik [18-19←K, 9-10]
 (19) naar de orde die, van mijne bede
 (20) verzekert aller vrede
 [strofewit] [21-33→M^I, 1-13]
 (21) En – aller vrede? Ik weet het niet,
 (22) a maar 'k voel me, 'of, 'k, [∅] geb [22-24: faserings?]
 a [] [ge]zonken
 b [] door mijn nacht [gezonken]
 (23) a [∅] en de mijne ontblonken
 b wa [] []
 b ben [] []
 (24) a [∅]
 b der maan van mijn gezicht
 (25) a Neen: ben de vijver
 a [] 'k [ben de vijver]
 (26) [∅] zijn leven
 (27) haar spoelen [∅] weven
 (28) [∅]
 (29) [∅]
 (30) [∅]
 [strofewit]
 (31) Zoo ben ik elke borg [←F, 2]
 (33) en [∅] weder-borge
 (33) [∅] zorg
 (34) [∅] verborgen
 [open ruimte]
 (35) blijde onverstoortbaarheid

Na weer een blad te hebben omgeslagen bewerkte Van de Woestijne met anilipotlood op de linkerpagina (p. 12v) met herneming van eerdere passages drie strofen, die uiteindelijk respectievelijk de zevende, achtste en tiende strofe zouden worden (C³:M^I). Onderaan de bladzijde noteerde hij twee regels die aan het slot zouden terechtkomen (C³:M^{II}). Daarin bracht hij later met inkt varianten aan, waarschijnlijk toen hij in stadium N op de rechterpagina het netafschrijf van de regels 41-80 maakte (C³:N).

- (1) a Mijn vreê, mijn vreê... – Maar is mijn licht,
b [] [vre]de[,] uw []
- (2) de wolken van mijn nacht doorzonken,
(3) is ooit de maan van mijn gezicht
(4) een andre maan ontblonken,
(5) o Vijver? Ben ik eerder niet
(6) de vijver die zijn schielijk leven
- (7) a der spoel [∅] voelt doorweven
b [] [spoel]e g[?] []
b [] schicht'ge []
b [] [schicht'ge] [spoel] []
- (8) a die de ándre mane door hem schiet
b [] me []
- (9) a M
a Ben ik een vreê; ben ik uw vrede?
- (10) a Ge deelt me úw vrede mede
b [] mane []
[strofewit]
- (11) a Zoo ben ik morgen elke borg [←F, 2]
b [] 'k aanhoudend []
- (12) a en ben ik heden weder-borge
b waar 'k ben aanhoudend []
- (13) En is uw zorg mijne zorg
(14) saêm zijn wij vreugd van morgen
(15) Omdat ik blind ben, mag uw zoen
(16) me binden met het onbekende,
(17) en kan mijn lippe, waar 'k me wende,
- (18) a de
a om aarde en hemel vloed
a [] [vlo]ên
- (19) en kan mijn oog, mijn arreme ooge,
(20) zijn algemeenheid togen
[strofewit] [21-30→T, 91-100; 21-30→91-100]
- (21) a Want: zuur der [∅], ozoon der daad,
b [zuur der] gedachte []

- (22) gij hebt gebrand in mijne wonden;
 (22) ik heb gestaan als wie daar staat
 (24) aan zijnen paal gebonden.
 (25) a Ik ben, die zijne leden rek
 b [] m[ijne] []
 (26) a ik was, maar [∅]
 b – [ik was maar] ben, want ik wil blijven –
 (27) a [∅]
 b waar pikt [∅] mijnen lijk
 c [] ten lever []
 (28) a hemelschen vogel-bek
 b een blijde []
 c [] hemelsch-[blijde] [vogel-bek]
 (29) a [∅]
 b en te zijnen [] liesen
 c [] aan mijn hart en aan mijn [liesen]
 (30) a [∅]
 b de menschelijke spiesen
 c meer-[menschelijke] []

[Fase c in r. 27-30 valt vermoedelijk samen met stadium N]

$C^3:M^{II}$ [1-2→U, 4-5; 1-2→V, 19-20; 1-2→159-160]

- (1) a o mijn schoon gedicht zonder einde,
 c [] dat [zonder einde]
 (2) a dicht zonder einde
 c ge[dicht] dat [zonder einde]...
 (3) a o mijn
 b [∅]

[Fase c in r. 1-2 valt vermoedelijk samen met stadium N]

Een tweede definitief voltooid gedeelte kon nu, in aansluiting op H, in net-schrift worden hernomen ($C^3:N$). Daarin zijn later twee varianten met anilnepotlood aangebracht (r. 48 en 60, fase c); de variant in r. 60 werd later opnieuw gewijzigd (fase d).

$C^3:N$ [41-47←J^I, 1-7; 41-73←L, 1-33; →41-80]

- 41 Maar neen: 'k ben de eindlijk-leêge korf [←F, 1; ←I, 1]
 42 die, aller vruchten dóor-gedragen,
 43 voor de eigen ijlt den geur verworf [←F, 6; ←I, 2/4]

- 44 geheel van boome' en hagen.
 45 'k Ben de gekeerde korf die, zwoel
 46 van 't wandlen der gezwollen bijen,
 47 aan rijke raten 't broed gedijen
 48 a en rijpend leven voeden voel.
 b [] { [] } []
 c [] zoenen []
- 49 Zoo zal ik in mijn schoot niet gaëren [49-50←J¹, 9-10]
 50 dan wat daar andren baren.
[51-52←I, 5-6; 51-57←K, 1-7]
[strofewit]
- 51 Ik ben de glans niet van de zaal
 52 waar 'k elke rib tot kaars zou rechten
 53 en, zelve afzijdig, zelve vaal,
 54 de klaarten zou beslechten.
 55 Maar 'k ben ontvangst van elken blik
 56 die, zal mijn blik hem niet verrijken,
 57 uit mij de duisternis doet wijken,
 58 'dat ik mijn nieuwe licht beschikk' [58-59←K, 9-10]
 59 naar de orde die, van mijne bede,
 60 a verzekere aller vrede.
 c [] ieders []
 d [] ieder []
- [strofewit] [61-80←M¹, 1-20]
- 61 Mijn vrede; úw vreê... – Maar is mijn licht,
 62 de wolke van mijn nacht doorzonken,
 63 – is ooit der maan van mijn gezicht
 64 een andre maan ontblonken,
 65 o Vijver? Ben ik eerder niet
 66 de vijver die zijn schielijk leven
 67 a der schicht'ge spoele voel
 a [] [voel]t door weven
 68 a die de ándre spoele
 a [] mane door me schiet?

69 Ben ik een vreê; ben ik uw vrede?:
70 gij deelt me úw mane mede.
[strofewit]
71 Zoo ben 'k aanhoudend elke borg [←F, 2]
72 waar 'k ben, aanhoudend, weder-borge.
73 En is uw zorge mijne zorg,
74 saêm zijn wij vreugd van morgen.
75 Omdat ik blind ben, mag uw zoen
76 mij binden met het onbekende;
77 kan mijne lippe, wáar 'k me wende,
78 om aarde en hemel rijklijk vloên;
79 en kan mijn oog, mijn arreme ooge,
80 zijn algemeenheid togen.

Opnieuw ging Van de Woestijne op de volgende blanco linkerpagina voort (p. 13v). Ook hier zijn de verschillende gedeelten grafisch onderscheidbaar, maar is hun ontstaansvolgorde zeer onzeker.

Van de Woestijne kan begonnen zijn met een korte schets ($C^3:O$). Eronder begon hij een nieuwe strofe ($C^3:P^1$). Dit leidde tot een drieregelige schets die werd doorgehaald en vervangen door een uitgebreidere versie ($C^3:P^{II}$). Van de laatste regel daarvan is echter door de eraan voorafgaande witregel onzeker of Van de Woestijne die als onderdeel van de betreffende strofe danwel als opening van een nieuwe bedoelde. Het is bovendien niet uit te sluiten dat deze regels ná stadium Q geschreven werden.

Lager op dezelfde bladzijde heeft hij nog een andere strofe bewerkt, de latere negende ($C^3:Q$). Hier nam hij waarschijnlijk de tekst uit stadium O weer op, echter zonder aanwijzing dat het inderdaad de negende strofe moest worden. Evenals de voorgaande tekst op deze bladzijde werd Q in aniline geschreven, maar onbepaalde tijd later vulde Van de Woestijne aan met inkt (fasen c en d).

$C^3:O$

- (1) Want 'k heb gestaan in het gedicht
(2) a dat me [\emptyset] van zijne vuisten
b [] [me]n beslist []
(3) [\emptyset]
(4) van knotsen en van knuisten

C³:P^I

- (1) a Maar neen: mijn hart een [∅] glas [→P^{II}, I; →R^I, I; →T, IOI; →IOI]
 b [] stroo []
 b [] [stro]pig []
- (2) [∅] feeste
- (3) [∅] beesten
 [*Stadium P^I werd geheel doorgehaald in stadium P^{II}*]

C³:P^{II}

[I-4→R^I, I-4; I-4→T, IOI-IO4; I-4→IOI-IO4]

- (1) a [∅] het hart vol stroop [←P^I, I]
 b Mijn hart: het is een vat []
- (2) a [∅] zonden zitten
 b waar vliegen vast als []
- (3) en in een [∅] hitte
- (4) de broeiing van [∅] kroop
- (5) b Insekten, ach, wat hebt gij me aangevreten!
- (6) b Ik was van u bezeten.
 [*kleine open ruimte*]
- (7) b Maar 'k was de spere

C³:Q

[→T, 8I-90; →8I-90]

- (1) a Maar weet: ik heb het duur gekocht.
 c o [weet] *[:] het: 'k [] *[*lees: geschrapt*]
- (2) a Van elke lijdē smartlijk jonger
 b [] [elk] genieten []
 c [] heerlijk []
- (3) a heb 't onherstelbare[?] gewrocht
 b [] [on]geneeslijke []
 c [] [on]herstelbare []
 d [] [on]bereikbare []
- (4) tot dorst en honger.
- (5) a In eeuwigheid, voor de eeuwigheid
 c [] graagte of gruwel van den tijd,
- (6) c met heel den glans van ál mijne oogen
- (7) c [∅]
- (8) c [∅]

- (9) c Toen zág ik. En ik zag me teeken
 d [] 'k [] blank [me teeken]
- (10) c dat niets een [∅] kan breken
 d [] mijn wil kon []

[De fasen c en d zijn onbepaalde tijd later toegevoegd]

De rechterpagina ernaast bleef voorlopig weer leeg; daarop zou geruime tijd later met anilinepotlood de netversie van de slotstrofen geschreven worden (stadium V). Na omgeslagen te hebben, ging Van de Woestijne voort op de linkerpagina (p. 14v) en werkte er aan de elfde tot en met de veertiende strofe, die in enkele kleinere gedeelten tot stand kwamen hoewel niet alle strofen werden voltooid. Van de Woestijne begon met de eerste vier regels van strofe elf, later aangevuld met zes regels ($C^3:R^I$). Die aanvulling, fase b en volgende, geschiedde nadat het volgende fragment geschreven werd (R^{II}), maar het is niet uit te maken hoeveel tijd daarna: het kan direct zijn geweest maar ook nadat Van de Woestijne een of meer van de volgende gedeelten geschreven had.

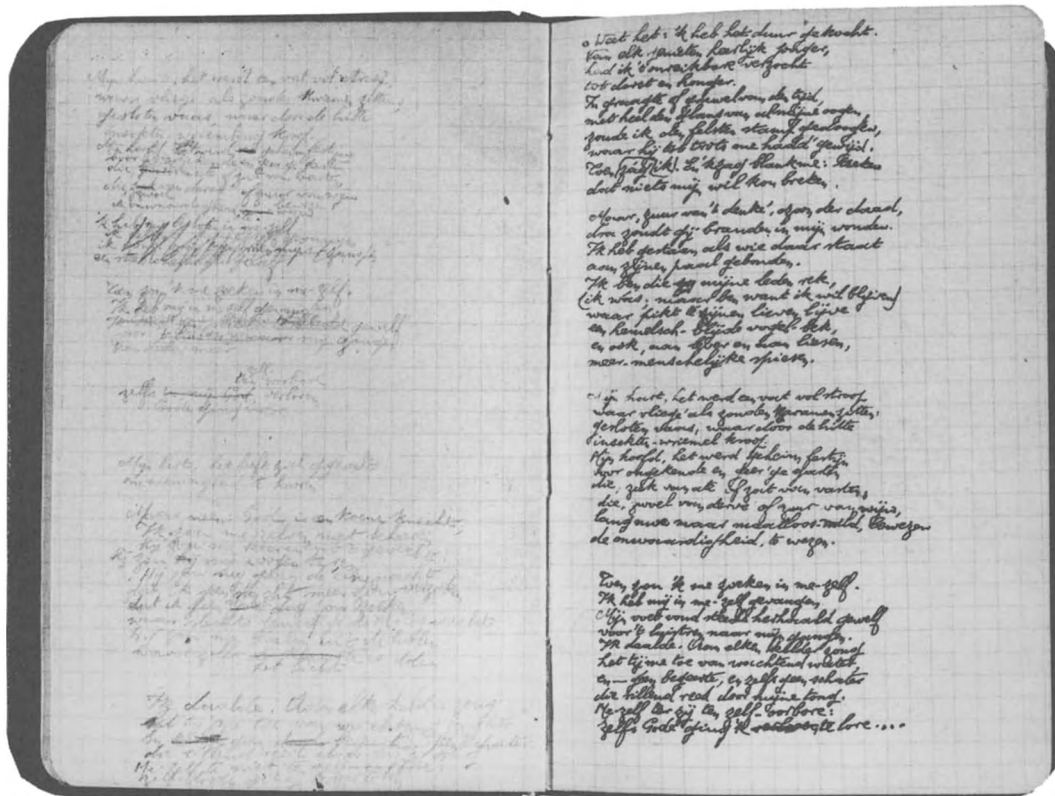
Hij liet dus in eerste instantie een witruimte open en schreef toen een vierregelig begin van de twaalfde strofe ($C^3:R^{II}$). Dit werd doorgehaald en eronder hernomen, waarbij de strofe verder werd uitgewerkt ($C^3:R^{III}$); tevens volgden twee regels die uiteindelijk in de veertiende strofe hun bestemming zouden vinden ($C^3:R^{IV}$, later r. 133-134), maar die in dit stadium, gelet op de rijmklanken en hun positie in het klad, evengoed als onderdeel van de betreffende strofe bedoeld konden zijn. (Het is zelfs denkbaar dat de regels bij het volgende gedeelte hoorden, gezien de rijmwoorden 'opgerecht' - 'knecht'.)

De bladzijde werd verder gevuld met een vrij volledige versie van de dertiende strofe ($C^3:R^V$) en de uitwerking van de latere regels 116-120, die in R^{III} nog onvoltooid gebleven waren ($C^3:R^{VI}$).

$C^3:R^I$

[1-4 ← P^{II} , 1-4; → T, 101-110; → 101-110]

- (1) Mijn hart, het werd een vat vol stroop, [← P^I , 1]
- (2) waar vliege' als zonden kwamen zitten;
- (3) gesloten vaas, waar door de hitte
- (4) insekten-wriemling kroop.
- (5) b Mijn hoofd, het [∅] een geheim
 b [] 't werd [] festijn
 c [] he[t] [] [geheim festijn]
- (6) b voor [∅] en geer'ge gasten
 c [] ongekende []
- (7) b die, zwoel van ate of zat van vasten,
 c [] ziek []
- (8) b die ziek van derve' [∅]
 c [], zwoel [] of zuur van wijn

Kladstadia van 'De blind-gewordene' [BM30] in het carnet van 1928 (H-96).

(9) b [\emptyset] bewezen

(10) b de onwaardigheid, van 't wezen

c [] te []

[De fasen b en c zijn onbepaalde tijd na R^{II} geschreven]

C³:R^{II} [1-2→R^{III}, 1-2; 1-2→T, III-III2; 1-2→III-III2]

(1) 'k heb mij besloten in me-zelf

(2) ik heb me in me-zelf gevangen

(3) ik vond voor 't galmen mijner zangen [→R^{III}, 4; →T, III4; →III4]

(4) een steeds herhaald gewelf [→R^{III}, 3; →T, III3; →III3]

[Stadium R^{II} werd geheel doorgehaald in stadium R^{III}]

C³:R^{III} [1-2←R^{II}, 1-2; 1-4→T, III-III4; 1-4→III-III4]

(1) Toen zou 'k me zoeken in me-zelf.

(2) Ik heb mij in me-zelf gevangen.

(3) a Ik vond een steeds-herhaald gewelf [←R^{II}, 4]

b Eenzamer steeds-stiller[?] []

c [] [steeds-]eend[er][?] []

(4) a voor 't luistren naar mijn zangen [←R^{II}, 3]

b [] dalen van [mijn] g[angen]

(5) Geen delen meer [\emptyset]

[kleine open ruimte] [6-7→R^{VI}, 5-6; 6-7→T, III9-III20; 6-7→III9-III20]

(6) a [\emptyset] ter oorbore

b [] zelf-[oorbore]

(7) a [\emptyset] verloren

b zelfs U, mijn God, []

c [] Gode ging verloren [*verloren] *[lees: eenmaal verloren]

C³:R^{IV} [→W^I, 3-4; →W^{II}, 3-4; →III3-III4]

(1) Mijn hert, het heeft zich opgerecht

(2) om nieuwigheid te hooren

C³:R^V [→T, III1-III30; →III1-III30]

(1) Maar neen: God is een koene knecht;

(2) Ik zou me-zelven niet beheeren

(3) hij zou me keeren uit 't gevecht;

(4) a zou hij mijne oogen teren

b hij [zou] []

- (5) a Hij zou mij geven de eëlen nacht
 b [] *é[è]n[en] [nacht] **[lees: éenen]*
- (6) a 'dat ik geen [∅] meer zou verzoeken
 b [] d []
 b [] nacht []
- (7) a en [∅] geen dag zou zoeken
 a 'dat ik *geen [] **[lees: eenmaal geen]*
 b [] slechte[?] [dag zou zoeken]
- (8) waar slechts geniep'ge dood nog wacht
- (9) Hij zou me halen uit de hollen
- (10) a waar zelfs de klaarte is dolen
 b [] het licht []

$C^3:R^{VI}$

[→T, 115-120; →115-120]

- (1) Ik daalde. Aan elke kelder zong
- (2) a [x]
 a het tij me toe van wachtend water
- (3) a En 'k heb geen dood begeerd ; geen schater
 b [] [geen] [begeer]t[;] en zelfs [geen schater]
 b [] [begeert]e[;] []
- (4) die rillend reed door mijne tong
- (5) Me-zelf te niet, ten zelf-oorbore: *[5-6←R^{III}, 6-7]*
- (6) zelfs Gode ging 'k verloren

Hiermee was de onderrand van de linkerbladzijde bereikt. De pagina ernaast bleef nog even blanco, en na het omslaan heeft Van de Woestijne op p. 15v de laatste kladstadia geschreven, met dezelfde onzekere chronologie als reeds enkele malen hiervoor. Het oudst is vermoedelijk de onvolledige versie van de veertiende strofe ($C^3:S^I$), geschreven met anilinepotlood maar later met inkt aangevuld. Daaronder volgen acht regels die in dit stadium bijeen lijken te horen maar later in twee verschillende strofen werden verwerkt ($C^3:S^{II}$). Ook hierin werd met inkt aangevuld.

$C^3:S^I$

- (1) Hij heeft ter tafel mij gezet *[→W^I, 2; →W^{II}, 2; →132]*
- (2) [∅]
- (3) [∅] recht en net *[→W^I, 1; →W^{II}, 1; →131]*
- (4) En met den honger van een wees, *[→W^I, 5; →W^{II}, 5; →135]*
- (5) heb 'k weêr de zuiverheid gegeten *[→W^I, 6; →W^{II}, 6; →136]*
- (6) [∅]

- (7) Heb ik geleden?: 'k ben verlost; [$\rightarrow W^I, 9; \rightarrow W^{II}, 9; \rightarrow 139$]
- (8) a ik ben [\emptyset] gedost. [$\rightarrow W^{II}, 10; \rightarrow 140$]
 b [] in eeuwigheid []
- (9) [\emptyset]
- (10) a Neen, 'k werd in [\emptyset] verzaemen
 a [] [verza][men]
 [*Fase b in r. 8 valt vermoedelijk samen met stadium T*]

$C^3:S^{II}$

[$1-4 \rightarrow V, 5-8; \rightarrow 145-148$]

- (1) Ik ben die deel, en niet en deel
- (2) dan uit [\emptyset] ontvangen
- (3) En ik der dieven van 't verlangen
- (4) a [\emptyset] heel
 b de rijkste en ruimste buiten []
- (5) a In naam van Van [$5-8 \rightarrow V, 11-14; \rightarrow 151-154$]
 a [] [Va]der en van *Zoom, **[lees: Zoon,]*
 c [] uwen name, [*Vader] [] **[lees: Vader,]*
- (6) o Heil'ge Geest, in uwe hoede:
- (7) a [\emptyset] kroon
 b onder het goud van mijn []
- (8) druip 'k van den rijksten bloede
 [*Fase c in r. 5 valt vermoedelijk samen met stadium T*]

Op dit moment besloot Van de Woestijne weer met inkt een afschrift te maken van vijf strofen, waarvan nu kan worden aangenomen dat ze aansloten bij N ($C^3:T$). Hij begon met vier strofen op de vorige rectopagina, die blanco was gebleven, een vijfde kwam op de volgende rectopagina, p. 16r. Tevens bracht hij in S enkele varianten aan. Later, in stadium V of W, noteerde Van de Woestijne met anilinepotlood een alternatieve regel voor r. 128.

$C^3:T$

[$81-90 \leftarrow Q; 81-130 \rightarrow 81-130$]

- 81 o Weet het: 'k heb het duur gekocht.
- 82 Van elk genieten heerlijk jonger,
- 83 had ik 't onreikbare verzocht
- 84 tot dorst en honger.
- 85 In graagte of gruwel van den tijd,
- 86 met heel den glans van al mijne oogen,
- 87 zoude ik den felsten stamp gedoogen,

- 113 Mijne voet vond steeds herhaald gewelf [←R^{II}, 4]
 114 voor 't luistren naar mijn gangen. [←R^{II}, 3]
 115 Ik daalde. Aan elken kelder zong [115-120←R^{VI}]
 116 het tij me toe van wachtend water,
 117 en – geen begeerte, en zelfs geen schater
 118 die rillend reed door mijne tong.
 119 Me-zelf ter zij ten zelf-oorbore: [119-120←R^{III}, 6-7]
 120 a zelfs Gode ging 'k verloren.
 b [] te lore..
 [strofewit] [121-130←R^V]
 121 – Maar neen: God is een koene knecht.
 122 Ik zou me deelen noch beheeren;
 123 hij zou mij keeren uit 't gevecht:
 124 hij zou mijne oogen teren.
 125 Hij zou mij geven de éenen nacht,
 126 blind!, dat geen nacht ik zou verzoeken;
 127 dat ik geen slechten dag nog zoek
 128 a waar 't loeren van den dood slechts lacht.
 b [] w[acht.]
 c { [] }
 { waar slechts de dood nog loerend wacht }
 129 Hij zou mij halen uit de holen
 130 waar zelfs het vinde' is dolen.

[Fase c in r. 128 valt samen met stadium U of V]

Na een relatief grote witruimte volgde onder S^{II}, onderaan de bladzijde, nog een fragment van zes regels (C³:U). Het zijn de slotregels 156-161, waarin de twee regels van M^{II} werden hernomen.

C³:U

[1-5→V, 16-20; →156-161]

- (1) mijn voet op de ijdelheid der schriften
 (2) a en [∅] driften
 b [] [] gewasschen van []
 c [] gansch []
 (3) a de [∅] mijns gelaats;
 b [] gladde glanzen []
 (4) en mijn gedicht dat, zonder einde, [4-5←M^{II}, 1-2]

- (5) gedicht dat, zonder einde...
 (6)

Toen dat zijn beslag had gekregen, schreef Van de Woestijne op de vier pagina's eerder leeggebleven bladzijde 14r de strofen uit die hij in stadium S bewerkte, gecombineerd met U (C³:V). Anders dan voor de overige afschriften gebruikte hij nu anilinepotlood. In de definitieve schikking werden dit de twee slotstrofen; in het carnet heeft de dichter dat niet expliciet aangegeven, al is het onwaarschijnlijk dat hij op dat moment nog een andere plaats voor beide strofen overwoog.

C³:V

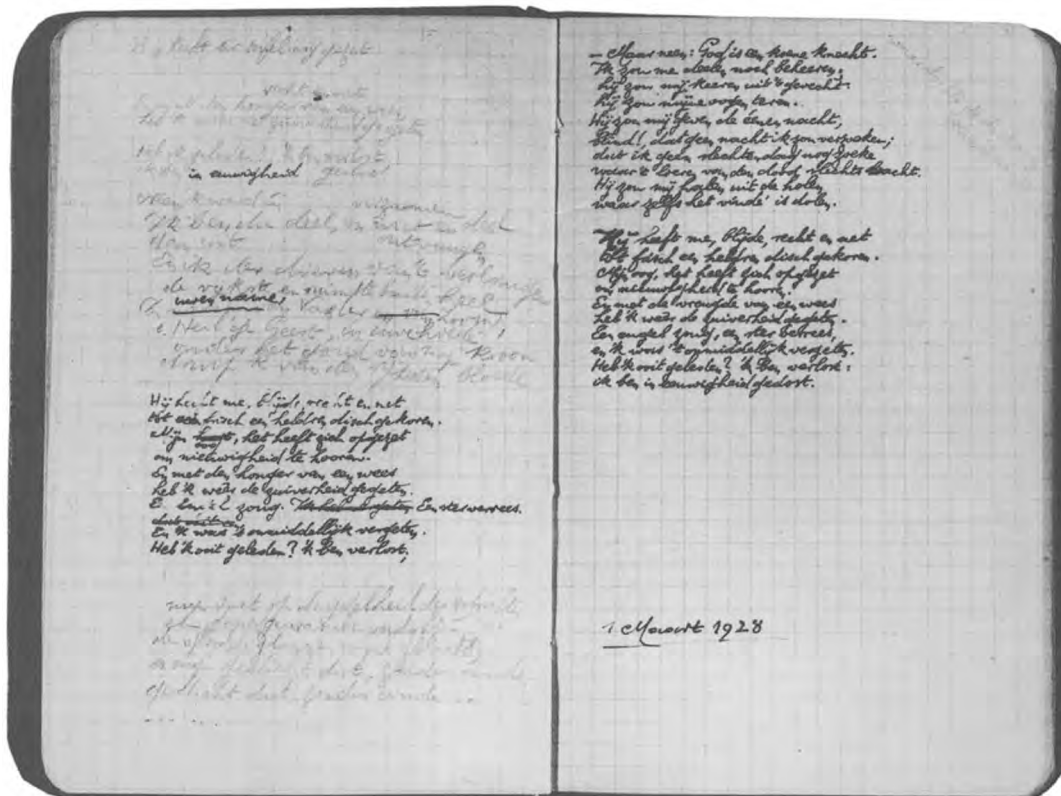
[→141-160]

- (1) Uit liefde-gons, uit zorg-geruisch
 (2) a uit zielen die om mij verzaêmen,
 b [] al de [zielen] [om mij] samen[,]
 (3) werd ik de moeder van een huis
 (4) a dat blinkt uit
 a [] van duizend ramen.
 (5) Ik ben die deel, en niet en deel [5-8←S^{II}, 1-4]
 (6) dan wat 'k van allen heb ontvangen,
 (7) ik die der dieven van 't verlangen
 (8) de duurste en ruimste buiten heel.
 (9) *komt allen naêr, die hebt gegeven: *[lees: Komt]
 (10) ik borg uw diepste leven...
 [strofenwit] [11-14←S^{II}, 5-8]
 (11) a – Uit uwen wille, Vader, Zoon,
 b [] U[wen] []
 (12) a en heil'ge Geest;
 a [], [], in uwe hoede:
 b [] U[we] []
 (13) onder het goud van mijne kroon
 (14) druip 'k van den rijksten bloede.
 (15) Gij hebt gebeurd mijn zéekre plaats:
 (16) mijn voet op de ijdelheid der schriften; [16-20←U, 1-5]
 (17) geheel gewasschen van de driften
 (18) de gladde glanzen mijns gelaats;

- (19) en mijn gedicht dat, zonder einde, [19-20←M^{II}, 1-2]
 (20) gedicht dat, zónder einde...

Het laatste wat Van de Woestijne ter voltooiing van het gedicht deed, was het met pen hernemen van een deel uit S^I om het tot een afgeronde strofe uit te werken (C³:W^I), uiteindelijk de veertiende strofe. Daarvoor gebruikte hij de witruimte die op p. 151 tussen S^I en U open was gelaten. Nog voordat de laatste regel geschreven was, verplaatste Van de Woestijne zijn werk naar de rechterpagina om de gehele strofe in het net te noteren (C³:W^{II}), aansluitend op de laatste strofe van T. Onder de tekst schreef hij – klaarblijkelijk om de voleinding van het werk te markeren: onderstreept – de datum ‘1 Maart 1928’.

- C³:W^I, C³:W^{II} [→131-140]
- (1) C³:W^I Hij heeft me, blijde, recht en net [←S^I, 3]
 C³:W^{II} | |
- (2) C³:W^I a tot een [←S^I, 1]
 a [] frisch een heldren disch gekoren.
 C³:W^{II} | | [3-4←R^{IV}]
- (3) C³:W^I a Mijn hart, het heeft zich opgezet
 a [] oog[,] []
 C³:W^{II} | |
- (4) C³:W^I om nieuwigheid te hooren.
 C³:W^{II} a || nieuwh
 a [] [nieuw]igheid te hooren.
- (5) C³:W^I En met den honger van een wees [←S^I, 4]
 C³:W^{II} | | de vreugde | |
- (6) C³:W^I heb 'k weêr de zuiverheid gegeten. [←S^I, 5]
 C³:W^{II} | |
- (7) C³:W^I α a Een engel zong. Ik heb vergeten
 β b [] Een ster verrees.
 C³:W^{II} | |, een | |,
- (8) C³:W^I α a dat uit een [∅]
 β b En 'k was 't onmiddellijk vergeten.
 C³:W^{II} en | |
- (9) C³:W^I b Heb 'k ooit geleden? 'k ben verlost; [←S^I, 7]
 C³:W^{II} | |:
- (10) C³:W^I [ontbreekt] [←S^I, 8]
 C³:W^{II} ik ben in eeuwigheid gedost.

Kladstadia van 'De blind-gewordene' [BM30] in het carnet van 1928 (H-96).

De proef *P* bevat slechts de regels 1-40.VARIANTEN EN
CORRECTIES*(M¹, C¹, C² en C³ niet opgenomen)**[1-2←A; 1-10←B; 1-10←C^I; 1-40←H]*

- 7 *M²* dat, hel van hoop noch zwart van zorgen
P a | |
 b [|],
T, D | |
- [11-20←G, 1-10]*
- 14 *M²* met laaie van mijn luister.
P a | |
 b [] [laai]è [|]
T | | laaie | |
D | | laaië | |
- [11←C^{III}, 6; 21←D, 1; 21-30←E^I; 24←D, 2; 31←E^{II}, 2; 31-40←G, 11-20]*
- 32 *M²* a ik *[←E^{II}, 1]*
 a 'k] word, in aanhoudendheid herboren,
P-D | |
- 33 *M²* a 't abstracte zaad waar 'k al het koren *[33←E^{II}, 3]*
 a [] A[bstracte] [|]
P-D || abstracte | |
- [34←E^{II}, 4]*
- 39 *M²* a Zoo, blinde, ben 'k, zal zijn gee
 a [|] [ge]weest, en
P-D | |
- [P eindigt na r. 40]*
- M², T, D* r. 41-161 *[41-47←J^I, 1-7; 41-73←L, 1-33; 41-80←N]*
- 41 *M²* – Maar neen: 'k ben de eindlijk-leêge korf *[←F, 1; ←I, 1]*
T ° | |
D – | |
- [43←F, 6; 43←I, 2/4]*
- 45 *M², T* 'k Ben de gekêerde korf die, zwoel
D | | | ° | |
- [49-50←J^I, 9-10]*
- 50 *M²* dan wat daar andren baren.
T | | ándren | |
D | | andren | |
- [51-52←I, 5-6; 51-57←K, 1-7]*

56	M^2, T D	die, zal mijn blik hem niet verrijken, mijn	
			[58-59←K, 9-10; 61-80←M ^I , 1-20; 71←F, 2]
73	M^2 T D	a En is uw zorg mijne zorg, a [] [m]ij[ne] [] mijne	
76	M^2 T, D	a mijn a [mij] binden met het onbekende; 	[81-90←Q; 81-130←T]
81	M^2 T, D	Maar weet het: 'k heb het duur gekocht. – Maar	[91-100←M ^I , 21-30]
100	M^2 T D	a meer-mes a [meer-me]nschelijke spiesen. meer-ménschelijke meer-menschelijke	[101←P ^I , 1; 101-104←P ^{II} , 1-4; 101-110←R ^I]
105	M^2 T, D	a Mijn hoop a [] [hoo]fd, het werd geheim festijn 	[111-112←R ^{II} , 1-2; 111-114←R ^{III} , 1-4; 113←R ^{II} , 4; 114←R ^{II} , 3; 115-120←R ^{V1}]
117	M^2 T D	en – géen begeerte, en zelfs geen schater geen géen	[119-120←R ^{III} , 6-7; 121-130←R ^V]
121	M^2, T D	– Maar néen : God is een koene knecht. --	
124	M^2 T D	*hij zou mijne ooggen teren. Hij óoggen téren. Hij ooggen teren.	*[lees : Hij]
125	M^2 T D	Hij zou mij geven de' éenen nacht, eenen éenen	
127	M^2 T, D	dat ik geen slechten dag nog zoeke 'dat	[131-139←W ^I ; 131-140←W ^{II}]
131	M^2, T D	Hij heeft me, blijde, recht en net 	[S ^I , 3]
			[132←S ^I , 1; 133-134←R ^{IV} ; 135←S ^I , 4; 136←S ^I , 5; 139←S ^I , 7]

140	M ² T, D	ik ben in eeuwigheid gedost. nieuwigheid	[←S ^I , 8] [141-160←V; 145-148←S ^{II} , 1-4]
146	M ² T D	dan wat 'k van allen heb ontvangen, állen allen	[151-154←S ^{II} , 5-8]
152	M ² , T D	en heil'ge Geest, in Uwe hoede: ,	[156-161←U]
157	M ² T D	geheel-gewasschen van de driften, geheel gewasschen geheel-gewasschen	[159-160←M ^{II} , 1-2]
160	M ² T D	gedicht dat, zónder einde... zonder zónder	
160/	M ²	[geen strofewit]	
161	T	[strofewit]	
	D	[geen strofewit]	

ZETFOUTEN

T	r. 69-70: <i>vrede?</i> / <i>gij</i> : <i>vrede?</i> : / <i>gij</i>
D	r. 106: <i>Voor</i> <i>voor</i>
	r. 127: <i>dat</i> ' <i>dat</i>

NOTEN

¹ De tekst in *D* is cursief gezet.

² Het is mogelijk dat Van de Woestijne overwogen heeft het gedicht afzonderlijk te doen verschijnen. Op 10 mei 1928 schreef hij aan C.A.J. van Dishoeck, tijdens de onderhandelingen over nieuwe delen voor de *Werken*: 'Intusschen zal ik over zéér kort een nogal uitvoerig gedicht klaar hebben, dat zou kunnen uitgegeven worden in beperkt getal exemplaren, als luxeuitgave. Wilt gij dat hebben?' Noch 'De blind-gewordene', noch enig ander 'uitvoerig gedicht' werd echter door Van Dishoeck uitgegeven.

³ Van de slotstrofe van het gedicht verschenen vertalingen in het Duits (3x).

Bibliografieën

BIBLIOGRAFIE VAN PRIMAIRE LITERATUUR

- A: bronnen van Wiekslag om de kim*
- Karel van de Woestijne *De modderen man*. Brussel (Het Roode Zeil), 1920.
Karel van de Woestijne *Het menscheijk brood*. Bussum (A.A.M. Stols), 1926. To the Happy Few 12.
Karel van de Woestijne *God aan zee*. Bussum (A.A.M. Stols), 1926. Trajectum ad Mosam 16.
Karel van de Woestijne *Gedichten*. Gekozen uit zijn bundels *Verzen*, *De gulden schaduw*, *De modderen man*, *Het zatte hart*, *God aan zee*, *Het berg-meer*. Haarlem (Joh. Enschedé en Zonen), 1928.
Karel van de Woestijne *Het berg-meer*. Maastricht (A.A.M. Stols), 1928. Trajectum ad Mosam 28.
- B: overige primaire werken, verschenen tijdens het leven*
- Karel van de Woestijne *De Vlaamsche Primitieven. Hoe ze waren te Brugge*. Gent etc. (De Nederlandsche Boekhandel), 1903.
Karel van de Woestijne *Eerste verzen zijnde: Het vader-huis*. Amsterdam etc. (L.J. Veen), [1903].
Karel van de Woestijne *Parabel en Laethemsche brieven over de lente*. Gent (Vennootschap Plantijn), 1904. Flandria's Novellen-bibliotheek 41.
Karel van de Woestijne *Verzen. Het vader-huis; De boom-gaard der vogelen en der vruchten; Vroegere gedichten*. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1905.
* 2e druk van *Het vader-huis*.
Karel van de Woestijne *Janus met het dubbele voor-hoofd*. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1908.
Karel van de Woestijne *Afwijkingen*. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1910.
Karel van de Woestijne *De gulden schaduw. De rei der maanden; Het huis van den dichter; Poëmata*. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1910.
[Karel van de Woestijne, vert.] *Homerus, Ilias*. Proza-bewerking door Karel v.d. Woestijne. Amsterdam (Maatschappij voor goede en goedkope lectuur), 1910.
Karel van de Woestijne *Kunst en geest in Vlaanderen. Eerste bundel opstellen*. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1911.
Karel van de Woestijne *Interludiën*. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1912.
Karel van de Woestijne *De tweede bundel der Interludiën*. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1914.
Karel van de Woestijne *Verzen. Het vader-huis; De boom-gaard der vogelen en der vruchten; Vroegere gedichten*. 2e druk. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1914.
* 2e druk van *De boom-gaard der vogelen en der vruchten*; 3e druk van *Het vader-huis*; de 'Vroegere gedichten' zijn vermeerderd.
Karel van de Woestijne *Janus met het dubbele voor-hoofd*. 2e druk. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1917.
Karel van de Woestijne *Goddelijke verbeeldingen*. 's-Gravenhage etc. (W.P. van Stockum & Zoon / De Nederlandsche boekhandel), 1918. Fonteine-uitgaven.
Karel van de Woestijne *De bestendige aanwezigheid*. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1918.

- Karel van de Woestijne *Laethemsche brieven over de lente aan Adolf Herckenrath*. 2e druk. Arnhem (Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande), 1921. Palladium-reeks.
- Karel van de Woestijne *Zon in den rug*. Maastricht (Boosten en Stols), 1924. De Schatkamer 4.
- Karel van de Woestijne *Substrata*. Antwerpen etc. (De Sikkel / C.A. Mees), 1924.
- Karel van de Woestijne *Beginselen der chemie*. Rotterdam (Nijgh & Van Ditmar's Uitgevers-maatschappij), 1925.
- Karel van de Woestijne *Het zatte hart*. Arnhem (Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande), 1926. (Palladium 25)
- Karel van de Woestijne 'Approximations'. In: *Hommage des écrivains étrangers à Paul Valéry*. Bussum (A.A.M. Stols), 1927. p. 95-98.
- Herman Teirlinck / Karel van de Woestijne *De leemen torens*. 2 dln. Rotterdam (Nijgh & Van Ditmar's Uitgevers-maatschappij), 1928.
- Karel van de Woestijne *De schroeflijn*. Dl. 1: *Opstellen over plastische kunst*. Dl. 2: *Opstellen over literaire kunst*. Brussel etc. (Standaard Boekhandel / C.A.J. van Dishoeck), 1928.
- Karel van de Woestijne *Werken*.
Deel 1: *Lyriek I. Vroegere gedichten; Het vader-huis; De boomgaard der vogelen en der vruchten*. 3e druk. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1928.
* 4e druk van *Het vader-huis*; 3e druk van *De boom-gaard der vogelen en der vruchten*.
Deel 2: *Lyriek II. Het gedicht; De gulden schaduw; De rei der maanden; Het huis van den dichter*. 2e druk. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1928.
* Na Van de Woestijnes dood verschenen nog drie delen *Werken*.
- C : postume uitgaven*
- Karel van de Woestijne *De modderen man. Voorafgegaan door 'Het menschelijk brood'*. 2e druk. Maastricht etc. (A.A.M. Stols), 1930.
- Karel van de Woestijne *Werken*.
Deel 3: *Kritiek I. Kunst en geest in Vlaanderen*. 2e druk. Bussum (C.A.J. van Dishoeck), 1930.
Deel 4: *Over schrijvers en boeken*. Antwerpen etc. (Standaard-Boekhandel), 1933.
* Dit deel en deel 5 volgen op de delen 1 en 2 uit 1928 (zie hierboven), en werden samen met C.A.J. van Dishoeck te Bussum uitgegeven. Ze werden tegelijkertijd uitgegeven door het Karel van de Woestijne-genootschap te Brussel.
Deel 5: *Over schrijvers en boeken. Tweede bundel*. Antwerpen etc. (Standaard-Boekhandel), 1936.
* Zie bij deel 4.
- Karel van de Woestijne *Nagelaten gedichten*. Haarlem etc. (Joh. Enschedé en Zonen / A.A.M. Stols), 1931.
- Karel van de Woestijne *Wiekslag om de kim. 'Het menschelijk brood'; De modderen man; God aan zee; Het bergmeer*. Brussel (A. Manteau), 1942.
- Karel van de Woestijne *Nagelaten gedichten*. Brussel (A. Manteau), 1942.
* Vermeerderde herdruk van de uitgave uit 1931. In 1943 opnieuw uitgegeven door A.A.M. Stols te 's-Gravenhage.

- Karel van de Woestijne *Wiekslag om de kim. 'Het menscheijk brood'; De modderen man; God aan zee; Het bergmeer.* 's-Gravenhage (A.A.M. Stols), 1943.
- Karel van de Woestijne *Verzameld werk.*
 Deel 1: *Lyrische poëzie.* Brussel (A. Manteau), 1948.
 Deel 2: *Epische poëzie; Fragmenten; Ilias-vertaling.* Brussel (A. Manteau), 1949.
 Deel 3: *Verhalen en parabelen.* Brussel (A. Manteau), 1947.
 Deel 4: *Beschouwingen over literatuur en kunst.* Brussel (A. Manteau), 1949.
 Deel 5: *Beschouwingen over literatuur.* Brussel (A. Manteau), 1949.
 Deel 6: *Beschouwingen over literatuur. Het dagelijksch brood 1; Keur uit de brieven in dagbladen 1906-1929.* Brussel (A. Manteau), 1950.
 Deel 7, samen met Herman Teirlinck: *De leemen torens.* Brussel (A. Manteau), 1948.
 Deel 8: *Het dagelijksch brood II. Dagboeken en brieven over den oorlog 1914-1918.* Brussel (A. Manteau), 1950.
 * Een deel van de oplage van het *Verzameld werk* werd in Nederland onder licentie uitgegeven door C.A.J. van Dishoeck te Bussum.
- Karel van de Woestijne *Dagboek.* Ed. K. Jonckheere. Antwerpen (Pink Editions & Productions), 1974.
- Karel van de Woestijne *Verzamelde gedichten.* Brussel etc. (Elsevier Manteau), 1978.
 * Fotografische herdruk van *Verzameld werk*, deel 1.
- Karel van de Woestijne *Brieven aan Lode Ontrop.* Ed. A.M. Musschoot. Gent, 1985.
- Karel van de Woestijne *Verzameld journalistiek werk.* Ed. A. Deprez. ... dln. Gent (Cultureel Documentatiecentrum), 1986-....

Algemeen

- Boekuil, De
[= R. Herreman] Reeks artikelen over *Wiekslag om de kim* in dagblad *Vooruit*:
‘De modderen man’, 4 mei 1938;
‘Het drieluik’, 5 mei 1938;
‘Het menselijk brood’, 6 mei 1938;
‘De zelfkweller’, 7 mei 1938;
‘De blijde logen’, 8 mei 1938;
‘God aan zee’, 19 mei 1938;
‘De heete asch’, 20 mei 1938;
‘In de zee-stad’, 21 mei 1938;
‘De schurftige danser’, 22 mei 1938;
‘Verzoeking van God’, 24 mei 1938;
‘Afscheid van God aan zee’, 25 mei 1938;
‘Het berg-meer’, 18 juni 1938;
‘De blind-geborene’, 19 juni 1938;
‘Nog in de modder-haven’, 21 juni 1938;
‘De rust der ruimte’, 22 juni 1938;
‘Altijd van deze aarde’, 23 juni 1938;
‘De voedster’, 25 juni 1938.
- Campert, J.R.Th. ‘Kroniek der dichtkunst.’ In: *Nederland* 80 (1928), p. 73-77.
* Over *Het menselijk brood*, *De modderen man* en *God aan zee*.
- Jansen, L. “‘Ik had een heerlijk plan’”. Enkele compositorische varianten van Karel van de Woestijnes *Wiekslag om de kim*.’ In: *Jaarboek Letterkundig Museum* 1. Den Haag, 1992. p. 55-67.
- Jansen, L. ‘Aan wijzigingen onderhevig. De totstandkoming van *Wiekslag om de kim*.’ In: *Drie edities, drie verhalen*. Den Haag, 1995. p. 7-33.
- Rutten, M. *De lyriek van Karel van de Woestijne*. Brussel, 1935. p. 156-251.
- ‘*Het menselijk brood*’
- Minderaa, P. ‘Karel van de Woestijnes “Het menselijk brood”.’ In: *Spiegel der letteren* 1 (1956), p. 59-70. Ook in: dez., *Opstellen en voordrachten uit mijn hoogleraarstijd (1948-1964)*. Zwolle, 1964. p. 241-254.
- De modderen man*
- Binnendijk, D.A.M. ‘Bij een gedicht van.’ In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 28 juni 1941, avondblad.
- Gijsen, M. ‘Uitvaart der goers.’ In: *Vlaamschen arbeid* 11 (1921), p. 5-11. Over *De modderen man*: p. 9-11.
- Bloem, J.C. [Recensie van *De modderen man*.] In: *De gids* 85.IV (1921), p. 522-524. Ook in: dez., *Het onzegbare geheim. Verzamelde essays en kritieken 1911-1963*. Ed. H.T.M. van Vliet. Amsterdam, 1995. p. 346-349.
- Dieltjens, L. ‘Interpretatie van het slotgedicht in *De modderen man* op basis van een stilistisch platform.’ In: *Spiegel der letteren* 14 (1972), p. 132-154.

- Houwink, R. 'Bij den herdruk van Karel van de Woestijne's "Modderen man".' In: *De stem* 10 (1930), p. 1282-1287.
- Kijzer, M. 'De modderen man van Karel van de Woestijne en het begrip schoonheid.' In: *De nieuwe gids* 54 (1938), p. 398-412.
- Musschoot, A.M. 'Karel van de Woestijne: "Gij menschen, die misschien me in laetren tijd gedenkt". Een inleiding.' In: *Yang* nr. 82 (1978), p. 40-49.
- Querido, I. 'Letterkundige kroniek.' In: *Algemeen handelsblad* 25 februari 1922, avondblad.
- Scholte, H. 'Kroniek der poëzie.' In: *De gulden winckel* 25 (1926), p. 159-162.
* Over *De modderen man*, *Het zatte hart*, *Zon in den rug*, *Substrata*, J. Eeckhout, *Karel van de Woestijne* en M. Gijsen, *Karel van de Woestijne*.
- Schutter, F. de 'Ik ben met U alleen, o Venus.' In: *Nova et vetera* 36 (1958-1959), p. 483-496.
- Verhoeven, B. 'Een tragische voorganger.' In: dez., *De zilveren spiegel*. Utrecht, 1931. Prisma Reeks 3. p. 133-139.
- God aan zee*
- Cauwelaert, A. van 'Karel van de Woestijne's "God aan zee".' In: *Dietsche warande & Belfort* 28 (1928), p. 133-137.
- Droogenbroeck, R. van 'Een vrucht, die valt...' In: *Yang* nr. 82 (1978), p. 56-58.
- Jansen, L. 'Echo's uit de onderwereld. De Lethe als bron voor Van de Woestijne en Marsman.' In: *De nieuwe taalgids* 85 (1992), p. 215-226.
- Minderaa, P. 'Poëzie in den herfst.' In: *Het kouter* 2 (1937), p. 343-346.
- Musschoot, A.M. 'Karel van de Woestijne: "Mijn God, gij ziet de zee". Een verkennende interpretatie van de varianten.' In: *Studia Germanica Gandensia* 16 (1988), p. 133-156.
- Nijhoff, M. [Recensie van *God aan zee*.] In: *Nieuwe Rotterdamse courant* 12 februari 1927, avondblad. Ook in: dez., *Verzameld werk*. Ed. G. Borgers / G. Kamphuis. 2e druk. 3 dln. Amsterdam, 1982. Dl. 2: *Kritisch en verhalend proza*, p. 514-517.
- Voorde, U. van de 'Karel van de Woestijne's *God aan zee*.' In: *De stem* 7 (1927), p. 488-496.
- Wage, H.A. 'Het oog Gods.' In: *Op grond van de tekst. Opstellen aangeboden aan prof. dr. K. Meeuwesse* [...]. Utrecht, 1983. p. 75-79.
- Het berg-meer*
- Minderaa, P. 'Karel van de Woestijne's "Me-zelf voorbij; me-zelven tegen...".' In: *De Vlaamse gids* 39 (maart 1955), p. 157-167.
* Eerder (verkort) als lezing in: *Handelingen van het Vlaamse Philologencongres*, Antwerpen, 7-9 april 1953, p. 211-214.
- Mommens, M. *Het wijsgeerig inzicht bij Karel van de Woestijne. 'De blind-gewordene'*. Antwerpen, 1936.

- [Anoniem] 'Bij Karel van de Woestijne. Het huis te lande.' In: *De Maasbode* 1 juli 1926; 'Bij Karel van de Woestijne. De dichter en de jongeren.' *De Maasbode* 2 juli 1926.
- Aerts, J. *Stijlgeheimen van Karel van de Woestijne. Een stijlkundig onderzoek.* Leuven, 1956.
* Zie ook A. Westerlinck.
- Akker, W.J. van den / G.J. Dorleijn 'Stemmen uit de redactie. Een documentaire over het redactiebeleid van *De gids* tussen 1916 en 1926.' In: *Traditie en vernieuwing.* Opstellen aangeboden aan A.L. Sötemann. Red. W.J. van den Akker e.a. Utrecht, 1985. p. 146-177.
- Baeyens, R. *Selectieve bibliografie van & over Karel van de Woestijne.* Z.pl., 1992.
- Baudelaire, Ch. *Les fleurs du mal.* Ed. J. Crépet / G. Blin [refondue par G. Blin / Cl. Pichois]. Parijs, 1968.
- Berg, C.C. / B. van Selm *Bibliografie van prof. dr. P. Minderaa (Amsterdam 3 december 1893 - Leiden 27 mei 1968).* Leiden, 1973.
* Reader van de Vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Leiden.
- Besten, A. den *Wilhelmus van Nassouwe. Het gedicht en zijn dichter.* Leiden, 1983.
- 'Beste Sander, Do it now!'
'Beste Sander, Do it now!' Briefwisseling J. Greshoff - A.A.M. Stols. Deel 1, 1922-1941. Ed. S. Chen / S.A.J. van Faassen. 's-Gravenhage, 1990. Achter het Boek 24.
- Biblia sacra* *Biblia sacra iuxta vulgatam versionem.* Ed. B. Fischer e.a. 2e druk. Stuttgart, 1975.
- Bloem, J.C. *Gedichten.* Ed. A.L. Sötemann / H.T.M. van Vliet. 2 dln. Amsterdam etc., 1979. Monumenta Literaria Neerlandica 1,1 en 1,2.
- Blotkamp, C. e.a. *Kunstenaren der idee. Symbolistische tendenzen in Nederland, ca. 1880-1930.* Den Haag, 1978.
- Blotkamp, C. *Triptieken in Stijl.* Amsterdam, 1984. (Inaugurele rede) Ook in: dez., *Mon-driaan in detail.* Utrecht etc., 1987. p. 102-122.
- Bossche, S. van den *Het Payottenland door schrijvers heen.* Antwerpen etc., 1992.
- Bouchaute, P. van *De handschriften van Karel van de Woestijne.* Antwerpen, 1988.
* Verscheen in 1991. Inventaris AMVC, Antwerpen.
- Bronzwaer, W. *Lessen in lyriek. Nieuwe Nederlandse poetica.* Nijmegen, 1993.
- Buuren, M. van / M. de Jong *C.A.J. van Dishoeck, mercator en mecenas. De geschiedenis van de uitgeverij Van Dishoeck 1898-1931.* Amsterdam, 1985.
* Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Bijbel* *Bijbel. Dat is de ganse Heilige Schrift bevattende al de kanonieke boeken van het oude en nieuwe testament.* Haarlem, 1987.
* Statenvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap.
- Campert, J.R.Th. 'Een zomersche wandeling en een middag met Karel van de Woestijne.' In: *Het vaderland* 26 juli 1925.
- Cauwelaert, A. van 'Karel van de Woestijne.' In: *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* 1941, p. 607-645.
- Decorte, B. 'Karel van de Woestijne en de Franse literatuur.' In: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling letterkunde* 41.3 (nieuwe reeks, 1978), p. 49-68.

- Dresden, S. *Symbolisme*. Amsterdam, 1980.
- Duyse, F. van, ed. *Het oude Nederlandsche lied. Wereldlijke en geestelijke liederen uit vroegeren tijd*. 3 dln. en register. 's-Gravenhage etc., 1903-1908.
- Dijk, C. van *Alexandre A.M. Stols 1900-1973. Uitgever / typograaf*. Een documentatie. Zutphen, 1992.
- Eeckhout, J. *Karel van de Woestijne*. Brugge etc., [1925]. Mannen van betekenis 2.
- Eeckhout, J. *Herinneringen aan Karel van de Woestijne*. Kortrijk, [1930].
- Eeckhout, J. *Een inleiding tot Karel van de Woestijne*. Gent, 1932.
- Elmbt, F. van *Godsbeeld en godservaring in de lyriek van Karel van de Woestijne*. Brugge etc., 1973.
- Elmbt, F. van 'Karel van de Woestijne. Bibliografische verkenningen omtrent het jeugdwerk.' In: *Spiegel der letteren* 19 (1977), p. 167-184; 19 (1977), p. 291-306.
- Elmbt, F. van *De agenda's en carnets van Karel van de Woestijne. Tekstuitgave en kritisch-historische studie*. 2 dln. Luik, 1979 (ongepubliceerde dissertatie).
- Elmbt, F. van 'E(rik) M(onk) lezen.' In: *Spiegel der letteren* 24 (1982), p. 239-251.
- Elmbt, F. van 'Karel van de Woestijne en Hadewijch.' In: *De nieuwe taalgids* 77 (1984), p. 235-246.
- Elmbt, F. van *Van de Woestijne, lecteur de Pascal*. Liège, z.j.
- Engelman, J. 'Korte aantekeningen over literatuur. Karel van de Woestijne.' In: *De gemeenschap* 4 (1928), p. 157-163.
- * Bespreking van *Gedichten*.
- Fessard, L. 'La mer dans l'œuvre poétique de Karel van de Woestijne.' In: *Etudes germanistiques* 12 (1957), p. 125-140.
- Fokkema, R.L.K. 'Het opportunisme van de editie-techniek of het wenkend perspectief der varianten.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 109 (1993), p. 267-283.
- Friedrich, H. *Die Struktur der modernen Lyrik. Von der Mitte des neunzehnten bis zur Mitte des zwanzigsten Jahrhunderts*. 10e druk. Hamburg, 1981.
- Galle, L. 'Essay over Karel van de Woestijne door Urbain Van de Voorde.' In: *De tijdstroom* 4 (1934), p. 475-488; 4 (1934), p. 529-538.
- Gilliams, M. 'Karel van de Woestijnes Nagelaten gedichten.' In: dez., *Vita brevis. Verzameld werk*. 3e druk. Amsterdam, 1984. p. 581-592.
- Gijssen, M. *Karel van de Woestijne*. Antwerpen etc., 1920. Mannen van betekenis 4. Ook in: dez., *Verzameld werk*. Amsterdam etc., 1977. Dl. 5, p. 677-707.
- Halsema, J.D.F. van *Te zoeken in deze angstige eeuw. Sporen van decadence-voorstellingen in de Nederlandse letterkunde aan het einde van de negentiende eeuw*. Groningen, 1994.
- Herreman, R. 'Kroniek der poëzie. Karel van de Woestijne.' In: *Den gulden winckel* 27 (1928), p. 52-53.
- Hofstätter, H.H. *Symbolismus und die Kunst der Jahrhundertwende. Voraussetzungen, Erscheinungsformen, Bedeutungen*. Schauberg, z.j.
- Homerus *Homer, The Iliad*. Vert. A.T. Murray. Londen etc., 1967-1971. 2 dln. The Loeb Classical Library.
- Jonckheere, K. 'Karel van de Woestijne voor de zee.' In: *Mededeelingen van het Karel van de Woestijne-genootschap* 6 (1937), p. 11-15. Ook in: *Groot Nederland* 35 (augustus 1937), p. 216-220.
- Jong, D. de *Het vrije boek in onvrije tijd. Bibliografie van illegale en clandestiene belletrie*. 2e druk. Schiedam, 1978.

- Jouanny, R.A.
Lankheit, K. *Jean Moréas, écrivain français*. Parijs, 1969.
'Das Triptychon als Pathosformel.' In: *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften* 1959, afl. 4.
* Het artikel verscheen als zelfstandig deel.
- Leopold, J.H. *Gedichten 1. De tijdens het leven van de dichter gepubliceerde poëzie*. Ed. A.L. Sötemann / H.T.M. van Vliet. 2 dln. Amsterdam, 1983. Monumenta Literaria Neerlandica 1,1 en 1,2.
- Leopold, J.H. *Gedichten uit de nalatenschap*. Ed. G.J. Dorleijn. 2 dln. Amsterdam etc., 1984. Monumenta Literaria Neerlandica 11,3 en 11,4.
- Leopold, J.H. *Gedichten II. Nagelaten poëzie*. Ed. H.T.M. van Vliet / A.L. Sötemann. 2 dln. Amsterdam etc., 1985. Monumenta Literaria Neerlandica 11,5 en 11,6a-b.
- Levie, S.A.
Maegt, J. de
Mallarmé, S. *Commerce 1924-1932. Een internationaal tijdschrift*. Nijmegen, 1988.
Ontmoetingen. Gent, 1943.
Œuvres complètes. Ed. H. Mondor / G. Jean-Aubry. Parijs, 1984. Bibliothèque de la Pléiade 65.
- Mander, Karel van
Mathijssen, M.
Minderaa, P. *Olijf-bergh ofte Poëma van den laetsten dagh*. Haarlem, 1609.
Naar de letter. Handboek editiewetenschap. Assen, 1995.
Karel van de Woestijne. Zijn leven en werken. Dl. 1: Arnhem, 1942. Dl. 2: *De jaren 1914-1919: bezette stad en geestelijke vernieuwing*. Red. A. Deprez / C.A. Zaalberg. Gent, 1984.
- Moréas, J. *Œuvres*. Genève, 1977.
* Fotografische herdruk van de uitgave Parijs, 1923-1926. 2 dln. in een band.
- Mossop, D.J. *Baudelaire's tragic hero. A study of the architecture of Les fleurs du mal*. Londen, 1961.
- Musschoot, A.M. *Karel van de Woestijne en het symbolisme*. Gent, 1975. Ook in: dez., *Op voet van gelijkheid. Opstellen*. Red. Y. T'Sjoen / H. Vandevoorde. Gent, 1994. p. 101-124.
- Musschoot, A.M. 'Poësie pure: een confrontatie Karel van de Woestijne – Paul van Ostaïjen.' In: *De nieuwe taalgids* 69 (1976), p. 191-204. Ook in: dez., *Op voet van gelijkheid. Opstellen*. Red. Y. T'Sjoen / H. Vandevoorde. Gent, 1994. p. 137-153.
- Musschoot, A.M. 'Karel van de Woestijne: Het vader-huis.' In: *Lexicon van literaire werken*. Red. A.G.H. Anbeek van der Meijden e.a. Groningen, 1989-...
- Musschoot, A.M. 'Karel van de Woestijne, een baudelaïriaans dichter.' In: *Jullie gaven mij modder, ik heb er goud van gemaakt. Over Charles Baudelaire*. Red. M. van Buuren. [Groningen], 1995. p. 111-130.
- Nijhoff, M. *Gedichten*. Ed. W.J. van den Akker / G.J. Dorleijn. 3 dln. Assen etc., 1993. Monumenta Literaria Neerlandica VII,1, VII,2 en VII,3.
- Oliveira, E. d' 'Karel van de Woestijne.' In: *De jongere generatie*. Z.pl., 1914. Ook in: dez., *'80 en '90 aan het woord*. 2e druk. Amsterdam, 1977. p. 95-108.
- Overbeek, A. van *Het Roode Zeil. Kunst, letteren, leven*. Keerbergen, 1983.
* Bibliografie met inleiding.
- Persyn, J. *De wording van het tijdschrift Dietsche warande & Belfort en zijn ontwikkeling onder de redactie van Em. Vliebergh en Jul. Persyn (1900-1924)*. Gent, 1963.

- Petrarca, F. *Rime. Trionfi e poesie latine*. Ed. F. Neri e.a. Milaan etc., z.j. La letteratura Italiana 6.
- Petrarca, F. *Sonnetten en andere gedichten*. Vert. F. van Dooren. 3e druk. Amsterdam, 1993.
- Rens, L. 'De betekenis van Karel van de Woestijne.' In: *Kultuurleven* 45 (1978), p. 330-339.
- Ridder, A. de 'Bij Karel van de Woestijne. Een reportage-studie.' In: *Den gulden winckel* 7 (1908), p. 129-139. Ook in: dez., *Onze schrijvers. Geschetst in hun leven en werken*. Dl. 2: *Vlaamsche schrijvers*. Baarn, 1909. p. 68-94.
- Roelants, M. 'De dood van Karel van de Woestijne.' In: *Dietsche warande & Belfort* 1949, p. 453-457.
- Rutten, M. *De lyriek van Karel van de Woestijne*. Brussel, 1935.
- Rutten, M. *De esthetische opvattingen van Karel van de Woestijne*. Luik etc., 1943.
- Rutten, M. 'Is Karel van de Woestijne een mystiek dichter?' In: *Miscellanea J. Gessler*. 2 bdn. Antwerpen, 1948. p. 1086-1088.
- Rutten, M. 'Rond de studie van Gezelle en Van de Woestijne.' In: *Album Prof. dr. Frank Baur*. 2 dln. Antwerpen etc., 1948. Dl. 2, p. 210-219.
- Rutten, M. *Het proza van Karel van de Woestijne*. Parijs, 1959.
- Rutten, M. 'Karel van de Woestijne te Pamel.' In: *Spiegel der letteren* 13 (1970-1971), p. 112-131.
- Rutten, M. 'Charles Baudelaire en Karel van de Woestijne.' In: *Brabant* 3 (1967), p. 35-39.
- Rutten, M. *De Interludiën van Karel van de Woestijne*. Parijs, 1972.
- Severen, G. van *Karel van de Woestijne*. Brussel, 1944.
- Simons, L. *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*. Dl. 1: *De negentiende eeuw*. Tielt etc., 1984. Dl. 2: *De twintigste eeuw*. Tielt, 1987.
- Soenen, J. *Gewinn und Verlust bei Gedichtübersetzungen. Untersuchungen zur deutsche Übertragung der Lyrik Karel van de Woestijnes*. Bonn, 1977.
- Soenen, J. *Vijfmaal Karel van de Woestijne in vertaling*. Oudenaarde, 1979.
- Sötemann, A.L. *Op het voetspoor van de dichter. De ontstaansgeschiedenis van J.H. Leopolds 'Naast ons, naast ons, achter het riet'*. Amsterdam, 1980.
- Sötemann, A.L. 'Twee meesters en hun métier. Boutens en Van de Woestijne.' In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 1983, afl. 1, p. 129-144. Ook in: dez., *Over poetica en poëzie*. Red. W.J. van den Akker / G.J. Dorleijn. Groningen, 1985. p. 105-117.
- Toussaint van Boelaere, F.V. *Marginalia bij het leven en het werk van Karel van de Woestijne. Een boek waarin benevens een inleiding met afwijkingen zijn bijeengebracht ettelijke vroegere schrifturen met een aantal nieuwelijks geschreven voor 't eerst openbaar gemaakte hoofdstukken den dichter gewijd mitsgaders twee bijlagen uit diens jeugdwerk*. Brussel etc., 1944. Documenten 5.
- T'Sjoen, Y. 'Vlaanderen eert zijn schrijvers niet. Over de lamentabele toestand van de editiewetenschap in Vlaanderen.' In: *Ons erfdeel* 37 (1994), p. 493-506.
- Vergilius *Virgil, Eclogues. Georgics. Aeneid I-VI*. Vert. H. Rushton Fairclough. Londen etc., 1967. The Loeb Classical Library.
- Vermeulen, A. 'In memoriam Karel van de Woestijne.' In: *Groot Nederland* 28 (1930), p. 293-300. Ook in: dez., *Verzameld werk*. 6 dln. Brussel, 1951-1955. Dl. 2, p. 563-573.
- Vivien, R. *Poésies complètes*. Ed. J.-P. Goujon. Z.pl., 1986.

- Vos, A. de
Vriesland, V.E. van
Wat Nederland zingt.
Wauters, K.
Weisgerber, J.
Westerlinck, A.
Wils, J.
- 'De motto's in *Tijdkrans*: een analyse.' In: *Gezelliana* 5 (1993), p. 31-57.
'Van de Woestijne en zijn tijd.' In: *Mededeelingen van het Karel van de Woestijne-genootschap* 6 (1937), p. 17-23. Ook in: *Groot Nederland* 35 (1937), p. 221-228.
Wat Nederland zingt. Een keur van Nederlandsche volksliederen. Ed. J. Oostveen. Haarlem, 1980.
* Fotografische herdruk van de uitgave Amsterdam, 1923.
Wagner en Vlaanderen 1844-1914. Cultuurhistorische studie. Gent, 1983.
De Vlaamse literatuur op onbegane wegen. Het experiment van De boomgaard 1909-1920. Antwerpen, 1956.
'Karel van de Woestijne als lyricus.' In: *Dietsche warande & Belfort* 124 (1979), p. 196-203.
* Zie ook: J. Aerts.
'De taaltechniek in de lyriek van Karel van de Woestijne.' In: *Miscellanea J. Gessler*. 2 bdn. Antwerpen, 1948. p. 1333-1341.

BIBLIOGRAFIE VAN VERTALINGEN

- Bulgaars*
- Muratov, A. ◦ *Savremenna belgijska poezija. Frenska i flamandska*. Vert. A. Muratov. Sofia, 1969.
[BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 145
- Duits*
- Cordan, W. *Der vlämische Spiegel. Die vlämische Dichtung von Guido Gezelle bis zur Gegenwart*. Vert. W. Cordan. Amsterdam etc., 1943.
[MM2] 'De dag is moede en stil, en de uren gaan verbleeken' p. 63
[MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' p. 69
[MM21] 'Gij zult mij allen, allen kennen' p. 79
[BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 67
- Decroos, J. *Niederländische Gedichte aus neun Jahrhunderten*. Vert. J. Decroos. Freiburg etc., 1960.
[GZ6] 'Een vrucht, die valt' p. 258
[GZ21] 'Schaduw in den schaduw zijn' p. 257
[BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 256
- Graef, H. *Hochland* 37 (1939-1940).
[GZ6] 'Een vrucht, die valt' p. 73
- Graef, H. ◦ *Die neue Saat* 1 (1940).
[BM27] 'Neen: ik ben (waar 't rijpend ijs de waetren heeft gezogen)'
[BM30] 'De blind-gewordene' (slotstrofe)
- Graef, H. ◦ *Das innere Reich* oktober 1940.
[MM15] 'Dit wordt geen lent'. Geen dag en zal de smoore' ontrijzen'
- Graef, H. ◦ *Das innere Reich* juli 1941.
[BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 209
- Graef, H. K. van de Woestijne, *Tödlicher Herbst. Gedichte*. Vert. H. Graef. München, 1941.
[MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' p. 31
[MM14] 'Weêr staat mijn venster open op den nacht' p. 32
[MM15] 'Dit wordt geen lent'. Geen dag en zal de smoore' ontrijzen' p. 34
[MM21] 'Gij zult mij allen, allen kennen' p. 36
[MM24] 'Uw aangezicht is bleek 'lijk 't mijne wordt. – Terwijl' p. 37
[GZ6] 'Een vrucht, die valt' p. 44
[GZ21] 'Schaduw in den schaduw zijn' p. 45
[GZ35] 'Groeien uit het brassend weven' p. 48
[BM18] 'Nog vóór de glans van een dagen' p. 47
[BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 42
[BM27] 'Neen: 'k ben (waar 't rijpend ijs de waetren heeft gezogen)' p. 46
[BM30] 'De blind-gewordene' (slotstrofe) p. 49
- Graef, H. ◦ *Die Fäbre* 2.8 (1947).
[GZ33] 'Sluit uwe oogen op het licht' p. 469
- Graef, H. ◦ *Erdkreis* september 1952.
[GZ6] 'Een vrucht, die valt' p. 300

- Graef, H. K. van de Woestijne, *Einsame Brände*. Vert. H. Graef. Düsseldorf, 1952.
- [MM1] 'Vervarelijk festijn voor onverzaedlijk dorsten' p. 81
- [MM3] 'Zij ligt te bedde 'lijk ik lig te bedde' p. 82
- [MM5] 'Kind met het bleek gelaat, dat van uw wijde blikken' p. 83
- [MM9] 'Gij hebt te zeer van blijde logen' p. 84
- [MM11] 'Thans is het al voorbij: de sluiers zijn gezonken' p. 85
- [MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' p. 86
- [MM14] 'Weêr staat mijn venster open op den nacht' p. 87-88
- [MM15] 'Dit wordt geen lent'. Geen dag en zal de smoore' ontrijzen' p. 89-91
- [MM16] 'Ik ben met u alleen, o Venus, felle star' p. 92
- [MM21] 'Gij zult mij allen, allen kennen' p. 93
- [MM24] 'Uw aangezicht is bleek 'lijk 't mijne wordt. – Terwijl' p. 94
- [MM25] 'Het huis is vol van u. De stilte weegt, verzwaard' p. 95
- [MM26] 'Het nacht-uur waakt; en 'k waak. – Wat zijt ge diep en schoon' p. 96
- [MM27] 'Gij brandt mijne oogen toe, gij brandt mijne oogen open' p. 97
- [MM28] 'o Gevangen geest, getogen' p. 98
- [MM30] 'Gij menschen, die misschien me in laetren tijd gedenkt' p. 99
- [GZ2] 'k Heb mijne nachten meer doorbeden dan doorweend' p. 100
- [GZ6] 'Een vrucht, die valt' p. 101
- [GZ11] 'o Blik vol dood en sterren' p. 102
- [GZ21] 'Schaduw in den schaduw zijn' p. 103
- [GZ23] 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' p. 104-105
- [GZ24] 'Eens groeit een boom uit mij, en 'k weet denwelke' p. 123
- [GZ26] 'k Zit met mijn lamme beenen' p. 106
- [GZ33] 'Sluit uwe oogen op het licht' p. 107
- [GZ35] 'Groeien uit het brassend weven' p. 113
- [GZ36] 'Waarom verwijt ge mij de paden te verlaten' p. 114
- [GZ37] 'Er is geen tijd. Wat gistren was' p. 116
- [GZ39] 'Heb ik genoeg u lief-gehad, doorschijnend glas?' p. 117-118
- [GZ44] 'De dag schuift vóór den Dag gelijk een lucht vol rozen' p. 111
- [BM11] 'De zon ligt in mijn linker-hand' p. 119
- [BM14] 'Ik weet: ik berg iemand in mijne woon' p. 120-122
- [BM18] 'Nog vóór de glans van een dagen' p. 112
- [BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 109
- [BM27] 'Neen: 'k ben (waar 't rijpend ijs de waetren heeft gezogen)' p. 110
- [BM30] 'De blind-gewordene' (slotstrofe) p. 125
- Graef, H. ◦ *Lyrik der Welt*. Red. R. Jaspert. Berlin, 1953.
- [GZ44] 'De dag schuift vóór den Dag gelijk een lucht vol rozen' p. 503
- Graef, H. *Flämische Lyrik*. Red. J.L. de Belder / J. Vercammen. München, 1960.
- [GZ6] 'Een vrucht, die valt' p. 18-19
- Graef, H. ◦ *Panorama moderner Lyrik*. Gütersloh, 1960.
- [GZ44] 'De dag schuift vóór den Dag gelijk een lucht vol rozen' p. 168
- Graef, H. ◦ *Erdkreis* oktober 1965.
- [MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien'

- Hermanowski, G. *Der Abend und die Rose. Flämische Gedichte.* Vert. G. Hermanowski. Starnberg, 1962.
[BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 10
- Hermanowski, G. *Gedichte aus Flandern 1920-1970.* Vert. G. Hermanowski. Starnberg, 1970.
[BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 72
- Hermanowski, G. *... zu Gottes stiller Flut. Flämische Gedichte unseres Jahrhunderts.* Vert. G. Hermanowski. Berlin, 1972.
[BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 38
- Schwarz-Vanwakeren, K.H. *Blüten aus Flandern. Flämische Poesie vom dreizehnten Jahrhundert bis zur Gegenwart.* Vert. K.H. Schwarz-Vanwakeren. Wenen, 1961.
[MM17] 'Van alle reis terug nog vóór de reis begonnen' p. 107
- Wimmer, P. *Flämische Lyrik.* Vert. P. Wimmer. Wenen, 1970.
[GZ23] 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' p. 20-21
[BM15] 'Er komt iemand bij mij, dien 'k nimmer zag' p. 23
- Wimmer, P. *Literatur und Kritik* 100 (1975).
[GZ23] 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' p. 581
- Engels*
- Barnouw, A.J. *Coming after. An anthology of poetry from the Low Countries.* Vert. A.J. Barnouw. New Brunswick, 1948.
[BM4] 'De meiskens uit de taveernen' p. 228
- Barnouw, A.J. *Delta* 4 (1961).
[BM4] 'De meiskens uit de taveernen' p. 65
- Mallinson, V. *Modern Belgian literature 1830-1960.* Londen, 1966.
[MM22] 'Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust' (strofen 1 en 4) p. 49
[BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 48-49
* Het boek is een beknopte literatuurgeschiedenis, waarin de vertalingen verwerkt zijn.
- Riel, L. van *The London Mercury* september 1922.
[MM29] 'Wanneer ik sterven zal (o glimlach om de vreeze' (strofe 1) p. 539
- Stilman, C. / F. Stilman *The poet lore* nr. 3 (herfst 1941).
[MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien'
* De vertaling is opgenomen in een essay, 'The Flemish poet Karel van de Woestijne.'
- Stilman, C. / F. Stilman *Heart of Europe. An anthology of creative writing in Europe 1920-1940.* Ed. K. Mann en H. Kesten. New York, 1943.
[MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' p. 786
[MM18] 'o Ziek, onzeker en onzuiver' p. 785
* Heruitgegeven als *The best of modern European literature*, Philadelphia, 1945.
- Stilman, C. / F. Stilman *Belgian letters.* Red. J.A. Goris. New York, 1945.
[MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' p. 36
- Stilman, C. / F. Stilman *Lyra belgica.* Dl. 1: *Two Flemish poets, Guido Gezelle – Karel van de Woestijne.* Vert. C. Stilman / F. Stilman. New York, 1950.
[MM6] 'Gij die u, stérker liefde omgord' p. 51
[MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' p. 35

- [MM16] 'Ik ben met u alleen, o Venus, felle star' p. 49
 [MM18] 'o Ziek, onzeker en onzuiver' p. 40
 [MM22] 'Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust' p. 55
 [GZ13] 'Over de zee hangt matelijk te tampen' p. 54
 [BM4] 'De meiskens uit de taveernen' p. 41
 [BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 53

Frans

- Baert, R. / M. Eemans *Hermes* nr. 3 (1934).
 [GZ22] 'Wij zijn nog niet genezen van onze oogen' p. 66
- Carême, M. *Anthologie de la poésie néerlandaise. Belgique 1830-1966*. Vert. M. Carême. Parijs etc., 1967.
 [GZ23] 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' p. 41
 [BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 47
- Carême, M. *Les étoiles de la poésie de Flandre. Guido Gezelle, Karel van de Woestijne, Jan van Nijlen, Paul van Ostayen*. Vert. M. Carême. Brussel, 1973.
 [MM3] 'Zij ligt te bedde 'lijk ik lig te bedde' p. 114
 [MM9] 'Gij hebt te zeer van blijde logen' p. 115
 [MM21] 'Gij zult mij allen, allen kennen' p. 116
 [GZ11] 'o Blik vol dood en sterren' p. 118
 [GZ21] 'Schaduw in den schaduw zijn' p. 117
 [GZ23] 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' p. 119-120
 [GZ26] 'k Zit met mijn lamme beenen' p. 121
 [GZ32] 'Die mijn linker-hand omvingert' p. 122
 [GZ33] 'Sluit uwe oogen op het licht' p. 123
 [GZ40] 'Zie, ik ben niet, dan uit Uw hand geboren' p. 124
 [BM11] 'De zon ligt in mijn linker-hand' p. 125
 [BM15] 'Er komt iemand bij mij, dien 'k nimmer zag' p. 126
 [BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 127
 [BM28] 'De keuken is geboend nog vóór ik binnen-treed' p. 128
- Fagne, H. *Anthologie de la poésie néerlandaise de 1850 à 1945*. Vert. H. Fagne. Parijs, 1975.
 [MM10] 'Gij spreekt geen woord, o vrouw, maar weent aan mijne zijde' p. 147
 [MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' p. 147-148
 [MM21] 'Gij zult mij allen, allen kennen' p. 148
 [GZ15] 'o 'k Weet dat ik, ontogen aan 't orkaan' p. 149
 [GZ35] 'Groeien uit het brassend weven' p. 149
 [BM2] 'De koffen aangebleekt van ongebluschte lucht' p. 150
 [BM9] 'Ik open me als een oog, den nacht verloren' p. 150-151
 [BM26] 'k Verzoek de zee, 'k verzoek geen aarde en hare vruchten' p. 151
- Lecomte, M. K. van de Woestijne, *Poèmes choisis*. Vert. M. Lecomte. Brussel, 1964.
 [MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' p. 61
 [MM16] 'Ik ben met u alleen, o Venus, felle star' p. 63
 [MM22] 'Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust' p. 65
 [MM29] 'Wanneer ik sterven zal (o glimlach om de vreeze' p. 67-73

- [GZ14] 'De zee wacht. Maar ik doe mijn deure dicht' p. 75
 [GZ23] 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' p. 77-79
 [BM4] 'De meiskens uit de taveernen' p. 81
 [BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 83
 Lecomte, M. / K. van de Woestijne, *L'Ombre dorée*. Vert. M. Lecomte / G. Thinès. Z.
 G. Thinès pl., 1993.
 [MM10] 'Gij spreekt geen woord, o vrouw, maar weent aan mijne zijde'
 p. 89
 [MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' p. 93
 [MM16] 'Ik ben met u alleen, o Venus, felle star' p. 95
 [MM18] 'o Ziek, onzeker en onzuiver' p. 99
 [MM22] 'Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust' p. 97
 [MM23] 'Gedachtenis aan eene jonge Dichteres' (r. 1-20) p. 91
 [GZ11] 'o Blik vol dood en sterren' p. 109
 [GZ14] 'De zee wacht. Maar ik doe mijn deure dicht' p. 103
 [GZ23] 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' p. 105-107
 [GZ24] 'Eens groeit een boom uit mij, en 'k weet denwelke' p. 111
 [BM4] 'De meiskens uit de taveernen' p. 119
 [BM11] 'De zon ligt in mijn linker-hand' p. 115
 [BM14] 'Ik weet: ik berg iemand in mijne woon' (r. 1-21) p. 117
 [BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 121
 Poplemont, L. *La quinzaine littéraire* 6 (7 oktober 1949).
 [MM2] 'De dag is moede en stil, en de uren gaan verbleeken'
 Poplemont, L. [GZ24] 'Eens groeit een boom uit mij, en 'k weet denwelke'
Het antennekke 1 (1955).
 [MM17] 'Van alle reis terug nog vóór de reis begonnen' p. 111
 [GZ11] 'o Blik vol dood en sterren' p. 110
 Ridder, A. de / *Anthologie des écrivains flamands contemporains*. Vert. A. de Ridder / W. Tim-
 W. Timmermans mermans. Antwerpen etc., 1926.
 [MM23] 'Gedachtenis aan eene jonge Dichteres' p. 143-145
 Vermeylen, A. *Verzameld werk*. Brussel, 1951-1955. Dl. 1.
 [MM23] 'Gedachtenis aan eene jonge Dichteres' p. 564-566
 Willems, W. *Hulde aan Karel van de Woestijne bij de vijftigste verjaardag van zijn afsterven*.
 33 gedichten van Karel van de Woestijne. Vert. W. Willems. Zevenker-
 ken etc., 1978-1979.
 [MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' p. 47
 [MM14] 'Weêr staat mijn venster open op den nacht' p. 49
 [GZ6] 'Een vrucht, die valt' p. 51
 [GZ11] 'o Blik vol dood en sterren' p. 53
 [GZ13] 'Over de zee hangt matelijk te tampen' p. 55
 [GZ24] 'Eens groeit een boom uit mij, en 'k weet denwelke' p. 59
 [GZ40] 'Zie, ik ben niet, dan uit Uw hand geboren' p. 61
 [GZ43] 'Er is geen smart te groot voor ons' p. 63
- Friulaans*
- Faggin, G. *Gnovis paginis furlanis* 10 (1992).
 [MM3] 'Zij ligt te bedde 'lijk ik lig te bedde' p. 24-25

- [GZ11] 'o Blik vol dood en sterren' p. 25
 [GZ23] 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' p. 25
 [GZ33] 'Sluit uwe oogen op het licht' p. 25-26
 [GZ40] 'Zie, ik ben niet, dan uit Uw hand geboren' p. 26
 [BM11] 'De zon ligt in mijn linker-hand' p. 26
 [BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 26

Grieks

- Diktaios, A. *Anthologia Belgon poieton*. Vert. A. Diktaios. Dl. 11: *Hoi flamandoi*. Athene, 1970.
 [MM23] 'Gedachtenis aan eene jonge Dichteres' p. 66-68
 [MM29] 'Wanneer ik sterven zal (o glimlach om de vreeze' p. 69-72

Hongaars

- Kócsvay, M. / I. Tótfalusi *Németalföldi költök antológiája: hollandok, flamandok és friizek*. Red. I. Bernáth. Budapest, 1965.
 [BM4] 'De meiskens uit de taveernen' p. 117
 [BM29] 'Geven, geven! Alle vrachten' p. 116
 * Vertalers zijn respectievelijk M. Kócsvay en I. Tótfalusi.
 Kócsvay, M. *Flamand lírai antológia*. Red. M. Kócsvay. Budapest, 1969.
 [MM2] 'De dag is moede en stil, en de uren gaan verbleeken' p. 271
 [MM13] 'Weër gaat het veege licht der asters bloeien' p. 262
 [MM21] 'Gij zult mij allen, allen kennen' p. 266
 [BM4] 'De meiskens uit de taveernen' p. 269

Italiaans

- Donini, F. ◦ *P.E.N.-tijdschrift* 3.3 (1967).
 [GZ6] 'Een vrucht, die valt' p. 11
 Mor, A. / J. Weisgerber ◦ *Le piú belle pagine delle letterature del Belgio*. Vert. A. Mor / J. Weisgerber. Milaan, 1965.
 [MM10] 'Gij spreekt geen woord, o vrouw, maar weent aan mijne zijde' p. 175
 [GZ6] 'Een vrucht, die valt' p. 175
 [GZ28] 'Het huis is rondom mij vol sletten en soldaten' p. 176
 [BM26] 'k Verzoek de zee, 'k verzoek geen aarde en hare vruchten' p. 177
 Mor, A. / J. Weisgerber *Antologia delle letterature del Belgio e dell'Olanda*. Vert. J. Meter e.a. Milaan, 1970.
 [GZ6] 'Een vrucht, die valt' p. 145-146
 * De vertaling is van A. Mor en/of J. Weisgerber.
 Prampolini, G. *Poeti fiamminghi*. Vert. G. Prampolini. Milaan, 1957.
 [BM4] 'De meiskens uit de taveernen' p. 8

Roemeens

- Boureanu, R. *Poeti flamanzi*. Red. I. Petrescu. Boekarest, 1965.
 [MM2] 'De dag is moede en stil, en de uren gaan verbleeken' p. 223

- [MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' p. 235-236
 [MM22] 'Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust' p. 232
 [GZ6] 'Een vrucht, die valt' p. 233
 [BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 230
- Covaci, A. ◦ *Antologie de poezie neerlandeza, olandeza si flamanda*. Vert. A. Covaci. Boekarest, 1973.
 [GZ23] 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' p. 136-137
 [BM4] 'De meiskens uit de taveernen' p. 137
 [BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 135-136
- Russisch*
- Dolmatovskov, E. ◦ *Iz sovremenoi Belgijskoi poezii*. Red. B. Tsjekovov / M. Vaksmacher. Moskou, 1965.
 [GZ6] 'Een vrucht, die valt' p. 201
- Maljtseva, N. ◦ *Zapadnoevropejskaja Poesija XX Veka*. Vert. N. Maljtseva. Moskou, 1977.
 [MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien'
 [GZ6] 'Een vrucht, die valt'
 [GZ44] 'De dag schuift vóór den Dag gelijk een lucht vol rozen'
- Servokroatisch*
- Andric, D. *Flamanska poezija*. Vert. D. Andric. Belgrado, 1965.
 [BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 14
- Spaans*
- Carrasquer, F. *Poesía moderna flamenca*. Vert. F. Carrasquer. Brussel etc., 1964.
 [GZ23] 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' p. 30-31
 [BM4] 'De meiskens uit de taveernen' p. 33-34
 [BM5] 'Naar Oost-land willen wij varen' p. 30
- Carrasquer, F. *Poesía belga contemporánea francesa y neerlandesa*. Red. K. Jonckheere / E. Vandercammen. Madrid, 1966.
 [MM16] 'Ik ben met u alleen, o Venus, felle star' p. 208
 [MM22] 'Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust' p. 209-210
- Carrasquer, F. *Antología de la poesía neerlandesa moderna*. Vert. F. Carrasquer. Barcelona, 1971.
 [GZ23] 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest' p. 306-307
 [GZ33] 'Sluit uwe oogen op het licht' p. 308
 [BM4] 'De meiskens uit de taveernen' p. 308
 [BM5] 'Naar Oost-land willen wij varen' p. 307
 [BM29] 'Geven, geven! Alle vrachten' p. 306
- Tyechisch*
- Duckerts, C. / Y. Duckerts ◦ *Vlamska lyrika*. Vert. C. Duckerts / Y. Duckerts. Praag, 1963.
 [MM6] 'Gij die u, stérker liefde omgord' p. 102-103
 [MM13] 'Weêr gaat het veege licht der asters bloeien' p. 104
 [MM16] 'Ik ben met u alleen, o Venus, felle star' p. 106
 [MM22] 'Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust' p. 105

- [GZ13] 'Over de zee hangt matelijk te tampen' p. 107
[GZ24] 'Eens groet een boom uit mij, en 'k weet denwelke' p. 108
[GZ26] 'k Zit met mijn lamme beenen' p. 109
[GZ37] 'Er is geen tijd. Wat gistren was' p. 110
[BM4] 'De meiskens uit de taverne' p. 111
[BM21] 'Geur van het reeuwsche beest; geur van de beursche vrucht'
p. 112
[BM24] 'Ik ben de hazel-noot. – Een bleeke, weeke made' p. 113

Register van gedichten

Het register verwijst naar de plaatsen waar de gedichten uit het tekstdeel genoemd worden in de Ontstaansgeschiedenis, de Drukgeschiedenis en het Variantenapparaat. Een cursief paginacijfer geeft het begin van het betreffende gedicht in het Variantenapparaat aan. Titels van gedichten zijn cursief gezet; van gedichten met een titel is de beginregel niet opgenomen.

- A Aarde, over-oude, ik ben van u gescheiden [BM17] 164, 622
- B Beschouw dit grauwend aangezicht. Gij zult er vinden [A9] 77, 78, 86, 87, 88, 89, 90, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 106, 108, 109, 112
- D *De blind-geborene* [BM1] 61, 62, 71, 72, 73, 74, 159, 162, 163, 164, 200, 201, 531, 676
De blind-gewordene [BM30] 61, 62, 71, 72, 73, 74, 159, 162, 163, 164, 200, 201, 531, 676
De dag is moede en stil, en de uren gaan verbleeken [MM2] 77, 89, 91, 99, 101, 300
De dag schuift vóór den Dag gelijk een lucht vol rozen [GZ44] 151, 152, 153, 195, 515
De keuken is geboend nog vóór ik binnen-treed [BM28] 159, 167, 670
De koffen aangebleekt van ongebluschte lucht [BM2] 165, 559, 562, 567
De meiskens uit de taveernen [BM4] 165, 563, 566, 574, 676
De nacht, de zwoele nacht heeft me als een wijn bevangen [GZ3] 156, 390
De treinen blazen de aard het zuigen toe der zeeën [BM10] 159, 166, 583
De tuinen galmen in de walmen van den herfst [A11] 77, 89, 90, 96, 97, 98, 99, 101
De zee wacht. Maar ik doe mijn deure dicht [GZ14] 151, 154, 156, 427, 431
De zon ligt in mijn linker-hand [BM11] 592
Die mijn linker-hand omvingert [GZ32] 157, 481
Diep aan uw hart, diep in uw haar te zullen slapen [GZ9] 141, 156, 408
Dit wordt geen lent'. Geen dag en zal de smoore' ontrijzen [MM15] 93, 96, 97, 99, 101, 111, 325, 331
Doop van den bedelaar [GZ1] 61, 62, 137, 150, 152, 156, 162, 168, 187, 373
- E Eens groeit een boom uit mij, en 'k weet denwelke [GZ24] 141, 147, 149, 157, 454
Eenvoudige arbeid, als een brood dat geurt en blankt [A17] 93, 96, 97, 99, 101, 105, 112
Een vrucht, die valt [GZ6] 118, 156, 397
Een zeil, een zeil! Zie 'k daar geen zeil, gespannen [BM8] 195, 577
En hoor uw hart: hoort gij uw hart niet slaan? [GZ20] 151, 154, 156, 440
Er is geen smart te groot voor ons [GZ43] 157, 512
Er is geen tijd. Wat gistren was [GZ37] 151, 152, 153, 157, 491, 506
Er komt iemand bij mij, dien 'k nimmer zag [BM15] 609, 610, 611, 616
- G Gebogen, ach, gelijk de nacht gebogen [BM22] 660
Gedachtenis aan eene jonge Dichteres [MM23] 62, 78, 90, 91, 99, 101, 103, 112, 113, 350

- Gelijk een hond die dremlend draalt en druift [GZ4] 141, 151, 152, 156, 392
 Gelijk het gonzend bliksmen van motoren [GZ29] 145, 146, 151, 153, 157, 468
 Geur van het reeuwsche beest; geur van de beursche vrucht [BM21] 166, 195, 658
 Geven, geven! Alle vrachten [BM29] 167, 672
 Groeien uit het brassend weven [GZ35] 157, 488
 Gij brandt mijne oogen toe, gij brandt mijne oogen open [MM27] 92, 99, 101, 115, 117, 118, 119, 353, 357
 Gij, die geen Vader wezen zult [A22] 141, 157
 Gij die ik deelzaam in mijne eeuwigheid [A26] 138, 157
 Gij die 'lijk een verwijt gaat wegen in mijn zwijgen [MM12] 77, 89, 90, 96, 97, 99, 101, 111, 320
 Gij die mijn kommer-ziekte in deemoed tegen-lacht [MM7] 77, 89, 91, 99, 101, 311
 Gij die u, sterker liefde omgord [MM6] 95, 101, 106, 107, 306
 Gij draagt het gladde mom der dood [A20] 149, 157
 Gij hebt te zeer van blijde logen [MM9] 77, 89, 91, 99, 101, 111, 195, 316
 Gij menschen, die misschien me in laetren tijd gedenkt [MM30] 95, 100, 101, 106, 109, 113, 370
 Gij moogt niet heen: nóg ben 'k geheel van u bevaên [A25] 157
 Gij rijst aan mij gelijk een vlinderling van bloemen [GZ31] 151, 153, 157, 479
 Gij spreekt geen woord, o vrouw, maar weent aan mijne zijde [MM10] 77, 89, 91, 99, 101, 317
 Gij zult mij allen, allen kennen [MM21] 78, 90, 91, 96, 97, 99, 101, 109, 111, 112, 195, 347
 Gij zijt altijd de Naakte en de Verzaakte [A19] 149, 157
 Gij zijt de goede wakers die [A2] 106, 306, 308
 Gij zijt de hond niet aan de deur van uw geluk [GZ17] 144, 151, 154, 156, 434
 Gij zijt een bloem, — en 'k ben alléén met u [GZ38] 140, 149, 151, 153, 157, 158, 399, 496
- H Handen, die van goeden wil [GZ27] 147, 151, 153, 157, 462
 Harde modder, guur krystal [GZ5] 143, 151, 152, 154, 156, 395
 Heb ik genoeg u lief-gehad, doorschijnend glas? [GZ39] 153, 157, 498
 Het huis is rondom mij vol sletten en soldaten [GZ28] 145, 151, 153, 157, 464
 Het huis is vol van u. De stilte weegt, verzaard [MM25] 92, 99, 101, 115, 117, 353, 355, 357
 Het is of alles nog gebeuren [BM16] 618
Het menschelijk brood [MB] 61, 95, 120, 121, 122, 142, 150, 157, 168, 171, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 197, 199, 201, 202, 273, 336, 342
 Het nacht-uur waakt; en 'k waak. — Wat zijt ge diep en schoon [MM26] 91, 92, 99, 101, 103, 115, 118, 356
- I Ik ben de hazel-noot. — Een bleeke, weeke made [BM24] 166, 195, 663
 Ik ben geen wakkre lente of een gezwollen zomer [BM23] 159, 662
 Ik ben het eeuwig bed; het eeuwig-leêge [A16] 94, 100, 101
 Ik ben met u alleen, o Venus, felle star [MM16] 91, 93, 96, 97, 99, 101, 195, 326, 331
 Ik ben 't geduld der brooze en lustelooze menschen [BM6] 569, 571

- Ik ben u moe. Gij hebt mijn traagste hoop vermoed [MM8] 92, 95, 101, 103, 104, 107, 195, 313
- Ik doe mijn maal van zuivel, brood en noten [A24] 157
- Ik droom uw droom; gij droomt mijn droom. Wij beiden [GZ8] 141, 151, 152, 156, 406
- Ik heb dit hooger oord gekozen tot mijn woon [BM12] 160, 164, 597
- Ik heb mijn zuiver huis gevuld [GZ7] 141, 145, 151, 152, 156, 195, 401, 456
- Ik kom alleen, bij nacht, in deze zee-stad aan [GZ12] 143, 151, 152, 154, 156, 187, 422
- Ik open me als een oog, den nacht verloren [BM9] 166, 580, 584
- Ik vraag den vrede niet: ik vraag alleen de rust [MM22] 93, 96, 97, 99, 101, 112, 195, 348
- Ik weet dat ik mijn dood bereid, wanneer ik wil [A14] 93, 96, 97, 99, 101, 111, 113, 346
- Ik weet: ik berg iemand in mijne woon [BM14] 569, 608, 616
- Ik wete dat ge ontwaken zult, dewijl ik wake [MM4] 79, 90, 91, 99, 101, 103, 107, 303, 345, 361, 364, 366
- Ik zet mij naast mijn naakte zuster [GZ10] 151, 153, 156, 415
- K 'k Ben hier geweest, 'k ben daar geweest [GZ23] 145, 146, 151, 153, 157, 195, 447
- 'k Hadde u gewijd mijne allerschoonste logen [A7] 77, 89, 91, 99, 101
- 'k Heb mijne nachten meer doorbeden dan doorweend [GZ2] 141, 151, 152, 156, 158, 187, 387
- 'k Heb mij verlaten aan de druif en aan de roos [BM25] 166, 666
- 'k Heb noodloos door den boôm geboord [GZ16] 143, 156, 432
- Kind met het bleek gelaat, dat van uw wijde blikken [MM5] 77, 89, 91, 99, 101, 305
- 'k Verzoek de zee, 'k verzoek geen aarde en hare vruchten [BM26] 667
- 'k Zit met mijn lamme beenen [GZ26] 146, 147, 157, 195, 460
- 'k Zwelg in versterven, ik die van het heetst begeeren [A21] 145, 146, 157
- L Laat uw trage wake duren [A13] 91, 93, 96, 97, 99, 101, 103
- M Me-zelf voorbij; me-zelven tegen [BM20] 159, 164, 646
- Mijne vrouw en mijn kind* [A1] 106, 306, 307
- Mijn God, gij ziet de zee die wemelt in mijne oogen [BM7] 574
- N Naar Oost-land willen wij varen [BM5] 165, 195, 567, 568, 571
- Neen: 'k ben (waar 't rijpend ijs de waetren heeft gezogen) [BM27] 166, 668
- Nimmer zult ge 't licht beletten [GZ19] 151, 153, 154, 156, 195, 438
- Nog vóór de glans van een dagen [BM18] 164, 630, 639
- O o Blick vol dood en sterren [GZ11] 141, 142, 151, 152, 156, 419
- o Gevangen geest, getogen [MM28] 92, 99, 101, 115, 118, 119, 360
- o 'k Weet dat ik, onttogen aan 't orkaan [GZ15] 144, 156, 428, 431
- o Trouwe vriend der oude dagen [A5] 92, 99, 101, 117, 118, 119
- Oud hart, dat niet bemind en heeft [A8] 90, 91, 96, 97, 98, 99, 101, 103
- Over de zee hangt matelijk te tampen [GZ13] 143, 145, 151, 154, 156, 425
- o Vruchten-leêge schaal, o flanken rijk aan reuken [BM13] 195, 607
- o Ziek, onzeker en onzuiver [MM18] 93, 96, 97, 99, 101, 339

- s
Schaduw in den schaduw zijn [GZ21] 143, 144, 151, 152, 154, 156, 442
Sluit uwe oogen op het licht [GZ33] 151, 153, 157, 195, 484
Stilte is de stelligheid die nooit begeeft [GZ30] 150, 151, 153, 157, 477
- t
Ter loome zee met slappe zeilen [A10] 340
Thans gaan de wateren den hemel kleeden [BM19] 638
Thans is het al voorbij: de sluiers zijn gezonken [MM11] 99, 100, 101, 108, 110, 111, 318
Treed in. Gij die mijn hoop en mijne deernis zijt [A4] 86, 87, 88, 92, 93, 99, 101, 104, 105, 108, 111, 113
Trots, die mijn harte hardde, als ijzer [MM20] 93, 96, 97, 99, 101, 104, 303, 344, 361, 363, 364, 365, 366
- u
Uitvaart van den bedelaar [GZ45] 61, 62, 137, 150, 157, 162, 168, 187, 518
Uren van harde macht, waar 'k in de zwartste nachten [MM19] 93, 96, 97, 99, 101, 274, 342
Uw aangezicht is bleek 'lijk 't mijne wordt. — Terwijl [MM24] 92, 99, 101, 115, 117, 353, 355, 356, 357
Uw eenzaamheid? Gij zijt als die wolvin [GZ18] 154, 156, 435
- v
Van alle reis terug nog vóór de reis begonnen [MM17] 93, 96, 97, 99, 101, 274, 336, 342
Vermits géén dag me ooit wekt en nog deze oogen open' [A12] 77, 89, 91, 99, 101
Vervarelijk festijn voor onverzaedlijk dorsten [MM1] 95, 101, 106, 109, 299
- w
Waar me uw hulp genaakte, en lachte [GZ34] 151, 153, 157, 485
Waarom verwijt ge mij de paden te verlaten [GZ36] 157, 490
Wanneer ik sterven zal (o glimlach om de vreeze [MM29] 79, 90, 99, 101, 109, 113, 303, 345, 361, 364, 365
Want neen: geen spijt'ge doem om wat het heiligst is [A15] 93, 96, 97, 99, 101, 111, 113, 318
Wat weet gij van kwetsuren [GZ25] 145, 146, 151, 153, 157, 456
Weêr gaat het veege licht der asters bloeien [MM13] 77, 89, 90, 96, 97, 99, 101, 111, 195, 321
Weêr staat mijn venster open op den nacht [MM14] 77, 89, 90, 96, 97, 99, 101, 111, 195, 322
Wielwaal, die van rijpe kersen [GZ42] 147, 157, 509
Wie mij wat bloemen biedt, en 't zoete weren [GZ41] 151, 153, 157, 503
Wij, de Armen die den Geest verzaakten [A18] 93, 96, 97, 99, 101, 105, 111
Wij zijn nog niet genezen van onze oogen [GZ22] 148, 157, 444
- z
Zal ik rusten? [A6] 92, 99, 101, 117, 118, 119
Zie, ik ben niet, dan uit Uw hand geboren [GZ40] 151, 153, 157, 501
Zingen, hoe de donkre wereld [A3] 96, 97, 98, 100, 101
Zóó, als aan 't stellig stooten van 't getouw [A23] 147, 155, 157
Zou'n wij geen glaasken mogen drinken? [BM3] 165, 195, 559, 560, 562, 566, 567
Zij ligt te bedde 'lijk ik lig te bedde [MM3] 95, 101, 106, 302

Zusammenfassung

Der flämische Autor Karel van de Woestijne (1878-1929) schrieb 1911 die ersten Entwürfe für ein mehrteiliges lyrisches Werk nieder, das er 1928 vollendete. Das Ergebnis war die Trilogie *Wiekslag om de kim* (*Flügelschlag über dem Horizont*), die hier in einer historisch-kritischen Edition vorgelegt wird.

Der erste Band enthält den Edierten Text. Der Trilogie vorangestellt ist das Prologgedicht 'Het menshelijk brood' ('Das menschliche Brot'), das 1926 separat erschienen ist. Van de Woestijne wollte die einzelnen Teile der Trilogie – *De modderen man* (*Der Mann aus Lehm*, 1920), *God aan zee* (*Gott am Meer*, 1926) und *Het berg-meer* (*Der Gebirgssee*, 1928) – noch geschlossen in einem Band veröffentlichen. Sein Tod (1929), ein Jahr nach der Einzelveröffentlichung des letzten Trilogieteils, vereitelte dieses Vorhaben. Die vom Autor geplante Ausgabe erschien erst postum 1942. Die damaligen Herausgeber stützten sich bei der Wahl des Titels *Wiekslag om de kim* statt *Het licht der kinnen* (*Das Licht der Horizonte*), wie Van de Woestijne selbst über längere Zeit erwogen hatte, auf ein Notizbuch, in das der Autor 1927 notiert hatte: 'Allgemeiner Titel der Trilogie: Wiekslag om de kim.' Seit der postumen Ausgabe von 1942 hat sich der Titel *Wiekslag om de kim* allgemein durchgesetzt.

Als Textgrundlage für die Edition wird die Fassung der zu Lebzeiten des Autors veröffentlichten einzelnen Teile der Trilogie gewählt. Anordnung und Titel der einzelnen Gedichtabteilungen wurden dem jeweiligen Erstdruck entsprechend übernommen. Das Inhaltsverzeichnis am Ende des ersten Bandes gibt eine vollständige Übersicht der ganzen Komposition.

Der erste Band enthält neben dem Edierten Text von *Wiekslag om de kim* einen Anhang, der diejenigen Texte präsentiert, die ursprünglich zum Gesamtkomplex aller Gedichte für die Trilogie gehörten, die Van de Woestijne allerdings bei der endgültigen Komposition nicht berücksichtigte.

Der zweite Band enthält einen Herausgeberbericht, der die Editionsprinzipien darlegt und das Verfahren der Transkription sowie die Anlage des Variantenverzeichnisses erläutert.

Diesem Teil folgt der Kommentar, in dem zunächst die Entstehungsgeschichte von *Wiekslag om de kim* beschrieben wird. Dabei bieten die Informationen in überlieferten Handschriften, Notizbüchern,

Korrekturfahnen und Briefen ein präzises Bild der Textentstehung über einen Zeitraum von 17 Jahren hinweg, in denen Van de Woestijne an seinem opus magnum arbeitete. Bereits 1911 entwarf er ein Schema für ein Textcorpus aus vier Teilen mit dem Haupttitel *Het licht der kinnen* sowie verschiedene Titel für einzelne Gruppen und Untergruppen des Gesamtwerks. 1913 änderte er dieses Schema zweimal. Zu dieser Zeit begann er auch, einzelne Gedichte in Zeitschriften zu veröffentlichen. Diese Einzelveröffentlichungen stellen eine wichtige Stufe im gesamten Kompositionsprozeß dar: Van de Woestijne experimentierte dabei mit der Anordnung einzelner Gedichte, um herauszufinden, ob sie seinen Vorstellungen entsprachen und ob sich durch Umstellungen Gemeinsamkeiten oder Kontraste zwischen den Gedichten ergaben. Durch unterschiedliche Kontexte wurden manchmal andere Bedeutungen der Texte aktiviert. Van de Woestijne betrachtete daher die Publikation einzelner Gedichte als eine Werkstatt, in der er die Beziehungen der Texte zu einander ausprobierte. Er war der Ansicht, daß er durch die Makrostruktur der Anordnung der Gedichte eine neue, höhere Dimension hinzufügen würde. So entwarf er mit der Gedichtanordnung von *Wiekslag om de kim* eine grundlegende und bedeutungstragende Architektur, die er durch die Titelgebung und durch die Numerierung von Abteilungen und Unterabteilungen noch zu unterstützen suchte.

Die Entstehungsgeschichte von *Wiekslag om de kim* zeigt, daß es Van de Woestijne zwischen 1911 und 1916 nicht gelang, den ersten Band der Trilogie, an dem er lange intensiv gearbeitet hatte, abzuschließen. In dieser Zeit erlebte er als Autor eine wichtige Entwicklung, die allerdings den endgültigen Abschluß seiner Pläne und Absichten untergrub. Der Aufbau des ersten Bandes, der 1920 mit dem Titel *De moderne man* erschien, wich beträchtlich von früheren Entwürfen ab. Van de Woestijne hatte aus den vorhandenen Gedichten so konsequent ausgewählt und die Texte derart angeordnet, daß man darin eine neue Phase seiner dichterischen Arbeit erkennen kann. Einmal in diese Richtung aufgebrochen, zögerte der Autor nun bei der Vorbereitung der beiden anderen Bände weniger, obwohl auch die Arbeit an Gedichtauswahl und -anordnung für *God aan zee* Alternativen mit sich bringt, wie die unterschiedlichen Listen von Gruppenüberschriften und die Veröffentlichungen in Zeitschriften zeigen.

Die Darstellung der Entstehung folgt der Chronologie, wobei jedes Kapitel mit einer Beschreibung der jeweiligen Arbeitsmethode Van de Woestijnes schließt. Im letzten Kapitel werden die Ergebnisse zum Arbeitsverfahren Van de Woestijnes zusammengefaßt und zu Äußerungen von Zeitgenossen und seinen literarischen Vorgängern in Beziehung gesetzt. Dadurch wird deutlich, daß Van de Woestijnes Vorliebe für großzügige und strukturierte Komposition in seiner Zeit nicht ungewöhnlich war. Auch läßt sich zeigen, daß das Gewicht, das Van

de Woestijne auf die architektonische Gestaltung seiner Gedichtkompositionen legt, in gewisser Weise mit den poetischen Vorstellungen Stéphane Mallarmés korrespondiert.

Der Kommentar enthält außerdem eine Druckgeschichte, in der erläutert wird, wie der Prozeß der Veröffentlichung aller drei Bände von *Wiekslag om de kim* verlaufen ist. Dabei findet die Einzelpublikation von 'Het menscheijk brood' ebenso Berücksichtigung wie die im März 1928 erschienene Sammlung *Gedichten*, in die, ein halbes Jahr bevor *Het berg-meer* erschienen war, bereits Texte aus diesem Band aufgenommen worden waren.

Dem Kommentar folgt der kritische Apparat mit einer ausführlichen Beschreibung der Handschriften und einer Liste, in der die Veröffentlichungen in den Zeitschriften beschrieben werden, sowie das Variantenverzeichnis. Zu den Gedichten von *De modderen man* ist genetisches Material nur spärlich überliefert. Die Genese der übrigen Gedichte kann mit Hilfe der zwanzig erhaltenen 'carnets' Van de Woestijnes weitgehend rekonstruiert werden. Das dichterische Verfahren, das in einem eigenen Abschnitt erläutert wird, ist gekennzeichnet von einer mehrfachen Überarbeitung einzelner Gedichtteile, die häufig mit einer Umfangserweiterung einhergeht. Der erste Ansatz zu einem Gedicht bestand meist nur aus wenigen Versen, denen eine kurze Fortsetzungsskizze folgt. Nachdem der Autor einige dieser Stellen ausgeführt hatte, schrieb er diese Passagen erneut ab, um dann wieder eine Skizze für die Fortsetzung anzufügen. Dieser Ablauf konnte sich mehrfach wiederholen. War ein Gedicht einmal vollendet, änderte Van de Woestijne im Allgemeinen kaum noch etwas an seiner Textgestalt. Beim Wiederabdruck eines bereits veröffentlichten Gedichts nahm Van de Woestijne meistens keine weitgehenden Textänderungen mehr vor, auch dann nicht, wenn das Gedicht nun in einem anderen Kontext stand. Gibt es aber Varianten nach der Veröffentlichung eines Gedichts, werden sie in einer Synopsis verzeichnet. Probleme der Textkonstitution, Hinweise auf Quellen und Übersetzungen werden in Fußnoten mitgeteilt.

Der zweite Band enthält vier Literaturverzeichnisse: 1. Primärliteratur, 2. literaturkritische und wissenschaftliche Literatur über *Wiekslag om de kim*, 3. allgemeine wissenschaftliche Literatur, 4. Übersetzungen einzelner Gedichte von *Wiekslag om de kim*.

Inhoud

WOORD VOORAF 1

VERANTWOORDING 3

1	Inleiding 3
1.1	Aard en doel van de editie 3
1.2	Indeling van de editie 4
1.3	Eerdere uitgaven 4
1.4	De titel van het drieluik 5
1.5	Het <i>Verzameld werk</i> van Karel van de Woestijne 6
1.6	De documentaire bronnen 7
1.7	Andere bronnen: voorpublicaties 9
1.8	Van de Woestijnes werkwijze 11
1.9	Afkortingen en verwijzingen 12
1.10	Enkele gebruikte termen 13
2	Deel 1: Leestekst 14
2.1.1	De basistekst van <i>Wiekslag om de kim</i> 14
2.1.2	Autorisatie van de basistekst van <i>Wiekslag om de kim</i> 15
2.1.3	Tekstingrepen in de basistekst van <i>Wiekslag om de kim</i> 16
2.2.1	Appendix: welke gedichten? 17
2.2.2	De basistekst van het Appendix 18
2.2.3	Ingrepen in de basistekst van het Appendix 18
2.3	Nummering van de gedichten 18
2.4	Typografie 19
3	Deel 2: Commentaar 20
3.1	Ontstaansgeschiedenis 20
3.2	Drukgeschiedenis 20
3.3	Gebruikte secundaire bronnen 21
3.4.1	Transcriptie van primaire documenten 22
3.4.2	Transcriptie van brieven, contracten en dergelijke 23
4	Deel 2: Apparaat 24
4.1	De Bronnenlijst 24
4.1.1	Volgorde en nummering 25
4.1.2	Materiële beschrijving 25
4.1.3	Gedichten 25
4.1.4	Datering 26
4.1.5	Verblijfplaats 26
4.1.6	Bijzonderheden 27
4.2	Lijst van voorpublicaties 28
4.3	Variantenapparaat 28

4.3.1	Overlevering	29
4.3.1.1	Siglen	29
4.3.1.2	Meerdere gelijksoortige bronnen: superieur cijfer	32
4.3.2	Datering	32
4.3.3	Ontwikkelingsgang	32
4.3.4	Varianten en correcties	34
4.3.5	Zetfouten	35
4.3.6	Noten	35
4.3.7	Accenten	36
4.4	Presentatie: synopsis	37
4.4.1	Stadia	37
4.4.2	Regelnummering	38
4.4.3.1	Fasering in manuscripten	39
4.4.3.2	Onzekere fasering	40
4.4.3.3	Fasering in mechanisch vervaardigde bronnen	40
4.4.4	Meelezen	41
4.4.5	Typografische verdeling	42
4.4.6	Deletieteken	42
4.4.7	Open varianten	43
4.4.8	Open plaats in de regel	43
4.4.9	Open plaats: strepen en puntjes	44
4.4.10	Onzekere open plaats in de regel	44
4.4.11	Exclusieve combinaties	45
4.4.12	Editeurstekst: cursief	46
4.4.12.1	Onleesbare letters	46
4.4.12.2	Onzekere lezingen	46
4.4.12.3	Strofewit	47
4.4.12.4	Grotere witruimte	47
4.4.12.5	Doorhaling van tekstfragmenten	47
4.4.12.6	Verband tussen fasen en stadia	48
4.4.12.7	Verwijzing naar andere stadia	48
4.4.12.8	Correcties en leessuggesties	50
4.5	Gecombineerde synopsis	51
4.5.1	Opgave van bronnen: gecombineerde siglen	52
4.5.2	Meelezen	52
4.5.3	Ontbrekende tekst	53
4.5.4	Afwijkende regelnummering	54
4.5.5	Titels, motto's en opdrachten	54
4.5.6	Ongelijke omvang van bronnen	54
4.5.7	Stadiaverwijzingen	55
5	Deel 2: Bibliografieën en Register	55
5.1	Bibliografie van primaire literatuur	55
5.2	Bibliografie van literatuur over <i>Wiekslag om de kim</i>	56
5.3	Bibliografie van secundaire literatuur	56
5.4	Bibliografie van vertalingen	57
5.5	Register van gedichten	57

	ONTSTAANSGESCHIEDENIS	61
1	Inleiding	61
1.1	Over het onderzoek	61
1.2	Presentatie	64
2	Ontwerpen voor een meerdelige compositie tot eind 1913	65
2.1.1	Eerste plan: een tetralogie, 9 juli 1911	65
2.1.2	Hernomen thema's	67
2.1.3	Eerste tekenen van <i>Het gelaat des dichters</i>	70
2.1.4	Wijzigingen in het ontwerp: 27 juni 1913	70
2.1.5	Nieuwe wijzigingen: 7 november 1913	72
2.1.6	Laatste wijzigingen	73
2.1.7	Publiekelijke verwijzingen naar <i>Het licht der kimmen</i>	74
2.2.1	Werkwijze: de ontwerpen	75
2.2.2	Werkwijze: de voorpublicaties	77
3	<i>Het gelaat des dichters</i>	79
3.1.1	Zelfstandige uitgave van <i>Het gelaat des dichters</i>	79
3.1.2	De bouw van <i>Het gelaat des dichters</i>	85
3.1.3	De poëzie voor <i>Het gelaat des dichters</i> : inventarisatie	89
3.1.4	Overzicht van de gedichten voor <i>Het gelaat des dichters</i>	100
3.2.1	Werkwijze: de ontwerpen	100
3.2.2	Werkwijze: de clusters	102
4	De vorming van <i>De modderen man</i>	108
4.1.1	Vergelijking van de bouw van <i>Het gelaat des dichters</i> en <i>De modderen man</i>	108
4.1.2	Afdeling I in <i>De modderen man</i>	110
4.1.3	Afdeling II in <i>De modderen man</i>	111
4.1.4	Afdeling III in <i>De modderen man</i>	112
4.1.5	De cyclus 'Op den dood van Jean Moréas'	114
4.1.6	De inleiding tot <i>De modderen man</i> : 'Het menscheijk brood'	120
4.2	Werkwijze: samenvatting	122
5	Intermezzo: veranderingen in Van de Woestijnes poëzie	123
5.1	Verminderde literaire produktie	124
5.2	Meningen over het moment van verandering	126
5.3	Aanwijzingen voor een wending in de periode 1911-1913	127
6	De totstandkoming van <i>God aan zee</i>	131
6.1	Het gedicht 'God aan zee'	131
6.2	Groepstitels voor <i>God aan zee</i> in schema's en voorpublicaties	133
6.3	De poëtische ordening in de voorstadia van <i>God aan zee</i>	139
6.3.1	De afdeling 'De heete asch'	140
6.3.2	'De zieke danser' - 'De schurftige danser'	142
6.3.3	'Verzoeking van God'	145
6.3.4	De context van 'Gij zijt een bloem -, en 'k ben alléén met u'	149
6.3.5	Preludium en postludium	150
735	INHOUD	

6.3.6	De bloemlezing <i>Blikken</i>	150
6.4	Overzicht van de gedichten in <i>God aan zee</i>	154
6.5	Werkwijze: samenvatting	155
7	Voorstadia van <i>Het berg-meer</i>	158
7.1	De titel	158
7.2	Schema's voor de indeling van <i>Het berg-meer</i>	160
7.3	Onderverdeling van 'De modder-haven' en 'De voedster'	165
8	Besluit	167
8.1	Uitspraken van Van de Woestijne over het drieluik	167
8.2	De driedeling als vorm	170
8.3	Mogelijke voorbeelden, verwante opvattingen	173

DRUKGESCHIEDENIS 179

1	<i>De modderen man</i>	179
1.1	Drukgeschiedenis van <i>De modderen man</i>	179
1.2	<i>De modderen man</i> : uitvoering	181
2	<i>Het menscheijk brood</i> en <i>God aan zee</i>	183
2.1	Drukgeschiedenis van <i>God aan zee</i>	183
2.2	<i>God aan zee</i> : uitvoering	188
2.3	Drukgeschiedenis van <i>Het menscheijk brood</i>	190
2.4	<i>Het menscheijk brood</i> : uitvoering	192
3	De bloemlezing <i>Gedichten</i>	192
3.1	Drukgeschiedenis van <i>Gedichten</i>	192
3.2	<i>Gedichten</i> : uitvoering	196
4	<i>Het berg-meer</i>	197
4.1	Drukgeschiedenis van <i>Het berg-meer</i>	197
4.2	<i>Het berg-meer</i> : uitvoering	199
5	Latere uitgaven	201

APPARAAT 203

BRONNENLIJST 205

LIJST VAN VOORPUBLIKATIES 257

VARIANTENAPPARAAT 273

'Het menscheijk brood' 273

De modderen man 299

God aan zee 373

Het berg-meer 531

BIBLIOGRAFIEËN 707

Bibliografie van primaire literatuur 707

Bibliografie van literatuur over *Wiekslag om de kim* 710

Bibliografie van secundaire literatuur 712

Bibliografie van vertalingen 717

REGISTER VAN GEDICHTEN 725

ZUSAMMENFASSUNG 729

INHOUD 733

